



Sosyal Bilimler Enstitüsü

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler*Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

EKİM 2023

YIL: 15

SAYI: 34



Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

EKİM-2023 YIL: 15 SAYI: 34

DÜSBED yılda üç kez yayınlanan uluslararası hakemli ve indeksli bir dergidir.

DÜSBED'de yayınlanan yazıların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Yayınlanan yazıların bütün yayın hakları **DÜSBED**'e aittir.

Yayınlanan yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz.

Yayın Kurulu, dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

Dergimize gönderilen makaleler için herhangi bir telif ücreti ödenmez.

Dergimiz, **ULAKBİM TR DİZİN**, **ASOS**, **TEİ (Türk Eğitim İndeksi)**, **Research Bible**, **Scientific Indexing Service**, **Index Copernicus**, **Google Scholar**, **Akademik Dizin (Akademik Türk Dergileri İndeksi)** ve **SOBİAD** tarafından taranmakta ve dergipark platformunda yer almaktadır.

ISSN: 1308 - 6219

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Diyarbakır / TÜRKİYE

EKİM-2023



Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

EKİM-2023 YIL: 15 SAYI: 34

BAŞ EDITÖR/ CHIEF EDITOR

Prof. Dr. Oktay BOZAN - Dicle Üniversitesi

EDİTÖRLER / EDITORS

Doç. Dr. Mutlu Saylık - Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mekki ULUDAĞ - Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İbrahim TAVUKÇU - Dicle Üniversitesi

Dr. Arş. Gör. Meryem ÇAKIR KANTARCIOĞLU - Dicle Üniversitesi

E-mail: sbd@dicle.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/en/pub/diclesosbed>

Adres: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tel: 0 412 241 10 00 / 8480 - 8469

DIYARBAKIR

Uluslararası Hakemli Dergi / International Refereed Journal

DÜSBED

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Dicle University Journal of Social Sciences Institute

ISSN : 1308 - 6219

EKİM - 2023 YIL: 15 SAYI: 34

Alan Editörleri / Field Editors

Antropoloji	Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL	Hacettepe Üniversitesi
Arkeoloji	Doç. Dr. Aytaç ÇOŞKUN	Dicle Üniversitesi
Coğrafya	Doç. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP	Harran Üniversitesi
Çağdaş Türk Lehçeleri	Doç. Dr. Çaşteğin TURGUNBAYER	Dicle Üniversitesi
Dil Bilim	Prof. Dr. Faruk GÖKÇE	Dicle Üniversitesi
Dinler Tarihi	Prof. Dr. Canan SEYFELİ	Dicle Üniversitesi
Doğu Dilleri ve Edebiyatı	Prof. Dr. Mesut ERGİN	Dicle Üniversitesi
Eski Türk Edebiyatı	Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ	Dicle Üniversitesi
Felsefe	Prof. Dr. Bülent SÖNMEZ	Kâtip Çelebi Üniversitesi
Felsefe ve Din Bilimleri	Prof. Dr. Cemal TOSUN	Ankara Üniversitesi
Güzel Sanatlar	Prof. Dr. Ali Osman ALAKUŞ	Dicle Üniversitesi
Halk Bilimi	Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Hukuk	Dr. Öğr. Üyesi Ömer ERGÜN	Dicle Üniversitesi
İktisat	Doç. Dr. Mehmet SONGUR	Dicle Üniversitesi
İşletme	Prof. Dr. Abdülkadir BİLEN	Dicle Üniversitesi
İletişim	Doç. Dr. Aslı AYDEMİR	Dicle Üniversitesi
İslam Tarihi ve Sanatı	Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	İstanbul Üniversitesi
Kamu Yönetimi	Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN	Batman Üniversitesi
Psikoloji	Dr. Öğr. Üyesi Tahsin KULA	Dicle Üniversitesi
Sağlık Yönetimi	Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin KURT	Dicle Üniversitesi
Sanat Tarihi	Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Sosyoloji	Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Tarih	Doç. Dr. Salih ERPOLAT	Dicle Üniversitesi
Temel İslam Bilimleri	Prof. Dr. Metin BOZAN	Dicle Üniversitesi
Türk İslam Edebiyatı	Dr. Öğr. Üyesi M. Felat AKTAN	Dicle Üniversitesi

Türk Dünyası Araştırmaları
Yabancılara Türkçe Öğretimi

Doç. Dr. Nasrullah UZMAN
Doç. Dr. Mustafa DURMUŞ

Hacı Bayram Veli Üni.
Hacettepe Üniversitesi

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN - *İstanbul Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - İstanbul*
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN - *Trakya Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Edirne*
Prof. Dr. Ahmet TAŞĞIN - *Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi - Konya*
Prof. Dr. Ali Fuat ÖRENÇ - *İstanbul Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - İstanbul*
Prof. Dr. Bülent GÜL - *Hacettepe Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Ankara*
Prof. Dr. Canan SEYFELİ - *Dicle Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Diyarbakır*
Prof. Dr. Cemal TOSUN - *Ankara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Ankara*
Prof. Dr. Ferruh AĞCA - *Osmangazi Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Eskişehir*
Prof. Dr. Grazyna ZAJAC - *Jagiellonian Üniversitesi - Polonya*
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK - *Fırat Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Elazığ*
Prof. Dr. İrfan YILDIZ - *Dicle Üniversitesi - Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi - Diyarbakır*
Prof. Dr. Mahmut Hamdi AKIN - *Necmettin Erbakan Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi*
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ - *Hitit Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - Çorum*
Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP - *Harran Üniversitesi - Fen-Edebiyat Fakültesi - Şanlıurfa*
Prof. Dr. Metin KARTAL - *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi - Ankara*
Prof. Dr. Mesut ERGİN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
Prof. Dr. Mustafa AVCI - *Selçuk Üniversitesi - Hukuk Fakültesi - Konya*
Prof. Dr. Muzaffer KOÇ - *Marmara Üniversitesi - Siyasal Bilgiler Fakültesi - İstanbul*
Prof. Dr. Nurten ÇETİN - *Trakya Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Edirne*
Prof. Dr. Ramazan YILDIRIM - *Karatay Üniversitesi - Hukuk Fakültesi - Konya*
Prof. Dr. Rüstem ERKAN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
Prof. Dr. Osman KARATAY - *Ege Üniversitesi - Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü - İzmir*
Prof. Dr. Yıldız Dilek ERTÜRK - *İstanbul Üniversitesi - İletişim Fakültesi - İstanbul*
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL - *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Siyasal Bilgiler Fakültesi - Ankara*
Prof. Dr. Yılmaz Selim ERDAL - *Hacettepe Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Ankara*
Prof. Dr. Merziyye NECEFOVA - *Azerbaycan Milli İlimler Akademisi - Edebiyat Enstitüsü - Azerbaycan*
Doç. Dr. Aytaç COŞKUN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
Doç. Dr. Ferruh ÖZPİLAVCI - *Marmara Üniversitesi - İlahiyat Fakültesi - İstanbul*
Doç. Dr. Gökhan SAVAŞ - *Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi - Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi - Ankara*
Doç. Dr. Gülnoz SATTAROVA - *Özbekistan Bilimler Akademisi - Özbekistan*
Doç. Dr. Gülşah ESER - *Harran Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Şanlıurfa*
Doç. Dr. Liliana BOŞCAN - *Bükreş Üniversitesi - Tarih Fakültesi - Romanya*
Doç. Dr. M. Felat AKTAN - *Dicle Üniversitesi - Edebiyat Fakültesi - Diyarbakır*
Doç. Dr. Martine ASSENAT - *Paul Valery Üniversitesi - Fransa*

Doç. Dr. Musa ÖZTÜRK – *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi – İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi - Ankara*

Doç. Dr. Nicola LANERI – *Catania Üniversitesi- İtalya*

Doç. Dr. Ozan ZENGİN – *Ankara Üniversitesi – Siyasal Bilgiler Fakültesi – Ankara*

Doç. Dr. Vahap COŞKUN – *Dicle Üniversitesi – Hukuk Fakültesi – Diyarbakır*

Dr. Öğr. Üyesi Burcu ZEYBEK - *İstanbul Üniversitesi - İletişim Fakültesi - İstanbul*

Dr. Öğr. Üyesi Ömer ERGÜN-Dicle Üniversitesi-Hukuk Fakültesi-Diyarbakır

Dr. Ankhbayar DANUU – *Moğolistan Devlet Üniversitesi – Moğolistan*

İndeks Sorumlusu

Dr. Öğr. Üyesi Mekki ULUDAĞ - Dicle Üniversitesi

Yabancı Dil Editörleri

Doç. Dr. Selen TEKALP - Dicle Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Mahmoud NAASSAN-Dicle Üniversitesi

Redaktör

Dr. Öğr. Üyesi Mekki ULUDAĞ - Dicle Üniversitesi

Dış Temsilciler Koordinatörü

Doç. Dr. Faruk GÖKÇE - Dicle Üniversitesi

Hukuk Danışmanı

Av. Recep ÖTER - Diyarbakır

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DÜSBED

ISSN: 1308 - 6219 EKİM - 2023 YIL: 15 SAYI: 34

2023 EKİM SAYISI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Abdulvahap AKINCI	KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Aysen TOKOL	ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Dilşen İnce ERDOĞAN	DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Ercan TAŞKIN	KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Gülsüm ÇAMUR	ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Gülüşan ÖZGÜN BAŞIBÜYÜK	AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Hakan UZUN	ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Hatice ULUSOY	SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ	KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Kasım KARATAŞ	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Levent KÖSEKAHYAOĞLU	SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL	İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN	MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Mehmet DALAR	BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Mete SEZGİN	SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Mine KAYA KEHA	ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Murat KARATAŞ	ÇANAKKALE ONSEKİZMART ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Sadiye TUTSAK	UŞAK ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Salih ŞAHİN	GAZİ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Sevtap DEMİRCİ	BOĞAZIÇI ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Süleyman Murat YILDIZ	MUĞLA SITKI KOÇMAN ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. Tülin ARSEVEN	AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Ahmet Tuncay ERDEM	BOLU ABANT İZZET BAYSAL
Doç. Dr. Alptekin ULUTAŞ	İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Ayla KAYA	AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Aysel ARSLAN	SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Bengül BOLAT	KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Engin KARAKIŞ	SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Fatma ODABAŞI	MARMARA ÜNİVERSİTESİ
Doç. Dr. Mehmet SOYTÜRK	KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Doç. Dr. Mehmet Burhanettin COŞKUN
Doç. Dr. Mustafa KARATAŞ
Doç. Dr. Naci YILMAZ
Doç. Dr. Nurcan DEMİRALP
Doç. Dr. Nurdan DEĞİRMENCİ
Doç. Dr. Osman ASLANOĞLU
Doç. Dr. Samet AZAP
Doç. Dr. Sefa ÖZBEK
Doç. Dr. Yusuf SAYIN
Doç. Dr. Çiğdem TUĞAÇ
Doç. Dr. Ökkeş NARİNÇ
Doç. Dr. Ömer Faik ANLI
Doç. Dr. Şemsi Nur KARABELA
Dr. Öğr. Üyesi Batuhan MEDETOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma YALNIZ
Dr. Öğr. Üyesi Hacı Hasan SAF
Dr. Öğr. Üyesi Hasan AZAZİ
Dr. Öğr. Üyesi Levent BÖRKLÜOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Mahir ÖZHAN
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KUZU
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ARI
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fatih YALÇIN
Dr. Öğr. Üyesi Nazlı NALCI ARIBAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Salim ORHAN
Dr. Öğr. Üyesi Seval SÜZÜLMÜŞ
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin TELLİ ÜÇLER
Dr. Öğr. Üyesi Zafer AÇAR
Dr. Öğr. Üyesi Zahide GENÇTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Ömer ÇAMUR
Dr. Öğr. Üyesi İsmail KAVAZ
Dr. Arafat YAZ
Dr. Güçgeldi BASİMOV
Dr. Murat ORAL
Dr. Taner ZORBAY

OSMANIYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
KÜTAHYA SAĞLIK BİLİMLER ÜNİVERSİTESİ
DOĞUŞ ÜNİVERSİTESİ
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
TARSUS ÜNİVERSİTESİ
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SAĞLIK BİLİMLERİ ÜNİVERSİTESİ
MEHMET AKİF ERSOY ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
ÇANAKKALE ONSEKİZMART ÜNİVERSİTESİ
OSMANIYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
SİİRT ÜNİVERSİTESİ
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
OSMANIYE KORKUT ATA ÜNİVERSİTESİ
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
ISPARTA UYGULAMALI BİLİMLER ÜNİ.
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
MEB
ARAŞTIRMACI
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
ORTA DOĞU TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

DÜSBED

ISSN: 1308 - 6219 EKİM - 2023 YIL: 15 SAYI: 34

Editörden

Değerli araştırmacılar,

Dergimizin on beşinci yılının son sayısında sizlerle birlikteyiz. DÜSBED'in otuz dördüncü sayısına çalışmalarıyla katkıda bulunan değerli yazarlarımıza, titiz bir değerlendirme süreci sonunda kıymetli görüşlerini bizimle paylaşmış olan hakem hocalarımıza ve yoğun mesai harcayarak dergimizin yayınlanmasını sağlayan editör kurulundaki arkadaşlarımıza teşekkür ederim. Dergimize gönderilmiş olan tüm çalışmalar öncelikle titiz bir ön inceleme sürecinden geçirilmiş, ardından çift-kör hakemlik sistemi ile hakem değerlendirmesine tabi tutulmuştur. Hakem süreci olumlu tamamlanan çalışmalar, tüm düzeltmeler tamamlandıktan sonra intihal programına alınmıştır. Editör kurulumuz tarafından belirlenmiş ve dergimizin sayfasında duyurulmuş olan intihal oranının altındaki çalışmalar yayın sürecine alınmıştır. Tüm bu süreçlerin temel amacı, akademik etik kurallarına uygun, nitelikli yayın yapılmasının sağlanmasıdır. Faydalı ve keyifli bir okuma imkânı sunmuş olduğumuzu umuyorum.

Normalde yayın politikamızda da belirtildiği gibi her sayımızda yirmi civarında makale yayınlayacağımızı belirtmiş olmakla birlikte, doçentlik kriterlerinin değişmesi sonucunda oluşan yoğun talebi karşılamak ve başvuru sürecindeki araştırmacılara katkıda bulunmak amacıyla, ULAKBİM'in de onay vermesi sonucunda, normalden daha fazla mesai harcayarak daha fazla sayıda makale yayınlamış bulunuyoruz. Bundan sonraki sayılarımıza katkılarınızı bekliyoruz.

Şubat 2024 sayımızda yeniden görüşmek dileğiyle,

İyi çalışmalar ve esenlikler dilerim

Prof. Dr. Oktay BOZAN

Baş Editör

MAKALELER /ARTICLES

1- Araştırma Makalesi / Research Article**FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF DEVELOPMENT AND INVESTMENT BANKS: TOPSIS METHOD**

KALKINMA VE YATIRIM BANKALARININ FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİ:
TOPSIS YÖNTEMİ

Burhan ERDOĞAN

ss. / pp. 1-15

2- Araştırma Makalesi / Research Article**İBN KESİR'İN *EL-BİDÂYE VE'N-NİHÂYE* ADLI ESERİNDE SÖZÜ GEÇEN DEPREM KAYITLARININ ANALİTİK DEĞERLENDİRMESİ**

ANALYTICAL EVALUATION OF THE EARTHQUAKE RECORDS IN IBN KATHIR'S
AL-BIDAYA WA'N-NIHAYA

Rıdvan YİĞİT

ss. / pp. 16-39

3- Araştırma Makalesi / Research Article**AB-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE PARLAMENTER DİPLOMASİ: TÜRKİYE- AB KARMA PARLAMENTO KOMİSYONU**

PARLIAMENTARY DIPLOMACY IN EU-TURKIYE RELATIONS: THE TURKIYE-EU
JOINT PARLIAMENTARY COMMITTEE

Hüseyin SEVİNÇ

ss. / pp.40-58

4- Araştırma Makalesi / Research Article**TÜRKİYE'DE CEMAAT-SİYASET İLİŞKİSİ: İSKENDERPAŞA CEMAATI ÜZERİNDEN BİR ANALİZ**

COMMUNITY-POLITICAL RELATIONSHIP IN TURKEY: AN ANALYSIS ON
İSKENDERPAŞA COMMUNITY

Muhittin IŞIK

ss. / pp.59-72

5- Araştırma Makalesi / Research Article**ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK İLE AYRIMCILIK ALGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

A STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AND PERCEPTION OF DISCRIMINATION AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Hıdır Apak - Oktay Tatlıcıoğlu - Muhammet Cevat Acar

ss. / pp.73-88

6- Araştırma Makalesi / Research Article**ANALYSIS OF METROPOLITAN CITIES EXPORT PERFORMANCE IN TURKEY BY INTEGRATED MCDM METHODS**

TÜRKİYE'DEKİ BÜYÜKŞEHİRLERİN İHRACAT PERFORMANSLARININ BÜTÜNLEŞİK ÇKKV yöntemi ile ANALİZİ

Emre Kadir ÖZEKENCİ

ss. / pp.89-118

7- Araştırma Makalesi / Research Article**MERVÂNÎLER DÖNEMİNDE DİNLER ARASI DİYALOG ÖRNEĞİ: MECÂLİS-İ SEB'A**

EXAMPLE OF INTERRELIGIOUS DIALOGUE IN THE MARVANI PERIOD: MAJALIS AI-SAB'A

Mehmet Mekin MEÇİN

ss. / pp.119-146

8- Araştırma Makalesi / Research Article**İŞGÜCÜ GÖÇÜ VE SENDİKALAR: İŞGÜCÜ GÖÇÜNE ALMAN SENDİKALARIN YAKLAŞIMI**

LABOUR MIGRATION AND TRADE UNIONS: GERMAN TRADE UNIONS' APPROACH TO LABOUR MIGRATION

Hacı SARI

ss. / pp.147-178

9- Araştırma Makalesi / Research Article**SOSYO EKONOMİK SONUÇLARI AÇISINDAN 1935 ERDEK-MARMARA ADASI DEPREMİ**

IN TERMS OF SOCIO-ECONOMIC RESULTS 1935 ERDEK-MARMARA ISLAND EARTHQUAKE

Nursal KUMAŞ

ss. / pp.179-205

10- Araştırma Makalesi / Research Article**DİJİTALLEŞME İLE BANKACILIK KÂRLILIĞI ARASINDAKİ ETKİLEŞİM: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI**

THE INTERACTION BETWEEN DIGITALIZATION AND PROFITABILITY IN BANKING: ARDL BOUND TESTING APPROACH

Tolga ERGÜN

ss. / pp.206-227

11- Araştırma Makalesi / Research Article**WITTGENSTEIN'İN DÜNYASININ SINIRLARINA ÇAĞDAŞ DİLBİLİM PENCERESİNDEN BAKIŞ**

VIEWING THE LIMITS OF WITTGENSTEIN'S WORLD FROM A CONTEMPORARY LINGUIST WINDOW

Ekin AKTÜRK

ss. / pp.228-252

12- Araştırma Makalesi / Research Article**“KASSANDRA DAMGASI” VE “DÜNYANIN SONUNDAYIZ” ESERLERİNDE KIYAMET TEMSİLLERİ**

APOCALYPTIC REPRESENTATIONS IN “KASSANDRA DAMGASI” AND “THE BOOK OF JOAN”

Ülfet DAĞ

ss. / pp.253-272

13- Araştırma Makalesi / Research Article**TOPSIS YÖNTEMİ: OECD ÜLKELERİNİN EKONOMİK, FİNANSAL VE SAĞLIK GÖSTERGELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

TOPSIS METHOD: ASSESSING OECD COUNTRIES' INDICATORS IN ECONOMY, FINANCE AND HEALTH

Yusuf Bahadır KAVAS - Abdulkadir ERTAŞ

ss. / pp.273-288

14- Araştırma Makalesi / Research Article**SAĞLIK ÇALIŞANLARININ KADIN YÖNETİCİLERE YÖNELİK TUTUMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ**

EVALUATION OF HEALTH PROFESSIONALS' ATTITUDES TOWARDS FEMALE MANAGERS

İlayda MEMİŞ - Duygu ÜREK

ss. / pp.289-310

15- Araştırma Makalesi / Research Article**BİYOPOLİTİKANIN ANONİMLEŞMESİ SÜRECİNDE YENİ MEDYA TEKNOLOJİLERİ**

NEW MEDIA TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF ANONYMIZATION OF BIOPOLITICS

Musa ÖZTÜRK * Yılmaz CAN

ss. / pp.311-329

16- Araştırma Makalesi / Research Article**LASİK TÜRK EDEBİYATI METİN İNCELEMELERİNDE MÜELLİFLERLE İLGİLİ HUSUSLARIN TESPİTİNDE KARİNELERİN ÖNEMİNE DAİR**

ON THE IMPORTANCE OF CLUES IN DETERMINING THE ISSUES RELATED TO AUTHORS IN TEXT ANALYSIS OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE

Ahmet AKDAĞ

ss. / pp.330-348

17- Araştırma Makalesi / Research Article**İÇSEL PAZARLAMA VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN YENİDEN İNCELENMESİ:
KÜMELEME VE İLİŞKİLER**

RE-EXAMINING INTERNAL MARKETING AND ORGANIZATIONAL
COMMITMENT: CLUSTERING AND RELATIONS

Gökten ÖNGEL

ss. / pp.349-368

18- Araştırma Makalesi / Research Article**TÜRKİYE'DE KÜRESELLEŞMENİN ETKİSİYLE YAŞANAN YOKSULLUĞUN
TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE
DEĞERLENDİRİLMESİ**

EVALUATION OF POVERTY IN TURKEY UNDER GLOBALIZATION AND
TURKEY-EUROPEAN UNION RELATIONS

Muhabbet DOYRAN

ss. / pp.369-391

19- Araştırma Makalesi / Research Article**DİL HAKLARI VE DİL POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE BELÇİKA, İSVİÇRE
VE FİNLANDİYA ÖRNEKLERİ**

EXAMPLES OF BELGIUM, SWITZERLAND AND FINLAND WITHIN THE
FRAMEWORK OF LANGUAGE RIGHTS AND LANGUAGE POLICIES

Abdulkerim BOR

ss. / pp.392-419

20- Araştırma Makalesi / Research Article**GÖÇMEN KADINLARIN SOSYAL UYUM SÜREÇLERİNİN İNCELENMESİ**

INVESTIGATION OF SOCIAL INTEGRATION PROCESS OF MIGRANT WOMEN

Ece KARA - Melek DÖNMEZ YAPUCUOĞLU - Funda ERYILMAZ BALLI

ss. / pp.420-442

21- Araştırma Makalesi / Research Article**TÜRKİYE’NİN VE SEBZE SEKTÖRÜNDE SÖZ SAHİBİ ÜLKELERİN İHRACAT REKABET GÜÇLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ**

A COMPARATIVE ANALYSIS OF EXPORT COMPETITIVENESS OF TÜRKİYE AND THE COUNTRIES WHICH HAVE A CORNER ON VEGETABLE MARKET

Mahsun YALÇIN

ss. / pp.443-466

22- Araştırma Makalesi / Research Article**DIJİTAL BAĞIMLILIK VE ÖZ-KONTROL İLİŞKİSİNDE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIĞIN ARACI ROLÜ**

THE MEDIATING ROLE OF RESILIENCIES IN RELATIONSHIP OF DIJITAL ADDICTION AND SELF-CONTROL

Sinem ARSLANKOÇ - Çağla Salduz DORUK - Orhan KOÇAK

ss. / pp.467-495

23- Araştırma Makalesi / Research Article**TÜRKİYE’DE VE DÜNYA’DA ENERJİ KAYNAKLARININ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE ALTERNATİF ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ**

OVERVIEW OF ENERGY-SOURCES IN TURKEY AND THE WORLD AND THE IMPORTANCE OF ALTERNATIVE ENERGY-SOURCES

Ferhat ARI - Vedat YILMAZ

ss. / pp.496-519

24- Araştırma Makalesi / Research Article**SOSYAL POLİTİKA BAĞLAMINDA 2018 COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI**

THE 2018 GEOGRAPHY CURRICULUM IN THE CONTEXT OF SOCIAL

Hülya YİĞİT ÖZÜDOĞRU

ss. / pp.520-543

25- Araştırma Makalesi / Research Article**ANKARA HALKEVİ SOSYAL YARDIM ŞUBESİ VE FAALİYETLERİ**

ANKARA PEOPLE HOUSE SOCIAL AID COMMITTEE AND ACTIVITIES

Turgay AKKUŞ

ss. / pp.544-566

sbd@dicle.edu.tr

26- Araştırma Makalesi / Research Article**DEMOKRAT PARTİ AĞRI MİLLETVEKİLİ CELÂL YARDIMCI: HAYATI VE HATIRATI**

CELÂL YARDIMCI, DEPUTY OF DEMOCRAT PARTY FROM AĞRI: HIS LIFE AND MEMORIES

Nasrullah UZMAN

ss. / pp.567-583

27- Araştırma Makalesi / Research Article**LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE KANAL İSTANBUL PROJESİ**

THE CHANNEL ISTANBUL PROJECT WITHIN THE FRAMEWORK OF THE LAUSANNE AND THE MONTREUX AGREEMENT

Ahmet Fethi GÜN

ss. / pp.584-600

28- Araştırma Makalesi / Research Article**A. C. SPONVILLE'İN AHLAK ANLAYIŞI, KAMU YÖNETİMİNDE ETİK İLKELER VE ÇALIŞMA AHLAKI**

A. C. SPONVILLE'S MORALITY UNDERSTANDING, ETHICAL PRINCIPLES IN PUBLIC ADMINISTRATION AND WORKING MORALITY

İhsan EKEN*

ss. / pp.601-625

29- Kitap İncelemesi / Book Review**DÜNYEVİLEŞME (KİTAP İNCELEMESİ)**

DÜNYEVİLEŞME (BOOK REVIEW)

Mustafa SÖNMEZ

ss. / pp.626-634

FINANCIAL PERFORMANCE ANALYSIS OF DEVELOPMENT AND INVESTMENT BANKS: TOPSIS METHOD

KALKINMA VE YATIRIM BANKALARININ FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİ: TOPSIS
YÖNTEMİ

Burhan Erdoğan*

Abstract

The banking sector conducts many transactions and plays an important role in promoting individual and national well-being. The purpose of this study is to analyze the 11 development banks and investment banks operating in the Turkish banking sector from 2015 to 2021 using the SV-TOPSIS methodology, one of the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methodology. Analyzing a bank's financial performance. First, the criterion weights were determined with the SV method (statistical variance) for the 11 selected criteria and analyzed with the TOPSIS method. According to the results of the proposed model, the surveyed banks showed fluctuations in performance during the survey period, but the best performing banks were İller Bankası (regional bank) and Diler Investment Bank respectively.

Keywords: Banking, Development and Investment Banking, MCDM, SV, TOPSIS.

Jel Codes: G20, G21, G24

Öz

Bankacılık sektörü çok çeşitli faaliyetler yürütmekte, bireylerin ve ulusların refahını artırmada önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın amacı, Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden biri olan SV-TOPSIS yöntemi kullanılarak 2015 yılından 2021 yılına kadar Türk bankacılık sektöründe faaliyet gösteren 11 kalkınma ve yatırım bankasının sayısını tahmin etmektir. 11 kriter çerçevesinde önce SV yöntemi ile ölçüt ağırlıklarını belirledik ve ardından TOPSIS yöntemi ile analizi gerçekleştirdik. Önerilen modelin sonuçlarına göre, çalışmaya dahil edilen bankalar çalışma süresi boyunca performansta değişkenlik göstermiş, ancak en iyi performans gösteren bankalar sırasıyla İller Bankası ve Diler Yatırım Bankası olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Bankacılık, Kalkınma ve Yatırım Bankacılığı, ÇKKV, SV, TOPSIS.

Jel Kodları: G20, G21, G24

INTRODUCTION

Banks perform a number of crucially important transactions to integrate idle resources into the economy, support the segment in need of financing, financing investments for individuals and countries, and thus contribute the socio-economic development of a country (Haralayya & Aithal, 2021, p. 607). Presently, the banks have become indispensable institutions for our lives as they permeate every aspect of social life and are one of the main actors in all commercial activities. While it is seen that banks have robust structures in the financial system in the developed economies, various financial institutions have an important place in the financial system besides the banks.

In developing economies such as Turkey, the fact that savings are not sufficient to cover investments poses an important problem for the development of the banking sector. Since the economic, social and cultural development of countries is only maintained by the right investments, development and investment banks of great importance in this regard. It is especially important to support large-scale investments and projects, to encourage foreign investors to invest in the country and to ensure sustainable economic growth through these investments (Şenel & Şekeroğlu, 2019, p. 566). Although development and investment banks are similar in terms of some characteristics, they differ in terms of their activities and objectives.

Development banks have been established to resolve the disturbances that may occur in the financial markets of the developing economies. In this respect, these banks operate to meet medium and long-term financing needs and provide technical support for investments (Riadi, 2018, p. 1016; Takan & Boyacıoğlu, 2010, p.59).

Investment banks, on the other hand, intermediate the purchase and sale of securities and play an active role in meeting funding needs of companies, especially economies with developed capital markets (Geddes et al. 2018, p.158-159; Mamatzakis & Bermpei, 2014, p. 102).

As of June 2022, a total of 57 banks are operating in the Turkish banking system. There are 35 deposit banks, 16 development and investment banks and 6 investment banks. Looking at Table 1 in terms of total assets, custodian banks accounted for 86% of total assets, development and investment banks 6%, and private equity banks 8%. Furthermore, of the approximately 6.3 billion Turkish lira loans made in this sector, 85% were provided by deposit banks, 8% by development and investment banks and 7% by venture capital banks. In terms of capital, the Custodian Bank, Development Investment Bank and Investment Bank hold 85%, 8% and 7%

of the shares respectively. According to industry data, deposit banks account for almost 90% of the total sector.

Table 1. Turkish banking sector

Type of Bank	Number of Banks	Number of Branches	Number of Employees	Total Assets (TL)	Total Loans (TL)	Total of Shareholders' Equity (TL)
Deposit Banks	35	9.641	179.838	11.196.198*	6.212.408*	1.030.659*
Development and Investment Banks	16	71	5.575	755.943*	501.490*	84.527*
Participation Banks	6	1.346	17.224	1.500.118*	321.688*	150.683*
TOTAL	57	11.058	202.637	13.452.259*	7.035.586*	1.265.869*

Note:* The values given in the table are expressed in thousand TL. ** Data are shown as of October 2022.

Source: Turkish Banking Association Statistical Reports

According to the development and investment bank data presented in Table 2, public capital banks account for the largest share among development and investment banks in terms of number of branches and employees, total assets, loans and capital. followed by private capital banks and foreign banks.

Table 2. Development and investment banks*

Type of Bank	Number of Banks	Number of Branches	Number of Employees	Total Assets	Total Loans	Total of Shareholders' Equity
PuCB	3	43	3.632	504.760*	393.252*	61.017*
PCB	9	24	1.823	239.849*	104.253*	21.135*
FCB	4	4	178	11.334*	3.984*	2.375*
TOTAL	16	71	5.633	755.943 TL	501.490 TL	84.527 TL

* The values given in the table are expressed in thousand TL. ** Data are shown as of October 2022

Source: Turkish Banking Association Statistical Reports

The purpose of this study was to analyze 11 development and investment banks operating in the Turkish banking sector from 2015 to 2021 using the SV-TOPSIS methodology, one of the Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methodology. is to Analysis of bank financial performance. In this analysis, the SV method, one of the CRM methods, was used to determine the standard weight, and the TOPSIS method was used for the analysis. Since this study is the first study conducted using the SV-TOPSIS model, it is expected to contribute in this field.

The study consists of five sections: introduction where background information on the subject is given, literature review of some previous studies on the field, data and method where

information on the data to be used and the method to be applied are presented, and application of the TOPSIS method where the method is applied and conclusion.

1. Literature Review

A survey of research in the banking sector shows a strong preference for the MCDM methodology. His SV-TOPSIS hybrid method proposed in this study was implemented to analyze the performance of development and investment banks and was supported in the literature for the first time. Some of the similar studies in this area are summarized in Table 3 below.

Table 3. Studies on the performance of banks using MCDM techniques

Researcher(s)	Subject/ Purpose of the study	Results
Dinçer & Görener (2011)	In this study, a multiple model consisting of multi-criteria decision-making methods was used to analyze the performance of the banking sector.	According to the analysis results obtained; foreign banks operating in the banking sector were the banks with the highest performance.
Gündoğdu (2015)	The performances of Turkish banks between 2003 and 2013 were analyzed using multi criteria decision making.	According to the results obtained, Deutsche Bank was the bank with the highest performance among foreign banks for the years 2003-2009. However, after the 200 crisis, it was concluded that this bank was 10th in the ranking.
Uludağ & Ece (2018)	The performance of 28 deposit banks in the years 2006-2016 was analyzed with the multi criteria decision making.	According to the results of the study, Ziraat Bank among state-owned banks, Şekerbank among private-owned domestic banks, and Finansbank among privately-owned foreign banks were analyzed as the bank with the best performance.
Ural, Demireli & Özçalık (2018)	Performance analysis of public banks was carried out.	The results of the analysis show that while the bank with the best performance in 2012 and 2013 was Vakıfbank, it was determined that Ziraat Bank was the bank in 2014-2015 and 2016.
Yalçınır & Karaatlı (2018)	The performance of commercial banks between 2002 and 2015 was analyzed using AHP-TOPSIS and ELECTRE methods.	The results indicate that Ziraat Bank was the best performing bank.
Altumur, Çevik & Karaca (2019)	An analysis of banks operating in the stock market was carried out.	The results indicate that Garanti Bank was the best performing bank.
Aydın (2020a)	It is aimed to determine the performance of foreign capital banks operating in the banking sector between 2016-2019. For this purpose, SD and COPRAS methods from decision making methods were used.	The results indicate that Garanti Bank was the best performing bank.
Aydın (2020b)	Performance analysis of banks with different capital structures that	The results indicate that Ziraat Katılım had the best performance

	make up the banking sector was carried out.	in participation banking, while Vakıf Katılım had the best performance in deposit banking and Türk Eximbank was the best performing bank in development and investment banking.
--	---------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

Table 3 (Continued). Studies on the performance of banks using MCDM techniques

Ezin & Samırkaş (2022)	It is aimed to analyze the performances of 11 commercial and 9 investment and development banks between the years 2015-2022 using ENTROPI and TOPSIS methods.	According to the results obtained, it has been observed that the performance of private banks is better than public banks.
Erdoğan (2022a)	The performance of 9 commercial banks traded on the stock exchange between 2016-2020 was analyzed using the AHP-SD and PIV hybrid method.	The results indicate that the most successful banks were Garanti Bank and Akbank, respectively.
Erdoğan (2022b)	An analysis of the performance of state-owned commercial banks was carried out.	The findings obtained from the analyzes show that; The banking sector showed a negative performance in the covid-19 pandemic period. In addition to this situation, it was determined that banks showed fluctuations in terms of performance before and after the pandemic.
Korkmaz & Wolff (2022)	In this study, the performance of development and investment banks operating in the banking sector was analyzed.	The results indicate that public capital banks performed the best between 2011-2016 while private capital banks performed the best in the following years.

Source: Table 3. It is the table created by the author to show the studies on similar subjects.

2. Data And Method

2.1. Study dataset

Development and investment banks carry out a number of very important activities in the Turkish banking sector. In this respect, performance measurement of these banks is very important. In order to determine the performance of these banks, analyzes were carried out with the data used between 2015 and 2021. Within the scope of this analysis, the data of 11 banks operating in the sector were used. All data used in the study were obtained from the official statistics of the Turkish Banks Association.

The information on the banks analyzed in the study is presented in Table 4 and the information on the criteria used is presented in Table 5.

Table 4. Development and investment banks

Bank	Abbreviation	Date of Foundation
------	--------------	--------------------

Bank of Provinces A.Ş.	FIRM1	1933
Türk Eximbank	FIRM2	1987
Türkiye Development and Investment Bank A.Ş.	FIRM3	1975
Aktif Investment Bank A.Ş.	FIRM4	1999
Diler Investment Bank A.Ş.	FIRM	1998
GSD Investment Bank A.Ş.	FIRM6	1998
İstanbul Exchange and Deposit Bank A.Ş.	FIRM7	1991
Nurol Investment Bankası A.Ş.	FIRM8	1999
Türkiye Industrial Development Bank A.Ş.	FIRM9	1950
Bank of America Investment Bank A.Ş.	FIRM10	1991
Standard Chartered Investment Bank Türk A.Ş.	FIRM11	1990

Source: Table 4 was created by the author to express the Development and Investment Banks used in the study.

Table 5. Study criteria

Criteria	Code	Qualification
Total assets	K1	Max
Shareholders' equity/ Total assets	K2	Max
Nonperforming Loans/Total Loans	K3	Min
Fixed Assets/Total Assets	K4	Min
Liquid Assets/Total Assets	K5	Max
Liquid Assets/Short Term Liabilities	K6	Max
Average Return on Assets	K7	Max
Average Return on Shareholders' equity	K8	Max
Other Operating Expenses / Operating Gross Profit	K9	Min
Operating Gross Profit/Total Assets	K10	Max
Net Operating Profit (Loss)/ Total Assets	K11	Max

Source: Table 4 was created by the author to show the criteria used in the analyzes by the author. (Aydın, 2020a, p. 166; Ertaş & Yetim, 2022, p.61; Gül & Erdem, 2022, p. 28)

2.2. SV method

In this study, the SV (Statistical Variance) method was preferred to determine the criterion weights. SV is a method that provides important information about the distribution of data. The application steps of the method are as follows (Rao & Patel, 2010, p. 4739; Rao et al., 2011, p. 368-369; Zardari et al., 2015, p. 35):

Stage 1. Creating Decision Matrices(1):

$$A = [a_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \cdots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \cdots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad i = 1, 2, \dots, m; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (1)$$

Stage 2. Since the units used in measuring the qualifications in the study are different, the decision matrix should be standardized in order to compare these qualities (Soba et al., 2020, p. 5). Therefore, the decision matrix is normalized with the following equation:

$$a_{ij}^* = \frac{a_{ij}}{\sum_{i=1}^n a_{ij}} \quad i = 1, 2, \dots, m; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

a_{ij}^* value a_{ij} . is the normalized value.

Stage 3. The variance value for the criteria is calculated by the following equation:

$$V_j = \left(\frac{1}{n}\right) \sum_{i=1}^n (a_{ij}^* - (a_{ij}^*)_{ort})^2 \quad (3)$$

(3). equation V_j , It is the variance of the data corresponding to the j th criterion.

Stage 4. The weighting coefficients of all criteria are calculated using the following equation (4):

$$w_j = \frac{V_j}{\sum_{i=1}^m V_j} \quad (4)$$

Here w_j , j . represents the objective weight according to the criterion.

2.3. TOPSIS method

TOPSIS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) method, one of the MCDM techniques, was used to analyze the bank data discussed in this study within the framework of the determined criteria. The TOPSIS method was developed by Hwang and Yoon (1981) and applied in many studies.

This method used aims to determine the option with the shortest distance to the positive-ideal solution and the longest distance to the negative-ideal solution (Hwang & Yoon, 1981, p.128; Zhu et al., 2012, pp.1258-1259; Özbek, 2017, p. 201; Ertaş and Yetim, 2022, p.61). TOPSIS method consists of the following stages:

Stage 1: Creating Decision Matrices: An $m \times n$ dimensional decision matrix is created based on the alternatives to be compared and the criteria to be determined. The relevant matrix is shown in equation 5.

$$= [x_{ij}]_{m \times n} = \begin{bmatrix} x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ x_{21} & x_{22} & \dots & x_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (5)$$

Stage 2: The decision matrix is standardized using Equation 6.

$$r_{ij} = \frac{x_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m x_{ij}^2}}, i = 1,2,3, \dots, m \text{ ve } j = 1,2,3, \dots, n \quad (6)$$

Stage 3: The weighted decision matrix is created using Equation 7.

$$v_{ij} = w_j r_{ij}, i = 1,2,3, \dots, m \text{ ve } j = 1,2,3, \dots, n \quad (7)$$

Stage 4: The positive ideal solution is obtained using Equation 8 and the negative ideal solutions are obtained using Equation 9.

$$A^+ = \{v_1^+, v_2^+, \dots, v_j^+, \dots, v_n^+\} = \{\max_i v_{ij} | j \in J_1\}, (\min_i v_{ij} | j \in J_2, i = 1,2, \dots, m) \quad (8)$$

$$A^- = \{v_1^-, v_2^-, \dots, v_j^-, \dots, v_n^-\} = \{\min_i v_{ij} | j \in J_1\}, (\max_i v_{ij} | j \in J_2, i = 1,2, \dots, m) \quad (9)$$

Stage 5: Using Equation 10 and Equation 11, the distances to the positive ideal D_i^+ and negative ideal D_i^- points are calculated for all alternatives.

$$D_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2}, i = 1,2,3, \dots, m \quad (10)$$

$$D_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2}, i = 1,2,3, \dots, m \quad (11)$$

Stage 6: Using Equation 12, the closeness coefficient C_i is calculated for each alternative.

$$C_i = \frac{D_i^-}{D_i^- + D_i^+}, i = 1,2,3, \dots, m \quad (12)$$

The value obtained by using Equation 12 is $0 \leq C_i \leq 1$. A C_i coefficient close to 1 indicates that the alternative is at the positive ideal solution point, while a value close to 0 indicates that the alternative is at the negative ideal solution point. The C_i values obtained using Equation 12 are compared with each other and the results are ranked in descending order. The alternative with the highest C_i value is considered as the alternative with the best performance compared to the other alternatives.

3. Application of SV-TOPSIS Methods

The purpose of this study is to analyze the performance of development banks and investment banks operating in the Turkish banking sector. Table 6 shows the weights of the criteria determined by the SV method used in the TOPSIS method.

Table 6. Criterion weights

	CRT 1	CRT 2	CRT 3	CRT 4	CRT 5	CRT 6	CRT 7	CRT 8	CRT 9	CRT1 0	CRT1 1
FIRM											
1	0.000	0.015	0.000	0.001	0.030	0.933	0.000	0.001	0.019	0.000	0.000

FIRM 2	0.000	0.059	0.000	0.000	0.006	0.928	0.000	0.001	0.003	0.001	0.000
FIRM 3	0.000	0.001	0.000	0.000	0.000	0.999	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
FIRM 4	0.000	0.240	0.001	0.001	0.004	0.674	0.001	0.013	0.065	0.000	0.001
FIRM 5	0.000	0.010	0.000	0.000	0.002	0.985	0.000	0.000	0.001	0.001	0.000
FIRM 6	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.998	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
FIRM 7	0.000	0.259	0.002	0.001	0.625	0.057	0.000	0.043	0.013	0.001	0.000
FIRM 8	0.000	0.292	0.003	0.001	0.016	0.628	0.000	0.041	0.018	0.000	0.001
FIRM9	0.000	0.057	0.000	0.000	0.004	0.930	0.000	0.002	0.005	0.000	0.000
FIRM10	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	1.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
FIRM11	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	1.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000

Source: Table 6. Created by the author to show the results obtained using the CRITIC method.

The decision (initial) matrix obtained using the TOPSIS method is shown in Table 7 below.

Table 7. Decision matrix created for BANK1

	CRT1	CRT2	CRT3	CRT4	CRT5	CRT6	CRT7	CRT8	CRT9	CRT10	CRT11
2021	0.741	45.09	0.000	6.198	37.34	195.87	4.836	10.11	14.23	7.692	5.660
2020	0.827	51.47	0.000	4.827	30.67	181.16	4.997	9.196	12.12	7.676	5.673
2019	0.858	58.06	0.000	4.803	15.81	98.450	5.217	9.015	14.17	8.798	6.325
2018	0.881	57.66	0.000	2.706	8.806	55.692	4.625	7.649	15.85	6.517	5.483
2017	0.807	64.08	0.000	0.591	7.123	45.352	4.210	6.543	28.19	7.396	4.933
2016	0.841	64.62	0.000	0.641	21.73	130.46	4.076	6.155	28.48	7.455	5.079
2015	0.824	68.13	0.000	1.817	26.64	187.46	3.317	4.822	34.90	6.777	4.231

Source: Table 7 was created by the author to express the data used in the analysis.

SV (Statistical Variance) method was used to determine the criteria weights using the data in the decision matrix shown in Table 7. After evaluating the determined criterion weights, the analysis was carried out using TOPSIS method. In the second step, the normalized decision matrix is obtained using formula 6. The results obtained are shown in Table 8.

Table 8. The Normalized decision matrix

	CRT1	CRT2	CRT3	CRT4	CRT5	CRT6	CRT7	CRT8	CRT9	CRT10	CRT11
2021	0.339	0.289	0.378	0.632	0.598	0.527	0.405	0.487	0.236	0.387	0.398
2020	0.378	0.330	0.378	0.492	0.491	0.487	0.419	0.443	0.201	0.387	0.399
2019	0.392	0.372	0.378	0.490	0.253	0.265	0.437	0.434	0.235	0.443	0.445
2018	0.403	0.370	0.378	0.276	0.141	0.150	0.388	0.369	0.263	0.328	0.385
2017	0.369	0.411	0.378	0.060	0.114	0.122	0.353	0.315	0.468	0.373	0.347
2016	0.385	0.415	0.378	0.065	0.348	0.351	0.342	0.297	0.473	0.376	0.357

2015	0.377	0.437	0.378	0.185	0.427	0.504	0.278	0.232	0.580	0.341	0.297
------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Source: Table 8 was created by the author to express the analysis results using the TOPSIS method.

In the third step, the values calculated in the previous step are multiplied in order to obtain the weighted normalized matrix. The results matrix is shown in Table 9.

Table 9. TOPSIS weighted normalized matrix

	CRT1	CRT2	CRT3	CRT4	CRT5	CRT6	CRT7	CRT8	CRT9	CRT10	CRT11
2021	0.000	0.004	0.000	0.001	0.018	0.492	0.000	0.000	0.005	0.000	0.000
2020	0.000	0.005	0.000	0.001	0.015	0.455	0.000	0.000	0.004	0.000	0.000
2019	0.000	0.006	0.000	0.001	0.008	0.247	0.000	0.000	0.005	0.000	0.000
2018	0.000	0.006	0.000	0.000	0.004	0.140	0.000	0.000	0.005	0.000	0.000
2017	0.000	0.006	0.000	0.000	0.003	0.114	0.000	0.000	0.009	0.000	0.000
2016	0.000	0.006	0.000	0.000	0.010	0.327	0.000	0.000	0.009	0.000	0.000
2015	0.000	0.007	0.000	0.000	0.013	0.471	0.000	0.000	0.011	0.000	0.000

Source: Table 9 was created by the author to express the analysis results using the TOPSIS method.

The last two steps compute the ideal and negative ideal values using Equation 10 and Equation 11. Equation 12 is then used to determine the relative proximity of each choice. Table 10 shows these values and their ranking. Table 10 shows the values obtained from the analysis results (for 2015).

Table 10. S+, S- ve Cj Values for year 2015

Bank	S +	S -	Cj
FIRM1	0.1505	0.7821	0.8386
FIRM2	0.8959	0.2422	0.2128
FIRM3	11.0900	11.6246	0.5118
FIRM4	0.7600	0.1976	0.2064
FIRM5	0.3112	0.6854	0.6878
FIRM6	0.9792	0.3625	0.2702
FIRM7	0.5619	0.4691	0.4550
FIRM8	0.2984	0.6948	0.6995
FIRM9	0.1362	0.8398	0.8604
FIRM10	0.8171	1.3805	0.6282
FIRM11	22.1259	22.6604	0.5060

Source: Table 10 was created by the author to express the analysis results using the TOPSIS method.

The performance results of the 11 development and investment banks over the years are presented in Table 11.

Table 11. Rankings based on TOPSIS analysis results

	2021	2020	2019	2018	2017	2016	2015
FIRM1	1	3	5	6	7	4	2
FIRM2	4	1	3	7	6	2	5
FIRM3	4	1	2	3	5	6	7
FIRM4	6	2	5	7	4	1	3
FIRM5	1	5	4	3	6	7	2
FIRM6	3	7	2	1	5	6	4
FIRM7	7	6	4	1	3	2	5
FIRM8	4	5	6	7	3	2	1

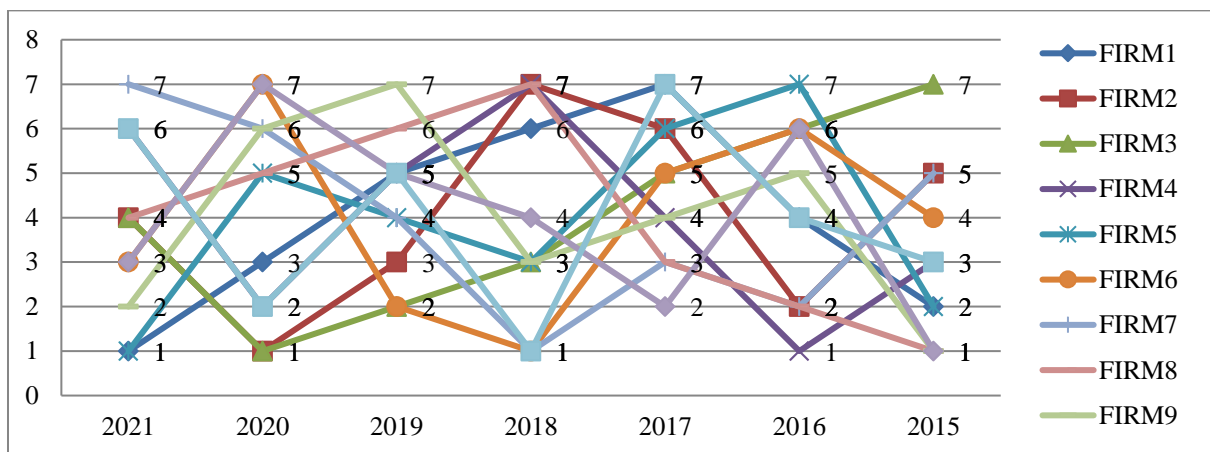
FIRM9	2	6	7	3	4	5	1
FIRM10	3	7	5	4	2	6	1
FIRM11	6	2	5	1	7	4	3

Source: Table 11 was created by the author to express the analysis results using the TOPSIS method.

Given the rankings obtained as a result of the study, it is seen that Bank of Provinces (FIRM1) achieved its best performance in 2021, Türk Eximbank (FIRM2) in 2020, Development and Investment Bank of Turkey (FIRM3) in 2020, Aktif Investment Bank (FIRM4) in 2016, and Diler Investment Bank (FIRM5) in 2021, GSD Investment Bank (FIRM6) in 2018, Istanbul Exchange and Deposit Bank (FIRM7) in 2018, Nurol Investment Bank (FIRM8) in 2015, Industrial Development Bank of Turkey (FIRM9) in 2015, Bank of America Investment Bank (FIRM10) in 2015 and Standard Chartered Investment Bank (FIRM11) in 2018.

Chart 1 below shows the financial performance of all banks in 2015-2021.

Chart 1. Performance ranking



Source: Chart 1 was created by the author to express the results of the study.

CONCLUSION

In both developed and developing economies, the banking sector fulfills very important roles such as equitable distribution of resources, mobilizing savings, supporting investments and ensuring the continuity of development.

Development and Investment Banks play a vital role in supporting large-scale investments, especially in emerging economies such as Turkey. The effective and efficient operation of these banks is important for the sustainability of the national economy.

In this study, which was carried out to evaluate the analysis of the performances of development and investment banks over the years, the data of 11 banks determined were analyzed by obtaining from the financial statements. In order to carry out this study, first of all, the data of

the selected banks were used to determine the criteria weights by means of the SV method. Criterion weights are a very important step in the analysis of companies. After the criterion weights were determined, these weights were analyzed with the determined method, TOPSIS, and the results were obtained. Although the results cover the period of 2015-2021, they are very important in terms of showing before and after the covid-19 pandemic. Because the financial sector has a vital role to see how it stands against possible risks.

The results obtained from the study indicate that Bank of Provinces, Diler Investment Bank and GSD Investment Bank have shown a more stable progress in recent years although the performance of the banks has fluctuated over the years. On the other hand, Nurol Investment Bank, Türkiye Industrial Development Bank and Bank of America Investment Bank have some problems to some extent in terms of performance.

On the other hand, some negative effects have started to be seen in the markets as the COVID-19 pandemic, which has been effective since the last quarter of 2019, has disrupted trade intensively as of 2020. The study results show that the performance of Turk Eximbank, Development and Investment Bank of Turkey and Istanbul Exchange and Deposit Bank declined significantly during this period.

When compared with some studies in the literature, Çetinbakış and Bektaş (2023), according to the results of the study, Diler Investment Bank was the bank with the best performance between 2011-2021 working period. In this study, it was observed that Diler Investment Bank followed a fluctuating performance and showed a tendency to improve in recent years.

Korkmaz and Wolff (2022), the results obtained from the analyzes show that; state-owned banks operating in the sector experienced a performance loss during the working period. This result differs in that FIRM1, FIRM2 and FIRM3 banks show their best performance in recent years.

Yılmaz (2022), the results of the analysis made by the authors show that; The performance of the banks analyzed in this study has decreased over the years. These results showed similarities with the analysis results we have done.

The fact that the study is preferred for the first time in terms of the methods used is important in terms of contributing to the field. Although the study shows similar results to other studies using different techniques, it also differs in terms of the impact of the COVID-19 pandemic. In addition, the fact that the Turkish banking sector is a developing sector, the number of banks is

low and the available data are limited are the limitations of the study. Keeping the working year longer in future studies may lead to different results.

BIBLIOGRAPHY

- Altemur, N., Çevik, M., & Karaca, S. S. (2019). Bist 30 endeksinde işlem gören ticari bankaların topsis yöntemi ile finansal performans analizi. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 3(1), 63-73.
- Aydın, Y. (2020a). A hybrid multi-criteria decision making (mcdm) model consisting of sd and copras methods in performance evaluation of foreign deposit banks. *Equinox Journal of Economics Business and Political Studies*, 7(2), 160-176.
- Aydın, Y. (2020b). Bütünleşik critic ve mairca yöntemleri ile kamu sermayeli bankalarının performans analizi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4), 829-841.
- Çetinbakış, M., & Bektaş, S. (2023). Veri zarflama analizi ile seçilmiş kalkınma ve yatırım bankalarının etkinlik performanslarının değerlendirilmesi: 2010-2021 dönemi Türkiye örneği. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 9(1), 51-65.
- Diñçer, H., & Görener, A. (2011). Performance evaluation using ahp-vikor and ahp-topsis approaches: The case of service sector. *Sigma Journal of Engineering and Natural Sciences*, 29(3), 244- 260.
- Erdoğan, B. (2022a). BİST'e kayıtlı bankaların finansal performansının ahp-sd tabanlı piv yöntemiyle değerlendirilmesi. *Pamukkale Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (52), 93-109.
- Erdoğan, B. (2022b). Covid-19 kamu sermayeli mevduat bankalarının performansını nasıl etkiledi? SV-EDAS modeli uygulaması. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 5(7), 897-912.
- Ertaş, F. C., & Yetim, A. (2022). Covid -19 pandemisinde gıda ve içecek sektöründeki işletmelerin finansal performansının topsis yöntemiyle incelenmesi: Bist örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (93), 53-74.
- Esmer, Y., & Bağcı, H. (2016). Katılım bankalarında finansal performans analizi: Türkiye örneği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 17-30. DOI: 10.20875/sb.65174

- Ezin, Y., & Samırkaş, M. C. (2022). Bankaların kârlılık performanslarının entropi ve topsis yöntemi ile incelenmesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 860-890.
- Geddes, A., Schmidt, T. S., & Steffen, B. (2018). The multiple roles of state investment banks in low-carbon energy finance: An analysis of Australia, the UK and Germany. *Energy policy*, (115), 158-170.
- Gül, A., & Erdem, M. (2022). Gıda perakende firmalarının finansal performanslarının entropi-topsis- yöntemiyle analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (35), 25-33.
- Gündoğdu, A. (2015). Measurement of financial performance using topsis method for foreign banks of established in Turkey between 2003-2013 years. *International Journal of Business and Social Science*, 6(1), 139-151.
- Haralayya, B., & Aithal, P. S. (2021). Performance affecting factors of indian banking sector: an empirical analysis. *George Washington International Law Review*, 7(1), 607-621.
- Kandemir, T., & Karataş H. (2016). Ticari Bankaların finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile incelenmesi: Borsa İstanbul'da işlem gören bankalar üzerine bir uygulama (2004-2014). *İnsan ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 5(7), s.1766-1776.
- Korkmaz, Ö. F., & Wolff, R. A. (2022). Türk bankacılık sektöründe performans ölçümü: 2011-2021 yılları arasında kalkınma ve yatırım bankalarının topsis yöntemi ile finansal performanslarının değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, (14), 43-58.
- Mamatzakis, E., & Bermepe, T. (2014). What drives investment bank performance? the role of risk, liquidity and fees prior to and during the crisis. *International Review of Financial Analysis*, (35), 102-117.
- Özbek, A. (2017). Performance evaluation of Turkey diyanet foundation by saw, copras and topsis method. *Journal of Management and Economics Research*, 15(1), 66-84.
- Rao, R. V., & Patel, B. K. (2010). A subjective and objective integrated multiple attribute decision making method for material selection. *Materials & Design*, 31(10): 4738-4747.
- Rao, R. V., Patel, B. K., & Parnichkun, M. (2011). Industrial robot selection using a novel decision making method considering objective and subjective preferences. *Robotics and Autonomous Systems*, 59(6): 367-375.
- Riadi, S. (2018, March). The effect of third parties fund, non performing loan, capital adequacy ratio, loan to deposit ratio, return on assets, net interest margin and operating expenses operating income on lending (Study in regional development banks in Indonesia). *In Proceedings of the International Conference on Industrial Engineering and Operations Management*, 1015-1026.
- Soba, M., Ersoy, Y., Tarakçıoğlu Altınay, A., Erkan, B., & Şik, E. (2020). Application of multiple criteria decision-making methods in assignment place selection. *Mathematical Problems in Engineering*, 1-13.

- Şenel, C., & Şekeroğlu, S. (2019). Yatırım ve kalkınma bankalarının etkinliklerinin vza yöntemiyle analizi ve Türk bankacılık sektöründe bir uygulama. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(1), 565-580.
- Takan, M., & Boyacıoğlu Acar, M. (2010). *Bankacılık teori, uygulama ve yöntem*. Nobel Yayınevi.
- Uludağ, A. S., & Ece, O. (2018). Türkiye’de faaliyet gösteren mevduat bankalarının finansal performanslarının topsis yöntemi kullanılarak değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 55(637), 46-80.
- Ural, M., Demireli, E., & Güler Özçalık, S. (2018). Kamu bankalarında performans analizi: entropi ve waspas yöntemleri ile bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 129-141.
- Yalçınar, D., & Karaatlı, M. (2018). Mevduat bankası seçimi sürecinde topsis ve electre yöntemlerinin kullanılması. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 401-423.
- Yılmaz, N. (2022). Türkiye’deki kalkınma ve yatırım bankaları grubunun 2000-2020 yıllarındaki finansal performans analizi: codas. *Güncel Finans, Bankacılık Ve Sigortacılık Çalışmaları*. 159-174.
- Zardari, N. H., Ahmed, K., Shirazi, S. M., & Yusop, Z. B. (2015). Weighting methods and their effects on multi-criteria decision making model outcomes in water resources management. Springer Press.
- Zhu, X., Wang, F., Liang, C., Li, J., & Sun, X. (2012). Quality credit evaluation based on topsis: Evidence from air-conditioning market in China. *Procedia Computer Science*, (9), 1256-1262.

İBN KESİR'İN *EL-BİDÂYE VE'N-NİHÂYE* ADLI ESERİNDE SÖZÜ GEÇEN DEPREM KAYITLARININ ANALİTİK DEĞERLENDİRMESİ

ANALYTICAL EVALUATION OF THE EARTHQUAKE RECORDS IN IBN KATHİR'S AL-BİDAYA WA'N-NİHAYA

Rıdvan Yiğit*

Öz

Bu çalışmada İslam tarihçiliğinin mühim temsilcilerinden sayılan İbn Kesir'in el-Bidâye ve'n-Nihâye fi't-Tarih adlı eserinin son 500 yıllık zaman diliminde (Hicri 245-744) depreme dair sunulan kayıtlar incelenmektedir. Esasen depremin doğrudan ya da dolaylı olarak tüm insanlığı etkilediği ileri sürülebilir. Bilhassa deprem kuşağı adı verilen ve kırılmaya müsait fay hatları üzerindeki yerleşim yerleri bu yıkıcı doğal afetten daha çok etkilenir. Bu nedenle insanlığın ortak tecrübesini gelecek nesillere aktarma iddiası taşıyan tarih kitaplarının da depremlere dair kayıtlar sunduğu görülmektedir. Orta Çağ'da yaşamış mühim tarihçilerden biri olan İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye adıyla şöhret bulan bir dünya tarihi kaleme almıştır. Eserin müellifi, her ne kadar siyasi tarih merkezli bir anlatım tercih etmiş görünse de toplumu derinden etkileyen depremlere dair malumat vermekten de geri durmamıştır. Anakronizme düşmeden ve İbn Kesir'in yaşadığı XIV. Yüzyıl şartları hesaba katılarak yapılacak bir değerlendirmede, onun sunduğu kayıtlardan birçok açıdan yararlanılabileceği söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Deprem, İstatistik, İbn Kesir, el-Bidâye ve'n-Nihaye

Abstract

This study examines the records on earthquakes in the last 500 years (245-744 AH) of Ibn Kathir's al-Bidāyah wa'n-Nihāyah fi't-Tarih, one of the most important representatives of Islamic historiography. In fact, it can be argued that earthquakes affect all humanity directly or indirectly. In particular, settlements on fault lines, which are called earthquake zones and are prone to fracture, are more affected by this devastating natural disaster. For this reason, history books, which claim to transmit the common experience of humanity to future generations, also provide records of earthquakes. Ibn Kathir, one of the most important historians who lived in the Middle Ages, wrote a history of the world that became famous as al-Bidāyah wa'n-Nihayyah. Although the author of the work seems to have preferred a narrative centered on political history, he did not refrain from giving information about earthquakes that deeply affected the society. Without falling into anachronism and taking into account the conditions of the fourteenth century when Ibn Kathir lived, it can be said that his records can be utilized in different ways.

Keywords: Earthquake, Statistics, Ibn Kathir, al-Bidaya wa'n-Nihaya

GİRİŞ

Deprem, yer kabuğunun katmanlarının kırılıp yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilir. Ülkemiz ve dünya gündemini sürekli meşgul eden depreme dair incelemelerin disiplinler arası bir anlayışla yapılması faydalı olacaktır. Nasıl ki deprem kuşaklarının isabetle tespiti konusunda yerbilimcilere ihtiyaç varsa, geçmişte yaşanmış acı tecrübelerin bilançosunu doğru verilerle günümüz insanına aktarabilmek için de tarihçilere ihtiyaç vardır. Depremlerin şiddeti ve etki derecesini nesnel ölçütlerle ölçmek ne kadar mühimse, herhangi bir yerleşim yerinin deprem tarihçesini bilmek yahut depremin neden olduğu psiko-sosyal tahribatla mücadele yolları üzerine projeler geliştirmek te mühimdir. Bu nedenle insanlığın ortak hafızası denebilecek tarihî kaynaklardaki bilgileri gözden geçirmek depremleri önlemeyecekse de bu yıkıcı doğa gerçeğiyle yaşama konusunda olumlu katkılar sağlayacaktır.

Tarih bilimi geçmişte yaşanmış ve insanlığın ortak hafızasına kazınmış mühim meseleleri konu edinir. Herodot'tan günümüze kadar sayısız tarihçi gelecek nesillere salt bilgi vermek yahut ders niteliğinde bazı olayları aktarmak için takdir edilesi bir çaba göstermiştir, göstermeye de devam etmektedir. Siyasi tarih ağırlıklı eserlerde bile başta deprem olmak üzere doğal afetlere dair bilgilere yer verildiği göze çarpmaktadır. Bunun temel nedeni, son tahlilde tarihin toplum hayatını etkileyen meselelerle ilgileniyor olduğu gerçeğidir. Orta Çağ'ın ve İslam tarihçiliğinin önemli isimlerinden biri olan İbn Kesîr tarafından genel bir dünya tarihi mahiyetinde yazılan *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserde de depremlere dair kayıtlara yer verilmektedir. Mezkûr eser kâinatın yaratılışından başlayarak klasik İslam Tarihi geleneğine sadık bir üslupla siyasi ve kültürel konuların yanı sıra halkın yaşamını doğrudan etkileyen sosyal olaylara, salgın hastalıklara ve depremlere de yer vermesi açısından tetkik edilmeye değer bir mahiyet taşır. İnceleme dönemimize dâhil olan süreçte İbn Kesîr'in sıkça başvurduğu kaynaklar arasında Taberî, İbnü'l Esîr ve Sıbt İbnü'l Cevzî'nin eserleri olduğu müşahede edilmektedir. Eserin 500 yıllık bir süreci ihtiva eden XI, XII, XIII ve XIV. ciltleri tarandığında, kayda geçirilen toplam 44 deprem olduğu görülmüştür. Bu da ortalama her 11 yılda kayda değer bir depremin olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde her bir asır, müstakil olarak incelenecek ve depreme dair analitik değerlendirmeler yapılacaktır.

1. Depreme Dair Kayıtlar

1.1. Hicri 3. asır kayıtları

Hicri 245 yılında (M.859-860) meydana gelen depremlerde Yakûbî ve Taberî'ye göre Şam bölgesinin tamamında (Yakûbî, t.y, c. II, s. 491; Taberî, 1997, c. IX, s. 213), İbn Kesîr'in kayıtlarına göre ise çeşitli yerlerde çok miktarda deprem meydana geldi. Antakya'da yaşanan deprem 1500 evin harap olmasına ve 90'dan fazla burcun yıkılmasına neden oldu. Bazı mıntikalarda duyulan sesler nedeniyle insanlar panik içerisinde evlerini terk ettiler. Burada bulunan Akra dağı, yükselen deniz suları içinde kaybolurken, bölgedeki bir nehir kurudu. Taberî'nin anlattığına göre aynı yıl Tinnis halkı da benzer sesler duymuş ve burada meydana gelen depremde de çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Ayrıca; Adana, Urfa, Dımaşk, Harran, Humus, Misis, Rakka, Re'sul-Ayn ve Tarsus ile Biladü's-Şam sahil kesiminde sarsıntılar gerçekleşti. Lazkiye'de gerçekleşen depremden de neredeyse sağ kurtulan olmadı. Cebele bölgesi ise adeta haritadan silindi. (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 11). Yakın dönemde yapılan bazı çalışmalardan Antakya'da meydana gelen depremlere dair istatistiksel veriler elde etmek mümkündür. Bunlardan biri Nuh Arslantaş tarafından yapılmış olup, çalışmada Hicrî 115/733-734, 458/1065-1066, 526/1131-1132, 528/1133-1134 ve 588/1192-1193 yıllarında meydana gelen depremlerin yıkıcı etkiler bıraktığı ortaya konmaktadır (Arslantaş, 2015, s. 24).

Antakya, 6 Şubat 2023 tarihinde gerçekleşen depremlerde de demografik ve ekonomik açılarından zarar gören kentlerin başında gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Strateji ve Bütçe Başkanlığı'nın Kahramanmaraş ve Hatay depremleri raporunda afetin yıkıcı etkisine dair istatistiksel bilgiler yer almaktadır. Rapora göre acil harcama başlığı altında 127 milyar 986 milyon TL, kamu kesimi hasar maliyeti başlığı altında da 240 milyar 209 milyon TL tutarında bir maliyet söz konusudur (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı Raporu, Mart 2023). Ancak belirtmek gerekir ki raporda kullanılan verilere Nisan ve Mayıs aylarında harcanan tutar ve ileriye dönük altyapı ve üstyapı yatırımlarının maliyeti dâhil değildir.

İbn Kesîr tarafından verilen kayıtlarda adı geçen yerleşim yerlerinden biri olan Tinnis, Mısır'ın dışa açılan önemli liman kentlerinden birisidir (Abbadî-Salim, 1981, s. 153-154). Rakka'nın ise, Suriye'nin kuzeyinde yer alan, stratejik konumu ve uygun iklim koşulları nedeniyle tarih boyunca defalarca el değiştiren önemli bir kent olduğu görülmektedir (Hamevî, t.y., c. III, s. 58-60). Misis, Adana sınırları içinde bulunan ve elverişli konumu nedeniyle antik çağlardan beri önemli bir yerleşim yeri (Demirkent, 2020, s. 178-181) olup, bu tarihi kentin bir kültür mirası olarak korunması gerektiğini somut örneklerle ortaya koyan çalışmalar (Dikmen, 2021,

ss.707-737) vardır. Hamevî tarafından *Lazıkıyye* imlası ile kullanılan yerleşim yeri, Suriye sınırları içinde kalan ve Doğu Akdeniz'in önemli liman kentlerindedir (Hamevî, t.y., c.V, s. 5-7).

Hicri 249 (M.863-864) yılı Zilhicce ayında ise Rey'de büyük bir deprem olduğunu yazan İbn Kesîr, söz konusu depremin artçıları nedeniyle çok sayıda evin yıkıldığı ve insanın öldüğünü, ayrıca bölge halkından hayatta kalanların da çöle kaçtığını bildirmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 28). Hicri 258 (M.871-872) yılında da Vâsıt'ta yaşanan depremden dolayı çok sayıda evin yıkıldığı ve depremde 20.000'den fazla insanın hayatını kaybettiği anlaşılmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 70). İbn Kesîr tarafından verilen bilgilere göre tahrip gücü yüksek depremlerden biri de Hicri 280 (M. 893-894) yılında Erdebil'de meydana gelmiştir. Anılan yerde yaşanan 6 deprem nedeniyle 150.000 kişi enkaz altında can verirken yaşanabilir 100 kalmadığı görülmektedir. Rey ve Taberistan şehirlerinin kaynak sularının kurumması sonucunda üç ölçek suyun bir dirheme satılır olduğuna dair kayıtların (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 130), depremle bir ilgisi olup olmadığına dair net bir fikir elde etmek mümkün görünmemektedir.

Depreme dair kayıtlarda adı geçen Rey'in, Darius'un M.Ö. IV. Yüzyıla ait kitabelerinde de *Raga* olarak adının geçtiğine ve en az 2500 yıllık bir şehir olduğuna hükmedebiliriz. Selçukluların başkentliğini de yapmış olan bu kadim İran şehri hakkında Barthold ve Özgüdenli tarafından verilen bilgiler (Barthold, 2022, s. 135-146; Özgüdenli, 2008, c. XXXV, s. 40-41) kentin yalnızca siyasi tarihi değil, aynı zamanda sosyo-ekonomik ve beşerî tarihini anlayabilmek için de mühimdir. Yerleşim yeri olma özelliğini günümüze dek sürdürememiş şehirlerden biri olan Vâsıt ile ilgili eski kayıtlarda oldukça detaylı bilgiler vardır. Mesela Hamevî Vâsıt şehrini anlatmaya tam 6 sayfa ayırmıştır (Hamevî, t.y., c. V, s. 347-353). Siyasi ve iktisadi sebeplerin etkisi olmakla beraber şehrin zamanla terkedilmesinde bir deprem bölgesi olmasının da payı olduğu kanaati taşımaktayız. Aynı müellif Erdebil'in tarihî önemine dair verdiği pek çok bilgi yanında yaşadığı günün koşullarında Tebriz'e 7 günlük mesafede olduğunu söylemekte ve bu şehirde yetişmiş meşhur kişiler hakkında da bilgi vermektedir (Hamevî, t.y., c. I, s. 145-146). Bu bilgilerden yola çıkıldığında Erdebil'in tüm yıkımlara rağmen yeniden toparlanarak siyasî ve kültürel canlılığını koruyabildiğine hükmedilebilir.

İbn Kesîr'in kayıtlarına dayanarak H.288 (M.900-901) yılının farklı coğrafyalarda çeşitli afetlerin hüküm sürdüğü bir yıl olduğu söylenebilir. Zira bu kayıtlara göre Azerbaycan'da görülen veba salgınında, defin merasimi yapılamayacak kadar çok insan hayatını kaybetti. Aynı yıl Erdebil'de saatlerce devam eden devam fırtınayı günlerce süren şiddetli bir depremler takip

etti. Peş peşe gelen iki afet sonucunda 150.000 kişi öldü. İbnü'l Cevzî'den yaptığı alıntıyı aktaran İbn Kesîr, H.289 (M.901-902) yılının Recep ayında Bağdat'ta peş peşe depremler meydana geldiğini, sonra da şehrin sakinleştiğini belirtmektedir (İbnü'l-Cevzî, 1358, c. VI, s. 31; İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 155,173).

1.2. Hicri 4. asır kayıtları

İbn Kesîr tarafından Hicri 4. Yüzyıla dair 7 adet kayıt sunulmaktadır. Bunlardan ilki Hicri 331 (M. 942-943) yılına ait olup, bu yıl Nesa bölgesinde meydana gelen depremde birçok evin yıkıldığı ve insanın öldüğünü yazan müellif (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 355), yıkıma dair net sayı vermemekte ve benzer kayıtların Süyûtî tarafından da sunulduğu görülmektedir (Süyûtî, 1409/1987, s. 173; Arslantaş, 2015, s. 78). Birçok tarihçi gibi Caroline Finkel de, deprem tarihine dair verdiği kıymetli malumat nedeniyle Süyûtî'ye özellikle değinmektedir (Finkel, 2001, s. 280). Kesin sayı verilmeden kayıtlara geçirilen bir başka deprem hadisesinin de Hicri 345 (M. 956-957) yılında Hemedan'da olduğu görülmektedir. İbn Kesîr'in kayıtlarına göre burada meydana gelen şiddetli deprem nedeniyle çeşitli evlerin yıkıldığı ve Kasr-ı Şirin'in bir yıldırım nedeniyle ikiye bölündüğü anlaşılmaktadır. Müellif, burada da çok sayıda insanın enkaz altında kalarak can verdiğini yazmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 395). Ancak İbnü'l-Esîr bahsedilen deprem sırasında bazı evlerde çatlaklar oluştuğu bilgisiyle yetinmektedir (İbnü'l-Esîr, 1965, c. VIII, s. 518; Arslantaş, 2015, s. 81).

Müteakip yıla dair verdiği kayıtlarda İbn Kesîr, Hicri 346 (M.957-958) yılında geniş bir bölgeyi etkileyen bir depremden bahsetmektedir. Kayıtlara göre bu yıl çeşitli İran kentleri, Irak ve komşu bölgelerde peş peşe devam eden ve 40 gün süren depremler oldu. Ana depremler ve artçıları nedeniyle binalar yıkılmış, su kaynakları kurumuş ve çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 398). Önceki yıl Irak'ta bir deprem olduğu bilgisini veren İbn Kesîr Hicri 347 (M.958-959) yılı olaylarını anlatırken bu sefer daha net bir merkezden bahsetmekte ve Bağdat'ı işaret etmektedir. Anılan yılın bahar aylarında Bağdat dâhil olmak üzere birçok şehri etkileyen depremlerden dolayı çok sayıda insanın öldüğü ve evlerin yıkıldığı kaydedilmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 399). Ayrıca Hicri 363 (M.973-974) yılında Vâsıt şehrinde de şiddetli bir deprem meydana geldiği görülmektedir. İbn Kesîr'in kayıtlarında sıklıkla adı geçen Bağdat şehrinin Hicri 367 (M.977-978) yılında tekrar ve defalarca sarsıldığı görülmektedir. Depreme bağlı olarak afet sonrasında Dicle'nin sularının yükseldiği ve bu yüzden çok sayıda insanın öldüğüne dair bilgiler de sunulmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 472,490). İbn Kesîr tarafından Cebel mıntıkası (dağlık alan) olarak tesmiye edilen yukarıdaki bölgenin, Farsça kaynaklardaki karşılığı olan Kûhistan (dağlık bölge) ile tamamen örtüştüğü

görülmür. İbn Kesîr tarafından verilen bilgiler değerlendirildiğinde, bu bölgeyle beraber Kum ve Rey şehirlerinin de depremden etkilendiği düşünülürse, anılan bölgenin İran/Kûhistan olduğu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya çıkar.

Müellif, Hicri 376 (M.986-987) yılında Musul'da yaşanan depremde birçok binanın yıkıldığı, ahaliden çok kimsenin hayatını kaybettiğini yazmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XI, s. 515). Aynı yıl gerçekleştiği anlaşılan ve Kuzey Anadolu-Marmara fayının tetiklediği bir depremin detaylarına başka kaynaklarda yer verildiği görülmektedir. Arslantaş, mezkûr depreme dair Yahya b. Sâid el-Antakî ve Urfalı Mateos'u kaynak göstererek İstanbul-İzmit hattında sarsıcı bir depremin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Yazarın kullandığı kaynaklardan ilki Ayasofya'nın üçte birinin, ikincisi de kilisenin yıkıldığını kaydetmektedir (el-Antakî, 1990, s. 213; Urfalı Mateos, 1987, s. 41; Arslantaş, 2015, s. 84-85). İbn Kesîr'in kayıtlarına göre Dinever'de Hicri 398 (M.1007-1008) yılı Şaban ayında yaşanan sarsıntı hem insan hem de mülk kayıplarına yol açtı. Yakın bölgelerde yaşanan fırtına ise temel geçim kaynağı olan tarım üzerinde yıkıcı etkiler bıraktı. Çok sayıda insan öldü. Şiraz kentinde yaşanan yıkıcı depremde gemilerin çoğunun battığı, Vâsıt kentinde de olağanüstü büyüklükte dolular yağdığı görülmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 39).

Makdisî, aralarında Dinever'in de bulunduğu çeşitli şehirlerin coğrafi yapısı ve bu bölge halklarının itikadî durumları hakkında bilgiler vermektedir (Makdisî, t.y., c. I, s. 395). Bu kayıtlar yalnızca tarihî coğrafya hakkında bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda doğal afet-ilahi ceza algısı arasındaki ilişkiye de ışık tutmaktadır. Irak'ta tarihî bir şehir olup Dicle Nehri'nin batı yakasında bulunan (Hamevî, t.y. c. II, s. 38) Tıkrit, aralarında eski Irak lideri Saddam Hüseyin'in de olduğu pek çok tarihî şahsiyet yetiştirmiştir. Orta Çağ İslam coğrafyacılarının bu mühim şehir hakkında önemli bilgiler verdiği görülmektedir.

1.3. Hicri 5. asır kayıtları

Hicri 5. Asırda İbn Kesîr'in kayıtlarında 10 adet depreme yer verilmektedir. Ancak depreme dair haberlerden, bu depremlerin müstakil mi yoksa artçı mı olduğuna dair sağlıklı tahminde bulunmak zordur. Kronolojik olarak incelemeye çalıştığımız ilk kayıtlara göre Hicri 425 (M.1033-1034) yılında; Mısır, Şam, Remle, Kudüs, Gazze ve komşu bölgelerde meydana gelen tahrip gücü yüksek depremler yaşanmıştır. Yaşanan depremlerde çok sayıda can kaybı olurken, Remle'deki tahribatın büyüklüğünden dolayı halkın kenti terk ederek bir süre dışarıda yaşadığı görülmektedir. Kudüs'te de üç semavi dinin mukaddes saydığı bazı mekanlar zarar görmüş, kimi yerleşim yerleri de adeta haritadan silinmiştir. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 118-119).

İbn Kesîr'in, İbnü'l-Cevzî'den aktararak verdiği bilgilere göre yukarıda detayları verilen depremde bilhassa Kudüs büyük zarar görmüştür. Remle şehri ise Filistin'in tarihî kentlerinden biridir. Filistin bölgesinin ortasında yer aldığı için bazı dönemlerde eyalet merkezi olarak tahkim edilmiştir. Remle'nin 4. İklim bölgesinde yer aldığı iddia eden bazı isimler olmasına rağmen, Hamevî bölgenin 3. İklimde olduğunu savunmaktadır (Hamevî, t.y., c. III, s. 69-70). Mukayeseli değerlendirmeler ve Remle'nin ilk İslam fetihleri sırasında oynadığı mühim rol hakkında ilgili kayıtlara bakılabilir.

Müellifin nadiren net zayıf konusunda bilgi verdiği kayıtlardan biri de 434/1042-1043 Tebriz depremidir. Kayıtlara göre bu yıl burada yaşanan depremde hem askerî hem sivil mimari büyük zarar görmüş, şehrin kalesi ve evleri enkaz haline gelmiş, 50.000 kişi depremde hayatını kaybetmiştir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 142). Tebriz, Kuzeybatı İran'da yer alan mühim bir şehirdir. Şehre dair bilgiler incelendiğinde ilk yerleşim yerinin değiştiği, burada yaşanan depremler nedeniyle Urmiye Gölü'nün batısına yeni yerleşimler kurulduğu görülmektedir. Ahvaz ise eski Elam Devleti'nin ve günümüzde İran'ın Hûzistan eyaletinin merkezi olan bir şehirdir. Şehrin adının telaffuzu, kuruluşu ve İslam fetihleri süreci hakkında Hamevî tarafından (Hamevî, t.y., c. I, s. 284-286) mühim bilgiler verilmektedir. Bu depremden 10 yıl kadar sonra İran coğrafyasında olduğu anlaşılan, ancak yerini tam tespit edemediğimiz bazı mıntıkalarda şiddetli yer sarsıntılarının yaşandığı görülmektedir. Kayıtlara göre Hicri 444 (M.1052-1053) yılında Ahvaz ve çevresinde yer sarsıntıları yaşanmıştır. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 162). Görüldüğü gibi müellif deprem bölgesinden bahsederken tam olarak *Ahvaz ve bağlı mıntıklar* ifadesini tercih etmekte ve detaylı bir coğrafya bilgisi vermemektedir. Ancak Urfalı Mateos aynı yıl Antakya'da meydana gelen depremde 10.000 kişinin öldüğünü ve enkaz altında kalan insanların on beş gün yardım beklediğini aktarmaktadır (Urfalı Mateos, 1987, s. 99) Selçuklu Devri Anadolu'sunda ve Antakya özelinde yapılan bazı çalışmalar da Ermeni tarihçilerinden Vardan Vardapet ve Simbat ile Urfalı Mateos'un kayıtlarına dayanarak depremin detaylarını ortaya koymaktadır (Arık, 1994, s. 18; Kaya-Kıyılı, 2009, s. 406-407).

Ekinleri tahrip eden dolu, büyük maddî zarara neden olan sel baskınları ve yıkımlara neden olan depremlerin yaşandığı yıllardan biri de İbn Kesîr'in kayıtlarına göre Hicri 450 (M. 1058-1059) yılıdır. Anılan yılda Irak'ta yalnızca ekinleri tahrip etmekle kalmayıp aynı zamanda çiftçilerin de ölümüne neden olacak büyüklükte dolu yağdığı görülmektedir. Bağdat merkezli olan ve komşu coğrafyaları da etkileyen depremden kaynaklanan taşkınlar yaşandığı ve afetler silsilesinin büyük yıkıma yol açtığı anlaşılmaktadır. Müellif ayrıca doğal afetlerden sonra sıklıkla görülen yağma ve talan hadiselerine dair bilgiler de vermekte, Cuma namazına gitmekte

olan bir kişinin başındaki sarığın bile alındığına dair çarpıcı örnekler sunmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 185).

Hicri 458 (M.1065-1066) yılında gerçekleşen depremle ilgili olarak İbn Kesîr insan kayıplarından net şekilde bahsetmezken maddi kayıplara dair bazı bilgiler vermektedir. Müellifin kayıtlarına göre bu yılın Cemaziyelahir ayında (1066 Nisan-Mayıs) Horasan'da ve başka yerlerde yaşanan depremler nedeniyle insanlar hayatını kaybederken, jeolojik değişimler de yaşanmıştır. Bazı köy ve kasabaların haritadan silindiği depremden sonra insanlar çöle çekilerek orada ikamet etmeye başladı. Depremi müteakip yangınlar nedeniyle de evler iş yerleri küle döndü. İktisadi kayıplar yağma ve talan hadiselerine zemin hazırladı (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 207-208). Muhtemelen İbn Kesîr'in kullandığı kaynaklar dışında da bazı başka kayıtları gören Süyûtî, adı geçen depremden sonra Bağdat şehrine ulaşan bir mektubu eserine almıştır. Mektup metni Arslantaş'ın eserinde de verilen belgedeki: “*Kıyamet zamanından önce koptu.*” İfadesi, yıkımın büyüklüğüne dair bir fikir verebilir (Süyûtî, 1409/1987, s. 179-180; Arslantaş, 2015, s. 94). Yine İbnü'l-Cevzî'den alınarak aktarılan bilgilere göre Hicri 460 (M.1067-1068) yılının Cemaziyelevvel ayında her ne kadar Kûfe'yi de etkilemiş olsa da Filistin havalisini vuran, Kudüs, Rahbe, Remle kentlerinde etkili olan büyük bir deprem olduğu görülmektedir. Dönemin bilgi kaynakları arasında sayılabilecek olan tüccar mektuplarına göre bilhassa 2 evin sağlam kalabildiği ve 15.000 kişinin ölümüne neden olan Remle depreminin şiddetli olduğuna hükmetmek mümkündür. Kudüs'te dağların yerinden oynadığı, deniz sularının kilometrelerce çekildikten sonra tekrar eski haline geldiğine dair kayıtlar, buradaki afetin şiddeti hakkında da bilgi verebilir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 212-213).

Metinde bahsedilen Hayber, Nablus ve Cezire mühim yerlerdir. Depremin etkilediği kentlerden biri olan Hayber, Hamevî'nin meşhur eserinde Şam bölgesine gitmek isteyenlerin geçeceği bir güzergâh ve Medine-Şam arasında köprü vasıtası gören bir yerleşim yeri olarak tanımlanmaktadır (Hamevî, t.y., c. II, s. 409-411). Nablus ise Kudüs'ün kuzeyinde yer alan tarihî bir şehirdir. İbn Battûta *Nûbulus* imlasıyla adını zikrettiği bu şehirle ilgili dikkat çekici detaylara yer vermektedir (İbn Battûta, 2015, s. 68-73). Ana hatlarıyla el-Cezire bölgesinin Yukarı Mezopotamya'yı ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğu söylenebilir. Ebü'l-Fidâ, bu bölgeyi kendi içinde 6 bölüme ayırarak buradaki şehirleri tanıtan kayıtlar sunmaktadır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 231-243).

İbn Kesîr'in kayıtlarına göre Hicri 462 (1069-1070) yılı Cemaziyelevvel ayının 11'inde Salı günü (18 Mart) yine Remle havalisinde fasilalarla devam eden, etkileri Kudüs ve Nablus'ta da

görülen sarsıntılar yaşandı. Hicri 462 depreminde de, detayları yukarıda verilen ve 2 yıl önce yaşana depremdeki sonuçlara benzer bir tablo ortaya çıktığı görülmektedir. Zira yine bu depremde de evlerin harabeye döndüğü, suların bir süreliğine çekilerek eski haline döndüğü dikkat çekmektedir. Hicri 464 (M. 1071-1072) yılında Bağdat'ta meydana gelen şiddetli depremde insan ve hayvan kayıplarının yaşanmasıyla beraber kıtlık baş göstermiş, benzer durum Horasan bölgesinde de görülmüştür (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 216, 225). Ancak, incelenen eserde geçen sel baskını, iri taneli dolular ve tarımsal zayıyat ile deprem arasında doğrudan bir bağlantı olup olmadığı konusunda netlik yoktur. İbn Kesîr, H. 479 (M. 1086-1087) yılında el-Cezire, Irak ve Biladü's-Şam'da yaşanan deprem nedeniyle çeşitli binaların yıkıldığını aktarmaktadır. Keza müellifin bu asra dair son kayıtlarında; Hicri 484 (M. 1091-1092) yılında yine Biladü's-Şam'da ve başka mıntikalarda depremler yaşandığı, Antakya surlarının zarar gördüğü, birçok insanın da enkaz altında kaldığı zikredilmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 265, 275).

1.4. Hicri 6. asır kayıtları

İbn Kesîr tarafından aktarılan bilgilere göre bu asırda 10 deprem olmuş ve bu depremlerde çeşitli insan kayıpları yanında maddi hasar ve iktisadi zarar meydana gelmiştir. Kayıtlardan ilkinde göre Hicri 508 (1114-1115) yılında Bağdat'ta büyük bir yangın çıktı. Cezire/Cizre kalesinde tahribata neden olan şiddetli bir yer sarsıntısı yaşandı. Aynı deprem silsilesi Urfa, Samsat ve Harran'da da etkili oldu. Bilhassa Harran kalesinin büyük zarar gördüğü, Samsat'ın adeta haritadan silindiği depremlerde meskenler tahrip oldu. Bahsedilen depremin bilançosuna göre bölge halkından 100.000 kişi hayatını kaybetti. Bu tahribattan üç yıl sonra yine Bağdat'ta Hicri 511 (M. 1117-1118) yılında büyük bir deprem meydana geldi. Depremin neden olduğu yıkım sonucunda şehrin bir bölümü yerle yeksan olurken, zirai alanlarda meydana gelen tahribat nedeniyle tedarik zinciri bozuldu ve piyasada arz sıkıntısı yaşanmaya başladı (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 339, 344). İbn Kesîr'in kayıtlarında rastlamadığımız ancak dönemin kaynakları tarafından detaylarıyla verilen Hicri 508 (M.1114-1115) depreminde bilhassa Maraş ile ilgili çarpıcı kayıtlar mevcuttur. Urfalı Mateos bu depremde Maraş'ta 40.000 insanın hayatını kaybettiği ve Hesuantz manastırında tüm rahiplerin enkaz altında kaldığı bilgisini verirken, Süryani Patrik Mihail de Kırk Şehit Kilisesi'nin piskopos Dionisius'un gayretleriyle tekrar inşa edildiğini aktarmaktadır (Urfalı Mateos, 1987, s. 256; Süryani Patrik Mihail, 1944, s. 61; Arslantaş, 2015, s. 101).

Yalnızca Kâbe değil, aynı zamanda Mescid-i Nebevi'nin de zarar görmesine neden olan bir başka depremin Hicri 515 (M. 1121-1122) yılında Hicaz bölgesini etkileyecek ölçekte

gerçekleştiği görülmektedir. İbnü'l-Esîr ve onun kayıtlarını kullandığı görülen İbn Kesîr'e göre anılan depremde Kâbe'nin Rûkn-ü Yemanî taşı çatladı ve bir kısmı yere düştü. Mescid-i Nebevi'nin de bir tarafı yıkıldı (İbnü'l-Esîr, 1965, s. 594; İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 354). Bilindiği gibi Beytullah'ın dört ciheti farklı adlarla anılır. Kâbe'nin Yemen tarafına bakan kısmına da *Rûkn-ü Yemanî* denir. Hicri 524 (M.1129-1130) yılında da Bağdat'ta meydana gelen yer sarsıntısı nedeniyle birçok mesken kullanılamaz hale geldi. Hicri 538 (M.1143-1144) yılında ise Biladü'ş-Şam, el-Cezire bölgesi ve Irak taraflarında gerçekleşen yıkıcı depremlerden dolayı çok sayıda ev harabeye döndü ve insanlar enkaz altında kalarak can verdi (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 373,393).

İbn Kesîr, Hicri 543 (M. 1148-1149) yılında Cebert'te meydana gelen depremden bahsederken hayatını kaybeden insan sayısı hakkında bilgi vermekte ve bu doğal afetin 230.000 kişinin canına mal olduğunu kaydetmektedir. Müellif, aynı yıl Halep'te meydana gelen deprem ve artçıların sayısını da 80 olarak tespit etmektedir. Müteakip sene (H.544/M. 1149-1150) Bağdat'ta yaşanan ana deprem ve artçıların sayısını 10 olarak gösteren İbn Kesîr, bu yıl yaşanan depremler nedeniyle bazı yeryüzü değişikliklerinin olduğu ve salgın hastalıkların arttığı bilgisini vermektedir. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 397, 414).

İbn Kesîr'in kayıtlarında depremin yıkıcı etkisini en net şekilde ortaya koyan kayıtlardan biri de Hicri 552 (1157-1158) yılına aittir. Kayıtlara göre bahsedilen yılda kısmen günümüz Suriye toprakları, kısmen de Anadolu'da etkili olan şiddetli bir deprem meydana gelmiştir. Kayıtlara göre; Antakya, Famiye, Halep, Hama, Hısnü'l-Ekrad, Humus, Kefertab, Lazkiye, Şayzer ve Trablus'ta yıkım büyük olmuştur. Müellifin İbnü'l-Cevzî'den aktardığına göre Şayzer şehrinde sadece iki kişi hayatta kalabilmiş, Kefertab'da ise kurtulan olmamıştır. Famiye kalesi yerle yeksan olurken, Tel-Harran ikiye bölünmüştür. Müellif yerleşim yeri ismi zikretmeksizin Haçlılarla meskûn olan yerlerde de afetin etkili olduğunu yazmaktadır. Ancak, Hama'da çöken bir mektepte yıkıntılar arasında kalarak can veren çocukların akıbetini soran kimse olmadığına dair bilgi oldukça etkileyicidir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 430).

Metinde adı geçen Kefertab, Şam bölgesi şehirlerinden olup, Hıms/Humus cündünde yer almaktadır. Coğrafyacı Ebü'l-Fidâ tarafından, toprak kapların üretildiği küçük bir yerleşim yeri olarak tanımlanması (Ebü'l-Fidâ, 2017, s.224), bu bölgenin jeolojik yapısı hakkında bilgi verebilir. Hamevî'nin eserinde *el-Hısn* başlığıyla verilen maddede *el-Hısnü'l-Ekrad* veya *el-Hısnü'l-Ebyad* adlarıyla anılan yerler hakkında da tafsilatlı malumat vardır (Hamevî, t.y., c. II, s. 264). Ba'lebek ise günümüzde Lübnan'ın Bika' vadisinde bulunmaktadır. İbn Havkal burada

inşa edilen ve hepsi taş olma özelliğine sahip yapılara Şam bölgesinin hiçbir yerinde rastlanmadığını kaydetmektedir (İbn Havkal, 2021, s. 153).

İbn Kesîr, H. 565 (M.1169-1170) yılında meydana gelen deprem ve depremin etkilerini ortadan kaldırmaya yönelik adımlar hakkında da bilgi vermektedir. Kayıtlara göre bu yılda Biladü’ş-Şam ve el-Cezire’de şiddetli yer sarsıntıları yaşandı. Ba’lebek, Dımaşk, Halep, Hama ve Humus’ta bilhassa askerî amaçlı yapılar büyük zarar gördüyse de Nureddin Mahmud Zengî tarafından sözü edilen yapılar tamir ettirildi. Eserde yer alan Hicri 6. yüzyıla ait bir başka kayıta da depremden bahsedilmekle beraber, depremin merkez üssü yahut etki alanı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 470). Süryani Patriği Mihail’in, anılan depremde kendi kiliseleri dışında Halep’te ne varsa yerle yeksan olduğuna dair kayıtları da dikkat çekicidir (Süryani Patrik Mihail, 1944, s. 213). Zira depremlerin ilahi bir ceza olduğuna dair inanışların geçmişten günümüze yaygın olduğu bilinmekte ve görülmektedir. İbn Kesîr’in verdiği bilgilere göre, Hicri 575 (1179-1180) yılında da aynı bölgede yaşanan ve tahrip gücü yüksek yer sarsıntıları nedeniyle bazı askerî ve sivil yapılar zarar görmüş, bazı yerleşim yerleri de haritadan silinmiştir. Müellif tarafından biraz da mübalağalı bir üslupla anlatılanlara göre uzak mesafelerdeki dağlardan kopan parçalar çöllerde buluşmuştu. Keza afetin neden olduğu kıtlık yüzünden bahsedilen bölgelerde bazı insanların açlıktan öldüğü görülmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XII, s. 532).

Kayıtlarını inceleyerek mukayeseli olarak değerlendirmeye çalıştığımız İbn Kesîr tarafından verilen en çarpıcı sayılar Hicri 597 (1200-1201) yılına aittir. Eldeki verilere göre bahsedilen yıl; Biladü’ş-Şam, el-Cezire, Anadolu ve Irak coğrafyasını etkileyen ve en çok Şam bölgesinde tahribata neden olan bir deprem yaşanmıştır. en şiddetlisi Şam’da vuku bulmuş ve burada birçok ev yıkılmış, birçok mahalle de tahrip olmuştu. Akka, Busra, Nablus, Sur ve Trablus’a dair yıkım manzaraları kaydeden kaynaklar, bilhassa Nablus’taki ölü sayısının 30.000’e ulaştığı, Samirîlerin meskûn olduğu mahalle/Haretü’s-Samire dışında taş üstünde taş kalmadığını yazmaktadır. Yaşanan deprem nedeniyle Dımaşk’ta bazı cami ve hastaneler yıkılmış, mukavemetiyle meşhur olan Ba’lebek Kalesi’nin büyük bir kısmı çökmüş, birçok gemi kıyıya vurmuş ve birçok ev enkaz haline dönmüştü. İbn Kesîr, Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin kayıtlarına dayanarak 1200-1201 yılı depremlerinde 1 milyon 100 bin kişinin hayatını kaybettiğini yazmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 106-107).

Çalışma metninde bahsi geçen depremden etkilenen yerin Nablus’ta bulunan bir Sâmirî Mahallesi olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İncil’deki kayıtlardan yola çıkarak Sâmirîlerin melez bir topluluk olmalarından dolayı dışlandıklarına hükmetmek mümkün görünmektedir. Konuyla

ilgili açıklama metni için tam künyesi kaynakçada verilecek olan İncil'e bakılabilir (İncil, 2008, s. 518). Sâmirîlerin tarihine dair yapılan araştırmalar, onların Asur Devleti ve Roma İmparatorluğu zamanında sürgünlere maruz kalarak Nablus'u inşa ettiklerini (Arslantaş, 2008, s. 24 vd) ve Nablus'un Sâmirîler tarafından kutsal bir mekân olarak telakki edildiğini ortaya koymaktadır.

1.5. Hicri 7. asır kayıtları

İbn Kesîr'in sıklıkla yararlandığı ve alıntılar yaptığı isimlerden biri de İbnü'l-Esir'dir. Müellifin İbnü'l-Esir'den alıntılar yaparak verdiği bilgilere göre Hicri 600 (M. 1203-1204) yılında; el-Cezire, Kıbrıs, Mısır, Biladü'ş-Şam ve başka bazı mntıklalarda şiddetli bir yer sarsıntısı oldu. Müteakip kayıtlara göre Hicri 608 (1211-1212) yılında Kahire, Kerek ve Şevbek'te yaşanan yıkıcı depremler nedeniyle meskenler harap olmuş, bazı kaleler yıkılmış ve çok sayıda insan enkaz altında kalarak hayatını kaybetmiştir. (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 121, 158).

Kayıtlarda geçen Kerek, Şevbek ve Harre gibi yerlerde sıklıkla depremlerin yaşandığı görülmektedir. Kerek Ürdün'de bulunan tarihî bir yerleşim yeri olup, Şevbek ile Kerek arasında Ebü'l-Fidâ'ya göre üç konaklık mesafe vardır (Ebü'l-Fidâ, 2017, s. 212). İbn Kesîr'le çağdaş olan Muhammed b. Kalavun zamanında Kerek'in çehresini değiştirecek eserler yapıldığı bilinmektedir. Ancak Harre ifadesiyle kastedilen bölgenin yeri saptanamamıştır. Çünkü Arap Yarımadasıyla Biladü'ş-Şam'da *Harre* adıyla bilinen birçok yerleşim yeri vardır. Yanmış gibi görünen volkanik alanlara Harre dendiği ve İbn Kesîr tarafından muayyen bir tarif yapılmadığı için, metindeki yerle ilgili yazacağımız açıklama tahminden öteye geçmeyecektir.

İbn Kesîr'in kayıtlarında depreme dair en detaylı anlatımlardan biri Hicri 654 (M. 1256-1257) yılına aittir. Müellif aynı olayı iki farklı mektuba dayandırarak aktarmaktadır. Bunlardan birincisine göre Hicret'in 654 (M. 1256-1257) yılı 3 Cemaziyelahir Çarşamba gecesi Medine'de duyulan bir sesi müteakip şiddetli bir yer sarsıntısı hissedilmişti. Üç gün devam eden sarsıntının şiddetinden hemen hemen şehirdeki tüm yapılar etkilenmişti. Müteakiben Harre civarında Kureyza yakınlarında alevleri göklere yükselen lavlar peyda olmuştu. Adeta dağlar lava dönüşerek Şezâ vadisi boyunca akmıştı. Harre'deki Irak hacılarının da yolu ateşle dolmuş, görgü tanıkları bu ateşi Kuran- Kerîm'deki kıyamet sahnelerine benzetmişti (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 345). *Miratü'z-Zaman* adlı eserin mütemmim cüzü olarak tavsif edebileceğimiz bir eser telif eden Yunûnî ise Çarşamba günü başlayıp Cuma gününe kadar fasıllarla devam eden 14 deprem olduğunu kaydetmekte ve yukarıda bahsedilen mektup metinlerine eserinde yer vermektedir (Yunûnî, 1347/1954, s. 4-8).

Aynı hadiseyi konu alan bir başka mektuba göre ise durum müteakip satırlarda anlatıldığı gibi gerçekleşti. Hicri 654 (M. 1256-1257) yılı Cemaziyelahir başlarında Medine'de üç gün boyunca devam eden ürkütücü sesler işitilmiş, üçüncü gün bir deprem olmuştu. İlk mektupta Harre'de ortaya çıkan ateşin üç minare boyu yüksekliğinde olduğu vurgulanırken, ikinci mektupta ateşin Mescid-i Nebevî boyunda olduğu ifade edilmektedir. Yine ilk mektupta sahne kıyamete benzetilirken, ikinci mektupta açıkça Mürselat Sûresi'ne atıf yapılarak tablo okuyucunun gözünde canlandırılmaya çalışılmaktadır. Mektuplardaki diğer detayların örtüştüğü görülmektedir. (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 346). İbn Kesîr'in bahsettiği mektuptaki anlatıdan akışkan sıvının volkanik lav olduğu anlaşılmaktadır. Mektubu yazan kişinin ifadelerine göre tanık oldukları sahne karşısındaki acizlikten dolayı insanlar tövbe ederek Allah'a sığındılar. Cemaziyelahir ayının üçüncü günü olan Çarşamba gecesine girildiğinde Medine-i Münevvere'de gece yarısından sonra başlayan ve günlerce devam eden 10 deprem yaşandı. Sarsıntı nedeniyle Mescid-i Nebevî'nin minberi yerinden kaymış, Harem-i Şerif'in kandilleri de sallanmıştı. İfadelerden anlaşıldığına göre Cuma gününe kadar devam eden bu korkutucu tabloya Harre yolundaki ateşin neden olduğu yeni bir korku eklenmişti (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 346). İbn Kesîr'in kayıtlarında geçen benzetme, Kurân-ı Kerîm'in 77. Sûresi olan Mürselat Sûresi'dir. Bu sûre 50 ayetten müteşekkil olup, kıyamet sahnelerine dair imgeler içerir. Depremi tecrübe eden ve volkanik lavlara tanık olan insanların çaresizlik psikolojisiyle yaşadıkları tecrübeyi kıyamet sahnesine benzetmeleri anlaşılabilir bir durumdur.

İbn Kesîr, Medine kadısının kayıtlarına dayanarak Hicri 654 (1256-1257) yılında meydana gelen bir başka depremden daha bahsetmektedir. Buna göre, şehir halkı sarsıntı olduğunda Harem-i Şerif'e sığınarak dua ve niyazda bulunmuş, vali de kölelerini hürriyetine kavuşturmuştu. Hicri 661 (1262-1263) ve Hicri 692 (M. 1292-1293) yıllarında Musul ve Kerek'te meydana gelen depremlere dair haberlerle İbn Kesîr'in 7. asır deprem haberleri sona ermektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XIII, s. 351, 416, 549).

1.6. Hicri 8. asır kayıtları

İbn Kesîr, tarihçiliğinin yanı sıra hadis, fıkıh ve tefsir başta olmak üzere pek çok alanda eser bırakmış velûd bir isimdir. Yukarıda aktarmaya çalıştığımız kayıtları, kendinden önce yaşamış ve muteber kabul edilen tarihçilerden yaptığı iktibaslarla sunan İbn Kesîr'in aşağıdaki kayıtları ya bizzat müşahede ettiği ya da küçük yaşlarda olsa da çevresinden duyduğu olaylara dayanmaktadır. Bu yönden bakıldığında İbn Kesîr'in Hicri 8. Yüzyıla dair kayıtlarını, dönemin çağdaşı ve tanıdığı olan bir tarihçinin verdiği bilgiler olarak görmek gerekir. Müellifin bu asra dair ilk kayıtları Hicri 702 (M. 1302-1303) yılına aittir. Bu kayıtlara göre anılan yılın Zilhicce

ayının 23'ünde Perşembe sabahı Mısır ve çevresinde hissedilen bir sarsıntı meydana geldi. Gerçekleşen depremden dolayı denizler dalgalandı, gemiler kırıldı, evler yıkıldı, sayısız insan öldü ve duvarlar çatladı. Müellifin ifadesiyle kısmen Biladüş-Şam'da da hissedilen bu depremin emsali görülmemiştir (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 75-76). Bahsedilen depremi doğrudan tecrübe etmiş olan meşhur müellif Nüveyrî (ö.1333) *Nihâyetü'l-Ereb*'inde bu olaya iki sayfa ayırmaktadır. Nüveyrî, depremin ne denli geniş bir coğrafyada yıkıcı etkilere neden olduğunu tafsilatıyla anlatmakta ve aynı depreme dair Ahmet Sağlam tarafından yapılan müstakil bir çalışma bulunmaktadır (Nüveyrî, 2004, c. XXXII, s. 39-40; Sağlam, 2016, s. 171-181).

Müellifin, incelemeye konu olan eserinde deprem hadiseleri hakkında bilgi vermenin ötesinde, bazen de depremin yaralarının sarılması ile ilgili detaylar paylaştığı görülmektedir. Bu neviden bir bilgiye göre Hicri 704 (M. 1304-1305) yılı 3 Rebiülevvel Pazar günü, Baybars el Çeşniğîr, depremden zarar gören Hâkim Camii'ni tamir ettirdi. Yapılan tamirattan sonra burada tedris ve talim faaliyetleri tekrar başladı. Müellif, tekrar ilmî faaliyetine başlayan bu camide hadis, nahiv ve kıraat derslerini veren âlimlerin isimlerini de eserinde zikretmektedir (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 85). İbn Devâdârî de bahsedilen depremden sonra yıkılan binaların tamirat safahatını detaylandırırken Baybars el-Çeşniğîr'in cömertçe kendi mülkünden harcama yaptığını kaydetmektedir (İbn Devâdârî, 1960, s. 101).

İbn Kesîr Hicri 722 (M. 1322-1323) yılı Muharrem ayında Dımaşk'ta ve Hicri 727 (M. 1326-1327) yılında Şam'da büyük depremlerin meydana geldiğini kaydetmekte ve muhtemelen tecrübe ettiği depremle ilgili: *"Allah böyle felaketlerin şerrinden hepimizi korusun."* temennisinde bulunmaktadır (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 181, 216). İbn Kesîr'in Hicri 8. yüzyılda yaşanmış depremlere dair aktardığı son bilgi 744/1343-1344 tarihinde Dımaşk'ta gerçekleşen deprem hakkındadır. Zehebî tarafından da desteklenen kayıtlara göre 15 Şaban 744 Cumartesi günü Dımaşk'ta insanların da pek hissetmediği hafif ölçekli bir sarsıntı meydana geldi. Ancak kaynaklar bu depremin Halep taraflarında çok sayıda binayı harap ettiği, Halep kalesindeki bazı burçların bu yüzden yıkıldığı ve Menbic şehrinin binalarından çok az bir kısmının ayakta kalabildiğini kaydetmektedir. (İbn Kesîr, 1995, c. XIV, s. 330-331; Zehebî, 1948, c. VI, s. 236). Ancak Kerek'teki erzak kıtlığının Biladüş-Şam'ın farklı şehirlerini etkileyen depremle doğrudan bir ilgisi olup olmadığına dair İbn Kesîr'in kayıtlarından yola çıkarak bağlayıcı bir hükme varmak zor görünmektedir.

2. Kayıtlara Dair Analitik Değerlendirmeler

Yukarıda, İbn Kesîr tarafından yazılan ve yaratılıştan Hicri 767 (M. 1365-1366) yılına kadar yaşanmış olayların anlatıldığı meşhur *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserin son 500 senelik kısmında yer alan depreme dair kayıtlar ele alınmıştır. Bu kayıtlara göre Hicri 3. asırda depreme dair 6 kayıt yer almaktadır. Bu kayıtlar; H.245-M. 859/860 yılı depremi, H.249-M. 863/864 yılı depremi, H.258-M. 871/872 yılı depremi, H.280-M. 893/894 yılı depremi, H.288-M. 900/901 yılı depremi ve H.289-M. 901/902 yılı depremidir. İlk kayıtta Antakya depreminden bahsedilmekte ve 1500 evin enkaza dönüştüğü bilgisi verilmektedir. Aynı şekilde Vâsıt'ta meydana gelen depremde 20.000'den fazla insanın hayatını kaybetmesine neden olduğuna dair bilgiler sunulmaktadır. Bu asrın sonlarında Erdebil'de meydana gelen ve günlerce devam eden depremin yıkıcı etki bakımından ön plana çıktığı görülmektedir. Zira bu depremdeki can kaybı 150.000 kişi olarak kaydedilmiştir. Kayıtlarda sıklıkla geçen Vâsıt şehrinin günümüze metruk halde bulunmasıyla bu yerleşim yerinin deprem bölgesi olması arasındaki ilişkinin boyutunu ortaya koyacak netlikte kayıtlara rastlamadığımız için Vâsıt'ın zaman içinde terk edilmesinin yegâne sebebinin deprem olduğunu iddia etmek bilimsel açıdan doğru olmayacaktır.

Hicri 4. asırda gerçekleşen depremlere dair İbn Kesîr 7 kayıt sunmaktadır. Bunlar; -H.331-M. 942/943 yılı depremi, H.345-M. 956/657 yılı depremi, H.346-M. 957/958 yılı depremi, H.347-M. 958/959 yılı depremi, H.363-M. 973/974 yılı depremi, H.376-M. 986/987 yılı depremi ve H.398-M. 1007/1008 yılı depremidir. Bu asırda meydana gelen depremlerin hiçbirinde net insan kaybı ya da yıkılan mesken sayısına dair bir sayı telaffuz edilmemesi dikkat çekicidir. Kayıplardan bahsederken müellifin genellikle: “sayısını ancak Allah'ın bileceği kadar çok insan öldü.” ya da: “sayısız ev yıkıldı.” şeklinde ifadeler kullanmayı tercih ettiği görülmektedir. Bunun temel nedeni, kuvvetle muhtemel o günün koşullarında sağlam istatistiksel verilere ulaşılamıyor ya da istatistik çıkarılamıyor olmasıdır. Ulaşım imkanları ve haberlerin farklı coğrafyalarda yayılma hızı hesaba katıldığında bu durumu doğal karşılamak mümkün olabilir. Yine de bu bilgiler, deprem bölgelerinin tespit edilmesine ve kayıp miktarları üzerinden demografik yapı hakkında bazı tahminler yürütülebilmesine yardımcı olma potansiyeline sahip olduğu için kıymetlidir.

Hicri 5. asırda gerçekleşen depremlerden İbn Kesîr'in kayıtlarına yansıyan deprem sayısı 10'dur. Bu da ortalama her 10 yılda kayda değer bir deprem olduğunu ortaya koymaktadır. Bu depremlerin oluş yılları; H.425-M. 1033/1034 yılı depremi, H.434-M. 1042/1043 yılı depremi, H.444-M. 1052/1053 yılı depremi, H.450-M. 1058/1059 yılı depremi, H.458-M. 1065/1066 yılı depremi, H.460-M. 1067/1068 yılı depremi, H.462-M. 1069/1070 yılı depremi, H.464-M.

1071/1072 yılı depremi, H.479-M. 1086/1087 yılı depremi ve H.484-M. 1091/1092 yılı depremi şeklindedir. Kayıtlardan net sonuç çıkaramamamızın bir nedeni müellifin sağlam verilere dayalı istatistik sunmaması, diğer nedeni de meydana gelen depremlerin çoğunda oluş zamanı yer almamasıdır. Bu durum adı geçen asırda meydana gelen depremler arasında bağlantı olup olmadığı, birbirini tetikleyen depremler meydana gelip gelmediği konusunda fikir yürütmemize engel teşkil etmektedir. Yine de eldeki verilerden hareketle H.425-M. 1033/1034 yılı depreminde Kudüs bölgesinde büyük zayıat olduğuna hükmedilebilir. H. 434 (M. 1042-1043) yılında Tebriz'de meydana gelen depremde 50.000 kişinin ölmesi, hem depremin yıkıcı gücünü göstermesi hem de demografik yapıya dair fikir vermesi açısından kayda değer bir bilgi olarak görülmektedir. Hicri 450 (M. 1058-1059) depreminde ölen insanlar ve yıkılan evlerin yanı sıra dikkat çeken husus yağmalama hareketlerine dair çarpıcı örneklerin sunulmasıdır. Bu durum deprem sonrasında ortaya çıkabilecek muhtemel zafiyetler konusunda tarihî kayıtlardan ders alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

İbn Kesîr'in kayıtlarına bakıldığında ve bu kayıtlar yüz yıllık süreçler halinde değerlendirildiğinde deprem sayısının en çok olduğu dönemin Hicri 6. Asır olduğu görülür. Bu yüzyılda olan depremler kronolojik olarak Hicri 508 (M.1114-1115) ve Hicri 597 (M.1200-1201) arasında gerçekleşmiştir. Bu zaman dilimi içinde; H.511-M. 1117/1118 yılı depremi, H.515-M. 1121/1122 yılı depremi, H.524-M. 1129/1130 yılı depremi, H.538-M. 1143/1144 yılı depremi, H.543-M. 1148/1149 yılı depremi, H.544-M. 1149/1150 yılı depremi, H.552-M. 1157/1158 yılı depremi, H.565-M. 1169/1170 yılı depremi, H.575-M. 1179/1180 yılı depremi gerçekleşmiştir. İbn Kesîr tarafından bu yüzyıla dair bazı istatistikler verilmekle beraber çeşitli bölgelerde meydana gelen depremlerde ölenlerin sayısı toplu olarak verildiği için hangi kentte ne kadar insan öldüğüne dair tespit bulunmak mümkün görünmemektedir. Müellif: *"Bu beldelerin ahalisinden 100.000 kişi öldü."* şeklinde genel ifadeler kullanmaktadır. Hicri 515 (M. 1121-1122) yılı depremi Kâbe'nin zarar gördüğü ve Yemen tarafına bakan duvarının - *Rükn-ü Yemanî*- yıkıldığı bir deprem olarak kayıtlara geçmiştir. Hicri 543 (M. 1148-1149) yılında Halep'te meydana gelen depremde kentin bir gecede 50 kez sarsıldığına dair bilgi dikkat çekicidir. Hicri 544/M. 1149-1150 yılında Hama'da meydana gelen depremde, içinde çocukların bulunduğu bir okulun yıkıldığı ve *çocukların akıbetini soran kimse olmadığı* yönündeki kayıtlar depremin yıkıcı sonuçlarını ortaya koymaktadır. İbn Kesîr tarafından sunulan kayıtlarda depremin neden olduğu en fazla can kaybı Hicri 597 (1200-1201) yılına aittir. Zira müellif açıkça kaynak göstererek bu yıl deprem nedeniyle 1.100.000 kişinin öldüğünü yazmaktadır.

Yalnızca 5 depremin gerçekleştiği Hicri 7. asırda; H.600-M. 1203/1204 yılı depremi, H.608-M. 1211/1212 yılı depremi, H.654-M. 1256/1257 yılı depremi, H.661-M. 1262/1263 yılı depremi, H.692-M. 1292/1293 yılı depremi yaşanmıştır. İbn Kesîr Hicri 654 (M. 1256-1257) yılında meydana gelen depremi iki farklı mektup ve kaynak kullanarak aktarmaktadır. Detaylarını yukarıda verdiğimiz için tekrarına lüzum görmediğimiz mektuplardaki bilgiler incelendiğinde, iki mektubun birbiriyle uyumlu olduğu, yalnızca teferruata dair bazı farklılıklar içerdiği söylenebilir. Mektuplara dayanarak mezkûr yılda; Medine-i Nebevî’de büyük bir deprem olduğu, üç minare boyunda ateşler yükseldiği, sel yatağının alevlerle dolduğu ve Mürselât Sûresi örnek verilerek kıyameti andıran bir afet yaşandığı söylenebilir. Hicri 654 (1256-1257) yılında meydana gelen bir başka depremde de insanların çaresizce Harem-i Şerif’e girerek dua ettiklerine dair bilgiler vardır.

İbn Kesîr’in, çalışmamıza konu olan *el-Bidaye ve’n-Nihaye* adlı meşhur eserinin elimizdeki tercümenin son iki cildinde geçen ve Hicri 8. asır depremlerinden bahseden kayıtlarına göre bu yüzyılda; H.702-M. 1302/1303 yılı depremi, H.704-M. 1304/1305 yılı depremi, H.722-M. 1322/1323 yılı depremi, H.727-M. 1326/1327 yılı depremi, H.744-M. 1343/1344 yılı depremi gerçekleşmiştir. Hicri 702 (M. 1302-1303) yılında meydana gelen, Mısır ve Biladü’ş-Şam’da etkisini gösteren depremin hem karada hem denizde yıkıcı sonuçlara neden olduğu anlaşılmaktadır. Hicri 704 (M. 1304-1305) yılında doğrudan bir deprem haberi vermeyen İbn Kesîr, depremin neden olduğu tahribatın ortadan kaldırılmasına yönelik bazı kayıtlar sunmaktadır. Buna göre Hicri 702 (M. 1302-1303) yılında meydana gelen depremden zarar gören Hâkim Camii’nin onarıldığı ve burada tedris sürecinin tekrar başladığı bilgisini vermektedir. İbn Kesîr’in bu yüzyılda gerçekleşmiş depremlere dair verdiği son bilgi Hicri 744 (M. 1343-1344) tarihli Dımaşk depremidir. Dımaşk merkezli depremin Halep taraflarında da büyük tahribata neden olduğu anlaşılmaktadır.

3. Deprem Merkezleri ve Kronolojik Sıraya Göre Depremler

3. 1. Deprem merkezleri

(**Tablo 1.** Alfabetik sıraya göre deprem merkezleri) (**Kaynak:** İbn Kesîr’in *el-Bidâye ve’n-Nihaye* adlı eserinin; XI, XII, XII ve XIV. ciltleri taranarak oluşturulmuştur).

Alfabetik sıraya göre: A-K	Alfabetik sıraya göre: L-V
Adana	Lazkiye/Suriye
Ahvaz/İran	Masisa(Misis)/Adana

Akka/Filistin	Medine
Antakya	Menbiç/Suriye
Ba'lebek/Lübnan	Mısır
Bağdat	Musul/İrak
Beytü'l-Makdis/Kudüs	Nablus/Filistin
Busra/Suriye	Nesa/Türkmenistan
Cebel/İran	Rahbe/Suriye
Cebele/Suriye	Re'sul-Ayn/Suriye
Cebert/Habeşistan	Remle/Filistin
Cezire	Rey/İran
Dımaşk	Diyar-ı Rum/Anadolu
Dinever/İran	Sur/Lübnan
Hısnü'l-Ekrad/Suriye	Sümeysat(Samsat)/Adıyaman
Erdebil/İran	Şam
Filistin	Şeyzer/Suriye
Gazze	Şevbek
Halep	Şiraz/İran
Hama	Taberistan/İran
Hayber	Tarsus
Hemedan/İran	Tebriz
Horasan/İran	Harran
Hulvan/İrak	Tinnis/Mısır
Humus	Tıkrit/İrak
İrak	Trablus/Lübnan
Kahire	Urfa
Kefertab/Suriye	Vâsıt/İrak

Kerek/Ürdün	
Kıbrıs	
Kudüs	
Kûfe/İrak	
Kum/İran	Depremlerden etkilenen yerleşim merkezi sayısı:61

3.2. Kronolojik sıraya göre depremler

(**Tablo 2.** Hicri 245-744/ miladi 859-1344 tarihleri arasındaki depremlerin kronolojisi) (**Kaynak:** İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihaye* adlı eserinin; XI, XII, XIII ve XIV. ciltleri taranarak oluşturulmuştur).

Hicri 3. asırda meydana gelen depremler
-H.245-M. 859/860 yılı depremi
-H.249-M. 863/864 yılı depremi
-H.258-M. 871/872 yılı depremi
-H.280-M. 893/894 yılı depremi
-H.288-M. 900/901 yılı depremi
-H.289-M. 901/902 yılı depremi
Hicri 4. asırda meydana gelen depremler
-H.331-M. 942/943 yılı depremi
-H.345-M. 956/657 yılı depremi
-H.346-M. 957/958 yılı depremi
-H.347-M. 958/959 yılı depremi
-H.363-M. 973/974 yılı depremi
-H.376-M. 986/987 yılı depremi
-H.398-M. 1007/1008 yılı depremi
Hicri 5. asırda meydana gelen depremler
-H.425-M. 1033/1034 yılı depremi
-H.434-M. 1042/1043 yılı depremi

-H.444-M. 1052/1053 yılı depremi
-H.450-M. 1058/1059 yılı depremi
-H.458-M. 1065/1066 yılı depremi
-H.460-M. 1067/1068 yılı depremi
-H.462-M. 1069/1070 yılı depremi
-H.464-M. 1071/1072 yılı depremi
-H.479-M. 1086/1087 yılı depremi
-H.484-M. 1091/1092 yılı depremi
Hicri 6. asırda meydana gelen depremler
-H.508-M. 1114/1115 yılı depremi
-H.511-M. 1117/1118 yılı depremi
-H.515-M. 1121/1122 yılı depremi
-H.524-M. 1129/1130 yılı depremi
-H.538-M. 1143/1144 yılı depremi
-H.543-M. 1148/1149 yılı depremi
-H.544-M. 1149/1150 yılı depremi
-H.552-M. 1157/1158 yılı depremi
-H.565-M. 1169/1170 yılı depremi
-H.575-M. 1179/1180 yılı depremi
-H.597-M. 1200/1201 yılı depremi
Hicri 7. asırda meydana gelen depremler
-H.600-M. 1203/1204 yılı depremi
-H.608-M. 1211/1212 yılı depremi
-H.654-M. 1256/1257 yılı depremi
-H.661-M. 1262/1263 yılı depremi
-H.692-M. 1292/1293 yılı depremi
Hicri 8. asırda meydana gelen depremler
-H.702-M. 1302/1303 yılı depremi

-H.704-M. 1304/1305 yılı depremi
-H.722-M. 1322/1323 yılı depremi
-H.727-M. 1326/1327 yılı depremi
-H.744-M. 1343/1344 yılı depremi

SONUÇ

İbn Kesîr tarafından telif edilen ve tenkit metoduyla kullanılmak kaydıyla Orta Çağ Tarihi araştırmalarında genellikle muteber bir kaynak olarak gösterilen *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı eserin son beş asırlık kısmında (Hicri 245-744) geçen depreme dair kayıtlar tarafımızca incelenmiştir. Kayıtlarda adı geçen yerlerin bazen şehir, bazen de bölge adı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Müellifin depreme dair kayıtlar sunarken demografik yapıyı göz önünde bulundurduğu anlaşılmaktadır. Deprem merkezi olan yahut depremden doğrudan etkilenen toplam 61 yerleşim yerinin adı tespit edilmiş, teferruat sayılabilecek bazı köylere dair kayıtlar çalışmanın ana eksenine dâhil edilmemiştir. İstatistikler, kronolojik olarak ele alınan ve Orta Çağ tarihçilerinin genellikle bir usul olarak benimsediği yıllara dayalı anlatım metoduna sadık kalınarak oluşturulmuştur. Buna göre; Hicri 3. asırda 6, 4. asırda 7, 5. asırda 10, 6. sırda 11, 7. ve 8. asırlarda da 5'er deprem kaydı tespit edilmiştir. Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla çeşitli kaynaklarda; Hicri 3. asırda 27, 4. asırda 20, 5. asırda 16, 6. asırda 31, 7. asırda 18 ve 8. asırlarda da 11 deprem kaydı yer almıştır. Ulaşılan istatistikler veriler İbn Kesîr'in, gerçekleşen depremlerin yaklaşık üçte birini kaydettiğini ortaya koymaktadır. Bunun nedeni müellifin kendinden önceki eserleri kullanırken kayda değer gördüğü depremleri kitabına almayı tercih etmesi olabileceği gibi, bilgi kaynaklarına ulaşmada dönemin şartlarının zorluğu da olabilir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın İbn Kesîr'in yaşadığı döneme uzak depremler hakkındaki kayıtları nitelik ve nicelik bakımlardan tenkit edilebilirse de bizzat tecrübe ettiği depremlere dair orijinal kayıtları ve gözlemleri mühimdir.

Eldeki veriler ortalama her 11 yılda yıkıcı etkisi büyük deprem hadisesinin yaşandığını ortaya koymaktadır. Hicri 5. asır, 9 yılda bir deprem yaşanması nedeniyle ortalamanın üzerinde gözükmektedir. Kayıtların genellikle birkaç satırlık yahut bir-iki paragrafı geçmeyecek malumat şeklinde verildiği görülmektedir. Dönemin kaynaklarının her ne kadar sosyal ve iktisadi tarihe dair bilgiler verdiği görülse de, tarihçilik anlayışının ana mihverini siyasi tarih konularının oluşturduğu göz ardı edilmemelidir. Kayıtlar incelendiğinde deprem haberlerinin

somut verilerle desteklenmediği hükmüne varılabilir. Bazı kayıtlarda ölen insan sayısı yahut enkaz yığına dönerek kullanılamayacak hane gelen evlerden bahsedilmesi istisnai kayıtlar olarak değerlendirilebilir. Bunu da dönemin teknik imkânlarının yetersiz, ulaşım koşullarının zor ve haber kaynaklarının çeşitliliğinin az olmasına bağlamak mümkün görünmektedir. İncelenen kayıtlarda müellifin başta insan kayıpları ve yıkılan evlere dair bilgiler verdiği, istatistiksel veriler varsa paylaştığı, yoksa da kayıpları: “*Ancak Allah'ın bilebileceği kadar çok insan öldü.*” şeklindeki ifadelerle aktardığı görülmektedir.

İncelediğimiz kaynakta kayıp sayısının on binlerle ölçüldüğü kayıtlar da mevcuttur. Bunlardan ilki Hicri 258 (M.871-872) yılında Vâsıt'ta meydana gelen depremdir ki, bu depremde 20.000'den fazla insan hayatını kaybetmiştir. Kronolojik sırayla gidildiğinde büyük yıkıma neden olan depremlerden ikincisinin Erdebil depremi olduğu görülür. Burada H.288 (M.900-901) yılında gerçekleşen ve günlerce devam eden depremde ölenlerin sayısı 150.000 kişi olarak kaydedilmiştir. Hicri 434 (M. 1042-1043) yılında Tebriz'de meydana gelen depremden sonra, yıkıntılar altında 50.000 kişinin can verdiği anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Hicri 508 (1114-1115) yılında Cezire diyarında ve Horasan'da meydana gelen depremlerden sonra, bu beldelerde yaşayan insanlardan 100.000 kadarının öldüğü kaydedilmektedir. Keza H. 543 (M. 1148-1149) yılında Cebert'i vuran büyük depremde de 230.000 kişi öldü. Hicri 597 (1200-1201) yılında da Nablus'ta ve köylerinde yıkıntılar altında kalan 30.000 kişi öldü. Hicri 597 (M. 1200-1201) yılında gerçekleşen depremlerde de 1 milyon 100 bin kişinin öldüğü görülmektedir. Ayrıca verilen kayıtlarda deprem algısına dair çarpıcı ifadeler geçmekte, bu doğal afetin din adamları, halk ve yöneticiler nezdinde ilahi bir ceza olarak yorumlandığına dönük açıklamalara yer verilmektedir. Depremlerin siyasi, sosyal ve dinî yönlerine dair, hatta deprem sonrasında yaşanan yağmacılıkla ilgili kayıtlar sunan müellifin, Hicri 444 (M. 1052-1053) Antakya ve Hicri 508 (M.1114-1115) Maraş depremlerine dair kayıt sunmaması ilginçtir. Urfalı Mateos Antakya'da meydana gelen depremde 10.000, Maraş'ta yaşanan depremde de 40.000 kişinin hayatını kaybettiğini canlı tasvirlerle aktarmaktadır. Son söz olarak denebilir ki hiçbir kaynağın yekdiğerine feda edilmeden hem müstakil hem de başka kaynaklarla mukayeseli şekilde incelenmesi, tarihî olayların farklı yönlerini ortaya koymaya katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abbadî, A. M. –Salim, A. (1981). *Tarihü'l-bahriyyeti'l-islâmiyye fi mısır ve'ş-şam*. y.y.
- Antâkî, Ebü'l-Ferec Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ. (1990). *Tarihu'l-antakî el-ma'ruf bi sülâti tarihu utiha*. (thk. Abdusselam tedmûrî). y.y.
- Arık, F. Ş. (1994). Selçuklular zamanında anadolu'da meydana gelen depremler. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, (16 27), 13-32.
- Arslantaş, N. (2008). *İslam dünyasında samiriler*. İz yayıncılık
- (2015). *İslam tarihinde depremler ve algılanma biçimleri*. İz yayıncılık
- Barthold W (2022). *İran tarihî coğrafyası*. (Çev. Ö. Alkaç). Selenge Yayınları.
- Belgin Ç. D. (2021) Korunması gereken bir yerleşim: misis, *Stratejik ve sosyal araştırmalar Dergisi*, 5 (3), 707-737.
- Demirkent, I. (2020). İslam ansiklopedisi. (c. 30, s. 178-181). TDV Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ, el-Melikü'l Müeyyed İmadüddin İsmail b. Ali. (2017). *Takvimü'l-büldan (Ebü'l-fida coğrafyası)*, (h. R. Şeşen). Yeditepe.
- Finkel, C. (2001). A consideration of the sources for the historical seismicity of Anatolia. *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*. Globus Dünya Basımevi. ss. 277-289.
- Hamevî, Abdillâh Şihabüddin Yakut b. Abdillâh Hamevî. (t.y.). *Mu'cemü'l büldân*. Darü's-Sadr.
- İbn Battûta, Ebû Abdullâh Muhammed İbn Battûta Tancî. (2005). *İbn battûta seyahatnamesi*. (Çev. A. S. Aykut). Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Devâdârî, Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek. 1960. *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-gurer I-IX, C. IX, ed-dürri'l-fâhir fi sîreti'l-meliki'n-nâsır*, (thk. Hans Robert Roemer). y.y.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kasım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî. (2021). *Sûretü'l-arz (Onuncu asırda islam coğrafyası)*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe.
- İbn Kesîr, İmadüddin İsmail b. Şihabüddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr. (1995) . *El-bidâye ve'n-nihâye (büyük islam tarihi)*. (Çev. M. Keskin). Çağrı Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, Ali b. Ebü'l-Kerem. (1965). *el-Kâmil fi't-tarih*. I-XIII. (thk. C.J. Tornberg). y.y.
- İncil*. (2008). Zirve Yayıncılık.
- Kaya, S-Kıyılı, R. (2009). Antakya'da ortaçağ'da meydana gelen doğal âfet ve salgın hastalıklara bir bakış. *Mustafa kemal üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*. 6 (12), 403-418.
- Makdisî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed Makdisî. (t.y.). *Ahsenü't-tekasim fi ma'rifeti'l-ekalim*. Mektebetü Medbûlî.

- Nüveyrî, Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî. (2004). *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, C. XXXII (thk. Üstaz İbrahim Şemseddin). y.y.
- Özgüdenli, O. G. (2008). Rey. İslam ansiklopedisi. (c.35, s. 40-41). TDV Yayınları.
- Sağlam, A. (2016). Memlûk çağında 1304 kahire depremi ve etkileri. *Afyon Kocatepe üniversitesi sosyal bilimler dergisi*. 18 (2),171-181.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Şemsüddîn Yûsuf. (1951). *Mir'âtü'z-zamân fi târihi'l-a'yân*. C. I-VIII. Dairetü Mearif-i Osmaniye.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî. (1407/1987). *Keşfü's-salsale an vasfi'z-zelzele*, (thk. M.Kemalüddin İzzüddin). y.y.
- Taberî, Ebü Cafer Muhammed b. Cerir. (1967). *Tarihu't-taberî*, I-X, (thk. Ebü'l-Fadl İbrahim).y.y.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, strateji ve bütçe başkanlığı, Kahramanmaraş ve Hatay depremleri raporu, Mart 2023
- Urfalı mateos vekayi-namesi (952-1136) ve papaz grigor'un zeyli (1136-1162)*. (1987). (trc. Hrant D. Andreasyan, notlar:E. Dulaurer, çev. M. Halil Yınanç, Türk Tarih Kurumu.
- Yakûbî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh. (t.y.). *Tarih*. y.y.
- Yûnînî, Ebü'l-Feth Kutbüddîn Mûsâ b. Muhammed b. Ahmed el-Ba'lebekkî. (1347/1954). *Zeylü mir'âti'z-zamân*. y.y.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1948). *el-İber fi haberî men gaber*. (thk. Salahaddin Müneccid).y.y.

AB-TÜRKİYE İLİŞKİLERİNDE PARLAMENTER DİPLOMASİ: TÜRKİYE-AB KARMA PARLAMENTO KOMİSYONU

PARLIAMENTARY DIPLOMACY IN EU-TURKIYE RELATIONS: THE TURKIYE-EU JOINT PARLIAMENTARY COMMITTEE

Hüseyin SEVİNÇ*

Öz

Parlamenter diplomasi nispeten yeni bir kavram olmasına rağmen son yıllarda önem kazanmıştır. Bu alanda Türkiye’de yapılmış olan çalışmaların sınırlı olması böyle bir çalışmanın yapılmasını teşvik etmiştir. Yapılan çalışmada ilk olarak parlamenter diplomasi kavramı, ortaya çıkış süreci ve tanımlanması noktasında analiz edilmiştir. Daha sonra Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliği için bir forum olarak 1965 yılında kurulan Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu incelenmiştir. Çalışmada parlamenter diplomasinin uluslararası ilişkilerde demokratik gözetim ve temsili teşvik etmedeki önemi vurgulanmıştır. Sonuç olarak Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, parlamenter diplomasinin küresel sorunları barışçıl ve sürdürülebilir bir şekilde ele almak için nasıl kullanılabileceğinin bir örneği olarak analiz edilmiştir.

Anahtar Kelime: Parlamentar Diplomasi, Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, Klasik Diplomasi

Abstract

Parliamentary diplomacy, while being a relatively new concept, has gained increasing importance in recent years. The limited research conducted on the subject in Turkey has served as an incentive for the conduct of such a study. In this study, the concept of parliamentary diplomacy was first analyzed in terms of its origin and definition. Subsequently, the Turkey-EU Joint Parliamentary Committee, established in 1965 as a forum for dialogue and cooperation between the European Parliament and the Grand National Assembly of Turkey, was examined. The study highlights the significance of parliamentary diplomacy in promoting democratic oversight and representation in international relations. In conclusion, the Turkey-EU Joint Parliamentary Committee is analyzed as an example of how parliamentary diplomacy can be utilized to address global issues in a peaceful and sustainable manner.

Keywords: Parliamentary Diplomacy, Turkey-EU Joint Parliamentary Committee, Old Diplomacy

GİRİŞ

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle başlayan iki kutuplu dünya yapısının ortadan kalkması ekonomi, finans, siyaset ve güvenlik alanlarında yoğun bir küreselleşmenin yaşandığı bir dönemi de beraberinde getirmiştir. Küreselleşmenin her alanda yoğunlaştığı bu dönem uluslararası ilişkilerin biçim ve içeriğini de çarpıcı bir biçimde değiştirmiştir (Stavridis & Jančić, 2017, s.1). Uluslararası sistemin değişimi ve gelişimi daha işbirlikçi, şeffaf ve çok boyutlu dış politikanın oluşturulması ihtiyacını da doğurmuştur. Küreselleşme neticesinde artan karşılıklı ekonomik bağımlılık ve karmaşık küresel sorunların varlığı nedeniyle gittikçe bütünleşen dünyanın taleplerine yanıt vermek amacıyla dış politika yapımının yeni aktörleri ortaya çıkmıştır (Sayfullaev, 2016, s.8590). Yaşanılan çağın küresel karmaşıklığı neticesinde hükümetler tarafından yürütülen geleneksel dış politika yapım sürecine meydan okuyan yeni aktörlerin ortaya çıktığı söylenebilir. Bu kapsamda XXI. yüzyıl uluslararası ilişkiler sistemi, devlet içi aktörlerden devlet dışı aktörlere kadar çok sayıda aktörü içeren çok yönlü diplomasi tarafından yönetilmektedir. Parlamenter diplomasi, çevre diplomasisi, küresel yönetim diplomasisi gibi yeni diplomasi uygulamalarının ön plana çıkması devletler arası ilişkilerinin sadece devletler değil, başka aktörler tarafından da yönetilmesini gerektiren uluslararası diplomasi görünümündeki değişiklikleri yansıtmaktadır (Mudyanadzo & Nkomo, 2016, s.2). Geleneksel anlamda diplomasi, yürütme ve bu alanda uzmanlaşmış olan diplomatlara ayrılmış olan bir alan olarak ifade edilebilir. Diğer bir ifadeyle geleneksel anlamda diplomasi; devletin ülkesel çıkarlarının desteklenmesi amacının güdüldüğü, bu amaca ulaşmak için öncelikli olarak müzakerenin kullanıldığı, belirtilen süreçlerin başkent veya yurtdışında konuşlandırılmış yetkililer tarafından yürütüldüğü davranış ve yöntem olarak tanımlanır (Berridge & James, 2003, s.70). Fakat diplomasi teriminin kapsamı ve içeriği zaman içerisinde önemli ölçüde değişime uğramıştır. Geleneksel diplomasi'nin temel amacı devletin güvenlik ve savunma çıkarlarını geliştirmek olmasına rağmen çağdaş diplomasi anlayışı bu iki amacın ötesine geçmiş bulunmaktadır. Çağdaş diplomasi anlayışı, belirtilen iki amacın yanında ekonomik kalkınma ve ticari hedeflere ulaşmaya odaklanma gibi unsurları da içerisinde barındırmaktadır (Rana, 2011, ss.1-8).

Diplomasi en yalın haliyle devletlerarası iletişim ve sorun çözme yöntemidir. Dünya meseleleri zamanın koşullarına göre değişip geliştikçe devletler arasında diyalog ve uzlaşma süreci olarak diplomasi de değişen ve gelişen süreçlere yanıt vererek bu süreçlere uyum sağlamıştır. Bununla birlikte diplomasi yalnızca devletlerarasındaki bir süreç olarak ele alınmamalı; devletler dışında da farklı yapı ve bireyler arasındaki etkileşimleri kolaylaştırmayı amaçlayan bir iletişim ve

temsil süreci (Kerr & Wiseman, 2018, ss.7-8) olarak değerlendirilmelidir. Diploması tasnifi, içinde parlamenter diplomasının de olduğu birçok sınıflandırmayı barındırmaktadır. Parlamenter diploması, siyasetçiler tarafından kullanılan bir kavram olduğu için akademik alanda bu kavrama çok fazla ilgi gösterilmemiştir. Bu sebepten dolayı bu diploması biçimi, akademik olarak geniş çapta incelenmeyen ve henüz kesin tanımı yapılmamış olan bir diploması biçimidir. Parlamenter diploması kavramının akademik camiada neden gerekli ilgiyi görmediği Götz (2005, s.276)'ün "uluslararası ilişkiler teorisinin geleneksel birimlerini, realist ve kurumsalcı yaklaşımların arzuladığı gibi, basit ve bölünmez olarak resmetmedeki başarısızlığıdır." sözleriyle açıklanabilir.

Genel anlamda ifade etmek gerekirse parlamenter diploması; devletlerarasında karşılıklı anlayışı ve işbirliğini geliştirmenin, hükümetlerin hesap verilebilirliğini güçlendirmenin ve uluslararası kuruluşların demokratik meşruiyetini geliştirmenin bir aracı olarak son yıllarda oldukça ilgi gören bir kavramdır. Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu bu anlamda parlamenter diplomasının pratikte nasıl uygulanabileceğinin güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Bu Komisyon Türkiye'nin AB üyelik müzakerelerinde ilerlemesini desteklemek amacıyla Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliği oluşturmak amaçlı bir forum görevi görmektedir.

Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu, farklı ülkelerin ulusal parlamento üyelerini ortak ilgi alanlarına ilişkin konularda diyalog ve işbirliğine girmek üzere bir araya getirmesinden dolayı parlamenter diploması faaliyetinin güzel bir örneğidir. Komisyon, delegelerin görüş ve bilgi alışverişinde bulunmaları ve ortak çıkarlara ilişkin konuları tartışmaları için bir platform görevi görmektedir. Komisyon, parlamenter diplomasının teşvik edilmesi ve Türkiye ile AB arasında karşılıklı anlayışın geliştirilmesi bakımından önemli bir mekanizmadır. Bu çalışmanın temel amacını Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu'nun parlamenter diploması çerçevesinde incelenmesi oluşturmaktadır.

1. Parlamenter Diplomasının Gelişimi

Birinci Dünya Savaşı, coğrafi ve toplumsal anlamda evrensel bir etkiye sahiptir. Bu savaş modernitenin katalizörü olarak sıklıkla tanımlanır ve dolayısıyla kısa sürmüş olan yirminci yüzyılın başlangıcı olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı, eski güç ittifakları sisteminin ve gizli ikili diplomasının çöküşü olarak da kabul edilmektedir (Götz, 2005, ss.266-267). Savaş sırasında insanoğlunun yıkıcı kapasitesinin yeni boyutları göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası barışı tesis etmek için mevcut uluslararası sistemin yerine yeni bir uluslararası düzenin kurulmasının gerekliliği kuvvetli bir biçimde hissedilmiştir. Savaşla

birlikte insanlar, dış ilişkilerdeki bir krizin savaşa yol açabileceğini idrak etmişlerdir. Savaşın ortaya çıkardığı durum hızlı bir biçimde bireylerin çalışma hayatını, ücretlerini, gıdaya erişimini olumsuz etkilerken ülkelerin endüstriyel ve ekonomik yapısını bir bütün olarak olumsuz etkilemiştir. Belirtilen durumlar neticesinde demokratik hükümete inananlar, dış ilişkilere yönelik olarak alınan kararları şimdiye kadar yaptıklarından çok daha yakından incelemeyi ilk görevleri haline getirmeleri gerektiğini anlamışlardır (Ponsonby, 2018, s.10). Böylece, genel olarak parlamento tarafından hükümet eylemlerinin yakından denetlenmesi ve özel olarak parlamento dışişleri komitelerinin kurulması ve ayrıca dışişlerinin personel alımı ve genel organizasyon yapısının demokratikleştirilmesi için önerilerde bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak da dünya genelinde dışişleri konularında yürütmenin parlamenter denetimi önemli ölçüde güçlendirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yeni bir uluslararası ilişkiler sisteminin kurulmasının gerekliliği ön plana çıkmıştır. Bu gereklilik; evrensellik, çok taraflılık, açık diplomasi, çatışmaların barışçıl çözümü ve ortak güvenlik ilkelerine dayanan yeni bir uluslararası ilişkiler sisteminin savunulmasıyla kendisini göstermiştir. Bununla birlikte belirtilen ideallere ulaşmayı sağlayacak uluslar topluluğu fikri ise henüz vücut bulmamış ve askıda kalmış bir düşünce görünümündedir (Ross, 2008, s.13). Bu süreçte yapısal anlamda kusurlu olmakla birlikte Milletler Cemiyeti “konferans yoluyla diplomasi” ruhunun birincil ifadesi haline gelmiştir. Milletler Cemiyeti'nin temel organları günümüzdeki Birleşmiş Milletler'in temel organlarına benzemektedir. Yapı içerisinde tüm üye devletlerin bulunduğu bir Meclis, bazı kalıcı büyük güçlerle birlikte geçici olarak seçilmiş bir dizi üyeye sahip Konsey ve son olarak idari bir organ olan Sekretarya bulunmaktadır. Bununla birlikte Milletler Cemiyeti'nin doğuşundan itibaren bu yapının devamlılığını da etkileyecek iki temel kusuru bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Woodrow Wilson tarafından böyle bir kuruluşun oluşturulması fikrinin ortaya atılmış olmasına rağmen Amerika Birleşik Devletleri'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmamasıdır. İkincisi ise Milletler Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından paylaşılmış olan çıkarlarla olan yakın bağıdır. Milletler Cemiyeti Misakı aslında Versay Barış Antlaşması'nın ayrılmaz bir parçası konumundadır. Bununla birlikte Milletler Cemiyeti Misakı'nın öngörmüş olduğu yaptırımlar sistemi, barışı ihlal edenlere karşı nadiren uygulanmış ve bu durum uluslararası düzene olan inancı etkili bir biçimde baltalamıştır (Götz, 2005, s.267).

Diplomasinin kökeni M.Ö. 15. yüzyıla kadar gitmektedir (Potemkin, 1947'den aktaran Šabič ve Huang, 2021, s.12).). Fakat insanların yapmış olduğu herhangi bir faaliyet gibi, diplomasinin doğası da zaman içinde değişmekte ve içinde bulunduğu tarihsel koşulları yansıtmaktadır.

Géraud (1945, s.256)'a göre I. Dünya Savaşı ile kurulmuş olan ve ittifak sistemine dayan sistem eski diplomasiyi temsil etmektedir. Milletler Cemiyeti Misakı tarafından benimsenen kolektif güvenlik, önceki dönemlere göre daha büyük rol oynayan çok taraflı bir paradigmayı temsil etmektedir. Ortaya çıkan bu yeni durum ise yeni diplomasiyi doğuşu olarak kabul edilmiştir. II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmış olan yeni küresel düzen içerisinde diplomasi kavramı da uluslararası siyasetin doğasını yansıtmak için yeni anlamlar ve yorumlar kazanmıştır. Kaufmann (1996, s.7), mevcut durumu konferans diplomasisi adı altında açıklarken şu ifadeleri kullanmıştır: “Konferans diplomasisi, devletlerarası ilişkiler ve devletlerarası kuruluşlar arasındaki ilişkilerin yönetiminin uluslararası konferanslar yoluyla gerçekleştirilmesidir.”

Genel olarak değerlendirmek gerekirse I. ve II. Dünya Savaşlarından sonra ittifak sistemlerine dayanan eski diplomasi, geçerliliğini yitirmiştir. Belirtilen süreçler ile birlikte küreselleşmenin de hız kazanması neticesinde uluslararası antlaşmaların sayısı artmaya başlamıştır. Ortaya çıkan yeni durum ülkeler açısından ulusal mevzuatın uyumlaştırılmasını ve onay süreçlerinin senkronizasyonunu gerekli hale getirmiştir. Böylece parlamenterlerin uluslararası alandaki rolü artmaya başlarken diğer taraftan da ikili ve çok taraflı parlamenter ilişkiler yaygınlaşmıştır. Bu süreçlerin sonunda parlamenter diplomasi birçok ülkede devletlerin bilinçli ve planlı bir politikası olmaya başlarken parlamentolar da uluslararası ilişkilerde yeni aktörler haline gelmişlerdir.

2. Parlamenter Diplomasi Kavramının Tanımı

Parlamenter diplomasi kavramı her ne kadar 1950'li yıllardan itibaren siyasetçiler ve medya tarafından kullanılmışsa da ancak XX. Yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılın başında kavramsallaşmaya başlamıştır. Bu kavram, son otuz yıl içerisinde uluslararası kuruluşların değerler ve kurumsal sistemi içerisinde yerini almaya başlamıştır. Geleneksel diplomasi yürütme organı ile ilişkili olan bir kavramdır. Bununla birlikte diplomasi kavramının parlamenter ifadesiyle kullanımı alışlagelmiş diplomasi kavramının içerisinde bir meşruiyet sorunu ortaya çıkarmaktadır (Jaskiernia, 2022, s.87).

Parlamenter diplomasi kavramının kökeni bazı yazarlar tarafından antik dönemlere dayandırılmaktadır. M.Ö. 205 yılındaki Roma Senatosu'nun faaliyetleri bu duruma örnek olarak gösterilmektedir (Fiott, 2011, s.1); fakat belirtilen örnek parlamenter diplomasi kökenini oluşturacak bir tarihsel olgudan ziyade belirtilen dönemde Roma Senatosu'nun faaliyetinden ibarettir. Parlamenter diplomasi olgusu iki dünya savaşı arasındaki dönemde Milletler Cemiyeti'ndeki İskandinav “politik bloğu” bağlamında yazılmıştır. Amerikalı diplomat ve uluslararası hukuk profesörü Philip C. Jessup, Lahey Uluslararası Hukuk

Akademisi'nde vermiş olduğu bir ders sırasında uluslararası hukuka ve uluslararası hukuk sözlüğüne “parlamenter diplomasi” terimini sokan kişi olarak bilinmektedir (Dembinski, 1988, s.253). Jessup'un kullanmış olduğu parlamenter diplomasi kavramını, muhtemelen terimi ilk kez kullanan başka bir Amerikan siyasetçi ve diplomat olan Dean Rusk'tan alıntılıdığı ifade edilmektedir (Rusk, 1955, s.121). Dean Rusk, parlamenter diplomasi kavramını; Birleşmiş Milletler (BM) Şartı'nın bazı BM organları için öngörmüş olduğu karar süreçleri ile ulusal parlamentolardaki karar alma süreçleri arasında paralellik olduğu düşüncesiyle, belirtilen kurumlarda yürütülen faaliyetleri nitelendirmek için kullanmıştır (Gün, 2008, s.4). Rusk'a göre BM Genel Kurulu'nda üye devletlerin temsilcileri belirlenmiş kurallara uymaktadırlar ve kararlar ulusal parlamentolardaki gibi oybirliği yerine oy çokluğu ile alınmaktadır (Šabič & Huang, 2021, s.23).

Rusk, parlamenter diplomasi kavramını tanımlarken bu kavramın bünyesinde en az dört faktörü barındıran çok taraflı bir müzakere türü olduğunu ifade etmiştir. Belirtilen faktörler şu şekilde sıralanabilir: İlk olarak parlamenter diplomasi, belirli herhangi bir gündem maddesinden daha geniş çıkarılara sahip olan sürekli bir organizasyon içerisinde gerçekleşir. İkinci olarak parlamenter diplomasi, düzenli ve açık tartışmaların olduğu bir “açık diplomasi” dir. Üçüncü olarak parlamenter diplomasi, tartışma sürecinin tabi olduğu resmi usul kuralları çerçevesinde yürütülür. Son olarak parlamenter diplomatik kararlar oylamayla alınır (Rusk 1955'den aktaran Friedheim, 1976, ss.3-4; Rusk, 1955, ss.121-122; Rusk 1955'den aktaran Thompson, 1965, s.396).

Rusk'ın parlamenter diplomasi tanımı ve özelliklerine bakıldığında aslında bu terimin geçmişte konferans diplomasisini tanımlamak için kullanıldığını söylemek mümkündür. Terminolojinin bu şekilde birbirinin yerine kullanılabilir olması, uluslararası konferanslarda tartışma ve müzakere yürütme usulünün ulusal parlamentolardaki uygulama benzerliğinden kaynaklanmaktadır. Gelişen süreç içerisinde konferans diplomasisi veya BM diplomasisi yerine kullanılan parlamenter diplomasi teriminin kullanımı literatürden yavaş yavaş kaybolmuştur (Rittberger, 1983, s.171).

Gelişen süreç içerisinde uluslararası siyaset alanında parlamenterlerin artan varlığı bilim adamlarının da dikkatini çekmiştir. Uluslararası ilişkilerin parlamenter boyutuna ilişkin bilgiler zenginleştikçe buna bağlı olarak araştırma gündemi de genişlemiş ve gelinen noktada parlamenter diplomasi, geleneksel diplomasinden ayrı olarak hükümet temsilcilerinden ziyade parlamenterlerin diplomasisi olarak uluslararası ilişkilerin bir parçası olmuştur (Götz, 2005, ss.264-265). Bu çerçevede klasik diplomasi ile parlamenter diplomasiyi birbirinden ayıran

farklılıklar şu şekilde özetlenebilir (Wiatr, 1995'den aktaran Jaskiernia 2022, s.90): İlk olarak parlamenter diplomasi, parlamentoda temsil edilen çok çeşitli siyasal güçler tarafından yürütülmektedir. Klasik diplomasi ise iktidardaki çoğunluk tarafından üstlenilen ve iktidarın kendi politikasını yansıtan bir süreçtir. İkinci olarak parlamenter diplomasi etik anlamda ikna gücüne dayanmaktadır ve bu yapısından dolayı bağlayıcı kararların alınmasına yol açmamaktadır. Bununla birlikte ulusal, etnik veya dinî çatışmalarda bağlayıcı olmayan etkisinden dolayı uzun vadede beklenen sonuçları ortaya çıkarabilmektedir. Üçüncü olarak parlamenter diplomasi, bu alanda profesyonel eğitim almamış fakat kişisel tecrübe ve bilgilerini kullanan kişiler tarafından yürütülmektedir. Parlamenter diplomasi faaliyetini yürüten parlamenterler, süreç içerisinde parlamento bürolarında istihdam edilen profesyonel diplomatların yardımından istifade ederler. Dördüncü olarak parlamenter diplomasi faaliyetleri ad hoc olarak yürütüldüğü için bu faaliyet yurtdışında daimi temsili içeren bir yapıya sahip değildir. Parlamenterler yürütmüş oldukları parlamenter diplomasi faaliyetleri için genellikle büyükelçiliklerin arabuluculuğundan istifade etmektedirler ve aktif katılımı genellikle parlamentolar arası konferanslarda gerçekleştirmektedirler. Son olarak parlamentolar arası heyetlerin yapısı kendi içerisinde büyük bir rotasyonu da barındırmasından dolayı yürütülen faaliyetlerin süreksizliği olgusu parlamenter diplomasi bağlamında geniş bir kapsama sahiptir. Diplomasinin yapısındaki değişimler neticesinde ortaya çıkan ve yeni bir kavram olan parlamenter diplomasinin, üzerinde uzlaşmış olan standart bir tanımı bulunmamaktadır (Cutler, 2006, s.82; De Boer & Weisglas, 2007, s.93). Parlamenter diplomasiye ilişkin yapılmış olan tanımlamalar aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Parlamenter Diplomasi Tanımları

Parlamenter Diplomasi Tanımları	
De Boer & Weisglas (2007, ss.93-94)	Parlamenter diplomasi; ülkeler arasındaki karşılıklı anlayışı arttırmak, hükümetlerin denetimini ve vatandaşların temsilini geliştirmede birbirlerine yardımcı olmak ve hükümetlerarası kurumların demokratik meşruiyetini arttırmak için parlamenterler tarafından üstlenilen tüm uluslararası faaliyetlerdir.
(Jančić, 2012, ss.118-119)	Parlamenter diplomasi; uluslararası alandaki açık politika sorunlarının emsaller arasındaki diyalog yoluyla, parlamentoların mevcut anayasal işlevlerini harekete geçirmeyi, kolaylaştırmayı ve güçlendirmeyi amaçlayan parlamenterler tarafından gerçekleştirilen bireysel veya kolektif faaliyetler olarak tanımlanabilir.
(Mudyadzozo & Nkomo, 2016, s.5)	Parlamenter diplomasi, ulusal parlamentolar ve parlamenter kurumlar arasındaki uluslararası ilişkilerde ikili ve çok taraflı işbirliğini teşvik eden önemli bir araçtır. Bahsi geçen işbirliği, hükümet politikası ile paralel olarak ülke çıkarlarının yurtdışında teşvik edilmesini amaçlamaktadır. Bu amaç, parlamentolarca demokratik yönetim, anayasal ilkeler ve barış, güvenlik ve istikrarı teşvik eden yasaların yürürlüğe konulması ile gerçekleştirilir. Bu nedenden dolayı parlamenter diplomasi, demokratik hukuk devleti ilkelerinin uluslararası ilişkilerde temsil edilmesi ve benimsenmesi açısından önemli bir role sahiptir.
(Stavridis & Jančić, 2017, s.6).	Parlamenter diplomasi genel olarak devletler arasındaki karşılıklı anlayışı arttırmak, hükümetlerin hesap verilebilirliğini güçlendirmek ve uluslararası kuruluşların demokratik meşruiyetini geliştirmek için parlamenterler ve parlamentolar tarafından üstlenilen tüm uluslararası faaliyetler şeklinde tanımlanabilir.

Tablodaki verilerden yola çıkarak parlamenter diplomasinin tanımı şu şekilde yapılabilir: Parlamenter diplomasi, yürütmenin etkin olduğu klasik diplomasi uygulamaları dışında uluslararası işbirliğini ilerletmek ve küresel sorunları çözmek amacıyla parlamento kurumlarının ve süreçlerinin aktif kullanımı olarak ifade edilebilir. Bu çerçevede parlamenter diplomasinin temel özelliği; sürece parlamenterlerin yanı sıra siyasi partiler, uluslararası parlamento örgütleri vb. aktörlerin de katılımını sağlamasıdır. Bu sayede ortaya çıkan çeşitliliğin sağlamış olduğu diyalog ve işbirliği aynı zamanda hükümetlerin hesap

verilebilirliğini de sağlamaktadır. Parlamenter diplomasi uygulamalarının temel amacı ise uluslararası ilişkilerde vatandaşların demokratik denetimini ve temsilini arttırmakla birlikte küresel sorunlara barışçıl ve sürdürülebilir çözümler üretmektir.

Parlamenter diplomasiye ilişkin standart bir tanımın olmaması bu kavram üzerine yapılan tartışmaların da farklılaşmasına neden olmuştur. Bu çerçevede parlamenter diplomasi kavramını tartışan akademisyenler ile uygulayıcıların çalışmaları yansıtmış oldukları bakış açısına göre muhafazakârlar, ılımlılar ve idealistler şeklinde sınıflandırılabilir (Şabiç & Huang, 2021, s.24).

Muhafazakârlar ve ılımlılar, parlamenter diplomasiyi devlet diplomasisine bağlamaktadır. Her iki görüşün birbirinden ayrıldığı temel nokta ise aradaki bağın ne kadar güçlü olduğu ile ilgilidir. Muhafazakârlar açısından parlamenter diplomasi, hükümetlerin resmi dış politika çizgisini temsil etme ve destekleme aracıdır. Deneyimli bir politikacı olan Konstantin Kosachev'e göre parlamenterlerin devletlerine ve hükümetlerine karşı sorumlulukları bulunmaktadır. Bundan dolayı parlamenter diplomasi faaliyeti yürütenler, yürütmüş oldukları faaliyetinin varlığının devletin sürdürmüş olduğu dış politika amaç ve çıkarlarına aykırı olamayacağı bilincinde olduğu sürece bağımsız hareket edebilirler (Kosachev, 2004, s.110). Nijerya deneyimini yansıtan Ngara'ya göre uluslararası parlamento faaliyetlerine katılan politikacıların temel görevi ulusal çıkarların desteklenmesi ve korunması olmalıdır (Ngara, 2016, s.4). Zimbabve üzerine yapılan bir çalışmada parlamenter diplomasinin ulusal dış politikanın hizmetinde olması ve bu alanda faaliyette bulunanların her şeyden önce kendi ülkelerinin ulusal çıkarlarını gözetmeleri gerektiği vurgulanmıştır (Mudyadzozo & Nkomo, 2016, s.5).

ılımlılar, muhafazakârlar gibi parlamenter diplomasinin bir ülkenin dış politikası açısından önemli olduğunu vurgulamakla birlikte parlamenter diplomasi ile dış politika arasında çok yakın bir bağlantı olduğu düşüncesine katılmamaktadırlar. ılımlılar, parlamenter diplomasinin belli bir dereceye kadar sahip olduğu bağımsızlık ve bir ülkenin dış politikasının nasıl uygulandığını izleme kabiliyeti sayesinde aslında klasik diplomasiye yardımcı olduğunu iddia etmektedirler (Noulas, 2011). Bu çerçevede ifade etmek gerekirse eğer parlamenterler yürütmüş oldukları faaliyetlerde kendi hükümetlerine ayırt edilemeyecek kadar yakın duruyorlarsa bu durum parlamenter diplomasinin bir zayıflığı olarak da ele alınabilir. Çünkü parlamenter diplomasi, gücünün kaynağını hükümetlerden ve diğer kurumlardan bağımsız olmasından almaktadır (Fiott, 2011, s.4). Diğer bir görüşe göre parlamenter diplomasinin amacı aslında geleneksek kanallarla ulaşılmaması zor olan sonuçlara ulaşmaktır. Bununla birlikte klasik

diplomasi ile parlamenter diplomasiyi birbirinden tamamen bağımsız görmemek gerekir. Çünkü sadece parlamenter diplomasi faaliyeti ile istenen sonuçlara ulaşılması imkânsızdır. Bundan dolayı diplomasi alanında istenen sonuçlara ulaşabilmenin yolu parlamenter diplomasi ile hükümetlerin yürütmüş olduğu klasik diplomasinin birbiriyle uyumlu, bağlantılı ve işbirliği içinde olmasından geçmektedir (Frendo, 2012, ss.3-8). İlimli bakış açısı aynı zamanda parlamenter diplomasiyi, dış politika oluşturma ve yürütme sürecinde parlamenterlerin daha geniş siyasal role sahip olduğu ve hükümetlerin yürütmüş olduğu klasik diplomasiyi tamamlayıcı bir faaliyet olarak ele almaktadır (Nitoiu & Sus, 2017, s.72).

İdealist bakış açısına göre parlamenter diplomasi, devletlerin özel çıkarlarından ziyade ortak norm ve değerlerin sürdürülmesini tercih eden parlamenterler tarafından yürütülebilir. Bu durumu gerçekleştirmenin yollarından biri ise Birleşmiş Milletler Parlamenterler Meclisi adı altında bir yapı kurarak uluslararası yönetim alanında parlamenterlerin temsiline ilişkin var olan “*demokrasi açığı*” nı kapatmak olabilir (Roche, 2003, s.36). Diğer bir yol ise Kozmopolit Demokrasi Okulu’nun önermiş olduğu uluslararası topluluğun parlamentarizasyonudur. Kozmopolit demokrasi modeli mevcut parlamentoların rolünün artırılmasını, buna ilaveten bölgesel parlamentoların oluşturulmasını ve nihayetinde reforma tabi tutulmuş bir Birleşmiş Milletler Genel Kurulu aracılığıyla dünyadaki tüm demokratik devletler ve kurumları kapsayan yetkili bir meclisin oluşturulmasını amaçlamaktadır (Held, 1995, s.118).

Bahsi çeken bakış açıları çerçevesinde ele alındığında ilimlilerin parlamenter diplomasiye bakış açıları aslında parlamenter diplomasinin gelecekteki gelişimine katkı verecek ve destek sağlayacak mahiyettedir. Nitekim Fiott’un öne sürdüğü gibi hükümetlerle hiçbir bağı olmayan parlamenterlerin amaç ve yöntemleri kendi içerisinde ütöpik olma riskini de beraberinde getirmektedir (Fiott, 2011, s.4). Bundan dolayı parlamenter diplomasi faaliyetini yürütenler kendilerini hükümetlerinin tercihleriyle ne zaman ve nasıl ilişkilendireceklerinin bilincinde olan parlamenterler olmalıdır.

3. Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu

1957 yılında Roma Antlaşmaları’nın imzalanmasından sonraki süreçte Türkiye, 31 Temmuz 1959 tarihinde Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)’na ortaklık için başvuruda bulunmuştur (Erhan & Arat, 2009, s.819). Türkiye, bu tarihten sonra işbirliği için bir çerçeve belirlemek amacıyla AET ile müzakerelere başlamıştır. Müzakereler sonucunda ekonomik işbirliğini tesis eden ve bu süreçte Türkiye’nin demokratik geçişini tesis etmek amacıyla bir tartışma forumu olarak tasarlanan AB-Türkiye Karma Parlamento Komisyonu kurulmasını sağlayan Ankara

Anlaşması (1963) imzalanmıştır. Ankara Anlaşması'na giden süreç içerisinde Türkiye'nin AET'na başvurusundan sonra 27 Mayıs 1960 askeri darbesi yapılmıştır. Bu duruma tepki olarak Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle, AET Bakanlar Konseyi'nin 17 Ekim 1960 tarihli toplantısında alınan resmi bir kararla Türkiye ile müzakerelerin askıya alınmasını önermiştir. İlgili kararda aynı zamanda Türkiye'nin katılım sürecine katılımının ön koşulu olarak demokrasi ve insan haklarına saygının temel önemi vurgulanmıştır. Türkiye ile müzakereler ancak 1961 Anayasası'nın hazırlanması ve yönetimin sivil iktidara devredilmesiyle yeniden başlamıştır. Nihayetinde de 1963 yılında Ankara Anlaşması imzalanmıştır (Scotti, 2016, s.197).

Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun İç Tüzüğü birinci maddesinde komisyonun hukuki kuruluş dayanağı belirtilmiştir. İlgili maddeye göre Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, 14 Mayıs 1965 tarihli Avrupa Parlamentosu Kararı, 22 Haziran ve 14 Temmuz 1965 tarihli, sırasıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu kararları ve 27 Temmuz 1965 tarihli Türkiye-AET Ortaklık Konseyi kararına dayanarak kurulmuştur ("TBMM başkanlık divanı", 2010). Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu Ankara Anlaşması'nın 27. maddesi gereği kurulmuştur. İlgili maddeye göre komisyonun kurulmasının amacı, Avrupa Parlamentosu ve TBMM arasında Türkiye'nin AB üyelik müzakerelerinde ilerlemesine destek olmak üzere Avrupa Parlamentosu ve TBMM üyelerinden oluşan heyetlerin periyodik toplantılar yoluyla diyalog ve işbirliğini sağlamaktır ("Avrupa ekonomik topluluğu ve Türkiye", 1963). Komisyonun temel görevi içtüzükte detaylı bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre Komisyon, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne katılım sürecine ilişkin konularda görevlidir. Aynı zamanda Komisyon, 12 Eylül 1963 tarihinde Türkiye ile AET arasında Ankara'da imzalanmış olan Ortaklık Anlaşması'nın yanı sıra 3 Ekim 2005 tarihli Hükümetler arası Konferans ile başlayan katılım müzakereleri ile mevcut tüm ikili ilişkiler ile Ortaklık Konseyi kararlarının takip edilmesi, analizi ve değerlendirilmesiyle görevlidir ("TBMM başkanlık divanı", 2010). Nitekim karma parlamenter komisyonlarının oluşturulmasının temel amacı; Avrupa Parlamentosu ile üçüncü ülkelerin kendi aralarında bilgi, kaygı ve isteklerin aracısız bir biçimde paylaşılmasını sağlamak ve bununla birlikte karşılıklı anlayışı geliştirmek ile ilişkileri derinleştirmektir (Herranz, 2005, ss.77-78).

Komisyon; Avrupa Parlamentosu'na, TBMM'ye, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne, Avrupa Birliği Konseyi'ne ve Avrupa Komisyonu'na tavsiyelerde bulunma yetkisine sahiptir (Scotti, 2016, s.203). Komisyon'un almış olduğu tavsiye kararları gerek TBMM heyeti üyelerinin gerekse Avrupa Parlamentosu üyelerinin çoğunluğunun oylarını alması halinde kabul edilir. Komisyon, TBMM ve Avrupa Parlamentosu'nun eşit sayıdaki üyelerinden meydana gelir.

("TBMM başkanlık divanı", 2010). Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu, Türkiye’de yaşanan iç gelişmeler ve Avrupa Birliği’nin bu gelişmelere karşı reaksiyonu sonucunda siyasal iniş-çıkışlara maruz kalmıştır (Wódka & Cianciara, 2019, s.243). Komisyon ilke olarak yılda üç kez toplanmakta ve oturumlar sırası ile Türkiye’de ve Avrupa Parlamentosu’nun toplandığı şehirlerden birinde yapılmaktadır ("TBMM başkanlık divanı", 2010).

Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu’nun yürütmüş olduğu faaliyetler genel anlamda üç alana odaklanmıştır. Bu alanlar; Kıbrıs sorunu, AB-Türkiye diyalogunda dinin etkisi ve Kürt sorunu ve azınlık haklarının korunmasıdır. Bununla birlikte arka planda ana tartışma konusu Türk hukuk sisteminde reform ve hukukun üstünlüğünün uygulanmasının güçlendirilmesi ihtiyacıdır (Scotti, 2016, s.203). Yapılan toplantılarda Türk delegeler Türkiye’de yapılan reformlar hakkında sunum yaparlar ve Avrupa Parlamentosu delegeleri ise yapılan reformların katılım kriterleri ile tutarlılığını analiz ederler. Toplantılarda Avrupa Parlamentosu delegelerinin tepkisi genellikle ilerlemeyi memnuniyetle karşılamakla birlikte her defasında “ancak” sözcüğünü ilave ederek önceki anlaşmaların uygulanmasını ve genel olarak siyasi özgürlüğe saygı duyulması gerektiğini vurgulamaktan ibarettir. Bu yaklaşımın etkileri özellikle 54. toplantıda (13-14 Haziran 2005) dile getirilmiştir. Nitekim bu toplantıda Türkiye delegeleri, Avrupa Parlamentosu delegelerinin takınmış olduğu tutumun yalnızca katılımı geciktirmeyi amaçladığını güçlü bir biçimde vurgulamışlardır. Türk yetkililere göre Komisyon, Avrupa Birliği’nin Türkiye’yi azarladığı bir forum haline dönüşmekle birlikte bu durumun yazılı yansıması ise yıllık ilerleme raporlarında Türkiye’nin eleştirilmesi şeklinde kendini göstermektedir. Türk yönetici elitlerine göre Komisyon, Türkiye’nin içişlerine müdahale aracı olan bir siyasal foruma dönüşmüştür (Firat, 2016, ss.191-198). Avrupa açısından ele alındığında ise Komisyon bir sosyal entegrasyon forumu olma noktasındaki etkinliği çerçevesinde eleştirilmektedir. Nitekim on yıllarca Komisyon’un temel gündemini Türkiye’deki insan hakları konuları oluşturmuştur. Bu konular içerisinde ise özellikle Kürt sorunu üzerinden dini ve etnik azınlıklar ön plana çıkarılmıştır ve bu durum Türkiye-Avrupa Birliği gündemini doğrudan etkilemeye başlamıştır (Casier, 2011, ss.203-205). Bu kapsamda ele alındığında aslında Türkiye açısından oldukça hassas bir ulusal meselenin Avrupa tarafından araçsallaştırılarak siyasallaştırılması Türkiye tarafını rahatsız etmiştir.

Komisyon’da 2004 yılından itibaren yapılan görüşmelerin ana gündemini Kıbrıs sorunu oluşturmaya başlamıştır. Bu durum Avrupa Parlamentosu’nda Fransa’yı temsil eden Helene Flature tarafından 2009 yılında dile getirilmiştir. Flature, Komisyon’un her görüşmesinin

Kıbrıs sorunu üzerinde kilitlendiğini, Türk, Yunan ve Kıbrıs Rum delegelerinin birbirilerini karşılıklı suçlamalarının konuşmaları gerçek ve üzerine odaklanması gereken amaçlarından uzaklaştırdığını ifade etmiştir (Erkuş, 2013). Kıbrıs sorununun öne çıkmasının temel nedeni ise aslında Komisyon'un üye yapısından kaynaklanmaktadır. Kıbrıs Rum Kesimi'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğine kadar Komisyon'un başkanlığı Türkiye ile sürekli ilişkileri bulunan Avrupa Birliği'ne üye devletlerin temsilcileri ile yürütülmüştür. Buna karşın yeni durumda ise Türkiye'nin Kıbrıs Rum Kesimi ile herhangi bir resmi ilişkisi olmamasına rağmen 25 kişilik Komisyon'un 8 üyesi Kıbrıs Rum Kesimi veya Yunanistan tarafından temsil edilmektedir. Avrupa Parlamentosu'nun sadece %3,5'ine denk gelen iki ülkenin Komisyon'un %30'unu oluşturması ironik bir durum ortaya koymaktadır (Wódka & Cianciara, 2019, s.245). Komisyon kompozisyonunun Türkiye aleyhtarı devletler tarafından oluşturulması Komisyon'un AB ile Türkiye arasında yapıcı ilişkiler oluşturmasını amaçlayan forum özelliğine darbe vurmaktadır.

Avrupa Birliği'nin Türkiye'nin üyeliğine karşı olumsuz ve şüpheli yaklaşımına rağmen Türkiye'yi temsil eden delegeler; en başından beri Türkiye'nin belirli konulardaki tutumunu açıklamak, başta Komisyon'un yıllık raporları olmak üzere AB kurumlarının belge ve beyanları hakkında bilgi talep etmek ve bunlara Türkiye'nin bakış açısıyla yanıt vermek için Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun toplantılarını etkin bir biçimde kullanmışlardır. Böylesine uzun ve tartışmalı bir müzakere sürecinde Türk heyetinin göstermiş olduğu yaklaşım, Türkiye'nin reformlarının desteklenmesi açısından Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu'nun bir diyalog ve diplomasi alanı olarak algılanabileceğini göstermiştir (Dalacoura, 2003, ss.8-24).

Parlamentar diplomasi, uluslararası işbirliğini ilerletmek ve küresel zorlukları ele almak için parlamenter kurumların ve süreçlerin kullanılması şeklinde tanımlanabilmektedir. Bununla birlikte parlamenter diplomasi klasik diplomasinin tamamlayıcısı olan bir diplomasi biçimi olarak değerlendirilebilmektedir. Türkiye-Avrupa Birliği Karma Parlamento Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ve Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliğinin kurulmasını sağlayan bir forum olarak değerlendirildiği için aslında parlamenter diplomasinin faaliyet halindeki bir örneği olarak ele alınabilmektedir. Komisyon, yapısı gereği farklı ülkelerden parlamenterler ve siyasi partiler de dâhil olmak üzere çok farklı ve çeşitli aktörlerin katılımına imkân sağlamaktadır. Komisyon aynı zamanda hükümetleri sorumlu tutma aracı olarak hizmet emenin yanı sıra diyalog ve işbirliğini geliştirmeye de yardımcı olmaktadır. Komisyon'un etkinliği tartışmaya açık bir konu olarak ön plana çıkmaktadır. Komisyon'un AB ile Türkiye arasında siyasi ve ekonomik ilişkiler alanlarında diyalog ve işbirliğinin

geliştirilmesinde önemli rol oynadığı söylenebilmektedir. Bununla birlikte Komisyon'un insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel konuları etkin bir biçimde ele alma yeteneğinin sınırlı olduğunu da ifade etmek gerekir. Komisyon'un karşı karşıya kalmış olduğu ikilem bir taraftan diyalog ve işbirliğini arttırmaya çalışırken diğer taraftan hassas ve tartışmalı konuların ele alınması ihtiyacının ortaya çıkması ve bu iki durum arasında denge kurma arayışıdır. Bu sebepten dolayı Komisyon faaliyetlerinin başarılı olabilmesi için diyalog ve işbirliğini teşvik etmek ile Türkiye'nin eylemlerinden sorumlu tutulması, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi temel konuları ele almak arasında hassas bir dengenin kurulması gerekmektedir. Sonuç olarak ifade etmek gerekirse Türkiye-AB Karma Parlamenter Komisyonu, AB ile Türkiye arasındaki diyalog ve işbirliğinin geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır. Buna karşın Komisyon'un insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kilit ve hassas konuları etkin bir biçimde ele alma kapasitesi ise sınırlıdır.

SONUÇ

Parlamenter diplomasi, nispeten yeni bir kavram olmakla birlikte bu kavram son yıllarda önem kazanmıştır. Kavram genellikle parlamenterler ve parlamentolar tarafından devletler arasındaki karşılıklı anlayışı arttırmak, hükümetin hesap verebilirliğini güçlendirmek ve uluslararası kuruluşların demokratik meşruiyetini geliştirmek için üstlenilen uluslararası faaliyetler olarak tanımlanmaktadır. Parlamenter diplomasının gelişimine ve tanımlanma biçimlerine bakıldığında temel özelliklerinden birinin parlamenterler, siyasi partiler ve uluslararası parlamenter örgütler gibi çeşitli aktörlerin uluslararası işbirliği sürecine aktif katılımı olduğu görülmektedir. Bu katılımın çeşitliliği, diyalog ve işbirliğini geliştirmeye yardımcı olmakla birlikte hükümetlerin hesap verilebilirliğini de güçlendirmektedir.

AB-Türkiye ilişkileri bağlamında Türkiye - AB Karma Parlamento Komisyonu, Avrupa Parlamentosu ile Türkiye Büyük Millet Meclisi arasında diyalog ve işbirliğini geliştirmek amacı güden bir forum niteliğindedir. Komisyon; insan hakları, demokrasi ve ekonomik işbirliği gibi çeşitli konularda tartışabilme imkânı sağlayan önemli bir platform olmuştur. Ancak son yıllarda AB ile Türkiye arasındaki siyasi gerilimler nedeniyle Komisyon'un etkinliği de sorgulanmaya başlanmıştır. Bu zorluklara rağmen Komisyon, AB ile Türkiye arasında diyalog ve anlayışı teşvik etmek için önemli bir mekanizma olmaya devam etmektedir.

Parlamenter diplomasının etkinliğini arttırmak için parlamenterlerin ve parlamenter örgütlerin tartışılan konular hakkında iyi bilgi sahibi olmalarını ve muhataplarıyla anlamlı diyaloglar kurabilmelerini sağlamak önem arz etmektedir. Bunu gerçekleştirirken parlamenter

diplomasiyi klasik diplomasinin alternatifini olarak görmek yerine dış politika sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görmek daha sağlıklı olacaktır. Bu çerçevede parlamenter diplomasinin bir örneği olarak Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, AB ile Türkiye arasında işbirliği ve anlayışın geliştirilmesinde önemli bir rol oynayabilir. Komisyon'un yalnızca AB-Türkiye ilişkilerinin tartışıldığı bir platform değil aynı zamanda ekonomik, siyasi, kültürel vb. alanlarda işbirliğinin tartışıldığı bir platform olduğunun da bilincinde olmak gerekir. Bundan dolayı çeşitli alanlarda işbirliğinin geliştirilmesi ve sorunların daha kapsamlı tartışılabilmesi için Komisyon'un yetki alanının geniş ve esnek tutulması önemlidir.

Özet olarak ifade etmek gerekirse parlamenter diplomasi, son yıllarda artan derecede ilgi gören bir kavramdır. Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu, farklı ülkelerden ulusal parlamento üyelerini karşılıklı ilgi alanlarında diyalog ve işbirliğine girmek üzere bir araya getirdiği için parlamenter diplomasinin pratikte nasıl uygulanacağını önemli bir örneğini oluşturmaktadır. Komisyon, ortak hedeflere ulaşmayı sağlamak için Türkiye ile AB arasında iletişim ve işbirliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda Komisyon, Türkiye-AB ilişkilerinin derinleştirilmesi ve sürdürülebilir bir işbirliği sağlanması noktasında önemli bir role sahiptir. Parlamenter diplomasinin devletler arasında işbirliği ve anlayışı geliştirmede önemli bir rol oynayabileceği ve Türkiye-AB Karma Parlamento Komisyonu'nun AB ile Türkiye arasında diyalog ve işbirliği için önemli bir mekanizma olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Türkiye (1963, 12 Eylül). https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/AB/ankara_antalasmasi.pdf (12.02.2023)
- Berridge, G., & James, A. (2003). *A dictionary of diplomacy*. (2. baskı). Palgrave Macmillan.
- Casier, M. (2011). *The politics of solidarity: the kurdish question in the european parliament*. İçinde J. J. Marlies Casier (Ed.), *Nationalisms and politics in Turkey: political islam, kemalism and the kurdish issue*. (ss. 197-217). Routledge.
- Cutler, R. M. (2006). The OSCE's parliamentary diplomacy in central Asia and the south caucasus in comparative perspective. *Studia Diplomatica*, LIX(2), 79-93.
- Dalacoura, K. (2003). *Engagement or coercion? weighing western human rights policies towards Turkey, Iran and Egypt*. The Royal Institute of International Affairs.
- De Boer, G., & Weisglas, F. (2007). Parliamentary diplomacy. *The Hague Journal of Diplomacy*, 2(1), 93-99. <https://doi.org/10.1163/187119007X180494>
- Dembinski, L. (1988). *The modern law of diplomacy: external missions of states and international organizations*. Martinus Nijhoff Publishers.
- Erhan, Ç., & Arat, T. (2009). 1960-1980: Görelî özerklik-3. İçinde B. Oran (Ed.), *Türk dış politikası: kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar, (Cilt 1: 1919-1980)*. (15. baskı., ss. 653-854). İletişim Yayınları.
- Erkuş, S. (2013, 6 Aralık). Cyprus talk dominates heated EU-Turkey meet. *Hürriyet Daily News*. <https://www.hurriyetdailynews.com/cyprus-talk-dominates-heated-eu-turkey-meet-59092> (18.02.2023)
- Fiott, D. (2011). On the value of parliamentary diplomacy. *Madariaga Paper*, 4(7), 1-6.
- Firat, B. (2016). Political documents and bureaucratic entrepreneurs: lobbying the european parliament during Turkey's EU integration. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 39(2), 190-205. <https://doi.org/10.1111/plar.12189>
- Frendo, M. (2012). *Parliamentary diplomacy and cultural constraints* Paper presented at the 15th CEI Dubrovnik Forum "Diplomacy and Intercultural Dialogue" 24-26 May
- Friedheim, R. L. (1976). *Parliamentary diplomacy*. (Professional Paper No 162). Center for Naval Analyses. <https://apps.dtic.mil/sti/citations/ADA033306> (07.02.2023)
- Géraud, A. (1945). Diplomacy, old and new. *Foreign Affairs*, 23(2), 256-270.
- Götz, N. (2005). On the origins of 'parliamentary diplomacy': scandinavian 'bloc politics' and delegation policy in the league of nations. *Cooperation and Conflict*, 40(3), 263-279. <https://doi.org/10.1177/0010836705055066>

- Gün, M. S. (2008). Parlamenter diplomasi. http://www.pmd.org.tr/dosyalar/par_diplomasi.pdf, (13.01.2023)
- Held, D. (1995). *Democracy and the new international order*. İçinde Daniele Archibugi & D. Held (Eds.), *Cosmopolitan Democracy: An agenda for a new world order*. (ss. 96-120). Polity Press.
- Herranz, A. (2005). *The Inter-parliamentary delegations of the european parliament: national and european priorities at work*. İçinde Esther Barbe & A. Herranz (Eds.), *The role of parliaments in European foreign policy*. (ss. 77-106). Office of European Parliament.
- Jančić, D. (2012). *Parliamentary diplomacy in the european union*. İçinde P. E. d. M. H. Kummeling, R. Nehmelman, R. Ortlep, R.J.G.M. Widdershoven (Ed.), *De samengestelde Besselink (Bruggen bouwen tussen nationaal, Europees en internationaal recht)*. (ss. 109-120). Wolf Legal Publishers
- Jaskiernia, J. (2022). Parliamentary diplomacy—a new dimension of contemporary parliamentarism. *Studia Iuridica Lublinensia*, 31(5), 85-101. doi:10.17951/sil.2022.31.5.85-101
- Kaufmann, J. (1996). *Conference diplomacy: an introductory analysis*. (3. baskı). Macmillian Press Ltd.
- Kerr, P., & Wiseman, G. (2018). *Introduction*. İçinde P. Kerr & G. Wiseman (Eds.), *Diplomacy in a globalizing world*. (ss. 1-18). Oxford University Press
- Kosachev, K. (2004). Parliamentary diplomacy. *International Affairs: A Russian Journal of Foreign Policy, Diplomacy & International Relations*, 50(5), 106-114.
- Mudyamadzo, W., & Nkomo, C. A. (2016). Parliamentary diplomacy as a critical component of Zimbabwe's foreign policy. *International Journal of Politics and Good Governance*, VII(7.3 Quarter III), 1-22.
- Ngara, C. O. (2016). The Nigeria's national assembly and inter-parliamentary diplomacy: an assessment of the fourth and fifth national assembly. *African Politics & Policy*, 2(2), 1-14.
- Nitoiu, C., & Sus, M. (2017). The European parliament's diplomacy—a tool for projecting EU power in times of crisis? The case of the cox–kwasniewski mission. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 55(1), 71-86. doi: 10.1111/jcms.12440
- Noulas, G. (2011, October 22). The role of parliamentary diplomacy in foreign policy. <https://www.foreignpolicyjournal.com/2011/10/22/the-role-of-parliamentary-diplomacy-in-foreign-policy> (05.02.2023)

- Ponsonby, M. A. (2018). *Democracy and diplomacy: a plea for popular control of foreign policy*. Routledge.
- Potemkin, V. P. (1947). *Zgodovina diplomacije (The history of diplomacy), Volume I*. Državna založba Slovenije.
- Rana, K. S. (2011). *21st-century diplomacy: a practitioner's guide*. The Continuum International Publishing Group.
- Rittberger, V. (1983). Global conference diplomacy and international policy-making: the case of UN-sponsored world conferences. *European Journal of Political Research*, 11(2), 167-182. <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1983.tb00054.x>
- Roche, D. (2003). *The case for a united nations parliamentary assembly*. İçinde Saul Mendlovitz & B. Walker (Eds.), *A reader on second assembly & parliamentary proposals*. (ss. 30-53). Center for UN Reform Education.
- Ross, A. (2008). *Constitution of the United Nations: analysis of structure and function*. The Lawbook Exchange, Ltd.
- Rusk, D. (1955). Parliamentary diplomacy—debate vs. negotiation. *World Affairs Interpreter*, 26(2), 121-138.
- Šabič, Z., & Huang, D. (2021). *Parliamentary diplomacy of Taiwan in comparative perspective: against isolation and under-representation*. Bristol University Press.
- Sayfullaev, D. (2016). Parliamentary diplomacy in making of foreign policy. *International Journal of Development Research*, 06(07), 8590-8592.
- Scotti, V. R. (2016). The EU–Turkey joint parliamentary committee and Turkey’s EU accession process. *The Hague Journal of Diplomacy*, 11(2-3), 196-214. <https://doi.org/10.1163/1871191X-12341337>
- Stavridis, S., & Jančić, D. (2017). *Introduction: the rise of parliamentary diplomacy in international politics*. İçinde S. Stavridis & D. Jančić (Eds.), *Parliamentary diplomacy in european and global governance*. (ss. 1-15). Koninklijke Brill NV.
- TBMM Başkanlık Divanı (2010, Haziran 25). *Türkiye-Avrupa Birliği karma parlamento komisyonu'nun iç tüzüğü*. (75). <https://www.tbmm.gov.tr/kpk-i%C2%B7c-tuzuk> (16.01.2023)
- Thompson, K. W. (1965). The new diplomacy and the quest for peace. *International Organization*, 19(3), 394-409.
- Wiatr, J. J. (1995). Parliamentary diplomacy after cold war. *Romanian Journal of International Affairs*, 1(5).

Wódka, J., & Cianciara, A. (2019). *External europeanization through parliamentary cooperation: the EU-Ukraine parliamentary association committee and EU-Turkey joint parliamentary committee in comparative perspective*. İçinde Kolja Raube, Meltem Müftüler-Baç, & J. Wouters (Eds.), *Parliamentary Cooperation and Diplomacy in EU External Relations*. (ss. 236-250). Edward Elgar Publishing.

TÜRKİYE'DE CEMAAT-SİYASET İLİŞKİSİ: İSKENDERPAŞA CEMAATİ ÜZERİNDEN BİR ANALİZ

COMMUNITY-POLITICAL RELATIONSHIP IN TURKEY: AN ANALYSIS ON
İSKENDERPAŞA COMMUNITY

Muhittin İŞİK*

Öz

Tarihsel süreçte sosyal alanlarda aktif olarak yer alan cemaatler, çoğu zaman siyasi alanı da dolaylı ya da doğrudan bir şekilde etkilemişlerdir. Bu çalışmada Türkiye'de cemaat-siyaset ilişkisi İskenderpaşa Cemaati özelinde ele alınmıştır. Bu doğrultuda öncelikle ana hatlarıyla Türkiye'deki cemaatlerin siyasetle ilişkisi ele alınmış, sonrasında ise kökleri çok eskilere dayanan İskenderpaşa Cemaati'nin siyasal alandaki rolü irdelenmiştir. İskenderpaşa Cemaati'nin siyaset ile ilişkisi irdelenirken 1980 öncesi ve sonrası şeklinde müstakil iki başlık açılmıştır. Bu kapsamda 1980 öncesinde Millî Görüş Hareketi'nin iki önemli siyasal partisi Millî Nizam Partisi ve Millî Selamet Partisi'ne gerek kuruluş süreçlerinde gerekse sonrasında tam destek veren İskenderpaşa Cemaati, 1990'lı yıllarda Millî Görüş'ten desteğini çekmiştir. 2000 sonrasında ise İskenderpaşa Cemaati Sağduyu Partisi'ni kurmuş olmakla beraber kimi zaman Adalet ve Kalkınma Partisi'ni kimi zaman Milliyetçi Hareket Partisi'ni desteklemiştir.

Anahtar Kelimeler: İskenderpaşa Cemaati, Mahmud Esad Coşan, Millî Görüş, Muharrem Nureddin Coşan, Sağduyu Partisi.

Abstract

Communities, which have been active in social areas in the historical process, have often directly or indirectly affected the political area. In this study, the relationship between community and politics in Turkey is discussed in the İskenderpaşa Community. In this direction, first of all, the relationship of the communities in Turkey with politics was discussed and then the role of the İskenderpaşa Community in the political field whose roots go back to ancient times, was examined. While examining the relationship of İskenderpaşa Community with politics, two separate titles were opened as before and after 1980. In this context, the İskenderpaşa Community, which gave full support to the important political parties of the National Outlook Movement, the National Order Party and National Salvation Party, both during and after its establishment, withdrew its support from National Outlook in the 1990s. After 2000, the İskenderpaşa Community founded the Sağduyu Party and sometimes supported the Justice and Development Party and sometimes the Nationalist Movement Party.

Keywords: İskenderpaşa Community, Mahmud Esad Coşan, National Outlook, Muharrem Nureddin Coşan, Sağduyu Party.

GİRİŞ

Türkiye’de cemaatlerin toplumsal alanda etkilerinin artması üzerine farklı dönemlerde sınırlama ve düzenlemeye ilişkin bir dizi adımlar atılmıştır. Cumhuriyet’in kurulmasından sonra dini cemaatlere dönük yaklaşımlarda radikal değişimler gözlenmiştir. Laik bir politika güden Cumhuriyet rejimi cemaatleri daraltma yoluna gitmiştir. Bu kapsamda tekke ve zaviyelerin lağvedilmesi bir kırılmayı ifade etmiştir. Laiklik referans alınarak yapılan reform ve düzenlemelerle cemaat ve tarikatların kamusal alanda görünürlüğü bertaraf edilmişse de tarikat ve cemaatler yok olmamışlardır. Bundan sonra cemaat ve tarikatlar gizlilik içinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Çok partili hayata geçilmesi, özellikle Demokrat Parti iktidarında dini özgürlüklere liberal bir perspektifle yaklaşılması üzerine tarikat ve cemaatler daha görünür hâle gelmişlerdir. Bunun üzerine dini cemaatler ve tarikatlar siyaset aracılığıyla kendi alanlarını genişletmek arayışında olmuşlardır. Benzer şekilde 1980 sonrasında liberal politikaları izleyen siyasilerin dine bakışındaki olumlu değişim tarikat ve cemaatlerin alanlarını genişletip kamusal alanda daha görünür olmasını doğurmuştur (Akıncı & Acar, 2020, s. 19). Geçmişte yasaklarla, engellerle, bastırılmalarla ve ortadan kaldırılmalarla gündeme gelen tarikat ve cemaatler, günümüzde devlet, siyaset, ticaret, kendi içlerindeki ve aralarındaki sorunlu ilişkiyle gündemi meşgul etmektedir (Torun, 2020, s. 83). Bugün gelinen noktada cemaatler kendilerine ait müesseselerde veya mekânlarda dini irşat ve eğitim veren yapılar olmaktan öte fonksiyonlara ve güce kavuşmuşlardır. Günümüzde artık dini cemaatler büyük siyasal, ekonomik, sosyal, eğitimsel ve beynelmilel oluşumlara evrilmişlerdir. Cemaatler başta siyaset olmak üzere gerek devlet içerisinde gerekse toplumsal düzeyde kendilerinin etkili olacağı sahalara erişmek için yoğun çaba sarf etmektedirler. Böylece her alanda etkin olma arayışında olan cemaatlerin hegemonik güç olma özelliğinin ön plana çıktığı ileri sürülebilir (Sambur, 2017, s. 27). Bu bakımdan Türkiye’de siyasete kayıtsız kalmayan etkin Müslümanlar cemaat, kimlik, adalet, benlik düşüncelerini dışa vurma amacıyla İslâmî motif ve kurumları kullanarak kendi modernlik anlayışlarını kurmak için İslâm’dan yararlanmışlardır (Yavuz, 2008, s. 15). Modernleşme sürecindeki Türk toplumunda cemaatler sahneyi terk etmemiş, neredeyse her dönemde yeni görünümle varlığını sürdürmüştür (Çelik, 2020, s. 53).

Türkiye’de cemaat ve siyaset ilişkilerini konu edinen bu araştırmada şu sorulara yanıt aranmıştır: Türkiye’de cemaat kavramı hangi anlamlarda kullanılmıştır? Türkiye’de cemaatlerin tarihsel gelişimi nasıl bir seyir izlemiştir? Türkiye’de dini cemaatler siyasal alanı ne denli etkilemiştir? 1980 öncesi dönemde İskenderpaşa Cemaati siyasal alanda ne kadar etkili olmuştur? 1980 sonrası dönemde İskenderpaşa Cemaati siyasal alanı ne düzeyde etkilemiştir?

Yukarıdaki soruların sayısı artırılabilir. Ancak İskenderpaşa Cemaati’nin aşağıda sıralanan belirgin özellikleri onun üzerine yapılacak analizleri ve akademik çalışmaları yoğunlaştırmaktadır:

- Pragmatik bir yapı oluşu,
- Muhafazakâr olduğu kadar gericilik ve radikalizmden uzak duruşu,
- Dönemin değişen koşullarına adapte olabilmesi,
- Kendini hiçbir zaman siyasetten soyutlamaması,
- Geçmişte olduğu gibi günümüzde de bu yapının içinden gelme siyasetçilerin özellikle Türkiye’deki sağ muhafazakâr seçmenin desteğini alabilmesi,
- Milliyetçi-muhafazakâr kesime hitap etmesi (Işık, 2023, s. 197).

1. Türkiye’de Cemaat-Siyaset İlişkilerine Genel Bir Bakış

Arapça kökenli bir kavram olan cemaat; toplanmak, bir araya gelmek manasına tekabül eden *cem* mastarından gelmektedir (Bozkurt, 2018, s. 437). TDK Sözlük’te ise cemaat sözcüğü üç anlamda kullanılmıştır. Bu anlamlardan ilki, bir imama tabi olarak namaz kılan kimselere karşılık gelirken; ikincisi, insan topluluğu ya da insan kalabalığını ifade etmektedir. Üçüncü ve son anlam ise bir dine veya bir soya mensup kişilerin oluşturduğu topluluktur (Türk Dil Kurumu, t.y.). Bu bağlamda cemaat kavramının Türk toplumunda kısaca “dinî grup” anlamında kullanıldığı ileri sürülebilir (Sözer, 2014, s. 22).

Türkiye’de dini cemaatlerin siyasi gücünü anlamak için 1923’ten sonra yaşanan bazı gelişmeleri analiz etmek gerekir. Bu gelişmelerin başında 03.03.1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve 13 Aralık 1925’te çıkarılan Tekke ve Türbelerin Kapatılması Hakkında Kanun gelmektedir. Bu iki yasa, dini cemaatleri resmi olarak ortadan kaldırsa da onlar bugüne kadar yasa dışı ya da yarı yasal olarak varlıklarını sürdürmüştür. Bu kanunlardan ilki olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu, tüm eğitim faaliyetlerini Milli Eğitim Bakanlığı’nın sorumluluğuna vermiştir. 1925 tarihli Tekke ve Zaviyelerin Kapatılmasına Dair Kanun ile tarikat benzeri her türlü teşkilat kaldırılmıştır. 3 Mart 1924 tarihli başka bir kanunla Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuş ve din eğitimi de dâhil olmak üzere tüm din hizmetleri bu bakanlığın sorumluluğuna verilmiştir. Tek parti döneminden 1950 yılına kadar Türkiye’deki tüm devlet dışı dini örgütler ve gruplar için çok zor bir dönem yaşanmıştır. Cumhuriyetin ilk 25 yılında devlet baskısına maruz kaldıkları için dini cemaatler o dönemde kendilerini illegal ve yeraltı örgütler olarak yapılandırmıştır. Yer altına inmelerine rağmen güçlerini yüzlerce yıllık tarihlerinden ve halkın gözündeki meşruiyetlerinden almışlar ve böylece baskılara rağmen ayakta kalabilmişlerdir. 1950’lerden itibaren dini cemaatler Türkiye’nin siyasal ve sosyal hayatında gücünü ve görünürlüğünü

artırmakla kalmamış, aynı zamanda toplumdaki nüfuzunu da genişletmiştir (Balancer, 2019, s. 14-16).

Türkiye’de cemaatler, ekseriyetle siyasetin dışında olmamışlardır. Özellikle çok partili dönemde dinî cemaatler “oy depoları” şeklinde telakki edilmiştir. Bu dönemde birçok cemaat devlette söz sahibi olmanın arayışında olmuştur. Bu şekilde cemaatler hem üyelerine istihdam kapılarını açmak hem de gücü kontrol edenler arasında yer almak için böyle bir arayışa girmişlerdir (Bozkurt, 2018, s. 445). Farklı sebeplerle günden güne etkisi artan bazı cemaatlerin devlet kurumlarında yapılanması ve ilerleyen süreçte devleti ele geçirmek için darbe teşebbüsünde bulunması devlet-cemaat ilişkisinin çerçevesinin yeniden gözden geçirilmesi zaruretini doğurmuştur. Bazı cemaatlerin devleti kontrol etmek istediklerine ilişkin iddialar bir yandan insanların cemaatlere yaklaşımını etkilerken, diğer yandan cemaatlerin faaliyet alanına dair tartışmalar artmıştır. Bu gelişmelerin ise cemaat ve tarikatlarda kimlik krizine yol açtığı söylenebilir (Akıncı & Acar, 2020, s. 20). Cemaatler etkin güç olmanın, devlet ve politikada hegemonya tesis etmenin yolunun devlet olanaklarından, kaynaklarından ve müesseselerinden azami düzeyde pay almaktan geçtiğini tasavvur etmektedirler. Çoğu cemaatlerin nevi şahsına münhasır bir duruştan yoksun olduğu, devlete göre kendilerini konumladıkları ve karar aldığı ileri sürülebilir. Bu şekilde cemaatler, devlet dışı yapılar değil, devletin uzantısı yapılar olarak düşünülmektedir (Sambur, 2017, s. 27).

2. 1980 Öncesi Dönemde İskenderpaşa Cemaati ve Siyaset İlişkileri

İskenderpaşa Cemaati’nin kökleri Horosan’ın mistik geleneğinden türeyen Nakşibendiliğe kadar geriye götürülmektedir. Nakşibendiliğin fikir babası olarak nitelendirilen Yusuf Hamedani (ö.1141) aynı zamanda Yesevîlik tasavvufî yolunun da ilk halkası olmasından ötürü Nakşibendiliğin yanı sıra Yesevîliğin müşterek atası olarak bilinmektedir. Daha sonra Nakşibendiliğin esasları Bahadin Nakşibendi (1317-1389) ile iyice pekişmiştir. Böylece Yusuf Hamedani ile harekete geçen silsile ilerleyen zamanlarda, “Allah’ın adını kalplere nakşeden” manasındaki sanına oranla, Nakşibendilik olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Yaşar, 2018, s. 323-324). Nakşilerin efsanevi şeyhi Mehmet Zahid Kotku’nun (1897-1980) 1950’lerin sonlarında İstanbul Fatih’teki İskenderpaşa Camisi’ne imam olarak atanması ve geniş kitleleri etrafında toplamasıyla Nakşilik halk arasında İskenderpaşa Cemaati olarak nitelendirilmiştir. Kotku’dan önce günümüzde İskenderpaşa Cemaati olarak adlandırılan yapı “Gümüşhânevî Tekkesi” olarak bilinmekteydi (Aybudak, 2014, s. 64). Bu bakımdan 1950’lerden itibaren giderek daha fazla güç kazanan İskenderpaşa Cemaati, Nakşibendi tarikatının Türkiye’deki kollarından biri olup kurucusu da Mehmet Zahit Kotku’dur (Balancer, 2019, s. 20-21). Kotku,

vaaz ve sohbetlerinde yalnızca dinî konuları değil aynı zamanda Türkiye’nin iktisadi, siyasi, kültürel ve sosyal sorunlarına dair görüşlerini belirterek özellikle üniversite öğrencilerini etkilemeyi başaramıştır (Coşan, 2002, s. 228). Kotku’nun İslâm kimliğini muhafaza etme amacını taşıdığı söylenebilir. Ona göre Türk halkının demokratikleşmesi ve modernleşmesi İslâm ile mümkün olabilecektir (Yavuz, 2018, s. 591). Kotku zamanında İskenderpaşa Cemaati’nin siyasette önceki dönemlere göre çok daha belirgin bir rolü oynadığı ileri sürülebilir. Bu bağlamda 1980 öncesi dönemde İskenderpaşa Cemaati’nin siyasetle serüveninde Millî Görüş geleneğinin anahtar kavram olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda Cemaat’in siyaset ile ilişkisini irdelemek için öncelikle İskenderpaşa Cemaati’nin kurucusu Kotku’nun Millî Görüş Hareketi ile olan aktif ilişkisini irdelemek gerekir. Bu bağlamda Kotku’nun lideri olduğu İskenderpaşa Cemaati’nin Millî Görüş Hareketi’nin ilk iki partisinin kuruluşunda aktif rol aldığı bir gerçektir.

Her şeyden önce ifade edilmelidir ki bir siyasi partiye evrilerek siyasi iktidara talip olma durumu Nakşilik geleneğiyle bağdaşmamaktadır (Yaşar, 2018, s. 328). Ancak bu geleneğin tersine İskenderpaşa Cemaati’nin Türk siyasetinin her dönemine damgasını vurduğu ileri sürülebilir.

Bu bağlamda İskenderpaşa Başbakan Süleyman Demirel’e rağmen Necmettin Erbakan’ı Odalar ve Borsalar Birliği Başkanlığı’na aday göstermiş ve yapılan seçimi Erbakan kazanmıştır. Ne var ki Demirel’in cebren de olsa Erbakan’ı başkanlıktan uzaklaştırması üzerine İskenderpaşa Cemaati ve lideri Demirel’e karşı tavrı almıştır. Dahası Demirel’e destek vermelerinden dolayı Nurcular ile dargınlık durumu da söz konusu olmuştur. 1970’te Erbakan ve yakın arkadaşlarının Millî Nizam Partisi (MNP)’nin kuruluşuna alenen önyak olan Kotku, Nakşiliğin fiilen Türk siyasal yaşamında yer edinmesine vesile olmuştur (“Siyasetin gözde cemaati”, 2006; “Siyasetin gözde dergâhı”, 2006). MNP kadrolarının önemli bir kesimi İskenderpaşa Cemaati’ne bağlıydı. Kotku, MNP’nin kurulmasını desteklemiş, onaylamıştır. Dahası İskenderpaşa Cemaati dışındaki başka Nakşi kolları da gerek kuruluşunda gerek sonrasında MNP’den yana olmuşlardır (Çakır, 2018, s. 545). Bundan yola çıkarak İskenderpaşa Cemaati’nin Millî Görüş Hareketi’nin çıkış noktasını teşkil ettiği ifade edilebilir. Millî Görüş geleneğinin yanında faize başvurmayan mali kurumların, İslâmî öz sermayenin sanayiye dönük çabalarının (Gümüş Motor, Gürsü Motor vd.), “Ağır Sanayi Hamlesi” söyleminin temelinde İskenderpaşa Cemaati’nin izleri bulunmaktadır (Çalmuk, 2018, s. 561). MNP’yi açıktan destekleyen Kotku’nun aynı desteği 1971’de MNP’nin kapatılmasının ardından kurulan Millî Selamet Partisi’ne de verdiği ileri sürülebilir. Ne var ki 1980’de Kotku’nun ölümünün ardından yerine

geçen damadı Prof. Dr. Mahmut Esat Coşan ile Milli Görüş lideri Prof. Dr. Necmettin Erbakan arasında ihtilaf yaşanmıştır. Yavuz (2018, s. 597), Coşan ve Erbakan arasındaki bu ihtilaf durumunu iktidar mücadelesi çerçevesinde yorumlamıştır. Buna göre siyasi otoritenin bütünüyle bağımsız olma çabası ve dinsel otoritenin üstüne çıkması durumu vuku bulmuştur. Bu doğrultuda Erbakan'ın hem dini hem de laik lider olma çabasını Coşan ve cemaati, dini siyasete alet etmek şeklinde değerlendirmiştir. Bu gelişmeler sonucunda Nakşiler parti içindeki nüfuzlarını yitirmeye başlamışlardır.

3. 1980 Sonrası Dönemde İskenderpaşa Cemaati ve Siyaset İlişkileri

MNP ve MSP'ye açık destek veren İskenderpaşa Cemaati, ilk zamanlarında Refah Partisi'ne (RP) yakın durmuşsa da ilerleyen süreçte Erbakan'a olan desteğini çekmiştir. 28 Şubat sürecinde ise Cemaat, Büyük Birlik Partisi'ne (BBP) yakın durmuştur (Işık, 2023, s. 198-199). Ancak genel bir çerçeve olarak Milli Görüş'ü desteklemekten vazgeçen İskenderpaşa Cemaati'nin 1990'lı yıllarda partiler üstü bir politika takip ettiği ifade edilebilir. Bu gelişme, İskenderpaşa Cemaati'nin piyasa ekonomisine uyum sağlamanın bir aracı olarak tercih ettiği şirketleşme sürecine bağlanabilir. Cemaat kendi adına kurduğu şirketler aracılığıyla piyasalarda yer almaya başlamıştır (Pala, 2016, s. 48). Cemaat içinden “İslâmî” şirketlerin çıkması önemli ölçüde kapitalizmin yatırım yaparken bireylerin dini inançlarını dikkate almamasıyla ilişkilendirilebilir. Bu bakımdan söz konusu şirketler dini metalaştırarak faaliyetlerinin temelinde “hizmet, hayır” olduğu hususunda inançlı bireyleri ikna edebilmiştir (Çakır, 2017, s. 297). 2001'de babası Esad Coşan'ın ölümünün ardından İskenderpaşa Cemaati'nin liderliğini üstlenen Muharrem Nureddin Coşan'ın yönetiminde yer aldığı kurumlar arasında; Server Holding Anonim Şirketi, Server İletişim Gazetecilik ve Yayıncılık Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi, Ümraniye Sağlık Tesisleri ve Ticaret Anonim Şirketi, Haksa Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi, Zinde Sağlık Hizmetleri Anonim Şirketi, Vefa Yayıncılık Ticaret Anonim Şirketi, ASFA Eğitim Tesisleri Anonim Şirketi, Seha Neşriyat ve Ticaret Anonim Şirketi, Yıldız Danışmanlık TV Reklamcılık Prodüksiyon Sanayi Ticaret Anonim Şirketi, Sim Ağ İhtiyaç Maddeleri Pazarlama Anonim Şirketi, Süfür Gıda Sanayi Ticaret Limited Şirketi, Vera İç ve Dış Ticaret Anonim Şirketi yer almaktadır (“Velihaht büyük patron”, 2001). 2015'te Nureddin Coşan, cemaatin etkili vakıflarını (Hakyol, İLKSAV, Sağlık Vakfı vs.) eğitim faaliyetlerini daha kolay yürütmek amacıyla “Server Yaşam Organizasyon ve Ticaret Anonim Şirketi” ismi altında birleştirmiştir (Çepni, 2020; Gökdemir, 2021). 2000 sonrasında yukarıda bahsedilen şirketleşme çabalarının yanı sıra İskenderpaşa Cemaati ve lideri M. Nureddin Coşan siyasi parti

kurma yolunda somut adımlar da atmıştır. Bu somut adımların sonucunda İskenderpaşa Cemaati’nin lideri M. Nureddin Coşan, Sağduyu Partisi’ni (SAGDUYU) kurmuştur.

3 Kasım 2002’de Ankara merkezli kurulan SAGDUYU (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, t.y.) hikmet, adalet ve yüksek ahlak ilkelerine vurgu yapmıştır. Parti tüzüğünde SAGDUYUNUN ön koşulu olarak bağımsızlık ilkesine göndermede bulunulmuş, bağımsızlık ile SAGDUYU arasında sıkı bir bağ kurulmuştur. Buna ilave olarak Bağımsızlık ya da SAGDUYU; hikmet, adalet ve yüksek ahlak ilkelerinin toplamına tekabül etmiştir (Sağduyu Partisi Tüzüğü, t.y.).

Kurulduğu günden şu ana kadar tabela partisi olmasının ötesine geçemeyen, hiçbir seçime katılma yeterliğine sahip olmayan SAGDUYU, günümüzde Mehmet Yücel Ağargün’ün genel başkanlığında, Türk siyasi yaşamında etkin olmasa da, varlığını sürdürmektedir. Kritik zamanlarda, özellikle de seçim zamanlarında, parti genel başkanı olmamasına rağmen parti adına yapılan açıklamalarda parti genel başkanı yerine M. Nureddin Coşan’ın açıklamalarına yer verilmektedir. Bu açıklamalardan hareketle AK Parti, MHP ve İskenderpaşa Cemaati üçgenindeki ilişkileri analiz etme imkânı doğmaktadır.

Bu bağlamda öncelikle Coşan’ın 12 Haziran 2011 genel seçimleri öncesinde kamuoyuna yaptığı açıklamadan başlamak gerekir. Coşan’ın bu açıklamalarda söz konusu seçime ilişkin açıkça AK Parti’yi değil, MHP’yi önelediği ve desteklediği gerçek olmakla birlikte, 3 Kasım 2002 genel seçimlerinde ise 12 Haziran 2011 genel seçimlerinde desteğini çektiği AK Parti’yi desteklediği de ortaya çıkmaktadır. Coşan’ın açıklamasında en ilginç olan hususlar arasında; MHP’yi özgürlükler vadeden parti olarak görmesi ve MHP’ye verilecek desteğin Hz. Muhammed’i razı edeceğine ilişkin görüşü sayılabilir.

Şimdi silkin, şimdi uyan, dengeleri boz. “Bozkurlara” fırsat ver, yol ver, OY ver. Çeki düzen versin, destek olsun dostlara, fayda versin, tek yürek olsun iyiler. “Sağduyu’nun” mevcut hükümeti kuran partiye ilk genel seçimlerinde tek başına iktidar olmasıyla sonuçlanan verdiği şartlı destekle bile, hâlâ maalesef insanlık için, inananlar için beklenenleri gerçekleştiremeyen Sayın Başbakan, MHP’li kardeşlerin barajı aşamayacağını bekliyor. Haydi! Yalnız bırakmayalım meydanda özgürlükler vaad edegelen arkadaşı. MHP’li kardeşlerim, barajı aşın da sizinle birlikte daha öncede söz verip de yerine getiremeyenler için bir telafi fırsatı doğsun. Birleşsin güçler, def etsin akbabaları, şanımız yürüsün cihanda. Sefillere uşak olmayalım. Çünkü kölesiyiz, razı olsun âlemlerin efendisi bizden. (“iskenderpasa.com”, 2011).

7 Haziran 2015 genel seçimlerinde AK Parti ve MHP’ye desteklerinin süreceğinin altını çizen Coşan, açıklamasında özgürlüklere vurgu yapmış, bu iki partinin katkısıyla önemli mesafelerin alındığını ifade etmiştir. Coşan’ın buradaki 2015 Türkiye’si’nin 2011 Türkiye’si’ne kıyasla özgürlükler bağlamında daha iyi olduğu yönündeki iddiasının pratikte bir geçerliliği söz konusu değildir. Kaldı ki 2015 sonrası Türkiye’inde sertleşmenin arttığı ve böylece buna koşut olarak

özgürlük alanının daral(tıl)dığı bir gerçektir. Coşan'ın 2015 yılı seçimlerine dair açıklaması şöyledir:

Özgürlükler ile ilgili beklentilerimizde uzunca bir süreç sonrası bazı ümit ışıkları yanmış, birtakım merhaleler aşılmış, yollar kat edilmiştir. Bu bağlamda, mevcut idareci ve yetkililere SAĞDUYU'lu desteğimiz bu seçim için yeniden gündemdedir. Ümit ederiz ki gün ola harman ola... SAĞDUYU, istikbalimizi ve dünyayı sara... Gerçek bağımsızlık ve özgürlük yeryüzüne hâkim ola... (“iskenderpasa.com”, 2015; “Özgürlükler ile ilgili”, 2015).

10 Ağustos 2014'te Coşan, tutarsız/çelişkili bir şekilde AK Parti'li ve MHP'li olmadıklarını ifade etmişse de 2015 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde kendi ideolojilerine daha yakın gördükleri Recep Tayyip Erdoğan'ı destekleyeceklerini beyan etmiştir. Coşan'ın bu açıklamasında Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin niteliğini tam olarak kavramadan bu sistemi savunması onun pragmatik yönünü de alenen ortaya koymaktadır.

Biz meyve ağacına benzetiliriz. Gölgemize sığınan, rahatlayan, huzur bulan, meyvemizi yiyen, çorbamızdan da içmiş insanımız çoktur. Ama biz Ak Parti'li değiliz. Biz MHP'li değiliz. Biz CHP'yi de iyi biliriz; Hacı Bektâş-ı Veli pirimiz. Biz, bu coğrafyanın SAĞDUYU'lu özüyüz. Önümüzde her ne kadar mahiyetini idrak edemezsek de eni, boyu ve derinliği ısmarlama tarif edilmiş bir seçenek düzeneği var. Bu düzenek şartları içinde özlemini çektiğimiz beşerî haklarımıza, sahip olduğumuz muteber ve müstesna dünya görüşümüze daha yakın olması ve etkili işler yapması adına Sayın Recep Tayyip Erdoğan'a 10 Ağustos 2014 Pazar günü destek olmaya niyet ettik. Hayır ve bereketli neticelere vesile olması için gayret ve dua içindeyiz. (“iskenderpasa.com”, 2014; Mersus TT, 2014).

24 Haziran 2018 Seçimlerinde SAGDUYU'nun kurucusu M. Nureddin Coşan AK Parti'ye, MHP'ye ve Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine olan desteğini sürdürmüştür. Manevi şahsiyetlerin (Nizam Al – Mülk, İmam Gazali, Ahmed Yesevi, Mevlana Celaleddin Rumî, Yunus Emre, Hacı Bayram Veli, Hacı Bektaş, Akşemseddin) devamı olduklarını ileri süren Coşan, Haşhaşilerden olmadıklarını ifade etmiştir. Coşan'ın “Hasan Sabah hiç değiliz” şeklindeki söyleminin Recep Tayyip Erdoğan'dan ilham aldığı söylenebilir; çünkü Erdoğan, daha önceki bazı konuşmalarında Gülen Cemaati'ni tarihte gizli, kanlı örgütler arasındaki yerini alan Haşhaşiler'e benzetmişti (“En ahlaksız darbe”, 2014). Coşan'ın 24 Haziran seçimlerine ilişkin açıklaması şu şekildedir:

Küreselleşme rüzgârı özgürlük, adalet ve hukukun üzerindeki tozlu, kireçlenmiş kaskatı adeta perçinlemiş cürüfu sökü� altındaki cevheri göstermeye başladığı için EVET! Hariçten ısmarlama dikilmiş, dikte edilmiş, doğal hareket etmemizi engelleyen kıyafetlere artık sığamadığımız için Kahramanmaraş'ta dokunmuş kıyafete EVET! Ağacımıza aşılınmış GDO'lu doktrinler, toprağımıza zerk edilmiş suni kimyasal terkipler daha fazla meyvemizin tadını kaçırmamın, özümüzdeki lezzeti geri kazanalım diye EVET! Yozlaşmış, yıpranmış ve biçare toplum mühendisleriyle gerçek huzurun formül ve şifrelerini insaniyet adına paylaşalım diye EVET! NASA'ya sonsuzluğun keşfinin uzayın dip köşelerinde değil, gönüllerimizin engin deryasında olduğunu haykırmak için EVET! AMA, Cümle âlem bilsin ki Nizam Al – Mülk, İmam Gazali, Hoca Ahmed Yesevi, Mevlana, Hacı Bektaş, Yunus Emre, Hacı Bayram, Hoca Akşemseddin gibi en ulvi, en insani, en millî ve manevi şahsiyetlerin özü ve temsilcisiyiz biz. Üvey değiliz, Hasan Sabbah hiç değiliz. Onunla anılmak, kıyaslanmak, o taifeye mahsus

muameleye maruz kalmak istemeyiz. (Gökdoğan, 2018; “iskenderpasa.com”, 2018; SAĞDUYU TV, 2019).

2018 seçimlerine benzer şekilde 31 Mart 2019 Mahalli Seçimlerinde de Muharrem Nureddin Coşan ve SAGDUYU’nun özellikle AK Parti’ye açık desteği devam etmiştir. Coşan, bu seçimlerde ise doğrudan Cumhurbaşkanı Erdoğan’a hitaben açıklamalarda bulunmuştur. Coşan’ın bu açıklamasında Türkiye’de artan kutuplaşmadan, ötekileştirmeden AK Parti ve MHP’nin payının olmadığı, bunlar dışında kalan unsurların sorumlu olduğu anlaşılmaktadır:

Cumhurun müttefiki aziz başkanım! İcini tutuşturulmuş ateşle dolduran hendek sahipleri kahrolmuştur. İyilik elçilerini; iz’ansız, kapkara, kokuşmuş düzenlerini korumak algısıyla taşıyarak kallesçe öldürenler kahrolmuştur. 4 Şubat 2001’i tasarlayan, görmezden gelen, unutturan me’şum zihniyet kahrolmuştur. Rabb’lerinin hoşnutluğunu kazanmak için Cuma günü camide toplananları katleden yaşam modeli iddiası sahibi hegemonya kahrolmuştur. Bizi bize, bizi nefsimize, Kardeşi kardeşe, Kürt’ü Kürt’e, Arap’ı Arap’a, Alevi’yi Sünni’ye, Türk’ü Türk’e, Agop’u Abdullah’a, milleti de zillate düşüren kahrolmuştur. Ayrıştıran, bölen, ötekileştiren, itibarsızlaştıran, tefrika sokan şeytan güdümlü tek dişli canavar kahrolmuştur. Barış ve selamet elçisi inancımız her daim baki ve payidar olacaktır. Bu bağlamda, biz de (EVET) ile sizi destekliyoruz. (“iskenderpasa.com”, 2019; “İskenderpaşa’dan cumhur ittifakına”, 2019; SAĞDUYU TV, 2018).

Sağduyu Partisi kurucusu ve onursal başkanı Muharrem Nureddin Coşan, 14 Mayıs 2023 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin ikinci turunda Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’a destek mahiyetinde açıklamalarda bulunmuştur. Cumhurbaşkanlığı seçimine yönelik Türk halkına hitaben yapılan açıklamada “Türkiye Yüzyılı”na vurgu yapılmış ve bu seçimler küresel bir fırsat olarak değerlendirilmiştir.

KÜRESEL FIRSAT Türkiye’em; El ver Kasımpaşalı yiğidimize, haydi en üst lige. İstanbul değil, Ankara değil, İzmir değildir muhatap. Paris, Londra, Pekin, Moskova gelin; kurtuluşa YOL olan otoyolumuz açık. Bizlere de bundan böyle bu cevheri ihraç düşer. Ters taklalar attırıp ölümü dahi satın alamayan PARA, sen de gel, cevherimiz arayana BEDAVA! Diliyorum, istiyorum; TÜRKİYE YÜZYILI, DÜNYA’ya HİDAYET MİLENYUMU OLSUN! (“Coşan’dan Erdoğan’a destek”, 2023; Coşan’dan seçim mesajı”, 2023; “Küresel fırsat”, 2023; “Seçimlerin ikinci turunda”, 2023).

Böylece resmî bir partiye haiz olmak İskenderpaşa Cemaati’ni temsilen yapılan açıklamalara meşruiyet kazandırılmakta, koruma kalkını teşkil etmektedir. Bundan yola çıkarak Cemaat’in bu siyasi girişiminin parti kurmak istemekle sınırlı olmadığı ileri sürülebilir. Türkiye’de dinî oluşumların hâlâ yasaklı olması, devletle olan gerilimleri gibi gerekçeler onların kendini muhafaza etme güdüsüyle strateji ve taktikler geliştirmelerini zaruri duruma getirmiştir. İskenderpaşa Cemaati’nin kurduğu, siyasi faaliyette bulunmayan SAGDUYU’yu da bu kapsamda açıklamak mümkündür (İnce, 2020, s. 663).

Son olarak buraya kadar anlattıklarımıza özet olacak mahiyette İskenderpaşa Cemaati’nin siyasetle olan ilişkisini anlatan en iyi konuşmanın Mahmud Esad Coşan’ın 29 Mayıs 1995

tarihli İstanbul konuşması olduğu söylenebilir. Coşan, bu konuşmasında İskenderpaşa Cemaati'nin misyonunun yanında siyaset, ticaret, teknolojiye olan ilgisinin de altını çizmiştir:

Millet sanıyor ki iyi Müslümanlık cüppe takmak, sarık giymek... Sarık modası, cüppe modası... İyi, güzel ama sen kâfir Amerikalıyı yenecek çalışma da yapıyorsan o zaman iyi. Fatih Sultan Mehmet hem Müslüman hem de teknolojide birinci. Öyle çalışmış, öyle çalışıyorlar. Çin öyle çalışıyor. Başka milletler öyle çalışıyor. Şimdi bize herkes soruyor: Ne biçim tarikat şeyhisin sen, ne diye politikayla uğraşıyorsun, ne diye işte efendim şu işleri, bu işleri yapıyorsun? İhvanımızı tenkit ediyor: Ne diye şirketlerle, şeylerle uğraşıyorsun? Anlamıyor musunuz, ne yapmak istediğimizin farkında değil misiniz, çalışmıyor mu kafanız ya? Bizim dünyada gözümüz yok. Sizin de olmaması lazım. Dünya bizim gayemiz değil ki... Bizim gayemiz; Allah'ın rızasını kazanmak, ölmek, şehit olmak. ("iskenderpasa.com", 2011).

SONUÇ

Tarihsel süreçte içerisinde çoğu dini cemaatler dinsel alanın yanı sıra ekonomik ve siyasal alanda da varlık göstermiştir. Bu durum bariz bir şekilde günümüzde Nakşibendi tarikatının etkili kolları arasında yer alma potansiyelini koruyan İskenderpaşa Cemaati için de geçerlidir. Cemaatin bu denli etkili olmasının arkasında yatan temel saikin siyaset kurumundan kopuk olmaması ve kapitalist ekonomik sistemle eklemlenmede sorun yaşamayışı olduğu ileri sürülebilir. İskenderpaşa Cemaati, 1980 öncesi dönemde de siyasette aktif rol oynamıştır. Bu kapsamda Erbakan liderliğinde kurulan Milli Görüş çizgisindeki partiler (MNP, MSP) İskenderpaşa Cemaati tarafından desteklenmiştir. Mehmet Zahit Kotku liderliğinde MNP mutlak anlamda desteklenirken Kotku'nun 1980'de ölümünün ardından yerine geçen damadı Mahmut Esat Coşan da MSP'yi desteklemiştir. Kotku döneminde Erbakan ile görünürde bir sorun yaşamayan İskenderpaşa Cemaati 1990'larda M. Esat Coşan döneminde Erbakan ile ihtilafa düşmüş ve böylece Coşan, Milli Görüş'e olan desteğini çekmiştir. Muhafazakâr kesim açısından bir kırılmayı ifade eden 28 Şubat sürecinde ise Coşan, Muhsin Yazıcıoğlu liderliğindeki BBP'ye destek vermiştir.

M. Esat Coşan'ın ölümünün ardından ise yerine 2001 yılında oğlu Muharrem Nureddin Coşan geçmiştir. Bu dönemde İskenderpaşa Cemaati gittikçe şirketleşme faaliyetlerine hız vermiş olmakla beraber siyasi alanda da etkili olmanın yollarını aramıştır. 2002 yılında İskenderpaşa Cemaati'nin siyasi açıdan attığı en önemli adımın Sağduyu Partisi'ni kurmak olduğu ileri sürülebilir. Bugüne kadar hiçbir seçime katılmayan SAGDUYU, kritik zamanlarda özellikle seçim(ler) öncesinde kamuoyuna yaptığı açıklamalarla siyaseti ve toplumu etkilemeye çalışmıştır. Bu durum cemaatin günümüzdeki lideri M. Nureddin Coşan'ın açıklamalarından açıkça anlaşılmaktadır. Coşan'ın açıklamalarından konjonktürel açıdan bazen AK Parti'yi, bazen de MHP'yi desteklediği görülmektedir. Ancak daha sonra Cumhur İttifakı'nın kurulmasıyla İskenderpaşa Cemaati, bu ittifakı desteklemiştir. Bu bağlamda İskenderpaşa

Cemaati’ni milliyetçi-muhafazakâr bir yapı olarak değerlendirmek mümkündür; zira bu cemaat sıklıkla sağ kanatta yer alan partilerle temas kurmuş, sol yelpazeyle arasına mesafe koymuştur. Son tahlilde devlet içinde de güçlü olmak isteyen İskenderpaşa Cemaati, milliyetçi-muhafazakâr kimliğiyle siyaset kurumundan kendisini soyutlamamıştır. Cemaat’in en belirgin özelliğinin pragmatizmden beslenmesi olduğu ifade edilebilir. Bu sayede İskenderpaşa Cemaati dönemin değişen koşullarına kendisini uyarlayabilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akıncı, A. & Acar, O. (2020). Modern Türkiye’de İslami cemaatlerin kimlik bunalımı. *KOSBED*, (40), 17-34.
- Aybudak, U. (2014). Nakşibendiliğin politik evrimi ve İskenderpaşa Cemaati. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Ankara Üniversitesi.
- Balancer, F. (2019). *Politics and Religious Orders in Turkey*. Democratic Progress Institute.
- Başbakan Erdoğan: En ahlaksız darbe girişimi. (2014, 14 Ocak). *Hürriyet*, s.1.
- Bozkurt, V. (2018). *CEMAATLER: Kavramsal, kuramsal temeller ve Türkiye*. İçinde E. Yalçinkaya (Ed.). USE 2. Uluslararası Sosyoloji ve Ekonomi Kongresi Tebliğler Kitabı, (ss. 436-449).
- Coşan, M. E. (2002). *Mehmet Zahit Kotku*. TDV İslâm Ansiklopedisi, (ss. 227-228), 26. Cilt. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kotku-mehmet-zahit> (Erişim Tarihi: 25.07.2023).
- Çakır, R. (2017). *Ayet ve slogan: Türkiye’de İslâmî oluşumlar*. Metis Siyahbeyaz Yayınları.
- Çakır, R. (2018). *Millî Görüş Hareketi*. İçinde T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). Modern Türkiye’de siyasi düşünce İslâmcılık, (ss. 544-575). İletişim Yayınları.
- Çalmuk, F. (2018). *Necmettin Erbakan*. İçinde T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.). Modern Türkiye’de siyasi düşünce İslâmcılık, (ss. 550-567). İletişim Yayınları.
- Çelik, C. (2020). *Türkiye’de dini hayatın sosyolojisi: Dini grup ve cemaatleşme olgusu*. İçinde M. Tekin (Ed.). Devlet-dini gruplar ve toplum, (ss. 50-63). Türk Ocağı Yayınları.
- Çepni, O. (2020, 15 Ocak). Karanlık kuşatma. *Cumhuriyet*, s.1.
- Gökdemir, O. (2021, 19 Ekim). Hakyolcular gündemde: Bir devlet tarikatı. <https://haber.sol.org.tr/haber/hakyolcular-gundemde-bir-devlet-tarikati-316275> (Erişim Tarihi: 25.06.2023).
- Gökdoğan, K. (2018). <https://tasavvufdefteri.wordpress.com/> (Erişim Tarihi: 27.02.2023).
- <http://iskenderpasa.com/20445131-BF6F-4DF1-9A71-EB1A1B91A1C1.aspx> (Erişim Tarihi: 06.11.2019).
- Işık, M. (2023). 1980 sonrası dönemde Türkiye’de muhafazakâr düşüncenin evrimi (1980-2001). (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi.
- İnce, A. (2020). *Yakın dönem Türkiye’de Nakşilik-siyaset ilişkisi*. İçinde S. Çift ve V. Bilgin (Ed.). Tarihten Günümüze Sûfi-Siyaset İlişkileri, (ss. 645-684). Ensar Neşriyat.
- İskenderpaşa’dan cumhur ittifakına tam destek. (2019, 1 Nisan). *Yeni Şafak*, s.1.
- Küresel fırsat. (2023, 23 Mayıs). <https://akra.media/Medya/HaberDetay/104083/kuresel-firsat> (Erişim Tarihi: 27.07.2023).
- M. Nureddin Coşan: Özgürlükler ile ilgili yollar kat edildi. (2015, 6 Haziran). <https://akra.media/Haber/HaberDetay/74721/M-Nureddin-Cosan-Ozg> (Erişim Tarihi: 22.05.2023).

- Mahmud Esad Coşan Hocaefendi’nin oğlu Muharrem Nureddin Coşan’dan seçim mesajı. (2023, 23 Mayıs). *Yeni Akit*, s.1.
- Mersus TT (2014, 7 Ağustos). Cumhurbaşkanlığı seçim açıklaması - M. Nureddin Coşan [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=uxYxmVqxQPU>
- Pala, İ. (2016). 1980’lerde Türkiye’de dini akımlar: İskenderpaşa Cemaati örneği. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Sağduyu Partisi Kurucusu Coşan’dan Cumhurbaşkanı Erdoğan’a destek. (2023, 23 Mayıs). <https://www.aa.com.tr/tr/politika/sagduyu-partisi-kurucusu-cosandan-cumhurbaskani-erdogana-destek/2904143> (Erişim Tarihi: 27.07.2023).
- Sağduyu Partisi Kurucusu Nureddin Coşan’dan seçimlerin ikinci turunda Cumhurbaşkanı Erdoğan’a destek. (2023, 23 Mayıs). *Yeni Şafak*, s.1.
- Sağduyu Partisi Tüzüğü (t.y). <https://sagduyu.global/> (Erişim Tarihi: 28.02.2023).
- SAĞDUYU TV (2018, 14 Haziran). Sağduyu Partisi ‘seçim 2018 açıklaması [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=akPRMbVrDs4>
- SAĞDUYU TV (2019, 25 Mart). İskenderpaşa Cemaati lideri Muharrem Nureddin Coşan 31 Mart seçimi için kararını açıkladı [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=lbTeacup2h0>
- Sambur, B. (2017). Risale-i Nur’a göre devlet, siyaset ve cemaat ilişkileri. *Köprü*, (137), 23-45.
- Siyasetin gözde cemaati İskenderpaşa!. (2006, 20 Eylül). <https://www.haber3.com/guncel/siyasetin-gozde-cemaati-iskenderpasa-haberi-124216> (Erişim tarihi: 20.02.2023).
- Siyasetin gözde dergâhı İskenderpaşa Cemaati. (2006, 20 Eylül). *Sabah*, s.1.
- Sözer, S. (2018). Modernleşme sürecinde geleneksel dinî gruplar: “İskenderpaşa Cemaati” örneği. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Uludağ Üniversitesi.
- Torun, İ. (2020). Tarikat ve cemaatlerin siyasetle ilişkisi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(17), 83-94.
- Türk Dil Kurumu (t.y). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 03.01.2023).
- Veliaht büyük patron çıktı. (2001, 10 Şubat). *Hürriyet*, s.1.
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı (t.y.). <https://www.yargitaycb.gov.tr> (Erişim Tarihi: 28.02.2023).
- Yaşar, M. E. (2018). *Dergâh’tan partiye, vakıftan şirkete bir kimliğin oluşumu ve dönüşümü: İskenderpaşa Cemaati*. İçinde T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.) Modern Türkiye’de siyasi düşünce İslâmcılık, (ss. 323-340). İletişim Yayınları.
- Yavuz, H. (2008). *Modernleşen Müslümanlar: Nurcular, Nakşiler, Millî Görüş ve AK Parti*. Kitap Yayınevi.

Yavuz, M. H. (2018). *Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve modernist gelenek*. İçinde T. Bora ve M. Gültekingil (Ed). *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslâmcılık*, (ss. 591-603). İletişim Yayınları.

ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNDE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIK İLE AYRIMCILIK ALGISI ARASINDAKİ İLİŞKİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

A STUDY ON THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL RESILIENCE AND PERCEPTION OF DISCRIMINATION AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Hıdır Apak*, Oktay Tatlıcıoğlu **, Muhammet Cevat Acar ***

Öz

Bu çalışmanın amacı, üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeylerinin ayrımcılık algısını nasıl etkilediğini ve psikolojik sağlamlık ile ayrımcılık algısı düzeyleri arasındaki ilişkinin sosyodemografik değişkenlerle nasıl farklılaştığını belirlemektir. Nicel bir araştırma olarak, bu çalışma ilişkisel tarama modelini kullanmaktadır. Araştırmanın örneklemini, Mardin Artuklu Üniversitesi'nde farklı fakültelerde okuyan 494 öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmanın temel bulgusu, öğrencilerin psikolojik sağlamlığının ayrımcılık algısını azaltan bir etkiye sahip olduğudur. Bu, psikolojik sağlamlığın ayrımcılık algısını önleyebilecek önemli bir faktör olduğunu göstermektedir. Ayrımcılık algısı ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkinin doğasını ve farklı gruplar ve bağlamlar arasında nasıl değişebileceğini daha iyi anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelime: Ayrımcılık algısı, Psikolojik sağlamlık, Üniversite öğrencileri

Abstract

The aim of this study is to determine how the level of psychological resilience of university students affects their perception of discrimination and how the relationship between psychological resilience and discrimination perception levels differs with sociodemographic variables. This is a quantitative study that uses a relational survey model. The sample of the study consists of 494 students studying in different faculties at Mardin Artuklu University. The main finding of the study is that psychological resilience has a reducing effect on discrimination perception among students. This indicates that psychological resilience is an important factor that can prevent discrimination perception. Further research is needed to better understand the nature of the relationship between perceived discrimination and psychological resilience.

Keywords: Discrimination perception, Psychological resilience, University students

* Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, E-posta: hidirapak@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2330-3093

** Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, E-posta: oktay.tatlicioglu@dicle.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1652-797X

*** Doç. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, E-posta: mcacar@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4222-3101

GİRİŞ

Bireyler, günlük hayatları içinde çeşitli olumsuz olaylarla karşılaşabilmektedirler. Bazı bireyler bu olumsuz olaylara maruz kaldıklarında, depresyon veya anksiyete gibi psikolojik problemler yaşayabilirler. Ancak, bazı bireyler ise bu zorlu süreçleri başarıyla atlatarak normal hayatlarına geri dönebilirler. Bu psikolojik direnci, pozitif psikoloji yaklaşımı psikolojik sağlık olarak tanımlamaktadır (Doğan, 2015).

Psikolojik sağlık, ruh sağlığı açısından önemli bir gösterge ve önleyici faktör olarak kabul edilmekte ve pozitif psikoloji açısından önemli bir kavramdır. Psikolojik sağlamlığın, depresyon (Karaşar & Canlı, 2020), kaygı (Ran vd., 2020) gibi birçok psikolojik rahatsızlıkla olumsuz yönde ilişkisi birçok araştırma tarafından desteklenmektedir. Aynı zamanda, psikolojik sağlık yaşam doyumu (Cazan & Truta, 2015) ve mutluluk (Karami vd., 2017) gibi olumlu ruh sağlığı göstergeleri ile de pozitif yönlü bir ilişki içindedir. Bireyin çevresi ile ilişkisine bakıldığında, algılanan sosyal destek ile psikolojik sağlık arasında olumlu yönlü ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır (Kılıç & Sis Çelik, 2021; Özbay vd., 2007). Bu sonuçlar psikolojik sağlık ile ayrımcılık algısı arasında bir ilişki olabileceğini düşündürmektedir. Ancak yapılan literatür taraması sonucunda, bu iki değişken arasındaki ilişkiye doğrudan değinen bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle, bu araştırmanın temel amacı, üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlık düzeylerinin, ayrımcılık algılarını etkileyip etkilemediğini belirlemektir.

1. Psikolojik Sağlık ve Ayrımcılık Algısı

Psikolojik sağlık, günlük hayatta karşılaşılan olumsuz olaylara bireysel, ailesel ve sosyal kaynakları kullanarak başa çıkabilme becerisi olarak tanımlanmaktadır (Doğan, 2015). Bu özellikleri ile ruh sağlığı açısından son derece önemli olan psikolojik sağlık, pozitif psikoloji yaklaşımının ortaya çıkışıyla birlikte psikoloji alanındaki araştırmaların odak noktası haline gelmiştir.

Psikolojik sağlamlığın bir başka tanımı ise, bireyin zorlu yaşam olayları ile karşılaştığında çeşitli çabalar sarf ederek, iyilik halini sürdürebilme becerisi olarak belirtilmektedir (Basım ve Çetin, 2011). Earvolino-Ramirez (2007) ise, psikolojik sağlamlığı bedensel ve ruhsal olarak bireyi etkileyen olaylarda, bireylerin yaşadıkları zorluk sürecinden sonra hızlı bir şekilde eski hallerine geri dönebilme yeteneği olarak tanımlamaktadır. Daha basit bir ifadeyle, psikolojik sağlık, kişinin olumsuz durumlarla başa çıkabilme ve yeni durumlara uyum sağlayabilme kabiliyetidir (Doğan, 2015).

Psikolojik sağlık, günlük hayat içerisinde ruh sağlığının korunmasında önemli bir rol oynayan bir kavramdır. Pozitif psikoloji yaklaşımı ile, psikolojik sağlık bireyin zorlu yaşam olayları ile baş etme becerisi olarak tanımlanmaktadır (Collins, 2007). Bu kavramın etkilendiği dinamikler genetik, çevresel, bireysel ve bu dinamiklerin etkileşiminden oluşmaktadır (Herrman vd., 2011; Rutter, 1993). Yapılan çalışmalar, psikolojik sağlamlığın pozitif duyguların gelişmesinde, duyguların kontrol edilmesinde ve pozitif yönde düzenlenmesinde etkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle, psikolojik sağlamlığın korunması ve geliştirilmesi, ruh sağlığı için önemli bir faktördür.

Ayrımcılık, bir bireyin veya grubun cinsiyet, dil, din, renk, ırk veya etnik köken gibi nedenlerle farklı muameleye tabi tutulması olarak tanımlanabilir (Şahyar-Akdemir, 2014). Ayrımcılık, etnik köken, din, engellilik, yaş gibi konularla ilgili olarak kabul edilemez ifadeler içeren tehdit, yıldırma veya sözlü taciz gibi birçok şekilde ortaya çıkabilir. Ayrımcılık doğrudan veya dolaylı olarak sınıflandırılabilir. Bu, bir bireye veya gruba belli özellikleri nedeniyle daha az adil davranmak veya eşit olmayan muameleler sağlamak anlamına gelir (Toker-Gökçe, 2013).

Çeşitli araştırmalar, algılanan ayrımcılığın ruh sağlığı ve fiziksel sağlık sonuçları üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır (Chakraborty & McKenzie, 2002; Kateri, Papastilianou & Karademas, 2022; Pascoe & Richman, 2009). Ayrımcılık algısı, başkalarının kendilerine karşı gerçekten ayrımcılık yapıp yapmadığına bakılmaksızın, bireyin olumsuz psikolojik durumunu yansıtmaktadır (Pascoe & Richman, 2009).

Spesifik olarak, algılanan ayrımcılık intihar düşüncesi, kaygı ve klinik depresyon gibi olumsuz sonuçlarla ilişkilendirilmiştir. Bununla birlikte, araştırmalar genç üniversite öğrencilerinin algılanan ayrımcılıkla daha yüksek risk altında olduğunu göstermektedir (Hwang & Goto, 2008). Üniversite öğrencilerine yönelik yapılan çalışmalar, üniversite kampüsleri gibi çevrelerde ayrımcılık ve ruh sağlığı sorunlarının bir arada bulunabileceğini ortaya koymaktadır (Mayo & Le, 2021).

Üniversite öğrencileri, yaş, cinsiyet, din, ırk, siyasi görüş gibi birçok farklı niteliğe sahip olduklarından, bazen ayrımcılığa maruz kalma riskiyle karşı karşıya kalabilirler. Fahey ve arkadaşlarının (2021) yürüttüğü bir çalışma, ayrımcılığın sadece ırk, etnik köken, uyruk, cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik durumu, gelir ve fiziksel görünümle sınırlı kalmayıp, diğer birçok sebeple de yaşandığını göstermektedir. Üniversiteler, çeşitlilik ve kapsayıcılığı teşvik eden politikalar uygulamaya çalışsalar da araştırmalar öğrencilerin aynı kampüs ortamını yaşamadıklarını göstermektedir (Ancis, Sedlacek & Mohr, 2000; Mayo ve Le, 2021). Bu nedenle, öğrenciler ayrımcılıkla birlikte istenmeyen bir akademik ortamda bulunabilirler.

Ayrımcılık deneyimi, öğrenme çıktılarını (Karuppan ve Barari, 2010), akademik başarıyı (Mayo & Le, 2021) ve psikososyal gelişimi (Van Bergen, Feddes & Ruyter, 2021) olumsuz etkileyebilir.

Ayrımcılık algısıyla psikolojik sağlık arasındaki ilişki ele alındığında literatürde farklı fikirler söz konusudur. Ungar (2011) bizatihi ayrımcılığa uğramanın kendisi bir savunma mekanizması olarak psikolojik sağlamlığı güçlendirdiğini ifade etmektedir. Birey ayrımcılık tehditi karşı içsel olarak direncini arttığı iddia edilebilir. Öte yandan Ong, Fuller-Rowell ve Burrow (2013) yapılan çalışmada ise ırk ayrımcılığına maruz kalan ergenlerin psikolojik sağlamlıklarının daha düşük olduğu görülmüştür. Ayrımcılık türleri, ayrımcılığın boyutu, uygulandığı ülkenin siyasi ve hukuki uygulamaları, medyanın tutumu gibi pek çok durum bireylerin ayrımcılık karşısında verdikleri tepkileri belirlemede önemli değişkenler olarak görülmektedir.

2. Gereç ve Yöntem

Araştırma nicel yöntem ile yürütülmüştür. Araştırmanın modeli ilişkiisel tarama olarak kurgulanmıştır.

2.1. Evren ve örneklem

Bu araştırmanın evrenini 2021-2022 yılı bahar döneminde Mardin Artuklu Üniversitesinde öğrenim gören lisans öğrencileri oluşturmaktadır. Araştırmada tabakalı örnekleme tekniği kullanılmıştır. Üniversitede öğrenim gören öğrenciler okudukları fakülte tabaka olarak kabul edilerek her birimden öğrenciye ulaşılması hedeflenmiştir. Farklı fakültelerde okuyan 494 öğrenciye ulaşılmıştır. Hangi fakülteden kaç öğrenciye anket uygulandığı aşağıda Tablo 1'de paylaşılmıştır.

2.2. Veri toplama araçları

Sosyo-demografik Veri Formu: Araştırmacılar tarafından oluşturulan bu form katılımcılara ait bazı demografik bilgileri betimlemek amacı ile hazırlanmıştır. Sosyo-demografik veri formunda katılımcıların yaş, cinsiyet, sınıf düzeyi ve okudukları fakülte durumu temel bilgilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Yetişkin Psikolojik Sağlık Ölçeği (YPSÖ): Bu ölçek Arslan (2015) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek 4 faktör ve 21 maddeden oluşmaktadır. Yüksek puan, yüksek psikolojik sağlık düzeyini belirtmektedir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .94 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach-alfa katsayısı .89 olarak hesaplanmıştır.

Öğrencilerin Ayrımcılık Algısı Ölçeği (ÖAAÖ): Bu ölçek Gören, Özdemir ve Ötken (2020) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek tek boyut ve 16 maddeden oluşmaktadır. Ölçek eğitim örgütlerinde öğrencilerin ayrımcılık algısını ölçmeye yönelik geliştirilmiştir. Ölçeğin iç tutarlılık katsayısı .94 olarak bulunmuştur. Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach-alfa katsayısı .93 olarak hesaplanmıştır.

2.3. Veri toplama süreci ve analizi

Verilerin çözümlenmesi için SPSS 23 paket programı kullanılmıştır. Verilerin normal dağılıp dağılmadığı, normallik testi ile belirlenmiştir. Test sonuçlarına göre, ayrımcılık algısı ve psikolojik sağlık verilerinin her ikisinin de normal dağıldığı görülmüştür. İlgili verilerin çarpıklık ve basıklık değerleri şu şekildedir: Ayrımcılık Algısı: Skewness: 1,044; Kurtosis: ,832/ Psikolojik Sağlık: Skewness:-,784; Kurtosis: 1,118. Görüldüğü üzere ölçeklerin çarpıklık ve basıklık değerleri normal dağılım için gerekli aralıktadır (Tabachnick & Fidell, 2006).

2.4. Etik kurul izni

Verilerin toplama sürecine geçilmeden önce, Mardin Artuklu Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu'ndan gerekli izin alınmıştır (08.06.2022 tarih ve 2022/6-5 sayılı karar). Veri toplama işlemi, Haziran 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Öğrencilere verilen soru formu öncesinde, bilgilendirilmiş onam aracılığıyla gönüllü katılım sağlamaları istenmiştir.

3. Bulgular

Bulgular başlığı altında betimleyici istatistikler, cinsiyete göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı düzeyleri, öğrencilerin okudukları fakültelere göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı düzeyleri, öğrencilerin okudukları sınıf düzeyine göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı düzeyleri, psikolojik sağlamlığın ayrımcılık algısına etkisi ilişkin bulgular yer almaktadır.

3.1. Betimleyici istatistikler

Araştırmanın örneklem grubuna ilişkin bazı betimleyici istatistikler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Örneklem Grubuna Ait Betimleyici Bilgiler

Değişkenler		N	%
Cinsiyet	Kız	353	71,5

	Erkek	141	28,5
Sınıf	1.Sınıf	92	18,6
	2.Sınıf	174	35,2
	3.Sınıf	131	26,5
	4.Sınıf	94	19,6
Fakülte	Edebiyat Fakültesi	79	16
	Sağlık Bilimleri Fakültesi	254	51,4
	İslami ilimler Fakültesi	58	11,7
	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi	78	15,8
	Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu	25	5,1
Ebeveyn Durumu	Anne-Baba evli	323	95,6
	Anne-Baba boşanmış	4	1,2
	Anne vefat etmiş	2	0,6
	Baba vefat etmiş	9	2,7
Toplam		494	100,0

Tablo 1’de özetlenen verilere göre örneklem grubunun yaklaşık dörtte üçünü kız öğrenciler; dörtte birini ise erkek öğrenciler oluşturmaktadır. Sınıf düzeyi açısından bakıldığında ise ikinci ve üçüncü sınıf öğrencilerinin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Örneklem grubunun yarısını Sağlık Bilimleri Fakültesi öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem grubunun yaş ortalaması 22,09 olup en düşük ve en yüksek yaş verisi sırasıyla 17 ve 39 şeklindedir.

3.2. Cinsiyete göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı düzeyleri

Çalışma kapsamında yer alan öğrencilerin ayrımcılık algı düzeyleri ile psikolojik sağlık düzeylerinin cinsiyet değişkenine göre farklılaşıp farklılaşmadığını belirlemek amacıyla t testi uygulanmış ve test sonuçları Tablo-2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Cinsiyete göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı puanları t testi sonuçları

	Cinsiyet	N	X	ss	t	p
Psikolojik Sağlık	Erkek	141	82,34	14,01	,935	,334
	Kız	353	81,32	13,23		

Ayrımcılık Algısı	Erkek	141	31,27	13,1	1,862	,173
	Kız	353	30,37	12,25		

Öğrencilerin psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı puan ortalamalarına bakıldığında kız öğrenciler ile erkek öğrencilerin puanlarının birbirinden anlamlı derecede farklı olmadığı görülmektedir ($p>,05$). Bu bulgu kız öğrenciler ile erkek öğrencilerin hem psikolojik sağlık hem de ayrımcılık algısı değişkenleri açısından benzer olduklarını göstermektedir.

3.3. Öğrencilerin okudukları fakültele göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı düzeyleri

Öğrencilerin psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı düzeylerinin okudukları fakülteye göre farklılaşma durumlarını test etmek amacıyla Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) uygulanmış ve analiz sonuçları Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Fakülteye göre psikolojik sağlık ve ayrımcılık algısı puanları anova testi sonuçları

		Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	df	F	p
Psikolojik Sağlamlık	Gruplar arası	3697,73	1232,58	3	7,056	,000*
	Gruplar içi	85598,72	174,69	490		
	Toplam	89296,45		493		
Ayrımcılık Algısı	Gruplar arası	439,79	146,599	3	,938	,422
	Gruplar içi	76557,41	156,24	428		
	Toplam	76997,21		431		

Yapılan varyans analizi sonuçlarına göre üniversite öğrencilerinin ayrımcılık algıları okudukları fakülteye göre anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır ($p>,05$). Ancak öğrencilerin okudukları fakültenin psikolojik sağlık düzeyi açısından anlamlı bir değişken olduğu görülmektedir ($p<,05$). Fakülteye göre farklılaşmanın hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek amacıyla LSD testi uygulanmıştır. LSD testi sonuçlarına göre Edebiyat Fakültesinde ($x=76,6$) okuyan öğrencilerin psikolojik sağlık düzeyleri diğer fakültelerde okuyan öğrencilere göre daha düşüktür. Sağlık Bilimleri Fakültesinde ($x=81,15$) okuyan öğrencilerin psikolojik sağlık düzeyleri de Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu ($x=84,65$) ile İslami İlimler Fakültesinde ($x=85,12$) okuyan öğrencilerin psikolojik sağlık düzeylerinden daha düşüktür.

3.4. Öğrencilerin okudukları sınıf düzeyine göre psikolojik sağlamlık ve ayrımcılık algısı düzeyleri

Öğrencilerin psikolojik sağlamlık ve ayrımcılık algısı düzeylerinin okudukları sınıf düzeyine göre farklılaşma durumlarını test etmek amacıyla Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) uygulanmış ve analiz sonuçları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Okunan sınıf düzeyine göre psikolojik sağlamlık ve ayrımcılık algısı puanları anova testi sonuçları

		Kareler Toplamı	Kareler Ortalaması	df	F	p
Psikolojik Sağlamlık	Gruplar arası	450,86	150,29	3		
	Gruplar içi	88845,60	181,32	490	,829	,478
	Toplam	89296,45		493		
Ayrımcılık Algısı	Gruplar arası	48,33	16,11	3		
	Gruplar içi	76948,89	157,04	428	,103	,959
	Toplam	76997,21		431		

Yapılan varyans analizi sonuçlarına göre üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık ve ayrımcılık algılarının okudukları sınıf düzeyine göre anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır ($p>,05$).

3.5. Psikolojik sağlamlığın ayrımcılık algısına etkisi ilişkin bulgular

Bu araştırmanın temel hipotezini üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeylerinin, ayrımcılık algısını negatif yönde etkilediği savı oluşturmaktadır. Bu hipotezi test etmek amacıyla basit doğrusal regresyon analizi uygulanmıştır. İlgili hipotez testinden önce iki değişken arasındaki Pearson Korelasyon Katsayısı hesaplanmış ve sonuç-,423 olarak raporlanmıştır. Yapılan regresyon testinin sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Basit Doğrusal Regresyon Analizi

Model	R	R Square	df1	df2	Sig. Change	F	Unstand. B	t	Sig
Constant	,423	,179	1	492	<,001	62,674		19,971	<,001
Psikolojik Sağlamlık						-,393		-10,349	<,001

Bağımlı Değişken: Ayrımcılık Algısı

Tablo 5’te görüldüğü üzere Psikolojik sağlamlığın ayrımcılık algısı düzeyi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bu etki negatif yönlü olup öğrencilerin psikolojik sağlamlık düzeylerinin artmasının ayrımcılık algılarının düşmelerine neden olduğu şeklinde belirtilebilir. Bir diğer ifade ile psikolojik sağlamlık, ayrımcılık algısının %17,9’unu açıklamaktadır. Psikolojik sağlamlık düzeyindeki her 1 puanlık artış ayrımcılık algısının .393 puan düşmesine neden olmaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeyleri ile algılanan ayrımcılık arasındaki ilişki araştırılmıştır. Daha önce yapılan araştırmalar, algılanan ayrımcılığın bireylerin ruh sağlığı üzerinde olumsuz etkileri olabileceğini göstermiştir (Pascoe & Richman, 2009; Williams & Mohammed, 2009). Algılanan ayrımcılık ve psikolojik sağlamlık arasındaki ilişki karmaşık ve çok yönlüdür. Sağlamlık, bireylerin zorluklara uyum sağlama ve zorluklarla başa çıkma yeteneği olarak tanımlanır. Bu nedenle, sağlamlığın ayrımcılık deneyimlerine nasıl tepki verileceğini belirlemede önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Bu çalışma, üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeylerini ölçerek, algılanan ayrımcılık ile arasındaki ilişkiyi analiz etmektedir. Ayrıca algılanan ayrımcılık ve psikolojik sağlamlık düzeylerinin cinsiyet, okunan fakülte gibi sosyodemografik değişkenlerle olan ilişkisi hakkında da tartışma yürütülmüştür.

Bu araştırmanın temel hipotezini üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeylerinin ayrımcılık algısını negatif yönde etkilediği savı oluşturmaktadır. Yapılan regresyon analizine göre psikolojik sağlamlılığın ayrımcılık algısını yordadığı bulunmuştur. Yani psikolojik sağlamlık, ayrımcılık algısını azaltan bir etkiye sahiptir. Işık ve Çelik’in (2020) yaptığı çalışmada sosyal dışlanmanın psikolojik sağlamlıkla negatif yönlü ilişkili olduğu görülmüştür. Leary (2005) grup içinde dışlanmanın, bireylerin ait olma ihtiyacı ve benlik saygısına yönelik bir tehdit olduğunu ve bireyin ihtiyaç duyduğu sosyal destekten faydalanamamasına neden oluşturduğunu aktarmaktadır. Sosyoekonomik olarak dezavantajlı üniversite öğrencilerinin daha yüksek ayrımcılık algıladıklarında, daha yüksek psikolojik belirtiler bildirdiklerini göstermektedir (Schmitt, Postmes, Branscombe, & Garcia, 2014; Wu, Li, Wu, & Li, 2022). Schmitt et al. (2014) tarafından yapılan meta analiz çalışmasında algılanan ayrımcılığın psikolojik iyi oluşu (örneğin benlik saygısı, depresyon, kaygı, psikolojik sıkıntı, yaşam doyumu) olumsuz etkilediği görülmüştür.

Öte yandan araştırmalar, algılanan ayrımcılığın sağlamlık ile negatif ilişkili olduğunu göstermiştir. Daha yüksek düzeyde ayrımcılığa maruz kalan bireylerin, olumsuz zihinsel ve

fiziksel sağlık sonuçları yaşama olasılığı daha yüksektir ve sağlamlık gösterme olasılığı daha düşüktür. Örneğin, Ong, Fuller-Rowell ve Burrow (2013) tarafından yürütülen bir araştırma, algılanan ırk ayrımcılığının, Afrikalı Amerikalı ergenler arasında sağlamlıkla negatif olarak ilişkili olduğunu bulmuştur. Bununla beraber ayrımcılığa maruz kalan bireylerin bir başa çıkma mekanizması olarak sağlamlık geliştirebileceklerini gösteren kanıtlar da vardır (Ungar, 2011). Bu çalışmanın sonuçları da ayrımcılık algısının psikolojik sağlamlık düzeyini etkilediğini ve daha yüksek bir psikolojik sağlamlık düzeyine sahip olan bireylerin ayrımcılık deneyimlerine daha olumlu yanıt verdiklerini göstermektedir. Araştırmada elde edilen sonuçların Ungar'ın (2011) ve Nadal ve arkadaşlarının (2014) sonuçlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir. Bu ilişkinin olası bir açıklaması, ayrımcılığın önemli bir stres ve sıkıntı kaynağı olabileceği ve bu tür deneyimlere maruz kalan bireylerin, olumsuz sonuçlarla başa çıkmak için beceriler ve başa çıkma mekanizmaları geliştirebilecekleridir. Örneğin araştırmalar, ayrımcılığa maruz kalan bireylerin daha güçlü sosyal destek ağları geliştirebileceğini, yeni fırsatlar arayabileceğini ve daha büyük bir öz yeterlilik duygusu geliştirebileceğini göstermiştir (Nadal, Wong, Griffin, Davidoff, & Sriken, 2014). Ancak, ayrımcılığa maruz kalan tüm bireylerin sağlamlık geliştirmeyeceğine dikkat etmek önemlidir (Ong, Fuller-Rowell ve Burrow, 2013). Ayrımcılığın ruh sağlığı ve esenliği üzerindeki etkisi karmaşık ve çok yönlüdür ve bireyin etkili bir şekilde başa çıkma yeteneğini etkileyebilecek birçok faktör vardır.

Öğrencilerin psikolojik sağlamlık ve ayrımcılık algısı puan ortalamalarına bakıldığında kız öğrenciler ile erkek öğrencilerin puanlarının birbirinden anlamlı derecede farklı olmadığı görülmektedir. Bu bulgu kız öğrenciler ile erkek öğrencilerin hem psikolojik sağlamlık hem de ayrımcılık algısı ortalama puanlarının birbirine yakın olduğu söylenebilir. Literatürde de cinsiyet değişkeni ile psikolojik sağlamlık arasında anlamlı düzeyde farklılaşmadığını gösteren çalışmalar söz konusudur (Işık & Çelik, 2020). Ancak literatüre bakıldığında cinsiyet değişkeni ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkiye dair birbirinden farklı sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda erkeklerin kadınlardan daha yüksek sağlamlık puanı aldığını da tespit edilmiştir (Yüksel Doğan, 2021, Aydın & Egemberdiyeva, 2018; J. Sambu & Mhongo, 2019). Yine bir başka farklı sonuç ise Oktan, Odacı, & Çelik (2014) tarafından üniversite öğrencileriyle yapılan araştırmada kız öğrencilerin erkeklerden daha yüksek psikolojik sağlamlık puan ortalamalarına sahip olduğu bulgulanmıştır. Cinsiyet ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkiye dair farklı bir sonuç da psikolojik sağlamlık ile cinsiyet arasındaki ilişkinin farklılaşması toplumsal cinsiyet rolleri ve özellikleriyle ilgili olarak değişebilmektedir.

Sonuçlardaki bu farklılığın neden kaynaklandığını tespit etmeye yönelik çalışmaların yapılması önerilmektedir.

Bu çalışmada yapılan analiz sonuçlarına göre üniversite öğrencilerinin ayrımcılık algıları okudukları fakülteye göre anlamlı düzeyde farklılaşmadığı görülmüştür. Bu konu hakkında literatürde benzer bir çalışma bulunamamıştır. Üniversite öğrencilerinin okudukları fakülte ile psikolojik sağlıkları arasında ise istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmuştur. Edebiyat Fakültesi öğrencilerinin psikolojik sağlık puanlarının diğer fakülte (Sağlık Bilimler Fakültesi, Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulu ve İslami İlimler Fakültesi) öğrencilerine göre daha düşük olduğu görülmüştür. Mevcut çalışmada en düşük psikolojik sağlık puanlarının Edebiyat Fakültesi öğrencilerinde, en yüksek ise İslami İlimler Fakültesi öğrencilerinde olduğu tespit edilmiştir. Oktan, Odacı ve Berber-Çelik (2014) yaptıkları araştırmada ise bölümler (Orta Öğretim Fen ve Matematik Alanları, Özel Eğitim, İlköğretim, Türkçe ve PDR) arasında psikolojik sağlamlığın farklılaşmadığını tespit etmişlerdir. Atarbay (2017) tarafından farklı bölüm öğrencisi olan üniversiteli gençlerle yaptığı çalışmada da psikolojik sağlık ile bölüm arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Ancak bu sonuçlardan farklı olarak Aydın & Egemberdiyeva (2018) yılında farklı bölümlerdeki üniversite öğrencileriyle yaptıkları çalışmada bölümler arasında psikolojik sağlamlıklarının psikolojik danışmanlık ve rehberlik bölümü öğrencilerinde diğer bölümlerdeki öğrencilerden daha düşük olduğu saptanmıştır. Üniversitede farklı bölüm ve fakültelerde alınan eğitimin içeriğinin psikolojik sağlık düzeyinde bir farklılaşmaya neden olduğunu gösteren çalışmalar olmakla beraber farklılaşmanın olmadığını gösteren çalışmalar da söz konusudur.

Ayrımcılığın çok çeşitli türlerinin olması kavramın çok karmaşık olmasına neden olmaktadır. Sağlamlığın algılanan ayrımcılığı yordayabileceğini gösteren kanıtlar olsa da bu karmaşık olguyu etkileyebilecek birçok faktör söz konusudur. Bununla birlikte, sağlamlığın algılanan ayrımcılığı etkileyebilecek birçok faktörden yalnızca biri olduğunu ve ikisi arasındaki ilişkinin bireye, bağlama ve ayrımcılığın doğasına bağlı olarak değişebilmektedir. Psikolojik sağlık ile algılanan ayrımcılık arasındaki ilişkinin çift yönlü olabileceğini, psikolojik sağlamlığın ayrımcılığın olumsuz etkilerini hafifletmeye yardımcı olurken aynı zamanda ayrımcılık deneyimlerinden etkilendiğini de söylenebilir. Algılanan ayrımcılık ve sağlık arasındaki ilişkinin uygulama için önemli çıkarımları vardır. Farklı popülasyonlarla çalışan sağlık hizmeti sağlayıcıları, eğitimciler ve diğer profesyoneller, ayrımcılığın ruh sağlığı ve esenliği üzerindeki potansiyel etkisinin farkında olmalıdır. Ayrıca, sosyal destek, olumlu duygular ve bilişsel stratejiler gibi bireylerin sağlık oluşturmalarına yardımcı olabilecek stratejiler hakkında da

bilgi sahibi olmalıdırlar. Ayrımcılık algısı ile sağamlık arasındaki ilişkinin doğasını ve farklı gruplar ve bağlamlar arasında nasıl değişebileceğini daha iyi anlamak için daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- Ancis, J. R., Sedlacek, W. E., & Mohr, J.J. (2000). Student perceptions of campus cultural climate by race. *Journal of Counseling & Development*, 78, 180-185.
- Arslan, G. (2015). Yetişkin psikolojik sağlık ölçeği'nin (YPSÖ) psikometrik özellikleri: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*, 16(2), 344-357.
- Atarbay, S. (2017). *Farklı bölümlerde öğrenim gören üniversite öğrencilerinin sosyal kaygı düzeylerinin psikolojik dayanıklılıklarına etkisi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Üniversitesi.
- Aydın, M., & Egemberdiyeva, A. (2018). Üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlık düzeylerinin incelenmesi. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 3, 37-53.
- Basım, H. N., & Çetin, F. (2011). Yetişkinler için psikolojik dayanıklılık ölçeği'nin güvenirlik ve geçerlilik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(2), 104-114.
- Cazan, A. M., & Truta, C. (2015). Stress, resilience and life satisfaction in college students. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*, 48, 95-108.
- Chakraborty, A., & McKenzie, K. (2002). Does racial discrimination cause mental illness? *The British Journal of Psychiatry*, 180, 475-480. <https://doi.org/10.1192/bjp.180.6.475>
- Collins, S. (2007). Social workers, resilience, positive emotions and optimism. *Practice*, 19(4), 255-269. <https://doi.org/10.1080/09503150701728186>
- Doğan, T. (2015). Kısa psikolojik sağlık ölçeğinin Türkçe uyarlaması: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Earvolino-Ramirez, M. (2007). Resilience: A concept analysis. In *Nursing forum* (Vol. 42, No. 2, pp. 73-82). Malden, USA: Blackwell Publishing Inc. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6198.2007.00070.x>
- Fahey, M. C., Morris, J. D., Robinson, L. A., & Pebley, K. (2021). Association between perceived discrimination and vaping among college students. *Substance Use & Misuse*, 56(5), 738-741.
- Gören, S. Ç., Özdemir, M., & Ötken, Ş. (2020). Öğrencilerin ayrımcılık algısı ölçeği: geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 10(2), 364-371.

- Güzel, G. (2022). *Okulöncesi öğretmenlerinin psikolojik sağlık düzeylerinin bazı demografik değişkenler açısından incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Pamukkale Üniversitesi.
- Herrman, H., Stewart, D. E., Diaz-Granados, N., Berger, E. L., Jackson, B., & Yuen, T. (2011). What is resilience?. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 56(5), 258-265. <https://doi.org/10.1177%2F0706743711105600504>
- Hwang, W. & Goto, S. (2008). The impact of perceived racial discrimination on the mental health of Asian American and Latino college students. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 14(4), 326–335.
- Işık, Y., & Çelik, E. (2020). Ergenlerde psikolojik sağlamlığın sosyal dışlanma, sosyal kaygı, cinsiyet ve sınıf düzeyi açısından incelenmesi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16, 1–1.
- J. Sambu, L., & Mhongo, S. (2019). Age and gender in relation to resilience after the experience of trauma among internally displaced persons (IDPS) in Kiambaa Village, Eldoret East Sub-County, Kenya. *Journal of Psychology & Behavioral Science*, 7. <https://doi.org/10.15640/JPBS.V7N1A4>
- Karami, J., Sanjabi, A., & Karimi, P. (2017). The prediction of life satisfaction among the elderly based on resilience and happiness. *Aging Psychology*, 2(4), 229-236.
- Kateri, E., Papastilianou, D., & Evangelos Karademas, E. (2022). Perceived discrimination and psychological well-being among immigrants living in Greece: Separation as mediator and interdependence as moderator. *Europe's Journal of Psychology*, 18(1), 70–83. <https://doi.org/10.5964/ejop.1531>
- Karaşar, B., & Canlı, D. (2020). Psychological resilience and depression during the COVID-19 pandemic in Turkey. *Psychiatria Danubina*, 32(2), 273-279.
- Karuppan, C. M., & Barari, M. (2010). Perceived discrimination and international students' learning: an empirical investigation. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 33, 67–83.
- Kılınç, T., & Sis Çelik, A. (2021). Relationship between the social support and psychological resilience levels perceived by nurses during the COVID-19 pandemic: A study from Turkey. *Perspectives in Psychiatric Care*, 57(3), 1000-1008. <https://doi.org/10.1111/ppc.12648>

- Leary, M.R. (2005). *Varieties of interpersonal rejection*. In K.D. Williams, J.P. Forgas, & W. von Hippel (Eds.), *The Social Outcast: Ostracism, Social Exclusion, Rejection and Bullying* (pp. 35- 51). Psychology Press.
- Mayo, D., & Le, B. (2021). Perceived discrimination and mental health in college students: A serial indirect effects model of mentoring support and academic self concept. *Journal of American College Health*, <https://doi.org/10.1080/07448481.2021.1924725>
- Nadal, K. L., Wong, Y., Griffin, K. E., Davidoff, K., & Sriken, J. (2014). The adverse impact of racial microaggressions on college students' self-esteem. *Journal of College Student Development*, *55*, 461–474.
- Oktan, V., Odacı, H., & Çelik, Ç. B. (2014). Investigating the role of psychological birth order in predicting resilience. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *14*, 140–152.
- Ong, A. D., Fuller-Rowell, T., & Burrow, A. L. (2009). Racial discrimination and the stress process. *Journal of Personality and Social Psychology*, *96*(6), 1259–1271. <https://doi.org/10.1037/a0015335>
- Özbay, F., Johnson, D. C., Dimoulas, E., Morgan, C. A., Charney, D., & Southwick, S. (2007). Social support and resilience to stress: from neurobiology to clinical practice. *Psychiatry (Edgmont)*, *4*(5), 35-40.
- Pascoe, E. A., & Richman, L. S. (2009). Perceived discrimination and health: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, *135*, 531–554.
- Şahyar-Akdemir, D. (2014). Ayrımcılığın insan hakları boyutu ve 'pozitif ayrımcılık'. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *3*(4), 890-908.
- Ran, L., Wang, W., Ai, M., Kong, Y., Chen, J., & Kuang, L. (2020). Psychological resilience, depression, anxiety, and somatization symptoms in response to COVID-19: A study of the general population in China at the peak of its epidemic. *Social Science & Medicine*, *262*, 113261. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113261>
- Rutter, M. (1993). Resilience: some conceptual considerations. *Journal of Adolescent Health*, *14*(8), 626-631. [https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/1054-139X\(93\)90196-V](https://psycnet.apa.org/doi/10.1016/1054-139X(93)90196-V)
- Schmitt, M. T., Postmes, T., Branscombe, N. R., & Garcia, A. (2014). The consequences of perceived discrimination for psychological well-being: a meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, *140*, 921–948.

- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2006). *Using multivariate statistics*. Pearson.
- Toker-Gökçe, A. (2013). University students' perception of discrimination on campus in Turkey. *Journal of Higher Education Policy and Management*, 35(1), 72-84.
- Ungar, M. (2011). The social ecology of resilience: addressing contextual and cultural ambiguity of a nascent construct. *American Journal of Orthopsychiatry*, 81, 1–17.
- van Bergen, D. D., Feddes, A. R., & de Ruyter, D. J. (2021). Perceived discrimination against Dutch Muslim youths in the school context and its relation with externalising behaviour. *Oxford Review of Education*, 47(4), 475-494. <https://doi.org/10.1080/03054985.2020.1862779>
- Williams, D. R., & Mohammed, S. A. (2009). Discrimination and racial disparities in health: evidence and needed research. *Journal of Behavioral Medicine*, 32, 20.
- Wu, J., Li, Q., Wu, Q., & Li, Q. (2022). Social class-based discrimination and psychological symptoms among socioeconomically disadvantaged college students: the moderated mediation role of stress mindset and rumination. *Frontiers in Psychiatry*, 13, 1–9.
- Yüksel Doğan, R. (2021). *Ergenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerini etkileyen bireye özgü çeşitli değişkenlerin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Hacettepe Üniversitesi.

ANALYSIS OF METROPOLITAN CITIES EXPORT PERFORMANCE IN TURKEY BY INTEGRATED MCDM METHODS*

TÜRKİYE'DEKİ BÜYÜKŞEHİRLERİN İHRACAT PERFORMANSLARININ BÜTÜNLEŞİK ÇKKV YÖNTEMİ İLE ANALİZİ

Emre Kadir ÖZEKENCİ**

Abstract

Industrialization and export-based growth are very important in the development of emerging economies. In parallel, metropolitan cities have a positive effect on exports with high population density and advanced industrialization. Accordingly, in this study, the export performances of metropolitan cities in Turkey in 2022 was examined using integrated Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods and 30 metropolitan cities were ranked based on their export performances. Initially, five criteria which was affecting export performance were determined by using the relevant literature. These criteria are as follows: the export numbers of metropolitans in 2022, the number of countries exported, the number of exported sectors, the number of exporting companies and the areas covered by warehouses in metropolitan (m2). Then, the evaluation of the export performances of metropolitans were conducted by using CRITIC-based MULTIMOORA-WASPAS methods. The criteria weights were calculated by CRITIC method. Following this, the export performance of metropolitans was ranked by MULTIMOORA and WASPAS methods. The findings indicated that İstanbul, Kocaeli, İzmir and Hatay have the highest export performance during the period of 2022. On the other hand, Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, Van and Erzurum have the lowest export performance in 2022.

Keywords: Export, Metropolitans, CRITIC, MULTIMOORA, WASPAS

Öz

Gelişmekte olan ekonomilerin kalkınmasında sanayileşme ve ihracata dayalı büyüme önem arz etmektedir. Buna paralel olarak, büyükşehirler, yüksek nüfus yoğunluğu ve gelişmiş sanayileşme ile ihracat üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Bu çalışmada, Türkiye'deki büyükşehirlerin 2022 yılı ihracat performansları bütünleşik Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri kullanılarak incelenmiş ve 30 büyükşehir ihracat performanslarına göre sıralanmıştır. Öncelikle ilgili literatürden yararlanılarak ihracat performansını etkileyen beş kriter belirlenmiştir. Bu kriterler; 2022 yılında büyükşehirlerin ihracat rakamları, ihracat yapılan ülke sayısı, ihracat yapılan sektör sayısı, ihracatçı firma sayısı ve büyükşehirde depoların kapsadığı alanlar (m2) şeklindedir. Daha sonra CRITIC tabanlı MULTIMOORA-WASPAS yöntemleri kullanılarak büyükşehirlerin ihracat performanslarının değerlendirilmesi yapılmıştır. Kriter ağırlıkları CRITIC yöntemi ile hesaplanmıştır. Bunu takiben, büyükşehirlerin ihracat performansları MULTIMOORA ve WASPAS yöntemlerine göre sıralanmıştır. Bulgular, 2022 döneminde en yüksek ihracat performansının İstanbul, Kocaeli, İzmir ve Hatay'da olduğunu gösterirken, 2022 yılında en düşük ihracat performansının ise Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, Van ve Erzurum'da olduğunu gösterdi.

Anahtar Kelime: İhracat, Büyükşehirler, CRITIC, MULTIMOORA, WASPAS

* This article was verbally presented at the 3rd Current Issues in Business and Economic Studies (CIBES) conference.

** Asst., Prof. Çağ University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, International Business Management, ekadirozekenci@cag.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6669-0006.

INTRODUCTION

The role of export in economic development has been widely acknowledged. Export activities help economic growth in various ways. These include linking production and demand on a larger scale, increasing efficiency and productivity, adopting better technology from foreign countries, improving human resources, and enhancing employment (Were et al., 2002, p. 9). Increasing interest in exports is commonly associated with liberalization, integration, and global competition. Parallel to this, as stated by Kotler & Armstrong (2013) exports are the fastest and easiest way for businesses to expand globally. Especially in the last two decades, businesses have begun to use exports frequently in the global market. (Arslandere, 2020, p. 1218). In this context, the evaluation of export performance has gained importance. Export performance plays a critical role in sustainability and economic growth. Additionally, increasing export performance ensures that countries do not stay out of the globalizing world. Particularly, metropolitan cities stand out in export performance because of the effect of population density and industrialization (Maruf & Özdemir, 2021, p. 87). According to the Turkish Exporters Assembly (TİM), metropolitan cities play a major role in the development of exports in Turkey in 2022. In other words, a significant number of export activities in 2022 were carried out by metropolitan cities (TİM, 2023).

Export performance can be affected by many different circumstances. Based on previous research in this field, the export performance was affected by exchange rate and interest rate (Alabı et al., 2022), export revenues and export profitability (Carneiro et al., 2011), business size (Düzgün & Taşçı, 2014), economic crisis (Karagöz, 2016), ICT and information competencies (Mpunga, 2016), marketing strategies, language skills and government support (Safari & Saleh, 2020), export volume, number of exporting countries, number of exporting companies, number of exporting sectors and warehouse area (Maruf & Özdemir, 2021; Yazgan, 2022). In the light of these findings, the evaluation of export performance can be expressed as a complex problem.

Nowadays, complex problems can be solved by using mathematical equations, statistical methods and economic theories, and computer tools that help to calculate and estimate the solutions to complex problems. MCDM is one of the basic decision-making problems which is intended to determine the best alternative by taking into account multiple factors during the selection process. MCDM offers a variety of tools and techniques that can be used in different fields, from engineering design to finance. According to Velasquez & Hester (2013), MCDM is one of the most precise ways to make decisions and it can be referred to as a revolution in

this area. MCDM can be used for everyday problems in human lives (Taherdoost & Madanchian, 2023, p. 77). In daily life, many decisions are made on the basis of different criteria, so it's possible to solve complex problems in the context of MCDM methods (Aruldoss et al., 2013, p. 31). Correspondingly, in the last few decades, there are various types of MCDM methods, including AHP, TOPSIS, VIKOR, MOORA, CRITIC, WASPAS that are developed and applied by many scientists, to solve complex problems. The fundamental differences between MCDM methods are concerned with data type, complexity level of algorithms and the weighting methods for criteria (Bączkiewicz et al., 2021).

In recent years, there has been an increasing interest in MCDM methods for solving the complex problems in business environments. For instance, financial performance of firms at Borsa İstanbul (Meydan et al., 2016; Konak et al., 2018), macroeconomic performances of Turkey and EU countries (Ela et al., 2018), sustainable development of OPEC countries (Ecer et al., 2019), competitiveness of SMEs in the textile industry (Taçoğlu et al., 2019), digital marketing technologies (Mukul et al., 2019), personnel selection strategies (Uslu et al., 2021), performance of the Turkish insurance sector (Bektaş, 2022), the selection of the logistics center location (Özekenci, 2023) has been investigated by using the different MCDM methods.

Accordingly, this paper examines the export performance of metropolitan cities in Turkey for the period of 2022, using the integrated MCDM methods. Data for this study were obtained from the Turkish Statistical Institute (TUIK), the Republic of Turkey Ministry of Trade, Chamber of Commerce and the Turkish Exporter Assembly (TİM). The criteria used in this study were derived from the study of Maruf & Özdemir (2021) and Yazgan (2022). In this study, the export volumes, the number of exporting countries, the number of exporting businesses, the number of exporting sectors and warehouses areas (m²) were used as criteria. Based on previous literature, no studies have been found examining the export performance of metropolitan cities in Turkey using the CRITIC, MULTIMOORA and WASPAS.

The current study contributes to existing literature in two ways. First, the export performance was evaluated by different MCDM methods. Second, the findings obtained in this study can be compared with the results of studies conducted by Maruf & Özdemir (2021) and Yazgan (2022). Thus, it can be revealed how the export performance of metropolitan cities in Turkey has progressed in the period from 2020-2022. To the best of the author's knowledge, this is the first study to assess the export performance of Metropolitans in Turkey using methods with CRITIC, MULTIMOORA and WASPAS.

The remaining part of the paper is organized as follows: the second section gives a brief overview of previous research. The third section provides information regarding the methodology used for this study. In the fourth section, the numerical application is conducted, and the findings of this research are presented. Finally, the conclusion gives a summary and critique of the findings.

1. Literature Review

Lately, the integrated MCDM methods have been widely used to solve complex decision-making problems. Correspondingly, a considerable amount of literature has been published on various fields using the integrated MCDM methods over the last few years. Some studies are presented in Table 1.

Table 1. The Summary of Previous Research

Author(s)	Year	Topic	Methods	Findings
Karande et al.	2016	Robust MCDM methods for industrial robot selection	MOORA	MOORA is the most robust method being least affected by the modifying weights
Vujičić et al.	2017	Selection of an air conditioner	Integrated MCDM	CRITIC-MOORA combination has the highest correlation between variants.
Genc & Basar	2019	Evaluated the three main credit rating agencies with MOORA method	MOORA	Moody's has the highest value in terms of rating of countries, followed by Standard and Poor's
Jayant et al.	2019	Supplier selection for battery manufacturing industry	MOORA-WASPAS	Supplier named <i>I</i> is the best choice for sustainable supply chain management.
Metin & Küçükbay	2019	Explored the most frequently used financing method in exporting	PROMETHEE	The most used export financing method was banks, leasing credits, equity financing and Türk Eximbank loans
Tuş & Adalı	2019	Software selection problem	CRITIC-WASPAS	Alternative named 5 has the highest value, followed by alternative 2 and 4.
Dahooie et al.	2020	Firm export performance	SWARA-ARAS	Strategic dimension was found as the most important criteria in export performance.
Sibel	2021	Innovation performance of 27 European Union (EU) member and 8 non-EU countries	CRITIC-WASPAS	Countries with the highest innovation performance were Switzerland, Sweden, and Finland
Miç & Antmen	2021	University location selection problem	TOPSIS-WASPAS-MULTIMOORA	Konya is the best location for the new university establishment.
Baidya et al.	2021	Selection of 3rd party reverses logistics providers	CRITIC-MULTIMOORA	Alternative named A3 is the best ranked

Table 1. The Summary of Previous Research (Cont.)

Erdoğan & Kırbaç	2021	Financial performance of logistics companies	ENTROPY-WASPAS	Export is the most important criteria affecting the logistics companies' performance
Utama et al.	2021	Green supplier selection for textile industry in Indonesia	AHP-MOORA	Product price is the most dominant criteria in supplier selection
Maruf & Özdemir	2021	Export performance of metropolitan cities in Turkey	CRITIC-MAUT	İstanbul, Kocaeli, İzmir, Bursa and Ankara have the best export performance.
Çubuk	2022	Health tourism potentials of metropolitan cities in Turkey	CRITIC-WASPAS	İstanbul, Antalya, Ankara, İzmir, and Adana were in the top five ranks
Monajemzadeh et al.	2022	Factors that affect the export of steel products	WASPAS	Skills/knowledge, export problems and transport were found the most important factors.
Yazgan	2022	Export performance of metropolitan cities in Turkey	CRITIC-EDAS	İstanbul, Kocaeli, İzmir, Hatay and Bursa have the best export performance.
Kazak	2023	Financial performance of retail sector in Turkey	DEMATEL-MOORA	BİM supermarket chain has the highest financial performance among the retailers.
Türkoğlu & Duran	2023	The logistics performance of regional comprehensive economic partnership countries	CRITIC-WASPAS-GIA	Japan, New Zealand, and Singapore were in the top three country rankings.

It can be seen above, there has been an increasing amount of literature on various fields by employing the different MCDM methods. Despite of this, a limited number of research has been published in the context of Turkey's export performance using the MCDM methods. For instance, Maruf & Özdemir (2021) and Yazgan (2022) have investigated the export performance of metropolitan cities in Turkey using the different MCDM methods. However, there was no study found on the evaluation of export performance of metropolitan in Turkey using the CRITIC, MULTIMOORA and WASPAS integrated methods. Accordingly, the current study aims to contribute to this growing area of research by employing new MCDM methods.

2. Methodology

In this section, the steps of the methods used in this study are described. Initially, the weight of the criteria is calculated using the CRITIC method. Afterwards, the alternatives are ranked using the MULTIMOORA and WASPAS methods. The application steps for the methods are expressed below.

2.1. Critic

The Criteria Importance Through Intercriteria Correlation (CRITIC) was introduced by Diakoulaki, Mavrotas and Papayannakin in 1995. It mostly utilized to calculate the weight of attributes and it's an objective weighting method. The attributes in the present method do not conflict with one another, and the decision matrix is used to calculate the weights of the attributes. The steps of the CRITIC method as follows (Diakoulaki et al., 1995; Alinezhad & Khalili, 2019):

Step 1. The Normalized Decision Matrix

In order to normalize the positive and negative attributes of decision matrix, Eqs. (1) and (2) are utilized, respectively.

$$x_{ij} = \frac{r_{ij} - r_i^-}{r_i^+ - r_i^-}; \quad i = 1, \dots, m \quad j = 1, \dots, n \quad (1)$$

$$x_{ij} = \frac{r_{ij} - r_i^+}{r_i^- - r_i^+}; \quad i = 1, \dots, m \quad j = 1, \dots, n \quad (2)$$

where x_{ij} represents a normalized value of the decision matrix for i th alternative in j th attribute and $r_i^+ = \max(r_1, r_2, \dots, r_m)$ and $r_i^- = \min(r_1, r_2, \dots, r_m)$.

Step 2. The Correlation Coefficient

Eq. (3) is used to determine the correlation coefficient among attributes.

$$\rho_{jk} = \frac{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)(x_{ik} - \bar{x}_k)}{\sqrt{\sum_{i=1}^m (x_{ij} - \bar{x}_j)^2 \sum_{i=1}^m (x_{ik} - \bar{x}_k)^2}} \quad (3)$$

where \bar{x}_j and \bar{x}_k display the mean of j th and k th attributes. \bar{x}_j is computed from Eq. (4). Similarly, it is obtained for \bar{x}_k . Also, ρ_{jk} is the correlation coefficient between j th and k th attributes.

$$\bar{x}_j = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_{ij}; \quad i = 1, \dots, m \quad (4)$$

Step 3. The Index (C)

At first, the standard deviation of each attribute is estimated by Eq. (5)

$$\sigma_j = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{j=1}^n (x_{ij} - \bar{x}_j)^2}; \quad i = 1, \dots, \dots, m \quad (5)$$

Then, the index (C) is calculated using Eq. (6)

$$C_j = \sigma_j \sum_{k=1}^n (1 - \rho_{jk}); \quad j = 1, \dots, \dots, n \quad (6)$$

Step 4. The Weight of Attributes

The weights of attributes are determined by Eq. (7).

$$w_j = \frac{C_j}{\sum_{j=1}^n C_j}; \quad j = 1, \dots, \dots, n \quad (7)$$

For the final ranking, the attribute weights are ranked in descending order.

2.2. Multimoora

The Multi-Objective Optimization Ratio Analysis (MOORA) method was proposed by Brauers and Zavadskas in 2006. It is considered as an objective (non-subjective) method. Additionally, desirable and undesirable criteria are used simultaneously for ranking to select a superior or higher alternative among different alternatives. The MULTIMOORA method is extended version of the MOORA method and developed by Brauers and Zavadskas in 2010, and in this way, it became more robust. The MULTIMOORA typically considered as a supplement of MOORA which consist of ratio system, the reference point and full multiplicative form. The application steps of the ratio system, the reference point, and full multiplicative form are as follows (Brauers & Zavadskas, 2006, 2010, 2012, 2013; Alinezhad & Khalili, 2019):

2.2.1. The ratio system part of moora method

Step 1. The Normalized Decision Matrix

The normalized decision matrix is computed from Eq. (8).

$$r_{ij}^* = \frac{r_{ij}}{\sqrt{\sum_{i=1}^m r_{ij}^2}}; \quad j = 1, \dots, \dots, n \quad (8)$$

Accordingly, r_{ij}^* demonstrates the normalized value of decision matrix of i th alternative in j th attribute.

Step 2. The Assessment Values

With respect to the weight of attribute (w_1, w_2, \dots, w_n), the assessment values of each attribute are obtained through Eq. (9).

$$\hat{y} = \sum_{j=1}^g r_{ij}^* \cdot w_j - \sum_{j=g+1}^n r_{ij}^* \cdot w_j; \quad i = 1, \dots, \dots, m \quad (9)$$

where g represents the number of positive attributes and $n - g$ displays the number of negative attributes, and according to the type of attribute, the ideal points of the j th attribute are deducted from all values of the j th attribute.

For the final ranking, the values are ranked in a descending order, and the highest amount has the highest rank.

2.2.2. The reference point part of moora method

The reference point theory starts from the already normalized ratios as defined in the MOORA method, namely, Eq. (8). Then, the reference point theory chooses for maximization a reference point, which has as co-ordinates the highest co-ordinate per objective of all the candidate alternatives. For minimization, the lowest co-ordinate is chosen. In order to measure the distance between the alternatives and the reference point, the Tchebycheff Min-Max metric is the most appropriate approach and formulated as (Brauers & Zavadskas, 2006; 2010; Karande & Chakraborty, 2012; Aytac Adalı & Tuş Isık, 2017):

$$\min_{(j)} \left\{ \max_{(i)} |r_i - Nx_{ij}| \right\} \quad (10)$$

In this formula, $i = 1, 2, \dots, n$ are the objectives, $j = 1, 2, \dots, m$ are the alternatives.

$r_i =$ the i^{th} = co-ordinate of the maximal objective reference point; each co-ordinate of the reference point is selected as the highest corresponding co-ordinate of the alternatives,

$Nx_{ij} =$ the normalized objective i of alternative j .

Finally, the alternative is ranked, and best alternative is chosen with the minimum total deviation from the reference point.

2.2.3. The full multiplicative form

The full multiplicative form embodies maximization as well as minimization of purely multiplicative utility function. Overall utility of the i th alternative can be expressed as a dimensionless number (Brauers & Zavadskas, 2011, 2012; Baležentis & Baležentis, 2014):

$$U'_i = \frac{A_i}{B_i}, \quad (11)$$

where $A_i = \prod_{j=1}^g x_{ij}$, $i = 1, 2, \dots, m$ denotes the product of objectives of the i th alternative to be maximized with $g = 1, \dots, n$ being the number of objectives to be maximized and where $B_i = \prod_{j=g+1}^n x_{ij}$ denotes the product of objectives of the i th alternative to be minimized with $n - g$ being the number of objectives to be minimized.

Thus, the dominance theory was proposed to summarize three ranks provided by respective parts of MULTIMOORA into a single one.

2.3. Waspas

The Weighted Aggregates Sum Product Assessment (WASPAS) method was proposed by Zavadskas, Turskis, Antucheviciene, and Zakarevicius in 2012. This method is a combination of Weighted Sum Model (WSM) and Weighted Product Model. Thus, the relative importance of each attribute is simply determined, and then, the alternatives are evaluated and prioritized. The steps of the WASPAS method as follows (Zavadskas et al., 2012; Zavadskas et al., 2013; Alinezhad & Khalili, 2019):

Step 1. The Normalized Decision Matrix

Eq. (12) is used to normalize the positive attributes and normalization the negative attribute is calculated through Eq. (13).

$$r_{ij}^* = \frac{r_{ij}}{\max_i r_{ij}}; \quad i = 1, \dots, m, \quad j = 1, \dots, n \quad (12)$$

$$r_{ij}^* = \frac{\min_i r_{ij}}{r_{ij}}; \quad i = 1, \dots, m, \quad j = 1, \dots, n \quad (13)$$

where r_{ij}^* demonstrates the normalized value of the decision matrix of i th alternative in j th attribute.

Step 2. The Additive Relative Importance

Eq. (14) is used to determine the additive relative importance in the weighted normalized data of each alternative.

$$Q_i^{(1)} = \sum_{j=1}^n r_{ij}^* \cdot w_j; \quad i = 1, \dots, m \quad (14)$$

where w_j indicates the weight of attribute (w_1, w_2, \dots, w_n) and $Q_i^{(1)}$ indicates the additive relative importance in the i th alternative.

Step 3. The Multiplicative Relative Importance

Eq. (15) is used to determine the multiplicative relative importance of the weighted normalized data of each alternative.

$$Q_i^{(2)} = \prod_{j=1}^n (r_{ij}^*)^{w_j}; \quad i = 1, \dots, m \quad (15)$$

where $Q_i^{(2)}$ illustrates the multiplicative relative importance of the i th alternative.

Step 4. The Joint Generalized Criterion (Q_i)

The joint generalized criterion (Q_i) was proposed for generalizing and integrating additive and multiplicative methods, defined as Eq. (16).

$$Q_i = \frac{1}{2} (Q_i^{(1)} + Q_i^{(2)}) = \frac{1}{2} \left(\sum_{j=1}^n r_{ij}^* \cdot w_j + \prod_{j=1}^n (r_{ij}^*)^{w_j} \right); \quad i = 1, \dots, m \quad (16)$$

Additionally, Eq. (17) was proposed to increase the ranking accuracy.

$$Q_i = \lambda \sum_{j=1}^n r_{ij}^* \cdot w_j + (1 - \lambda) \prod_{j=1}^n (r_{ij}^*)^{w_j}; \quad i = 1, \dots, m \quad \lambda \in [0,1] \quad (17)$$

The joint generalized criterion (Q_i) values obtained from Eqs. (16) and (17) are ranked in a descending order, and the highest amount of joint generalized criterion has the highest rank.

3. Applications and Results

In this study, the criteria were derived from the study of Maruf & Özdemir (2021) and Yazgan (2022). The total of five criteria was examined namely, export volumes, the number of exporting countries, the number of exporting businesses, the number of exporting sectors and warehouses areas (m^2). The export performance of metropolitan was evaluated for the period of 2022. The data was obtained from various official institutions, such as TÜİK, TİM and

Republic of Turkey Ministry of Trade. All criteria are considered as beneficial. The brief synopsis of the criteria is presented in Table 2.

Table 2. A Brief Summary of Criteria

Criterion	Code	Year	Data Source	Criteria Type
Export Figures	EF	2022	TÜİK	Benefit
Number of Sectors	Sect	2022	TİM	Benefit
Number of Exporting Countries	ExpCoun	2022	TİM	Benefit
Number of Exporting Companies	ExpComp	2022	TİM	Benefit
Warehouse Area (m ²)	Wareh	2022	Ministry of Trade	Benefit

In the current study, 30 metropolitan cities in Turkey were evaluated according to the criteria given in Table 2. The weights of the criteria were determined by the CRITIC method. The criterion weights obtained by the application of this method were used in the MULTIMOORA-WASPAS method, and the export performances of 30 alternatives (Metropolitan cities) were compared.

3.1. Application of critic method

At first, the decision matrix is formed which includes five different criterion values of the thirty alternatives. The decision matrix for export performance is presented in Table 3.

Table 3. Decision Matrix for Export Performance

Metropolitan Cities	Export Figures (Thousand USD)	Number of Sectors	Number of Exporting Countries	Number of Exporting Companies	Warehouse Area (m ²)
Adana	3.116.961	26	183	1.829	256.714,90
Ankara	12.003.747	26	217	6.705	342.667,61
Antalya	2.758.712	26	168	2.345	8.583,12
Aydın	1.199.104	25	150	493	622,75
Balıkesir	934.360	25	165	495	62.724,81
Bursa	12.796.828	26	199	7.137	206.195,71
Denizli	4.451.505	24	193	1.662	67.410,66
Diyarbakır	442.054	25	112	288	16,00
Erzurum	25.207	19	60	64	120,00
Eskişehir	1.305.351	24	161	501	2.081,00
Gaziantep	11.196.596	26	198	3.761	33.965,25
Hatay	4.067.430	26	173	1.563	1.232.921,24
İstanbul	124.627.551	26	241	48.806	1.259.611,651
İzmir	17.018.297	26	215	6.847	592.850,102
Kahramanmaraş	1.411.709	23	140	504	12.568,58
Kayseri	3.918.755	24	200	2.360	19.510,80

Table 3. Decision Matrix for Export Performance (Cont.)

Kocaeli	14.436.006	26	201	2.283	1.330.645,038
Konya	3.300.471	25	192	3.420	8.872,00
Malatya	456.234	25	136	227	11.520,29
Manisa	3.152.247	26	186	818	25.674,55
Mardin	1.143.486	26	122	396	0,00
Mersin	6.165.319	26	187	2.225	1.117.471,50
Muğla	1.015.177	23	129	431	5.115,50
Ordu	296.925	23	115	136	12,00
Sakarya	5.274.155	25	172	720	40.248,23
Samsun	1.317.598	24	170	444	190.168,85
Şanlıurfa	313.082	24	118	560	0,00
Tekirdağ	3.049.915	25	178	904	96.664,31
Trabzon	1.090.262	25	141	358	5.551,77
Van	26.196	23	62	85	7.624,69

Based on Eq. (2), the decision matrix was normalized. The normalized decision matrix is presented in Table 4.

Table 4. Normalized Decision Matrix

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
Adana	0,0248	1,0000	0,6796	0,0362	0,1929
Ankara	0,0961	1,0000	0,8674	0,1362	0,2575
Antalya	0,0219	1,0000	0,5967	0,0468	0,0065
Aydın	0,0094	0,8571	0,4972	0,0088	0,0005
Balıkesir	0,0073	0,8571	0,5801	0,0088	0,0471
Bursa	0,1025	1,0000	0,7680	0,1451	0,1550
Denizli	0,0355	0,7143	0,7348	0,0328	0,0507
Diyarbakır	0,0033	0,8571	0,2873	0,0046	0,0000
Erzurum	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	0,0001
Eskişehir	0,0103	0,7143	0,5580	0,0090	0,0016
Gaziantep	0,0897	1,0000	0,7624	0,0758	0,0255
Hatay	0,0324	1,0000	0,6243	0,0308	0,9266
İstanbul	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	0,9466
İzmir	0,1364	1,0000	0,8564	0,1392	0,4455
Kahramanmaraş	0,0111	0,5714	0,4420	0,0090	0,0094
Kayseri	0,0312	0,7143	0,7735	0,0471	0,0147
Kocaeli	0,1157	1,0000	0,7790	0,0455	1,0000
Konya	0,0263	0,8571	0,7293	0,0689	0,0067
Malatya	0,0035	0,8571	0,4199	0,0033	0,0087
Manisa	0,0251	1,0000	0,6961	0,0155	0,0193
Mardin	0,0090	1,0000	0,3425	0,0068	0,0000
Mersin	0,0493	1,0000	0,7017	0,0443	0,8398
Muğla	0,0079	0,5714	0,3812	0,0075	0,0038
Ordu	0,0022	0,5714	0,3039	0,0015	0,0000

Table 4. Normalized Decision Matrix (Cont.)

Sakarya	0,0421	0,8571	0,6188	0,0135	0,0302
Samsun	0,0104	0,7143	0,6077	0,0078	0,1429
Şanlıurfa	0,0023	0,7143	0,3204	0,0102	0,0000
Tekirdağ	0,0243	0,8571	0,6519	0,0172	0,0726
Trabzon	0,0085	0,8571	0,4475	0,0060	0,0042
Van	0,0000	0,5714	0,0110	0,0004	0,0057

According to Eqs. (3) and (4), the mean values of each attribute were computed and shown in Table 5.

Table 5. The Correlation Coefficient

Criteria	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
EF	1,0000	0,2534	0,4754	0,9935	0,5503
Sect	0,2534	1,0000	0,7051	0,2547	0,4129
ExpCoun	0,4754	0,7051	1,0000	0,4821	0,4916
ExpComp	0,9935	0,2547	0,4821	1,0000	0,5100
Wareh	0,5503	0,4129	0,4916	0,5100	1,0000

By using Eqs. (5) and (6), the standard deviation of each attribute was calculated and presented in Table 6.

Table 6. The Index (C)

Criteria	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
EF	0,0000	0,7466	0,5246	0,0065	0,4497
Sect	0,7466	0,0000	0,2949	0,7453	0,5871
ExpCoun	0,5246	0,2949	0,0000	0,5179	0,5084
ExpComp	0,0065	0,7453	0,5179	0,0000	0,4900
Wareh	0,4497	0,5871	0,5084	0,4900	0,0000

The weight of the attributes was calculated using Eq. (7) and illustrated in Table 7.

Table 7. The Weight of Attributes

W_j	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
	0,1399	0,2318	0,1960	0,1430	0,2893

The weights of all attributes provided by CRITIC method is shown in Table 6. Based on the results, the most critical attribute was warehouse area (Wareh), followed by number of sectors (Sect), number of exporting countries (ExpCoun), number of exporting companies (ExpComp) and export figures (EF). Accordingly, the final ranking of attributes is as follows: Wareh > Sect > ExpCoun > ExpComp > EF.

3.2. Application of multimoora method

In this study, all approaches, including the ratio system, the reference point, and full multiplicative form were applied to obtain the most accurate results. The results of each approach are presented below.

3.2.1. The result on the basis of ratio analysis

According to Eqs. (8) and (9), the decision matrix was normalized, the weighted normalized decision matrix and the assessment values are formed and presented in Table 8-10.

Table 8. Square Root of Sum of Squares

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
Adana	9.715.445.875.521	676	33.489	3.345.241	65.902.539.882
Ankara	144.089.942.040.009	676	47.089	44.957.025	117.421.090.943
Antalya	7.610.491.898.944	676	28.224	5.499.025	73.669.949
Aydın	1.437.850.402.816	625	22.500	243.049	387.818
Balıkesir	873.028.609.600	625	27.225	245.025	3.934.401.790
Bursa	163.758.806.861.584	676	39.601	50.936.769	42.516.670.822
Denizli	19.815.896.765.025	576	37.249	2.762.244	4.544.197.082
Diyarbakır	195.411.738.916	625	12.544	82.944	256
Erzurum	635.392.849	361	3.600	4.096	14.400
Eskişehir	1.703.941.233.201	576	25.921	251.001	4.330.561
Gaziantep	125.363.761.987.216	676	39.204	14.145.121	1.153.638.208
Hatay	16.543.986.804.900	676	29.929	2.442.969	1.520.094.784.043
İstanbul	15.532.026.468.257.600	676	58.081	2.382.025.636	1.586.621.511.335
İzmir	289.622.432.780.209	676	46.225	46.881.409	351.471.243.441
Kahramanmaraş	1.992.922.300.681	529	19.600	254.016	157.969.203
Kayseri	15.356.640.750.025	576	40.000	5.569.600	380.671.317
Kocaeli	208.398.269.232.036	676	40.401	5.212.089	1.770.616.217.154
Konya	10.893.108.821.841	625	36.864	11.696.400	78.712.384
Malatya	208.149.462.756	625	18.496	51.529	132.717.082
Manisa	9.936.661.149.009	676	34.596	669.124	659.182.518
Mardin	1.307.560.232.196	676	14.884	156.816	0
Mersin	38.011.158.371.761	676	34.969	4.950.625	1.248.742.553.312
Muğla	1.030.584.341.329	529	16.641	185.761	26.168.340
Ordu	88.164.455.625	529	13.225	18.496	144
Sakarya	27.816.710.964.025	625	29.584	518.400	1.619.920.018
Samsun	1.736.064.489.604	576	28.900	197.136	36.164.191.510
Şanlıurfa	98.020.338.724	576	13.924	313.600	0
Tekirdağ	9.301.981.507.225	625	31.684	817.216	9.343.988.828
Trabzon	1.188.671.228.644	625	19.881	128.164	30.822.150
Van	686.230.416	529	3.844	7.225	58.135.898

Table 9. Normalized Decision Matrix

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
Adana	75315,51752	4,97422	36,358713	65,80114494	25343,85099
Ankara	1117005,714	4,97422	51,124114	884,3081016	45156,11442
Antalya	58997,61507	4,97422	30,642549	108,1662401	28,33092945
Aydın	11146,42072	4,59895	24,428052	4,780792319	0,149141301
Balıkesir	6767,841887	4,59895	29,557943	4,819660389	1513,035656
Bursa	1269481,55	4,97422	42,994458	1001,930121	16350,4498
Denizli	153615,6486	4,23839	40,440912	54,3335496	1747,54196
Diyarbakır	1514,859579	4,59895	13,618911	1,631514789	9,84488E-05
Erzurum	4,92565569	2,65635	3,9084884	0,080568632	0,005537745
Eskişehir	13209,19466	4,23839	28,142202	4,937208763	1,665384868
Gaziantep	971837,704	4,97422	42,563439	278,2356061	443,6495904
Hatay	128251,3375	4,97422	32,493652	48,05338606	584576,1903
İstanbul	120406477,1	4,97422	63,058032	46854,62546	610160,0823
İzmir	2245194,27	4,97422	50,186077	922,1608813	135163,756
Kahramanmaraş	15449,41698	3,89255	21,279548	4,996514043	60,74952428
Kayseri	119046,8621	4,23839	43,427649	109,5544557	146,3931002
Kocaeli	1615533,008	4,97422	43,863011	102,5221871	680918,1201
Konya	84444,92809	4,59895	40,022921	230,0690777	30,27007661
Malatya	1613,604225	4,59895	20,080945	1,01357935	51,03842656
Manisa	77030,40977	4,97422	37,560573	13,16171998	253,4989324
Mardin	10136,3928	4,97422	16,159428	3,084582649	0,000000
Mersin	294667,9032	4,97422	37,965536	97,37917034	480223,4519
Muğla	7989,236316	3,89255	18,066988	3,653933001	10,06344394
Ordu	683,463393	3,89255	14,358266	0,363817727	5,53774E-05
Sakarya	215639,0977	4,59895	32,119089	10,19696743	622,9655431
Samsun	13458,21871	4,23839	31,376476	3,877680116	13907,50466
Şanlıurfa	759,8675998	4,23839	15,117165	6,168535855	0,000000
Tekirdağ	72110,28296	4,59895	34,399041	16,07470088	3593,37684
Trabzon	9214,74834	4,59895	21,584627	2,520995629	11,85313922
Van	5,319755736	3,89255	4,173397	0,1421163	22,3570674

Table 10. Weighted Normalized Decision Matrix

Metropolitan	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
Adana	10536,6409	1,15302	7,1263078	9,409563726	7331,976091
Ankara	156269,0994	1,15302	10,020326	126,4560585	13063,6639
Antalya	8253,766348	1,15302	6,0059396	15,46777233	8,19613789
Aydın	1559,384259	1,06604	4,7878983	0,683653302	0,043146578
Balıkesir	946,82108	1,06604	5,7933569	0,689211436	437,7212154
Bursa	177600,4688	1,15302	8,4269138	143,2760073	4730,185126
Denizli	21490,82925	0,98246	7,9264188	7,769697593	505,5638889
Diyarbakır	211,9288551	1,06604	2,6693065	0,233306615	2,84812E-05
Erzurum	0,689099231	0,61574	0,7660637	0,011521314	0,00160207
Eskişehir	1847,966333	0,98246	5,5158716	0,706020853	0,481795842
Gaziantep	135960,0948	1,15302	8,3424339	39,78769167	128,3478265
Hatay	17942,36212	1,15302	6,3687559	6,871634207	169117,8918

Table 10. Weighted Normalized Decision Matrix (Cont.)

İstanbul	16844866,15	1,15302	12,359374	6700,211441	176519,3118
İzmir	314102,6784	1,15302	9,836471	131,869006	39102,87461
Kahramanmaraş	2161,373435	0,90229	4,1707914	0,714501508	17,57483738
Kayseri	16654,65601	0,98246	8,5118191	15,66628716	42,35152389
Kocaeli	226013,0678	1,15302	8,5971501	14,66067276	196989,6121
Konya	11813,84544	1,06604	7,8444925	32,89987812	8,757133163
Malatya	225,743231	1,06604	3,9358652	0,144941847	14,7654168
Manisa	10776,55433	1,15302	7,3618724	1,882125957	73,33724114
Mardin	1418,081352	1,15302	3,1672479	0,441095319	0,00000000
Mersin	41224,03965	1,15302	7,4412451	13,92522136	138928,6446
Muğla	1117,694161	0,90229	3,5411296	0,522512419	2,911354333
Ordu	95,61652868	0,90229	2,8142202	0,052025935	1,60207E-05
Sakarya	30167,90976	1,06604	6,2953414	1,458166343	180,2239316
Samsun	1882,804798	0,98246	6,1497893	0,554508257	4023,441099
Şanlıurfa	106,3054772	0,98246	2,9629642	0,882100627	0,00000000
Tekirdağ	10088,22859	1,06604	6,7422119	2,298682227	1039,56392
Trabzon	1289,143293	1,06604	4,2305869	0,360502375	3,429113176
Van	0,744233827	0,90229	0,8179858	0,020322631	6,467899598

According to the positive and negative state of attribute, the reference point is computed and shown in Table 10.

3.2.2. The result on the basis of reference point

Based on Eq. (10). MOORA-Reference point matrix was computed and presented in Table 11.

Table 11. Reference Point Matrix

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
Adana	16834329,5101	0,0000	5,2331	6690,8019	189657,6360
Ankara	16688597,0516	0,0000	2,3390	6573,7554	183925,9482
Antalya	16836612,3846	0,0000	6,3534	6684,7437	196981,4160
Aydın	16843306,7667	0,0870	7,5715	6699,5278	196989,5690
Balıkesir	16843919,3299	0,0870	6,5660	6699,5222	196551,8909
Bursa	16667265,6821	0,0000	3,9325	6556,9354	192259,4270
Denizli	16823375,3217	0,1706	4,4330	6692,4417	196484,0482
Diyarbakır	16844654,2221	0,0870	9,6901	6699,9781	196989,6121
Erzurum	16844865,4619	0,5373	11,5933	6700,1999	196989,6105
Eskişehir	16843018,1846	0,1706	6,8435	6699,5054	196989,1303
Gaziantep	16708906,0562	0,0000	4,0169	6660,4237	196861,2643
Hatay	16826923,7888	0,0000	5,9906	6693,3398	27871,7203
İstanbul	0,0000	0,0000	0,0000	0,0000	20470,3003
İzmir	16530763,4726	0,0000	2,5229	6568,3424	157886,7375
Kahramanmaraş	16842704,7775	0,2507	8,1886	6699,4969	196972,0373
Kayseri	16828211,4949	0,1706	3,8476	6684,5452	196947,2606

Table 11. Reference Point Matrix (Cont.)

Kocaeli	16618853,0832	0,0000	3,7622	6685,5508	0,000000
Konya	16833052,3055	0,0870	4,5149	6667,3116	196980,8550
Malatya	16844640,4077	0,0870	8,4235	6700,0665	196974,8467
Manisa	16834089,5966	0,0000	4,9975	6698,3293	196916,2749
Mardin	16843448,0696	0,0000	9,1921	6699,7703	196989,6121
Mersin	16803642,1113	0,0000	4,9181	6686,2862	58060,9675
Muğla	16843748,4568	0,2507	8,8182	6699,6889	196986,7008
Ordu	16844770,5344	0,2507	9,5452	6700,1594	196989,6121
Sakarya	16814698,2412	0,0870	6,0640	6698,7533	196809,3882
Samsun	16842983,3462	0,1706	6,2096	6699,6569	192966,1710
Şanlıurfa	16844759,8455	0,1706	9,3964	6699,3293	196989,6121
Tekirdağ	16834777,9224	0,0870	5,6172	6697,9128	195950,0482
Trabzon	16843577,0077	0,0870	8,1288	6699,8509	196986,1830
Van	16844865,4067	0,2507	11,5414	6700,1911	196983,1442

3.2.3. The result on the basis of full multiplicative form

According to Eq. (11). MOORA-Full multiplicative form was calculated, and the results obtained by multiplying the benefit-based criteria with each other is presented in Table 12.

Table 12. Full Multiplicative

Metropolitans	Results
Adana	6,96339E+18
Ankara	1,55604E+20
Antalya	2,42536E+17
Aydın	1,38054E+15
Balıkesir	1,19669E+17
Bursa	9,7437E+19
Denizli	2,31012E+18
Diyarbakır	5,70356E+12
Erzurum	2,20692E+11
Eskişehir	5,25865E+15
Gaziantep	7,36313E+18
Hatay	3,52561E+19
İstanbul	4,80081E+22
İzmir	3,86165E+20
Kahramanmaraş	2,8795E+16
Kayseri	8,66117E+17
Kocaeli	2,29184E+20
Konya	4,8069E+17
Malatya	4,05654E+15
Manisa	3,20157E+17
Mardin	0,00000E+00
Mersin	7,4531E+19
Muğla	6,64087E+15

Table 12. Full Multiplicative (Cont.)

Ordu	1,28172E+12
Sakarya	6,57205E+17
Samsun	4,53905E+17
Şanlıurfa	0,00000E+00
Tekirdağ	1,18599E+18
Trabzon	7,63844E+15
Van	2,421E+13

3.2.4. The result on the basis of multimooraa

The dominance comparisons of alternatives and final MULTIMOORA rankings are presented in Table 13. As stated by Brauers (2012), MULTIMOORA enables the summarize of the three distinct approaches.

Table 13. Dominance Comparisons of MOORA and MULTIMOORA

Metropolitans	MOORA Ratio System	Rank	MOORA Reference Point	Rank	MOORA Full Multiplicative	Rank	MULTI- MOORA	Rank
Adana	İstanbul	1	İstanbul	1	İstanbul	1	İstanbul	1
Ankara	Kocaeli	2	İzmir	2	İzmir	2	İzmir	2
Antalya	İzmir	3	Kocaeli	3	Kocaeli	3	Kocaeli	3
Aydın	Hatay	4	Bursa	4	Ankara	4	Hatay	4
Balıkesir	Bursa	5	Ankara	5	Bursa	5	Bursa	5
Bursa	Mersin	6	Gaziantep	6	Mersin	6	Mersin	6
Denizli	Ankara	7	Mersin	7	Hatay	7	Ankara	7
Diyarbakır	Gaziantep	8	Sakarya	8	Gaziantep	8	Gaziantep	8
Erzurum	Sakarya	9	Denizli	9	Adana	9	Sakarya	9
Eskişehir	Denizli	10	Hatay	10	Denizli	10	Denizli	10
Gaziantep	Adana	11	Kayseri	11	Tekirdağ	11	Adana	11
Hatay	Kayseri	12	Konya	12	Kayseri	12	Kayseri	12
İstanbul	Konya	13	Manisa	13	Sakarya	13	Konya	13
İzmir	Tekirdağ	14	Adana	14	Konya	14	Tekirdağ	14
Kahraman maraş	Manisa	15	Tekirdağ	15	Samsun	15	Manisa	15
Kayseri	Antalya	16	Antalya	16	Manisa	16	Antalya	16
Kocaeli	Samsun	17	Kahraman maraş	17	Antalya	17	Samsun	17
Konya	Kahraman maraş	18	Samsun	18	Balıkesir	18	Kahraman maraş	18
Malatya	Eskişehir	19	Eskişehir	19	Kahraman maraş	19	Eskişehir	19
Manisa	Aydın	20	Aydın	20	Trabzon	20	Aydın	20
Mardin	Mardin	21	Mardin	21	Muğla	21	Mardin	21
Mersin	Balıkesir	22	Trabzon	22	Eskişehir	22	Balıkesir	22
Muğla	Trabzon	23	Muğla	23	Malatya	23	Trabzon	23
Ordu	Muğla	24	Balıkesir	24	Aydın	24	Muğla	24
Sakarya	Malatya	25	Malatya	25	Van	25	Malatya	25

Table 13. Dominance Comparisons of MOORA and MULTIMOORA (Cont.)

Samsun	Diyarbakır	26	Diyarbakır	26	Diyarbakır	26	Diyarbakır	26
Şanlıurfa	Şanlıurfa	27	Şanlıurfa	27	Ordu	27	Şanlıurfa	27
Tekirdağ	Ordu	28	Ordu	28	Erzurum	28	Ordu	28
Trabzon	Van	29	Van	29	Mardin	29	Van	29
Van	Erzurum	30	Erzurum	30	Şanlıurfa	30	Erzurum	30

As a result of MULTIMOORA method, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Hatay and Bursa are in the top five ranking with the highest export performance during the period of 2022. On the other hand, Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, Van and Erzurum are in the last five ranking with the lowest export performance in 2022.

3.3. Application of waspas method

According to Eq. (12), the decision matrix was normalized. The normalized decision matrix is presented in Table 14.

Table 14. Normalized Decision Matrix

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh
Adana	0,0250	1,0000	0,7593	0,0375	0,1929
Ankara	0,0963	1,0000	0,9004	0,1374	0,2575
Antalya	0,0221	1,0000	0,6971	0,0480	0,0065
Aydın	0,0096	0,9615	0,6224	0,0101	0,0005
Balıkesir	0,0075	0,9615	0,6846	0,0101	0,0471
Bursa	0,1027	1,0000	0,8257	0,1462	0,1550
Denizli	0,0357	0,9231	0,8008	0,0341	0,0507
Diyarbakır	0,0035	0,9615	0,4647	0,0059	0,0000
Erzurum	0,0002	0,7308	0,2490	0,0013	0,0001
Eskişehir	0,0105	0,9231	0,6680	0,0103	0,0016
Gaziantep	0,0898	1,0000	0,8216	0,0771	0,0255
Hatay	0,0326	1,0000	0,7178	0,0320	0,9266
İstanbul	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	0,9466
İzmir	0,1366	1,0000	0,8921	0,1403	0,4455
Kahraman maraş	0,0113	0,8846	0,5809	0,0103	0,0094
Kayseri	0,0314	0,9231	0,8299	0,0484	0,0147
Kocaeli	0,1158	1,0000	0,8340	0,0468	1,0000
Konya	0,0265	0,9615	0,7967	0,0701	0,0067
Malatya	0,0037	0,9615	0,5643	0,0047	0,0087
Manisa	0,0253	1,0000	0,7718	0,0168	0,0193
Mardin	0,0092	1,0000	0,5062	0,0081	0,0000
Mersin	0,0495	1,0000	0,7759	0,0456	0,8398
Muğla	0,0081	0,8846	0,5353	0,0088	0,0038
Ordu	0,0024	0,8846	0,4772	0,0028	0,0000
Sakarya	0,0423	0,9615	0,7137	0,0148	0,0302
Samsun	0,0106	0,9231	0,7054	0,0091	0,1429

Table 14. Normalized Decision Matrix (Cont.)

Şanlıurfa	0,0025	0,9231	0,4896	0,0115	0,0000
Tekirdağ	0,0245	0,9615	0,7386	0,0185	0,0726
Trabzon	0,0087	0,9615	0,5851	0,0073	0,0042
Van	0,0002	0,8846	0,2573	0,0017	0,0057

The Additive Relative Importance of each alternative was computed using Eq. (14) and presented in Table 15.

Table 15. The Additive Relative Importance ($Q_i^{(1)}$)

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh	$Q_i^{(1)}$
Adana	0,0035	0,2318	0,1488	0,0054	0,0558	0,4453
Ankara	0,0135	0,2318	0,1765	0,0196	0,0745	0,5159
Antalya	0,0031	0,2318	0,1366	0,0069	0,0019	0,3803
Aydın	0,0013	0,2229	0,1220	0,0014	0,0001	0,3478
Balıkesir	0,0010	0,2229	0,1342	0,0015	0,0136	0,3732
Bursa	0,0144	0,2318	0,1618	0,0209	0,0448	0,4737
Denizli	0,0050	0,2140	0,1570	0,0049	0,0147	0,3955
Diyarbakır	0,0005	0,2229	0,0911	0,0008	0,0000	0,3153
Erzurum	0,0000	0,1694	0,0488	0,0002	0,0000	0,2184
Eskişehir	0,0015	0,2140	0,1309	0,0015	0,0005	0,3483
Gaziantep	0,0126	0,2318	0,1610	0,0110	0,0074	0,4238
Hatay	0,0046	0,2318	0,1407	0,0046	0,2681	0,6497
İstanbul	0,1399	0,2318	0,1960	0,1430	0,2739	0,9846
İzmir	0,0191	0,2318	0,1749	0,0201	0,1289	0,5747
Kahramanmaraş	0,0016	0,2051	0,1139	0,0015	0,0027	0,3247
Kayseri	0,0044	0,2140	0,1627	0,0069	0,0042	0,3922
Kocaeli	0,0162	0,2318	0,1635	0,0067	0,2893	0,7075
Konya	0,0037	0,2229	0,1561	0,0100	0,0019	0,3947
Malatya	0,0005	0,2229	0,1106	0,0007	0,0025	0,3372
Manisa	0,0035	0,2318	0,1513	0,0024	0,0056	0,3946
Mardin	0,0013	0,2318	0,0992	0,0012	0,0000	0,3335
Mersin	0,0069	0,2318	0,1521	0,0065	0,2430	0,6403
Muğla	0,0011	0,2051	0,1049	0,0013	0,0011	0,3135
Ordu	0,0003	0,2051	0,0935	0,0004	0,0000	0,2993
Sakarya	0,0059	0,2229	0,1399	0,0021	0,0088	0,3795
Samsun	0,0015	0,2140	0,1383	0,0013	0,0413	0,3964
Şanlıurfa	0,0004	0,2140	0,0960	0,0016	0,0000	0,3119
Tekirdağ	0,0034	0,2229	0,1448	0,0026	0,0210	0,3947
Trabzon	0,0012	0,2229	0,1147	0,0010	0,0012	0,3410
Van	0,0000	0,2051	0,0504	0,0002	0,0017	0,2574

The Multiplicative Relative Importance of each alternative was calculated using Eq. (15) and shown in Table 16.

Table 16. The Multiplicative Relative Importance ($Q_i^{(2)}$)

Metropolitans	EF	Sect	ExpCoun	ExpComp	Wareh	$Q_i^{(2)}$
Adana	0,5969	1,0000	0,9475	0,6252	0,6212	0,2197
Ankara	0,7208	1,0000	0,9796	0,7529	0,6754	0,3591
Antalya	0,5868	1,0000	0,9317	0,6479	0,2324	0,0823
Aydın	0,5222	0,9909	0,9113	0,5184	0,1088	0,0266
Balıkesir	0,5043	0,9909	0,9284	0,5187	0,4132	0,0994
Bursa	0,7273	1,0000	0,9632	0,7596	0,5831	0,3103
Denizli	0,6274	0,9816	0,9574	0,6167	0,4219	0,1534
Diyarbakır	0,4542	0,9909	0,8605	0,4800	0,0377	0,0070
Erzurum	0,3042	0,9299	0,7615	0,3871	0,0676	0,0056
Eskişehir	0,5285	0,9816	0,9240	0,5195	0,1543	0,0384
Gaziantep	0,7138	1,0000	0,9622	0,6931	0,3460	0,1647
Hatay	0,6195	1,0000	0,9371	0,6113	0,9782	0,3472
İstanbul	1,0000	1,0000	1,0000	1,0000	0,9843	0,9843
İzmir	0,7569	1,0000	0,9779	0,7551	0,7914	0,4423
Kahramanmaraş	0,5343	0,9720	0,8990	0,5200	0,2596	0,0630
Kayseri	0,6163	0,9816	0,9641	0,6484	0,2948	0,1115
Kocaeli	0,7397	1,0000	0,9651	0,6454	1,0000	0,4607
Konya	0,6017	0,9909	0,9564	0,6838	0,2347	0,0915
Malatya	0,4562	0,9909	0,8939	0,4639	0,2531	0,0475
Manisa	0,5978	1,0000	0,9505	0,5573	0,3191	0,1011
Mardin	0,5188	1,0000	0,8751	0,5024	0,0000	0,0000
Mersin	0,6567	1,0000	0,9515	0,6430	0,9507	0,3820
Muğla	0,5102	0,9720	0,8847	0,5085	0,2001	0,0446
Ordu	0,4296	0,9720	0,8650	0,4312	0,0347	0,0054
Sakarya	0,6425	0,9909	0,9360	0,5472	0,3635	0,1185
Samsun	0,5292	0,9816	0,9339	0,5107	0,5696	0,1411
Şanlıurfa	0,4328	0,9816	0,8694	0,5279	0,0000	0,0000
Tekirdağ	0,5951	0,9909	0,9423	0,5653	0,4683	0,1471
Trabzon	0,5153	0,9909	0,9003	0,4952	0,2049	0,0466
Van	0,3059	0,9720	0,7664	0,4031	0,2246	0,0206

Based on Eqs. (16) and (17), the joint generalized criterion values for each alternative were computed. Here, coefficient of combined optimality is taken as $\lambda = 0.5$. According to Q_i value, the following ranking was formed and shown in Table 17.

Table 17. The Joint Generalized Criterion (Q_i)

Metropolitans	$Q_i^{(1)}$	$Q_i^{(2)}$	Q_i	Rank
Adana	0,4453	0,2197	0,3325	8
Ankara	0,5159	0,3591	0,4375	6
Antalya	0,3803	0,0823	0,2313	18
Aydın	0,3478	0,0266	0,1872	23
Balıkesir	0,3732	0,0994	0,2363	17
Bursa	0,4737	0,3103	0,3920	7

Table 17. The Joint Generalized Criterion (Cont.)

Denizli	0,3955	0,1534	0,2744	10
Diyarbakır	0,3153	0,0070	0,1612	26
Erzurum	0,2184	0,0056	0,1120	30
Eskişehir	0,3483	0,0384	0,1934	21
Gaziantep	0,4238	0,1647	0,2943	9
Hatay	0,6497	0,3472	0,4984	5
İstanbul	0,9846	0,9843	0,9844	1
İzmir	0,5747	0,4423	0,5085	4
Kahraman maraş	0,3247	0,0630	0,1939	19
Kayseri	0,3922	0,1115	0,2518	13
Kocaeli	0,7075	0,4607	0,5841	2
Konya	0,3947	0,0915	0,2431	16
Malatya	0,3372	0,0475	0,1923	22
Manisa	0,3946	0,1011	0,2478	15
Mardin	0,3335	0,0000	0,1667	25
Mersin	0,6403	0,3820	0,5111	3
Muğla	0,3135	0,0446	0,1791	24
Ordu	0,2993	0,0054	0,1524	28
Sakarya	0,3795	0,1185	0,2490	14
Samsun	0,3964	0,1411	0,2687	12
Şanlıurfa	0,3119	0,0000	0,1560	27
Tekirdağ	0,3947	0,1471	0,2709	11
Trabzon	0,3410	0,0466	0,1938	20
Van	0,2574	0,0206	0,1390	29

As a result of the WASPAS method, İstanbul, Kocaeli, Mersin, İzmir and Hatay are in the top five rankings with the highest export performance during the period of 2022. On the other hand, Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, Van and Erzurum are in the last five ranking with the lowest export performance in 2022. Also, the final ranking and comparison of MULTIMOORA and WASPAS methods is presented in Table 18.

Table 18. Comparison of MULTIMOORA and WASPAS Rankings

Metropolitan	MULTIMOORA	Metropolitan	WASPAS
Adana	11	Adana	8
Ankara	7	Ankara	6
Antalya	16	Antalya	18
Aydın	20	Aydın	23
Balıkesir	22	Balıkesir	17
Bursa	5	Bursa	7
Denizli	10	Denizli	10
Diyarbakır	26	Diyarbakır	26
Erzurum	30	Erzurum	30
Eskişehir	19	Eskişehir	21

Table 18. Comparison of MULTIMOORA and WASPAS Rankings (Cont.)

Gaziantep	8	Gaziantep	9
Hatay	4	Hatay	5
İstanbul	1	İstanbul	1
İzmir	2	İzmir	4
Kahramanmaraş	18	Kahramanmaraş	19
Kayseri	12	Kayseri	13
Kocaeli	3	Kocaeli	2
Konya	13	Konya	16
Malatya	25	Malatya	22
Manisa	15	Manisa	15
Mardin	21	Mardin	25
Mersin	6	Mersin	3
Muğla	24	Muğla	24
Ordu	28	Ordu	28
Sakarya	9	Sakarya	14
Samsun	17	Samsun	12
Şanlıurfa	27	Şanlıurfa	27
Tekirdağ	14	Tekirdağ	11
Trabzon	23	Trabzon	20
Van	29	Van	29

When the results of the MULTIMOORA and WASPAS methods were compared, the different results were obtained. However, the top five and last five rankings were found to be almost the same. For instance, İstanbul, Kocaeli, İzmir and Hatay are in the top five ranks in both methods. Additionally, the last five ranks were found to be the same in both methods. For instance, Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, Van and Erzurum are in the last five ranks in both methods.

DISCUSSION AND CONCLUSION

With the help of globalization and information technology, the volume of exporting activities has significantly increased all around the world. In particularly, over the past two decades, developing countries such as China, Brazil, India, Mexico, Indonesia, and Turkey have notably gained from the exporting activities. Improving export performance has a positive impact on economic stability, foreign direct investment, employment, and inflation. Therefore, many countries focus on export-led growth in today's global economic system and naturally encourage the increase of exports throughout the country. At this point, metropolitan cities play a crucial role in the export performance of countries. Correspondingly, in this study, the export performance of 30 metropolitan in Turkey was examined using the integrated MCDM methods. Export performance evaluation was carried out within the framework of five criteria which was applied successfully by previous research (Maruf & Özdemir, 2021; Yazgan, 2022). The criteria

weight was determined using the CRITIC method. The export performance of metropolitans was ranked based on MULTIMOORA-WASPAS methods. The data used in this study was obtained from TUIK, TİM and the Republic of Turkey Ministry of Trade.

Firstly, the weights of criteria were calculated with the CRITIC method and the importance levels of the criteria were determined. Based on the results of CRITIC, the most significant criteria were warehouse area m^2 (0.2893), followed by number of exported sectors (0.2318), the number of exporting countries (0.1960), the number of exporting companies (0.1430) and export figures (0.1399). It was concluded that while the warehouse area (m^2) has the highest criterion weight; export figures performed in 2022 has the lowest criterion weight. In contrast to earlier findings (Maruf & Özdemir, 2021; Yazgan 2022), warehouse area (m^2) was found the most significant criterion in this study. Previous studies stated that the number of exported sectors was the most important criterion, followed by warehouse area (m^2).

Once determining the weights of criteria, the export performance of metropolitans in Turkey was evaluated using MULTIMOORA-WASPAS methods. According to the results of MULTIMOORA, İstanbul, İzmir, Kocaeli, Hatay and Bursa were found to have the highest export performance in 2022. These findings are parallel to results obtained by the WASPAS method. Based on the WASPAS method, İstanbul, Kocaeli, Mersin, İzmir and Hatay were found to have the highest export performance during the period of 2022. On the other hand, Diyarbakır, Şanlıurfa, Ordu, Van and Erzurum were found to have the lowest export performance in 2022, for both methods. It was concluded that the Marmara region has a significant contribution to improvement of exports, followed by the Mediterranean region. Additionally, the contribution of the Eastern and South-eastern Anatolia regions to improvement of exports is limited. This result may be explained by the fact that the Marmara region has relatively high level of industrial operations, such as automotive, textiles, steel, ceramics, paper, etc. compared to the rest of Turkey. Also, the Marmara region is close to the labor market and a transportation route. The Mediterranean region is mainly associated with agricultural exports. In particular, European and Middle East markets meet their agricultural needs of this region. However, the export performance of the Eastern and South-eastern Anatolia regions still hasn't reached the optimum level due to insufficient raw materials, socio-demographic complexity, natural resources scarcity and low investment rate. Overall, metropolitans with a high level of industrialization and population density play a key role in exporting activities. Furthermore, geopolitical position plays an important role in the development of export performance. For instance, İstanbul, Kocaeli, Bursa and İzmir are

located very close to the European market, while Hatay is very close to the Gulf and Middle East market. Over the past few decades, the European, Middle East and Gulf markets have become Turkey's main export markets. Finally, the findings of the current study are consistent with those of Maruf & Özdemir (2021) and Yazgan (2022) who examined the export performance of metropolitan in Turkey between 2020 and 2021. In accordance with the present results, previous studies have demonstrated that İstanbul, İzmir, Kocaeli, Bursa and Hatay are considered as critical cities in the development of export performance for Turkey.

The present study makes several noteworthy contributions to the current literature. Firstly, it guides the metropolitan's decision makers who want to increase their export performance on which areas they should focus more on. In this way, decision makers can perform more effective strategic plan within the scope of determined criteria and metropolitans. Secondly, the MULTIMOORA method combines three different ranking approaches, namely the ratio system, the reference point and the full multiplicative form, as mentioned above. Thus, the robustness of the method was scrutinized, and the integrated methods seem to be appropriate tools for ranking the best alternatives. Finally, no research has been found that examined the export performance of metropolitans using the CRITIC-based MULTIMOORA-WASPAS methods. In these aspects, the current study differs from other studies in the related field.

Several limitations to this study need to be acknowledged. The current study was limited to 30 metropolitan cities. A further study could be repeated for all cities in Turkey. Additionally, cities could be categorized into regions and compared export performance by region. Lastly, further study could be performed using the different MCDM.

BIBLIOGRAPHY

- Alabı, O., Madaki, M., Sanusi, S., Suleiman, U., Omole, E., Olumuyiwa, A. S., ... & Shaba, M. G. (2022). Factors influencing export performance of ginger (*Zinbiger Officinale*) in Nigeria. *International Journal of Agriculture Environment and Food Sciences*, 6(3), 370-377.
- Alinezhad, A., & Khalili, J. (2019). *New methods and applications in multiple attribute decision making (MADM)* (Vol. 277). Cham: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-15009-9>.
- Arslandere, M. (2020). Export commitment, export market orientation and performance: an analysis of Turkish exporters. *Third Sector Social Economic Review*, 55(2), 1217-1236. <https://doi.org/10.15659/3.sektor-sosyal-ekonomi.20.05.1354>.
- Aruldoss, M., Lakshmi, T. M., & Venkatesan, V. P. (2013). A survey on multi criteria decision making methods and its applications. *American Journal of Information Systems*, 1(1), 31-43. <https://doi.org/10.12691/ajis-1-1-5>.
- Aytaç Adalı, E., & Tuş Işık, A. (2017). The multi-objective decision making methods based on MULTIMOORA and MOORA for the laptop selection problem. *Journal of Industrial Engineering International*, 13, 229-237. <https://doi.org/10.1007/s40092-016-0175-5>.
- Bączkiewicz, A., Wańróbski, J., Kizielewicz, B., & Sałabun, W. (2021). Towards objectification of multi-criteria assessments: a comparative study on MCDA methods. In *2021 16th Conference on Computer Science and Intelligence Systems (FedCSIS)* (pp. 417-425). IEEE. <https://doi.org/10.15439/2021F61>
- Baidya, J., Garg, H., Saha, A., Mishra, A. R., Rani, P., & Dutta, D. (2021). Selection of third-party reverses logistic providers: an approach of BCF-CRITIC-MULTIMOORA using archimedean power aggregation operators. *Complex & Intelligent Systems*, 7(5), 2503-2530. <https://doi.org/10.1007/s40747-021-00413-x>.
- Baležentis, T., & Baležentis, A. (2014). A survey on development and applications of the multi-criteria decision making method multimoora. *Journal of multi-criteria decision analysis*, 21(3-4), 209-222. <https://doi.org/10.1002/mcda.1501>.
- Bektaş, S. (2022). Türk Sigorta Sektörünün 2002-2021 Dönemi için MEREC, LOPCOW, COCOSO, EDAS ÇKKV Yöntemleri ile Performansının Değerlendirilmesi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 16(2), 247-283. <https://doi.org/10.46520/bddkdergisi.1178359>.
- Brauers, W. K. M. (2012). Project management for a country with multiple objectives. *Czech Economic Review*, 6(01), 80-101.
- Brauers, W. K. M., & Zavadskas, E. K. (2010). Project management by multimoora as an instrument for transition economies. *Technological and economic development of economy*, 16(1), 5-24 <https://doi.org/10.3846/tede.2010.01>.
- Brauers, W. K. M., & Zavadskas, E. K. (2011). From a centrally planned economy to multiobjective optimization in an enlarged project management: the case of China.

- Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 45(1), 167-188.
- Brauers, W. K. M., & Zavadskas, E. K. (2012). Robustness of MULTIMOORA: a method for multi-objective optimization. *Informatica*, 23(1), 1-25.
- Brauers, W. K., & Zavadskas, E. K. (2006). The moora method and its application to privatization in a transition economy. *Control and cybernetics*, 35(2), 445-469.
- Brauers, W. K., & Zavadskas, E. K. (2013). Multi-objective decision making with a large number of objectives. An application for Europe 2020. *International Journal of Operations Research*, 10(2), 67-79.
- Carneiro, J., Rocha, A. D., & Silva, J. F. D. (2011). Determinants of export performance: a study of large Brazilian manufacturing firms. *BAR-Brazilian Administration Review*, 8, 107-132. <https://doi.org/10.1590/S1807-76922011000200002>.
- Çubuk, M. (2022). Türkiye’de büyükşehirlerin sağlık turizmi potansiyellerinin CRITIC ve WASPAS yöntemleri ile karşılaştırılması. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(2), 147-174. <https://doi.org/10.33399/biibfad.1139104>.
- Dahooie, J. H., Meidute-Kavaliauskiene, I., Vanaki, A. S., Podviezko, A., & Beheshti Jazan Abadi, E. (2020). Development of a firm export performance measurement model using a hybrid multi-attribute decision-making method. *Management Decision*, 58(11), 2349-2385. <https://doi.org/10.1108/MD-09-2019-1156>.
- Diakoulaki, D., Mavrotas, G., & Papayannakis, L. (1995). Determining objective weights in multiple criteria problems: the critic method. *Computers & Operations Research*, 22(7), 763-770. [https://doi.org/10.1016/0305-0548\(94\)00059-H](https://doi.org/10.1016/0305-0548(94)00059-H).
- Düzgün, R., & Taşçı, H. M. (2014). Türk işletmelerinin ihracat performansını belirleyen faktörler: İSO-500 üzerine bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(3), 7-24.
- Ecer, F., Pamucar, D., Zolfani, S. H., & Eshkalag, M. K. (2019). Sustainability assessment of OPEC countries: Application of a multiple attribute decision making tool. *Journal of Cleaner Production*, 241, 118324.
- Ela, M., Doğan, A., & Uçar, O. (2018). Avrupa Birliği Ülkeleri ve Türkiye’nin Makroekonomik Performanslarının TOPSIS Yöntemi ile Karşılaştırılması. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 129-143.
- Erdoğan, H. H., & Kırbaç, G. (2021). Financial performance measurement of logistics companies based on ENTROPY and WASPAS methods. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(2), 1093-1106. <https://doi.org/10.20491/isarder.2021.1186>
- Genc, E. G., & Basar, O. D. (2019). Comparison of country ratings of credit rating agencies with MOORA method. *Business and Economics Research Journal*, 10(2), 391-404.
- Jayant, A., Chandan, A. K., & Singh, S. (2019). Sustainable supplier selection for battery manufacturing industry: a MOORA and WASPAS based approach. In *Journal of*

- Physics: Conference Series* (Vol. 1240, No. 1, p. 012015). IOP Publishing. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1240/1/012015>
- Karagöz, K. (2016). Determining factors of turkey's export performance: an empirical analysis. *Procedia economics and finance*, 38, 446-457. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(16\)30216-7](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(16)30216-7)
- Karande, P., & Chakraborty, S. (2012). Application of multi-objective optimization on the basis of ratio analysis (MOORA) method for materials selection. *Materials & Design*, 37, 317-324. <https://doi.org/10.1016/j.matdes.2012.01.013>.
- Karande, P., Zavadskas, E., & Chakraborty, S. (2016). A study on the ranking performance of some MCDM methods for industrial robot selection problems. *International Journal of Industrial Engineering Computations*, 7(3), 399-422. <https://doi.org/10.5267/j.ijiec.2016.1.001>
- Kazak, H. (2023). Türkiye perakende sektörü ve sektörün önde gelen bazı firma finansal performanslarının DEMATEL ve MOORA bütünlük yaklaşımı ile değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 48-74. <https://doi.org/10.29106/fesa.1186716>.
- Konak, T., Elbir, G., Yılmaz, S., Karataş, B., Durman, Y., & Düzakın, H. (2018). Borsa İstanbul'da işlem gören tekstil firmalarının TOPSIS ve MOORA yöntemi ile analizi. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(1), 11-44.
- Maruf, M. & Özdemir, K. (2021). Türkiye'deki büyükşehirlerin ihracat performanslarının CRITIC ve MAUT yöntemi ile değerlendirilmesi. *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(1), 85-99. <https://doi.org/10.38122/ased.927345>.
- Metin, İ., & Küçükbay, F. (2019). İhracatta finansman kaynaklarının değerlendirilmesine yönelik çok kriterli bir yaklaşım: PROMETHEE yöntemi. *Journal Of Social Sciences Institute/Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18).
- Meydan, C., Yıldırım, B. F., & Senger, Ö. (2016). BİST'te işlem gören gıda işletmelerinin finansal performanslarının gri ilişkisel analiz yöntemi kullanılarak değerlendirilmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (69), 147-171. <https://doi.org/10.25095/mufad.396668>
- Miç, P., & Antmen, Z. F. (2021). A decision-making model based on TOPSIS, WASPAS, and MULTIMOORA methods for university location selection problem. *SAGE Open*, 11(3), 21582440211040115. <https://doi.org/0.1177/21582440211040115>
- Monajemzadeh, N., Karbassi Yazdi, A., Hanne, T., Shirbabadi, S., & Khosravi, Z. (2022). Identifying and prioritizing export-related csfs of steel products using hybrid multi-criteria methods. *Cogent Engineering*, 9(1), 2077162. <https://doi.org/10.1080/23311916.2022.2077162>
- Mpunga, H. S. (2016). Examining the factors affecting export performance for small and medium enterprises (SMEs) in tanzania. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 7(6), 41-51.

- Mukul, E., Büyüközkan, G., & Güler, M. (2019). Evaluation of digital marketing technologies with MCDM methods. In *Proceedings of the 6th International Conference on New Ideas in Management Economics and Accounting, France, Paris* (pp. 19-21).
- Özekenci, E. K. (2023). AHP-TOPSIS Yöntemine Dayalı Lojistik Merkez Kuruluş Yeri Seçimi: Çukurova Bölgesi Üzerine Bir Araştırma. *Tarsus Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 70-84.
- Safari, A., & Saleh, A. S. (2020). Key determinants of SMEs' export performance: a resource-based view and contingency theory approach using potential mediators. *Journal of Business & Industrial Marketing*, 35(4), 635-654. <https://doi.org/10.1108/JBIM-11-2018-0324>.
- Satıcı, S. (2021). Ülkelerin inovasyon performansının CRITIC temelli WASPAS yöntemiyle değerlendirilmesi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 16(2), 91-104.
- Taçoğlu, C., Ceylan, C., & Kazançoğlu, Y. (2019). Analysis of variables affecting competitiveness of SMEs in the textile industry. *Journal of Business Economics and Management*, 20(4), 648-673. <https://doi.org/10.3846/jbem.2019.9853>
- Taherdoost, H., & Madanchian, M. (2023). Multi-criteria decision making (MCDM) methods and concepts. *Encyclopedia*, 3(1), 77-87. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia3010006>
- TİM (Türkiye İhracatçılar Meclisi). (2023). *Export volumes in turkey*. Retrieved from: <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> (17.03.2023).
- Türkoğlu, M., & Duran, G. (2023). Çok kriterli karar verme yöntemleri ile bölgesel kapsamlı ekonomik ortaklık (RCEP) ülkelerinin lojistik performanslarının değerlendirilmesi. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 15(1), 45-69. <https://doi.org/10.55827/ebd.1247297>
- Uslu, Y. D., Yılmaz, E., & Yiğit, P. (2021). Developing qualified personnel selection strategies using MCDM approach: A university hospital practice. In *Strategic Outlook in Business and Finance Innovation: Multidimensional Policies for Emerging Economies* (pp. 195-205). Emerald Publishing Limited.
- Utama, D. M., Asrofi, M. S., & Amallynda, I. (2021). Integration of AHP-MOORA algorithm in green supplier selection in the Indonesian textile industry. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 1933, No. 1, p. 012058). IOP Publishing. <https://doi.org/10.1088/1742-6596/1933/1/012058>.
- Velasquez, M. & Hester, P.T. (2013). An analysis of multi-criteria decision making methods. *International Journal of Operations Research*, 10, 56–66.
- Vujičić, M. D., Papić, M. Z., & Blagojević, M. D. (2017). Comparative analysis of objective techniques for criteria weighing in two MCDM methods on example of an air conditioner selection. *Tehnika*, 72(3), 422-429.
- Were, M., Ndung'u, N., Geda, A., & Karingi, S. (2002). Analysis of Kenya's export performance: an empirical evaluation. macroeconomics division. *Kenya Institute for Public Policy Research and Analysis Discussion Paper (22): November*.

- Yazgan, A. E. (2022). Bütünleşik CRITIC ve EDAS Yöntemleri ile Türkiye'deki Büyükşehirlerin İhracat Performanslarının İncelenmesi. *Fiscaoeconomia*, 6(2), 909-929. <https://doi.org/10.25295/fsecon.1094411>.
- Zavadskas, E. K., Antucheviciene, J., Saparauskas, J., & Turskis, Z. (2013). MCDM methods WASPAS and MULTIMOORA: verification of robustness of methods when assessing alternative solutions. *Economic Computation and Economic Cybernetics Studies and Research*, 47, 5-20.
- Zavadskas, E. K., Turskis, Z., Antucheviciene, J., & Zakarevicius, A. (2012). Optimization of weighted aggregated sum product assessment. *Elektronika ir elektrotechnika*, 122(6), 3-6. <https://doi.org/10.5755/j01.eee.122.6.1810>

MERVÂNİLER DÖNEMİNDE DİNLER ARASI DİYALOG ÖRNEĞİ: MECÂLİS-İ SEB'A

EXAMPLE OF INTERRELIGIOUS DIALOGUE IN THE MARVANI PERIOD: MAJALIS AL-SAB'A

Mehmet Mekin MEÇİN*

Öz

Bu çalışmanın konusu Müslüman bir Kürt devleti olan Mervânîler döneminde görülen dini hoşgörü ve dinler arası diyalogdur. Mervânîlerin yönetimi altında çok sayıda din ve mezhebin bulunması, halkın bir arada ve huzur içerisinde yaşaması, gayrimüslimlerin devletin önemli kademelerinde görev alması, ibadetlerini kendi mabetlerinde özgür bir şekilde icra etmeleri ve dinler arası sıcak temas ve diyalog örneklerinin müşahade edilmesi kültür, medeniyet ve dinler tarihi açısından kayda değerdir. Hoşgörü ve diyalog örneklerinden tarihi kayıtlara geçmiş en önemli numune, Müslüman-Hıristiyan diyalogunun erken dönem ender örneklerinden biri olan Mecâlis-i Seba'dır. Bu çalışmanın amacı, Mervânîler döneminde yaşayan dinlere, din mensuplarının bir arada yaşama örneklerine, yöneten Müslümanlar ile yönetilen gayrimüslimler arasındaki hoşgörüye dikkat çekmek ve dinler arası diyalogun arkaik bir örneği olan Mecâlis-i Seb'a'yı incelemektir.

Anahtar Kelime: Dinler Tarihi, Dinler Arası Diyalog, Mecâlis-i Seb'a, İbnü'l-Mağribî, İliya en-Nasîbî.

Abstract

The subject of this study is religious tolerance and inter-religious dialogue during the Marwanid period, a Muslim Kurdish state. The existence of many religions, sects and peoples together and peacefully under the rule of the Marwanids, the non-Muslims taking part in important levels of the state, the free practice of worship in their own temples, and the examples of warm contact and dialogue between religions are remarkable in terms of culture, civilization and the history of religions. The most important example of these examples of tolerance and dialogue, which has been recorded in the historical records, is Macalis al-Sab'a, one of the rare examples of the early period of Muslim-Christian dialogue. The aim of this study is to draw attention to the religions living in the Marwanid period, the examples of the coexistence of the members of this religion, the tolerance between the ruling Muslims and the non-Muslims, and to examine the Macalis-i Sab'a, which is an archeic example of inter-religious dialogue.

Keywords: History of Religions, Interreligious Dialogue, Majalis al-Sab'a, Ibn al-Magribi, Iliya al-Nasibi.

GİRİŞ

Ana Çalışmamın konusu, Miladi X. ve XI. yüzyıllarda hüküm sürmüş bir Kürt devleti olan Mervânîlerin diğer dinlere ve din mensuplarına karşı tutumlarıdır. Bilindiği üzere erken dönemlerde Kuzey Mezopotamya, Kuzey Irak ve Türkiye'nin güneydoğusunu da içine alan bir bölgede kurulmuş olan Mervânîlerin yönetimi altında farklı dinî grup ve mezhepler yaşar ve farklı dinlere ait mabetler etrafında dinî cemaatler bir araya gelirlerdi. Mervânîlerin diğer dinlere karşı tutumlarında tolerans ve hoşgörüyü benimsemelerinin bir sonucu olarak diğer din mensuplarının mabetlerine özgürce gidip ibadetlerini yerine getirmeleri, medeniyet ve dinler tarihi açısından bir arada yaşama kültürünün erken dönem örneklerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Miladi 1011 yılında Mervânî hükümdarlığına gelen ve yaklaşık elli boyunca Mervânî devletini başarıyla yönetmeyi sürdüren Nasrüddevle dönemi, insanlık medeniyet destanına önemli katkılar sağlaması bakımından incelenmeye değerdir. Nitekim Nasrüddevle öncelikle Mervânîlerin bölgedeki hâkimiyetini kuvvetlendirip yönetimi altındaki vatandaşlarının refahını yükseltir. Daha sonra gerginlik ve savaş ortamından olabildiğince uzak tavizsiz bir diyalog yolunu prensip edinir. Ustaca sürdürdüğü yapıcı diyalog ve sıcak temaslar sayesinde bir taraftan İslam birliğinin sembolik gücü sayılan Abbasi Halifeliği ile iyi ilişkiler geliştirirken diğer taraftan dönemin süper güç komşu iki devleti olan Bizanslılar ve Fâtîmîler arasında bağımsızlığını korumak suretiyle iki tarafla da sıcak münasebetlerini sürdürür. Nasrüddevle'nin uzun süren yönetimi, Mervânî gücünün zirvesini temsil etmesinin yanı sıra bir Kürt iktidarı altında gelişen ve örnek alınan bir refah, medeniyet ve mazlumların iltica merkezi örneğini de oluşturur. Nitekim Nasrüddevle, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu başkent Meyyâfârikîn'in tepesinde yeni bir kale inşa eder, köprüler ve hamamlar yaparak oradaki rasathaneyi restore eder, Meyyâfârikîn ve Diyaribekir camilerinde bazı kütüphaneler tesis eder. Aralarında İbnü'l-Esîr, Abdullah el-Kazeruni ve et-Tihami'nin de bulunduğu tanınmış âlimleri, tarihçileri ve şairleri sarayına davet eder. Hatta gelecekteki Abbasi halifesi el-Muktedi (1075-1099) gibi siyasi mültecileri de barındırır. Yine bu dönemde Kürtler ve Süryaniler arasında barışın ve iyi ilişkilerin hâkim olduğu tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Nitekim bu dönemde Mervânîlerin meşhur veziri el-İbnü'l-Mağribî ile Nusaybin'deki Nasturi Hıristiyanların öncüsü olan İliya arasında gerçekleşen yedi oturumluk Mecâlis-i Seb'a, dinler arası diyalogun ve hoşgörünün önemli bir örneği olarak tarihi kayıtlara geçer. Ülkemizde Mecâlis-i Seb'a daha önce Nesim Doru, Yusuf Baluken ve Arafat Yaz tarafından da ele alınmış ancak yedi oturumunun tamamının ayrıntılı içeriği ve dinler tarihi açısından yorumlanması ilk defa bu çalışma ile tamamlanmıştır.

1. Mervânîler

Mervânîler, 978 ile 1085 yılları arasında, Kuzey Mezopotamya'da hüküm sürmüş bir Kürt hanedanıdır. Mervânîlerin kurucusu olarak kabul edilen "Bad" lakaplı Ebu Abdullah el-Hüseyn bin Dostık el-Kürdî el-Humeydî (978-990), cömertliği ve misafirperverliği sayesinde halk arasında ön plana çıkar ve zamanla yakınlarını ve çevresindeki halkı birleştirerek küçük çaplı askeri birlikler kurmayı başarır. Zamanla Erciş'ten Diyarbakır'a kadar uzanan geniş bir bölgenin hâkimi haline gelir. (Baluken, 2022, s. 132; Er-Rûzrâverî, 2003, s. 55; İbnü'l-Ezrak, 1959, ss. 50-51, 57-59; Yaz, 2019a, ss. 5-7, 2020a, s. 745; Yûsuf, 1972, s. 1:116-119)

Musul'u ele geçirmeye çalışırken Hamdânîlerle giriştiği savaşta ölür ve böylece onun yerine yeğeni Ebu Ali Hasan b. Mervan (990-997) geçer. Mervânîlerin kurucusu Bad'ın ölümüyle dağılma sürecine giren Mervânî askerlerini yeniden birleştirip Mervânîlerin hâkimiyeti altındaki bölgelerin kontrolünü yeniden ele geçirmeyi başaran Hasan b. Mervan, hem Mervânîlerin ikinci kurucusu hem de kendi soyunun ismi olan Mervânî kelimesiyle Mervânîlerin tarihe geçmesine sebep olur. İçerde imara, refaha ve üretime ağırlık veren Hasan b. Mervan dışarda ise barışçıl bir siyaset izler. Hamdânîleri yenerek Mervânî topraklarını genişleten Hasan b. Mervan Diyarbakır'a yaptığı bir yolculuk sırasında suikast sonucu öldürülür. (İbnü'l-Esîr, 1997, s. 149, t.y.-a, s. 334; İbnü'l-Ezrak, 1959, s. 61, 1990, ss. 77, 93-95; İbn Şeddâd, 1991a, ss. 355-356; İbn Haldûn, 2000, ss. 1-5: 3,4; Amedroz, 1903, s. 128; Tufantoz, 2005, ss. 61-65; Yaz, 2020b, s. 335) Hasan bin Mervan'ın yerine kardeşi Mümehhidüddevele Ebu Mansur Said (997-1010) geçer. Mümehhidüddevele de kendi selefi gibi içerde huzur ve dışarda barış politikasını sürdürür ama ne yazık ki kendisi de tıpkı abisi gibi bir suikastla öldürülür. (İbnü'l-Ezrak, 1959, ss. 87-90, 110, 114, 128, 143; Heideman, 1997, ss. 9-10: 599-617; Baluken, 2022, s. 133; İbnü'l-Esîr, 1997, s. 7: 437; 8: 825, t.y.-b, s. 418; İbn Şeddâd, 1991a, s. 350; İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 117; Tufantoz, 2005, ss. 990-1085; Yaz, 2019a, ss. 41-43, 58-61, 2020d, ss. 536-558; Baluken, 2010, s. 57)

Mümehhidüddevele'nin yerine kardeşi Nasrüddevle geçer ve böylece yaklaşık elli yıllık Mervânîlerin altın çağı başlar. Bu dönemde Nasrüddevle'nin akıl dolu siyasetiyle Mervânîler hatırı sayılır bir istikrara kavuşarak içerde önemli bir refah ve dışarda da kayda değer bir saygınlık yakalar. Bu dönemden geriye kalan eserler Mervânîlerin gücünü, üretkenliğini ve refah seviyesini kanıtlar niteliktedir. Yine bu dönemde ilme ve âlimlere verilen değere, farklı din ve mezheplere karşı gösterilen toleransa, bu dönemde yapılan önemli bir erken dönem dinler arası diyaloga birçok tarihsel ve modern kaynak tanıklık eder. (İbnü'l-Ezrak, 1959, ss. 199-200; Yûsuf, 1972, s. 251; Et-Tihâmî, 1982, ss. 511-512; Yûsuf, 2001, s. 1: 191-192; İbnü'l-Esîr,

1987, ss. 7, 8: 289; Abul-Farac, 1999, s. 1: 309; Ebü'l-Fida, t.y., s. 2: 175; İliya en-Nasibî, 2008, s. 11/35-36; Doru, 2011; Yaz, 2019a, ss. 292-294; Baluken, 2022, s. 133, 2010, s. 57) Böyle bir dönemde Oğuz Türklerinin akınları Mervânîleri yıpratmaya başlayınca Selçuklu Türklerinin devreye girmesiyle Mervânî istikrarı yeniden sağlanır. Bunun sonucunda Mervânîler, Selçuklu hâkimiyetini kabul etmekle beraber bağımsız kalmaya devam eder. (İbnü'l-Esîr, t.y.-b, s. 7: 301; 8: 289, 332-334; İbnü'l-Ezrak, 1959, s. 161; Abul-Farac, 1999, s. 309; İbnü'l-İbrî, 1994, s. 117; Ebü'l-Fida, t.y., s. 2: 175)

Nasruddevle'den sonra yerine geçen oğlu Nizâmüddîn Nasr (1061-1080) da takriben yirmi yıl boyunca babasının metoduyla Mervânîleri yönetir ve bu dönemde de Mervânîlerin bağımsızlığını, gücünü, refahını ve istikrarını artırarak sürdürmeyi başarır. Bu dönemde özellikle Mervânîlerin Nasrüddevle ile başlayan refah ve imar politikaları ürün vermeye ve zirveye çıkmaya başlar. (İbnü'l-Ezrak, 1959, ss. 199-200, 204, 1990, ss. 188-198; Berchem & Strzygowski, 1910, s. 32; Gabriel, 2014, s. 268; Konyar, 1936, s. 2: 31; İbnü'l-Esîr, 2012a, s. 422, t.y.-a, s. 112) Bu dönemde dışarda barış politikasıyla hareket eden Mervânîlerin Bizansla iyi geçinmesi Selçukluları rahatsız etse de Malazgirt savaşında Selçukluların imdadına yetişen ciddi Mervânî desteğiyle yeniden Mervânî-Selçuklu ilişkisi düzelir. (Abul-Farac, 1999, s. 309; İbnü'l-Esîr, 1987, s. 8: 332-334, t.y.-a, s. 71; Sibte İbnü'l-Cevzî, 1990, s. 1: 16: 123; 19: 11-13; İbnü'l-Ezrak, 1990, ss. 171-172; Yaz, 2020c, ss. 2935-2938) Nizamüddin Nasr'dan sonra Mervânîlerin başına geçen Nasrüddevle Mansur (1080-1085) Selçukluların artan gücü karşısında Mervânîlerin bağımsızlığını korumayı başaramaz ve beş yıllık hâkimiyetinden sonra Mervânî toprakları Selçuklulara bağlı bir eyalete dönüşür. (İbnü'l-Esîr, 1987, s. 8: 384, 430; İbnü'l-Ezrak, 1959, ss. 207, 258; İbn Hallikan, 1900, s. 127; İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 190; Mehmed Emin Zeki, 1948, ss. 124-125; Sibte İbnü'l-Cevzî, 2013, s. 19: 375; İbn Şeddâd, 1991b, s. 3/1: 384; Yaz, 2019a, ss. 87-88, 2021, ss. 106-125)

2. Mervaniler Döneminde Dinî Hoşgörü ve Dinler Arası Diyalogun Önemli Bir Örneği Mecâlis-i Seb'a: Müslüman-Hıristiyan Diyalogu

Mervânîlere altın çağı yaşatmakla bilinen Nasrüddevle döneminde medeniyet ve dinler tarihi açısından oldukça önemli bir olay gerçekleşir. Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında gerçekleşen bu erken dönem temas, dinler arası diyalogun arkaik bir örneğini oluşturur. Bir araya gelmesi oldukça nadir görülen siyasi ve ilmî iki farklı karaktere sahip olan Mervânîlerin bilge veziri İbnü'l-Mağribî'nin hakikat arayışı ve diğer din ile düşüncelere karşı içinde beslediği merakın dışavurumu olarak da kabul edilebilecek bu diyalog, dinler tarihi perspektifinden incelenmeye değer görülmektedir. Diyalogun Müslüman tarafı İbnü'l-Mağribî, Hıristiyanların

o dönemdeki en önemli dinî liderlerinden biri olan Nusaybin metropoliti İlyâ en-Nasibî ile yedi oturumdan müteşekkil ilmî münazaralar başlatır. Bu ilmî münazaralar Teoloji, Tanrı, tevhit, teslis, hulul, İsa'nın tabiatı, Hıristiyanların başta Müslümanlar olmak üzere diğer dinlere karşı inanç ve tutumları, Kur'an'a göre Hıristiyanlık, nefis, akaid, astronomi, Arap ve Süryani dili gibi çok sayıda konu tartışılır. Oturumlar tamamlandıktan sonra İlyâ, tüm bu içerikleri Mecâlîsu İlyâ veya Resâilü'c-Cedeliye adıyla kaleme alır. İlyâ, takriben bir yıl sonra yazıya geçirdiği bu diyalog ve tartışma risalesini Mervani meşhur saray doktoru olan kardeşi Ebü'l-Ulâ Sâ'id b. Sehl'e gönderir. Risalenin dilinden, o dönemde yönetici durumunda olan Müslümanlar ile yönetilen durumunda olan Hıristiyanlar arasında nezaket ve muhabbete dayalı bir havanın hâkim olduğu görülmektedir. (İlyâ en-Nasibî, Elia Bar-Senaya History (Opus Chronologicum), trc. Habbi Joseph (Baghdad: Syriac Academy Publication, 1975), 207; İlyâ en-Nasibî, "Mecâlis-u İlyâ Matranı Nusaybin Neşereha el-Eb Luvîs Şeyho el-Yesûî", 11: 40-44; Yûsuf, Ed-Devletü'd-Dûstekiye fi Kürdistani'l-Vüstâ, 2001, 1: 292)

2.1. Diyalogun müslüman tarafı

Mecâlis-i Seb'a diye bilinen dinler arası münazaraların Müslüman tarafı, Miladi 1981 tarihinde Halep'te doğmuş İran asıllı hatta Sasânî padişahlarının soyundan geldiği rivayet edilen (İbnü'l-Adîm, t.y., 6: 2537) Mervânîlerin meşhur veziri Ebü'l-Kâsım el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin İbnü'l-Mağribî'dir. Mervânî Veziri İbnü'l-Mağribî'nin trajik bir hikâyesi vardır: Babası Mervânîlerin eski hasımı olan Hamdânî hükümdarı Seyfuddevle'nin kâtibi olarak çalışırken Seyfuddevle ölür ve yerine geçen oğlu Sa'duddevle'nin nezdinde bu makamını koruyamaz. İbnü'l-Mağribî'nin babası bu yüzden Halep'ten ayrılır ve Mısır'a gider. (İbnü'l-Adîm, t.y., s. 3: 1103) Babasının ardından Mısır'a giden Mağribî orada Fâtîmî halifesi el-Hâkim tarafından babası ve kardeşinin öldürülmesine tanıklık eder. (El-Hamevî, 1993, s. 3: 1103) Mısır'dan kaçan (El-Hamevî, 1993, s. 3: 1104) Mağribî önce Şam'a giderek Fâtîmîlere karşı bir güç oluşturmaya teşebbüs eder ancak bu işte muvaffak olamaz. (İbnü'l-Adîm, t.y., s. 6: 2551) Bunun üzerine Şam'dan ayrılan Mağribî Bağdat'a giderek Büveyhî hükümdarı Müşrifuddevle'nin veziri olduysa da Abbasi halifesinin kendisine dair kuşkuları üzerine bu görevi çok kısa sürer. (İbn Hallikan, 1900, s. 2: 175; İbnü'l-Ezrak, 1990, s. 134; El-Hamevî, 1993, s. 3: 1095; El-Azimi, 1984, s. 326; İbnü'l-Adîm, t.y., s. 6: 2551; İbn Haldûn, 2000, s. 4: 631) Kendisine karşı duyulan bu şüphelerden yakasını kurtarmak üzere Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalan Mağribî, Musul'a gider ve burada bu kez Ukaylî emiri Karvâş b. Mukalled'in veziri olur. (İbnü'l-Ezrak, 1959, ss. 129-130; Ripper, 2012, ss. 182-183) Bir müddet bu görevini sürdürdükten sonra Diyarbekir ve Meyyâfârikîn hâkimi Nasrüddevle'yi ziyaret eder. (İbnü'l-

Esîr, 2012, s. 7: 674) Nasrüddevle onun yeteneğini keşfedince onu kendi vezirliğini yapmak üzere ikna eder. Bir süre Mervânîlere vezirlik yaptıktan sonra Mervânî ülkesinden ayrılarak yeniden Ukaylî, Büveyhî ve ikinci defa Mervânî vezirliği yapar. Ancak Abbasi halifesinin onun hakkında İsmailî düşüncelerini yaymak ile ilgili şüpheleri devam edince (İbnü'l-Adîm, t.y., s. 6: 2540; İbn Haldûn, 2000, s. 3: 331) bir savunma risalesini kaleme almak zorunda kalır. (İbnü'l-Adîm, t.y., ss. 7: 2535-2537) Bu risaleden İbnü'l-Mağribî'nin oldukça derinlikli bir ilmî birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Birkaç farklı devlet ve emirliğe yaptığı vezirlik görevi ve üstlendiği elçilik vazifesi sayesinde siyaset biliminde eşsiz bir düzeye ulaşmış Mağribî (Yûsuf, 1972, s. 189) aynı zamanda dönemin ilmî konulardaki yetkinliğiyle müstesna bir karakter olarak dikkat çeker. Nitekim dil, edebiyat, matematik, astronomi, tefsir, hat sanatı gibi çok yönlü ansiklopedik bir ilim insanı olarak bilinmeye başlar. (İbnü'l-Adîm, t.y., ss. 6: 2533-2534) Henüz küçük yaşlarda iken ilmî hayatı başlamış olduğu anlaşılan İbnü'l-Mağribî'nin 17 yaşına basmadan önce de İbnü's-Sikkî'e ait İslâhu'l-Mantık isimli kitabı özetle yeniden yazması (İbnü'l-Adîm, t.y., s. 6: 2533) ve İbn Nedîm'in el-Fihrist'ine eklediği “Ziyâdât” bölümü (El-Hamevî, 1993, s. 5: 2228; 6: 2474) ilmî kapasitesini ortaya koyar. Şîî kimliğiyle bilinen (İbn Hacer, 2002, s. 3: 192; 1996, s. 17: 396) ve bu bakımdan Şîî-İsmailî kaynaklara vakıf olduğu düşünülen Mağribî'nin, kötümser gnostik fikirleriyle derinlikli bir şair-filozof olarak bilinen Ebu Ala el-Mu'ârrî'den ders aldığı da bilinir. (İbnü'l-Adîm, t.y., ss. 6: 2533-2534; El-Kütübî, t.y., s. 2: 220; İbn Hacer 2002, s. 3: 192) Yazdığı ve topladığı kitaplarla Meyyâfârikîn'de bir vakıf kütüphanesi kurarak (Alican, 2012, s. 253; İbnü'l-Ezrak, 1959, s. 108; 1990, s. 118; Söylemez, 2009, s. 222) çok sayıda bilgin yetiştirir. (İbnü'l-Adîm, t.y., s. 6: 2534; Baluken, 2010, s. 64) Yaşamında hem siyaseti hem de ilmi başarılı bir şekilde birleştiren İbnü'l-Mağribî 1027 yılında Meyyâfârikîn'de vefat eder. (Doru, 2011, ss. 58-59; Sibî İbnü'l-Cevzî, 2013, s. 18: 333; Yaz, 2019a, ss. 161-170, 2019b, ss. 33-60)

2.2. Diyalogun Hıristiyan tarafı

Diyalogun Hıristiyan tarafı, Miladi 1000'li yıllarda Doğu Hıristiyanları olarak kabul edilen Nasturilerin en önemli öncüsü İliya b. İsa en-Nasîbî'dir. İliya 975'de Tikrit'in kuzeyine düşen Zap Nehri'nin yakınlarında bulunan “es-Sinn” köyünde doğar. (en-Nasîbî, 1975, s. 207; Yûsuf, 2001, s. 270) 994'te henüz 19 yaşlarındayken Nasturi Metropolit Nasnail tarafından Mar Sem'an Manastırı'na rahip olarak atanır. Bu ilk dinî görevinden sonra 996'da ise ikinci bir dinî görevle Musul yakınlarındaki Mar Mihail Manastırı rahipliğini üstlenir. Bu rahiplik görevi sırasında, ilimde derinleşmiş bir diğer rahip olan Yuhanna el-A'rec'ten bilim, edebiyat, felsefe ve ilahiyat derslerini alır. Metropolit Nasnail'in Miladi 1000 yılında Doğu Hıristiyanlarının

patriklik makamına ulaştıktan yaklaşık iki yıl sonra Îlîya Beyt Nuhadra piskoposu olarak görevlendirilir. Nusaybin metropoliti Yehbalaha'nın vefat etmesi üzerine Nasturi Hıristiyanlarının en önemli dinî ve ilmî merkezlerinden biri olan Nusaybin'e patrik Nasnail tarafından metropolit olarak atanır. (en-Nasîbî, 1975, s. 207; Yûsuf, 2001, s. 270) Miladi 1008 yılında Nusaybin metropoliti olarak dinî ve ilmî faaliyetlerine başlayan Îlîya, yaklaşık 40 yıl boyunca çalışmalarını sürdürerek 1046 tarihinde 72 yaşlarında vefat eder ve cenazesi Meyyâfârikîn Kilisesi'nde yer alan Nasrûddeve'nin özel doktoru olan kardeşi Ebü'l-Ulâ Sâ'id b. Sehl'in kabrinin kenarına gömülür. (Yûsuf, 2001, s. 270) Çok yönlü bir âlim sıfatıyla şöhret bulan Îlîya, Arapça ve Süryanice çok sayıda eser geride bırakır. (Baluken, 2008, ss. 310-311; Yûsuf, 1972, s. 192) Polemikten uzak ve hoşgörüyü dayalı bir metot benimseyen Îlîya, dil, bilim, teoloji, felsefe, mantık ve kelam gibi konulara eğilmiş, İslam kaynaklarına olan aşinalığı ile de ön plana çıkmış, Hıristiyanlığın savunmasını yaparken diğer dinlerin müşterek hakikatlerinden yararlanmayı bilmiştir. Îlîya'nın ailesinden iki kişi daha tarihi kaynaklarda önemli iki şahsiyet olarak geçer. Ebu Said Mansur İbn İsa ve Ebu'l-Ula Said İbn Sehl, Mervani sarayının iki önemli doktoru olarak bilinir. Ama ilimle uğraşan bu aile içerisinde Îlîya, farklı alanlarda yazdığı eserler ve üstlendiği önemli dinî görevler bakımından tarihe daha etkili bir karakter olarak geçmiştir. (Ebuna, t.y., s. 2: 225; Wright, t.y., ss. 235-236; Doru, 2011, ss. 58-59; Yaz, 2019a, ss. 161-170, 2019b, s. 51) Îlîya'nın sadece Hıristiyanlık teolojisi ve Süryanice diline hâkim olmadığı aynı zamanda onun İslam kaynaklarına ve Arapçaya da iyi derecede vakıf olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. (Bertaina, 2011; İliya en-Nasîbî, 2008; Nusaybini, t.y.; Îlîyâ en-Nasîbî, 1975; Nusaybini, 1903, 1907, 1936, 1936, 1968) Îlîya'nın bu birikimi diyalog sırasında elini güçlendirmiş ve diyalogun adeta Hıristiyanlık ve İslamiyet hakkında Îlîya ile yapılan bir röportaja dönüşmesine sebep olmuştur.

2.3. Diyalogun başlama sebebi ve metodu

Diyalogun ortamını hazırlayan asıl kişinin Mervânî veziri İbnü'l-Mağribî olduğunu belirtmek gerekir. İbnü'l-Mağribî'nin sıradan bir vezir olmadığı, Şîî ve Sünnî mezheplerin hâkim olduğu diyarlarda devletin yüksek kademlerinde görev yaptığı, farklı toplumların siyasi, sosyal, kültürel, dinî, mezhebî, etnik ve ilmî seviyelerini yakından takip eden ve bu dinamiklere olabildiğince yakından aşına olan bir karakter olduğu vurgulanmalıdır. İslam dünyasının Büveyhî, Hamdanî ve Fâtîmî devletleri gibi Şîî kanadın güçlü temsilcilerinin yanı sıra, Ukaylî, Mervânî ve Abbasi Devleti gibi Sünnî kanadın güçlü merkezlerinde önemli idarî görevleri üstlenmiş, neredeyse bütün farklı İslamî mezheplerin eğilimlerini bilen ve gittiği her yerde siyasetle uğraştığı kadar âlimlerle bir araya gelen, dersler alıp veren, kitaplarla ve

kütüphanelerle iç içe yaşayan ilme meraklı bir şahsiyet olduğu görülür. Özellikle İbnü'l-Mağribî'nin Ebu Ala el-Maari gibi mistik ve gnostik bir şair filozoftan ders almış olması, İsmailî mezhebinin cezbedici edebiyatından etkilendiği izleniminin oluşması, onu dinler arası müşterek paydaları keşfetmeye ve dahası gnostik edebiyatın küresel-kuşatıcı özelliği sayesinde diğer dinî inançlara tolerans ve hoşgörü ile yaklaşmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır.

Öte yandan böyle bir geçmiş, birikim ve yetkinlikle donanımlı olan İbnü'l-Mağribî'nin diyalogdaki muhatabı ve Hıristiyanlığın en önemli öncü âlimlerinden bir şahsiyet olan İliya ile aynı dönemde yaşamış olması böyle bir ürünün günümüze taşınmasında önemli bir şans olarak değerlendirilebilir. Tıpkı İbnü'l-Mağribî gibi ansiklopedik bir âlim olarak bilinen İliya'nın polemikten uzak tevazusu, dinî inancındaki samimiyeti ve şahsiyetine yansıyan ilmî derinliği bu diyalogun devam etmesine ve sonuç vermesine vesile olmuş olsa da, diyalogun gerçekleşmesine vesile olan asıl faktörün, İbnü'l-Mağribî'nin bitimsiz hakikat arayışı olduğu görülmektedir. Ama bu diyalogun yazıya dökülerek kayıt altına alınması ve ölümsüzleşmesini sağlama payının tamamen İliya'ya ait olduğu ifade edilmelidir.

Bu iki ilim adamının birikimlerini bir araya getiren ve bu diyalogun gerçekleşmesine yol açan tetikleyici bahane ise oldukça spesifik bir olaydır: İbnü'l-Mağribî diyalogdan bir süre önce ağır şekilde hasta düşer ve ölüm döşeğinde bir Hıristiyan kilisesine sığınır. Oradaki rahip dualar okuyarak ona nar tanelerini yedirir ve kilisenin yiyeceklerini ikram eder. Bunun üzerine İbnü'l-Mağribî mucizevî bir şekilde iyileşir. Bu olay İbnü'l-Mağribî'nin Hıristiyanlara dair olumsuz düşüncelerinin kısmen silinmesine neden olsa da aklındaki soru işaretleri tamamen yok olmaz (en-Nasîbî, 2008, ss. 35-36). İbnü'l-Mağribî, Nusaybin'e uğradığında ve daha önceden namını duymuş olduğu İliya ile görüştüğünde bu soru işaretlerini onunla paylaşmak ister. Ancak Müslüman hâkimiyeti altında zeki bir Hıristiyan dinî öncü olan İliya, muhatabının samimiyetinden emin olmadan dinî inançlarını açıkça ifade etmekte tereddüt yaşar. Öncelikle diyalogun amacı ve metodunun belirlenmesini rica edecek şekilde, bu çabanın salt polemik amaçlı olup olmadığını öğrenmek ister. Vezir el-İbnü'l-Mağribî'nin hakikat arayışından kaynaklı merakıyla soruların sorulacağına dair içtenliğini fark ettikten sonra diyaloga girmeye karar verir. (en-Nasîbî, 2008)

2.4. Mecâlis-i seb'a'nın içeriği

Erdemli bir hekim ve İliya'nın kardeşi Ebû'l-'Ula Sâid b. Sehl el-Kâtib'in meraklı talebi üzerine Nusaybin Metropoliti İliya'nın diyalogun gerçekleştiği tarihten yaklaşık bir sene sonra bu yedili toplantıyı kaleme aldığı ve vezir İbnü'l-Mağribî'nin vefatından sonra bunu Ebü'l-'Ula Said b. Sehl'e gönderdiği anlaşılmaktadır. Miladi 1026 yılında İbnü'l-Mağribî'nin Nusaybin'e geldiği, bir gün sonra İliya'yı makamında kabul ettiği, ziyaretten sonra İliya'nın ayrılma isteği üzerine vezir İbnü'l-Mağribî'nin sohbete devam etme isteğini ilettiği, başlayacak sohbetin yedi oturum şeklinde devam ettiği, vezirlik gibi bir makamın idarî işlerinin yoğunluğuna rağmen toplantıların bu denli uzun sürmesinden hareketle vezir İbnü'l-Mağribî'nin bu diyalogu önceden planladığı hatta bu toplantıları düzenlemek amacıyla Nusaybin'e gitmiş olabileceği anlaşılmakta ve bu da söz konusu diyalogu daha değerli, daha önemli hale getirmektedir. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 20-21)

2.4.1. Birinci oturum

Bu ilk oturum, İbnü'l-Mağribî'nin kendisini ziyaret etmeye gelen İliya'nın ayrılmak için müsaade istemesine mukabil, vezirin oturmaya devam etmesini ve kendisiyle uzun süredir bazı konuları konuşmak istediğini belirtmesi ile başlar. Vezirin başından geçen hastalığı ve o hastalıktan şifa bulması üzerine Hıristiyanlar hakkında müspet düşünmeye başladığı ancak bazı soru işaretlerinin zihnini kurcalamaya devam ettiğini bildirmesiyle ilerler. Vezirin bu sorulardaki içtenliğinden emin olduktan sonra İliya'nın sohbete ve gelecek sorulara cevap vermeye hazır olduğunu ima etmesiyle ilk oturumun konusu açılır. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 21-24)

Bu oturum genel olarak dinler tarihi ve özel olarak da Hıristiyanlık için en temel konu olan Tanrı fikri ile başlar. Vezir İbnü'l-Mağribî'nin Hıristiyanları muvahhit olarak görmek istemesine rağmen Hıristiyanlıktaki Rab-Kutsal Ruh-İsa şeklindeki teslise anlam veremediğini sormakla ilk konu açılır. Bunun üzerine İliya Hıristiyanlıktaki Tanrı tasavvuru, teslis ve İsa'nın mahiyetini anlatmaya başlar. Birinci oturumda genellikle soru soran İbnü'l-Mağribî ve cevap veren İliya'dır. İliya'nın yaptığı uzun açıklamalar sırasında İbnü'l-Mağribî'nin küçük itirazları ve soruları olsa da diyalogun sohbet havasında başlaması, medeni bir diyalogun ve hakikat arayışının adabına göre sona kadar devam etmesi ayrıca kayda değerdir.

Birinci oturumda İbnü'l-Mağribî'nin soruları ve İliya'nın cevapları ışığında Doğu kilisesinin ya da Nasturi Hıristiyanlarının Tanrı fikrinin çerçevesinin açığa çıkar nitelikte olduğu görülmektedir. İliya'nın ağırlıklı olarak kelâmî ve kısmen de felsefî ve tasavvufî açıklamalarına

göre, Hıristiyanlar da tıpkı Müslümanlar gibi muvahhit olup tek Tanrı'ya inanmaktadırlar. Tanrı tek cevher olmakla birlikte üç uknumla tezahür etmektedir. Buna göre cevher olan Tanrı; Baba, Kutsal Ruh ve Oğul şeklinde üç uknuma sahiptir. Nitekim Tanrı'nın hayat sıfatı Ruh olarak ve nutuk sıfatı ise Oğul olarak tezahür eder. Tanrı zat ve öz, Tanrı'nın Nutuk sıfatı Kelime ve Hayat sıfatı da Ruh olarak tecelli eder. Tanrı müstakil bir varlığa sahipken ve varlığı kendindenken sıfatlarının müstakil bir varlığı olmadığı için bu sıfatlar ancak onun varlığıyla varlık bulurlar. Güneş ile güneşin ışınları, kar ile karın beyazlığı, ateş ile ateşin kızıllığı veya ateşin harareti arasındaki ilişki gibi, zahiren ayrı ve çoklu görünürken aslında bütün bunların aynı kaynaktan olup bir olmalarına benzer. Meryem oğlu olan İsa, Rab değil bir beşerdir ve bu yüzden İsa ölümlü ve faniyken, Tanrı'nın nutuk sıfatı, kelimesi veya oğlu olan İsa ise Rab veya Tanrı'nın ebedi ve ezeli niteliği olarak kabul edilmektedir.

İlîya'nın Hıristiyan Tanrı inancına getirdiği bu yorumlara göre teslisi, fiziki, maddi ve somut olarak düşünmek diğer bir ifadeyle Kutsal Ruh'u Tanrıdan bağımsız bir Rab olarak düşünmek veya Meryem'den doğma tarihsel İsa'yı Tanrı'nın tensel ve fiziksel oğlu olarak düşünmek kabul edilemez bir küfürdür. Ancak İncil'de teslisle ilgili geçen ifadelerin veya 318 piskoposun bir araya gelerek kabul ettikleri teslis inancının sembolik olarak değerlendirilmesi ve özel din dili ışığında okunması halinde aslında zahiren üç ayrı uknum olarak görülen ve Rab olarak telakki edilen uknumların bütünleşik ve bir oldukları bu yüzden tıpkı İslam'daki tevhit inancı gibi Tanrı'nın esma ve sıfatları olarak görülmeleri gerekmektedir. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 25; Doru, 2011, ss. 63-70; Baluken, 2010, ss. 79-97)

Diyaloğun satır aralarında İlîya'nın Aristo'nun eserlerinden İslam'ın temel kaynakları ve inançlarına kadar geniş bir bilgi perspektifine sahip olduğu anlaşılmakta, Müslüman muhatabı olan İbnü'l-Mağribî'ye saygı dolu ifadeler ile hitap ederken, bir tevhit dini olarak gördüğü İslam'dan örnekler vererek dinler arası mantıklı mukayeselere başvurduğu görülmektedir. Yine İlîya'nın 318 piskoposun kabul ettikleri dinî inançları kabul edip saygın görmekle beraber buradaki ifadelerin tamamını literal veya lafzî olarak kabul etmediklerini aksine bazı ifadeleri sembolik olarak değerlendirdiklerini ve altındaki manayı esas aldıklarını belirtmesi, diğer Hıristiyan mezhepleri arasındaki düşünsel ve inançsal farklılığın da o dönemden beri var olduğunu ima eder niteliktedir. Yine bu ilk oturumdan İlîya'nın bazı dinî metinleri ve kimi zaman bu metinlerde geçen ifadeleri, din dili ve sembolizm ışığında incelemek, yorumlamak, tabir ve tevil etmek gerektiğini hatırlatmak istediği anlaşılmaktadır.

2.4.2. İkinci oturum

İkinci oturum da birinci oturumdaki işleyiş gibi vezir İbnü'l-Mağribî'nin Hıristiyanlığa dair kuşkuları ve görece kısa soruları ile başlar ve İlyâ'nın verdiği görece uzun cevaplarla devam eder. Aslında Müslümanların hâkimiyeti altında bulunan Hıristiyanların adına Müslümanlara karşı yapılan Hıristiyan tevhit savunması ya da manifestosu hükmündeki bu yedili oturum, Müslümanların dinî kaynaklarına yapılan atıflarla da açığa çıktığı üzere mutlak bir özgürlük içerisinde yapılmış bir dinî duyurudan ziyade kısmen de maslahatlara riayet edilerek yapılmış bir dinî savunma olduğu görülmektedir. Ancak Miladi 1000'li yıllarda gerçekleşen bu diyalog o zaman için eşi nadir görülen, nezaket ve muhabbet ile yürütülen ve büyük oranda hakikat merakı ve arayışının bir eseri olarak başlayan bir diyalog olduğu için oldukça kıymetli bir tarihi veri olarak kabul edilebilir.

Bu ikinci oturumda, Allah'ın kendi oğlu olan İsa'ya hulul etmesi ve Allah'ın bir beşerin doğasıyla birleşmesi etrafında şekillenmektedir. Vezir İbnü'l-Mağribî'nin cevher olan Allah'ın araz olan Meryem'den olma İsa'ya nasıl hulul etmiş olabileceğini ve böyle bir düşüncenin nasıl küfür sayılmadığını sorgular. İlyâ, Allah'ın kendi oğlu olan İsa'ya hulul ettiğini ve bir beşerle birleştiğini kabul etmekle beraber, bunun aslında cevher ve araz arasında gerçekleşen bir hulul olmadığına diğer bir ifadeyle zat ve cevherin cismani bir varlığa girmesi şeklinde bir hululün gerçekleşmediğine dikkat çeker. Allah'ın İsa'ya hululü, Zatın rızası, vakarı ve meşiyetinin hululüdür. Bu tıpkı Allah'ın her sıradan eve değil mabede, yere değil göğe, her insana değil nebilerde veya seçilmiş kişilere sıfatlarıyla hulul etmesi anlamına gelir. Buna göre, Allah zatı ile değil, sıfatlarıyla bazı varlıklara hulul ederek bu varlıkları diğer sıradan varlıklardan ayırır. Eğer böyle olmasaydı varlıklar arasında bir fark ve ayırım da meydana gelmezdi. Nitekim Meryem'den olma ve beşer olan İsa, Allah'ın nutuk sıfatı, Ezeli Kelime olan Oğul ile birleşerek eşsiz, benzersiz, yegâne ve tek Mesih haline gelir. Bu özelliğiyle İsa Mesih diğer insanlardan hatta diğer nebilerden ayrılır ve farklı bir karakter kazanır. Vezir'in İsa'yı Âdem, Yahya, İdris ve Musa gibi bir insan-peygamber olarak değerlendiren sorusuna verdiği cevapta İlyâ, İsa'nın çok sayıda erkeğin var olduğu bir dönemde herhangi bir beşeri fiziksel temas olmadan doğarken Âdem'in ilk erkek insan olmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak cinsel temas olmadan yaratıldığı, bununla İsa'nın Âdem'den üstün olduğunu; Yahya'nın da cinsel temasla doğarken İsa'nın bundan beri bir şekilde doğmakla ondan üstün olduğunu, Musa'nın mucizeler için yalvarıp yakarırken ve uzun süren bir talebin ardından mucizeler gerçekleşirken İsa'nın tıpkı Kur'an'da geçtiği gibi anında dilediği şekilde mucizeler gösterebilmesiyle Musa'dan üstün olduğunu, İdris'in yüksek bir makama yükseltildiği söylenmiş olsa da gökyüzüne veya Allah

katına yükseltildiği ifade edilmezken İsa için semaya yükseltildiği ve en yüksek makam olan Allah katına yükseltildiğinin hem İncil hem de Kur'an'da zikredildiğini söyler. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 26-28)

İliya'nın İsa Mesih'e Tanrı'nın zatıyla değil aksine rıza, vakar ve meşiyet sıfatlarıyla hulul ettiğini ve böylece Allah ile bir ittihat ve birleşme ya da bütünleşmenin gerçekleştiğini söylemesi İslam'ın mistik şehidi Hallacı Mansur'un meşhur Enel-Hak söylemi ve Beyazid-i Bestami'nin Sübhanî sözünü hatırlatmaktadır. Bu ve buna benzer İslam tasavvufundaki şatahatlar, şîrler ve sözler dinler tarihindeki kutsalın belirli varlıklarda tezahür etmesi izleğine uygun düşmektedir. İslam tasavvufunda bu diyalogdan birkaç asır sonra sistemleşecek olan vahdet-i vücud felsefesinde de Allah'ın isim ve sıfatlarının afakta ve enfüste diğer bir ifadeyle kâinat ve insanda tezahür etmesi şeklinde özetlenebilecek düşünce mekanizmasının İliya'nın ifade ettiği düşünce kodlarıyla paralellik arz ettiği görülmektedir. O dönemde henüz tasavvuf felsefesinin yeterince sistemli hale gelmediği için İliya'nın yaptığı açıklamaları İslam tasavvufuyla destekleyemediği de anlaşılmaktadır. Yine bu diyalogda İliya'nın ifade ve açıklamalarını temellendirirken İncil'de geçen sözlerin yanı sıra Kur'an-ı Kerim'in ayetlerini de tanık getirmesi ayrıca kayda değerdir.

2.4.3. Üçüncü oturum

Mecâlis-i Seb'a'nın bu oturumu Hıristiyanların tevhit üzere buldukları ve Allah'ı birleyen muvahhitler olduklarının Müslümanların kutsal kitabı olan Kur'an'a göre temellendirilmesi hakkındadır. Vezir İbnü'l-Mağribî'nin Kur'an'ın Maide Süresinin 73. ayetinde geçen "Allah için üçüncüsüdür diyenler kâfir olmuşlardır." şeklindeki ayetle başlayan sorusuna, İliya şöyle cevap verir: Kur'an'ın bazen Hıristiyanları müşrik bazen de muvahhit diye nitelendirmesi ya Kur'an'daki sözlerin birbiriyle çelişki içerisinde olduklarını düşünmeyi ya da onlardan bir kısmının müşrik ve diğer bir kısmının da muvahhit olduğunu anlamayı gerektirir. Müslümanlardan hiç kimsenin Kur'an'da çelişki olduğunu kabul etmeyeceğine göre, bu ayetten Hıristiyanlardan sadece bir kısmının şirke düştükleri ve geri kalan kısmının ise muvahhit olduklarını anlamalarını gerektirir. Nitekim biz Hıristiyanlardan olan Nasturilerin, Yakubilerin, Melkitlerin ve bizim çizgimizde olanların Allah'ı birleyen muvahhitler olduklarına inanıyoruz. Ancak Hıristiyanlarla karıştırılan Marakiler (el-Maraqıyyun), Disaniler (Benu Disan), Manihisitler ve Tarisuniler (Tritheismus) yani teslisçiler gibi Hıristiyan zannedilen gruplar düalist ve teslisçi oldukları için bize göre de muvahhit değiller. Muvahhit olan Hıristiyanlar bu iki tanrıci düalistler ve üç tanrıci teslisçilerden beri ve uzaktırlar. Nitekim Kur'an'ın Hıristiyanların muvahhit olduklarına yaptığı tanıklık şu ayetle de sabittir: "İman edenlerden,

Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sabîilerden her kim Allah'a ve ahiret gününe iman eder ve erdemli yaşarsa Allah katından ecirleri vardır ve onlar korkmayacak ve üzülmeyeceklerdir.” (Bakara, 2/62). (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 28)

Bunun üzerine vezir İbnü'l-Mağribî, yaptığı bu tanıklıkla Kur'an'ın “Kim İslâm'dan başka bir din arama çabası içine girerse, bilsin ki bu kendisinden asla kabul edilmeyecek ve o ahirette ziyan edenlerden olacaktır” (Ali İmran, 3/85) mealindeki ayetiyle geçersiz (neshedilmiş) olduğu ve Kur'an müfessirleri tarafından “Eğer Müslüman olurlarsa ahirette ecir alacakları” şeklinde ayetin tefsir edildiğini belirtmesi üzerine İliya, herhangi bir ayetin hükmünün geçersiz olması yani neshedilmesinin yasalarda, emirlerde ve haberlerde mümkün olabileceği ancak nazari-aklanî veya genel ilkelerde bunun mümkün olmadığını, dolayısıyla bu ayetin bir emir, yasak, hüküm, bildiri veya haber niteliği taşımadığı aksine nazari genel bir ilke olduğu için neshedilmiş olamayacağını söyler ve Kur'an'ın “bugün sizin için dininizi kemale erdirdim, size nimetimi tamamladım, sizin için din olarak İslâmiyet'i beğendim” (Maide, 5/3) ayetiyle de Bakara 62. ayetin neshedilmemiş olduğunu göstermektedir” diye ekler. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 29)

İliya devamında, “Müslüman olduktan sonra ecir alacakları” şeklindeki Kur'an ayetinde geçen söze yapılan yoruma da karşı çıkar ve eğer böyle olsaydı, iman etseler bile Mecusiler ve Hinduistlerin ecir alamayacakları anlamına geleceği bu yüzden iman ederlerse şartının ardından sadece kitap ehlinin zikredilemeyeceğini belirtir. Yine İliya, söz konusu ayetin “İman edenler (Müslümanlar) ve iman edenlerden (Müslümanlardan) olan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Sabîiler...” diye başlamamış olduğuna aksine, “İman edenlerden (Müslümanlardan), Yahudilerden, Hıristiyanlardan ve Sabîilerden her kim...” diye başladığına dikkat çeker. İliya, bu yorumunu desteklemek amacıyla Taberi'nin ilgili ayete getirdiği tefsiri de tanık olarak getirerek açıklamalarını temellendirmeye çalışır. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 29)

Bundan sonra İliya, Kur'an'da Hıristiyanların muvahhit olduklarına tanıklık eden ayetleri peş peşe okumaya ve yorumlamaya başlar: Kur'an'ın, “Müşrik kadınlarla iman edinceye kadar evlenmeyin” (Bakara, 2/221) şeklinde emrederken “Sizden önce kendilerine kitap verilenlerden yine hür ve iffetli kadınları, mehirlerini verip nikâhlayınız, onlar size helaldir.” (Maide 5/5) demesi de Hıristiyanların müşrik değil muvahhit olduğunu gösterir. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

Yine Kur'an'ın “Onların hepsi bir değildir. Kitap ehlinin gece vakti kıyama durup, Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapanan dosdoğru bir ümmet vardır.” (Ali İmran, 3/113) mealindeki ayetinde geçen ümmetun qaimetun ifadesi yani dosdoğru ümmet tabiri Kur'an

müfessirleri tarafından Yahudi ve Hıristiyanlardan olan Ehl-i Kitab'a işaret ettiği şeklinde açıklanmış olsa da aslında Kur'an'ın bu ifadeyle, Yahudileri değil Hıristiyanları kastettiği şu ayetle açığa çıkar: “İnsanlar içerisinde Müslümanlara düşmanlıkta en şiddetli olanların, öncelikle Yahudiler ve onlardan sonra, putperest müşrikler olduğunu göreceksin. Yine insanlar arasında Müslümanlara sevgi ve şefkat bakımından en yakın olanların ise, “Biz Hıristiyan'ız!” diyen ve Allah'ın varlığına, birliğine, kitaplarına, elçilerine içtenlikle iman eden gerçek muvahhitler olduğunu göreceksin. Çünkü onların içinde, ilim ve ibadetle meşgul olan dürüst din âlimleri ve kendilerini Allah'a adanmış zahitler vardır ve onlar, kendilerine tebliğ edilen Kur'an karşısında asla kibre kapılmazlar.” (Maide, 5/120). (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

İliya, Hıristiyanların muvahhit olduklarına tanıklık eden “Eğer Allah'ın, insanların kimini kimiyle defetmesi (hizaya getirmesi) olmasaydı; manastırlar, kiliseler, havralar ve içinde Allah'ın isminin çokça anıldığı mescitler, muhakkak yıkılır giderdi.” (Hac, 22/40) mealindeki ayeti okuyarak Allah adının anılması bağlamında dinlerdeki mabet kardeşliğine ve ehli kitaba ait manastır, kilise ve havraların Müslümanların mescitleriyle aynı sırada ve eşdeğer görüldüğüne dikkat çeker. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

“Gerçek şu ki inananlar, Yahudiler, Sabîiler, Hıristiyanlar, Mecusiler ve Müşrikler arasındaki hükmü kıyamet günü Allah verecek, haklıyı haksızı ortaya çıkaracaktır. Çünkü Allah her şeye şahittir.” (Hac, 22/17) mealindeki ayeti okuyan İliya, burada Hıristiyanların müşriklerden değil ayrı bir grup olarak zikredilmiş olmasının da aslında onların müşriklerin kapsam alanına girmediğini açıkça ortaya koyduğunu ifade eder. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

İliya, Kur'an'ın “müşrikleri bulduğunuz yerde öldürünüz” (Tevbe, 9/129) şeklindeki ayetini okuyarak, cizye verseler bile müşriklerin öldürülmeleri gerektiğini ancak Hıristiyanların cizye verdikleri takdirde öldürülmediklerini hatırlatarak bu ayetin de aslında Hıristiyanların müşrik değil, muvahhit olduklarını ortaya koyduğunu söyler. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

Yine İliya, Kur'an'da geçen “Şayet onlar Tevrat'ı, İncil'i ve rableri tarafından onlara indirileni doğru dürüst uygulamış olsalardı göğün ve yerin türlü türlü nimetlerinden yararlanırlardı. İçlerinde aşırılığa kaçmayan bir ümmet var; onlardan birçoğunun yaptıkları işler ise pek kötüdür.” (Maide, 5/66) mealindeki ayetini okuyarak burada geçen dengeli ümmet (ümmetun muqtesidetun) ifadesinin de Ehl-i Kitab'ın içinde doğru yolda olan kimselerin var olduğunu, hepsinin yanlış yolda olmadığını salık vermekte ve bu da aslında Hıristiyanların müşrik değil muvahhit olduklarını göstermektedir. İliya, bu ayetin tefsirini yapan Mücahid, Kutade, Sindi ve İbn Yezid gibi İslam âlimlerinin kendisini destekleyen yorumlarını da tanık olarak getirir. Bu son ayetten hareketle İliya, ayette geçen Tevrat ve İncil'in her ikisini ayakta tutan Ehl-i Kitab'ın

da sadece Hıristiyanlar olduğunu belirterek birkaç yerde olduğu gibi burada da Yahudilerin değil esasen Hıristiyanların gerçek muvahhit olduklarını vurgulamaya çalışır. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

Îliya burada yeniden yukarıda değindiği “İnsanlar içerisinde Müslümanlara düşmanlıkta en şiddetli olanların, öncelikle Yahudiler ve onlardan sonra, putperest müşrikler olduğunu göreceksin. Yine insanlar arasında Müslümanlara sevgi ve şefkat bakımından en yakın olanların ise, “Biz Hıristiyan'ız!” diyen ve Allah'ın varlığına, birliğine, kitaplarına, elçilerine içtenlikle iman eden gerçek muvahhitler olduğunu göreceksin. Çünkü onların içinde, ilim ve ibadetle meşgul olan dürüst din âlimleri ve kendilerini Allah'a adanmış zahitler vardır ve onlar, kendilerine tebliğ edilen Kur'an karşısında asla kibre kapılmazlar.” (Maide, 5/120) mealindeki ayeti okur ve burada özellikle Taberi'nin yaptığı tefsiri naklen aktararak Hıristiyanların net bir şekilde müşriklerden ayırt edildiği ve bunun da Kur'an tanıklığıyla Hıristiyanların müşrik değil, muvahhit olduğunu yeniden vurgular. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 30)

Bu uzun açıklamadan sonra vezir İbnü'l-Mağribî'nin, “burada sözü edilen Hıristiyanların günümüzdeki Hıristiyanlar olmadığını” ileri sürmesi üzerine Îliya, o halde günümüzdeki Hıristiyanların verdikleri cizyenin Müslümanlar tarafından kabul edilmemesi, kurban etlerinin yenilmemesi ve kızlarıyla evlenilmemesi gerektiğini söyler. Burada Îliya, yeniden Taberi'nin yaptığı tefsirin tanıklığına başvurarak günümüzdeki Hıristiyanların da esasen muvahhit olduklarını yineler. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 30-31)

Üçüncü oturumun sonunda Îliya, Hıristiyan tevhit inancının tanrısallıkta üç uknumu kabul etmesine engel teşkil etmediğini söyler ve sözlerini İbn Bakılanî olarak bilinen Kadı b. Ebu Bekir Muhammed b. Tayyib'in et-Tams isimli eserinde geçen bu konu ile ilgili açıklamasını tanık olarak getirir. Nitekim İbn Bakılanî'ye göre, “Hıristiyanlar Allah'ı üç uknuma sahip bir cevher olarak gördüklerinde aramızda bir ihtilaf kalmamaktadır. Tek ihtilaf isimlendirmede kalır çünkü ‘Allah cevherdir ama yaratılmış bir cevher gibi değildir ve zatıyla kaimdir’ dediklerinde bu doğru bir sözdür.” İbn Bakılanî'den yaptığı bu alıntıyla Îliya'ya karşı çıkan İbnü'l-Mağribî “Bakılanî'nin bu sözünü kabul etmiyoruz çünkü o bir taklittir. Ama diğer açıklamalarınız gayet makul” diyerek oturumu tamamlar. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 31)

Bu oturumun, dinler tarihi ve dinler arası diyalog münazaraları açısından en önemli içeriğe sahip oturum olduğu görülmektedir. Çünkü dinler arası mukayese için verilebilecek erken dönem bir örnek olarak Hıristiyanlık ile İslamiyet arasındaki ortaklık, benzerlik ve yakınlık için oldukça önemli veriler sunmaktadır. Îliya'nın açıklamalarından da Kur'an'a oldukça aşina olmakla kalmadığı aynı zamanda İslam müfessirlerinin yaptıkları yorumlardan da haberdar

olduğu, Hıristiyanlığı da tıpkı İslamiyet gibi tevhidî bir din olarak gördüğü ve getirdiği ayetlerle bunu başarılı bir şekilde temellendirdiği görülmektedir. Ayrıca bu oturumda, Allah'a ve ahiret gününe iman ile erdemli yaşam temelinde bütün insanların kurtulabileceği yönündeki Kura'nın sözü edilen ayeti Bakara 62 ve diyalogda sözü edilemeyen ayeti Maide 69'un, bütün insanları muhatap kabul eden Kur'an'ın evrensel kurtuluş manifestosu olarak bütün dünyadaki din mensuplarının asgari kurtuluş şartlarıyla müjdelediğinin erken dönemlerden beri fark edilmiş ve tartışılmış olduğu anlaşılmaktadır.

2.4.4. Dördüncü oturum

Bu oturumun konusu, Hıristiyanlık dininin doğruluğunun hem akıl hem de mucize aracılığıyla kanıtlanması hakkındadır. Oturum vezir İbnü'l-Mağribî'nin "Neden insanlar dinlerini işlerinden ve yaşamsal araç gereçlerinden daha üstün tutarlar" şeklindeki soruya İliya'nın getirdiği açıklamalarla başlar. İliya "İnsanların dinlerine olan sevgisi ve bağlılığı ya gelenek ve atalarının izinde gitmekten ya da tahkik ederek doğruluğunu fark ettiklerinden kaynaklanır." şeklinde cevap verdiğinde vezir İbnü'l-Mağribî, "Peki insan dininin doğru yol olup olmadığını nerden test eder?" şeklindeki soruya İliya "Ya doğruya yönlendiren akılla ya da ilahî mucizeyle insan test eder" diye cevap verir. Bunun üzerine İbnü'l-Mağribî'nin "Senin dine olan sevgin gelenek ve atalara bağlılıkla mı yoksa doğruluğunu test ederek mi gerçekleşti?" şeklindeki sorusuna İliya "Doğruluğunu tahkik (test ederek) gerçekleşti" diye cevap verir. İbnü'l-Mağribî "Peki senin bu tahkikin akılla mı yoksa ilahî mucize yoluyla mı gerçekleşti" diye sorunca İliya, "her ikisiyle" diye cevap verir. İbnü'l-Mağribî "nasıl peki?" diye sorunca İliya, Hıristiyanlığın hak bir din olduğunu test edip benimsemesine yol açan akla dayalı ve ilahî mucizelere dair yaşadıklarını, gözlemlerini ve çıkarımlarını sıralar. İliya burada öncelikle Hıristiyanlığı doğru din olarak görüp seçmesine sebep olan akla dayalı gerekçeleri dile getirir. Nitekim ona göre insanlar bir dinden diğer bir dine iki nedenle geçerler. Bunlardan biri arzularını tatmin etmek veya çıkar elde etmek ikincisi ise kılıç veya ölüm korkusudur. Seçtiği din olan Hıristiyanlığın ise söz konusu bu iki gerekçeden dolayı insanlar tarafından seçilmediğini müşahade ettiğini ifade eder. Çünkü Hıristiyanların elleri arasındaki kitabın, arzularını terk etmeyi, sahip oldukları mallarını harcamayı ve züht hayatını yaşamayı emrettiğini hatırlatır. Bu durumda Hıristiyanlığı din olarak benimseyenlerin herhangi bir arzusunu tatmin etmek veya herhangi bir çıkar elde etmek gibi bir amaçlarının olmadığını müşahade ettiğini söyler. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 31-32)

İliya, öte yandan Hıristiyanlığı din olarak benimseyenlerin aynı şekilde kılıç ve ölüm korkusundan çekindikleri için bu dini benimsediklerini de görmediğini ifade eder. Nitekim

Hıristiyanların elleri arasındaki kitabın, insanlara karşı alçakgönüllü davranmayı hatta düşmanlarına bile iyilik etmeyi, dua etmeyi, insanları tevazu ve züht ile dinlerine davet etmeyi emrettiğini belirtir. Devamla İliya, “Ben Yunan filozofları ve bilgelerinin, Romalı, Frenk, Bulgar, Kıpti, Mısırlı, Ermeni, Süryani, Fars, Türk, Çinli gibi birçok halk ve memleketin herhangi bir korku, çıkar ve arzu olmadan Hıristiyanlığı din olarak seçtiklerini gördüğümde bütün bunları bu dine sürükleyen etkenin ilahî bir mucize olduğunu anladım. Bunları, Hıristiyanlığı seçmemin akla dayalı gerekçeleri olarak zikredebilirim” der. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 32)

İliya, Hıristiyanlığı doğru din olarak görüp seçmesine sebep olan ilahî mucizeler ile ilgili olarak ise öncelikle, dinlerine olan sevgilerinden dolayı ölümü göze alan ve kendilerini feda eden Hıristiyanların özverisine dikkat çeker. Devamında ise bireysel dinî tecrübelerinden ve bizzat yaşadıklarından mucizevî bir spesifik olay anlatır. Özetle Musul'da bir rahibin görmediği olaylar hakkında bilgi sahibi olduğuna ve bir şekilde gaybî bilgilere vakıf olduğuna bizzat tanıklık ettiğini ve böylece bu kerametlerinin kendisini bağlayan bir hüccet olduğunu aktarır. Böylece Hıristiyanlığı seçmesinin sebeplerinden ilahî mucizeye, Musul'da bir rahip ile ilgili gözlemediği ve yaşadığı spesifik bir anısını örnek olarak sunar.(İliya en-Nasîbî, 2008, s. 32)

Nispeten kısa süren bu oturumda, İbnü'l-Mağribî'nin İliya'ya insanların dinlerini büyük oranda tahkik ederek ve doğru olup olmadığını test ederek benimsemediklerini, bunun yerine içinde doğdukları ortam, zaman ve koşulların bir sonucu olarak herhangi bir dine girdiklerini hatta bu kapsama İliya gibi bir dinî liderin bile girdiğini ima eden insanlığın trajik kaderine dair zekice bir soru sorduğu ama dinine içtenlikle bağlı olan İliya gibi bir din rehberinin bu soruyu lehine çevirerek Hıristiyanlığın haklılığını ispatlamaya çalışan bir cevapla dinine olan bağlılığının haklı gerekçelerini ve Hıristiyanlığın insanları cezbeden ilkelerini açıklama fırsatına dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Belki de bu oturumun kısa sürmesinin nedeni, İbnü'l-Mağribî'nin din seçiminde aile, coğrafya, gelenek, iktidar ve tarihsel koşullar gibi zindanların olduğuna ve bu yüzden insanların genelinin bilinçli ve özgür iradesiyle bir dini seçip benimsemediğine inandığı hatta bu ontolojik problemin İliya gibi büyük bir dinî rehber için de söz konusu olduğuna inandığı halde İliya'nın bu realiteyi kabul etmekten kaçınması ve tabiri caizse İliya'nın bu insanî trajediyi samimiyetle kabul etmekten kaçındığını sezmesi olabilir. Bu diyalogda İliya'nın, İbnü'l-Mağribî gibi farklı din ve mezhep müntesipleri arasından yaşamış donanımlı birini ikna etmediği, her dinde görülebilecek çok etnikli dine katılım ve yaşanan fedakârlıklar üzerinden kendi dinî seçimini temellendirmesinin mantıklı bir gerekçe olmayacağı

ve gaybi-mucizevî olay ve tanıklıkların kişiye ait özel bir dinî tecrübe olarak görmek isteyen her din mensubunun yoluna çıkabilecek olağan dinsel rutinler olabileceği söylenebilir.

2.4.5. Beşinci oturum

Bu oturum Hıristiyanların Hakk'a karşı olan herkesten uzak oldukları hakkındadır. Bu oturumda İbnü'l-Mağribî, İliya'ya aralarında geçen sohbetleri ve tevhide dair işittiklerini Kadı ve mütekellim Ebu Ya'la'ya anlattığını ancak kendisinin bunları kabul etmediğini ve sizin anlattıklarımızın Hıristiyanlıkla ilgili şüpheleri giderme ve Hıristiyanlığı temize çıkarma çabasından başka bir şey olmadığını ve gerçekte Hıristiyanların Allah'ı birleyen bir tevhit inancına sahip olmadıklarını söylediğini iletir ve buna ne diyeceğini sorar. Buna cevaben İliya, Hıristiyanların Allah'tan başka bir tanrıya inanmadıklarını ortaya koyacak ayrıntılı bir risale kaleme alacağını ve bunu yüce vezire arz edeceğini söyler. Bu oturumun ardından İliya uzlete çekilip Allah'ın birliğine ve sıfatlarına dair şiirsel ve özlü bir risale yazar. "Biz Hıristiyanlar topluluğu yegâne ilah olan Rab'a inanırız" diye başladığı risalesinde betimlediği Tanrı'nın sıfatları ve nitelikleri oldukça İslam kelamında geçen Tanrı'nın sıfatlarına benzer. Hıristiyanların müşriklerden ve Allah'ın birliğine inanmayanların bütün düşünlerinden uzak olduğunu ifade eden bu risale, adeta bir Hıristiyan beraat manifestosu hükmündedir. İslam'ın Esmâü'l-Hüsna edebiyatından farklı olan içeriği, Allah'ın üç uknuma sahip tek cevher olarak ifade edilmesi ve buradaki Baba-Oğul-Kutsal Ruh'un tek ve yegâne Tanrı olan Zat'ın veya Rab'ın isimleri, nutku (kelimesi) ve hayatı (ruhu) olarak Tanrı'nın ezeli sıfatları şeklinde betimlenmiş olmasıdır. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 33)

Bir sonraki gün İliya yazdığı bu risaleyi vezir İbnü'l-Mağribî'ye takdim ettiğinde ve vezir risaleyi okuduğunda "Eğer durum burada anlatılan gibiyse, bu inanca sahip olanlarla Müslümanlar arasında Muhammed b. Abdullah'a inanmaktan başka herhangi bir fark yoktur." şeklinde karşılık verir. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 34)

Vezir İbnü'l-Mağribî, İliya'ya Nusaybin'den ayrıldığında, bu oturumlarda aralarında geçen sohbetleri kaleme almasını, başına ve sonuna da bu risaleyi eklemesini önerir ve İliya de vezirin bu teklifini kabul ettikten sonra oturum sona erer. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 34)

Beşinci oturumdan, vezir İbnü'l-Mağribî'nin İliya ile yaptığı bu sohbetlere Müslüman bir kelamcı ve kadını da İliya'nın gıyabında dâhil ederek Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında bir müşterek payda üzerinde buluşma noktasının zeminini hazırlamaya çalıştığı, İliya'dan kadının reddiyesine cevap vermesini istediği ve verdiği bu cevapları bir risaleye dönüştürerek belgelemek istediği anlaşılmaktadır. En sonunda risalenin içeriğini de onaylayarak vezirin

peygambere iman dışında Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında herhangi bir farkın olmadığını itiraf etmesi tevhitte iki din arasındaki müşterek paydada buluşmanın olası zeminini hazırlamaya çalıştığıının işaretlerini verir. İbnü'l-Mağribî'nin Âliya'dan duyduklarını Müslüman bir kadıya iletmesi ve kadının değerlendirmesini talep etmesi ve böylece Âliya'nın ifadelerini İslam teolojisiyle test etmeye çalışmasından iki sonuç çıkarılabilir. Birincisi, ilimle uğraşsa da asıl işi siyaset olan İbn Mağribî'nin, Âliya'dan dinlediği teolojik bilgilerin ne denli isabetli veriler olduğu ile ilgili derin bir teolojik bilgiye sahip olmadığı ve bu yüzden bu bilgileri Müslüman bir kadıya arz ederek sıhhatinden emin olmak istemesidir. İkincisi, farklı etnik, din ve fırkayla tanışmış İbnü'l-Mağribî'nin entelektüel ufku, Âliya'nın anlattıklarını kavradığını, büyük oranda ikna olduğunu ve bu müjdeli haberleri Müslüman bir kadıya ileterek Müslümanlarla ile Hıristiyanlar arasında teorinin ötesinde pratik bir yakınlaşma veya birliktelik kurmaya çabalamasıdır. Kadı'nın söylediklerini Âliya'ya ilettikten sonra bir risaleyle aldığı cevaptan da gayet mutlu olduğu, büyük oranda ikna olduğu, İslam peygamberine iman dışında Hıristiyanlarla Müslümanlar arasında bir ihtilafın bulunmadığını dile getirdiği ve sonuç olarak bütün bu diyalog içeriklerine verdiği değerden ötürü yazılı hale getirilmesini talep ederek Müslümanların tamamının bunları bilmesi gerektiğine inandığından kayda geçirilmesini talep ettiği görülmektedir.

2.4.6. Altıncı oturum

Dil ve edebiyat odaklı bu oturum filoloji, gramer, hat sanatı ve kelam ilmini içerir. İbnü'l-Mağribî'nin Âliya'ya "Siz de Müslümanların sahip olduğu bilimlere sahip misiniz?" şeklinde bir soru yöneltmesiyle oturum başlar. Bu soruya Âliya "elbette, hem de fazlasıyla" diye cevap verir. İbnü'l-Mağribî "buna dair bir deliliniz var mı?" diye sorunca Âliya "Müslümanların yanında Süryanilerden naklettikleri çok fazla ilim varken, Süryanilerin Müslümanlardan naklettiği herhangi bir ilim yoktur." diye cevap verir. Bunun üzerine İbnü'l-Mağribî "Müslümanların sahip olduğu gibi siz de astronomi, filoloji, hat sanatı ve kelam ilmine sahip misiniz?" diye sorunca Âliya "evet" diye cevap verir. İbnü'l-Mağribî "Arap gramerine göre Süryani grameri nasıldır?" diye sorar. Âliya "Süryani grameri daha güzel, daha yararlı ve daha muazzamdır" diye cevap verir. İbnü'l-Mağribî "Arapların yaptığı gibi faili marfu ve mefulü mansup yapar mısınız?" diye soruca, Âliya "hayır" der. İbnü'l-Mağribî "o halde faili mefulden nasıl ayırt edersiniz?" diye sorar. Bu soruya Âliya'nın örnekler getirerek yaptığı uzun açıklamalarından anlaşılın, özetle, Süryanicede aynı cinsten olmayan iki isimden ilkinin fail (özne) ve ikincisinin ise meful (nesne) olarak anlaşıldığı için faili marfu ve mefulü de mansup okumaya ihtiyaç kalmadığını ancak fiilden sonra gelen iki ismin aynı cinsten olması ve

kariştirme ihtimalinin bulunması durumunda ise mefulün başına lam harfi gibi bir edatın takılarak karmaşanın engellendiği ve sonuç olarak dilin sahih anlaşılması yolunda Arapçada olduğu gibi iraba gerek kalmadığını ifade eder. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 34-35)

Oturumun devamında İbnü'l-Mağribî, "Süryanicenin Arapçaya karşı üstünlüğü nedir?" şeklindeki soruya İliya, özetle Arapçanın sözlü olarak konuşulurken iraba dikkat edilmediği zaman bir anlam karmaşası ortaya çıktığını ancak buna karşın Süryanicede sözlü olarak da konuşulduğunda böyle bir karmaşanın meydana gelmediğini ifade ederek Süryanicenin Arapçadan üstün olduğunu savunur. Dil ve edebiyat ile ilgili İbnü'l-Mağribî'nin "Süryanice gramerinin Arapça gramerine karşı üstünlüğünün ne olduğu", "Süryani bilginlerinin kendi gramerlerini nasıl oluşturdukları ve neye göre kaidelerini belirledikleri", "Müslümanların yanındaki dilbilim gibi onlarda da de bir dilbilimin mevcut olup olmadığı", "Arapların dilde kullandıkları gibi onlarda da mecazın kullanılıp kullanılmadığı", "Arapça hat sanatına göre Süryanice hat sanatının nasıl olduğu", "Arapçada olduğu gibi Süryanicede de bitişik harflerin var olup olmadığı" gibi sorular sorar ve İliya bütün bu sorulara örnekler vererek açıklama getirmeye çalışır. (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 35-39)

Buraya kadar bütün sorularda dikkat çeken İliya'nın Süryanicedeki her şeyin Arapçadan daha iyi, daha kullanışlı, daha pratik, daha anlaşılır ve daha güzel olduğunu temellendirmeye çalışması olduğu görülür. Bu sorulara verilen cevaplardan kayda değer olan bir cevap, Süryanilik ve Hıristiyanlığın bir sembol ve mecaz dili ya da özel bir din diline sahip olarak bilinmesine karşın İliya'nın Süryanicede mecazın oldukça ender kullanıldığını ve daha ilginç olanı ise dilin mecaza başvurmasının aslında dilin acziyeti olarak yorumlamasıdır. Bu açıklamadan İliya'nın mistik veya tasavvufi sembolizme iyi bakmadığı ve Hıristiyan heretiklerinin sembolizme dayalı batını yönelimlerine karşı bir Hıristiyan kelamcısı veya zahiri uleması olduğu yönünde bir kanaat uyandırmaktadır. Ama aynı İliya, Tanrı'yı üç uknumlu bir cevher olarak betimlerken ve bu üç uknumu Zat olan Baba'nın isim ve sıfatları olarak sembolize ederken mecaza düşmekten kaçınmamıştı.

İbnü'l-Mağribî "Müslümanların kelim ilmiyle mukayese edildiğinde Hıristiyanların kelim ilmi nasıldır?" şeklindeki soruya İliya, Hıristiyanlardaki kelim ilminin daha açık, daha net ve daha isabetli olduğunu iddia eder. Ona göre, Müslümanların kelim şeriatlarına ve kitaplarına uygun, onların çerçevesiyle sınırlı ve onlara muhalif olan her şeyin reddi üzerine bina edilirken Hıristiyanların kelim mantık ilmine ve akla dayalı olup kıyas ilkelerine göre şekillenmiştir. İliya, Hıristiyan kelamının, diğer insanların kabul ettikleri mantık ilkeleri ve kıstaslara karşı çıkmadığı aksine onlara dayanıp kullandığını ileri sürer. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 40)

İbnü'l-Mağribî'nin "Müslümanlara göre Mantık ve nazârî-felsefî bilimleri okumak küfürdür ve bunlarla ilgilenen kimse zındıktır." şeklindeki açıklamasına karşılık Îliya, kuşkusuz Allah'ın insana verdiği en büyük nimetin akıl olduğunu, mantık ilminin ise akli temiz tuttuğunu, mantık ilmiyle çelişen her şeriatin akılla da çeliştiğini, bu yüzden her kim mantığın dine karşıt olduğuna inanırsa aklın da dine karşıt olduğunu savunmuş anlamına geleceğini, hâlbuki dinin ancak akıl ışığında idrak edilebileceğini ve sahih olabileceğini söyler.(İliya en-Nasîbî, 2008, s. 40)

İbnü'l-Mağribî'nin "Müslümanların mantık ve aklî bilimleri yasaklamaları, temel İslam bilimlerinden kopuşu beraberinde getireceği endişesiyledir." demesi üzerine Îliya şöyle der: "Mal toplamak, makam talep etmek, başkanlık arzu etmek, yeme, içme ve cinselliğe yönelik tutku beslemek gibi meşguliyetlerin aklî bilimlerle meşgul olmaktan daha fazla temel İslam bilimlerinden uzaklaştırır. Müslümanlar -Allah onları korusun- aklî bilimleri çalışmaktan değil, mal biriktirmekten, başkanlık arzulamaktan, yüksek evler istemekten, yeme-içme ve diğer bedensel arzulara bağlanmaktan uzak durmaları gerekir. Nitekim maddî arzular kişiyi zulme, haksızlığa ve üstünlük yarışına sürüklerken aklî bilimler adalete, hakka teslim olmaya ve şeriata sarılmaya sevk eder. Bu yüzden mantık kitaplarını okumak kötü değil, aksine övülecek bir meşguliyettir." (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 40)

İbnü'l-Mağribî, "Bu söylediklerine aslında benim de vereceğim cevaplar var ama buna zamanımız kalmadı. Açıklamalarınız oldukça önemliydi çünkü ben Hıristiyanların bu ilimlere bu denli sahip olduğunu bilmiyordum" diyerek oturum sona erer.(İliya en-Nasîbî, 2008, s. 40)

Bu oturumun, İbnü'l-Mağribî'nin Süryanice bilmediği ama Îliya'nın hem Arapça hem de Süryanice bildiği için herhangi bir konuda ona itiraz edecek bir birikimden yoksun olduğundan dolayı adeta Îliya ile yapılmış bir röportaj havasında geçtiği görülür. Îliya'nın Süryaniceyi över nitelikteki ifadeleri, Süryanicenin Arapçadan yüzyıllar önce en önemli ilim dili haline gelmiş olması açısından bazı haklılıklar taşısa da bu mukayesede mübalağaya düştüğü fark edilmektedir. Çünkü Îliya'nın bizzat kendisi de ilmî kitaplarının birçoğunu Arapça ile yazmıştı ve kendi döneminde Arapçada bilimsel kavramların neredeyse tamamı oturmuştu. Eğer Süryanice Arapçaya karşı bu kadar üstün avantajlara sahipse neden Îliya ilmî kitaplarını Süryaniceyle değil Arapça ile yazdı.

Bu diyalogda dikkat çeken bir diğer husus Müslüman ve Hıristiyanların aklî bilimlere yaklaşımının İbnü'l-Mağribî tarafından böyle bir erken dönemde gündeme getirilmiş olması ve daha önemlisi aklî bilimlerin Müslümanlarca iyi bir niyetle karşılanmadığının belirtilmesidir. Bu oturumdaki diyalogun satır aralarından İbnü'l-Mağribî'nin Müslüman fıkıhçı ve kelamcılarının aklî bilimleri öteleyen veya kötüleyen ortodoksî düşüncelerine katılmadığı ve aynı

durumun Hıristiyanlıkta da bulunup bulunmadığını öğrenmek istediği sezilmektedir. Akli bilimlerle uğraşmayı küfür saymak gibi uç bir noktaya temas eden İbnü'l-Mağribî'nin adeta Müslüman fıkıhçı ve kelamcılar arasındaki bu yanlış tutumu Hıristiyanlıktaki tutumla mukayese etmek üzerinden mahkûm etmek istediği anlaşılmaktadır. İliya'nın Hıristiyanların akli bilimlere bakış açısını içeren cevabın da aslında akli bilimleri önemseyen ve akli bilimlerin din bilimlerini destekleyen bir özelliğe sahip olduğunu beyan etmesinin İbnü'l-Mağribî'yi memnun ettiği görülmektedir.

2.4.7. Yedinci oturum

Bu oturum gök cisimlerinin etkileri, Hıristiyanların Müslümanlar ve nefis ile ilgili düşünceleri hakkındadır. Vezir İbnü'l-Mağribî'nin gök cisimlerinin etkileri hakkında Hıristiyanların ne düşündükleri ile ilgili bir soru sormasıyla oturum başlar ve İliya bu soruya özetle şöyle cevap vermekle devam eder: “Hıristiyanlara göre, gök cisimleri genel ilkelerde etkilidirler ancak tikel ilkelerde herhangi bir etkiye sahip değiller. Yani, güneş ve ay tutulması, mevsim, iklim ve hava olayları gibi genel ilkelerde gökcisimleri etkilidirler ancak her bir insanın iradesini ve geleceğini belirleme gibi özel ilkelerde gök cisimlerinin herhangi bir etkisi yoktur.” (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 40-41)

Vezir İbnü'l-Mağribî'nin Hıristiyanların Müslümanlar hakkında ne düşündüklerini sorması üzerine İliya özetle şunları söyler: “Bizim Müslümanlar hakkındaki inancımız ister Müslümanların egemen oldukları topraklarda ister dışında yaşayalım, ister bize iyi davranınsınlar ister iyi davranmasınlar, Müslüman olmayan ve bize muhalif olan bütün yöneticilerden daha çok itaat edilmeye ve sevmeye layık oldukları şeklindedir. Çünkü Müslümanlar dinlerinin bir gereği olarak bizi korur, bize değer verir ve bize iyilik yaparlar. Müslümanlardan bize saldıran biri olursa, onun sahibi yani peygamberi kıyamet günü ona düşman olacaktır. Müslümanların şeriatı bizi över ve bizi diğer dinlerden ayırır. Ama Mecusiler, Hindular, Sabiiler gibi bize muhalif olanlar, dinlerinin bir gereği olarak değil siyasetleri gereği bize iyi davranırlar. O halde inançları gereği bize iyi davranan Müslümanları, siyasetleri gereği bize iyi davranan diğer muhaliflerimizden daha çok sevmeliyiz.” (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 41-42)

Yine aynı bağlamda İliya şunları ekler: “Müslümanlara yakın olmamızın diğer sebepleri arasında, onların Mesih'i peygamber olarak kabul etmeleri, onun Allah'ın kelimesi olduğuna ve gökte yaşadığına inanmaları da yer alır. Hâlbuki diğer dinler Mesih'in peygamberliğini inkâr eder, onun sihirbaz ve yalancı olduğuna, ölmüş olduğuna ve toprakta çürüdüğüne inanır. O halde bize haksızlık etseler bile Mesih'i peygamber olarak kabul edenleri, bize iyilik yaptıkları halde Mesih'in peygamber olduğuna inanmayanlarla eşit görmemiz mümkün değildir. Ayrıca

Müslümanlar bize zulmettikleri ve bu yaptıklarını şeriatlarıyla kontrol ettikleri zaman yanlış yaptıklarını göreceklere, diğer Hıristiyan karşıtları kendi dinlerinde bize yapacakları bir iyiliği bile şeriatlarında destekleyecek herhangi bir yasa görmeyeceklerdir. Öyleyse Müslümanların kendi dinî prensiplerine muhalefet ettiklerini bildikleri halde bize yapacakları zulüm, diğer din müntesiplerinin kendi dinî prensiplerine karşı çıkarak bize yapacakları iyilikten daha sevimli gelecektir. Yine İslam'a muhalif olan dinlerden hiçbiri Müslümanlara sevgi bakımından Hıristiyanlar kadar yakın değildir. Diğer bütün dinlerden daha çok Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında müşterek paydalar vardır. Nitekim Mecusiler, Hindular ve Sabîiler Musa, İsa ve Muhammed bin Abdullah hakkında Müslümanlara karşı çıkarken Hıristiyanların Müslümanlarla olan ihtilafı yalnızca Muhammed b. Abdullah'ın peygamberliğidir. Hıristiyanların bu ihtilafına rağmen onlar yine de Müslümanların devleti için dua eder, Allah'tan devletlerinin devamını diler, dünya ve ahirette esenlik içerisinde olmalarını arzu eder." (İliya en-Nasîbî, 2008, ss. 42-43)

Vezir İbnü'l-Mağribî'nin, filozofların düşündükleri gibi nefsin cevher mi yoksa Müslümanların inandığı gibi araz mı olduğuna dair Hıristiyanların görüşünü sorması üzerine İliya, nefsin araz olmadığını çünkü araz olan bir şeye araz olan varlıkların ilişmedikleri veya eklemelenmediklerini hâlbuki nefse araz varlıkların eklemelendiğini, bilgi-cehalet, takva-bozgunluk, iyilik-kötülük gibi zıt varlıkların nefisle birleşebildiğini ve eğer araz olsaydı böyle zıtların bir arada toplandığı bir mahiyete sahip olmayacağını belirtir. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 43)

İliya'ya göre, nefsin araz değil bir cevher olduğunun bir diğer kanıtı rüyalaradır. Nitekim duyu organları pasif ve devre dışı ve beden de ölü gibi cansızken rüyada nefis gizli, uzak hatta gelecekte meydana gelecek olayları bile görmekte, bu gördüklerini saklamakta ve beden uyanınca nefsin bu müşahedelerini hatırlayabilmektedir. Eğer nefis araz olsaydı gaybı bilemez, bilgileri saklayamaz ve bir süre sonra bunları hatırlayamazdı. Çünkü nefse ait bu nitelikler arazın nitelikleri olamaz. Duyular devre dışı olduğu halde nefsin, bedenin uyanırken gördüklerin daha net bir şekilde görmesi nefsin cevher olduğunu gösterir. Bedenin kendisine gizli kalan (gayb) varlıkları görmezken nefsin bunları görmesi, onun bedenden üstün olduğu ve cevher olduğunu ortaya koyar. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 43)

Yedinci Oturumun sonundaki bu açıklamalardan sonra İbnü'l-Mağribî, İliya ve onun sorumluluğu altındaki rahiplerden kendisine dua etmeleri, Allah'tan işlerinde kendisine yardımcı olmasını dilemelerini ister ve böylece yedinci oturum da sona erer. (İliya en-Nasîbî, 2008, s. 43)

İbnü'l-Mağribî'nin gök cisimleriyle ilgili sorusu, kendisinin aslında astrolojiye ilgi duyduğu olasılığını gösterirken Êlîya'nın yaptığı bu açıklamalardan o dönem Doğu kilise babalarının astrolojiye sıcak bakmadıkları, gök cisimlerinin insan ve geleceği üzerinde birebir ve doğrudan bir etkilerinin olduğuna inanmadıkları ve böylece İslam düşünce tarihinde filozof ve mutasavvıfların astrolojiye olan ilgileri gibi bir ilgiye sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.

Hıristiyanların Müslümanlara bakış açısının ise Êlîya'nın gözüyle oldukça müspet olduğu fark edilmektedir. Êlîya'nın ve genel olarak Doğu kiliselerinin Müslümanlara bakış açısının olumlu olduğu, bu olumlu bakış açısında bir arada yaşamının sonucu oluşun ortak kültürün yanı sıra İslam medeniyetinin Ehl-i Kitab'a karşı müsamahakâr tutumu ve tevhit-teslis konusunda Müslümanlara nispeten daha yakın düşünmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Ancak o dönemde Doğu dünyasına egemen olan gücün Müslümanlarda bulunduğu, yöneten Müslümanların hâkimiyeti altında yönetilen Hıristiyanların İslam'a ve Müslümanlara karşı daha olumlu tutumlar içerisinde olmak zorunda olduklarının burada çok önemli bir faktör olduğu hesaba katılmalıdır.

Êlîya'nın nefsi cevher ve bilici olarak nitelendirmesi ve bunu duyu organlarının devre dışı kaldığı halde cevher olan nefsin görücü ve bilici olarak faal kalmasıyla yaptığı temellendirme İslam düşünce tarihinde metafizik varlığı temellendirme çabalarının birçoğunda karşılaşılan bir örnek olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim fizik ile metafizik arasında bir köprü olan nefsin cevher olma niteliğinden hareketle filozof ve mistiklerin metafizik varoluşa imkân tanıdıkları ve metafizik varoluşu rüya ve hayal gibi iki güçlü örnekle temellendirmeye çalıştıkları bilinmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Miladi 1000'li yıllarda kurulmuş olan Mervânîlerin kontrolündeki bölgelerde yaşayan halkların özellikle Nasrüddevle döneminden itibaren huzur içerisinde yaşamaya başladıkları, farklı mezhep, meşrep, din ve ırkın hoşgörüsüyle bir arada yaşama kültürüne sahip oldukları anlaşılmıştır. Bu dönemde Mervânîlerin bilge veziri İbnü'l-Mağribî ile Hıristiyanların önemli bilgini ve dinî lideri Êlîya arasında yapılan ve yedi oturumdan oluşun Mecâlis-i Seb'a bu dönemden geride kalmış en önemli dinler arası diyalog ve hoşgörü örneği olduğu fark edilmiştir. Birinci oturumda Tanrı, tevhit ve teslis konusu, ikinci oturumda Tanrı'nın İsa'ya hulul etmesinin keyfiyeti, üçüncü oturumda Hıristiyanların muvahhit olduklarının Kur'an'la temellendirilmesi, dördüncü oturumda Hıristiyanlığın doğru bir din olduğunun akli ve mucizevî delillerle temellendirilmesi, beşinci oturumda Hıristiyanların Hakka karşı olan herkesten uzak oldukları ve hakikat üzere oldukları, altıncı oturumda Dil, edebiyat, Arapça, Süryanice, İslam

ve Hristiyan kelamı ve yedinci oturumda ise, Hristiyanların gökcisimleri ve etkilerine, Müslümanlara ve nefse dair bakış açılarına yer verilmiştir. Bu diyalog İslam ve Hristiyanlık arasında karşılık bir diyalogdan ziyade adeta yetkin bir Müslümanın, yetkin bir Hristiyan ile yaptığı ve ana konusu Hristiyanlık olan bir röportaj hükmündedir. Çünkü yedi oturumun neredeyse tamamı Hristiyanlık ve inançlarını konu edinir ama İslam'ın buna karşı eleştirileri veya nazariyelerine fazla yer verilmez. Ancak ağırlıklı olarak Hristiyanlık ele alınmış olsa da böyle erken bir dönemde önemli bir kilise babasının Hristiyanlığın teolojik konularına getirdiği yorumların sadece tarihe tutulan bir ayna olmadığı, günümüzdeki Hristiyanlığın teolojik konulara getirdiği güncel yorumların ne denli değişip dönüştüğüne de açıklık getirdiği görülür. Diyalogun neredeyse bütün içeriğinin ele alındığı bu çalışmada, farklı din ve mezheplerin birbirine karşı müspet duygular ve temenniler içerisinde bir arada yaşama kültürünü nasıl güçlendirebilecekleri ve son tahlilde dünya kardeşliğine giden yolda erken dönem bir ışık olarak insanlığın yolunu nasıl aydınlatabilecekleri görülmüştür. Bu diyalogda Müslümanlara en yakın gayri Müslimlerin Hristiyanlar oldukları, Kur'an'ın da tanıklığıyla Hristiyanların Müslümanlarla bir arada yaşayabilecek dinî grupların başında geldikleri anlaşılmış ve Hristiyanlarla ilgili birçok yanlış anlaşılmanın diyalog sayesinde tashih edildiği ortaya konmuştur. Dünyanın en büyük dinî kitlesine sahip Hristiyanlık ve İslamiyet arasında gerçekleşen bu diyalog imkânı üzerinden dikkat çekilen bu iki din arasındaki yakınlık ve ortaklığın küresel barışa ve işbirliğine yapacağı katkıların önemi fark edilmiştir. Bu diyalogun aynı zamanda ezeli hikmet ve nebevî izleğin müşterek paydalarına dikkat çekmesi bakımından da önemli veriler içerdiği anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abul-Farac, G. (1999). *Abu'l-Farac Tarihi* (Çev. D. Ömer Riza). Türk Tarih Kurumu.
- Alican, M. (2012). *Bir Ortaçağ Şehri Olarak Meyyâfârikîn (Silvan)*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Amedroz, H. F. (1903). The Marwānid Dynasty at Mayyâfâriqîn in the Tenth and Eleventh Centuries A.D., *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Haziran 1903), 123-154.
- Baluken, Y. (2010). *Mervânîler Döneminde Dini Gruplar Arasındaki Münasebetler* (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baluken, Y. (2022). Mervânîler Devrinde Süryaniler. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 130-145. <https://doi.org/10.34085/buifd.1118555>
- Baluken, Y. (2008). Mervânîler Döneminde İlmî Faaliyetler. Uluslararası Silvan Sempozyumu.
- Berchem, M. V., & Strzygowski, J. (1910). *Amida*. Heidelberg.
- Bertaina, D. (2011). Science, Syntax, and Superiority in Eleventh-Century Christian-Muslim Discussion: Elias of Nisibis on the Arabic and Syriac languages. *Islam and Christian-Muslim Relations*, sayı 22(2), 197-207.
- Doru, M. N. (2011). Süryani Düşüncesinde Nusaybinli İliya'nın Önemi ve "Kitabu'l-Mecâlis" Adlı Eserinde Tanrı Görüşünün İslam Felsefesi ve Kelamı Açısından Değerlendirilmesi. *Milel ve Nihal inanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi*, 8(2), 53-82.
- Ebuna, A. (t.y.). *Tarihu'l-Keniseti's-Süryaniyyeti's-Şarkıyye*. Daru'l-Meşrik.
- Ebü'l-Fida, İ. İ. (t.y.). *El-Muhtasar fi Ahbari'l-Beşer* (C. 2). El-Matbaatü'l-Hüseyniyet'il-Misriyye.
- El-Azimi, M. b. A. (1984). *Tarihu Haleb*.
- El-Hamevî, Y. (1993). *Mu'cemü'l-Udebâ. Dârü'l-Garbi'l-İslâmî*.
- Er-Rûzrâverî, E. Ş. (2003). *Zeylu Tecâribü'l-Ümem. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiye*.
- Et-Tihâmî, A. b. M. (1982). *Divanu Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed Et-Tihâmî*. Mektebü'l-Meârif.
- Ez-Zehabî, Ş. (1996). *Siyeru A'lâmi'n-Nübela*. Müessesetü'r-Risale.
- Gabriel, A. (2014). *Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler* (Çev. A. Çetin). Dipnot Yayınevi.
- Heideman, S. (1997). A New Ruler Of The Marwanid Emirate in 401/1010 and Further Consediration On The Legitimizing Power Of Regicide. *ARAM*, 9-10 (1997-1998), 599-17.
- İbn Hacer el-Askalânî. (2002). *Lisânü'l-Mizân*. Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye.
- İbn Haldûn, A. (2000). *Tarihu İbn Haldûn* (C. 1-5). Darü'l-Fikir.
- İbn Hallikan, Ş. A. (1900). *Vefâyâtü'l-Âyân ve Enbâü Ebnâi'z-Zamân* (C. 6). Darü's-Sadr.
- İbn Şeddâd. (1991a). *El-A'lakü'l-Hatîre fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre* (C. 3/1). Menşurat-ü-Vezaret'üs-Sekafe.
- İbn Şeddâd. (1991b). *El-A'lakü'l-Hatîre fi Zikri Ümerai's-Şam ve'l-Cezîre* (C. 1/2). Menşûrât-ı Vizâreti's-Sikâfe.

- İbnü'l-Adîm, K. (t.y.). *Buğyetü't-Taleb fi Tarihi Haleb* (C. 1). Darü'l-Fikir.
- İbnü'l-Esîr. (1987). *El-Kamil fi't-Tarih* (C. 7, 8). Darü'l-Kütübi'l-İlmiye.
- İbnü'l-Esîr. (1997). *El-Kamil fi't-Tarih* (C. 8). Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- İbnü'l-Esîr. (2012b). *El-Kamil fi't-Tarih* (C. 10). Dâru'l-Kitabi'l-Arabî.
- İbnü'l-Esîr, İ. (t.y.-a). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi* (C. 10). Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Esîr, İ. (t.y.-b). *İslâm Tarihi el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi* (C. 9). (Çev. A. Özeydin, Bahar Yayınları).
- İbnü'l-Ezrak, A. b. Y. (1959). *Tarihü'l-Fârikî. Hey'etü'l 'Amme li Şuuni'l-Metabi'i'l-Emîriye*.
- İbnü'l-Ezrak, A. b. Y. (1990). *Mervânî Kürtleri Tarihi* (Çev. B. Mehmet Emin). Koral Yayınevi.
- İbnü'l-İbrî, E.-F. C. (1994). *Tarihu Muhtasari'd-Düvel*. Darü'r-Râidi'l-Lübnanî.
- İlyâ en-Nasîbî. (1975). *Elia Bar-Senaya History (Opus Chronologicum)* (Çev. H. Joseph.). Syriac Academy Publication.
- İliya en-Nasîbî. (2008). Mecâlis-u İliya Matranı Nusaybin Neşereha el-Eb Luvîs Şeyho el-Yesûî. *Mecelletü'l-Kadisiye li'l-Ulûmi'l-İnsaniye*, 11(4), Article 4.
- Konyar, B. (1936). *Diyarbakir Kitabeleri* C. 1-2. Ulus Basımevi.
- Mehmed Emin Zeki. (1948). *Tarihü'd-Düvel ve'l-İmârati'l-Kürdiye fi Ahdi'l-İslamiye*. Matbaatü's-Saade.
- Muhammed Şakir El-Kütübî. (t.y.). *Fevâtü'l-Vefâyât*. Darü's-Sadr.
- Nusaybini, İ. (t.y.). *Kitabu Def'i'l-Hemm*. Matbaatu'l-Ma'arif.
- Nusaybini, İ. (1903). *Risale fi Vahdâniyeti'l-Hâlık ve Teslisi Ekânimihi*. (L. Maluf, Ed.). el-Meşrik.
- Nusaybini, İ. (1907). *Fi Na'imi'l-Âhire*. el-Meşrik.
- Nusaybini, İ. (1936). *El-Hikemu'n-Nafi'a li'n-Nefs ve'l-Beden*. (P. Sabat Ed.). Divisione Delle Massime.
- Nusaybini, İ. (1936). *Risale fi Hüdûsi'l-'Âlem ve Vahdâniyeti'l-Hâlık ve Teslisi'l-Ekânim*. İçinde P. Sabat (Ed.), *Mebahisun Felsefiyye ve Diniyye li-Ba'di'l-Kudemâ min 'Ulmeai'n-Nasrâniyye*, Mektebetu Henry Frederick.
- Nusaybini, İ. (1968). *Risale fi Fazileti'l-'İfaf* (G. Antoni Ed.). el-Meşrik.
- Ripper, T. (2012). *Diyarbakir Merwanileri İslami Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı* (Çev. B. Şahin Fırat). Avesta Yayınları.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. (1990). *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan* (C. 1). Darü'l-Vataniye.
- Sibt İbnü'l-Cevzî. (2013). *Mir'âtü'z-Zaman fi Tarihi'l-A'yan* (1. bs). Darü'r-Risaleti'l-Alemiye.
- Söylemez, M. M. (2009). Meyyâfarikîn (Silvan) Tarihi Üzerine Notlar. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20, 221-249.
- Tufantoz, A. (2005). *Ortaçağda Diyarbakir Mervanoğulları/990-1085*. Aça Yayınları.
- Wright, W. (t.y.). *A Short History of Syriac Literature*.
- Yaz, A. (2019a). *Mervânî Hükümdarı Nasrüddevle Ahmed*. Akademisyen Kitabevi.

- Yaz, A. (2019b). *Mervânî Vezirleri*. Akademisyen Kitabevi.
- Yaz, A. (2020a). Mervânî Devleti'nin Kurucusu Bâd b. Dostık. *Turkish Studies*, 15(2), 723-749. <http://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.42699>
- Yaz, A. (2020b). Mervânî Hükümdarı Ebu Ali Hasan b. Mervân. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 48, 317-344.
- Yaz, A. (2020c). Mervânî Hükümdarı Ebü'l-Kasım Nizâmüddîn Nasr. *Historiy Studies*, 12(6), 2919-2942. [10.9737/hist.2020.948](https://doi.org/10.9737/hist.2020.948)
- Yaz, A. (2020d). Mervânî Hükümdarı Mümehhidüdevle Ebu Mansûr Said. *Şarkiyat*, 12(3), 536-558. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.739809>
- Yaz, A. (2021). Mervânîlerin Son Hükümdarı Nâsirüddevele Ebü'l-Muzaffer Mansûr. *Düsbed*, 13(27), 106-125.
- Yûsuf, A. (1972). *Ed-Devletü'd-Düstekiye fî Kürdistani'l-Vüstâ* (C. 1). Matbaatü'l-Livâ.
- Yûsuf, A. (2001). *Ed-Devletü'd-Düstekiye fî Kürdistani'l-Vüstâ* (C. 2). Dâr Ârâs.

İŞGÜCÜ GÖÇÜ VE SENDİKALAR: İŞGÜCÜ GÖÇÜNE ALMAN SENDİKALARIN YAKLAŞIMI

LABOUR MIGRATION AND TRADE UNIONS: GERMAN TRADE UNIONS' APPROACH TO LABOUR MIGRATION

Hacı SARI*

Öz

1950'lerden itibaren yüksek büyümeye bağlı olarak gelişmiş ülkelerde oluşan emek arz açığı 'misafir işçi' yöntemiyle karşılanmaya çalışılmıştır. Misafir işçilik, sermaye sınıfı açısından üretimin ve kârlılığın sürekliliğini sağlarken, işçi sınıfı için beklenen etkisi olumsuzdu. Bu bağlamda işçi haklarının savunucusu olan sendikaların işgücü göçüne ve göçmen emeğine yaklaşımı önem kazanmaktadır. Göçle birlikte emek arzındaki artış, ücretlerin düşmesine sebebiyet vereceğinden endişe edilmekte ve işçi sınıfı adına elde edilen kazanımların kaybedileceği korkusu hakimdir. Göç sürecinde çapraz ateş arasında kalan sendikalar yerli işgücünün kaygılarını gidermek, toplumsal ve ekonomik beklentileri karşılamak zorundaydı. Bu çalışmada, sosyal demokrat tecrübeye ve sendikal geleneğe sahip olan Almanya'da sendika-göçmen işçi ilişkilerinin değerlendirilmesi hedeflenmiştir. Göç sürecinin ilk 25 yıllık periyodunda ilgili literatür incelenerek sendikaların göçmen işçilere yönelik tutumları incelenmektedir. Alman sendikaların pragmatik bir tavırla işçi sınıfı arasında yerli-yabancı şeklinde segmentasyona göz yumdukları iddia edilmektedir. Görece yüksek ücretler ve terfi karşılığında yerli işgücü için rıza üretilirken, refahın artışına aracılık eden göçmen işgücünün ise ayrımcılığa uğramıştır.

Anahtar Kelime: Almanya, İşgücü göçü, Misafir işçiler, Sendikalar, Alman Sendikalar Birliği

Jel kod: F22, J71, J51, J52, J61

Abstract

Since the 1950s, the labour supply deficit in developed countries due to high growth was tried to be met by 'guest workers'. While guest labour ensured the continuity of production and profitability for the capitalist class, its expected effect for the working class was negative. In this context, the approach of trade unions, which are the defenders of workers' rights, to labour migration and migrant labour becomes important. There were fears that the increase in labour supply due to immigration would lead to a fall in wages and that the achievements of the working class would be lost. This study aims to evaluate union-migrant worker relations in Germany, which has a long trade union tradition. The attitudes of trade unions towards migrant workers in the first 25 years of the migration process are examined by analysing the related literature. It has been argued that German trade unions have pragmatically condoned the segmentation of the working class into foreign and domestic. Relatively high wages and opportunities for advancement generated consent among the indigenous labour force. However, migrant workers were discriminated against.

Keywords: Germany, labour migration, guest workers, trade unions, German Trade Union Confederation.

Jel Kod: F22, J71, J51, J52, J61

GİRİŞ

Almanya’da 1955’te ‘misafir işçilik’ çerçevesinde başlayan işgücü göçünün temel karakteristiği geçici olmasıdır. Bu sebeple göçmenlerin refah devletinin kurumlarına veya topluma entegre edilme perspektifi geliştirilmemişti (Carstensen, 2022). Bu özelliğinden dolayı sendikal faaliyetlere fazla bir etkisi olması beklenmeyen işgücü göçüne sendikalar yine de başından itibaren eleştirel yaklaşmışlardı. Zira işgücü göçünün tarihsel tecrübesi, göçmen işçilerin yedek işçi ordusu olarak değerlendirildiğini göstermekteydi. Ayrıca işgücü göçünün çalışma şartları, standartları ve ücretler hususunda yerel işçilerin aleyhine işleyen bir vaziyet doğuracağı ve işçilerin pazarlık gücünü zayıflatacağı öngörülmekteydi (Foroutan vd., 2022, s.2). Bundan dolayı işçi sınıfının kollektif temsilcisi olan sendikalar başından beri işgücü göçüne mesafeli ve hatta bir nebze şüpheyile yaklaşmışlardı.

Öbür taraftan piyasaların talep ettiği işgücü yerel kaynaklardan karşılanacak düzeyde olmadığından meseleye sorun çözme çerçevesinde yaklaşılmasını gerektiriyordu. Üstelik sendikalar pazarlık güçlerinin kırılmasına mâni olmak ve işçi sınıfına rağmen hayata geçirilecek bir sürecin tamamen dışında kalmamak için de politika üretmek zorundaydı. Sendikalar, toplumsal meşruiyetlerini sorgulatacak bir pozisyona düşmemek için katı ilkesel taktiklerle mücadele etmek yerine sürece dahil olarak işçi sınıfının aleyhine olacak neticeleri engellemek ve süreçten işçi sınıfı adına pozitif sonuç alma siyasetini tercih etmişlerdir. Yine de sendikalar bu süreçte uzunca bir süre göçmen işçilerle nasıl bir ilişki geliştirecekleri hususunda ikilemde kalmışlardı (Carstensen, 2022). Aslında bu tercih sendikaları çevreleyen kısıtların bir neticesiydi. Zira sistemde biçilen rolün gereği olarak sendikaların ancak kısıtlı bir alanda etkinlik göstermelerine müsaade edilmektedir. Makro politikaların belirlenmesinde kısmi etkileri olsa da nihai karar mercii olmadıkları aşikardır. Üstelik bu gibi durumlarda sendikal talebin diğer aktörlerin talepleriyle örtüşme derecesi de önemlidir. Şayet sendikalar da genel temayüle uygun olarak hareket eder ve bu yönde talep oluştururlarsa sistem için bir sıkıntı olmayacağından daha geniş bir etkinlik alanı bulabilirler. Ancak çatışan menfaatlerin olduğu durumlarda sendikaların etkinlik alanları diğer aktörler tarafından gerekirse zor kullanılarak kısıtlanmaya çalışılır.

Talep ve istekleri ulusal düzeyde oluşturulmuş olan ve büyük ölçüde ulusal sınırlarla mukayyet bir perspektife sahip olan sendikaların (Treichler, 1998, s.241) işgücü göçü meselesinde iki ateş arasında kaldıkları söylenebilir. Bir yandan evrensel ilkeler çerçevesinde politika belirleyip göçmen işçilerin hak ve menfaatlerini sermayedara karşı korumak ve sendikal hareketin bir

gereği olarak göçmen işçileri de temsil etmek durumundaydılar. Diğer yandan yerli işgücünün menfaatlerini temsil etmek suretiyle pazarlık gücünü korumak zorundaydılar.

Ancak 50'lerde başlayan işgücü göçü, beklenen olumsuz sonuçları doğurmadı. Göçmen işçiler, bir rekabet unsur oluşturmadıkları gibi yerli işçiler için bir nevi terfi aracı oldukları söylenebilir. Bu neticenin sendikaların süreci yönetme kapasitesinden kaynaklandığı şeklinde yorumlamak mümkünse de iktisadi genişleme döneminde ekonominin genel durumu da katkı sağlamıştır. Bu noktada sendikaların bazı ilkelerden taviz verdiğini de söylemek mümkündür. Sürecin başında sendikalar tarafından ileri sürülen şartlar esnetilmiş, ücret ve çalışma koşullarının göçmen işçilerin aleyhine işlemesine göz yumulmuştur.

1961'de Almanya ile imzalanan Ankara Antlaşmasıyla başlayan göçmen işçilik sürecinde Türkiye'den önemli sayıda işgücü Almanya'ya göç etmiştir. Göçün çeşitli veçhelerini değerlendiren bir literatür gerek Türkiye'de gerekse Almanya'da oldukça gelişmiş olmakla birlikte göçten olumsuz etkilenmesi beklenen hedef ülkedeki sosyal gruplardan işçilerin ve işçi temsilcileri olan sendikaların konuya dair tepkilerini inceleyen literatür Türkçe yazında çok az yer bulmuştur. Tunçay & Silier (1987) Türkiyeli işçilerin Avrupa işçi hareketleri içindeki yerini tartışırken, Korkmaz (2018) ise bir kamusal alan olarak ele aldığı sendikal örgütlenmede Türkiye menşeli işçilerin sendikalarda temsilini ele almıştır. Buna mukabil işçi kesimi ve işçi sınıfının kollektif temsilcisi olan sendikaların işgücü göçüne ve göçmen işçilere yönelik tutumları Almanya'da geniş bir literatür oluşturmuştur. Sendikaların işgücü göçüne yönelik tutumlarından, sendika – göçmen işçi ilişkilerini konu edinen geniş bir literatürden bahsetmek mümkündür. Bunlar arasında özellikle Andreas Treichler (1998), Simon Goeke (2020b) ve Oliver Trede'nin (2015) çalışmaları, işgücü göçü sürecini sendika – göçmen işçi ilişkilerini merkeze alan çalışmalar olmaları hasebiyle önemlidir. Huwer ise (2013) DOMİD tarafından yayınlanan kitabında 1973 yılında gerçekleşen Ford grevini incelemiştir. 1973'te göçmen işçilerin başlattığı Ford grevi ve benzeri eylemler Almanya'da emek mücadelesine göçmenlerin önemli bir katkısı olarak okunabilir.

Almanya'da göçmen işçi istihdamına yönelik oluşan yazında genelde 'misafir işçi' kullanılmakla birlikte sonrasında ise 'yabancı işçi' ifadesi de yaygınlık kazanmıştır. Bu literatürde göçmen işçilere yönelik ortaya çıkan tarih yazımında bazı klişeler sıklıkla tekrarlanmaktadır. Buna göre, genelde düşük eğitim seviyesine sahip, kalifiye olmayan güney Avrupalı erkeklerden oluşan göçmen işçiler demokratik toplumun gereklerine ve endüstriyel çalışmanın zorluklarına kendilerini alıştırmak zorundaydılar. Devamında genç ve bekar erkeklerden oluşan göçmen işçilerin kendilerini geçici gördükleri Almanya'da uzun süreli

ikamet perspektifleri olmadıkları kabul edilir. Mümkün en kısa zamanda çokça para biriktirme hedefinde olan göçmen işçiler bu sebeple Alman işçilerin yapmak istemediği oldukça zor, kirli, gürültülü ve rutin işleri üstlenmekten geri durmadılar. Kendilerini kısa süreli işçi olarak görmelerinden dolayı kötü çalışma ve yaşam şartlarına dair herhangi bir şekilde tepki de göstermedikleri varsayılır (Goeke, 2020b, s.49). Oysa bu varsayımların gerçeği yansıtmadığı kolayca fark edilir. Göçmen işçilerin Almanya'ya gelmeye başladığı 1955 yılından sonra çeşitli şekillerde itirazlarını dile getiren eylemlerde buldukları kaydedilmiştir. Ayrıca bu yazın her şeyden önce mevcut durumu meşrulaştırma kaygısı taşımakta ve kısmen de ayrımcılık ve aşağılamaya yönelik ögeler taşımaktadır. Oysa geçici olma psikolojisi kısmen geçerli olsa da kimse kötü muameleyle rıza göstermez ve kötü şartlara katlanmayı istemez.

Bu çalışmada göçmen işçilere yönelik algının işçi temsilcisi olan sendikalar özelinde tartışılması hedeflenmektedir. Zira işçilerin ve işçi temsilcisi sendikaların işgücü göçüne yönelik tutumları aslında diğer kesimlerin yaklaşımından daha önemlidir. Zira işçi kesimi hem emek piyasasında göçle birlikte meydana gelen değişimlerden etkilenmekte hem de toplumun bir parçası olarak diğer toplumsal değişimlerin etkilerine maruz kalmaktadır. Bu suretle aynı uzamı paylaşan aktörlerin mevzuya yaklaşımı duygusal olmaktan ziyade verilerle test edilmeye daha uygundur.

1. İşgücü Göçünün Teorik ve Tarihi Çerçevesi

Ekonomik saiklerle gerçekleşen göç insanlık tarihinde uzun bir geçmişe sahiptir. Geçim şartlarının zorlaştığı coğrafyalarda insanlar toplu ya da bireysel olarak göç yoluna başvurmaktan geri durmamışlardır. Avrupa ülkeleri keşifler ve kolonizasyon süreciyle birlikte uzunca bir süre göçün kaynak ülkeleri konumundaydılar. Ancak bu süreç sanayileşmeyle birlikte tersine dönmeye başlamış ve 19. yy.'ın sonlarına doğru merkez Avrupa ülkelerinden yeni dünyaya göçün sonuna gelinmişti. I. Dünya Savaşından önceki yıllarda diğer sanayileşmiş ülkeler gibi işgücü açığı bulunan Almanya, bu açığı doğu Avrupa'dan karşılamaya çalışmışsa da yine de emek arz ve talebi arasındaki açık kapanmamıştır. İki büyük savaş ve ekonomik krizlerin şekillendirdiği 20. yy.'ın ilk yarısında sanayileşmiş ülkelerde siyasi, sosyal ve ekonomik denge oturmadığından göçler, savaşlara bağlı oluşan krizlerin neticesi olarak gerçekleşmiştir. İşgücü göçü gibi ekonomik saiklere gerçekleşen göçler ise savaş sonrası dönemi karakterize etmektedir.

Almanya ve diğer gelişmiş ülkelere doğru gerçekleşen işgücü göçü de ekonomik saiklerle gerçekleşen göçler arasında tasnif edilebilir. II. Dünya Savaşı'nı takip eden ekonomik yeniden yapılanma dönemi, dünya ekonomisinde yüksek büyüme ve gelişmiş ülkelerde de işgücü

piyasalarının genişlemesiyle karakterize edilmektedir. Ancak savaşların nüfus yapısı üzerindeki olumsuz etkisi işgücü açığına sebep olmuştu (O. Tuna, 1966, s.168). 1945-1973 arasında gelişmiş ekonomiler yıllık ortalama %8 oranında büyüme performansı gösterdiği yeniden yapılanma sürecinde gerçekleşen yüksek büyüme beraberinde emek talebini doğurmuştur (Oltmer, 2015, s.9).

Avrupa ülkeleri özelinde II. Dünya savaşı sonrası dönemde göçü açıklamaya çalışan yaklaşımlardan birkaçının kesiştiği bir mevzudur emek göçü. Öncelikle tarihsel yapısalci yaklaşımlardan dünya sistemi ve bağımlılık teorisi çerçevesinde sömürü ilişkilerinin bir devamı olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Bu yoruma göre emek göçü, merkez ve çevre ülkeler arasındaki eşitsiz ilişkilerin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır (Castles & Miller, 2008, s.35).

Göçü ekonomik nedenlerle ve bireysel tercihlerle açıklamaya çalışan itme-çekme kuramı ise daha çok mikro bir perspektif geliştirir. Modern sanayi toplumlarının yapısal ihtiyaçlarıyla ilintili olarak ileri sürülen itme-çekme modeline göre hedef ülkenin katmanlı emek piyasası göç hareketinin sebebini oluşturur. İtme-çekme kuramına göre hedef ülkedeki görece düşük ücretler göçü doğurmakta, benzer işler için kaynak ve hedef ülkeler arasındaki ücret farkları göçü cazip kılmaktadır (Castles & Miller, 2008, s.31). Bu iki açıklama modelinden farklı olarak göç sistemleri teorisi ise göçü etkileyen makro ve mikro etkenler ile aracı yapıları bir arada değerlendirir. Büyük ölçekli kurumsal etmenler, dünya piyasasının ekonomi politikası, göçü kontrol için yapılan yasal düzenlemeler ve kurumlar gibi makro yapıların yanında enformel toplumsal ağlar gibi mikro etkenleri de dahil eder. Bunun yanında aracı yapılar da göç olgusunda önemli etken olarak değerlendirilir. Böylece göç, makro, mikro ve aracı yapılar bileşkesinden oluşan etkenler neticesinde ortaya çıkar (Castles & Miller, 2008, s.39).

Göç, katmanlı sonuçlar doğuran bir olgudur. Kaynak ülke için kısa vadede cazip etkiler doğurduğu gibi hedef ülke için de cazip durumlar yaratır. Hedef ülkenin çalışan sınıfı için iş, ücretlerin yanında prestij ve statü unsuru olarak rol oynamaktadır. İkincil sektördeki işler için hedef ülke işgücünün ikna edilmesi, ancak daha yüksek ücretle mümkün olabilir. Bu durumda birincil sektörün ücretleri de artmak durumunda olacağından maliyetler artacağı gibi işgücü talebi de karşılanamamış olacaktır. Bu sebeple prestijli olmayan, vasıf gerektirmeyen ve statü sağlamayan işler için göçmen işgücünün tercih edilmesi daha makul bir çözüm olur.

II. Dünya Savaşı sonrası çevre ülkelerden, merkez ülkelere gerçekleşen emek göçünü bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Savaşın sebep olduğu işgücü kaybının yanı sıra yeniden yapılanma için ihtiyaç duyulan emek miktarı hedef ve kaynak ülkeler arasında göçü cazip hale getirmiştir. Yeniden yapılanma sürecinde Almanya, güney Avrupa ülkeleri ve Türkiye'den işçi

talebinde bulunurken Fransa, İngiltere ve Hollanda gibi kolonyal geçmişi bulunan ülkelerin tercihlerinde ise daha ziyade bu ülkelerin tarihsel tecrübesi rol oynamıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonraki 30 yıllık süreçte imzalanan ikili anlaşmalar hedef ve kaynak ülkeler arasında göç politikası enstrümanı olarak kullanılmıştır. Göçmen işgücünün istihdamına yönelik yapılan antlaşmalar, İsviçre, İngiltere, Fransa, Almanya, İsveç, Hollanda ve Belçika gibi hedef ülkeler arasında da rekabeti yoğunlaştırmıştır. 1920'lerden petrol krizine kadar geçen sürede yaklaşık 120 civarında ikili antlaşma imzalanmıştır (Oltmer, 2015, s.10). Bahis mevzuu ülkeler için uluslararası piyasalarda rekabet gücünün korunması göçmen işçi emeği sayesinde mümkün olmuştur.

Gelişmiş ülkelerin rekabet gücünü koruma çabaları sürekli olarak gelişmiş ve az gelişmiş ülkeler arasındaki farklara dayanmaktadır. Son iki yüzyılda gelişmiş ülkelerin dünyanın diğer halklarıyla kurdukları ilişkiyi bir çeşit 'artı değer' transferi olarak görmek mümkündür. Ulusötesi göçler netice itibarıyla dünya çapındaki eşitsizliğin ve adaletsizliğin ifadesi olarak tezahür etmektedir. Kolonyal dönemin ilişkileri çerçevesinde 'fazla nüfus' ihraç edilirken (Bauman, 2018) karşılığında oralarda üretilen mal ve hizmetler transfer edilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise ucuz emeğin merkeze taşınması suretiyle artı değer üretilmeye çalışılmıştır. Böylelikle işgücü açığının karşılanması ve emek maliyetlerinin düşürülmesi mümkün olmuştur. Emek-sermaye ilişkisinde artı değer transfer stratejileri daha sofistike yöntemlerle devam etmiştir. Küreselleşmeyle birlikte mal ve hizmetlerin emeğin ucuz olduğu bölgelerde üretilmesi stratejisi benimsenmiştir. Üstelik bu strateji gelişmiş ülkeleri birçok açıdan daha steril hale getirmiş, sanayileşmenin çirkin yüzü olan çevre kirliliği, hastalıklı ve yıpranmış bedenler ve kirli ellerden uzak olma imkânı sunmuştur.

Ancak işgücü göçü, hedef ülkelerde refahı artırırken bazı maliyetleri de beraberinde getirmiştir. Göçle birlikte oluşan sosyal maliyetler göçmen işçiliğin iyi bir çözüm olmadığı kanaatini doğurmuştu. Bu durumun veciz özeti ise Max Frisch'in "Wir riefen Arbeitskräfte, und es kamen Menschen" [Biz işçi istedik, onlar insan gönderdi] (Der Spiegel, 2011) ironik cümlesinde ifade bulmuştur.

Öbür taraftan Der Spiegel'de yayınlanan bir yazıda göçmen işgücü göçü istihzai bir dille "zenginlere kalkınma yardımı" şeklinde tasvir edilmiştir. Birçok göçmen işçi Almanya'nın refahını arttırmak için köle gibi çalışırken beden veya ruh sağlığını kaybederek ıskartaya çıkmış ve hatta hayatından olmuştur (Der Spiegel, 1971). Göçmen işgücünün Almanya'nın kalkınmasındaki rolüne ithafen G. Wallraff tarafından kullanılan "Türkomasyon" kavramı ise

ABD otomotiv sektöründe siyahi emeğin kullanımını için kullanılan “negromasyon” kavramına (Seymen, 2021b) gönderme yapmaktaydı.

1.1. Sayılarla işgücü göçü

Uzun zaman için göç veren bir ülke olan Almanya ekonomik ve politik şartların değişmesiyle birlikte artık göç alan bir ülke konumuna gelmiştir. İşgücü göçünün başladığı 1955’ten resmi olarak sona erdirildiği 1973 tarihine kadar toplamda 14 milyon yabancı işçi Almanya’ya göç etmiş ve bunlardan 11 milyon kadarı geri dönmüştür (Oltmer, 2015, s.11). Savaş sonrası dönemde kısa sürede toparlanan Almanya’da 1950 yılında %11 olan işsizlik oranı 1960’a gelindiğinde %1’e düşmüştü ve Alman hükümeti bu sorunu misafir işçilerle çözmeye karar vermişti (DOMID, 2022). Açık işler ve işsizlik verileri değerlendirildiğinde misafir işgücü Alman ekonomisi için makul bir çözüm olarak görülmekteydi. 1960 yılında Almanya’da 150.000 işsize karşılık 650.000 açık pozisyon bulunmaktaydı (Öger, 2011, s.1). Bu çerçevede İtalya (1955), İspanya (1960), Türkiye (1961) Fas (1963), Portekiz (1964), Tunus (1965) ve Yugoslavya’dan (1968) misafir işçi talebinde bulunulmuştur (DOMID, 2022; McRae, 1982, s.407). Tablo:1’de de görüldüğü üzere 1955 yılında Almanya’da toplam 80.000 yabancı işçi bulunmaktayken bu sayı 1973 yılında 2,59 milyon gibi rekor bir seviyeye ulaşmıştır.

Tablo 1

Menşe ülkelere göre Almanya'da göçmen işçi sayısı (1950-1980/bin kişi)

	Toplam	İtalya	Yunanistan	İspanya	Türkiye	Portekiz	Yugoslavya
1955	80	8	0,60	0,50	-	-	-
1960	329	144	21	16	3	0,30	9
1965	1.217	372	187	183	133	14	64
1970	1.949	382	242	172	354	45	423
1971	2.241	408	269	187	453	58	478
1972	2.352	426	270	184	511	66	475
1973	2.595	450	250	190	605	85	535
1974	2.287	332	229	150	607	78	467
1975	2.039	292	196	125	543	68	416
1980	2.016	308	130	85	588	58	349

Kaynak: Statista, 2023, auslaendische arbeitnehmer in der Bundesrepublik Deutschland; <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1156090/>

Türkiye’den Almanya’ya işgücü göçü ise Avrupa’nın ekonomik olarak genişlediği dönemde başlamıştır. Türkiye büyükelçiliğine gönderilen bir notla başlayan işgücü göçü süreci, Almanya tarafı için Çalışma Bakanlığı ve kısmi olarak da Ticaret Bakanlığı sorumluluğunda yürütülmüştü (Aybek, 2012, s.40). 1960 yılında Almanya’nın Türkiye’den işgücü talep edeceğine dair antlaşma kesinleştiğinde Almanya’da çoğunluğu öğrenci ve iş adamı olmak

üzere sadece 2500 kadar Türk yaşamaktaydı (Öger, 2011, s.1). Antlaşmayla birlikte misafir işçilerin seçimi ve işe yerleştirilmesi için Almanya tarafından Türkiye’de ofisler açılmıştı (Aybek, 2012, s.40).

1970’lerden itibaren Batı Avrupa ülkelerinde sanayi yatırımlarındaki büyümenin sınırına ulaşılmasıyla birlikte Keynesyen ekonomi politik yaklaşımda da sona gelinmiştir. Buna bağlı olarak işgücü talebi yavaşlamış ve Kasım 1973 yılında ise resmen durdurulmuştur (Meier-Braun, 2017, s.17). Ancak misafir işçiler, müktesep haklarına binaen gittikleri ülkelerde yaşamaya devam etmişlerdir. 80’lerden itibaren mesele işgücü talebi, misafir işçi kavramlarından ziyade toplumsal uyum sorunları (entegrasyon) çerçevesinde tartışılmaya başlanmıştır.

İşgücü göçünün durdurulmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. Öncelikle emek piyasalarındaki yapısal faktörler bunun başında gelmektedir. Rasyonelleşme ve otomasyon sürecinin etkisiyle 70 ve 80’lerde yarı vasıflı ya da vasıfsız emek talebi düştüğü gibi (Oltmer, 2015, s.12) değişen ekonomik koşullar da sürecin hızlanmasını etkilemiştir. Ekonomik faktörlerin dışında sosyal faktörler de bu konuda etkili olmuştur. Özellikle 1972’de Münih olimpiyat oyunlarında yaşanan rehine krizi ve Ford’un Köln fabrikasında meydana gelen grev bunların başında gelmekteydi. Bu gibi gelişmeler işgücü göçünün artık sadece istihdam ve ücret sorunları çerçevesinde ele alınacak bir mesele olmadığı, toplumsal bir mesele hatta bir iç güvenlik sorunu olarak değerlendirilmesine neden olmuş (Hüttner, 2014) ve akabinde ekonomideki daralma sebep gösterilerek işgücü talebi durdurulmuştur.

1973 yılında tek taraflı olarak durdurulan işgücü göçü süreci farklı bir reaksiyonu doğurmuştu. Bir daha Almanya’ya gelememe endişesi taşıyan ve daha önce misafir işçi olarak kendini konumlandıran sayısız emekçinin Almanya’da ikamet kararı almasında etkili olmuştur. Bu karar, göçmen işçilerin aile ve akrabalarının Almanya’ya göç sürecini de hızlandırmıştır (DOMID, 2022). 1975’te çıkarılan yeni yasayla bazı sosyal hakların (çocuklar için yapılan ödemeler) Almanya’da ikamet zorunluluğu şartına bağlanmasıyla birlikte misafir işçilik kalıcı ikamete dönüşmüştür (Höhne vd., 2014, s.7).

İşgücü göçü çerçevesinde artmaya başlayan yabancı nüfus oranı 1960’larda toplam nüfusun %1,2’sini oluştururken, 1980’e gelindiğinde bu oran %7,2’ye çıkmıştır (Foroutan vd., 2022, s.2). 1980’lerde Almanya’daki yabancıların %33’ünü Türkler, %14’ünü Yugoslavya uyruklular ve %13,9’unu da İtalyanlar oluştururken toplam nüfusun %10’u yabancılardan oluşmaktaydı (Oltmer, 2015, s.11). 2001’de ise göçmen kökenli nüfus toplam nüfusun %8,9’unu

oluşturmaktaydı (Bade & Oltmer, 2003, s.821). Bugün ise artık ‘yabancı’ yerine kullanılan ‘göç menşeli nüfus’ Almanya toplumunun yaklaşık %19’unu oluşturmaktadır (DOMID, 2022).

2. Göçmen İşçiler, Sorunlar ve Sendikal Yaklaşım

II. Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan ekonomik büyüme ve refah döneminde gelişmiş ülkelerin işçi sınıfı da kendi payına düşeni almakta sorun yaşamadı. Fordist uzlaşısı olarak ifade edilen bu dönem için yüksek ücretler, yüksek kârlarla sağlandığı için bir sıkıntı oluşturmamaktaydı. Buna mukabil göçmen işçiler oluşan bu refahtan yeterince faydalanamadılar ya da elde ettikleri kazançlar ancak zor çalışma şartlarının neticesi olarak husule gelebilmiştir. Bu noktada Almanya’daki sendikaların bazı olumlu yaklaşımlarına rağmen kararlı bir duruş gösterdikleri söylenemez. Tunçay & Silier (1987), göçmen işçilerle ilgili politikaların pek çoğunda devlet, sermaye ve sendikaların pozisyonları arasında önemli bir fark olmadığını ifade etmektedir. Sendikalar, farklı tavır aldığı durumlarda ise bunu sadece söylem düzeyinde gerçekleştirmiştir. Sendikaların göçmen işçilerle ilgili sergilediği tavır söylem bakımından evrensel ilkeler çerçevesinde ifade bulurken, iş yerinde aynı tavrı göstermediklerini söylemek mümkündür. Özellikle göçmenlerin başlattığı protesto ve grev benzeri eylemlerde sendikalardan yeteri kadar destek görmemişlerdir. Göçmen işçilerin iş yerinde ücret, çalışma şartları ve çalıştıkları pozisyon itibarıyla ayrımcılığa uğradıkları ve sendikaların da buna itiraz etmediği bilinmektedir. Örneğin göçmen işçilerin başlattığı birçok endüstriyel eylemde sendikalar sessiz kalmayı yeğlemişlerdi. Bu tür eylemlere destek verme hususunda kanuni kısıtları (çalışma barışı) bulunan sendikaların işyerinde oturmuş çalışma düzenine de bir itirazı olmamıştır. Zira işçilerin işten atılması, işteki pozisyonlarına bağlı olarak ücret gruplarının oluşturulması ve ücret eşitsizliği, işgünün kalitesi gibi olgular sendikaların haberdar olmadığı konular değildi. Üstelik bütün bunlar, göçmen işçilerin istihdamıyla birlikte Alman işçilerin çalıştıkları işte terfi ettiği bir satıhta meydana gelmiştir.

Sektörel olarak değişmekle birlikte genelde göçmen işçiler en zor işlerde işe başlamak durumundaydılar. Yabancılar çoğunlukla vasıfsız veya yarı vasıflı işçiler olarak parça başı, vardiyalı sistemler ve montaj hatlarının bulunduğu alanlarda, Alman işçiler için cazip olmayan işlerde istihdam edilmişlerdir. Tüm hedef ülkelerde, göçmen işçiler genellikle kötü sağlık koşullarında ve yüksek fiziksel dayanıklılık gerektiren endüstriyel üretimde çalıştırıldılar. Buna mukabil Alman iş arkadaşları ya daha kolay işlerde ya da formen gibi daha yüksek statülerde istihdam edilmekteydi (Hüttner, 2014). Demir-çelik, tekstil, otomotiv endüstrisi ve madencilik göçmen işçilerin istihdam edildiği sektörlerin başında gelmekteydi. Göçmen işçiler yerel işgücünün artık kabul etmediği ücret koşullarında, yarı vasıflı veya vasıf gerektirmeyen işleri

üstlendiler (Oltmer, 2015, s.11). Bu sayede birçok Alman işçinin daha cazip veya nitelikli pozisyonlara yükselmesi sağlanmış, diğer bir ifadeyle göçmen işçilerin istihdamı yerli işgücü için yukarı doğru hareketliliğe neden olmuştur.

Formel olarak, yabancı işçiler Alman işçilerle eşit konumdaydılar. Sendikalar, göçmen işgücü göçüne bu şartla razı olmuşlardı. Ancak esas olarak eğitim veya yabancı ülke sertifikalarının tanınmaması ve Almanca ifade eksikliği gibi nedenlerle göçmen işçiler daha düşük pozisyonlarda ve düşük ücretlerle istihdam edilmişlerdi (DOMID, 2022). Aslında Almanya’da göçmen işçi istihdamına giden sürecin de bu nedenlerle başladığını ileri sürmek mümkündür.

İşgücü göçünün başlamasıyla birlikte talep edilenden daha fazla insan çalışmak amacıyla değişik yollardan Almanya’ya gelmenin yollarına başvurmuştu. ‘Kaçak’ şekilde Almanya’ya gelen ya da oturma izni sona erdikten sonra ülkeyi terk etmeyen geniş bir kitle rezerv işçi ordusu oluşturmaktaydı. Emek arz fazlalığı işverenler için kârlılık aracı olsa da işçiler için şartların kötüleşmesi demektir. Bu sebeple tarımdan hizmetler sektörüne, inşaattan imalat sanayi ve enerji gibi birçok sektörde kaçak göçmen işçi çalıştırmak artık sıradanlaşmıştı. Üstelik çalıştırılanlar her türlü güvenceden yoksun, kötü şartlarda ve düşük ücretlerle çalıştırılmaktaydı (Wallraf, 1986).

Kötü çalışma şartları sadece kaçak durumda çalışanlar için geçerli değildi. İş mukavelesiyle çalışan işçiler için de söz konusuydu. Abadan-Unat’ın (2017, ss.104-105) yaptığı araştırmaya göre çoğu işçi için Türkiye’de imzalanan mukavelenin Almanya’da bir geçerliliği yoktu. Türkiyeli işçiler zor ve kirli işlerde kötü çalışma koşullarında istihdam edilmelerinin yanı sıra mukavelede belirtilenin dışında işlerde de çalıştırılmışlardı. Üstelik bu şekilde istihdam edilenlerin oranı oldukça yüksekti. Almanca bilmemeleri ve en önemlisi de işverenle sorun yaşadıklarında başvuracakları merciler hakkında (mahkeme, sendika) bilgi sahibi olmamalarından dolayı hak ve menfaatlerini savunmakta da yetersiz kalmışlardı. Genellikle kimya, metal ve madencilik gibi tehlikeli sektörlerde istihdam edilen Türkiyeli göçmen işçiler arasında iş kazası oranı daha yüksekti. Türkiyeli işçilerin önemli bir kısmı iş kazalarına maruz kalmışlardı. Alman ve göçmen işçilerin çalışma koşullarındaki fark iş kazasına uğrama oranını da farklılaştırmaktaydı Tunçay & Silier’in (1987, s.169) araştırmasına göre Alman işçiler arasında iş kazası oranı %89 iken göçmen işçilerde %169’a yükselmekte ve Türkiyeli işçiler arasında bu oran %224’de çıkmaktaydı. Ayrıca 1968-73 yılları arasında 769 Türkiye vatandaşı iş kazaları neticesinde vefat etmişti. Türklerin yüksek riskli işlerde çalıştırılmaları bu neticeleri doğal olarak intaç etmekteydi. Bu sonuçlar Almanya ile menşe ülkeler açısından işgücü göçünün emek piyasasına etkilerinin dışında hedef ve menşe ülkeler açısından toplum sağlığı

bakımından da farklı istikamette etkileri olduğunu göstermektedir. İşgücü göçü Alman toplumu için kalkınma ve ilerlemenin sosyal maliyetlerinden korunma aracı olmuştur.

Çalışma şartları bakımından sendikaların başından beri çekince koydukları durumlar artık sıradanlaşmıştı. Güvencesiz şartlarda çalıştırılan göçmen işçilerin önemli kısmı kaçak olarak çalıştırıldıklarından sendikaların etkinlik alanının dışında kalma olasılığı yüksektir. Özellikle sendikal örgütlenmenin düşük olduğu tarım ve hizmet sektörlerinin küçük kapasiteli işyerlerinde önlem almak haliyle kolay olmayacaktı. Ancak asıl mühim olanı sendikaların yüksek oranda örgütlü olduğu imalat sanayi ve enerji sektörlerinde resmi olarak istihdam edilenlerin dahi işyerinde kötü çalışma şartlarında ve düşük ücretlerle çalıştırıldıkları gerçeğidir.

1960-1985 yılları arasında işgücü göçü çerçevesinde Almanya'da istihdam olunan yabancıların yarısından fazlası zor ve monoton işlerin yoğun olduğu imalat sektöründe çalıştırılmaktaydı. Türklerin ise %70'ten fazlası imalat sektöründe istihdam edilmekteydi. İmalat sektöründeki işlerin zorluğu, yabancıların tercih edilmesindeki sebeplerin başında gelmektedir. Bununla birlikte 1974-1984 yılları arasında yaşanan ekonomik daralma neticesinde ilk önce işten çıkarılanlar yine göçmen işçiler olmuştu. Bu süreçte imalat sektöründe çalışan Almanların %10'unu işlerini kaybederken, bu oran yabancılar arasında %39'a ulaşmaktaydı (Treichler, 1998, s.37)

İşgücü göçünü çeşitli yönleriyle sık sık sayfalarına taşıyan Türkiye basını da Türk işçilerin çalışma şartlarını haberleştirmekteydi. Çeşitli şekilde ayrımcılığa maruz kalma, düşük ücretlerle çalıştırılma, zor çalışma şartları ve grevlere katılma ya da ideolojik gerekçelerle işten atılma ve hatta sınır dışı edilme gibi olaylar (Genel, 2014, ss.326-327) henüz göçün ilk yıllarında yaşanan ve gazete sayfalarına yansıyan olumsuzluklardan bazılarını oluşturur.

Çalışma şartları dışındaki sorun alanlarından biri de ücretler konusuydu. Göçmen işgücü sürecinin başında Alman Sendikalar Birliği (DGB) tarafından ileri sürülen şartlarından biri de yerli ve yabancı işçiler arasında ücret farklarının olmamasıydı. Ancak göçmen işçilerin tertipledikleri grev ve protestolarda eşit ücret talebi dile getirilmekteydi. Bu durum her ne kadar tecrübe, kıdem ve vasıf gibi objektif sayılabilecek nedenlerle ilişkilendirilse de aslında yerleşik hale gelmiş teamülleri göstermesi açısından önemlidir. Göçmen işçilerin işyerinde yükselmesi ve yerli işçilerle muadil ücretler alması pek nadirdi. Üstelik iş ilişkisinin toplu sözleşmelerle bağtlandığı imalat sektöründe eşitsizlik durumu muhtemelen toplu sözleşmeyle kayıt altına alınmaktaydı.

Almanya’da işyerlerinde yaygın olarak kullanılan ücret sınıflandırması, göçmen işçilere yönelik bir ayrımcılık unsuru olarak kullanılmıştır. Ücret sınıfları temelde vasıf üzerine bina edilmekteydi ve genel kanı yabancıları vasıfsız olduğu şeklindeydi. Oysa Tunçay & Silier’in (1987) İş ve İşçi Bulma Kurumu istatistiklerinden elde ettiği verilere göre Türk işçiler iddia edilenin aksine vasıflı sayılabilecek durumdaydı ve göçün başlamasından 15 yıl sonra bile Türkiye’den göçenlerin ekserisi kent kökenli, erkek ve büyük oranda da vasıflı kimselerden oluşmaktaydı. Abadan-Unat’ın 1963 yılında yaptığı araştırmada ise kent kökenli olanların oranı daha yüksek çıkmaktadır. Abadan-Unat’a (2017, ss.97-98) göre işgücü göçünün ilk zamanlarında göçenlerin %70 civarı kent kökenliydi.

Kent kökenli olmanın dışında Türkiyeli işçilerin vasıf derecesi diğer menşe ülke işgücüne göre daha yüksekti. Bir araştırmaya göre 1962 yılında Almanya’ya göçen Türk işçilerin %47’si vasıflı işçilerden oluşmaktaydı (Neuloh, 1965, s.223). Almanya’nın Türkiye’den talep ettiği işgücünün niteliklerini münhal kadrolar üzerinden değerlendiren Korkut Tuna’nın araştırmasına göre 1964-1972 yılları arasında göçe katılan erkeklerin %44’ü vasıflıyken, kadınlarda bu oran %14’te kalmaktadır. Toplamda ise vasıflı oranı %38 civarında gerçekleşmiştir (K. Tuna, 1981, ss.95-105). Benzer veriler Almanya’da yapılan araştırmalarda da tasdik edilmektedir. Türk işçilerin %80’inden fazlası en az bir okul mezunuydu. Bunların arasında ilkokul (%49) ortaokul (%13), lise (%4,3), meslek lisesi (%15) ve hatta yüksek okul (%1) mezunları bile vardı. Okuma yazma bilmeyenlerin oranı ise %5,6 civarındaydı (Meier-Braun, 2021). Göçmen işçiler arasında Türkiye’den göçenlerin vasıf düzeyi diğer işçilere göre daha yüksekti. Meier-Braun’a göre Türkler arasında vasıflı işçi oranı %31 civarındaydı. Buna mukabil İspanyollarda %8, Portekizlilerde %22 ve İtalyanlarda %23 civarındaydı. Buna rağmen ‘vasıfsız işçi’ söylemi misafir işçilerle sürekli birlikte anıldı (Meier-Braun, 2021). Ancak sahip olunan bu vasıfların ücretlere ya da çalışma koşullarına yansımaları oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Zira yabancı ülke sertifikaları Alman makamları tarafından kabul edilmemekteydi. Böylece ücret farklılaştırmasının hukuki zemini de oluşturulmuş oluyordu.

Göçmen işçiler, şirketler tarafından sunulan ve iş yerinde yükselme getiren diğer olanaklardan faydalanamıyorlardı. Göçmen işçiler şirket yönetimi tarafından geçici olarak değerlendirildiklerinden kurum içi eğitim desteklerinden de faydalanamıyorlardı. Bu gibi sebeplerle Almanya’daki göçmen işçilerin çoğu alt limitten ücretlendiriliyordu. Üstelik hayat pahalılığının yükseldiği dönemlerde ücretlere dair hoşnutsuzluklar daha da artıyordu. Süreç boyunca göçmen işçilerin tertip ettiği protestoların (1950’lerde madencilik sektöründeki grevler, 1960’larda İtalyanların Wolfsburg grevi, 1970’lerde Türklerin Ford grevi ve kadınların

Pierburg grevi,) ortak teması; ikinci ücret basamağının lağvedilmesi ve ücretlere birer Mark zam yapılması olmuştur (DiasporaTürk, 2021; Seymen, 2021b).

Göçmen işçilerin düşük ücret basamaklarında istihdam edilmeleri yerli işgücüyle aralarında önemli ücret farklarına sebep oluyordu. Göçmen işçiler bu farkı fazla mesai yaparak kapatmaya çalışmışlardı. 1970'lerde sanayi sektöründe çalışanlar ayda ortalama 975 Mark elde ederken göçmenlerin ortalama net aylık geliri 835 ila 870 Mark arasındaydı. Bu ücret farkı 1973'ten sonra bile azalmamıştır. Örneğin 1985 yılında sanayide çalışan yabancı işçilerin saatlik ücretleri sanayinin genel ortalamasının %14,5 oranında altındaydı. 1963-1973 yılları arasında VW'nin Wolfsburg işletmesi özelinde yapılan araştırmada İtalyan göçmen işçilerin Alman meslektaşlarına göre saat başına ortalama 60-80 Pfennig daha az kazandığı tespit edilmiştir. 1972 yılında, VW'de İtalyan işçilerin %90'ına en düşük ücret basamakları olan 2 ila 4'e göre ödeme yapılmaktaydı (Goeke, 2020b, s.53).

Ücret dışında gelire etki eden konularda da göçmen işçiler yine dezavantajlı durumdaydılar. Vergi indirimleri, ikramiyeler, fazla mesai ücretlerinin hesaplanması, işletmenin çalışanlara ödediği ekstra ödemeler, işletme emeklilik teşvikleri gibi konularda yabancı işçiler hak ettiklerini alamadılar. Buna ek olarak, yabancı işçiler şirketlerin hususi yardımlarından da nadiren yararlandılar. Şirket emeklilik teşvikleri ve diğer sermaye oluşturan yardımlar, sadakat ikramiyeleri ve Noel ikramiyeleri genellikle şirkette uzun süre çalışmaya bağlıydı ve yabancı işçiler çoğunlukla geçici süreliğine istihdam edildiklerinden ya da ikamet izinleri nedeniyle bu tür yardımlardan faydalanamadılar (Goeke, 2020b, s.52).

Göçmenlerin Almanya'da maruz kaldığı ayrımcılık, sürecin hemen başında başlamaktaydı. 'Kusurlu mal' (Der Spiegel, 1971) istemeyen Alman işverenler talep ettikleri her kişi için 165 Mark ödemekteydi. Bu sebeple sıkı sağlık kontrollerinden geçirilen göçmen işçilerin ancak kuvvetli ve sağlıklı olanları tercih edilmekteydi.

Göçmen işçiliğın sonraki süreçlerinde de ayrımcılık eksik olmamıştır. İşyerlerinde oluşturulan hiyerarşi göçmen işgücünün karşılaştığı ayrımcılık meselelerinin başında gelmekteydi. Bunun dışında toplumda da sürekli gözetlenen bir gruptu göçmen işçiler. Özellikle basında sürekli göçmen işçilere yönelik olumsuz haberlere rastlanmaktaydı.

Göçmen işçilere yapılan ayrımcılık çeşitli tonlarda işyerinde, gündelik hayatta, kamu kurumlarında ve hatta sendikalarda bile karşılaşılabilen bir durumdu. Sendikaların göçmen işçilere yönelik ayrımcılığı daha derinden olduğu söylenebilir. Göçmen işçiler, Almanya'da emek mücadelesi tarihinde yok sayılmak suretiyle ayrımcılığa maruz kalmışlardır. Göçmen

kadınların Pierburg’da ücret ayrımcılığına karşı verdikleri mücadele sendikal tarih yazımında görmezden gelinmiştir. Almanya’da cinsiyetler arası ücret ayrımcılığına karşı mücadele tarihi Irene Einemann isimli bir fırıncı kadının mevzuyu mahkemeye taşıma tarihiyle başlatılır (Goeke, 2020a, s.16). Oysa ücret ayrımcılığına karşı mücadelenin tarihi göçmen kadınların Pierburg’daki mücadelesine kadar geriye götürülebilirdi. Ancak göçmen kadınların bu mücadelesi görmezden gelinmiştir.

Göçmen işçilere insan muamelesi yapılmadığı devletin yazışmalarında da kendini göstermekteydi; Baden-Württemberg Eyaleti İş Kurumu’ndan ve aynı zamanda bir süreliğine de göçmen işçi kabul komisyonunda da çalışan Hans-Jörg Eckhardt, işverenler tarafından gönderilen taleplerde insan değil de eşya muamelesi yapıldığını belirtir. "Bitte sofort fünf Stück Hilfsarbeiter" [lütfen, derhal beş adet yardımcı işçi] (Meier-Braun, 1995) Almanya’da göçmen işçilere bakış açısını açığa vuran manidardır bir örnektir.

Göçmen işçilerin maruz kaldıkları ayrımcılığın temel nedeni Almanca bilmemekten kaynaklanıyordu. Dil bilmeyen göçmen işçiler çoğu zaman kendi hak ve menfaatlerini savunamamıştır. Ayrıca kültürel ve dini farklılıklar da sorun teşkil etmekteydi. Katolik olan İtalyan ve İspanyolların aksine Ortodoks olan Yunanlılar ve Müslüman olan Türkler daha fazla sorun yaşamıştı (Neuloh, 1965, ss.221-222). Kültürel uzaklık, sorunların derecesini farklılaştıran bir etkiye sahipti. Katolik olmak görece daha makbul sayılırken, Ortodoks Hristiyan ya da Müslüman olmak işleri daha da zorlaştırmaktaydı.

Göçmen işçiler sadece bir istihdam ve işsizlik meselesi olmayıp yeri geldiğinde toplumsal sorunların bir parçası haline getirilmiş ya da siyasi manevralara alet edilmiştir. İşverenler de durumu kendi lehlerine çevirme, yani daha fazla kâr etmenin bir aracı olarak kullanmaya her daim hazırdılar. 1966-67 yıllarındaki durgunluk, işveren kesimi için uygun bir fırsat sunmuştu. İşveren birliği başkan yardımcısı ekonomik durgunluğu da sebep göstererek çalışma saatlerinin uzatılmasını talep etmişti. Üstelik çalışma saatleri uzatılırsa göçmen işçiye gerek kalmayacaktı. Basın tarafından bu söylem “göçmen işçiler daha mı çalışkan?” şeklinde manşete taşınarak Alman ve göçmen işçilerin karşı karşıya gelme tehlikesini doğurmuştu. Bu durum DGB tarafından sermayenin Alman ve göçmen işçileri karşı karşıya getirmek suretiyle vaziyetten nemalanmak istediği şeklinde yorumlanmıştı (Trede, 2015, s.189). DGB’nin bu yerinde tespiti, sermaye sınıfının karşıtlıklardan faydalanma niyetini ifşa etmekteydi. Çalışma saatlerinin uzatılması gerçek talep olsa bile işçi sınıfı içinde menfaat karşıtlığında iki grup oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Böylece Alman işçilerin talepleri püskürtüleceği gibi göçmen işçilerin de mevcut ya da daha düşük şartlara razı edilmek istenmekteydi.

Benzer tartışmalar Alman Ulusal Demokrat Partisi (NPD) etrafında kümelenen ırkçı ideolojinin yükseldiği bir zamana denk geldiği için sendikaların kaygısı daha da artmıştı. İşçi sınıfı içinde ırkçılık nedeniyle bölünme ve çatışma endişesine karşı aktif olarak cephe almaya çalışmışlardı. Zira NPD seçimlerde ‘göçmen işçi’ temasını kullanmaya başlamıştı. Bu mukabil DGB de bazı tedbirler alarak işçiler arasında en azından etnik bazlı bir çatışmanın çıkmamasına gayret etmekteydi.

Sendikaların söylem ve gayreti aksi olmakla birlikte işçi sınıfı içinde etnik ya da kültürel ayrımcılık karşılık buluyordu. Bu süreç zarfında DGB'nin kongrelerinde veya bağlı sendikalarda delege beyanlarında açıkça yabancı düşmanlığı belgelenmemiş olmakla birlikte, sendikaların yürütme birimlerine ve sendika gazetelerinin editörlerine gönderilen çok sayıda mektupta göz ardı edilemeyecek derecede ırkçı tutumlar yer bulmuştur. Irkçı eğilimlere karşı tedbir olarak DGB kongrelerinde ayrımcılık konusu tartışılmaya devam edilmiştir. Ayrıca DGB 1965 yılında NPD'nin kapatılmasını talep etmiş ve NPD'ye yakınlık ile sendika üyeliğinin bir arada olamayacağını ilan etmiştir (Trede, 2015, s.190).

Sendikalar, kamusal alanda göçmen işçi düşmanlığına karşı oldukça tutarlı ve evrensel ilkelere dayalı bir siyaset gütmeye gayret etmişlerse de iş yerinde aynı derecede ilkeli hareket ettiğini söylemek mümkün değildir. Bu noktada yerli ve göçmen işçiler arasında daha pragmatik bir yol izleyerek yerli emekçilerin reflekslerini gözetir şekilde davrandıklarını söylemek mümkündür. Aksi halde işçilerin alternatif oluşumlara kaymasını engellemek zor olacaktı ve üstelik bu durum daha menfi neticelere sebebiyet verilebilecekti. Bu açıdan maslahatı gözettikleri iddia etmek mümkündür.

Sendikaların işyerinde farklı ücret sınıflarına rıza göstermesi bu stratejinin bir neticesi olarak okunabilir. Gerçi ücret sınıfları ve ücretler arasındaki fark temelde vasıf üzerine bina edilmekteydi. Ancak sorun, vasıflı işgücünün genelde Almanlardan müteşekkil olmasıydı. Oysa özellikle Türk işçiler vasıf, eğitim seviyesi ve teknik beceri bakımından hiç de azımsanmayacak niteliklere sahipti. Türk işçiler İtalyan, Portekiz, Yunan ve Yugoslav işçilere göre daha vasıflıydı (Meier-Braun, 2021). Buna rağmen göçmen işçilerin vasıfsız olduğu yaygın bir kanı olarak yerleşmiştir. Rakamlarla düşününce bu iddianın gerçeği yansıtmadığı görülse de başka bir sorun, yaygınlaşmış kanının nasıl oluştuğunu açıklamaktadır. Özellikle lisan problemi göçmen işçileri dezavantajlı duruma itmekteydi. Almanca konuşmak aranan bir vasıf halini gelerek işyerinde yüksek ücret ve yükselme gibi olanakların anahtarı olmaktadır.

3. İşgücü Göçü, Göçmen İşçiler ve Sendika İlişkileri

İşçi sınıfının hak ve menfaatlerini korumak üzere genelde ulusal düzeyde örgütlenen bir yapı olan sendikanın temel hedefi, emek-sermaye çatışmasında işçi sınıfının menfaatlerini sermayeye karşı koruyarak kendi tabanına taahhüt ettiği sorumlulukları yerine getirmektir. Ancak sendikal mücadele bir yönüyle de ulusal sınırları aşan bir perspektifi her daim barındırmıştır. Bu sebeple 1950'lerden itibaren Almanya'da meydana gelen işgücü göçünün sendikalarca nasıl değerlendirdiği önemli bir soru halini alır. Zira göçle birlikte emek arzında meydana gelen artış doğal olarak ücretlerin düşmesine ya da sabit kalmasına sebebiyet vereceği gibi emek piyasalarında daha fazla rekabet anlamını da ihtiva etmekteydi. Genel olarak daha yoksul ülkelerden gelen göçmen işgücünün düşük ücretler ve kötü çalışma şartlarında çalışmaya rıza göstereceği beklentisi hakimdi. Buna bağlı olarak da ücretlerin düşmesi, çalışma şartlarının ve çalışma saatlerinin işçiler aleyhine değişmesi göçün olağan sonuçları olarak ilk anda akla gelen neticelerdendir. Bu durum ise işçi sınıfının görelî ya da gerçek anlamda satın alma gücünün düşmesine ve refahının azalmasına sebebiyet vereceği beklenir. İşgücü göçüyle birlikte yaşanması muhtemel olan gelişmeleri işçi sınıfının kollektif temsilcisi olan sendikaların nasıl ele aldığı bu açıdan önem taşımaktadır.

Bu tür itirazları zihin arka planında taşıyan Alman sendikalar, güney Avrupa ülkelerinden göçmen işçi istihdamın konuşulmaya başladığı ilk yıllarda mevzuya oldukça eleştirel yaklaşmışlardı. DGB'ye göre Almanya'da işsizlik hala yüksek ve üstelik kısa süreli istihdam gözden ırak tutulacak seviyelerde değildir (Trede, 2015, s.185). Sendikalar, yerli işgücü için çok da iyi olmayan istihdam şartlarının göçmen işçiler sebebiyle işçi sınıfının aleyhine kötüleşeceği ve elde edilen sosyal hakların da kaybedileceği endişesini taşıyorlardı. Sendikalar için, bazen de olumsuz bir ifade olarak kullanılan 'yabancı işçiler' ücret düşürücü, grev kırıcı ve sosyal hakların yitirilmesine sebebiyet veren unsurlardı (Ünver, 2012, s.188). Düşük ücretlerle çalışmayı kabul eden göçmen işgücünün, sadece ücretleri değil aynı zamanda endüstriyel mücadeleyi de sekteye uğratacağı endişesi hakimdi. Ayrıca sendikalar, emeğin nispeten kıt olduğu bir zaman diliminde şartları işçi sınıfı lehine kullanarak artan refahtan işçi sınıfı adına daha fazla pay almaktan yanaydılar.

İG-Bau-Stein-Erde [İnşaat sektörü] ikinci başkanı Georg Leber'in hazırladığı raporda da benzer kaygılar öne çıkmaktadır. Leber'e göre inşaat sektöründe işgücü açığı değil, olumsuz çalışma şartları ve sosyal politik tedbirlerin eksikliğinden kaynaklanan sorunlar vardır. Ancak yetkililer bu sorunları çözmek yerine göçmen işgücü ikamesiyle sorunu görünmez kılmaya çalışmaktadırlar (Akt: Trede, 2015, s.183). Alman Sendikalar Birliği'ne (DGB) bağlı diğer

sendikalarda da benzer bir yaklaşım hakimdi. Madencilik, inşaat, tarım ve imalat sektörlerindeki örgütlü sendikalar yabancı işgücü göçünün Almanya’da emek piyasasını olumsuz etkileyeceği görüşündeydiler (Goeke, 2020a, ss.8-9). Ancak Almanya’ya yabancı işgücü göçünün beklenen olumsuz etkilerinden ziyade Almanya menşeli işgücü için olumlu sonuçlarının olduğunu söylemek mümkündür. Teorik beklentilerden ziyade gerçekte vuku bulan, Alman işçilerin durumlarının iyileştiği ve işgücü göçünün Alman işçileri yukarıya taşıyan asansör işlevi gördüğü söylenebilir (Jäger, 2022, s.5).

Sendikalar göçmen işçi istihdamına karşı olsalar da öte yandan süreçten sadece etkilenen bir taraf olmamak ve sürecin yönetilmesi ve yönlendirilmesine etki edebilmek için dahil olma gereği duymuşlardır. DGB’ye bağlı sendika yayınlarında göçmen işgücüne karşı mütereddit bir tutum sergilenmeye devam edilse de DGB iki farklı sorunla baş etmek zorundaydı. Öncelikle sendikalar yerli işçilerin göçmen işgücünü bir rekabet unsuru olarak değerlendirip reaksiyon göstermelerinden çekinmişlerdi. İkinci olarak da göçmen işgücünün sendikalara üye kabul edilmediği durumda paralel kurumlar oluşturacakları endişesini taşımışlardır (Goeke, 2020b, s.172; Trede, 2015, ss.186-187).

Bir süre sonra DGB için göçmen işgücü istihdamı sorunu gündemden kalktı. Sendikalar Almanya ile İtalya hükümetlerinin 1955 yılında sürdürdükleri istişarelere doğrudan müdahil değillerdi ve göçmen işçi kabulünü engelleyecek güçleri de yoktu. Bu noktada yapabilecekleri tek şey toplumsal muhalefet oluşturmak olabilirdi. Ancak bunun da riskleri vardı, zira bu durumda sistemi karşıya almak durumunda kalacaklardı. Üstelik süreci yönetme gücünü kaybetme ve toplumsal meşruiyetini yitirme tehlikesi de söz konusu olabilirdi. DGB de sürece muhalif olmak yerine müdahil olma stratejisini benimsedi. Bu sayede işveren temsilcileri ve hükümetten yabancı işçilere ücretler ve toplu pazarlık, iş ve sosyal hukuk açısından yerel işçilerle eşit muamele edileceğine dair güvence almayı başardı. Ayrıca sürecin Alman iş kurumu tarafından yürütülmesini sağlayarak ‘yerli işgücünün istihdam önceliği’ ilkesini de kabul ettirdi. İş kurumu [Arbeitsamt] tarafından yürütülen göçmen istihdamında işverenler, öncelikle yerli işgücünü istihdam etmek zorundaydılar (Trede, 2015, s.186).

İşgücü göçü sürecine dahil olan ve süreci kısmen de olsa yönlendirme kapasitesine sahip olan DGB işgücü göçüne bazı şartlar muvacehesinde onay vermişti. Buna göre işçilerin işe alınması Federal İş kurumu aracılığıyla yapılmalı, toplu sözleşmeler yabancı işçileri de kapsamalı, yabancı ve yerli işçiler hukuken eşit sayılmalı ve işçiler için barınma imkânı sağlanmalıydı (Richter, 1974, s.35).

Sendikaların öne sürdükleri şartların hem Alman işçileri hem göçmen işçileri hem de toplumsal düzeni korumaya matuf oldukları görülmektedir. Özellikle ikinci maddede DGB önemli bir ilkeden, yani toplu sözleşmelerin yalnızca ilgili sendika üyeleri için geçerli olması gerektiği ilkesinden vazgeçmiştir. Toplu sözleşmenin teşmil yoluyla yerli ve yabancıları kapsamayı sağlanmış oluyordu. Böylece, yabancı işçilerin ücret baskılayıcı unsur olarak kullanılmasının önlenmesi hedeflenmişti. Üçüncü maddeyle Alman işçilerin korunması hedeflenirken aynı zamanda yabancı işçilere de eşitlik muamelesi garanti edilmektedir. Dördüncü madde ise oluşabilecek toplumsal sorunların bertaraf edilmesine yönelik bir tedbir olarak düşünülmekle birlikte emek piyasasının işverenlerce kurlsızlaştırılmasını önlemeye yönelik bir tedbirdir (Çınar, 2011, s.87). Dördüncü madde aynı zamanda bir toplumsal soruna da işaret etmekteydi. Savaş sonrası Almanya’ında oluşan konut açığı göçmen işçilerin barınmasını zorlaştırmaktaydı. Bunun yanında konut talebinde meydana gelecek ilave her talep Almanların da aleyhine olacaktı. Bu durumu öngören sendikalar her iki tarafın da menfaatlerini korumayı hedeflemekteydi.

Bugün sendikalar göçmen işçilik sürecini genelde olumlu hatıralarla yad etmektedirler. DGB yöneticilerinin geriye dönük değerlendirmelerinde göçmen işgücü istihdamının sorunsuz ve her iki taraf için de olumlu sonuçlar doğurması ancak sendikaların iş birliğiyle mümkün olduğu ileri sürülürken (Trede, 2015, s.186), sendika-göçmen işçi ilişkilerinin genelde olumlu olduğunu ifade eden bir literatür de oluşmuş durumdadır. Ancak Almanya’da sendika-göçmen işgücü üzerine üretilen yazının bir çeşit hafızasızlık ile malul olduğunu ifade eden Goeke, (2020a) sendika-göçmen işçilik ilişkisinin başından beri dayanışmacı ve evrensel ilkeler çerçevesinde gelişen bir ilişki olduğu tezine karşı çıkmaktadır. Sendikaların süreci zorlaştırdıkları ve ilerleyen süreçte de bu itirazları dile getirmekten geri durmadıklarını ifade eder. DGB’nin işgücü göçüne dair ileri sürdüğü şartlar ise sadece süreci kontrol altında tutmaya yönelik bir refleks olarak da okunabilir. Üstelik Nazi dönemi zorla çalıştırılma tecrübesinin henüz taze olduğu bir toplumsal satıhta işgücü göçünün sorunsuz olduğunu iddia etmek fazlaca iyimserlik olur.

Öte yandan sendikaların göçmen işgücüne şüpheyle yaklaşmaları kendi ilkelerine aykırıydı. Daha önce de belirtildiği üzere sendikalar, hükümetle yapılan pazarlıkta göçmen ve yerli işgücünün aynı şartlar altında ve aynı haklara sahip olmaları şartını öne sürmüşlerdi. Sendikaların dile getirmekten yorulmadığı bir mevzu olan yabancı ve yerli işçilere ‘eşit muamele’ şartı pratikte pek karşılığı olmayan bir söylemdi. Öyle ki işletme içi hiyerarşide

göçmen işçiler en altta yer almış ve vasıfsız ya da yarı vasıflı işlerde çalıştırılmışlardı (Goeke, 2020b, s.51).

Sendikalar, süreç boyunca genel şartların belirlenmesinin dışında göçmen işçilere yönelik başka faaliyetler de yürütmüşlerdi. 1960'larda 'misafir işçilerin' sayısı giderek artmaya başladığında, Almanya'da örgütlü emeğin en büyük temsilcisi olan DGB ve ona bağlı sendikalar yabancı işçileri örgütlemek ve sorunlarına çözüm bulmak amacıyla bazı faaliyetlere girişmişlerdi. DGB'nin yurt dışında temsilcilik açması bunların başında gelir (Trede, 2015, s.187). Göçmen işçilere yönelik yürüttüğü faaliyetleri genişleten sendikalar, yabancı dilde yayınlar, danışma ve destek ofisleri açma ve göçmen işçilere ve aile üyelerine yönelik eğitim faaliyetlerini arttırdılar (Goeke, 2020b). Ancak bu faaliyetlerden Türkiye menşeli işçilere yönelik olanlar oldukça cılız kalmıştı (Tunçay & Silier, 1987). Ayrıca göçmen işçilerin sendikal örgütlenmesi için çalışmalarda bulunmuş ve bütün üyelerin hak ve yükümlülükler bakımından eşit olması yönünde tüzük değişikliğine gitmişlerdi. DGB bünyesindeki sendikalarda ve işletmelerde katılımcılığı arttırmaya yönelik faaliyetler yürütmüşlerdi. Sendikalar bünyesinde göçmen komisyonları kurulmuş ve bu komisyonların kararları DGB'nin politikalarına da yansımıştır. 1972 yılına kadar göçmen işçilerin işçi temsilciliklerinde yalnız seçme hakkı varken, İşyeri Teşkilat Yasası'nda yapılan değişiklikle seçilme hakkı da elde etmişlerdir. Bu tarihten sonra işçi temsilcileri arasında göçmen işlerin sayısı artmıştır. Ayrıca, göçmen üyelerin iş hayatında ve sosyal hayatta kendi hak ve menfaatlerini koruyabilmesi için eğitim seminerleri düzenlenmişlerdi. (Yılmaz, 2009, s.417) . DGB yönetimi tarafından 1973 yılında aralarında kaynak ülkelerden gelen sekreterlerin de istihdam edildiği "yabancı işçiler departmanı" kurulmuş. Aynı uygulama DGB'ye bağlı sendikalarda da (metal, maden, inşaat, kimya, tekstil ve giyim işkolları gibi) hayata geçirilmişti. Yine de otuz yıllık bir tecrübenin ardından 80'lerin ortalarından itibaren DGB ve diğer bazı sendikalarda ancak 50 civarında göçmen kökenli sendika sekreteri istihdam edilmekteydi (Çınar, 2011, s.88).

Sendikaların dışında bazı kamu kurumları tarafından da danışmanlık hizmeti verilmeye başlanmıştı. 1970'te kurulan ve Berlin'deki yerel federe meclis tarafından finanse edilen 'yabancı danışma birimi' sayesinde sendikaya üye olmayanların da danışmanlık hizmeti alabilmesi mümkün hale gelmişti. Benzer birimler, Hamburg ve Hessen eyaletlerinde de kurulmuştu (Çınar, 2011, s.88). Danışmanlık hizmeti veren birimlerin oluşturulması göçün pek çok olumsuz sonuçlarını azaltmaya yönelik tedbirlerdendi. Zira göçmen işçilik sürecinde çevre ülkelerden gelen çok sayıda insan değişik şekillerde mağdur edilmişti. 1964 yılında "bir milyonuncu işçi" olarak törenle karşılanan Portekizli Armande Rodriguez daha sonra geçirdiği

iş kazası neticesinde karın bölgesinden yaralanmış ve Alman doktorun tavsiyesiyle memleketine dönmüştü. Alman sağlık ve sigorta sisteminin sunduğu herhangi bir güvenceden yararlanamayan Rodriguez'e Portekiz'de kanser teşhisi konulmuştu. Rodriguez çalışma süresi boyunca primlerle katkı sağladığı sigorta sisteminin hiçbir faydasını görmeden 1981 yılında kanserden vefat etmişti (Meier-Braun, 1995). Oysa Rodriguez hastalandığı için malullük, hastalık ödemesi, meslek hastalıkları gibi haklardan faydalanabilirdi. Ayrıca DGB ve diğer sendikalar tarafından bu tür olumsuz durumların önüne geçmek ve işçilerin menfaatlerini korumak amacıyla yabancı üyeler için, bazıları kendi ana dillerinde, eğitim ve bilgilendirme kursları düzenlenmişti (Çınar, 2011, s.88).

Sendikalar ya da yerel idari birimler tarafından hayata geçirilen bu tür danışmanlık hizmetleri göçmen işçiliğin ızdırabını bir nebze dindirmekten öteye geçememiştir. Bu tür tedbirlerle göçmen işçilerin vasiliğini üstlenmeye girişin sendikaların, dayandıkları gelenek ve yakın durdukları ideolojik zemin gereği göçmen işçilere rüştünü henüz ispatlayamamış çocuk muamelesi yapmak yerine, eşit muamelede bulunmayı gerektiriyordu. 30 yıllık tecrübenin sonrasında bile göçmen işçilerin sendikalarda sadece ilk kademe birimlerde temsil edilmeleri göçmen işçilerin sendikaların gözünde hala temyiz kudretine sahip olmayan çocuk muamelesi gördüklerini gösterir. Sendikalarda normal olarak görülen bu yaklaşım aslında hükümet ve sermaye bakış açısının bir devamı niteliğindedir. Nasıl ki sermaye sadece emek gücünü kiralamak için işçi arıyorsa sendikalar da bu süreçte artan refahtan yerel işgücü adına elde ettiği kazanımlarla övünmekle yetinmekteydi.

Alman sendikaların göçmenlere yönelik pek çok faaliyetine rağmen, göç menşeli işçilere eşit davrandığı söylenemez. Alman sendikaların misafir işçilere karşı takındığı tavrı anlayabilmek için sendika üyeliği başta olmak üzere bu tür örgütlenmelere ne düzeyde katıldıkları veya temsil konumuna yükseldikleri önemlidir. 1960'tan sonraki süreçte Almanya işgücünün %10'unu temsil eden yabancı işçilerin işçi örgütlerinde temsil edilme oranı önem ihtiva eder. Alman Endüstri ilişkileri sisteminin dual yapısı, sendikal temsilin yanında işletme düzeyinde faaliyet gösteren çalışma konseylerini de kapsar. Çalışma konseyleri, işletme düzeyinde ortak karar alma için oldukça gelişmiş bir mekanizma sağlarken, toplu pazarlık anlaşmaları ise sendikalar ve işveren birlikleri arasında daha üst düzeyde (ülke ve işkolu düzeyinde) müzakere etme olanağı sunar (Sarı, 2018). Endüstri ilişkileri sisteminin makro ve mikro düzeyini ifade eden bu örgütlenmelerde yabancı işçilerin temsili önem taşımaktadır.

Yapılan bazı araştırmalarda yabancı işçilerin sendika üyeliğine mesafeli durdukları iddia edilmiştir (Bedaso vd., 2022, s.2). Sendikalaşma açığı olarak ifade edilen mesafeli durma

halinin çeşitli sebeplere binaen açıklanmaya çalışılmıştır. Bunların başında özellikle her iki taraf için de ‘misafir işçi’ kavramının dışı vurduğu geçici olma hali hem örgütlenmede hem de örgütlerde temsil edilme oranı üzerinde etkili olduğu iddia edilmiştir. Bunun yanında lisan problemi de bu bağlamda dile getirilen engellerden biri olarak ileri sürülmüştür. Ayrıca çevre ülkelerden gelen işgücünün örgütlü emek mücadelesine yabancı oldukları iddiası da sendika – göçmen işçi ilişkilerinde dillendirilen savlardandır.

Göçmen işçilerin sendikalarla ilişkisini inceleyen Trede’ye göre Almanya’da istihdam olunan göçmenlerde sendikal örgütlenme düzeyi 1960’ların başında %20 civarında gerçekleşmiştir. Buna mukabil yerli işgücünde örgütlenme oranı daha yüksek yüksektir (%30). Ancak sadece işçiler karşılaştırılırsa Alman işçilerin örgütlenme düzeyinin %50 civarında olduğu (Trede, 2015, s.188) iddia edilmektedir. İG Bergbau (Maden işkolu) sendikasının 1957’deki verilerine göre Ruhr bölgesinde 10.445 göçmen işçi çalışmaktaydı ve bunların %22,7’si sendika üyesiydi (Jäger, 2022, s.14). Bununla birlikte bazı işkolları ya da işyerlerinde göçmen sendikalı oranı yerli işgücüne nispetle daha yüksekti. Örneğin sanayi işkolunda en güçlü sendika olan IG Metall’de örgütlü yabancı işçilerin toplam işgücü içindeki oranı 53,1 (Seymen, 2021a) düzeyindeydi. Tunçay ve Silier (1987) ise IG Metall’in 1986 verilerine dayanarak metal işkolunda Türk işçilerin örgütlülük düzeyini %67 olarak hesaplamışlardı.

Frey’den aktarılan ve göçmen işçilerin sendikalaşma oranının verildiği Tablo 2’de İtalya, İspanya, Portekiz, Yunanistan ve Türkiye menşeli işçilerin örgütlülük oranı %30’un üzerindedir. 1974-81 yılları arasında göçmen işçilerin sendikalaşma oranı %25’ten %30’a çıkarken, Almanya’da örgütlü işgücünün %8,1’ni de göçmenler oluşturmaktaydı (Okyayuz, 2012, s.237). Türk işçilerin sendikal örgütlenmeye olan rağbeti dikkat çekmektedir.

Tablo 2

Menşe ülkelere göre Almanya’da göçmen işçilerin sendikalaşma oranı

Yıl	İtalya	Yunanistan	İspanya	Portekiz	Türkiye	Yugoslavya	Diğer	Genel
1974	25.6	33.8	31.9	30.1	34.0	20.9	8.8	25.0
1975	28.5	35.1	36.0	34.3	42.0	22.7	12.0	29.0
1976	30.3	40.7	40.5	37.8	44.7	24.9	12.0	31.2
1977	30.9	41.4	42.8	38.7	45.9	25.4	12.7	32.2
1978	29.9	34.5	37.4	32.8	47.9	26.1	11.2	30.8
1979	31.3	36.6	38.9	34.0	48.5	27.9	11.8	31.8
1980	31.1	37.9	39.2	33.9	46.4	29.1	10.5	30.6
1981	33.5	41.1	41.3	36.1	48.1	31.2	13.2	33.6

Kaynak: Tunçay & Silier, 1987, Türkiye’den Avrupa’ya göç eden işçilerin ..., s.167

Ayrıca, göçmen işçilerin örgütlü emek mücadelesine yabancı olduklarını ileri sürmek de geçerli bir iddia değildir. Türkiye’den göçen işçilerin %30’undan fazlasının daha önce zaten sendika üyesi olduğu (Tunçay & Silier, 1987) dikkate alınırca en azında Türk işçilerin örgütlü emek

mücadelesine yabancı olmadıkları görülür. Göçmen işçiler arasında sendika üyeliği nispeten düşük olsa dahi Türk işçiler için bu iddia gerçeği yansıtmamaktadır. Ayrıca tablo:2’de görüldüğü üzere göçmen işçilerin sendikalaşma oranı da sürekli olarak artmıştır.

Göçmenlerin sendika üyeliği, göçmen işçi – sendika ilişkisinin bir yüzünü oluştururken diğer yüzünü de göçmenlerin temsil makamında olması oluşturur. Göçmen işçilerin sendika yönetiminde yer bulması, sendikal politikaların göçmenlerin menfaatini de kapsayacak şekilde genişlemesine olanak tanıyacaktı. Ancak göçmen işçilerin sendika yönetiminde temsil edilmemesi sendika politikalarının göçmen işçilerin hak ve menfaatlerini kapsayacak şekilde genişlemesini engellemiştir. Göçmen işçilerin temsil organlarında yer alması talebi ya da göçmen işgücünü kapsayacak şekilde politika üretme gerekliliği sendikalar için de yeni bir tecrübeydi.

Göç sürecinin başlangıç yıllarında örgütlü işgücünün önemli bir kısmını oluşturan yabancı işçiler, temsil organlarında oldukça düşük temsil edilmişlerdi. Temsil makamının bir yanını oluşturan ‘Çalışma konseyleri’nde yabancı oranı 1975 yılında %2,9 iken 1978 yılında %3,5’e yükselmiştir. 1972’de İşletme Mevzuat Yasası’nda [Betriebsverfassungsgesetz] yapılan değişiklik bu artışta etkili olmuştur (Trede, 2015, s.188). Yeni düzenlemeye göre yabancı işçiler, işverenin onayını almaksızın çalışma konseylerine aday olabileceklerdi.

Buna mukabil sendikal organlarda temsil ise daha düşük düzeyde ve ilk kademe temsilcilikleriyle sınırlı kalmıştı. Hatta bazı iş kolu ya da iş yerlerinde örgütlü işgücünün yarıdan fazlası yabancı işçilerden oluşmasına rağmen bu durum temsil kısmına yansımamaktaydı. Örneğin IG Metall’de Türk işçiler sayılarına (%53) ters orantılı olarak sadece bir işyeri temsilcisiyle temsil edilmekteydi (Seymen, 2021a).

İlerleyen süreçte bazı gelişmeler kaydedilse de göçmen işçiler, sendikaların üst kurullarından ziyade işyerinde sendika temsilciliğinde görünür oldular. 1980 gibi oldukça geç bir tarihteki verilere göre IG Metall’de %13 civarında yabancı kökenli üyeye mukabil göçmen işçiler sendikaların temsil organlarında ancak %7,5 oranında, IG Kimya, Kâğıt ve Seramik sendikasında ise %13 üye oranına mukabil %6,5 oranında yer buldular. (Çınar, 2011, s.93).

Göçmen işçilerin temsil konumuna yükselmelerinin önündeki en büyük engel çoğu zaman lisan problemi olarak gösterilmekteydi. Almanca bilmemek göçmen işçilerin temsil makamında olmasını engelleyen bir bariyer olsa da 70’li yıllarda artık kendini ifade etme güçlüğü yaşamayan göçmen işçiler için Almanca bir problem olmaktan çıkmıştır. 1973’teki Ford grevine önderlik edenlerin akıcı bir Almanca ile taleplerini ifade etmeleri Almanlar için hayret

vericiydi (Seymen, 2021b). Ayrıca geçici olma psikolojisi ve örgütlü emek mücadelesi tecrübesine aşına olmama bu hususta öne sürülen diğer mazeretlerdi. Ancak daha önce de değinildiği gibi, en azında Türk işçilerin göç öncesinde sendikalarda örgütlendiği gibi göçten sonra da sendikalarda örgütlenerek örgütlü mücadele içinde bulunmuşlardı. Bu sebeple, örgütlü emek mücadelesi tecrübesine sahip olmama mazereti de geçerli değildir. Ayrıca Tablo:2’de görüldüğü üzere göçmen işçilerin örgütlenme düzeyi her geçen yıl artmıştır. Buna rağmen göçmen işçilerin sendikalarda temsiliyeti, işyerinde ‘sendika temsilciliği’ düzeyinde düşük oranda gerçekleşmiş olup, sendika yönetiminde ise oldukça düşük bir oranda gerçekleşmiştir (Tunçay & Silier, 1987).

Göçmen işçilik tecrübesi birçok açıdan menşe ve hedef ülkeler arasında yeni bir etkileşimin zemini olduğu gibi emek mücadelesinde de etkileşim zemini olmuştur. Emek mücadelesinde sendikal hareketin ayrımcılığa karşı tavır geliştirilmesinde göçmen tecrübesinin önemli etkisi vardır. Göçmen işçiler sendika tecrübelerinden öğrendikleri gibi tertipledikleri eylemlerle emek mücadelesinde yeni bakış açıları kazandırdılar. Almanya’daki göçmen işçilerin, özellikle de Türk işçilerin emek mücadelesine katılmasının farklı formlarından bahsetmek mümkündür. Uğradıkları ayrımcılık ve zor çalışma şartları, göçmen işçileri çeşitli şekillerde tepki göstermeye sevk etmiştir. Göçmen işçiler, endüstriyel mücadele araçlarını kullanmaktan geri durmadıkları gibi emek mücadelesine yerel motifler de eklediler. Göçmen işçiler sendikalara üye olmak suretiyle örgütlü emek mücadelesine destek verdikleri gibi Alman işçi sınıfının yürüttüğü çalışmaları (grev, gösteri, yürüyüş) desteklediler. Ayrıca kendi şartları muvacehesinde eylemler tertip etmekten geri durmadılar.

Göçmen işçiler daha 1950’ler ve 1960’larda çalışma ve yaşam koşullarının beklentilerini karşılamaktan uzak olduğunu açıkça ifade eden eylemlerde bulunmaya başlamışlardı. Pasif bir tepki olarak iş değiştirme ve sözleşme süresinin bitmesini beklemeden geri dönüşlerin dışında aktif endüstriyel eylemlerde de bulunmuşlardır. Protestolar, iş bırakma ve grev gibi eylemlerle daha iyi ücret, barınma ve çalışma şartları elde etmeye çalıştılar. (Goeke, 2020a, ss.13-15).

Göçmen işçilerin misafir(!) oldukları toplumda sendikalarla ilişkiye geçmekten ve sendikal mücadeleye katılmaktan geri durmadıkları daha önce ifade edilmişti. Göçmen işçilerin sendikalara olan teveccühleri sendikaların ve göçmen işçilerin iş birliğine açık olmalarından kaynaklı çift taraflı bir ilişki olarak değerlendirmek gerekir. Göçmen işçiler arasında sendika üyeliği, göçün başladığı 1955 tarihinden itibaren sürekli artarken buna mukabil Alman işçilerin örgütlenme düzeyi giderek düşmekteydi. 1950’lerin başında %40’ın üstünde olan sendikalaşma oranı 1980’lerde %30’lara düşmüştü (Greef, 2014, s.687). Aslında yabancı oldukları ve sadece

iş üzerinden bağ kurdukları bir toplumda göçmen işçilerin en büyük dayanağını sendikalar oluşturmaktaydı. Göçmen işçiler için sendikayla kurulan ilişki, kamusal alana giriş niteliğindeydi (Korkmaz, 2018). Birçok hak ve yetkinin vatandaşlık bağıyla sıkı sıkıya bağlı olduğu modern ulus devletlerde sendika üyeliği, göçmen işçiler için yabancı oldukları Almanya’da varlığı duyumsatma ve tanınmanın (Honneth, 2016) bir aparatı halini almıştır. Bu sebeple göçmen işçilerin sendika üyeliği sadece emek / hak mücadelesi değil aynı zamanda varoluşsal bir anlamı da ihtiva ediyordu. Özellikle geçici, misafir olma duygusunun yerini kalıcılığa bıraktığı dönemde ayrımcılık karşıtlığı ve eşitlik talebi daha güçlü hissedilmeye başlanmıştır (Hüttner, 2014). Göçmen işçilerin sendika üyeliğine rağbet etmesinin ardında adalet, eşitlik ve tanınma gibi talepler vardır.

Emek mücadelesinde sendika üyeliği gibi kısmen pasif katılım formunun dışında göçmen işçiler, sendikaların düzenlediği eylemlere de aktif olarak katıldılar. Değişik milletlerden işçiler sendikaların düzenlediği eylemlerde yer almaktan geri durmadılar. Üstelik bunu işverenlerin, polisin ve basının yoğun baskısına rağmen yaptılar. Özellikle 1 Mayıs kutlamalarındaki yabancı dillerdeki dövizler, göçmen işçilerin de aktif olarak katıldıklarını göstermektedir (DiasporaTürk, 2021; Goeke, t.y.). Sendikaların düzenlediği grev ya da benzeri eylemlerde işverenlerce grev kırıcı olarak kullanılmak istenen göçmen işçiler, özellikle de Türk işçiler işçi dayanışmasını bozacak eylemlere yeltenmemişlerdi (Tunçay & Silier, 1987). Bu anlamda göçmen işçilerin sınıf dayanışması sergilediğini söylemek mümkündür.

Bunların dışında Türk ve diğer göçmen işçilerin çalışma şartları ve ücretlere gösterdiği tepkilerin başında plansız, spontane gelişen (vahşi) grevler gelir. Madencilik sektöründe sıkça görülen grev dalgaları, İtalyan işçilerin Wolfsburg grevi, İspanyol işçilerin Lippstadt Halle-Werken grevi (Trede, 2016), Pierburg’ta kadınların grevi ve Ford grevi bu tür eylemlere örnek gösterilebilir. 300 Türk işçinin işten atılmasıyla başlayan Ford grevi (Huneke, 2011) bunların arasında en anılmaya değer olanıdır. Ford grevini domine eden Türk işçilerin saflarında dindarlar ile komünistlerin omuz omuza mücadele etmesi (Türkmen, 2014) sınıf bilinci açısından önemlidir. İşçilerin hak ve menfaatlerini merkeze alan bu mücadelede etnik, ideolojik ve dini ayrımlar arka planda kalmıştı. Bu kaybedilmiş ve unutulmuş emek mücadelesinin bir diğer ilginç tarafı ise benzer eylemlerde olduğu gibi, grevcilerin taleplerinin toplu pazarlık süreçlerinde olduğundan daha ileri seviyede olmasıdır. Grev komitesinin talepleri montaj hattının akış hızı, izin sürelerinin uzunluğu, çalışma konseylerinin belirlenmesindeki adaletsizlikler, ücret eşitsizliği ve ücret artışlarıyla alakalı (Goeke, 2020a, s.15) konuları kapsamaktaydı. Aslında bu konuların toplu pazarlık süreçlerine dahil edilmemiş olması daha

çok göçmen işçileri ilgilendiren mevzular olmasından kaynaklanmaktaydı. Göçmen işçilerin temsil makamlarında temsil edilmemesi taleplerinin toplu pazarlık süreçlerine yansımaları da engellemekteydi. Bu yüzden göçmen işçiler, çalışma konseylerinin belirlenmesi sürecinde adalet talep ediyorlardı.

Genel olarak göçmen işçilerin mücadele tecrübesi Almanya’da emek mücadelesine yeni soluk kazandırmıştır. Kadınlara yönelik ücret ayrımcılığına karşı verilen mücadele, sonrasında cinsiyetler arası eşit ücret şeklinde yargı makamları tarafından tescillenmişti. Bu anlamda 1973 Ford grevindeki işçi talepleri işin ve iş gününün dizaynında olumlu katkı sunmuştur. Montaj hattı işçileri için düzenli ek mola uygulaması yine 1973 Ford grevi sonrasında mümkün olmuştur (Goeke, 2020a, s.15).

Gerek sendikalara üye olmak suretiyle gerekse sendikalar tarafından düzenlenen eylemlere destek verme ve katılma şeklinde gerçekleşen endüstriyel mücadelede göçmen işgücünün işçi sınıfının kolektif menfaatlerinden yana tavır aldıklarını göstermektedir. İşgücü göçü sürecinin başından itibaren Türk işçilerin, emek mücadelesine aktif şekilde destek verdikleri Türkiye basınına bile yansımıştı. Genelde uysal ve becerikli olarak tanımlanan Türk işçilerden greve katılanlar işten atılmakla yetinilmeyip sınır dışı edildikleri haberleri 1962 yılının gazetelerinde yer almıştır (Genel, 2014, s.326). Buradan hareketle göçmen işçilerin emek mücadelesine etkin olarak katıldıkları ve Almanya’da işçi hareketlerini güçlendirdiği iddia edilebilir.

Göçmen işçiler kendi grup menfaatleri ve işçi sınıfının kolektif menfaatini birleştirdiklerinden işçi sınıfı yararına girişilen pek çok eylemde yer almış ve bazen de cezalandırılmışlardır. Buna mukabil göçmen işçileri ilgilendiren meselelerde gerek sendikalar gerekse Alman işçilerin göçmenlerden desteklerini esirgedikleri söylenebilir. Ford grevi örneğindeki gibi sendikalar kanuni sınırlamalardan dolayı (çalışma barışı yükümlülüğü) sessiz kalırken, Alman emekçilerin ancak az bir kısmı bu tür eylemlere destek vermiştir. Alman işçilerin grevden geri durmalarında göçmen işçilerin halaylı, davullu, şenlikli protesto usullerinin de etkisi olduğu iddia edilmişti (Tunçay & Silier, 1987). Ayrıca Alman basınının da tamamen aleyhte bir pozisyonda durması bu durumun sebepleri arasında gösterilebilir. Endüstriyel eylemler, yabancı karşıtlığının birer aracı haline getirilmekteydi. Özellikle basının kullanmış olduğu dil bu duruma örnek teşkil etmektedir. “Vahşi grev”, “Ford’da Türk Terörü”, “Misafir İşçiler Ford’u zapt etti”, “Türkler Ford’u felç etti” (Seymen, 2021b) gibi ifadeler, haddini bilmeyen (!) bir gruba karşı serdedilen ve aynı zamanda nefret söylemi de içeren ifadelerdir. Endüstriyel eylemin mahiyetini ve amacını sorgulatan bu yaklaşım, Alman emekçilerin birlikte hareket etmesinin önündeki engellerden biriydi. Ayrıca bu uzak durma hali göçmen işçilere güvensizlik olarak da

okunabilir. Basında ifade bulan bu yaklaşımlar, göçmen işçilerin gizli ajandaları olduğu imasını taşır. Göçmen işçilerin endüstriyel eylemleri, gizli amaçları için araçsallaştırdıkları iddiasını da içkindir. Basında ifade bulan benzeri yaklaşımlarla direnişin kırılması hedeflenmiştir.

Misafir işçi olarak gittikleri Almanya’da emek mücadelesi enstrümanlarını kullanmaktan çekinmeyen Türk işçilerin en çok ses getiren mücadelesi Ford’un Köln’deki fabrikasında başlattıkları grev olmuştur (Türkmen, 2014). Yaklaşık otuz beş bin çalışanı bulunan Ford fabrikasında on bir bin civarında Türk işçi çalışmaktaydı (Hüttner, 2014). Grevin çıkış sebebi, greve yönelik tutumlar, özellikle de basının tutumu ve grevin polis zoruyla sona erdirilmesinden sonra bazı işçilerin işten atılması ve hatta sınır dışı edilmeleri Almanya’da yabancı olarak çalışmanın sıkıntılarını göstermesi açısından önemlidir.

Çalışma süreleri, eşit ücret, çalışma şartları ve iş gününün yoğunluğuna yapılan itirazlarla gündeme gelen grev, bazı Türk işçilerin işten atılması sebebiyle ortaya çıkmıştır. Ancak grev komitesinin isteklerine bakıldığında işten çıkarılmaların bardağı taşıran son damla olarak nitelenmek daha doğru olur. Genelde yabancı, özelde de Türk işçilerin maruz kaldığı ayrımcılığa bir tepkiydi Ford grevi.

Türk ve yabancı işçiler için sembol haline gelen Ford grevinde seçilen grev komitesinin talepleri; işten çıkarılan Türk işçilerin işe geri alınması, grev süresince ücret kesintisinin yapılmaması, greve katılanlar hakkında işlem yapılmaması, haftalık izin hakkının 6 haftaya çıkarılması, ücretlere 1’er Mark zam yapılması, çırak ve stajyerlere maaş verilmesi ve yıllık 13 maaş ödeme yapılması şeklinde özetlenebilir (Seymen, 2021b).

Özetlenen bu talep listesinin ekonomik anlamlarından ziyade sosyal anlamları daha önemliydi. Öncelikle fabrikadaki ücret gruplarının kaldırılmasına, dolayısıyla ayrımcılığa karşı adalet talebi olarak okunmalıdır. Grev boyunca kullanılan dövizlerde bunu görmek mümkündür. “Weg mit Lohngruppe 2” [ücret sınıfı 2 kaldırılmalı] (Seymen, 2021b) tam da buna işaret etmekteydi. ‘Eşit işe eşit ücret’ ilkesinin uygulanmamasına, iş yerinde ayrımcılığa ve mobbinge yönelik bir tepki olan Ford grevi başarıyla neticelenmese de Almanya’da misafir işçilerin emek mücadelesine katkısı bakımından önemlidir.

Ford grevinde sendikaların performansı da ayrıca tartışılması gerekir. Sendikaların toplu sözleşmeden doğan çalışma barışı yükümlülüğü, greve gitmeye veya grevi desteklemeye engel teşkil etmekle birlikte, sendikaların göçmen işçilerin sorunlarını toplu sözleşmenin birer unsuru olarak değerlendirmedikleri anlaşılmaktadır. Aksi takdirde grevcilerin taleplerinde sadece göçmen işçileri ilgilendiren ya da göçmen işçilerin rahatsız olduğu sorunlar ortaya

çıkmayacaktı. Ancak sendikalar bunun yerine sessizliği tercih ederek göçmen işçileri emek mücadelesinde yalnız bırakmışlardır. Göçmen işçilerin sorunları sendikalar tarafından pazarlık masasına taşınmadığından, kendileri inisiyatif almak zorunda hissetmişlerdi.

SONUÇ

Gelişmiş ülkelerin ‘artı değer’ transferinde daha ileri ve sofistike bir yöntem olarak tecrübe edilen misafir işçilik süreci hedef ve menşe ülkeler açısından farklı anlamlar taşımaktadır. Rekabet gücünün korunması, üretimin ve karlılığın sürekliliği hedef ülkeler için başlıca motivasyon kaynağı oluştururken, genelde yoksul olan menşe ülkeler açısından ise işçi dövizleri, işsizlik ve daha da önemlisi tecrübe aktarımı ön plana çıkmaktadır. Bunun yanında soğuk savaş sürecindeki rekabet de işgücü göçü tercihinde önemli bir etken olmuştur.

Göçmen işçiler için pek çok sıkıntıyla birlikte anılan işgücü göçü sürecinde menşe ülkelerin gürbüz, kuvvetli genç nüfusu uzun ve yorucu çalışma tecrübesi neticesinde beden ve ruh sağlığını büyük oranda kaybetmiş, iskartaya çıkmış hayatlar olarak belirirken, işgücü göçü gelişmiş ülkeler için ironik bir şekilde kalkınma yardımı olarak tasvir edilmiştir. Göçün ilk 20 yılında 14 milyon civarında işçinin değişik sürelerle katıldığı bu süreçte göçmen işçiler zor ve monoton işlerde istihdam edilirken elde ettikleri kazançların karşılığını çoğu zaman sağlıkları, hatta hayatlarıyla ödediler.

İşgücü göçünün emek piyasalarını ve sendikal mücadeleyi olumsuz etkileyeceği beklentisini taşıyan Alman sendikalar, başta muhalif tavır sergiledilerse de sonradan göç sürecine dahil oldular. Beklenilenin aksine göçmen işçilik süreci, hâkim kaygıların yersiz olduğunu göstermiştir. Göçle birlikte yerli işgücü daha iyi pozisyonlarda yüksek ücretlerle istihdam edilmiştir. Bu açıdan değerlendirildiğinde işgücü göçünün Alman işçi sınıfı için zarardan çok yarar getirdiği söylenebilir. Ayrıca sendikal mücadeleyi sekteye uğratacağı korkusunun da yersiz olduğu görülmüştür. Göçmen işçiler hem sendikalara üye olmak hem de sendikaların düzenlediği eylemlere katılmak suretiyle sendikal mücadeleye de güç katmıştır. Ayrıca göç tecrübesi, ayrımcılık, eşitlik ve çalışma gününün kalitesini sorgulaması açısından emek mücadelesine yeni perspektifler kazandırmıştır.

Sendika – göçmen işçi ilişkilerine bakıldığında göçmenlerin, özellikle de Türk işçilerin sendikalara yoğun şekilde rağbet ettikleri görülmüştür. Sendika üyeliği, yabancıları bir toplumda tanınma mücadelesi ve kamusal alana çıkma aracı olmuştur. Bu sebeple göçmen işçiler sendikalara üye olmaktan geri durmadıkları gibi sendikal eylemleri de aktif olarak

desteklemişlerdi. Bunun yanında sadece göçmen işçileri ilgilendiren konularda kendi hak ve menfaatlerini korumak için de çeşitli eylemlerde de bulunmuşlardı.

Buna mukabil sendikaların göçmen işçilere yönelik tavrı ikircikli olmuştur. Sendikalara göre Almanya’da sorun emek arz açığından ziyade kötü çalışma şartları ve sosyal politik tedbir eksikliği olarak yorumlanmıştı. Ancak başlangıcında karşı oldukları işgücü göçüne, sürecin dışında kalmamak ve temsil ettikleri işçi sınıfının hak ve menfaatlerini korumak adına dahil olarak göç sürecini yönetmede karar kılmışlardı. Yine de çatı organizasyonlarının kararlarına rağmen tek tek sendikalarda işgücü göçüne karşı uzun zaman direniş sürmüştür.

İşgücü göçüne şartlı olarak destek veren sendikalar, sürecin yönetilmesi adına bir dizi tedbir almaktan da geri durmamışlardı. Göçmen işçi tecrübesinin ilerleyen yıllarında sendikalarca yabancı dilde yayınlar, danışma ve destek ofisleri açma, sendikalarda yabancı temsilci görevlendirme gibi bir dizi tedbir hayata geçirilmiştir. Bu tür tedbirlerle sendikaların göç sürecini kolaylaştırdığı iddia edilse de göçmenlere eşit davrandıkları iddia edilmez. Sendikaların göç sürecini kolaylaştırmak adına başvurduğu tedbirler aslında göçmen işçilerin bir nevi vasiliğini üstlenme girişimi olarak yorumlanabilir. Bu suretle sendikalar göçmen işçilere rüştünü ispatlayamamış, temyiz kudretine sahip olmayan çocuk muamelesi yapmış olmaktadır. Sendikalara üye olmak ve endüstriyel eylemlere destek vermekle sendikaları daha da güçlendiren göçmen işçilerin sendikalarda temsili uzun bir süre sadece ilk kademe ile sınırlı kalmıştır. Alman endüstri ilişkiler sisteminin dual yapısı gereği oluşturulan çalışma konseylerinde düşük de olsa temsil edilen göçmen işçiler, 1980’lere kadar yönetim kademelerinden dışlanmışlardır. Sendikaların göçmen işçilere temsil makamlarında yer açmaması, göçmen işçilerin taleplerini toplu pazarlık süreçlerinin dışında bırakmıştır.

Aslında bu yaklaşımın siyaset ya da sermaye bakış açısının biraz törpülenmiş hali olduğu iddia edilebilir. Göçmenlerin giriştiği spontane eylemler ve dile getirdikleri talepler sendikaların göç sürecini yönetmekten uzak olduğunu gösterir. Sendikaların göçmen işçileri temsil etmekten ziyade göçmen işçileri bir nevi kontrol altında tutmaya yönelik politikalar uyguladıkları söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (2017). *Bitmeyen göç / konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Aybek, C. M. (2012). Politics, symbolics and facts: migration policies and family migration from turkey to germany. *PERCEPTIONS: Journal of International Affairs*, 17(2).
- Bade, K. J., & Oltmer, J. (2003). Zwischen aus- und einwanderungsland: deutschland und die migration seit der mitte des 17. jahrhunderts. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 28(2-4), 799-842.
- Bauman, Z. (2018). *İskarta hayatlar modernite ve safraları* (O. Yener, Çev.). Can Yayınları.
- Bedaso, F. J., Jirjahn, U., & Goerke, L. (2022). *Immigrants and trade union membership: does integration into society and workplace play a moderating role?* IZA – Institute of Labor Economics. <https://www.iza.org/publications/dp/15587/immigrants-and-trade-union-membership-does-integration-into-society-and-workplace-play-a-moderating-role>. (Erişim Tarihi: 22.12.2022)
- Carstensen, A. L. (2022). *Migrationspolitisches engagement von gewerkschaften und gewerkschaftliches engagement von migranten*. bpb.de. <https://www.bpb.de/themen/migration-integration/kurzdossiers/514322/migrationspolitisches-engagement-von-gewerkschaften-und-gewerkschaftliches-engagement-von-migranten/> (E.T.:10.12.2022)
- Castles, S., & Miller, M. J. (2008). *Göçler Çağı modern dünyada uluslararası nüfus hareketleri* (B. A. Evranos, Çev.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çınar, S. (2011). Gewerkschaften und migration in der bundesrepublik deutschland. İçinde A. Eryılmaz & C. Lissner (Ed.), *Geteilte heimat. 50 jahre migration aus der türkei. paylaşılan yurt* (ss.87-97). DOMİD Klartext Verlag.
- Der Spiegel. (1971, Kasım 28). *Gastarbeiter: entwicklungshilfe für reiche?* Der Spiegel. <https://www.spiegel.de/politik/gastarbeiter-entwicklungshilfe-fuer-reiche-a-a2016312-0002-0001-0000-000044914453>, (E.T.:07.11.2022).
- Der Spiegel. (2011, Ekim 30). *Gastarbeiter: “wir riefen arbeitskräfte, und es kamen menschen”*. *Der Spiegel*. <https://www.spiegel.de/fotostrecke/gastarbeiter-wir-riefen-arbeitskraefte-und-es-kamen-menschen-fotostrecke-74565.html>, (E.T.:19.01.2023),
- DiasporaTürk [@diaspora_turk]. (2021, Şubat 28). *Pierburg kadın grevi*. Twitter. https://twitter.com/diaspora_turk/status/1365996367789883393, (E.T.:23.03.2023).
- DOMİD. (2022). *Aufsatz: migrationsgeschichte in deutschland*. DOMİD | dokumentationszentrum und museum über die migration in deutschland. <https://domid.org/angebot/publikationen/aufsatz-migrationsgeschichte-in-deutschland/> (E.T.:10.10.2022)
- Foroutan, N., Giesecke, J., Karakayali, S., Schrenker, M., & El-Kayed, N. (2022). *Mitglieder mit migrationshintergrund in der ig metall—projektbericht*. Das berliner institut für

- empirische integrations- und migrationsforschung der humboldtuniversität zu berlin (BIM). https://web.archive.org/web/20220119173751/http://www.bim.hu-berlin.de/media/IGM_Bericht_20161209.pdf, (E.T.:01.01.2023)
- Genel, M. G. (2014). Almanya'ya giden ilk türk işçi göçünün türk basınındaki izdüşümü "sirkeci garı'ndan münchen hauptbahnhof'a". *Selçuk İletişim*, 8(3), <https://doi.org/10.18094/si.37255>
- Goeke, S. (t.y.). *Migration bewegt gewerkschaften*. <https://igbau.de/Binaries/Binary3724/Goeke-Simon-Steinbach-Praesentation-mit-Quellen.pdf>, (E.T.:01.01.2023).
- Goeke, S. (2020a). *Gewerkschaftliche erinnerung an migration* (erinnerungskulturen der sozialen demokratie). Hans Böckler Stiftung.
- Goeke, S. (2020b). "*Wir sind alle fremdarbeiter!*": *gewerkschaften, migrantische kämpfe und soziale bewegungen in westdeutschland 1960–1980*. Brill / Ferdinand Schöningh. <https://brill.com/display/title/56627>
- Greef, S. (2014). Gewerkschaften im spiegel von zahlen, daten und fakten. İçinde W. Schroeder (Ed.), *Handbuch gewerkschaften in deutschland*. Springer fachmedien wiesbaden. <https://doi.org/10.1007/978-3-531-19496-7>
- Honneth, A. (2016). *Tanınma uğruna mücadele* (Ö. Aktok, Çev.). İthaki Yayınları.
- Höhne, J., Linden, B., Seils, E., & Wiebel, A. (2014). *Die gastarbeiter: geschichte und aktuelle soziale lage*, [WSI Report]. Hans Böckler Stiftung, https://www.boeckler.de/de/faust-detail.htm?sync_id=HBS-005908, (E.T.:27.08.2022).
- Huneke, D. (2011). *Das mit dem großen Streik war nicht meine Idee*. bpb.de. <https://www.bpb.de/themen/migration-integration/anwerbeabkommen/43219/das-mit-dem-grossen-streik-war-nicht-meine-idee/>, (E.T.:10.12.2022).
- Huwer, J. (2013). „Gastarbeiter“ im streik: die arbeitsniederlegung bei ford köln im august 1973. DOMİD.
- Hüttner, B. (2014). *Huwer: „gastarbeiter“ im streik. die arbeitsniederlegung bei ford köln im august 1973, Köln 2013 - Rosa-Luxemburg-Stiftung*. <https://www.rosalux.de/news/id/8244/huwer-gastarbeiter-im-streik-die-arbeitsniederlegung-bei-ford-koeln-im-august-1973-koeln-2013>, (E.T.:10.10.2022).
- Jäger, W. (2022). *Arbeitsmigration und gewerkschaft: die recklinghäuser tagung als migrationspolitisches forum der industriegewerkschaft bergbau, chemie, energie* (Working paper forschungsförderung 238). Hans Böckler Stiftung. <https://www.econstor.eu/handle/10419/250885> (E.T.: 21.01.2023).
- Korkmaz, E. E. (2018). Göçmenin kamusal alanı almanya'daki türkiyeli işçilerin sendikalarda temsiliyeti. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(4), https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002525
- McRae, V. (1982). Ausländische arbeitnehmer in der bundesrepublik—einwanderer oder gäste? *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 7, 407-417.

- Meier-Braun, K.-H. (2017). *Deutschland einwanderungsland*, Kohlhammer. https://www.bpb.de/system/files/dokument_pdf/Meier-Braun_Migration%20und%20Integration%20in%20Deutschland_Leseprobe_2.pdf, (E.T.:14.02.2023)
- Meier-Braun, K.-H. (1995). 40 Jahre "gastarbeiter" und ausländerpolitik in deutschland. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 25.08.1995, 14-22.
- Meier-Braun, K.-H. (2021). *60 Jahre anwerbeabkommen mit der türkei*. <https://www.lpb-bw.de/anwerbeabkommen-tuerkei>, (E.T.:10.01.2023)
- Neuloh, O. (1965). Almanya'da yabancı işçiler meselesi. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 16, 217-226.
- Okyayuz, M. (2012). Continuity and Change: immigration policies in germany from the sixties to the present. İçinde T. Straubhaar & S. P. Elitok (Ed.), *Turkey, migration and the eu: potentials, challenges and opportunities* (1. Aufl., ss.229-258). Hamburg University Press. <https://doi.org/10.15460/HUP.HWWI.5.118>
- Oltmer, J. (2015). Einführung: migrationsverhältnisse und migrationsregime nach dem zweiten weltkrieg. İçinde J. Oltmer, A. Kreienbrink, & C. Sanz Díaz (Ed.), *Das „gastarbeiter“-system* (ss.9-24). Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Öger, V. (2011). 50 jahre migration aus der türkei. *İnter/Kultur*, 12, 1.
- Richter, H. (1974). DGB und ausländerbeschäftigung. *Gewerkschaftliche Monatshefte*, 1, 35-40.
- Sarı, H. (2018). Almanya'da endüstri ilişkileri sistemi. İçinde R. Tiyek (Ed.), *Karşılaştırmalı endüstri ilişkileri* (3. bs, ss.133-184). Dora Yayınları.
- Seymen, S. (2021a, Ağustos 30). *Efsane isyan, efsane sözcü*. 1+1 Express. <https://birartibir.org/efsane-isyan-efsane-sozcu/> (E.T.:05.12.2022).
- Seymen, S. (2021b, Eylül 3). *Kaplan ve spartaküs'lerin baha'sı*. 1+1 Express. <https://birartibir.org/kaplan-ve-spartakuslerin-bahasi/> (E.T.:05.12.2022).
- Statista. (2023). *Ausländische arbeitnehmer in der bundesrepublik deutschland*. Statista. <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/1156090/umfrage/auslaendische-arbeitnehmer-in-der-bundesrepublik-deutschland/> (E.T.:20.03.2023).
- Trede, O. (2015). Misstrauen, regulation und integration: gewerkschaften und „gastarbeiter" in der bundesrepublik in den 1950er bis 1970er jahren. İçinde J. Oltmer, A. Kreienbrink, & C. Sanz Díaz (Ed.), *Das „Gastarbeiter“-System* (ss.183-198). Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Trede, O. (2016, Ağustos 26). *Zwischen misstrauen und integration*. bpb.de. <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/232789/zwischen-misstrauen-und-integration/> (E.T.:26.03.2023).
- Treichler, A. (1998). *Arbeitsmigration und gewerkschaften: das problem der sozialen ungleichheit im internationalen massstab und die rolle der gewerkschaften bei der*

regulation transnationaler migrationen, untersucht am beispiel deutschlands und der arbeitsmigration aus der türkei und polen. LIT Verlag Münster.

- Tuna, K. (1981). *Yurt dışına işçi gönderme olayının sosyolojik eleştirisi* (1. bs). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Tuna, O. (1966). Batı memleketlerine işgücü akımı ile ilgili müesseseler ve meseleleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 25(3),
- Tunçay, M., & Silier, O. (1987). *Türkiye'den avrupa'ya göç eden işçilerin buldukları ülkelerin işçi hareketleri içindeki konumları*, İçinde: Internationale tagung der historiker der arbeiterbewegung: arbeitsmigration und arbeiterbewegung als historisches problem, G. Hauch, Ed.; A. Erzan, Çev.; ss.164-175). Europaverlag.
- Türkmen, C. (2014, Temmuz 1). „Gastarbeiter" entdecken den wilden streik. kritisch-lesen.de. <https://kritisch-lesen.de/rezension/gastarbeiter-entdecken-den-wilden-streik>, (E.T.:10.10.2022).
- Ünver, C. (2012). Almanya'ya türk işgücü göçü: geçmişten geleceğe sorunlar, imkanlar ve fırsatlar. *Journal of Social Policy Conferences*, 45.
- Wallraf, G. (1986). *En alttakiler* (2. bs). Milliyet Yayınları.
- Yılmaz, H. (2009). *Alman sendikalar birliği (dgb) ve göç: genel ve mesleki eğitim*. Yurt dışındaki Türkler: 50. Yılında Göç ve Uyum Sempozyumu, Ankara.

SOSYO EKONOMİK SONUÇLARI AÇISINDAN 1935 ERDEK-MARMARA ADASI DEPREMİ

IN TERMS OF SOCIO-ECONOMIC RESULTS 1935 ERDEK-MARMARA ISLAND EARTHQUAKE

Nursal KUMAŞ*

Öz

4 Ocak 1935 Cuma günü merkez üssü Balıkesir'in Erdek ilçesine bağlı Marmara Adası olan 6,4 büyüklüğünde bir deprem meydana geldi. Çevre il ve ilçelerden de hissedilen bu deprem sonucunda birçok kişi yaralanırken resmi rakamlara göre 5 kişi hayatını kaybetti ve 600 bina da hasar gördü. Deprem artçı sarsıntılarının günlerce devam etmesi bölgedeki yıkımın etkisini artırdı. Bölgede kış koşullarının ağır geçmesi, fırtına, yağmur ve soğuk hava yardım faaliyetlerini olumsuz yönde etkiledi. Depremzedeler önce çadırlarda daha sonra da kendileri için yapılan barakalarda iskân edildiler. Balıkesir valiliğinin koordinasyonu ile depremzedelere iâşe, ibate, iskân ve evlerin tamirinin gerçekleştirilmesi için bir yardım komitesi oluşturuldu. Müfettişler İbrahim Sabri Çıtak ve Dr. Fuad Sorağman bölgede yaptıkları gözlemlerini ve yardım faaliyetlerini raporlar halinde ilgili bakanlıklara sundular. Bu çalışmada söz konusu teftiş raporları, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) Belgeleri ve dönemin gazetelerinden yararlanılarak depremin sosyo ekonomik sonuçları üzerinde duruldu.

Anahtar Kelimeler: 1935 Erdek-Marmara Adası Depremi, Erdek, Marmara Adası, Deprem

Abstract

On Friday, January 4, 1935, an earthquake with a magnitude of 6,4 occurred on the Marmara Island of Balıkesir's Erdek district. As a result of this earthquake, which was also felt in the surrounding provinces and districts, many people were injured, according to official figures, 5 people lost their lives and 600 buildings were damaged. The aftershocks of the earthquake continued for days, increasing the effect of the destruction in the region. Heavy winter conditions in the region, storms, rain and cold weather adversely affected aid activities. Earthquake survivors were settled first in tents and then in barracks built for them. With the coordination of Balıkesir governorship, an aid committee was formed to provide subsistence, lodging, housing and repair of houses for earthquake victims. Inspectors İbrahim Sabri Çıtak and Dr. Fuad Sorağman submitted their observations and aid activities in the region to the relevant ministries as reports. In this study, the socio-economic consequences of the earthquake were emphasized by making use of those inspection reports and the Republic Archive (BCA) Documents of the Presidency of the State Archives and the newspapers of the period.

Keywords: 1935 Erdek-Marmara Island Earthquake, Erdek, Marmara Island, Earthquake

GİRİŞ

Doğal felaketler sonuçları açısından tarih boyunca pek çok toplumu savunmasız bırakarak olumsuz yönde etkilemiştir. Teknolojik imkânların zaman içinde gelişmesiyle birlikte inşa edilen konutların depreme dayanıklılığı artırılmış olsa da denetimsizlik, kalitesiz yapı malzemesi kullanımı, jeolojik etütlerin yaptırılmaması gibi birçok olumsuz etken binaların yıkılmasına ve can kayıplarının yaşanmasına neden olmaktadır. Ülkemizde Kuzey ve Doğu Anadolu fay hattı bulunmaktadır. Her iki fay hattı ve bu hattın kolları çeşitli dönemlerde kırılarak Anadolu coğrafyasına önemli bir zarar vermiştir. Marmara Adası ve Erdek, Kuzey Anadolu fay hattının geçtiği güzergâha oldukça yakın bir bölgede yer almaktadır. Bu nedenle tarih boyunca söz konusu coğrafya üzerinde irili ufaklı pek çok deprem meydana gelmiştir. Yıldız Altınok ve Şaban Bedri Alpar tarafından hazırlanan “Marmara Island Earthquakes, of 1265 and 1935; Turkey” isimli makalede Erdek ve Marmara Adası’nın deprem tarihselliği araştırılmış ve bu bölgede 123-1935 tarihleri arasında büyüklükleri 4,9-7,0 arasında değişkenlik gösteren toplam 13 deprem tespit edilmiştir. Bu çalışmaya göre XIX. yüzyıl içinde 1872 yılında Erdek, 1877’de Marmara Adası, 1884 ve 1888’de Erdek merkezli depremler meydana gelmiştir. (Altınok & Alpar, 2006, s.1). Ayrıca Nilay Başarır Baştürk-Nurcan Meral Özel ve Marco Caciagli tarafından kaleme alınan “Seismic Parameters Re-Determined From Historical Seismograms of 1935-Erdek-Marmara Island and 1963-Çınarcık Earthquakes” isimli çalışmada da 1935 Erdek-Marmara Depremi teknik yönleriyle ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. (Baştürk vd., 2016). Nilay Başarır’ın hazırlamış olduğu Yüksek Lisans tezinde de deprem yine teknik yönleriyle kısmen incelenmiştir. (Başarır, 2011).

Depremlerle ilgili yapılan araştırmalar tetkik edildiğinde iki farklı mesleki disiplinin ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Depremi teknik yönden inceleyen jeologlar ve sosyo-ekonomik yönleriyle ele alan sosyal bilimciler. Bu bağlamda 1935 Erdek-Marmara Adası depremi teknik yönleriyle ele alınmış fakat sosyal boyutlarıyla bir makalenin konusu yapılmamıştır. Bu çalışmada amaç söz konusu boşluğu gidermek olacaktır. Depremle ilgili bilgiler bölgeye giden kamu görevlilerinin hazırladığı raporlardan ve dönemin gazetelerinde yer alan haberlerden elde edilmiştir. 8 Şubat 1935 tarihinde yapılan V. Dönem Milletvekili Genel Seçimleri nedeniyle TBMM 23 Aralık 1934-1 Mart 1935 tarihleri arasında tatilde olduğu için Erdek-Marmara Adası depremi Meclis genel kuruluna getirilip bu konuda herhangi bir görüşme yapılmamıştır. (“Dördüncü meclis”, 1934; TBMM albümü 1920-2010 1.cilt 1920-1950, 2010, s. XV). Bundan dolayı bölge milletvekillerinin depremle ilgili muhtemel bilgileri elde edilememiştir.

1. Erdek İlçesinin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Erdek 1935 yılında Balıkesir iline bağlı bir ilçe konumunda olup Merkez ve Marmara nahiyeleri bulunmaktaydı. Erdek'in şehir merkezi nüfusu 4689 (erkek: 2361, kadın: 2328) ve toplam nüfusu da 13.689'du (erkek: 6952, kadın: 6737). İlçe bu nüfusuyla küçük bir kasaba görünümü çizerken Marmara nahiyesinin nüfusu 3050'ydi (erkek: 1549, kadın: 1501) ve ilçenin aksine büyük bir köy görünümündeydi. Merkez nahiyesinin 16 ve Marmara nahiyesinin 13 olmak üzere ilçenin toplam 29 köyü bulunmaktaydı. Marmara nahiyesinde köy nüfuslarının ortalaması 235'ti. Bu rakam köylerin kalabalık bir nüfusa sahip olduğunu göstermekteydi. Marmara nahiyesinin merkezi olan Marmara köyünün nüfusu da 567'di (erkek: 293, kadın: 274). Erdek'in toplam yüzölçümü 310 km² idi ve nüfus yoğunluğu 44'tü. İlçe nüfusunun %34,3'ü (erkek: %50,4; kadın: %49,6) şehir merkezinde, %65,7'si (erkek: %51,0; kadın: %49,0) de nahiye-köylerde ikâmet etmekteydi. Okuma-yazma bilme oranı Erdek şehir merkezinde %25,7 iken bu rakam nahiye ve köylerde %19,3'e gerilemekteydi. (1935 genel nüfus sayımı Balıkesir vilâyeti, 1936).

1940 yılı nüfus sayımı verilerine göre Erdek şehir merkezi %57,5 (nüfus: 7387), ilçe toplamı %22,8 (nüfus: 16.815), Marmara nahiyesi %9,4 (nüfus: 3336) ve nahiye merkezi olan Marmara köyünün nüfusu da %18,5 (nüfus: 672) oranında bir artış gösterdi. Bu süre içinde Marmara nahiyesine bağlı olan Saraylar köy statüsünü kaybetti ve nahiyeye bağlı köy sayısı 12'ye düştü. (1940 genel nüfus sayımı, 1940).

Tablo 1. 1935 Nüfus sayımı verilerine göre Erdek ilçesine bağlı nahiye ve köyler¹

Merkez Nahiyesi				Marmara Nahiyesi				
Yerleşim Yeri	Erkek	Kadın	Toplam	Yerleşim Yeri	Hane	Erkek	Kadın	Toplam
Aşağıyapıcı	131	99	230	Marmara	142	293	274	567
Çakıl (Muhanya)	159	190	349	Asmalı	?	107	116	223
Çeltikçi	47	47	94	Balıkli (Uskupa)	12	54	41	95
Doğanlar (Dırağonda)	68	60	128	Çınarlı (Kalemi)	30	88	88	176
Hamamlı	144	134	278	Ekinlik	?	56	67	123
İlhan (Herek)	160	151	311	Gündoğdu (Prastos)	60	189	198	387
Karşıyaka (Perama)	430	486	916	Harmanlı (Alanlı)	59	82	89	171
Kestanelik (Kestel)	63	75	138	Tuzla (Huh(f)la)	16	31	41	72
Kocaburgaz	158	156	314	Paşalimanı	65	102	95	197
Narlı (Rutya)	333	250	583	Poyrazlı (Vart)	39	65	65	130
Ocaklar (Konya)	314	279	593	Saraylar (Palatya)	?	81	28	109
Ormanlışeytan	55	77	132	Türkeli (Avşa)	67	119	106	225
Şahingurgaz	235	262	497	Yiğitler (Araplar)	110	282	293	575
Tatlısu (Ermeni)	322	182	504	Toplam	600	1549	1501	3050
Turan (Fatı)	88	84	172					
Yukarı Yapıcı	335	376	711					
Toplam	3042	2908	5950					

¹ Asmalı, Ekinlik ve Saraylar köylerinin hane sayıları mevcut değildi. Merkez nahiyeye bağlı köylerden sadece Narlı'nın hane sayısı 90 olarak verilmekteydi.

Erdek Şehir Merkezi	2361	2328	4689
Nahiye ve Köyler Top.	4591	4409	9000
Erdek Genel Toplam	6952	6737	13.689

Kaynak: 1935 genel nüfus sayımı Balıkesir vilâyeti, 1936; “Sarsıntının p(b)lânçosu”, 1935).

Marmara Adası'nın yakınlarında Türkeli (Avşa), Ekinlik, Hayırsız, Koyun ve Paşalimanı adaları bulunmaktadır. Tablo 1'de yer alan Marmara nahiyesine bağlı köylerden; Asmalı, Çınarlı, Gündoğdu, Marmara ve Saraylar köyleri Marmara Adası'nda; Balıklı, Harmanlı, Paşalimanı, Poyrazlı ve Tuzla köyleri Paşalimanı Adası'nda; Yiğitler ve Türkeli köyleri Türkeli Adası'nda ve Ekinlik köyü de Ekinlik Adası'nda yer almaktadır.

Marmara Adası Kurtuluş Savaşı'nda eşkiya saldırısına uğrayıp yağmalandı. Bu nedenle ada halkı Karabiga'ya göç etmek zorunda kaldı. Adalarda ikâmet eden 25.000 Rum'un 1922 yılı itibarıyla bölgeyi terk etmesiyle birlikte adadan ayrılan yerli Türkler geri döndü. (Özcan, 2010, s.59). Ayrıca Türk-Yunan Mübadele Antlaşması gereği Girit Türkleri bu adalara yerleştirildi. Sonraki dönemde Trakya yöresinden ve Karadeniz Bölgesi'nden gelen Türk nüfusuyla birlikte adanın nüfusu arttı ve Rumlardan kalan evler yeni gelenlere verilerek iskânları gerçekleştirildi.

Mevcut potansiyel ve işgücü eğilimi nedeniyle, Türkiye'nin ilk balıkçılık mektebi Maarif Vekâleti tarafından 1928 yılında Marmara Adası'nda açıldı. Daha önce Rum idadisi olan binada açılan mektep dört yıl yatılı eğitim veriyordu. (Yurtoğlu, 2017, s.236). Mektep 1932 yılında enstitüye çevrildi. 1933 yılında da yine adanın merkezinde Ender Balık Konserve Fabrikası kuruldu. Bu fabrikada üretilen konserveler Amerika ve İskenderiye'ye ihraç edilmekteydi. Ada halkının bir kısmı zeytincilikle geçinirken (Yücel, 2016; “Sarsıntılar çok azaldı”, 1935), bir kısmı da adalardaki maden ve taşocaklarında yevmiye usulüyle işçi olarak çalışıp hayatlarını idame ettirmekteydi. (“İç Bakanlığın tebliği”, 1935). Mermer taşı çıkarılması önemli bir gelir kaynağıydı. Köylerde değirmen ve fırınların mevcut olması kısmi olsa da tarım yapıldığını göstermekteydi. (“Yıkılan ve harab olan köyler”, 1935). Türkeli Adası şarapçılık faaliyetleriyle şöhret kazanmıştı. Bu adada senede iki milyon kiloya yakın şarap üretilmekteydi. Türkeli Adası'nın 1934 yılı için İnhisar (Tekel) İdaresi'ne 1000 TL rüsum (vergi) vermesi adadaki ekonomik faaliyetlerin canlılığına işaret etmekteydi. (“Sarsıntılar çok azaldı”, 1935).

Marmara Adası limanında fener bulunmamaktaydı. Türkeli, Kapıdağ ve Asmalı'da fener mevcut olduğu için Marmara Adası'nda fenere ihtiyaç hissedilmemekteydi. Marmara limanının genişliği yarım mil olup limanda birçok sünger tarlası mevcuttu fakat ada halkı süngercilikle meşgul değildi. (“Zelzele mıntıkasında”, 1935).

2. 1935 Erdek-Marmara Adası Depremi

Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü verilerine göre 4 Ocak 1935 Cuma günü merkez üssü Balıkesir ilinin Erdek ilçesine bağlı Marmara Adası olan richter ölçeğine göre 6,4 büyüklüğünde bir deprem meydana geldi. (“Deprem bilgileri”, 2023). Akşam gazetesinde yer alan habere göre depremin merkez üssü Erdek’e 60,7 km uzaklıktaydı. (“İstanbul büyük korku geçirdi”, 1935). İstanbul’da iki ayrı yerde depremi ölçen sismograf aleti mevcuttu: Kandilli Rasathanesi’nde ve Galata semtinde bulunan Saint-Benoit Fransız Okulu’nda. Okulun rasathanesi oldukça eskiydi. (“İstanbul büyük korku geçirdi”, 1935).

Kandilli Rasathanesi deprem hakkında şu bilgileri vermektedir:

Bugün saat on altıyı 41 dakika 49 saniye geçerek başlı(a)yan fevkalmerkezi İstanbul mıntıkasının 60-70 kilometro dâhilinde tahmin edilen şiddetlice ve muhtelif fasılalarla azamî safhası iki dakika kadar devam eden zelzeleler kaydedilmiştir. Derecesi zelzele iskalasının dördüncü(sü) ile beşincisi arasındadır. Bu asıl zelzeleden sonra saat on yediyi 19 dakika 13 saniye geçe istirahat halinde bulunanlar tarafından hissedilecek derecede hafif ve saat on sekizi 20 dakika 27 saniye geçe de birinci zelzeleye yakın şiddetlice bir hareketiarz daha kaydedilmiştir. Bu sonuncu zelzelenin derecesi de zelzele iskalasının dört numarasına uygundur. Bunlardan başka iki hareketiarz daha olmuşsa da bunlar pek çok kişi tarafından hissedilemeyecek kadar hafif geçmiştir. Zelzelenin merkezi İstanbul mınta(ı)kasıdır... Yalnız bundan sonra zelzele olsa bile ilk sarsıntılara nazaran hafif olur. (“İstanbul büyük korku geçirdi”, 1935).

Ziraat Vekâleti Meteoroloji Enstitüsü de şu açıklamada bulunmaktaydı: “Halkalı Meteoroloji İstasyonu’nun hassas barografı 23 milimetrelik bir çizgi yapmış ve barografın stili yerinden fırlamıştır. Zelzele çok kuvvetli hissedilmiştir” (“Saat 4 ile 6 arasında”, 1935).

Depremlerin şiddetleri itibarıyla on kısma ayrıldığı dikkate alındığında bu deprem orta düzeyde nitelendirilebilir. Buna karşın deprem İstanbul’da büyük korku uyandırdı. Rasathanenin resmi raporunda da 1894 yılındaki depremden sonra bu şiddette bir depremin olmadığı ifade edilmekteydi. (“İstanbul büyük korku geçirdi”, 1935).

Dâhiliye Vekâleti’nin verdiği bilgilere göre sarsıntı Balıkesir merkezinde Ocak ayının 4. günü başlayarak sekizinci gününe kadar, Kapıdağı yarımadasında 4 Ocak’tan 5 Ocak’a kadar, Erdek civarında 2 Ocak’tan 8 Ocak gününün sabahına kadar çeşitli aralıklarla ve çoğu zaman da şiddetli olarak devam etmiştir. (“Marmara Adasında”, 1935; “Korkunç zelzeleler”, 1935).

Rasathane Müdürü Fatih Bey depremin merkezinin Marmara Adası olduğunu ifade etmekteydi. Ayrıca halk arasında yayılan yanardağ söylentisine de açıklık getirerek “...Bu zelzeleler volkanik değil tektoniktir. Binaenaleyh yanardağ ile alakası olmadığı gibi devam etmesinin de bir ehemmiyeti yoktur...” demekteydi (“Sarsıntılar çok azaldı”, 1935).

Halkın depremlerin oluşum nedenleriyle ilgili bilgileri sözlü aktarımlarla gelen birtakım hurafelere dayanmaktaydı. Bu nedenle dönemin gazetelerinde depremlerin nasıl olduğuna dair bilimsel bilgilere yer verilerek halk aydınlatılmaya çalışılmaktaydı. (“Zelzele niçin, ne zaman”, 1935).

Marmara Adası’ndaki depremzedelerle yapılmış söyleşiler de basında yer almaktaydı. Muhabir depremin olduğu an ile ilgili bir depremzedenin anlattıklarını şu şekilde aktarmaktaydı:

Arife akşamı idi... Yemek zamanı... Birdenbire müthiş bir sarsıntı oldu... Arkasından bir daha... Adanın altından uğultular, gök gürlemelerine benzeyen korkunç sesler çıkıyordu. Buradaki dağlar çok kayalıktır. Zelzele ile beraber dağdaki kayalar şakır şakır aşağı inmeye başladı. Balık fabrikası bir dakikada yerle bir oldu. Kilise yıkıldı, mektep yıkıldı, cami yıkıldı, evler tamamıyla yıkıldı. Hepimiz Cumhuriyet meydanına koştuk. Müthiş bir soğuk vardı. Kar yağıyordu. Cumhuriyet meydanında bütün ada halkı toplandık. Meydanın tam ortasına çok büyük bir ateş yaktık. Yorganlarımız sırtlarımızda ateşin etrafına sıra sıra dizildik. Yağmurun altında, ateşin karşısında sabaha kadar bekledik. Yaktığımız ateşi gittikçe büyütüyorduk. Bu ateş hem bizi ısıtıyor, hem de bu suretle etrafa işaret vermiş oluyorduk. Zelzele elan (halen) devam ediyordu. (Feridun, 1935).

Deprem özellikle Erdek ilçe merkezi ve çevresiyle Marmara nahiyesine bağlı adalarda etkili olduğu anlaşılmaktaydı. Balıkesir valiliğinin 5 Ocak 1935 tarihli raporuna göre Balıkesir merkezde 12 binada hafif hasarlar oluşmuş ve can kaybı yaşanmamıştı. Kapıdağı kasabasında kârgir binalardan bazılarının duvarları yıkılmış, birçoğunun sıvası dökülerek çatlamlar oluşmuş fakat kasaba merkezinde insan kaybı olmamıştı. Erdek ilçesine bağlı Narlı köyünde toplam 117 evden sadece 20’si sağlam kalmış, Ocaklar köyünde 4, Turan köyünde 1 ve civar köylerde 2 veya 3’er ev yıkılmıştı. İnsan kaybı konusunda bu köylerden ve diğer yerleşim yerlerinden henüz bir bilgi alınamadığı ifade edilmekteydi. Balıkesir valiliğinin 8 Ocak 1935 tarihinde gönderdiği telgrafta artçı sarsıntıların devam ettiği ve gece 23.55’te şiddetli bir sarsıntının meydana geldiği ve bu sarsıntı sonucunda 4 kişinin yaralandığı bildirilmekteydi. Ayrıca adalar ile Erdek arasında ulaşımın sağlanıp, hamile kadınlar ve yaralılar için bir sağlık ekibinin acil olarak gönderilmesi istenmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.7). Aynı tarihli Akşam gazetesinin haberine göre Erdek ilçesine bağlı köylerde toplam 200 ev yıkılmıştı. (“Zelzele Erdek köylerinde”, 1935). Cumhuriyet gazetesi de Türkeli Adası’nda 120 evin tamamen yıkıldığı bilgisini vermektedir. (“Sarsılan yerlerde”, 1935).

9 Ocak tarihli Akşam gazetesinin haberine göre deprem en çok Marmara Adası’na zarar vermişti. Adanın güneyinde yer alan Gündoğdu köyünde 100 ev yıkılmıştı. Evlerin çoğunluğu çökmüş, iki ev de deprem sırasında çıkan yangından dolayı tamamen tahrip olmuştu. (“Sarsılan yerlerde”, 1935). Balık tüccarı Musevi Arma’nın şarap ve tuzlu balık depoları, metruk mallar idaresinin büyük kayıkhanesi, Tahsin Bey’in balık ve konserve fabrikası, Erdekli Arif Bey’in

yağhanesi (“Zelzele sarsıntılar”, 1935) ve Giritli Arif Ağa’ya ait olan yağhane yıkılmıştı. (Yücel, 2016). Ayrıca Aron kaptana ait şarap mahzeni ve balıkhaneler de yıkılmıştı ve bu yıkımın toplam meblağı 100.000 TL’yi bulmaktaydı. (“Marmara Adasında”, 1935). Betondan yapılmış olan ilkokul binası kullanılamayacak derecede harap olmuştu. (“Sarsılan yerlerde”, 1935). Asmalı ve Çınarlı köylerinde evlerin birçoğu yıkılmıştı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.7). Halk köylerden nahiye merkezi Marmara kasabasına gelmekteydi. (“Zelzele Marmara adaları”, 1935).

Marmara Adası’nın karşısındaki Hayırsız adada bulunan can kurtarma binasının (tahlisiye) sis düdüğü bölümü de yıkılmıştı. Bu binayı satın alan müteahhit Osman Feyzi Bey’in 7000 TL civarında bir zararı bulunmaktaydı. (“Zelzele sahasında”, 1935).

12 Ocak tarihinde vali ve Dâhiliye Teftiş Heyeti Reisi’yle birlikte 15 köyün 11’i gezilmiş, biri ağır diğerleri hafif yaralı olan depremzedeler tedavi altına alınmıştı. İstanbul’dan gönderilen yardım heyetine bir iş kalmadığı için geri gönderilmişti. Meskenlerin çoğunluğunun çöktüğü, 50-60 kadar binanın hasarlı olduğu ve ikâmet edilecek bir durumlarının olmadığı ifade edilmekteydi. Narlı, Ocaklar ve Turan köylerinde 23 ev, Marmara nahiyesine bağlı adalardaki köylerde de mevcut 570 evden 450’si tamamen yıkılmış, diğerleri de kısmen zarar görmüştü. Meskûn kullanma amacı dışında yapılmış olan evlerin hepsi çökmüştü. 3000’e yakın depremzede evsiz kalmıştı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.8-9). Resmi kayıtlara göre de 5 can kaybı yaşanmış ve 600 bina hasar görmüştü. (“Tarihçe”, 2023).

Dr. Fuat Sorağman’ın 13 Ocak tarihli raporu Balıkesir valiliğinin verdiği bilgileri destekler nitelikteydi. Erdek merkezde birçok binanın duvarı çatlamış, iki baraka yıkılmıştı. Erdek ilçesinde okul binası önemli ölçüde hasara uğramış ve bazı evlerde de kısmi çatlaklıklar oluşmuştu. Deprem bölgesinde yıkılan üç okulun 25.000 TL’ye yeniden yapılabileceği ifade edilmekteydi. (“Sarsıntılar çok azaldı”, 1935).

14/15 Ocak gecesi Marmara Adası ve Erdek merkezli beş ayrı artçı sarsıntı yaşandı. Biga’da bu sarsıntılar üç defa hissedildi. Erdek’te bir ev ve ilkokul binası yıkıldı. Kaymakamlık ve belediye binaları kısmen zarar gördü. Karabiga’da 8 ev yıkıldı. Birkaç ev temelinden kaydı. Halk Fırkası’nın bulunduğu binada küçük hasarlar oluştu. Marmara Adası’nın karşısında bulunan Fener Adası’nda yıkımlar yaşandı. Bu artçı sarsıntılardan en çok Paşalimanı Adası üzerinde bulunan Poyrazlı, Harmanlı ve Tuzla köyleri etkilendi. Paşalimanı merkez, Balıklı köyü kısmen zarar gördü. Ayrıca deprem Marmara Adası’nda bulunan Çınarlı, Gündoğdu, Asmalı köylerine ve Türkeli adasındaki Yiğitler köyüne büyük zarar verirken Marmara nahiye merkezini kısmen etkiledi. (“Karabigada zelzeleden”, 1935; “Sarsıntılar çok azaldı”, 1935). Ekinlik köyünde

Rumlardan kalan atıl haldeki kilise, okul ve evlerin birçoğu yıkıldı. (Dündar, 2020, s.327). Harmanlı köyünün sahilinde yaşanan çökme sonucunda bazı evler deniz içinde kaldı. (Yücel, 2016).

Marmara nahiyesine bağlı köylerde depremden dolayı ölen veya yaralananların sayıları basında şu şekilde yer almaktaydı: Asmalı 1 vefat, 1 yaralı; Gündoğdu 2 vefat; Harmanlı 4 yaralı; Marmara 1 yaralı; Paşalimanı 4 yaralı; Türkeli 1 vefat, 4 yaralı ve Yiğitler 1 vefat, 1 yaralı olmak üzere toplam 5 vefat, 15 yaralı. (“Zelzelenin sebep olduğu zararlar”, 1935; “Zelzelenin zararı büyüktür”, 1935; “Sarsıntının p(b)lançosu”, 1935). Bazı gazetelerde Paşalimanı köyündeki yaralı sayısı 2 olarak verilmekteydi. Akşam gazetesindeki habere göre deprem bölgesinde ölü sayısı 4, yaralı sayısı da biri ağır olmak üzere 6’ydı. (“Zelzele Marmara adaları”, 1935). Dr. Fuat Sorağman’ın 13 Ocak tarihli raporuna göre de 4 vefat 13 yaralı vardı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.8-9).

Bununla birlikte deprem nedeniyle bölgede hayatını kaybeden veya yaralanan depremzede sayısının resmi rakamların üstünde olduğu anlaşılmaktaydı. Nitekim Kurun gazetesinde yer alan haberde bütün adaların köylerinde vefat eden kişi sayısı 20-30 olarak tahmini bir rakam verilmekteydi. (“Zelzele mıntıkasında”, 1935). Son Posta gazetesi deprem bölgesinde 30 kişiye yakın vefat olduğunu bildirmekteydi. (“Kapu(ı)dağı Yarımadası”, 1935). Resmi rakamlar telef olan hayvan sayısını tekli rakamlarla ifade ederken basında yer alan haberler belli bir rakam vermemekle beraber sayının çok olduğunu belirtmekteydi. (“Marmara Adasında bütün binalar”, 1935). Anadolu gazetesine göre Harmanlar köyünde 6 hayvan telef olmuş ve Poyrazlar köyünde 36 hayvan yaralanmıştı. (“Zelzelenin zararı büyüktür”, 1935).

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Refik Saydam 24 Ocak tarihinde deprem bölgesine bir ziyaret gerçekleştirerek incelemelerde bulunmuş ve 4 kişinin vefat ettiğini ve 27 kişinin de yaralandığını ifade etmiştir. Ayrıca “...Erdek merkez kazası da dâhil olduğu halde Marmara nahiyesi merkezi(y)le civar bir köyde 9083 nüfusun sakin olduğu 2092 haneden 180’ni tamiri kabil olmak üzere 460 ev yıkılmış” demiştir. (“Sıhhat bakanın söylevi”, 1935).

Rakamlarda yaşanan bu belirsizlikler deprem bölgesinden sağlıklı bilgi alınamamasından kaynaklanmaktaydı. (“Sarsıntılar çok azaldı”, 1935). Artçı sarsıntıların yedi evin tamamen yanmasına, hasarlı binaların yıkılmasına, ölüme ve yaralanmaya yol açması istatistiki verileri karmaşık bir hale getirmekteydi. (“Felakete uğrayanlar”, 1935; Akman, 1935).

Balıkesir valisi 29 Ocak sabaha karşı 5.30’da artçı olduğu muhtemel kuvvetli bir depremin yaşandığını bildirmekte fakat bu depremin bir hasara veya ölüme yol açıp açmadığı konusunda

herhangi bir bilgi vermemekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.16). Depremi hafif de olsa artçı sarsıntılarının 20 Mart tarihi itibarıyla devam ettiği anlaşılmaktaydı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.24).

2.1. Depremi çevre yerleşim yerlerine etkisi

Deprem çevre il ve ilçelerden Balıkesir, Bandırma, Bursa ve Çanakkale’de; Marmara Bölgesi’nde İstanbul ve Tekirdağ’da; Ege Bölgesi’nde İzmir başta olmak üzere bölgenin büyük bir kısmında; İç Anadolu Bölgesi’nde Eskişehir ve Ankara’da; Akdeniz Bölgesi’nde de Antalya’da hissedildi. (“İstanbul büyük korku geçirdi”, 5 Kânunusani 1935; “Saat 4 ile 6 arasında”, 1935; “Büyük zelzeleler”; “Zelzelenin fecî eserleri”, 1935). Bursa şehir merkezinde ölü, yaralı veya fiziki bir zarar tespit edilmedi. Sadece Mudanya ilçesine bağlı Trilye kasabasında bir ev yıkıldı. (“Dün geceki zelzele”, 1935). İzmir’de ilk deprem iki artçısıyla birlikte hissedildi fakat şehirde can ve mal kaybına neden olmadı. (“Cuma günü İzmir’de”, 1935). Gelibolu limanında muhacirlere ve bir tüccara ait buğday deposu yıkıldı. İlkokul, ortaokul ve telgrafhane binalarında çatlaklar oluştu. (“Erdek civarında zelzele”, 1935).

Depremi etkili olduğu illerden biri de İstanbul’du. Bu deprem sonrası İstanbul’da büyük bir panik yaşandı. Ölüm vakasının yaşanmadığı şehirde birçok bina kısmi zarar gördü ve bir dükkân yıkıldı. Beyazıt Kulesi’nin üç yerinde çatlama oldu. Çemberlitaş semtinde bulunan Vezir Hanı’nın kapısındaki kemerinden iki büyük taş koparak yere düştü. Edirnekapı’da kale duvarlarının bazıları yıkıldı. Özellikle kârgir hanlarda çatlamlar meydana geldi. Belediyenin kalorifer bacası yıkıldı. Beyoğlu’nda Boğazkesen Caddesi’nde bir sebzeçi dükkânı yıkıldı. Aksaray’da Şekerci Sokağı’nda Camcılar Camisi’nin minaresi çatladı ve âlemi yere düştü. Kariye Camisi’nde de kubbeden sıvalar ve bazı mozaikler düştü. Binaların saçaklarından düşen kiremitler bazı telefon ve telgraf tellerinin kopmasına neden oldu. (“İstanbul büyük korku”, 1935; “Zelzele Erdek köylerinde”, 1935). Sinemalarda film gösterimi sırasında izdihamlar yaşandı. Sümer sinemasında gösterilen filmlerin bazı sahnelerinde deprem benzeri görüntülerin yer alması izdihamın boyutu artırdı. (“Dünkü zelzelenin tafsilâtı”, 1935; “İki dakika süren zelzele”, 1935). Tiyatro salonlarında, kıraathane ve gazinolarda da büyük panik yaşandı. (“Dünkü zelzeleler”, 1935).

2.2. Depremden sonra bölgede teftiş ve yardım heyetlerinin oluşturulması

Dönemin Balıkesir Valisi Salih Salim Gündoğan, deprem sonrasında bölgeden bilgi akışının sağlanması ve ilk müdahalenin gerçekleştirilmesi konusunda ilin en büyük mülki amiri olarak öncü rol üstlenmiştir. Bu çerçevede Valinin, Erdek Kaymakamı Esat Bey aracılığıyla elde ettiği

bilgileri Dâhiliye Vekâleti, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti ve Hilali Ahmer Cemiyeti Genel Merkezi'yle telgraf yoluyla paylaştığı anlaşılmaktadır. Vekâletlerin de kendi aralarında ve Başvekâletle bilgi alış verişinde olduğu tespit edilmiştir. Hükümetin bölgeye yönelik önceden hazırlanmış bir doğal afet planının olmadığı, deprem sonrası yapılacak çalışmaların söz konusu kurumlar arasında gerçekleştirilen istişareler sonucunda belirlendiği anlaşılmaktadır.

Vali Gündoğan depremle ilgili ilk raporunu 5 Ocak tarihinde Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti'ne gönderdiği telgraf aracılığıyla sunmuştur. Bu telgrafta Vali, Hilali Ahmer Cemiyeti'nin harekete geçirilmesi konusunda talepte bulunmaktaydı. Ayrıca vilayet merkezinde bulunan Hilali Ahmer şubesinin hesabındaki 300 küsur TL'nin Erdek kaymakamlığının emrine verilmesi yönünde gerekli emri verdiğini bildirmekteydi. Vali, 8 Ocak tarihinde de yine aynı vekâlete iki ayrı telgraf göndererek bilgi akışına devam etmiştir. Bu telgraflardan birinde depremzedelere iâşe, ibate, iskân ve evlerin tamirinin gerçekleştirilmesine yönelik yapılacak yardımlar için vilayette şubesi bulunan Hilali Ahmer Cemiyeti'nin görevlendirildiğini ifade etmekteydi. Ayrıca Hilali Ahmer Cemiyeti'nin vilayetin fahri reisliği altında merkezde bir yardım komitesi kurduğunu ve bu teşkilatlanmanın ilçe ve nahiyelerde de sağlanmaya çalışıldığını belirtmekteydi. Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti, 12 Ocak tarihinde Hilali Ahmer memuru Said Bey aracılığıyla 1000 TL göndermiş ve mevcut 300 küsur TL'nin de kullanılmasına izin vermiştir. Hilal Ahmer Cemiyeti'nin Balıkesir şubesi il genelinde depremzedelere yapılacak yardımlar için görevlendirilmiş fakat bu yeterli görülmeyince çevre illerdeki cemiyet şubelerinin de faaliyete geçirilmesine çalışılmıştır. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.7, 8, 13).

İbrahim Sabri Çıtak'ın gönderdiği rapora göre sevk, iskân, iâşe ve inşaat işlerinin talimatnameler çerçevesinde düzenlenmesi için komisyonlar oluşturulmuştur. Marmara Adası'ndaki faaliyetleri organize etmek için Marmara nahiye müdürü görevlendirilmiştir. Paşalimanı ve Türkeli adalarına da birer nahiye müdürü gönderilmiş ve bu müdürlerin emrine birer fen ve sağlık memuru verilmiştir. İlerleyen günlerde bölgeye 2 mühendis ve 3 fen memuru daha gönderilmiştir. Bandırma kriz merkezi haline getirilmiş ve burada da biri iâşe ve diğeri inşaat işlerinde faaliyet göstermek üzere iki heyet oluşturulmuştur. Balıkesir valisi ve Erdek kaymakamı komisyonların faaliyetlerini kontrol etmekle görevlendirilmiştir. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.10-11, 13, 20). Bölgede mülkiye müfettişinin, Dâhiliye ve Sıhhat Teftiş Heyetlerinin başkanlarının organize oldukları anlaşılmaktaydı.

Deprem felaketinin yaşanmasından sonra bölgede incelemeler yapmak ve gerekli tedbirleri almak üzere Dâhiliye Vekâleti tarafından teftiş heyeti reisi sıfatıyla İbrahim Sabri Çıtak görevlendirilmiştir. Çıtak, Marmara Adası ve çevresinde bulunan köylerle birlikte Gönen ve Susurluk ilçelerinde teftişlerde bulunarak 15 Ocak tarihinde bir rapor hazırlamıştır. Çıtak bölgede gerekli tertibatı almış ve Bandırma’da 8-10 gün süreyle görev yapacak bir mülkiye müfettişini görevlendirerek Ankara’ya dönmüştür. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.19, 20, 21).

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, 12 Ocak 1935 tarihinde Balıkesir valiliğine gönderdiği telgrafta Başmüfettiş Dr. Fuad Sorağman ile birlikte operatör ve sıhhat memurunun incelemeler yapmak için İstanbul’dan bölgeye gönderildiğini bildirmektedir. Her iki müfettişin ilgili vekâletlere gönderdiği raporlar bölgede yürütülen faaliyetleri ayrıntılı bir şekilde göstermektedir. Hilâliahmer Cemiyeti’nin görevlendirdiği Müfettiş Sait Bey de Erdek ilçesine bağlı Tuzla, Harmanlı, Poyrazlı ve Paşalimanı köylerinde yardıma muhtaç olan kişileri tespit etmiştir. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.12-13).

Marmara nahiyesine bağlı adalarda meydana gelen artçı sarsıntılar üzerine Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti, Başmüfettiş Fuat Sorağman’ı tekrar bölgeye göndermiştir. Başmüfettiş 20 Mart tarihinde Balıkesir valisi, vilayet sıhhat müdürü ve başmühendisle birlikte Marmara nahiyesinde incelemelerde bulunmuş ve 26 Mart tarihinde raporunu ilgili makamlara sunmuştur. Başmüfettişe göre yöre halkı depremin etkilerini üzerlerinden atarak tarlalardaki rutin çalışmalarına geri dönmüşlerdi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.23-26).

Balıkesir Valisi Salih Salim Gündoğan müfettişler aracılığıyla yürütülen çalışmalardan duyduğu memnuniyeti ifade etmek için Dâhiliye Vekâleti’ne bir teşekkür yazısı göndermiş ve Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya da bu yazıyı Başvekâlet makamıyla paylaşmıştır. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.22).

2.3. Deprem bölgesine ulaşım ve nakliyat işlemlerinin düzenlenmesi

Depremden ve fırtınadan dolayı Erdek-Marmara Adası arasında telefon ve telgraf aracılığıyla yapılan görüşmeler kesildiği için bölgeden sağlıklı bilgi alınmamaktaydı. (“Zelzelenin fecî eserleri”, 1935). Marmara Adası ve çevresindeki adalarla iletişim ve nakliyat dönemin şartları da dikkate alındığında ancak deniz yoluyla gerçekleşebilirdi. 1928 yılı verilerine göre İstanbul-Bandırma ve İstanbul Karabiga deniz hattı vardı. (Kopar, 2016, s.476). Depremi yaşadığı dönemde de Seyrisefain İdaresi Marmara Adası’na haftada iki defa vapur seferi düzenlemekteydi. Diğer günlerde adaya ulaşım sandal veya yük tekneleriyle sağlanmaktaydı. (Yücel, 2016). Bu nedenle dönemin Balıkesir Valisi Salih Salim Gündoğan, İktisat Vekili Celal

Bayar'dan Marmara Adası ile Erdek arasında ulaşımı sağlamak üzere bir vapur tahsis edilmesini istemiştir. Bu isteğin Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti'yle istişare edildiği ve şöyle pratik bir çözüm yolun bulunduğu ifade edilmekteydi. 9 ve 16 Ocak Çarşamba ile 12 ve 19 Ocak Cumartesi tarihlerinde İstanbul'dan kalkan Karabiga posta vapuru Marmara Adası ve Erdek arasında sefer yapacaktı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.17-18; "Marmara Adasında", 1935).

Antalya isimli vapurun kaptanı Karabiga'dan İstanbul'a doğru rutin seferini yaparken denizyolları idaresinden aldığı emir üzerine Erdek'e uğramış ve kaymakamın başkanlığı altındaki 14 kişilik bir heyeti alarak Marmara Adası'na gitmişti. Heyet bu ada dışında Paşalimanı, Türkeli ve Ekinlik adalarında da incelemelerde bulundu. (Önen, 1935). Akşam gazetesinde 10 Ocak'ta yer alan habere göre yağmur ve fırtına nedeniyle Marmara Adası'na yardım götürülemediği için yöre halkı Balıkesir valiliğine ve aynı zamanda Balıkesir milletvekili olan TBMM Başkanı Kazım Özalp'e telgraflar çekerek yardım talebinde bulunmuşlardır. Meclis başkanının da ilgilileri organize etmesi üzerine Antalya vapuru Tekirdağ'dan Marmara Adası'na gelmiş ve sahile sığınmış depremzedeleri sandalla gemiye nakletmeye çalışmış fakat fırtınanın şiddeti yüzünden başarılı olamamıştır. ("Zelzele Marmara adaları", 1935; "Marmara adalarında", 1935).

Marmara Adası ve çevresindeki diğer adalar arasında ulaşımı gerçekleştirmek ve bölgeden ayrılanların nakillerini kolaylaştırmak için Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti 12 ve 13 Ocak tarihlerinde Antalya, Gerze ve Gülnihal isimli vapurları da nakliye işlerinde görev yapmak üzere bölgeye gönderdi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.8; "Marmara adasında", 1935; "Sarsılan yerlerde", 1935). Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Refik Saydam 24 Ocak tarihinde yaptığı açıklamada "Erdek'le muvasala her gün için temin edilmiştir" demektedir. ("Sıhhat bakanının söylevi", 1935).

Haber gazetesi, Antalya Vapuru'nun Kaptanı Sezai Yılmaz Bey'e dayandırarak verdiği habere göre Marmara Adası'ndaki depremzedelerden 20 kişi Erdek'e ve 50 kişi de İstanbul'a deniz yoluyla nakledildi. ("Zelzele sahasında", 1935). Depremzedelerin nakillerinin önündeki engel kış mevsiminin getirdiği olumsuz hava koşulları nedeniyle vapurların Marmara Adası limanına yanaşamamasıydı. Bu nedenle yardım malzemelerinin sevki de gecikmekteydi. Akşam gazetesinde yer alan haberde Marmara nahiyesine bağlı adalardaki köylerin çeşmelerinin kurummasından ve yeraltından gelen seslerden tedirgin olan halkın bölgeyi terk etmeye hazırlandığı ifade edilirken ("Zelzele Marmara adaları", 1935), Cumhuriyet gazetesi tüm halkın vapurlarla tahliye edildiğini iddia etmekteydi. ("Mıntıkâ halkı", 1935). Bununla birlikte

Cumhuriyet gazetesi Türkeli Adası halkının hepsinin adayı terk ettiğine ilişkin çıkan haberlerin doğru olmadığını bildirmekteydi. (“Sarsılan yerlerde”, 1935). Haber gazetesi Cumhuriyet gazetesini yalanlayarak depremzedelerin tümünün Bandırma ve Erdek’te iskân edildiklerine dair haberin asılsız olduğunu belirtmekte ve bir tek fert bile yurdundan ayrılmamıştır demektedir. (“Marmara’da zelzele”, 1935; “Marmara Adasında zelzele”, 1935). Müfettiş raporlarından da sadece yaralıların nakledildiği diğer depremzedelerin buldukları mevkilerdeki çadır veya barakalarda ikâmete devam ettikleri anlaşılmaktaydı.

Adalar ekonomik açıdan önemli olduğu kadar güvenlik nedeniyle de önem arz etmekteydi. Hükümet bölgenin tamamen atıl durumda bırakılmasını istememekteydi. Bu nedenle bir taraftan adalardan göçü mümkün olduğu kadar önlemeye çalışırken diğer taraftan da bölgeden yoğun bir göçün yaşandığına ilişkin haberleri yalanlamaktaydı.

İbrahim Sabri Çıtak, adalar arasında ulaşım ve iletişimi sağlamak amacıyla bir gümrük motorunun görevlendirildiğini söylemekteydi. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla gümrük muhafaza komutanı nakliye işlerinde kullanılması için bölgeye bir sahil muhafaza motoru daha göndermiştir. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.21). İlerleyen günlerde motorun yeterli gelmediği anlaşılmış ve bir istimbota ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. 11-13 Şubat tarihleri arasında fırtınanın bölgede etkili olduğu, Erdek ve adalar arasındaki ulaşım faaliyetlerinin yapılamadığı ve bu nedenle de inşaat malzemelerinin sevk edilemediği anlaşılmaktaydı. 14 Şubat itibarıyla fırtınanın şiddetini azaltması üzerine sağlık müdürü ve başmühendis vekilinin incelemelerde bulunmak üzere adalara gittiği bildirilmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.4-6).

2.4. Çadır ve kalıcı konut inşaatı için yapılan çalışmalar

Depremden sonra birçok bina hasar gördü veya tamamen yıkıldı. Artçı sarsıntılardan Erdek merkezde 6 resmi bina da etkilendi. (“Zelzele mıntıkasında hastalıklar”, 1935). Artçı sarsıntılar sonrasında yeni yıkım ve hasarlar yaşandığı için bu konuda istatistiki veriler net bir şekilde belirlenemedi. Bununla birlikte basında yer alan ve Tablo 2’de aktarılan veriler yıkımın boyutunu göstermesi açısından önem arz etmekteydi.

Tablo 2. Akşam gazetesine göre depremde yıkılan veya zarar gören evler

Yerleşim Yeri	İçeri Girilemez	Tamir Edilmesi Gerekli	Tamamen Zarar Gören	Sağlam Kalan
Asmalı	-	-	3	-
Balıklı	1	1	5	5
Çınarlı	2	1	20	7
Ekinlik	-	26	30	-

Erdek Merkez	-	756	2	-
Gündoğdu	12	3	45	-
Harmanlı	-	4	55	-
Tuzla	1	1	13	1
Narlı	40	5	30	15
Marmara	22	15	52	53
Ocaklar	-	-	4	-
Paşalimanı	10	30	11	14
Poyrazlı	1	1	33	4
Turan	-	-	1	-
Türkeli	7	3	50	7
Yiğitler	10	5	93	2
Toplam	106	851	447	108

Kaynak: “Zelzelenin sebep olduğu”, 1935; “Zelzelenin zararı büyüktür”, 1935; “Sarsıntının p(b)lançosu”, 1935.

Tablo 2’de yer alan veriler yıkımın ağırlıklı olarak Yiğitler, Harmanlı, Marmara, Türkeli ve Gündoğdu köylerinde etkili olduğunu göstermektedir. Erdek ilçe merkezinde yıkım az olmasına karşın hasarlı bina sayısının fazlalığı dikkat çekmektedir.

Deprem sonrasında evi yıkılan veya kısmen zarar görenlerin barınma ihtiyacının karşılanması bir zorunluluk teşkil etmekteydi. Üstelik depremin artçı sarsıntılarının devam etmesi yeni yıkımları beraberinde getirmekteydi. Mevsimin kış olması, bölgede sulu kar yağması ve çok soğuk bir havanın hâkim olması yaşam şartlarını daha da zorlaştırmaktaydı. Bir ara depremzedelerin Erdek ilçesi dâhilinde sağlam kalmış evlere yerleştirilmesi gündeme gelmiş fakat adalardan göçü mümkün olduğunca önlemek için hükümet bu yola başvurmamıştır. (“Erdek ve Marmara Adası”, 1935).

Yerel yönetimler barınma sorununu öncelikli olarak çadırla çözüme eğilimindeydi. Deprem bölgesinden gelen talepler de dikkate alınarak çadırlar peyderpey gönderilmekteydi. Balıkesir valiliğinin ve şehirde şubesi bulunan Hilâliahmer Cemiyeti’nin elinde yeterli miktarda çadır yoktu. Bu nedenle çadırlar ancak temin edildikçe gönderilebilmekteydi. Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti Eskişehir ambarından bölgeye 8 Ocak tarihinde 250 ve 13 Ocak tarihinde de 150 olmak üzere toplam 400 çadırın gönderildiğini ifade etmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.11). Ayrıca Hilâliahmer Cemiyeti, Kolordu ve Vilayet Özel İdaresi işbirliğinde toplam 355 çadırı depremzedelere dağıttı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.9-10).

Deprem bölgesine çadırların geç ulaşması ve gelenlerin de ihtiyaca cevap vermemesi depremzedeleri geçici barınma yollarına sevk etmiştir. Türkeli Adası halkının bir kısmı adadaki şarap üreticilerine ait her biri 8-10 kg’lık fiçileri ters çevirip barınak haline getirmişlerdir. (“Sarsılan yerlerde”, 1935). Bazı depremzedeler de barınmak amacıyla kendi imkânlarıyla saz ve hasırlardan kulübelere inşa etmişlerdir. (“Sarsıntılar çok azaldı”, 1935).

Gerze isimli yardım vapuruyla birlikte adaya giden gazete muhabirinin izlenimlerine göre iskelede büyük bir kalabalık vardı. Halk çadırların ve kayıkların içindeydi. Yatak, tencere ve mangal gibi birtakım eşyaları da yanlarına almışlardı. Kayıklar muşamba örtülerle kapatılmıştı. Çadırlara sobalar kurulmuştu. (Feridun, 1935).

Depremzedelerin bir kısmı kendi imkânlarıyla yıkılan evlerden elde ettikleri moloz kalıntıları kullanarak nizami olmayan barakalar inşa etmişlerdi. (“Marmaradaki yer teprentisi”, 1935). Bu nedenle Teftiş Heyeti Reisi Çıtak, Balıkesir Vilayeti Fen Heyeti’ne örnek bir baraka ve inşaat projesinin yaptırılarak köylerde görevli bulunan komisyonlara gönderildiğini ifade etmiştir. Barakaların zemini nispeten sağlam olan bölgelerde yapılması planlanmıştır. Çıtak, barakaların yapılmasından dolayı yerel halkın memnun olduğunu ve bölgeden ayrılma eğilimlerinin sonlandığını vurgulamıştır. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.19-21).

Çıtak’ın raporuna göre vilayetin organize ettiği ekiple birlikte bölge ordu komutanlığı tarafından oluşturulan 81 kişilik inşaat ekibi valiliğin denetimi ve kontrolü altında bölgeye sevk edildi. Balıkesir vilayeti tarafından 10 inşaat ustası belirlenmiş ve bu ustalar 3000 tahta ve 500 kg çiviyle birlikte bir motor aracılığıyla Marmara Adası’na gönderilmişti. (“Marmara Adasında barakalar”, 1935). Çeşitli dönemlerde deprem bölgesine inşaat ustası ve inşaat malzemeleri gönderilmeye devam etti.

Ekiplerin görevi öncelikle çadırların kurulmasını sağlamaktı. Bununla birlikte hastaların, kadın ve çocukların uzun süreli bu çadırlarda kalması uygun görülmemektedir. Yardım heyetinin nihai amacı depremzedeler için sarsıntıya karşı dayanıklı kalıcı tahta barakaların inşa edilmesiydi. Gerekirse nüfusu az olan köylerin birleştirilebileceği de ifade edilen haberde adalarda depremzedeler için inşa edilecek olan binalarla ilgili olarak şu bilgiler verilmekteydi:

Bütün köyler fennî plan üzerine kurulacak, yollar iki buçuk metro genişliğinde düz ve muntazam olacak, binalar ahşap bir çatı altında iki aile barındırabilecektir. Her aile için iki oda, bir antre, bir banyo, bir hela bulunacaktır. Binaların etrafı beşer metro bahçe olacaktır. Her adada 16 hane olacak, adaların cephesi 100 metro, yanı 28 metro olacaktır. Bütün binaların malzeme ihtiyacı temin olunmuştur. (“Marmara adaları”, 1935).

Artçı sarsıntılar sonucunda yeni yapılmış barakaların bir kısmı yıkıldı. (“Doktor Memduh Bey”, 1935). Bu nedenle yıkılan barakaları tamir etmek veya yeni barakaların yapımını sağlamak için 15 ve 17 Ocak tarihlerinde Marmara Adası’na çadır, hasır, 5000 tahta ve 80 dülger gönderildi. Söz konusu tahtalarla sahil boyunca 150’ye yakın baraka inşa edilmesine rağmen depremzedelerin yarısı henüz çadırda ikâmet etmekteydi. (“Karabigada zelzeleden”, 1935; “Marmara Adasında”, 1935). Baraka yapımına hız vermek için 20 Ocak tarihinde 83 inşaat ustası daha Bandırma’dan adalar bölgesine gönderilmiştir. (“Marmara adaları”, 1935). Mevcut

bina vergisi kanununa göre yangın, deprem ve diğer afetlerden sonra barınma amacıyla yapılan geçici mahiyetteki binalar vergiden muaftılar. Bu maddeye göre Marmara Adası ve civar bölgesinde yapılan geçici binalar bu kanundan yararlanmaktaydı. (“Marmara Adasında”, 1935).

Erdek ilkokulunun depremden dolayı duvarlarının çatlaması eğitim-öğretim yapılmasına imkân vermemekteydi. Yaklaşık 400 öğrencinin eğitim gördüğü bu okulda okuyan öğrencilerin bir eğitim yılı kaybetmemeleri ve özellikle de son sınıfta olanların mezun olup orta dereceli okullara gidebilmelerinin sağlanması için çareler aranmaktaydı. Erdek’te öğrencilerin eğitim görebilmeleri için uygun bir bina aranmış fakat bulunamamıştı. Bu nedenle çadırlarda eğitim-öğretimin devam edeceği söylenmekteydi. (“Marmara adaları”, 1935). Bununla birlikte 30 Ocak itibarıyla Erdek Belediye Başkanı Selahattin Yücel, Maarif Memuru Basri Özkan ve Tayyare Cemiyeti Şube Başkanı Hadi Bey’in girişimleriyle ilçe genelinde odalar kiralanarak öğrenciler öğrenim gördükleri sınıflara göre bu odalara dağıtılmış ve öğretim faaliyetleri kaldığı yerden devam etmiştir. (“Marmara’nın iskân”, 1935).

Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Refik Saydam 24 Ocak tarihinde yaptığı açıklamaya göre:

Aileler tamamen çadır altına alınmıştır... Kereste kısmen gelmiş ve inşaat başlamıştır. Her gün de gelmektedir. Kolordudan bir inşaat müfrezesi ve Balıkesir’den ve civar vilayetlerde bulunan taşçı ve dülger ustaları mahalline gelmiş ve işe başlamışlardır. Daha da gönderilecektir... Halk için birer katlı ve lüzumlu müstemilatlı barakaların inşası on beş gün içinde tamamen bitecek şekilde tertibat alınmıştır. Halk yıkılan evlerin altında kalan eşyalarını ve gıda maddelerini çıkarmaya başlamıştır... Halk muavenet heyetlerine ve bilhassa inşaata yardıma davet edilmiş ve işe başlamışlardır. İnzibat bozulmamıştır. Ve her ada ve köy nezaret altındadır... Hilâliahmerce verilen inşaat muaveneti kâfi gelmediği takdirde tekrar yardım edilecektir. Vaziyet normale girmek üzeredir. Teftiş heyetleri vazifelerine avdete mezun kılınmışlardır. (“Sıhhat bakanının”, 1935).

Dönemin Balıkesir valisi Salih Salim Gündoğan, Erdek kaymakamına dayandırarak verdiği bilgilere göre Paşalimanı köyünde incelemelerde bulunan fen memuru çivi, tahta, menteşe, testere ve rende gibi inşaat malzemelerine ihtiyaç duyulduğunu bildirmekteydi. Ayrıca Türkeli ve Ekinlik köylerinde ihtiyaç sahiplerinin isimleri ve gereksinim duyulan malzemelerin bir listesi yapılmıştır. Çınarlı köyünde 22 barakanın konulacağı alanlar tespit edilmiştir. Balıkesir valisi, Erdek kaymakamının belirlediği ihtiyaçlar doğrultusunda Bandırma İnşaat Komisyonu’na satın aldırılan 12 sandık küçük ve 50 sandık büyük çivi, 500 adet kapak, 300 adet kapı menteşesi, 5 adet testere ve 5 adet rendenin 29 Ocak tarihinde Erdek’e gönderildiğini ve buradan da hava şartlarının düzelmesi halinde deniz yoluyla Adalara gönderileceğini ifade etmekteydi. Valinin ifadesinden daha öncesinde Adalara bir miktar kereste gönderildiği ve buna ek olarak İstanbul’dan temin edilen 32 m³ kerestenin de 28 Ocak tarihinde Adalara nakledildiği anlaşılmaktaydı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.15-16). Başmüfettiş Fuat Sorağman toplam

263 baraka yapılması kararı alındığını ifade etmesine karşın (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.24-26), Balıkesir Valisi'nin Erdek, Marmara, Paşalimanı ve Türkeli adalarında yaptığı incelemeler neticesinde verdiği bilgilere göre büyük ve küçük çaplarda toplam 235 baraka yapılmıştı fakat bu barakaların sadece 133'ü kullanıma elverişliydi. Yapılan barakaların 102'si tamire muhtaç durumdaydı. Üstelik yapılan baraka sayısı yetersizdi ve 108 baraka yapımına daha ihtiyaç olduğu bildirilmekteydi. Depremin kışın en şiddetli olduğu döneme denk gelmesi nedeniyle bölgede hüküm süren soğuk ve şiddetli fırtına baraka yapım faaliyetlerini engellediği gibi adalar arasındaki malzeme nakliyat faaliyetlerinin de durmasına neden olmaktaydı. Valilik 26.500 kaplamalık tahtaya ilave olarak tavan ve tabanın yapımı için de 16.220 tahta, 600 sandık çivi, 5280 adet menteşeye ve bu işi yapmak için mevcut ustalara ilave olarak 60 dülgere daha gereksinim olduğunu belirtmekteydi. Ayrıca tüm bu gereksinimler için 15.000 TL kadar bir meblağa ihtiyacı olduğunu bildirmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.3).

Fotoğraf 1 Baraka ve depremzedeler



Kaynak: "Sarsıntılar çok azaldı", 1935.

Fotoğraf 2 Depremde yıkılmış bir ev, çadır ve depremzedeler



Kaynak: "Sarsıntılar çok azaldı", 1935.

Fotoğraf 3. Depremzede halk ve arka planda çadır ve barakalar

Kaynak: "Marmara Adasında", 1935.

Fotoğraf 1, 2 ve 3'te adalardaki depremzedeler, yıkılmış evler ve geçici olarak inşa edilmiş baraka ve çadırlar yer almaktadır.

Tablo 3. 26 Mart 1935 tarihli rapora göre Marmara nahiyesi baraka yapımı

Köyler	İnşaata Bitmiş		İnşaat Halinde		Henüz İnşaatına Başlanılmamış	
	Çift	Tek	Çift	Tek	Çift	Tek
Marmara	19	43	4	21	-	7
Çınarlı	2	-	2	-	-	-
Türkeli	4	1	7	-	5	1
Yiğitler	5	1	5	1	6	-
Paşalimanı ²	4	-	-	1	-	-
Harmanlı	10	-	8	-	-	-
Balıklı	2	-	-	-	-	-
Poyrazlı	3	5	1	2	-	-
Tuzla	2	-	-	-	1	-
Toplam	51	50	27	25	12	8

Kaynak: BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.27.

Tablo 3 Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekâleti Başmüfettişi Fuat Sorağman'ın raporundan alındı. Tabloda iki bölmeli ve tek çatı altında yapılan barakalar çift olarak ifade edilirken, tek bölmeli olanlar tek çatı olarak ifade edilmekteydi.

² Paşalimanı köyünde hasar almış 11 eve gerekli malzeme verilerek tamir ettirilmiştir.

Deprem sonrasında bölgede yapılan faaliyetleri yerinde incelemek amacıyla Başmüfettiş Fuat Sorağman, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekâleti tarafından ikinci defa bölgeye gönderilmiştir. Başmüfettiş 26 Mart tarihinde gönderdiği raporunda Balıkesir valisi, vilayet sıhhat müdürü ve başmühendisle birlikte Marmara nahiyesinde incelemelerde bulunduğunu ifade etmekteydi. Rapora göre barakaların bir kısmının tavan ve döşemeleri yapılmamıştı. Başmüfettiş bu durumu adaların karaya uzak mesafede olması, denizde fırtınalı gün sayısının fazla olması, bayram tatili nedeniyle işlerin tatil edilmesi ve ustaların adalarda uzun süreli ikâmet etmemesine bağlamaktaydı. Kolordu tarafından gönderilen askeri inşaat müfrezesinden bir randıman alınmadığı, inşa ettikleri barakaların sivil ustaların yaptıklarına nazaran oldukça ilkel kaldığını ve müfrezenin görevine son verilmesinin inşaat işlerine olumsuzluk teşkil etmeyeceğini ifade etmekteydi. Baraka inşaatının bir müteahhitte verilmesi gündemde olup, inşaat işlerinin sorunsuz bir şekilde devam etmesi halinde 30 işgünüde barakaların tamamının yapılacağını bildirmekteydi. Hilâliahmer Cemiyeti Marmara nahiyesine bağlı Gündoğdu köylülerine sadece kereste ve çivi yardımı yapmıştı. Köylüler kendi çabalarıyla 40 baraka yapıp içinde ikâmet etmekteydiler. Söz konusu barakaların içinde yükleri (yükükleri), rafları ve döşemeleri bulunmaktaydı. Bu barakaların haricinde sadece iskeleti kurulmuş 25 baraka daha bulunmaktaydı ve finansmanı karşılandığı takdirde bu barakaların da tamamlanacağı ifade edilmekteydi. Depremden önce toplam 68 hanenin bulunduğu köy yarım kalan barakaların da tamamlanmasıyla birlikte bir anlamda yeniden kurulmuş olacaktı. Aynı şekilde Marmara nahiyesinde 40, Türkeli Adası'nın Türkeli köyünde 52 ve Yiğitler köyünde 18 baraka yapılarak depremzedeler ikâmet etmeye başlamıştı. Marmara nahiyesinin Asmalı köylülerine sadece çivi yardımı yapılmıştır. Köylüler çok sayıda terkedilmiş bina enkazından elde ettikleri moloz parçalarıyla barakalarını inşa etmiş ve bu barakalara yerleşmişlerdir. Marmara nahiyesine bağlı Çınarlı, Paşalimanı, Balıklı, Poyrazlı ve Tuzla köylülerine yapılan cüzi yardımlarla köylüler kendi barakalarını yapmışlardır. Küçük bir gölcük yanında yer alan Harmanlı köyünde 18 baraka yapılmıştır. Barakalar sıtma hastalığı tehdidi nedeniyle su birikintisinin dışında inşa edilmiştir fakat barakaların 8 tanesinin inşaatı tamamlanamamıştı ve 10 tanesinin inşaatı tamamlanmış olsa da tavan ve döşemeleri eksikti. Baraka inşaatına rağmen Marmara nahiyesinde 23 diğer ada köylerinde 7 olmak üzere toplam 30 aile çadırda kalmaktaydı.

Başmüfettiş izlenimlerinde projede yer almasına karşın barakalarda yer alan mutfak ve tuvaletlerin projeye uygun yapılmadığı yönünde eleştirmekteydi. Tuvaletler için bir kanal açılmadığını tespit ettiğini ifade ederek halkın bu ihtiyacını harabelerde giderdiğine işaret etmekteydi. Baraka inşaatları devam ettiği için tamir edilmesi gereken evlerin işlemleri

yapılamamaktaydı. Evleri tamir edilmesi gereken kişiler arasında ekonomik açıdan iyi durumda olanlar olmasına karşın halkın beklentisi bu evlerin Hilâliahmer Cemiyeti aracılığıyla hükümet tarafından yapılmasıydı. Bununla birlikte başmüfettiş yöre halkına yönelik olarak, hükümetin sadece kalacak meskeni olmayan açıkta kalmış kişilere yardımcı olmakla yükümlü olduğunu ifade etmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.24-26).

2.5. İaşe yardımı

Marmara Adası'ndan Erdek'e ilk gelen telgraf "*Ölüyoruz. İmdad...*" şeklinde olmuş fakat denizdeki fırtına nedeniyle depremin olduğu akşam yardım götürülemedi. Bandırma'da bulunan ve İstanbul'a posta götüreceği olan Gülnihal isimli vapurun depremzedelere gönderilmesine çalışılmış fakat geminin kaptanı idareden emir almadıkça gidemeyeceğini ifade etmiştir. Depremin ertesi günü gelen ikinci telgrafta "*Ölüyoruz. Aç ve Susuzuz imdad...*" ifadeleri kullanılmıştır. Erdek iskelesinde Kara Mehmet'in motoruyla adalara erzak götürülmeye çalışılmış fakat fırtınanın etkisiyle boğaz geçilememiş ve motor geri dönmek zorunda kalmıştır. Erdek'e deniz yoluyla en fazla 3-4 saat mesafede bulunan Marmara Adası ve çevre adalar depremden sonraki ilk günü aç ve susuz geçirmek zorunda kalmıştır. Depremin ikinci günü fırtına devam etmiş fakat posta vapurunun arkasına bağlanan motorlarla adaya ulaşılmış ve halka erzak götürülmüştür. Buna karşın adalardaki nüfusun kalabalık olması götürülen yardımların yetersiz kalmasına neden olmuştur. (Akman, 1935).

Akşam gazetesinde 9 Ocak'ta yer alan habere göre Bandırma'dan iki kamyon ekmek, bir kamyon çadır vapurla Erdek'e ve Marmara Adası'na gönderilmiştir. ("Zelzele Marmara adaları", 1935). 10 Ocak tarihli haberde de Marmara Adası'ndan gelen şu telgrafa yer verilmekteydi: "Müthiş sarsıntılar devam ediyor. Her taraf yıkıldı, halk kayıklara ve sahile sığındı. Heyecan içindeyiz. Yarın öğleye kadar ekmek yetiştirmezseniz açız". Bu telgraf üzerine Erdek halkı 113 TL yardım parası toplayarak Bandırma Kaymakamı ve ilçe ordu komutanının girişimleriyle ada halkına bir kamyon un göndermiştir. ("Marmara adalarında", 1935).

Dr. Fuat Sorağman'ın raporuna göre köylerde fırınlar ve değirmenler yıkılmış ve zahire enkaz altında kalmıştır. Bu nedenle bölgeye ağırlıklı olarak un ve ekmek sevk edilmiştir. Depremin olduğu tarihten 13 Ocak tarihine kadar depremzedelere 5250 ekmek, 72 (veya 75) çuval un, 24 (veya 29) sandık şeker, bir sandık çay, iki çuval pirinç, iki çuval sabun, bir çuval nohut, bir çuval fasulye, 35 sığır, 25 kilo sucuk ve 10 kilo (veya teneke) kavurma gönderilmiştir. 13 Ocak'ta 200 kg pirinç, 50 çuval un, 120 kg sabun ve 2500 kg şeker ("Marmara Adasında", 1935); 15 Ocak tarihinde bakla, fasulye, pirinç, şeker, çay ve sabun ("Karabigada zelzeleden", 1935) ve 17 Ocak tarihi itibarıyla Marmara Adası ve Erdek için birer aylık ve diğer adalar için

de birer haftalık un gönderilmiştir. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.9, 10, 12; “Yıkılan ve harab olan”, 1935). 20 Ocak’ta da 240 çuval un takviye edilmiştir. (“Marmara adaları”, 1935).

Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekili Refik Saydam 24 Ocak tarihinde “Bilumum ailelilerin birer aylık iaşesi kendilerine verilmiştir” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur (“Sıhhat bakanının”, 1935). Bakan, Hilâlihmer Cemiyeti’nin depremzedelere yaptığı yardımı yeterli görmekte ve cemiyetin 29 Ocak tarihinden itibaren iaşe yardımının fakir, kimsesiz, yeni doğum yapmış veya çok çocuklu ailelere yapılacağını ifade etmekteydi. (“Sağlık bakanı”, 1935). 14 Şubat’ta bölgeye giden sağlık müdürü de iaşe konusunda bir sıkıntı yaşanmadığını bildirmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.4-6). Balıkesir valisi de bakanın ve sağlık müdürünün iaşe konusundaki söylemlerini onaylamakta ve 16 Şubat itibarıyla toplam 2189 depremzede için 44.424 kg un ve 10.754 kg bulgur dağıtıldığını dile getirmekteydi. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.3).

Depremzedeler için tüm okullarda yardım parası toplanmaya başlandı. Bu çerçevede Ameli Hayat Ticaret Lisesi öğrenci ve öğretmenleri 2205 kuruş ve Bursa Trilye nahiyesi ilkokulu öğrenci ve öğretmenleri de 1535 kuruş yardım parası toplayarak Hilâlihmer Cemiyeti’ne teslim etmişlerdir. (“Sağlık bakanı Marmara adalarında”, 1935; “Trilye Mektebi”, 1935). İstanbul’da bulunan ortaokullardaki öğrenciler de harçlıklarından biriktirdikleriyle bir yardım kampanyası organize etmişlerdir. (“Marmara Adası”, 1935). İstanbul Hukuk Fakültesi ve İstanbul Erkek Lisesi öğrencileri depremzedeler için yardım kampanyası düzenlemişler ve topladıkları meblağı Hilâlihmer Cemiyeti’ne teslim etmişlerdir. (“Marmara adasında dört zelzele”, 1935). Hilâlihmer Cemiyeti aracılığıyla toplanan yardım miktarları bağışçıların isimleriyle birlikte dönemin gazetelerinde yer almaktaydı. (“Felaketzede yurttaşlarımıza”, 1935).

Balıkesir iline bağlı Ayvalık ilçesi halkı depremzedelere toplam dokuz sandık içinde yatak, yorgan, iç çamaşırı ve elbiseden oluşan 881 parça giyim eşyasını Balıkesir yardım komitesi başkanlığına göndermiştir. (“Zelzele felaketzedelerine”, 1935). Gönen halkı da depremzedeler için mahallelerde oluşturdukları yardım kolları aracılığıyla un ve buğday toplayarak bölgeye gönderdi. (“Marmara Adasında vaziyet”, 1935). Depremzedelerin yararına Balıkesir şehir tiyatrosunda bir müsamere verilmesi kararlaştırılmıştır. (“Marmara adalarında”, 1935). Erdek ve Marmara yardım komiteleri tarafından 23 Nisan’da çekilişi yapılmak üzere yine depremzedeler için bir eşya piyangosu düzenlenmiştir. (“Zelzele felaketzedeleri”, 1935).

Hilâlihmer Cemiyeti’nin gençlik kolları da depremzede çocuklar için 500 TL yardım göndererek, okullarda görev yapan üyelerinin bu çocuklara yardımcı olması yönünde bir

beyanname yayınlamıştır. (“Marmara adasında vaziyet”, 1935). Hilâliahmer Cemiyeti depremzedelere yardım edilmesi yönünde halkın duyarlılığını artırmak için gazetelere verdiği ilanlarda şöyle diyordu:

“Hilâliahmer insanlığın şefkatından doğmuştur. Felaketli gününde sana ilk yardımı o yapar, karagün dostu olan Hilâliahmere aza ol (“Yurttaş”, 1935). Hilâliahmer insanlığın şefkatinden doğmuştur. Zengin, fakir, kadın, erkek hulasa hiçbir kimse kendini Hilâliahmer’in himayesinden uzak sayamaz. Senelerce evvel kurulan bu hayır ocağına aza kaydol”. (“Yurttaş”, 1935).

Bandırma’da oluşturulan yardım komitesi de şöyle demektedir: “Korkma müteessir olma. Bandırmadaki kardeşlerin seni kurtaracak ve sana yardım edecek” (“Felaket ve tahribat”, 1935).

Marmara ve Gündoğdu köylerinde deprem nedeniyle akan suların çekilmesi içme suyu sıkıntısını ortaya çıkardı. (“Zelzelenin yaptığı”, 1935; “Sarsıntılar çok azaldı”, 1935). Balıkçılıkla geçinenlerden bazıları deniz kenarında küçük kuyular açarak su ihtiyacını karşılamaya çalıştı. (“Kapu(1)dağı Yarımadası”, 1935).

2.6. Sağlık yardımı

Depremde yaralananların tedavisi buldukları mahalde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla çeşitli tarihlerde olmak üzere sağlık personeli Marmara Adası’na gelmiş ve köyleri dolaşarak yaralıları tedavi etmiştir. İstanbul Beyoğlu Erkek Hastanesi operatörlerinden Sadrettin Bey ve sıhhiye memurlarından Mehmet Bey’in deprem bölgesine gelip yaralıların tedavisini gerçekleştirdikten sonra 12 Ocak’ta İstanbul’a döndükleri bilinmektedir. (“Zelzele felaketzedelerine”, 1935). Ağır yaralılar depremden ancak bir hafta sonra motor ve vapurlarla Bandırma Hastanesi’ne sevk edilmiştir. (Akman, 1935).

Müfettiş raporlarında ve ilgili bakanların yaptıkları açıklamalarda deprem bölgesinde herhangi bir bulaşıcı hastalık olmadığı ifade edilmiş olmasına karşın basında yer alan haberlerde adaların sahil bölgesinde zor şartlar altında yaşamak zorunda kalan depremzedeler arasında soğuk havanın da etkisiyle dizanteri hastalığının yayıldığı ifade edilmekteydi. (“Marmara adalarında sarsıntı”, 1935). Hastalık etkili olmuş olacak ki Marmara nahiyesinde 15 yataklı bir revir açılmıştır. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, s.12; “Marmara Adasında vaziyet”, 1935). Akşam gazetesi muhabiri Hikmet Feridun’un verdiği bilgiye göre bir hayırsever dizanteri vb. hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçları satın alarak kendi özel doktoruyla birlikte Marmara Adası’na göndermiştir. Doktor bu ilaçları hastalara ulaştırarak tedavilerini gerçekleştirmiştir. (Feridun, 1935).

Muhabir dizanteriye dikkat çekerken, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Refik Saydam “Marmara Adası’nda açılan revir, hasta olmamakla beraber daime emre amadedir. Hastalık

yoktur. İki doktor her gün adaları dolaşmaktadır. Çocuklar ve büyükler arasında gıdasızlıktan ve suitegaddiden (kötü beslenme) mütevellit bir rahatsızlık yoktur” demektedir (“Sıhhat bakanının söylevi”, 1935). 14 Şubat’ta adalara giden sağlık müdürü de halkın sağlık durumunun iyi olduğunu ifade ederek bakanı doğrulamaktaydı. (BCA, F.30.10.0.0/119.839.9, ss.4-6).

SONUÇ

Hükümet depremden hemen bir hafta sonra bölgeye bir müfettiş göndererek deprem sonrası bölgede yapılacak faaliyetlerin bu müfettişin denetimi altında koordineli bir şekilde gerçekleştirilmesini sağlamıştır. Kriz merkezi olarak Bandırma belirlenmiş ve yardım faaliyetleri buradan yönlendirilmiştir. Balıkesir valisi, Erdek kaymakamı, nahiye müdürleri ve Hilâliahmer Cemiyeti’nin Balıkesir şubesi yardım faaliyetlerinin organize edilmesi konusunda başarılı bir sınav vermiştir. Bununla birlikte depremin kış mevsiminde olması nedeniyle hükümet ve yerel yönetimler depreme yönelik kurtarma ve yardım faaliyetlerine depremin ve hava şartlarının seyri ve bölge halkından gelen talep ve şikâyetler doğrultusunda yön vermiştir.

Bölgede hüküm süren şiddetli fırtına deniz ulaşımını etkilemiş ve yardım gemileri adalardaki limanlara yanaşamadığı için depremzedelere yardım ancak 24 saat sonra ulaştırılabilmektedir. Fırtınanın günlerce sürmesi inşaat malzemelerinin adaya naklinde gecikme yaşanmasına neden olmuştur. Karla karışık yağmur ve şiddetli soğuk da ustaların çalışma veriminin düşmesine neden olmuştur. TBMM Başkanı’nın Balıkesir milletvekili oluşu deniz ulaşımı için geçici çözümleri ortaya çıkarsa da ilerleyen süreçte süreklilik arz etmediği için bölgedeki adaları ana karaya bağlamakta savunmasız bırakmıştır. Eğitim kurumları, sivil toplum örgütleri ve hayırseverlerin verdiği nakdi ve aynı yardımların peyder pey toplanması ve artçı sarsıntıların da devam etmesi yardım komitelerinin faaliyetlerini yavaşlatmıştır.

10 Temmuz 1894 tarihinde İstanbul’da meydana gelen depremin korkusu bu depremde de hissedilmiştir. Nitekim ilk günün heyecanı bazı gazetelerde Çemberlitaş’ın, Beyazıt Yangın Kulesi’nin ve Kapalıçarşı’nın çökmüş, Ayasofya’nın kubbesinin çatlamış olduğu yönünde haberler çıkmış fakat daha sonra söz konusu haberlerin yanlış olduğu anlaşılmıştır. Deprem bölgesinden sağlıklı bilgi alınamaması Hayırsız Adası’nın ortasından ikiye ayrıldığı gibi birtakım asılsız söylentileri ortaya çıkarmıştır. Buna karşın ilgili raporlar deprem bölgesindeki ada halkının metanetini muhafaza ettiğini göstermektedir.

Marmara Adası’ndaki tüm ahşap binaların yıkıldığı dikkate alındığında depremin bölgede oldukça şiddetli hissedilmiş olduğu ifade edilebilir. Depremin gündüz olması ölü ve yaralı sayısını azaltmıştır. Bununla birlikte depremin artçı sarsıntılarının aralıklarla devam etmesi ölü,

yaralı ve hasar gören veya yıkılan evlerin sayısında tutarsızlıkları ortaya çıkarmıştır. Deprem sonucunda yaklaşık 3-4 bin kişi evsiz kalmış, 1200-1500 arasında mesken tamamen veya kısmen yıkılmıştır.

Adaların balıkçılık, şarapçılık ve mermer çıkarımı alanında ekonomik değere sahip olması hükümetin adalardan göçü engellemeye çalışmasının nirengi noktası olmuştur. İstatistiki veri elde edilememiş olmasına karşın söz konusu ekonomik alanlarda üretimde kısmi bir azalma muhakkak ki yaşanmıştır fakat 1940 yılı nüfus verilerinde bölge nüfusunun artış gösterdiği dikkate alındığında hükümetin adalardan göçü önleme politikasının başarılı olduğu ifade edilebilir.

KAYNAKÇA

- (1936). *20 İlk Teşrin 1935 genel nüfus sayımı Balıkesir vilâyeti katî ve mufassal neticeler*, 8, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü.
- (1940). *20 İlk Teşrin 1940 genel nüfus sayımı vilâyetler, kazalar, nahiyeler ve köyler itibarile nüfus ve yüzey ölçü.*
- (2010). *TBMM albümü 1920-2010 1.cilt 1920-1950*. TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları.
- Akman, K. (1935, 13 İkincikânun). Marmara Adasından ilk telgraf. *Haber*, s.6.
- Altınok, Y., & Alpar, B. (2006). Marmara Island earthquakes, of 1265 and 1935; Turkey. *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 6, 999-1006.
- Başarır, N. (2011). *Reassessment of the seismic parameters from historical seismograms of 1912-Mürefte-Şarköy, 1935-Erdek-Marmara Island and 1963-Çınarcık Earthquakes*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Boğaziçi Üniversitesi.
- Baştürk, N. B., Özel, N. M., & Caciagli, M. (2016). Seismic parameters re-determined from historical seismograms of 1935-Erdek-Marmara Island and 1963-Çınarcık earthquakes. *Earth, Planets and Space*, 68 (158).
- Büyük zelzeleler Marmara adalarında 400 ev yıktı ölenler var. (1935, 10 İkincikânun). *Halkın Sesi*, s.1.
- Cuma günü İzmir’de de kuvvetli zelzele duyuldu. (1935, 6 Kânunusani). *Anadolu*, s.1, 6.
- Deprem bilgileri (2023, Ocak 18). <http://www.koeri.boun.edu.tr/sismo/2/deprem-bilgileri/buyuk-depremler/> (Erişim Tarihi).
- Doktor Memduh Bey anlatıyor. (1935, 13 Son Kânun). *Savaş*, s.3.
- Dördüncü meclis işini bitirdi. (1934, 24 Birincikânun). *Cumhuriyet*, s.1, 7.
- Dün geceki zelzele. (1935, 21 Kânunusani). *Hakkın Sesi*, s.1.
- Dündar, M. (2020). Ekinlik Adası taşınmaz kültür varlıkları. *Troyacademy Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (1), 325-346.
- Dünkü zelzeleler. (1935, 5 Kânunusani). *Zaman*, s.2.
- Dünkü zelzelenin tafsilâtı. (1935, 5 İkincikânun). *Haber*, s.1.
- Erdek civarında zelzele. (1935, 12 İkincikânun). *Milliyet*, s.6.
- Erdek ve Marmara Adası sarsıntısı. (1935, 13 Son Kânun). *Ulus*, s.3.
- F.30.10.0.0/119.839.9, ss.1-27, 18.02.1935.
- Felaket ve tahribat tahmin edildiğinden çok büyüktür. (1935, 15 İkincikânun). *Milliyet*, s.1.
- Felakete uğrayanlar anlatıyor. (1935, 14 İkincikânun). *Kurun*, s.5.
- Felaketzede yurddaşlarımıza halkımızın yardımı. (1935, 13 İkincikânun). *Türkdili*, s.1, 3.

- Feridun, H. (1935, 16 Kânunusani). Zelzele mında(1)kasında yerde bir çatlak oldu, ayağım bu çatlağa girdi. *Akşam*, s.1, 5.
- Feridun, H. (1935, 20 Kânunusani). Meçhul bir hayır sahibi. *Akşam*, s.3.
- İç Bakanlığın tebliği adalardaki manzara çok fecidir. (1935, 15 Kânunusani). *Yeni Asır*, s.7.
- İki dakika süren zelzele şehirde panik yaptı. (1935, 5 İkincikânun). *Kurun*, s.9.
- İstanbul büyük korku geçirdi. (1935, 5 İkincikânun). *Milliyet*, s.5.
- İstanbul büyük korku geçirdi. (1935, 5 Kânunusani). *Akşam*, s.1, 4.
- Kapu(1)dağı Yarımadası sarsıntı içinde. (1935, 11 İkincikânun). *Son Posta*, s.11.
- Karabigada zelzeleden üç ev yerinden kaydı. (1935, 15 Kânunusani). *Akşam*, s.4.
- Karabigada zelzeleden üç ev yerinden kaydı. (1935, 15 Kânunusani). *Akşam*, s.1, 4.
- Kopar, M. (2016). Atatürk dönemi deniz taşımacılığı. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 465-492.
- Korkunç zelzeleler. (1935, 13 İkincikânun). *Türkdili*, s.3.
- Marmara adaları yakında birer mamure olacak! (1935, 20 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.1, 5.
- Marmara adalarında sarsıntı devam ediyor. (1935, 10 Kânunusani). *Akşam*, s.1.
- Marmara adalarında sarsıntı. (1935, 12 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.4.
- Marmara adalarında. (1935, 6 Mart). *Türkdili*, s.2.
- Marmara Adası felaketzedelerine yardım. (1935, 28 Kânunusani). *Akşam*, s.2.
- Marmara Adasında barakalar yapılıyor. (1935, 13 Kânunusani). *Akşam*, s.2.
- Marmara Adasında bütün binalar yıkıldı. (1935, 11 Kânunusani). *Akşam*, s.1.
- Marmara Adasında dört zelzele daha oldu. (1935, 14 Kânunusani). *Akşam*, s.2.
- Marmara Adasında tek ev kalmadı. (1935, 12 İkincikânun). *Ulusal Birlik*, s.1.
- Marmara Adasında vaziyet yeniden binalar çöktüğü haberleri yalandır. (1935, 17 İkincikânun 1935). *Cumhuriyet*, s.5.
- Marmara Adasında zelzele devam ediyor. (1935, 17 Kânunusani). *Akşam*, s.13.
- Marmara'da zelzele devam ediyor. (1935, 15 İkincikânun). *Haber*, s.1, 10.
- Marmara'nın iskân ve tedrisat işleri. (1935, 30 Son Kânun). *Savaş*, s.2.
- Marmaradaki yer teprentisi. (1935, 15 İkincikânun). *Türksözü*, s.3.
- Mıntıka halkı Bandırma ve Erdeğe yerleştirildi. (1935, 10 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.1.
- Önen, Y. R. (1935, 10 İkincikânun). Eğer İstanbul Marmara kadar sallansaydı. *Kurun*, s.6.
- Özcan, E. (2010). Ahali mübadelesi ve yardımların İstanbul örneği. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, IX (20-21), 55-75.
- Saat 4 ile 6 arasında üç şiddetli hareketiarz oldu. (1935, 5 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.1, 6.

- Sağlık Bakanı Bay Refik Saydam beyanatta bulundu. (1935, 29 İkincikânun). *Ulusal Birlik*, s.1.
- Sağlık bakanı Marmara adalarında vaziyeti tetkik edecek. (1935, 22 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.3.
- Sarsılan yerlerde yavaş yavaş sükûn başlıyor. (1935, 13 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.1, 4.
- Sarsıntılar çok azaldı, açıkta kalan halk için barakalar yapılıyor. (1935, 14 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.5.
- Sarsıntının p(b)lançosu. (1935, 14 Son Kânun), *Savaş*, s.1.
- Sıhhat bakanının söylevi zelzeleler henüz bitmedi, fakat hafifledi. (1935, 30 Kânunusani). *Anadolu*, s.1, 6.
- Tarihçe. (2023, Mart 4). <https://www.icisleri.gov.tr/icisleri-bakanligi-tarihcesi> (Erişim Tarihi).
- Trilye Mektebi talebe ve muallimlerinin felaketzadelere yardımı. (1935, 24 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.6.
- Yıkılan ve harab olan köyler yeniden ve sıhî bir şekilde yapılacaktır. (1935, 15 Kânunusani). *Anadolu*, s.6.
- Yurtdaş. (1935, 21 Son Kânun). *Savaş*, s.2.
- Yurtoğlu, N. (2017). Erken Cumhuriyet Dönemi ve sonrasında Türkiye’de balıkçılık faaliyetleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXII (1), 233-263.
- Yurttaş. (1935, 14 Son Kânun), *Savaş*, s.3.
- Yücel, H. C. (2016). 4 Ocak 1935-Merkez üssü Marmara Adası. *Adalı Dergisi*, (127).
- Zelzele Erdek köylerinde çok zarara sebep oldu. (1935, 8 Kânunusani). *Akşam*, s.1, 4.
- Zelzele felaketzadeleri için büyük eşya piyangosu. (1935, 6 Şubat). *Türkdili*, s.2.
- Zelzele felaketzadelerine hükümet el uzattı. (1935, 16 Kânunusani). *Anadolu*, s.1.
- Zelzele felaketzadelerine yardım toplantısı yapıldı. (1935, 13 İkincikânun). *Kurun*, s.2.
- Zelzele Marmara adaları için bir felaket oldu. (1935, 9 Kânunusani). *Akşam*, s.1, 2.
- Zelzele mıntıkasında hastalıklar başladı. (1935, 11 İkincikânun). *Kurun*, s.10.
- Zelzele niçin, ne zaman ve ne şekilde olur. (1935, 27 Son Kânun). *Savaş*, s.1.
- Zelzele sahasında. (1935, 10 İkincikânun). *Haber*, s.14.
- Zelzele sarsıntılar hala kesilmedi. (1935, 12 İkincikânun). *Kurun*, s.2.
- Zelzelenin fecî eserleri. (1935, 9 Kânunusani). *Anadolu*, s.1.
- Zelzelenin sebep olduğu zararlar. (1935, 12 Kânunusani). *Akşam*, s.2.
- Zelzelenin yaptığı büyük tahribat. (1935, 9 İkincikânun). *Cumhuriyet*, s.1, 5.
- Zelzelenin zararı büyüktür. (1935, 13 Kânunusani). *Anadolu*, s.1, 6.

DİJİTALLEŞME İLE BANKACILIK KÂRLILIĞI ARASINDAKİ ETKİLEŞİM: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI

THE INTERACTION BETWEEN DIGITALIZATION AND PROFITABILITY IN BANKING:
ARDL BOUND TESTING APPROACH

Tolga ERGÜN*

Öz

Geliştirilen teknolojiyle birlikte finans bankacılık sektöründe yaşanan dijital değişim ve dönüşüm başta kârlılık, verimlik ve rekabet olmak üzere birçok alanda giderek yaygın hale gelmektedir. Mobil ödeme ve çevrimiçi finansal hizmetlerin dijital platformlar aracılığıyla hızla yaygınlaşması bankacılık sektörünün finansal performansı üzerinde önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda çalışmada, Türkiye bankacılık sektöründeki dijitalleşme ile bankacılık (mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı) toplam net kârlılığı arasındaki uzun dönem etkileşimin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ampirik çalışmada bir adet araştırma modeli kurulmuştur. Modelde mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı sektörüne ait toplam net kâr göstergesi bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Mobil bankacılık üzerinden yapılan ödeme tutarı, mobil bankacılık işlem hacmi ile mobil bankacılık aktif müşteri sayıları ise bağımsız değişken olarak ele alınmıştır. 2011:Q1-2023:Q1 periyodundaki 49 çeyrek döneme ait veriler otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) testi ile analiz edilmiştir. Analizler neticesinde dijitalleşme göstergeleri ile bankacılık faaliyet türü toplam net kârı arasında uzun dönem ilişkisinin olduğu ve dijitalleşme ile kârlılığın birlikte hareket ettiği tespit edilmiştir. Diğer bir ifade ile bankacılık sektöründeki dijitalleşmede yaşanan gelişim bankacılık kârlılığını pozitif yönde etkilemektedir.

Anahtar Kelime: Dijitalleşme, Bankacılık, Kârlılık, ARDL Sınır Testi.

Abstract

With advancement of technology, digital transformation in the finance and banking sector has become increasingly widespread, affecting various areas including profitability, efficiency, and competition. The rapid expansion of mobile payments and online financial services through digital platforms plays a significant role in the financial performance of the banking sector. In this context, this study aims to examine the long-term relationship between digitalization in Turkish banking sector and total net profitability of banking (deposit banking and development/investment banking). Accordingly, one research models were constructed in the empirical study. Profitability indicator for deposit banking and development/investment banking sectors were used as dependent variables, while the payment amount made via mobile banking, the mobile banking transaction volume and the number of mobile banking active customers was considered as independent variables. Data from 49 quarterly periods from 2011:Q1 to 2023:Q1 were analyzed using Auto Regressive Distributed Lag (ARDL) tests. The findings reveal a significant long-term relationship between digitalization and the total net profitability of different banking activities, indicating that digitalization and profitability are closely intertwined. In other words, the development in digitalization in the banking sector affects positively the profitability of the bank.

Keywords: Digitalization, Banking, Profitability, ARDL Bound Testing.

GİRİŞ

Finansal sistemin lokomotifleri olarak nitelendirilen bankacılık sektörü özellikle 2000'li yıllardan itibaren finansal teknolojideki gelişmeler ile birlikte önemli bir değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Finans ve bankacılık sektörü bilgi yoğun ve teknoloji odaklı bir alan olduğundan finansal teknolojinin gelişimiyle bankaların faaliyet yelpazesi de büyümeye başlamıştır (Zhao vd., 2022, s. 2). Dijitalleşmenin bir göstergesi olarak finans ile teknoloji kavramlarının birleşiminden oluşan ve ileri-rekabetçi terimleriyle ilişkilendirilen Finansal Teknoloji (FinTek), teknik yollarla finansal yeniliği teşvik eden yenilikçi iş modellerini, yeni teknoloji uygulamalarını ve iş sürecini ifade etmektedir. Finansal teknolojiyle yaşanan dijital dönüşüm başta finansal piyasalar olmak üzere finansal kurum ve hizmetleri önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bu etki özellikle finansal hizmetlerin dijitalleştirilmesinde ve bankacılık hizmetlerinin verimliliğinin artırılmasında ve maliyetlerin düşürülmesinde ortaya çıkmaktadır (Mbama & Ezepue, 2018, s. 230).

Son yıllarda bankacılık sektöründe dijital inovasyonun yükselişiyle yeni iş fırsatları ve yeni hizmet ürünleri sunulmaya başlamıştır. Teknolojinin gelişimiyle ortaya çıkan rekabet, kârlılık ve verimlilik gibi hususlardaki değişimler genel olarak finansal sistemin özel olarak da bankacılık sektörünün performansı üzerinde etkili olabilmektedir. Türkiye bankacılık sektöründe 1990'lı yılların sonlarından itibaren dijital bankacılık uygulanmaya başlamış ve 2015'ten itibaren de dijital dönüşüm hız kazanmıştır (Yıldırım & Erdil, 2023, s. 2). Aralık 2019'da Çin'de patlak veren ve giderek tüm dünyaya yayılan koronovirüs (Covid-19) pandemisiyle ulus devletler, salgının yayılımını azaltabilmek için insan hareketliliği üzerinde kısıtlamaya gitmiştir. Bu durum birçok sektörü etkilediği gibi bankacılık faaliyetlerini de derinden etkilemiş ve kısıtlamaların da etkisiyle özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomik faaliyetlerini neredeyse durma noktasına getirmiştir (Goodell, 2020, s. 2). Bu sebeple, Covid-19 salgınının finans ve ekonomi üzerinde özellikle dijitalleşmeyi teşvik etme konusunda güçlü etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Başka bir ifade ile Türkiye'nin de yer aldığı gelişen ülkelerde 10 yıl öncesinde bir banka hesabına sahip olan insanların oranı %42 iken bu oran pandemi sonrasında %71'e yükselmiştir. Dünya genelinde ise söz konusu oran %51'den %76'ya ulaşmış durumdadır (World Bank, 2021). Dijitalleşmenin yükseliş trendinin ivme kazandığı zamanlamaya bakıldığında insan hareketinin sınırlandırıldığı ve sağlıksız olduğu için nakit kullanımının azaldığı pandemi dönemine denk gelmektedir (Doran vd., 2022, s. 1).

Teorik olarak, dijitalleşme bankaların kârlılığını iki şekilde etkileyebilir. Birincisi gelir veya kazancın artması, ikincisi ise maliyetlerin düşmesidir (Brush vd., 2012, s. 1500). Bankacılık sektöründeki dijitalleşmeyle bankaların farklı hizmetlerine daha hızlı ve kolay erişim, müşteri memnuniyeti ve rekabet üstünlüğü gibi bankaların çeşitli avantajlara sahip olduğu söylenebilir (Nazaritehrani & Mashali, 2020, s. 1). Öte yandan söz konusu avantajların bankaların mevduatlarını arttırma ve borç verme işlemlerini olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir (He vd., 2020). Bankaların dijitalleşme ile artan borç verme faaliyetleri faiz gelirleri üzerinde pozitif yönlü bir etki oluşturmaktadır. Bu durumda bankalar, dijitalleşme yoluyla temel finansal hizmetlere ilave olarak faiz dışı gelir sağlayan çeşitli hizmetler de sunmaktadır (Brush vd., 2012, s. 1502; Moparler vd., 2012, s. 183). Dijitalleşmenin etkileşimde bulunduğu alanlardan biri de finansal erişim ve finansal okuryazarlıktır. Bu bağlamda, gerek finansal bilgi edinme ve finansal okuryazarlık gerekse de finansal işlemlere erişim noktasında dijitalleşme önemli bir çalışma sahası olmuştur. Dijitalleşme hayatın her yerinde yer almakla birlikte finansal bilgiyi daha etkin kullanabilmek için teknolojinin getirdiği kolaylıkları sunabilme fırsatı sağlamaktadır (Uraz-Kaya ve Kılıç, 2021: s. 298.)

Literatürde bankacılık sektörünün finansal performansı ile dijital dönüşüm arasındaki ilişkinin varlığını destekleyen çalışmalara bakıldığında teknolojinin geliştirilmesi bankacılık sektöründeki kârlılığı ve finansal yeniliği arttırdığı söylenebilir (Wang vd., 2021, s. 398). Ayrıca çalışmalarda finansal performans veya kârlılık göstergesi olarak genellikle net kâr, aktif kârlılık oranı ve öz sermaye kârlılık oranlarının kullanıldığı görülmektedir (Gong & Ribiere, 2021, s. 11). Özet olarak, literatürdeki çalışmalar dijital değişim ve dönüşümün bankacılık sektörünün verimliliği, maliyet tasarrufu, rekabet avantajı ve finansal performansı üzerinde olumlu etkisini desteklemektedir (Theire vd., 2023, s. 3).

Yukarıdaki bilgiler ışığında bu çalışmanın amacı, Türkiye bankacılık sektörü bağlamında bankacılık kârlılığı ile dijitalleşme arasındaki uzun dönem ilişkinin araştırılmasıdır. Bu doğrultuda, dijitalleşmenin mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı kapsamında bankacılık kârlılığına olan etkisinin güncel verilere dayalı uzun dönem zaman serilerinden faydalanarak ARDL sınır testi ile incelenmesi literatürdeki diğer çalışmalardan ayırmaktadır. Çalışma girişten sonra dört bölüm olarak tasarlanmıştır. Girişi izleyen ilk bölümde bankacılık sektöründeki dijitalleşme ile ilgili bilgi verilmiştir. İkinci bölümde ampirik literatür incelemesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde veri, kapsam ve metodolojiye yer verilirken devam eden dördüncü bölümde analizden elde edilen bulgulara değinilmiştir. Ardından ampirik

çalışmada ulaşılan tespitler sonuç kısmında değerlendirilerek birtakım önerilerde bulunulmuştur.

1. Bankacılık Sektöründe Dijitalleşme

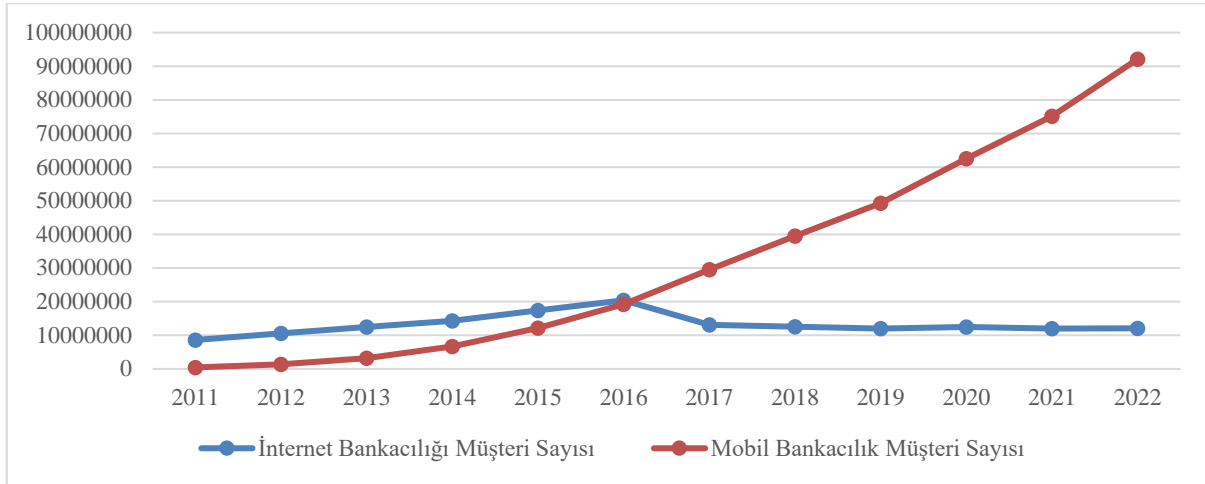
Dijital bankacılık, kavramsal olarak bankacılık hizmetlerinin otomatik para çekme makinesi (ATM), mobil, çevrimiçi ve internet platformları gibi çeşitli kanallar yoluyla teknoloji tabanlı bankacılığı ifade etmektedir. Finansal İstikrar Kurulu bankacılık sektöründeki dijitalleşmeyi şeffaf ve daha kaliteli finansal hizmetler (yeni uygulamalar, ürünler, iş modelleri ve süreçler) sunan bir teknoloji olarak tanımlamaktadır (Theiri & Hadoussa, 2023, s. 3). Bu bağlamda bankalar, çalışma biçimlerini değiştirmek ve rekabetin yüksek olduğu pazarda iyi bir konuma sahip olmak için sürekli olarak yenilik yapmaktadır (El Houry vd., 2023, s. 8).

Dijital sürece bakıldığında 1966 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ilk kez debit kart kullanılmıştır. Türkiye'de 1968'de seyahat ve dinlence kartı olarak Diners Club kullanılmıştır. 1970'lerin başında çipli POS cihazları üretilmiş ve dijital ödeme daha kolay hale gelmiştir. Öte yandan Türkiye'de internet bankacılığı uygulaması 1997'de başlatılmış ve bankalar internet üzerinden müşterilerine hizmet vermeye başlamıştır (Türkiye Bankalar Birliği-TBB, 2022, s. 1). Dijital teknolojiler bankacılık sektörü gibi sektörlerde inovasyonu, müşteri ilişkilerini ve iş ilişkilerini giderek daha fazla etkilemektedir. Dolayısıyla çevrimiçi hizmetlere yapılan geçiş giderek artmaktadır (Theiri & Hadoussa, 2023, s. 3).

Dijitalleşmeyle birlikte mobil ve çevrimiçi bankacılık, elektronik fatura ve beyanname gibi banka müşterilerine fiziksel banka şubelerine gitmelerine gerek duymadan bankacılık ihtiyaçlarını giderme imkânı sunulmaya başlanmıştır. Dijitalleşmeyle ayrıca bankalar ve müşteri arasında otonom kanallar aracılığıyla sürekli iletişim sağlanabilmektedir (Hoffmann & Birnbrich, 2012, s. 390).

Türkiye bankacılık sektöründeki dijital bankacılık aktif müşteri sayıları Grafik 1'de gösterilmiştir. Buna göre 2011-2022 arasında internet bankacılığı müşteri sayısında genel olarak dengeli bir gidişat söz konusu iken özellikle mobil bankacılık müşteri sayısında artan bir eğilim göze çarpmaktadır.

Grafikte 2022 yılsonu itibariyle mobil bankacılık aktif müşteri sayısı 90 milyon kişinin üzerine çıktığı görülmektedir. Son yıllarda tablet ve akıllı telefon kullanımının yaygınlaşması ve internet erişiminin artması mobil bankacılığı dijital bankacılığın merkezine getirdiği söylenebilir.

Grafik 1. Dijital Bankacılık Müşteri Sayısı

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği-TBB (2023) Veri Tabanından Derlenmiştir.

Covid-19 pandemisinin ortaya çıkması ve insan hareketliliğinin azaltılması bankaların hizmet sunumları için dijital bankacılığı daha hızlı ve kısa sürede benimsemelerinde önemli bir fırsat haline dönüşmüştür. Dijital bankacılığa geçişin ardından küresel bankacılık sisteminde geleneksel bankacılık hizmetlerinden finansal teknoloji yardımıyla yenilikçi hizmetlere doğru geçiş başlamıştır. Deloitte, bankaların müşteri beklentilerini karşılamak için dijital bankacılığı öncelikli hale getirdiğini ifade etmektedir. Özellikle ATM'lerde para yatırma, fatura ödeme ve mobil cüzdan kullanımı gibi gelişmeler dijital bankacılığı daha yaygın hale getirmiştir. Ayrıca, banka müşterilerinin akıllı telefonlar aracılığıyla hesap bakiyelerini kontrol etme, mobil ödeme yapma ve banka hesaplarından başka mobil hesaplara para transfer etme işleminde kolaylık sağlamaktadır (Bankuoru Egala vd., 2021, s. 1422).

2. Literatür İncelemesi

Literatürde bankacılık sektöründeki dijitalleşme konusu finansal performans, siber güvenlik ve Covid-19 pandemisi gibi çeşitli alanlarla ilişkilendirilmiş ve genel olarak ampirik açıdan ele alınmıştır. Bu çalışma kapsamında, literatür başlığı altında dijitalleşme ile finansal performans-kârlılık etkileşimi üzerine odaklanılmıştır. Çalışmaların sonuçlarında bankaların kârlılığı ile dijitalleşme arasında genellikle pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Dijitalleşme ile bankacılık faaliyetlerinin özellikle uzun süre devam etmesi, mesai saatleri dışında da kullanılabilirliği ve inovatif elektronik hizmetlerin yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda çalışmanın analizinden elde edilecek sonuçların literatüre katkı sağlayacağı beklenmektedir. Bu bilgiler çerçevesinde, yerli ve yabancı literatürde konu ile ilgili yapılan çalışmalar Tablo 1'de özetlenmiştir.

Tablo 1. Ampirik literatür

Yazar(lar)/yıl	Amaç	Analiz Dönemi	Yöntem	Sonuç
Al-Smadi & Al-Wabel (2011)	Ürdün'deki bankaların performansı üzerinde elektronik bankacılığın etkisini araştırmak	2000-2010	En küçük kareler yöntemi	Elektronik bankacılığın bankaların finansal performansı üzerinde negatif yönlü bir etkisi belirlenmiştir.
Onay & Ozsoz (2013)	Türkiye'deki internet bankacılığının bankaların şube kârlılığı üzerindeki etkisini araştırmak	1990-2008	Panel veri analizi	Banka şubelerinin kârlılığı ile internet bankacılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır.
Erol vd. (2015)	Türkiye bankacılık sektöründeki elektronik bankacılığın banka kârlılığı üzerindeki etkisini araştırmak	2006-2012	Eşbütünleşme testi	Dijitalleşme ile banka kârlılığı arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.
Dinh vd. (2015)	Vietnam'daki bankaların kârlılığı üzerinde internet bankacılığının etkisini araştırmak	2009-2014	Regresyon analizi	İnternet bankacılığının faiz dışı gelir ile birlikte bankaların kârlılığını arttırdığı saptanmıştır.
Tunay vd. (2015)	30 Avrupa ülkesi örneğinde internet bankacılığı ile banka performansı arasındaki ilişkiyi araştırmak	2005-2013	Panel nedensellik testi	Bankaların kârlılığı ile internet bankacılığı arasında iki yönlü nedensellik belirlenmiştir.
Mabwai (2016)	Kenya'daki bankaların mobil bankacılık hizmeti ile finansal performans arasındaki ilişkiyi araştırmak	2010-2014	Regresyon analizi	Mobil bankacılık işlemleri ile bankaların finansal performansı arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir.

Ahiadorme (2018)	Gana'da bankaların finansal performansı ile dijitalleşme arasındaki ilişkiyi araştırmak	2015	Regresyon analizi	Dijitalleşmenin bankaların gelir performansı üzerinde pozitif yönlü etkisi belirlenmiştir.
Mahboub (2018)	Lübnan'daki bankaların performansı üzerinde bilgi ve iletişim teknolojisi yatırımlarının etkisini araştırmak	2009-2016	Regresyon analizi	ATM, internet bankacılığı, telefon bankacılığı ve POS gibi araçların bankaların performansı üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur.
Simiyu (2018)	Kenya'da mevduat bankalarının finansal performansı üzerinde elektronik bankacılığın rolünü araştırmak	2018	Regresyon analizi	Dijitalleşme ile bankaların finansal performansı arasında pozitif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir.
Ky vd. (2019)	Doğu Afrika ülkeleri örneklemini üzerinde finansal teknolojinin banka performansı üzerindeki etkisini araştırmak	2009-2015	Panel veri analizi	Dijitalleşmeyle birlikte özellikle mobil para sağlayıcılarının banka performansı üzerinde güçlü bir pozitif etki oluşturduğu saptanmıştır.
Boateng (2020)	Gana'daki bankaların kârlılığı üzerinde dijital bankacılığın etkisini araştırmak	2012-2018	En küçük kareler analizi	Kârlılık göstergeleri ile bankaların dijitalleşmesi arasında pozitif yönlü bir etkileşim saptanmıştır.
Dong vd. (2020)	Çin'de internet finansmanının bankaların finansal performansı üzerindeki etkisini araştırmak	2006-2018	Regresyon analizi	İnternet finansmanının bankaların kârlılığı üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.
Korkmazgöz & Ege (2020)	Türkiye'deki finansal teknolojilerin bankacılık sektörünün finansal	2011-2019	Eşbütünleşme testi	Finansal teknoloji kapsamında mobil

	performansı üzerindeki etkisini araştırmak			bankacılık uygulamalarının finansal performans üzerinde etkisi vardır.
Feld vd. (2021)	Brezilya bankacılık sektörü üzerinde dijitalleşmenin etkisini araştırmak	2012-2019	Johansen eşbütünleşme testi Granger nedensellik	Dijitalleşme ile mobil bankacılığın yaygınlaşması finansal erişim maliyetlerini düşürmektedir.
Motwani & Vora (2021)	Hindistan'daki bankaların kârlılığı üzerinde dijital bankacılığın etkisini araştırmak	2008-2018	Regresyon analizi	Kamu bankalarındaki mobil bankacılık uygulamasının kârlılık üzerinde pozitif etkisi belirlenmiştir.
Stefanovic vd. (2021)	Sırbistan bankacılık sektörünün kârlılığı ile dijitalleşme arasındaki ilişkiyi araştırmak	2011-2020	Pearson korelasyon analizi	Öz sermaye kârlılığı ile dijitalleşme arasında pozitif yönlü bir ilişki saptanmıştır.
Jikrillah & Fadah (2022)	Endonezya'daki bankaların finansal performansı üzerinde dijital bankacılığın etkisini araştırmak	2018-2020	En küçük kareler yöntemi	Finansal performans göstergeleri olarak kullanılan aktif kârlılık ve net kâr marjı ile dijital bankacılık arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır.
Cao vd. (2022)	81 adet banka verisi kullanarak bankaların neden dijitalleşmeye yöneldiğini ve dijitalleşmenin verimliliğini araştırmak	2010-2016	Veri zarflama analizi ve panel veri analizi	Dijitalleşmenin bankaların verimliliğini ve kârını önemli düzeyde etkilediği belirlenmiştir.
Chhaidar vd. (2022)	Avrupa bankalarının kârlılığında finansal teknoloji yatırımlarının etkisini araştırmak	2010-2014 2015-2019	FMOLS	Bankaların dijitalleşme göstergeleri ile finansal performans arasında güçlü bir ilişki saptanmıştır.

Potapova vd. (2022)	Rus ticari bankaların performans göstergeleri ile dijitalleşme arasındaki ilişkiyi araştırmak	2021	Korelasyon analizi	Dijitalleşme ile kârlılık arasında anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.
Ulusoy & Demirel (2022)	Türkiye bankacılık sektöründeki dijitalleşme ile kârlılık ilişkisini araştırmak	2008-2020	Regresyon analizi	Bankacılık sektöründeki dijitalleşmenin bankaların aktif kârlılığı üzerinde olumlu etkisi tespit edilmiştir.
Doran vd. (2022)	Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinde bankacılık sektörünün finansal performansı ile dijitalleşme arasındaki ilişkiyi araştırmak	2010-2021	Regresyon analizi	Dijitalleşme, bankaların aktif kârlılığı ile öz sermaye kârlılığını olumlu yönde etkilemektedir.
Theiri & Hadoussa (2023)	Tunus'ta dijitalleşmenin bankaların finansal performansı üzerindeki etkisini araştırmak	2010-2020	En küçük kareler yöntemi	Tunus'taki bankaların aktif kârlılığı ve öz sermaye kârlılığı üzerinde dijitalleşmenin pozitif yönlü etkisi belirlenmiştir.

3. Veri, Kapsam, Metodoloji

3.1. Veri seti ve kapsam

Ampirik araştırmanın veri seti 2011-2023 periyodundaki toplam 49 çeyrek dönemlik verilerden oluşmaktadır. Periyot başlangıcının 2011 yılı olmasının nedeni TBB veri tabanında dijital bankacılık göstergesi olan mobil bankacılık üzerinden yapılan ödeme tutarı, mobil bankacılık işlem hacmi ve mobil bankacılık aktif müşteri sayısının ilk kez yayınlanmaya başlamasıdır.

Çalışmanın amacından hareketle geliştirilen hipotezler doğrultusunda mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı toplamına ait 3'er aylık zaman serilerinden oluşan veri setleri derlenmiştir. Veriler dijital bankacılık göstergelerinden mobil bankacılık üzerinden yapılan toplam ödeme tutarı, mobil bankacılık işlem hacmi tutarı ve mobil bankacılık aktif müşteri sayısı ile finansal performans göstergesi olarak mevduat bankacılığı netkârı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı netkârı toplamından oluşmaktadır. Analizde kullanılan dijital bankacılık göstergeleri TBB resmi web sayfasında yer alan istatistik raporlarından erişilmiştir. Dijital bankacılık müşteri sayıları belirlenirken mobil bankacılık olarak "En az bir kez aktif

olarak giriş (login) yapmış” müşteri sayısı dikkate alınmıştır. Bankacılık faaliyet türlerine ait kârlılık göstergeleri ise Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)’de yayımlanan bilanço verilerinden elde edilmiştir.

Çalışmanın kapsamını mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı oluşturmaktadır. Türkiye bankacılık sektöründe yer alan katılım bankalarına ilişkin dijital bankacılık verilerine erişilemediğinden katılım bankacılığı sektörü analize dahil edilmemiştir. Bu durum, araştırmanın kısıtını oluşturmaktadır.

3.2. Metodoloji

Zaman serileri arasındaki ilişkilerin tespitinde sıradan ekonometrik denklemler yardımıyla modellemek her zaman doğru olmayabilmektedir. Zaman serileri arasındaki ilişkileri sınamak için alan yazında çeşitli yöntemler ileri sürülmüştür (Gujarati & Porter, 2014, s 763). Örneğin Engle-Granger (1987); Johansen (1988); Johansen, S. & Juselius, K. (1990) eşbütünleşme testleri uygulanmaktadır. Engle-Granger yaklaşımında tekil bir eşbütünleşme ilişkisi elde edilmektedir. Oysa seriler arasında muhtemel denklem sistemleri incelenerek birden fazla eşbütünleşme veya denge ilişkisi vektörel olarak analiz edilebilir. Eşbütünleşme yöntemlerinin ortak özelliği zaman serilerinin aynı dereceden entegre (hepsinin I(1)) olması temeline dayanmaktadır. Oysaki Pesaran, Shin ve Smith (PSS) (2001) yaptıkları çalışmada eşbütünleşme ilişkisi için analiz edilen zaman serilerinin I(0) veya I(1) olmaları halinde de robust sonuçlar veren otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modelini önermişlerdir. Buna göre ARDL modeli aşağıdaki gibi kurulmaktadır (Mert & Çağlar, 2019, s. 305).

$$y_t = a_0 + a_1 t + \sum_{i=1}^p \psi_i y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \sum_{l_j=0}^{q_j} \beta_{j,l_j} x_{j,t-1} + \varepsilon_t$$

ARDL modelinde yer alan y_t bağımlı değişken, a_0 sabit terim, a_1 doğrusal trend katsayısı, ψ_i bağımlı değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarını ($i=1, \dots, p$), β_{j,l_j} k bağımsız değişkenin gecikmeli değerlerinin katsayılarını, ε_t ise hata terimini ifade etmektedir. Verilere uygun ARDL modelinin p, q_1, \dots, q_k gecikme sayılarına AIC, SIC, HQ veya düzeltilmiş R^2 değerleri yardımıyla karar verilebilmektedir. Ayrıca söz konusu bilgi kriteri veya belirtme katsayısının gösterdiği modelde serisel korelasyon, değişen varyans, spesifikasyon ya da normallik sorunlarının bulunmaması gerekmektedir. Parametre tahminlerinin de istikrarlı bir yapıya sahip olması gerekmektedir.

ARDL denkleminde yola çıkarak PSS (2001) tarafından önerilen ve bu çalışmanın uygulamasında kullanılan ARDL modeli aşağıdaki denkleme göre oluşturulmuştur.

$$\Delta y_t = b_0 y_{t-1} + \sum_{j=1}^k b_j x_{j,t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} c_{0,i} \Delta y_{t-i} + \sum_{j=1}^k \sum_{l=1}^{qj-1} c_{j,l} \Delta x_{j,t-1} + \sum_{j=1}^k d_j \Delta x_{j,t} + \varepsilon_t$$

Bu modelden elde edilen hata düzeltme denklemi ise;

$$EC_t = y_t - \sum_{j=1}^k \left(\frac{b_j}{b_0} \right) x_{j,t}$$

şeklinde elde edilmektedir. Seriler arasında eşbütünlük ilişkisi yoksa aşağıda yer alan hipotez reddedilememektedir. Öte yandan hata terimi katsayısının negatif ve olasılık değerinin 0.05'in altında olması gerekmektedir (Çağlayan, 2006, s. 426).

$H_0 = b_0 = b_j = 0$, (eşbütünlük yoktur.)

3.3. Modelleme

Çalışmanın amacı doğrultusunda zaman serilerine ait değişkenler kullanılarak ARDL modeli oluşturulmuş ve tahmin edilmiştir. Modelde dijital bankacılık göstergeleri ile bankacılık kârlılığı arasındaki etkileşim incelenmiştir. Kurulan modelde kullanılan değişkenlere ait detaylı bilgi Tablo 2'de sunulmuştur. Finansal performans göstergesi olarak ele alınan sektör kârı değişkeni El Khoury vd. (2023), Theiri & Hadoussa (2023) tarafından yapılan çalışmalardan faydalanılmıştır. Öte yandan, dijital bankacılık göstergesi olarak ele alınan mobil bankacılık ödeme tutarı, mobil bankacılık işlem hacmi ile mobil bankacılık aktif müşteri sayısı ise Malhotra & Singh (2007), Mutua (2013), Wang vd. (2021) tarafından yapılan çalışmalardan esinlenilmiştir.

Tablo 2. Değişkenler

Değişken	Adı	Kısaltma	Kaynak
Bağımlı Değişken	Mevduat Bankacılığı ile Kalkınma ve Yatırım Bankacılığı Sektörü Dönem Net Kârı Toplamı	netkâr	EVDS
Bağımsız Değişken	Mobil Bankacılık Üzerinden Yapılan Ödeme Tutarı	mbot	TBB
Bağımsız Değişken	Mobil Bankacılık İşlem Hacmi	mbih	TBB
Bağımsız Değişken	Mobil Bankacılık Aktif Müşteri Sayısı	mbms	TBB

Çalışmada kullanılan net kâr değişkenine ait veriler bankacılık faaliyet türü sektör bilançolarında yer alan veriye ulaşılması suretiyle modele dahil edilmiştir. Ayrıca araştırma modelinde yer alan tüm değişkenlere ait verilerin logaritması alınmıştır. Bunun sebebi sayı cinsindeki serilerin çarpıklık ve varyansdaki değişimin keskinliğini azaltabilmektir

(Saridoğan & Kaya, 2019, s. 926). Dijital bankacılık göstergesi olarak mobil bankacılık verilerinin kullanılmasının sebebi ise son yıllarda login olan müşteri sayısının giderek artması ve dijitalleşme göstergesi olarak literatürde kullanılmasıdır.

3.4. Araştırma modeli

Dijitalleşme ile bankacılık kârlılığı arasındaki etkileşimi incelemek üzere oluşturulan araştırma modeli (1) numaralı denklemde yer almaktadır.

$$\Delta \ln netkar_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta \ln netkar_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{2i} \Delta \ln mbot_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{3i} \Delta \ln mbih_{t-i} + \sum_{i=0}^m a_{4i} \Delta \ln mbms_{t-i} + \beta_1 \ln netkar_{t-1} + \beta_2 \ln mbot_{t-1} + \beta_3 \ln mbih_{t-1} + \beta_4 \ln mbms_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

3.5. Hipotezler

Çalışmanın amacından hareketle bankacılık (mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı) toplam net kârlılığı ile dijital bankacılık göstergeleri arasında bir etkileşim olabileceği düşünülmekte olup bu kapsamda geliştirilen hipotezler aşağıdaki gibidir;

H₁: “Mobil bankacılık üzerinden yapılan ödeme tutarı ile bankacılık toplam net kârlılığı arasında uzun dönemde pozitif yönde ve anlamlı bir etkileşim vardır.”

H₂: “Mobil bankacılık işlem hacmi ile bankacılık toplam net kârlılığı arasında uzun dönemde pozitif yönde ve anlamlı bir etkileşim vardır.”

H₃: “Mobil bankacılık aktif müşteri sayısı ile bankacılık toplam net kârlılığı arasında uzun dönemde pozitif yönde ve anlamlı bir etkileşim vardır.”

4. Bulgular

Araştırma modelinin gösterildiği (1) numaralı denklemde uzun dönem etkileşimin incelenmesinde ARDL sınır testinin uygulanabilmesi için değişkenlere ait serilerin farklı mertebeden durağan olması gerekmektedir. Durağan olmayan değişkenler sahte regresyon problemi oluşturabilmektedir. Bu durum tahmin sonuçlarında var olmayan bir ilişkiyi ortaya çıkarabilmektedir. Dolayısıyla serilerin düzey değerinde durağan olmadıkları durumda farkları alınarak durağan hale getirilebilmektedir. Böylece sahte regresyondan kaynaklı problem giderilecek ve daha doğru sonuçlar tespit edilebilecektir. Bu aşamada ilk olarak tüm seriler için literatürde yaygın olarak kullanılan Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) ile Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmıştır. Tablo 3’de yer alan KPSS birim kök testi sonuçlarına göre modeldeki $\ln mbot$ ve $\ln mbih$ değişkenleri düzey değerlerinde durağan iken, $\ln netkâr$, ve $\ln mbms$ değişkeni ise fark alındığında durağandır.

Tablo 3. KPSS birim kök testi

Değişken	Düzy		Fark	
	Sabitli	Sabitli-Trendli	Sabitli	Sabitli-Trendli
Innetkâr	0.772	0.158	0.181 ^a	0.179 ^b
Inmbot	0.210 ^c	0.106 ^d	-	-
Inmbih	0.219 ^e	0.149 ^f	-	-
Inmbms	0.886	0.237	0.620 ^g	0.109 ^h

Not: Anlamlı: KPSS Tablo kritik değerleri sabitli modelde sabitli modelde a: %1’de 0.739, %5’te 0.463; sabitli-trendli modelde b: %1’de 0.216; sabitli modelde c: %1’de 0.739, %5’te 0.463; sabitli-trendli modelde d: %1’de 0.216, %5’te 0.146; sabitli modelde e: %1’de 0.739, %5’te 0.463; sabitli-trendli modelde f: %1’de 0.216, %5’te 0.146; sabitli modelde g: %1’de 0.739, %5’te 0.463; sabitli-trendli modelde h: %1’de 0.216, %5’te 0.146.

Tablo 4’te gösterilen PP birim kök testi sonuçlarına göre de Inmbot ve Inmbih değişkenleri düzey değerlerinde durağan iken, Innetkâr ve Inmbms değişkenleri ise farkta durağandır.

Tablo 4. PP birim kök testi

Değişken	Düzy			Fark		
	Sabitli	Sabitli-Trendli	None	Sabitli	Sabitli-Trendli	None
Innetkâr	-3.457**	-5.270**	1.849	-14.503**	-15.427**	-11.934**
Inmbot	-2.473**	-2.105**	-2.056**	-	-	-
Inmbih	-2.583**	-2.044**	-0.111	-	-	-
Inmbms	-1.185	-4.325	0.186	-11.102**	-11.190**	-11.305**

Not: **; %5’te istatistiksel olarak anlamlı.

Dijitalleşme ile mevduat bankacılığı ve kalkınma ve yatırım bankacılığı toplam net kârlılığı arasındaki etkileşimi incelemek üzere yapılan ARDL testine ilişkin varsayım bulguları Tablo 5’te sunulmuştur. Elde edilen sonuçlara göre modelde değişen varyans probleminin bulunmadığı, modelin hata terimlerinin normal dağılım gösterdiği ve modelde bir bütün şekilde fonksiyonel bir soruna rastlanılmadığı söylenebilir. Varsayım tekniklerine ilişkin olasılık değerleri her bir test türü için 0.05’in üzerinde olduğundan analizin tüm varsayımlarına uygun olduğuna kanaat getirilmiştir.

Tablo 5. ARDL testi varsayım sonuçları

Testler	Test İstatistiği	Olasılık (p-değeri)
Jarque-Bera Normallik	4.273	0.118
Heteroskedasticity Test: White	1.025	0.479

Breusch-Godfrey LM	2.038	0.078
Ramsey	0.160	0.873

Analiz varsayımları test sonuçlarının ardından ARDL sınır testi yapılmadan önce hesaplanan F testi bulguları Tablo 6’da verilmiştir. Alt sınır I(0) ve üst sınır I(1) değerleri dikkate alınarak değişkenler arasında eşbütünleşmenin olup olmadığı ortaya koyulmaktadır. F istatistiği değeri, alt sınır değerinden daha küçük ise eşbütünleşme olmadığına, alt sınır ve üst sınır aralığında ise kararsız kalacağına, üst sınır değerinden daha yüksekse değişkenler arasında eşbütünleşme olduğunun sonucuna varılacaktır (Hüsnüoğlu, 2018, s. 29). Test sonuçlarına göre F istatistiği değeri (6.559), üst sınır değerinden (3.67) daha büyük olduğu için bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında eşbütünleşme olduğu söylenebilir.

Tablo 6. ARDL sınır testi bulguları

K	F	Kritik Değerler	Alt Sınır I(0)	Üst Sınır I(1)
3	6.559	%10	2.37	3.2
		%5	2.79	3.67
		%2.5	3.15	4.08
		%1	3.65	4.66

Dijitalleşme göstergelerine ait değişkenler ile net kâr arasındaki uzun dönem etkileşimi incelemek için yapılan ARDL model tahmini ve katsayılar Tablo 7’de yer almaktadır. Buna göre dijitalleşme göstergelerinden mobil bankacılık ödeme tutarı, mobil bankacılık işlem hacmi ve mobil bankacılık aktif müşteri sayısı ile net kâr uzun dönemde eşbütünleşik olup birlikte hareket ettiği tespit edilmiştir. Başka bir ifade ile dijitalleşmede yaşanan gelişmeler mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı toplam net kârını pozitif yönde etkilemektedir.

Tablo 7. ARDL model tahmini ve uzun dönem katsayılar

Bağımlı Değişken: Innetkâr				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hatalar	t-İstatistiği	Olasılık
Innetkâr(-1)	3.617044	1.452669	2.489930	0.0192**
Inmbms(-1)	-0.792701	0.185089	-4.282817	0.0002***
Inmbot(-1)	0.288624	0.090878	3.175952	0.0037***
ΔInnetkâr(-1)	0.103872	0.062963	1.649712	0.1106
ΔInnetkâr(-2)	-0.130483	0.060878	-2.143359	0.0413**
ΔInnetkâr(-3)	0.873400	0.280305	3.115892	0.0043***

$\Delta \ln \text{netkâr}(-4)$	0.586663	0.242829	2.415948	0.0227**
$\Delta \ln \text{mbms}(-1)$	0.453677	0.202201	2.243691	0.0333**
$\Delta \ln \text{mbms}(-2)$	1.255680	0.151061	8.312417	0.0000***
$\Delta \ln \text{mbot}$	5.102888	2.361794	2.160599	0.0398**
$\Delta \ln \text{mbot}(-1)$	-0.682343	2.180375	-0.312947	0.7567
$\Delta \ln \text{mbot}(-2)$	-0.325606	1.877462	-0.173429	0.8636
$\Delta \ln \text{mbot}(-3)$	-4.273604	1.888420	-2.263058	0.0319**
Uzun dönem katsayılar				
$\ln \text{mbot}$	0.164	0.068	2.404	0.023**
$\ln \text{mbih}$	0.131	0.070	1.856	0.043**
$\ln \text{mbms}$	0.364	0.133	2.732	0.010**
Not: ***, **, *: sırasıyla %1 ve %5'te anlamlı; Δ : fark.				

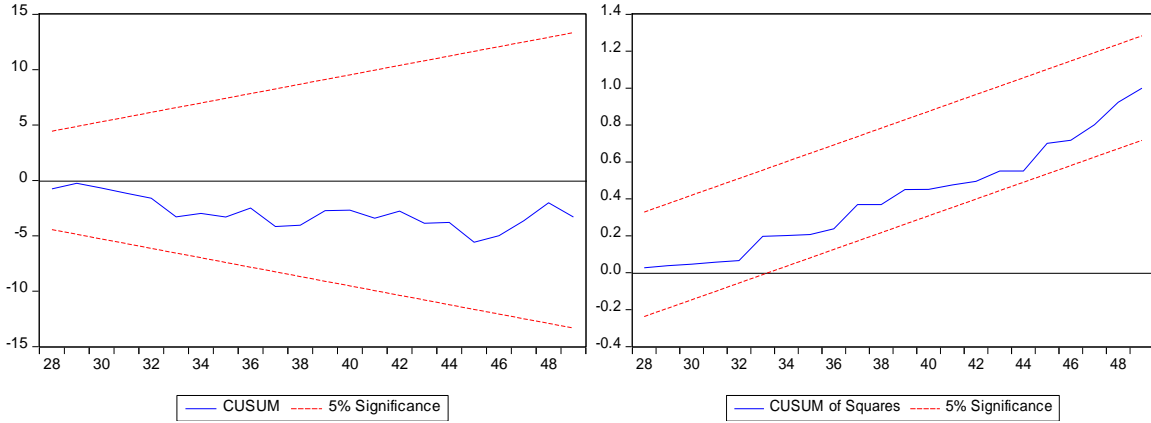
Araştırma modeline yönelik elde edilen ARDL kısa dönem katsayı bulguları ve hata düzeltme modeli sonuçları Tablo 8'de gösterilmiştir. Tablodaki bulgulara göre hata düzeltme modeli katsayısı -0.79 olarak hesaplanmıştır. İlgili katsayı istatistiksel olarak negatif yönlü ve anlamlıdır. Elde edilen bu sonuç kısa dönemde dijitalleşme ile mevduat bankacılığı ve kalkınma ve yatırım bankacılığı toplam net kârı arasında bir etkileşim olduğuna işaret etmektedir.

Tablo 8. Hata düzeltme modeli ve kısa dönem katsayıları

Bağımlı Değişken: $\ln \text{netkâr}$				
Değişkenler	Katsayılar	Std. Hatalar	t-İstatistiği	Olasılık
$\Delta \ln \text{netkâr}(-1)$	0.873400	0.167309	5.220285	0.0000***
$\Delta \ln \text{netkâr}(-2)$	0.586663	0.132077	4.441807	0.0001***
$\Delta \ln \text{netkâr}(-3)$	0.453677	0.113300	4.004218	0.0004***
$\Delta \ln \text{netkâr}(-4)$	1.255680	0.090965	13.80401	0.0000***
$\Delta \ln \text{mbot}$	-0.123240	0.029347	-4.199381	0.0003***
$\Delta \ln \text{mbot}(-1)$	0.066785	0.023970	2.786260	0.0096***
$\Delta \ln \text{mbot}(-2)$	0.044226	0.023269	1.900635	0.0681**
$\Delta \ln \text{mbot}(-3)$	0.045569	0.023303	1.955485	0.0609*
$\Delta \ln \text{mbms}$	5.102888	1.657804	3.078101	0.0047***
$\Delta \ln \text{mbms}(-1)$	-0.682343	1.698392	-0.401758	0.6910
$\Delta \ln \text{mbms}(-2)$	-0.325606	1.719517	-0.189359	0.8512
$\Delta \ln \text{mbms}(-3)$	-4.273604	1.510060	-2.830089	0.0087***
$\text{CointEq}(-1)$	-0.792701	0.129183	-6.136255	0.0000***
Not: ***, **, *: sırasıyla %1 ve %5 ve %10'da anlamlı.				

ARDL sınır testinde hata düzeltme modeline ilişkin uzun dönem katsayıların doğruluğunun belirlenmesinde Brown vd. (1975) tarafından geliştirilen CUSUM ve CUSUMQ testleri kullanılmış ve test sonuçları Grafik 2’de gösterilmiştir. Sonuçlara göre artık değerlerin sınırlar içinde kaldığı ve araştırma modelinin analiz edilen dönem aralığında herhangi bir yapısal kırılmasının olmadığı anlaşılmaktadır.

Grafik 2. CUSUM ve CUSUMQ Sonuçları



SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye bankacılık sektörü kapsamında bankacılık faaliyet türlerinden mevduat bankacılığı sektörü ile kalkınma ve yatırım bankacılığı sektörü net kârı toplamının dijitalleşme ile etkileşimi incelenmiştir. Çalışmanın amacından hareketle bir adet araştırma modeli kurulmuş ve bu modele ilişkin olarak üç adet hipotez geliştirilmiştir. Uygulama öncesinde analiz varsayımları test edilmiş ve veri seti analize uygun hale getirilerek uzun dönem ilişkinin incelenmesinde ARDL sınır testi yaklaşımı ile analiz edilmiştir.

Araştırma modeline ait analiz sonuçlarına göre dijital bankacılık göstergesi mobil bankacılık üzerinden yapılan ödeme tutarı, mobil bankacılık işlem hacmi ve mobil bankacılık aktif müşteri sayısı ile bankacılık faaliyet türlerinden kalkınma ve yatırım bankacılığı ile mevduat bankacılığı toplam net kârı değişkeni uzun dönemde eşbütünleşiktir. Başka bir ifade ile değişkenlere ait seriler uzun dönemde beraber hareket etmektedir. Elde edilen uzun dönem katsayılar açısından değerlendirildiğinde mobil bankacılık yoluyla yapılan ödemelerdeki %1’lik bir artış, mevduat bankacılığı ile kalkınma ve yatırım bankacılığı sektörleri toplam net kârını %0.164 artırmaktadır. Ayrıca, mobil bankacılık işlem hacmindeki %1’lik bir artış toplam net kâr üzerinde %0.131 artışa neden olurken, mobil bankacılık aktif müşteri sayısındaki %1’lik artış ise toplam net kâr üzerinde %0.364 artışa neden olmaktadır. Öte yandan kısa dönemde oluşabilecek dengedeki sapmalar yaklaşık olarak 1.3 yıl (1/0.792) sonra düzelerek uzun dönem

dengesine ulaşabilecektir. Araştırma modeli için ulaşılan tespitler, Feld vd. (2021) tarafından yapılan çalışmada belirtildiği gibi bankacılık sektörünün dijitalleşmesi, yenilik ve piyasa değişikliklerine karşı cevap vermek içindir. Bu sonuç finansal teknolojilerin geliştirilmesiyle yaygınlaşan dijitalleşme ve buna bağlı mobil bankacılık uygulamaları, banka faaliyet türlerinin etkinliği ve verimliliği artarak finansal performans üzerinde katkı sağladığına işaret etmektedir. Bu bilgiler ışığında geliştirilen hipotezlerden H₁, H₂ ve H₃ kabul edilmiştir. Brush vd. (2012) tarafından yapılan çalışmada belirtildiği gibi dijital bankacılık, bankaların kârlılığını iki şekilde etkilemektedir. (1) bankaların kârını arttırabilir (2) maliyetleri düşürebilir. Öte yandan internet bankacılığı banka müşterilerine daha fazla erişilebilir finansal hizmetler sunar, bankacılık işlemlerinin daha hızlı yapılmasını ve pazarlanmasını, müşteri memnuniyeti gibi çeşitli rekabet avantajları sunabilir. Bankalar, internet bankacılığını kullanarak temel bankacılık hizmetlerine ilave olarak faiz dışı gelirler altında ek gelir sağlayan çeşitli hizmetler de sunabilmektedir (He vd., 2020, s. 15). Ayrıca bankaların dijitalleşmesiyle birlikte banka müşterilerinin dijital kanallar vasıtasıyla finansal bilgiye daha fazla ulaşabilir ve böylece finansal bilgilerini arttırabilirler. Dolayısıyla dijitalleşmenin sadece finansal performans üzerinde değil aynı zamanda finansal erişim ve finansal okuryazarlık alanlarında da katkısının olduğu söylenebilir. Bu çalışmanın analizinden ulaşılan tespitler, literatürdeki Ky vd. (2019); Ruel vd. (2021); Wang vd. (2021) tarafından yapılan çalışmaların bulguları ile tutarlılık göstermektedir. Öte yandan Al-Smadi & Al-Wabel (2011) ile Jikrillah & Fadah (2022) tarafından yapılan çalışma sonuçları ile çelişmektedir. Sonuç olarak, sanayi devrimiyle birlikte ulus devletler birçok toplumsal ve kurumsal süreçleri dönüştürmeyi amaçlayan yeni stratejiler geliştirmeye ve bunları uygulamaya başlamıştır. Bilgi teknolojisinin geliştirilmesiyle başta bankalar olmak üzere sigorta şirketleri ve diğer finansal kuruluşların faaliyet gösterdiği finans sektöründeki dijitalleşmeyle birlikte radikal bir değişim ve dönüşüm yaşanmaktadır. Dijitalleşmenin bankacılık faaliyeti ve finansal performans üzerindeki yansımaları, daha ucuz hizmet arzı, banka şubelerinin sayısının azalması ve maliyet tasarrufları gibi faktörler bankaları dijitalleşmeye iten ana faktörler arasına yer almaktadır. Teknolojik ilerlemelerin hızlanması özellikle yenilikçi finansal ürün ve hizmetlere ilişkin stratejilerin ve hedeflerin geliştirilmesi açısından önemli bir fırsat olarak görülebilir. Ayrıca dijitalleşme ile bankalar gelecekte beklenmedik olaylara karşı daha hazırlıklı, finansal performansları daha güçlü ve rekabet yarışında daha ön sıralara gelebilirler. Bu çalışmada katılım bankacılığının analize dahil edilmemesi araştırmanın boşluğu olarak görülebilir ve bundan sonraki çalışmalarda yeterli veriye ulaşıldığında katılım bankacılığı sektörü bağlamında bir araştırmanın yapılması önerilebilir. Öte yandan tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de baş

gösteren Covid-19 salgını sürecinde bankacılık sektörü dijitalleşme yatırımlarına hız vermiş ve sektör özellikle de uzaktan müşteri edinimi gibi çeşitli yeniliklerde bulunmuştur. Bu bağlamda, çalışmanın sorunsalı olarak bankaların dijitalleşme sürecinde ayırdığı finansman kaynağı tam olarak bilinmemekle birlikte söz konusu kaynağın artırılması bankalar arası rekabet düzeyini de arttırabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ahiadorme, J. W. (2018). The effect of dijital delivery channels on the financial performance of banks. *International Journal of Financial Innovation in Banking*, 2(1), 48-59.
- Al-Smadi, M. O., & Al-Wabel, S. A. (2011). The impact of e-banking on the performance of Jordanian banks. *Journal of Internet Banking and Commerce*, 16(2), 1-10.
- Bankuoru Egala, S., Boateng, D., & Aboagye Mensah, S. (2021). To leave or retain? An interplay between quality digital banking services and customer satisfaction. *International Journal of Bank Marketing*, 39(7), 1420-1445. <https://doi.org/10.1108/IJBM-02-2021-0072>
- Boateng, K., & Nagaraju, Y. (2020). The impact of jigital banking on the profitability deposit Money banks: Evidence from Ghana. *International Journal of Research in Finance and Management*, 3(1), 144-150.
- Brush, T. H., Dangol, R., & O'Brien, J. P. (2012). Customer capabilities, switching costs, and bank performance. *Strategic Management Journal*, 33(13), 1499-1515. <https://doi.org/10.1002/smj.1990>
- Cao, T., Cook, W. D., & Kristal, M. M., (2022). Has the technological investment been worth it? Assessing the aggregate efficiency of non-homogeneous bank holding companies in the digital age. *Technological Forecasting and Social Change*, 178, 121576.
- Chhaidar, A., Abdelhedi, M., & Abdelkafi, I (2022). The effect of financial technology investment level on European banks' profitability. *Journal of the Knowledge Economy*, 1-23.
- Çağlayan, E. (2006). Enflasyon, faiz oranı ve büyümenin yurtiçi tasarruflar üzerindeki etkileri. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 21(1), 423-438.
- Dinh, V., Le, U., & Le, P. (2015). Measuring the impacts of internet banking to bank performance: Evidence from Vietnam. *The Journal of Internet Banking and Commerce*, 20(2).
- Dong, J., Yin, L., Liu, X., Hu, M., Li, X., & Liu, L. (2020). Impact of internet finance on the performance of commercial banks in China. *International Review of Financial Analysis*, 72, 101579. <https://doi.org/10.1016/j.irfa.2020.101579>
- Doran, N. M., Bădîrcea, R. M., & Manta, A. G. (2022). Digitization and financial performance banking sectors facing covid-19 challenges in central and eastern european countries. *Electronics*, 11, 1-15. <https://doi.org/10.3390/electronics11213483>
- El Khoury, R., Nasrallah, N., & Alareeni, B. (2023). The determinants of ESG in the banking sector of MENA region: a trend or necessity?. *Competitiveness Review*, 33(1), 7-29. <https://doi.org/10.1108/CR-09-2021-0118>
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J., (1987). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55, 251-276.

- Erol, I., Çınar, S., & Duramaz, S., (2015). Bankaların yeni gelir kaynağı: Elektronik bankacılık işlem ücretleri, Türk bankacılık sektöründe banka kârlılığı üzerindeki etkisi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 1-21.
- Feld, M., Giacobbo, T. S. F., & Schuster, W. E. (2021). Technological progress and finance: the effects of digitization on Brazilian banking fees. *Economia*, 22(2), 85-99. <https://doi.org/10.1016/j.econ.2021.09.001>
- Gong, C., & Ribiere, V., (2021). Developing a unified definition of digital transformation. *Technovation*, 102, 1-17. <https://doi.org/10.1016/j.technovation.2020.102217>
- Goodell, J. W. (2020). Covid-19 and finance: Agendas for future research. *Finance Research Letters*, 35, 1-5. <https://doi.org/10.1016/j.frl.2020.101512>
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2014). Temel ekonometri (Çev. Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen). Literatür Yayıncılık.
- He, D., Ho, C., & Xu, L. (2020). Risk and return of online channel adoption in the banking industry. *Pacific-Basin Finance Journal*, 60, 101268. <https://doi.org/10.1016/j.pacfin.2020.101268>
- Hoffmann, A. O. I., & Birnbrich, C. (2012). The impact of fraud prevention on bank-customer relationships An empirical investigation in retail banking. *International Journal of Bank Marketing*, 30(5), 390-407.
- Hüsnüoğlu, N. (2018). Türkiye’de fındık üretim miktarı ve fiyat ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Social Science Research Journal*, 7(4), 24-41.
- Jikrillah, S., & Fadah, I. (2022). Performance of Indonesia banking: The impact of digital banking. *ICIFEB Proceedings of the 3rd International Conference of Islamic Finance and Business*. Indonesia.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231-254.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration with application to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52, 169-210.
- Korkmazgöz, Ç., & Ege, İ. (2020). Finansal teknolojilerin Türk bankacılık sektörünün finansal performansına etkisi: Mobil bankacılık üzerine uygulama. *Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü E-Dergisi*, 3(2), 106-125.
- Ky, S. S., Rugemintwari, C., & Sauviat, A. (2019). Is Fintech good for bank performance? The case of mobile money in the East African community. *SSRN*, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3401930>
- Mabwai, F. (2016). Effects of e-banking on the financial performance of commercial banks in Kenya. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, School of Business University of Nairobi.

- Mahboub, R. M. (2018). The impact of information and communication technology investments on the performance of Lebanese banks. *European Research Studies Journal*, 21(4), 435-458.
- Malhotra, P., & Singh, B. (2007). Determinants of internet banking adoption by banks in India. *Internet Research*, 17(3), 323-339.
- Mbama, C. I., & Ezepue, P. O. (2018). Digital banking, customer experience and bank financial performance UK customers' perceptions. *International Journal of Bank Marketing*, 36(2), 230-255.
- Mert, M., & Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi*. Detay Yayıncılık.
- Moparler, A., Climent, F. J., & Ballester, J. M. (2012). The impact of scale effects on the prevailing internet-based banking model in the US. *Service Business*, 6, 177-195.
- Motwani, A., & Vora, K. (2021). Impact of digital banking on profitability of public & private sector banks in India. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12(5), 3687-3695.
- Mutua, R. W. (2013). Effects of mobile banking on the financial performance of commercial banks in Kenya. Doctoral dissertation, University of Nairobi.
- Nazaritehrani, A., & Mashali, B. (2020). Development of e-banking channels and market share in developing countries. *Financial Innovation*, 6(12), 1-19.
- Onay, C., & Ozsoz, E. (2013). The impact of internet-banking on brick and mortar branches: the case of Turkey. *Journal of Financial Services Research*, 44(1), 186-204.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationship. *Journal of Appl. Econometrics*, 16, 289-326.
- Potapova, E. A., Iskoskov, M. & Mukhanova, N. V. (2022). The impact of digitalization on performance indicators of Russian commercial banks in 2021. *Journal of Risk and Financial Management*, 15, 1-20.
- Ruel, H., Rowlands, H., & Njoku, E. (2021). Digital business strategizing: the role of leadership and organizational learning. *Competitiveness Review*, 31(1), 145-161.
- Sarıdoğan, H. Ö., & Kaya, M. V. (2019). Bilgi ekonomisi ve ekonomik performans: Türkiye ve Avrupa Birliği karşılaştırılması. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(3), 916-935.
- Simiyu, C. N. (2018). Electronic banking and financial performance of commercial banks in Migori country. *Learning Community*, 9(1), 25-42.
- Stefanovic, N., Barjaktarovic, L. & Bataev, A. (2021). Digitainability and financial performance: Evidence from the Serbian banking sector. *Sustainability*, 13(23), 13461.
- Theiri, S., & Hadoussa, S. (2023). Digitization effects on banks' financial performance: The case of an African country. *Competitiveness Review*, 1-19. <https://doi.org/10.1108/CR-10-2022-0147>

- Tunay, K. B., Tunay, N. & Akhisar, İ. (2015). Interaction between internet banking and bank performance: The case of Europe. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 195, 363-368.
- Türkiye Bankalar Birliği-TBB (2022). <https://www.tbb.org.tr/tr/faaliyetler/teknoloji-ve-odeme-sistemleri/dijital-bankacilik/4558> (Erişim Tarihi: 08.04.2023).
- Türkiye Bankalar Birliği-TBB (2023). Dijital bankacılık müşteri sayıları. <https://www.tbb.org.tr/tr/bankacilik/banka-ve-sektor-bilgileri/istatistiki-raporlar/59> (Erişim Tarihi: 10.04.2023).
- Ulusoy, A., & Demirel, S. (2022). Türk bankacılık sisteminde dijitalleşme-kârlılık etkileşimi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 40(1), 184-200.
- Uraz-Kaya, I., & Kılıç, M. B. (2021). Finansal okuryazarlık ve dijitalleşme: Ölçek geliştirme üzerine bir çalışma. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 296-315.
- Yıldırım, A. C., & Erdil, E. (2023). The effect of covid-19 on digital banking explored under business model approach. *Qualitative Research in Financial Markets*, 1-21. <https://doi.org/10.1108/QRFM-08-2021-0142>
- Zhao, J., Li, X., Yu, C. H., Chen, S., & Lee, C. C. (2022). Riding the FinTech innovation wave: FinTech, patents bank performance. *Journal of International Money and Finance*, 122, 102552. <https://doi.org/10.1016/j.jimonfin.2021.102552>
- Wang, R., Liu, J., & Luo, H. (2021). Fintech development and bank risk taking in China. *The European Journal of Finance*, 27(4/5), 397-418. <https://doi.org/10.1080/1351847X.2020.1805782>
- World Bank (2021). The global findex database 2021: Financial inclusion, digital payments, and resilience in the age of covid-19. <https://www.worldbank.org/en/publication/globalfindex> (Erişim Tarihi: 20.03.2023).

WITTGENSTEIN'İN DÜNYASININ SINIRLARINA ÇAĞDAŞ DİLBİLİM PENCERESİNDEN BAKIŞ

VIEWING THE LIMITS OF WITTGENSTEIN'S WORLD FROM A CONTEMPORARY LINGUIST
WINDOW

Ekin AKTÜRK*

Öz

Ludwig Wittgenstein 20. yüzyıla damgasını vuran felsefede ve mantıkta çığır açmış bir filozoftur. Wittgenstein'ı belli bir alana standart bir felsefe kalıbına sığdırmak mümkün gözükmemektedir. Dil felsefesi alanında büyük ses getiren Tractatus Logico-Philosophicus onun dil, zihin, mantık ve sözcelem kuramlarını okumaya ışık tutan en büyük feneridir. Wittgenstein'in ünlü sözü; 'Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır.' bahsi geçen eseri Tractatus'un temel nüvesi durumundadır. Dil, söz, mantık, felsefe ve matematiğin 'gizemi' onun eserlerinin temeli ve araştırmacıların da çözmeye uğraştığı en derin sorunsaldır. Gizem denizi, onun düşünce yapısının ikiye bölünmüş sayfalarını ortadan birleştiren bir bağlayıcı unsur olarak karşımızda durmaktadır. Kendi inşa ettiği fikir duvarlarını yine kendi eliyle tuttuğu başka bir fikrin balyozuyla yıkmayı başaran çağının çok önemli bir düşünürü olan Wittgenstein, çağdaş ve sonraki dönemlerde yetişen dilbilimci ve düşünürlerin ufkuna yeni ışık hatları çizmeyi başaran kozmogonik ve harmansal bir dizgenin fikirsel anahtarındır. Bu araştırmada Wittgenstein'in dil felsefesine çağdaş dilbilim penceresinden bakılarak onun açtığı ufuk çizgileriyle bağdaşık noktaları olan dilbilimciler kuram ve metodlarıyla incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Dilbilim, Dil Felsefesi, Wittgenstein

Abstract

Ludwig Wittgenstein is a philosopher, revolutionized the philosophy and logic that left its mark on the 20th century. It doesn't seem possible to fit Wittgenstein to a standard philosophy pattern in a certain area. Tractatus Logico-Philosophicus, has made a tremendous impact in the field of language philosophy, is his greatest lantern that sheds light on reading theories of language, mind, logic and utterance. His thought is 'the limits of my language are the limits of my world.', is the basis of the Tractatus. Mystery in the fields of language, words, logic, philosophy and mathematics is the main problematic in his works that researches are trying to solve, is the sea of his divided thought structure. It's the important philosophical key of its age that can tear down its own walls with his own hand which carries the sledgehammer of his own idea. In this study linguistic theories and contemporary linguists compatible with Wittgenstein were examined.

Keywords: Linguistics, Philosophy of Language, Wittgenstein

GİRİŞ

Ludwig Wittgenstein, 20. yüzyılın bilim, entelektüel dünya, kültür, felsefe, mantık ve dilbilim sahalarında ismini bir büst halinde gösteren çağının en ünlü düşünürlerinden biridir. Zihninin, sıradan bir insan düşüncesinden oldukça farklı olması ve bunlara ilave olarak yaşantısı ve ideolojiler üstü karakteri, geldiği aile ve seçtiği farklı sınıfsal yaşam düzeyleri onun bilimsel kimliğini daima beslemiş ve kendine özgü eşsiz gizemli dünyası onu kalıplar dışı bırakıp herkesten ayrı bir noktaya taşımasına sebep olmuştur. Bu nedenle Wittgenstein, gösterdiği benzersiz düşünüş tarzıyla daima kendine ayrı bir yer bulmuş, herkesten farklılıklarıyla sıyrılmayı başarmıştır. Onu, çağında kapladığı eşsiz yer ve şöhretiyle belli sınıflamalara tabi tutmanın güçlüğü de böylelikle aydınlatılmış olur. Onu, standartlara sokmanın güçlüğü, farklı zihinsel dünyası, sıra dışı düşünüş tarzı, felsefi önerilerinin gelenekselci tarzı ve bütün bunlara artı olarak bunları deneysel bir tarzda sunuş biçiminden kaynaklanmaktadır (Sluga, 2002, s.16). Wittgenstein'in şöhreti felsefeye karmaşık dehlizlerden ulaşmaya çalışmasıyla daha da büyümüş ve düşünürlerin onu dahil etmeye çalıştığı standart kalıplar oldukça kutuplaşmış gibi görünmektedir: Kimileri onu, Frege, Russel, Moore, Viyana çevresi, Oxford Dil Felsefesi ve bütünüyle felsefedeki çözümleyici perspektifle örtüştürürken, kimileri ise Schopenhauer, Kierkegaard, Derrida veya Avangard Sanat ile hatta Zen Budizmi ile aynı perspektife sokmaya çalışmışlardır (Sluga, 2002, s.15).

1. Wittgenstein ve Dil Felsefesi

Ludwig Wittgenstein, Avusturya'nın en zengin kişilerinden olan Karl Wittgenstein'in en küçük oğlu olarak, 1889 yılında Viyana'da dünyaya gelmiştir. Yakın nesiller öncesinde Hristiyanlığı seçen, Yahudi kökenli bir aileden gelmektedir. Demir, çelik fabrikalarının sahibi, şöhretli ve zengin babasının izinden gitmesi beklenen Wittgenstein, isyankar ve asi ruhunu daha genç yıllarında ortaya koyarak maddi manevi pek çok alanda ailesinden çok farklı kulvarlar seçerek hayatına devam etmiştir. Bu tutumu onun bilim, felsefe ve kültür alanındaki büyük şöhretinin temel basamağını oluşturmuştur (Sluga, 2002, s. 12).

Wittgenstein, XX. yüzyıl felsefesinin en marjinal en çapaşık ve kompleksin sentezi niteliğindeki filozoflarından biridir. Tutuculuğu ve aristokratlığı bir potada eritmeyi başarmış bir düşünüş tarzını simgeler. Wittgenstein'in temsil ettiği dönemi inceleyen bilim insanları tarafından birer yıl arayla aynı okulda eğitim aldığı çağın en büyük dikatörü olan Adolf Hitler ile kıyaslanması, hayatının tarihsel bağlamda etkilendiği tüm durumların yarattığı felsefi görüşün temelini oluşturmada büyük etkisi vardır. Hayatını ve felsefesini şekillendiren ünlü Viyana figürleri arasında Johannes Brahms, Gustav Mahler, Karl Kraus, Sigmund Freud, Adolf

Loos, Gustav Klimt, ve Oskar Kokoschka gibi ünlü figürleri, Freud, Weininger Kraus ve Mauther, Arthur Schopenhauer'ı saymak mümkün olabilir (Sluga, 2002, s.13).

Wittgenstein'in entelektüel geçmişini Viyana ve İngiltere (Cambridge) entellektüalizmi olarak iki ana çatıda incelemek yerinde olacaktır. Wittgenstein'ı XX. yüzyıl İngilteresi'nin ve Cambridge entellektüalizmi ile de değerlendirmek gerekir. Bu dönemde Wittgenstein'ı etkileyen en önemli figürlerin başında Bertrand Russel gelmektedir. Russel, Wittgenstein, söz konusu olduğunda şüphesiz en etkili kişilerin başında gelir. Bir diğer etkili figür Frege'dir. Frege ve Russel varoluş ve evrensellik anlam ve temsil fikirleri üzerinde yeniden düşünmeyi gerekli görürler. Adların, yüklemelerin, tümcelerin ve mantıksal bağlayıcıların işlevlerini ve önermelerin açık ve gerçek mantıksal yapıları arasındaki ayrımı incelemiştirler. Wittgenstein, Tractatus'un önsözünde de Frege ve Russel'in yazılarına teşekkür ederek ayrı düştüğü ve katıldığı noktaları belirterek onları gerektiğinde açıkça eleştirmekten geri kalmamıştır. Bu yönüyle bircilik anlayışından beslenen Wittgenstein, bireysel yönünü de açıkça ve özgürce ortaya koymuştur (Sluga, 2002, s.14).

Çözümleyici felsefe akımının başlangıcı Wittgenstein'in Frege ve Russel ile kurduğu yakınlıktan temellenmiştir. XX. yüzyıl İngiliz felsefesi akımlarının en önemlilerinden olan çözümleyici felsefe işte bu bağlamda köklenmeye başlamıştır. 1879'da Frege'nin mantık ve felsefe yazıları, Wittgenstein'in Tractatus'u bu bağlamda oluşmuştur. Bu üç ismin her biri de çözümleyici geleneğe göre kendi eserleriyle katkıda bulunmuşlardır. Frege, çözümleyici yaklaşıma bilgi kuramsal yaklaşırken, Neo- Kantçı düşünceler, bilginin temel yapısı hakkında fikirler sunarken; Russel daha çok yaratılışla ilgili ve varoluşsallıkla ilgili konulara eğilim göstermiştir. Wittgenstein, Frege ve Russel'in bu bilimsel dirsek temasları sayesinde Avrupadaki bireyselci ayrışimsal felsefi çözümler yerine İngiliz, Alman ve Avusturya entellektüalizminin birleşiminde ortaya çıkan bir sentez ile 'çözümleyici felsefe' dönemine girilmiş oldu (Sluga, 2002, s. 15).

Wittgenstein'in felsefesinde geçirdiği aşamalar şüphesiz onun eserlerine ve eserlerinde ortaya koyduğu görüş ve önermelerine de yansımıştır. Bu durum onun eserlerinde yol ayrımı gibi kendini hissettiren virajlar şeklinde belirlemiştir. Tractatus, Mavi Kitap, Kahverengi Kitap ve Felsefi Soruşturmalar adlı eserlerinde bu geçiş serüvenini gözlemlemek gayet mümkündür. Tractatus'un birincil basamağının tamamlanmadığı fikrinden hareketle o döneme ait vermiş olduğu iki dersin notları; mantıksal biçim hakkında denemeler ve etik üzerine dersler öğrencilerine dikte etmek suretiyle yazdırdığı iki önemli eser olarak karşımıza çıkmıştır. Bunlar Mavi Kitap ve Kahverengi Kitap'tır (Wittgenstein, 1934, s.29). Mavi Kitap Wittgenstein'in

Cambridge döneminde öğrencilerine dikte etmek suretiyle yazdırdığı ve ilk kez 'dil oyunları' kavramından bahsettiği eseridir (Wittgenstein, 1934, s. 9). Wittgenstein'in Russel'ci deneycilik anlayışından aldığı etkilerden hareketle felsefeyi büyük bir araştırma sahası olarak değerlendirmektedir. Bu öngörüden yola çıkarak dilin zorunlu bir biçimi olmadığı görüşünü savunmak için yola çıktığı 'dil oyunları' kavramıyla çağdaş dil felsefesine farklı bir soluk kazandırmıştır. Mavi Kitap'ın bir nüshasını bu yola çıkarken feyz aldığı zaman zaman eleştirmekten de geri kalmadığı Russel'a göndermiştir (Wittgenstein, 2007, s. 9). Wittgenstein Mavi Kitap'ta farklı dil biçimlerinden söz etmektedir. 'Dil oyunları' kavramının yerini bazı yerlerde farklı 'dil biçimleri' kavramıyla karşılamıştır. Mavi Kitap'ta dil oyunları ve notasyonlardan bahsetmiştir. 'Anlama' ve 'açıklama' kavramları arasındaki bağıntıdan söz etmektedir. Wittgenstein'a göre konuşma ve anlama birbirini doğruca karşılamak zorunda değildir. Anlayabildiğimiz her şeyi konuşabilmemizin mümkün olmadığını dile getirmektedir. Kahverengi Kitap'a göre ise anlama ve açıklamadan da evvel dil oyununu öğrenmek gereklidir (Wittgenstein, 2007, s. 12). Kahverengi Kitap'ta dil oyunları kavramından 'iletişim sistemleri' olarak da söz eden Wittgenstein'a göre bir çocuğun konuşup konuşmadığını anlamakla, o çocuğun ana dilini ya da herhangi bir dili bilip bilmediğini bilmek, o çocuğun konuşabilme yetisine sahip olup olmadığı hakkında yeterli bir bilgi değildir (Wittgenstein, 2007, s. 12). Wittgenstein'ın Tractatus'ta itici bir güç rolü oynayan 'etik' kaygısı ön plana çıkmıştır. Tractatus'ta felsefe yapmayı öngörmeden kestirip atmaya çalışan bir filozof olarak 'gizem' hakkında yani metafizik hakkında konuşulmamalı fikri yine Tractatus'ta mistik ve metafizik varlığını hissettiren Frege'ci bakış açısını yitirmediğini de hatırlatan önermelerle örülüdür. Frege ve Russel'dan fikren ayrı düştüğü noktalar olduğunda bunları açıkça eleştirmiş ancak yine de onlardan aldığı feyzden kopmamıştır. Zira, Wittgenstein, Frege ve Russel'dan beslenen çözümleyici felsefe akımı bu üçlünün etkileşimiyle harmanlanmıştır (Sluga, 2002, s.15). Tractatus'ta başladığı kendi ortaya koyduğu felsefi varsayımlarıyla içten içe çatışma bu eserin sonunda onu felsefeyi bırakma fikrine kadar sürükledikten sonra Felsefi Soruşturmalar'la birlikte Tractatus'ta başladığı dil görüşünün kişisel, deneyimsel dille ilgili öncelikler verdiği farklı perspektiflerle ördüğü projesiyle tamamlamaya çalışmıştır. Tractatus, mantık, estetik ve etik temelli bir bilim arayışının timsalidir. Frege, Russel ve Tractatus'ta Wittgenstein dilin, mantık, matematik ve bilim ile ilişkisine daha yakın eğilirken Tractatus bittikten sonra Felsefi Soruşturmalar'da dilin öncelikle bir iletişim aracı olarak değerlendirildiği, gündelik dilin özelliklerine ve bu özelliklerin kesin olarak belirlenmiş kuralları izlemediği olgusuna eğilmiştir (Sluga, 2022, s. 21). Tractatus'ta tek bir mantık ve anlam çemberine ait dilin aynı temel mantığa göre yapıldığı ve bu surette metafiziğe daha yaklaştığı görülür. Felsefi Soruşturmalar'da ise

bu görüşün zıddı olarak metafiziğin düşünürü çıkmaza soktuğu görüşü vardır. Wittgenstein'in, Felsefi Soruşturmalar'da, Tractatus'ta ortaya koyduğu önermelerden, resim kuramından ve dil-anlam ilişkisi hakkındaki fikirlerinden vazgeçtiği bunun yerine de 'dil oyunları' kavramına yoğunlaştığı görülür. Felsefi Soruşturmalar'da Tractatus'ta söylediği her şeyden farklı düşündüğü gözlemlenebilir. Monizm ve özel dil gibi kavramları artık terk ettiği görülür. Hem Felsefi Soruşturmalar'da hem Mavi Kitap'ta, bireysel deneyime dayanan dil ile somut olarak kullanılan gündelik dili iki farklı mercekten incelediği gerçeği gözlemlenebilmektedir. Russel'in deneyiciliğini bırakmamış olsa da Tractatus'ta bunu eleştirmiş olan Wittgenstein, Felsefi Soruşturmalar ile yeniden deneyimin diline bireysel tecrübeye eğilmiştir. Felsefi Soruşturmalar adlı yapıtında -her ne kadar bu eseri tam olarak bitiremese de-anlam, kavram ve dilin doğası üzerine mantık temeline oturtulmuş dilin işleyişi üzerine kişisel deneyim ve içinde bulunan gerçek dünya ile ilişkiyi de göz önünde tuttuğu ve yeterli bir kural ve tutarlılık ortaya çıkarma çabası dikkati çekmektedir. Tractatus'ta yaptığını yaparak bu eserinde de kendi kurduğu savı yine kendi yıkar. Tractatus'taki görüşlerinden farklı görüşleri olduğu dikkati çekmektedir.

Wittgenstein, Tractatus'ta tamamlamadığını düşündüğü dil felsefesini neredeyse tamamen vazgeçtiği savların temeline inşa ettiği Felsefi Soruşturmalar eserinde en baştan tasarladı. Mavi Kitap ve Kahverengi Kitap her ne kadar ders notlarından ibaret gibi görünse de Wittgenstein'in felsefesinin ikincil önemli basamağı olan Felsefi Soruşturmalar'a destek ve öncü olmuş çok önemli kaynaklardır. Wittgenstein'in kendi felsefesine kendi şüpheli yaklaşımıyla (septik) yıkıp baştan kurduğu bakış açıları onu düşünürler arasında 'çifte devrim' yapmış bir düşünür olarak karşımıza çıkarmaktadır. Wittgenstein'in Tractatus dönemindeki bakış açısı mantığa dayalı çözümlenme, Felsefi Soruşturmalar dönemindeki bakış açısı ise dil ve anlam arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik olarak dil-çözümleyici bir perspektif olarak karşımıza çıkmaktadır (Soykan, 2002, s.40).

Tablo 1. Wittgenstein'in Tractatus ve Felsefi Soruşturmalar eserlerindeki farklı görüşlerinin karşılaştırılması

Tractatus Dönemi (Birinci Dönem)	Felsefi Soruşturmalar (İkinci Dönem)
İdeal dil; ideal dil ve gerçek dünya uyumu	Sözün anlamı esas sorunsaldır.
Dil-dilin kullanıldığı gerçek dünya uygunluğu metafizik bir konudur.	Metafizik bakış açısından vaz geçmiştir.
Dilin en temel nüvesi sözcüktür.	Dilde dilin en temel ögesi olan cümleleri oluşturan sözcükleri

1 nolu tablonun devamıdır

	yalın yada birleşik şeklinde ayrıma tabi tutmak anlamsızdır.
Dilim, bir tek bana özeldir, dilim benim dünyamın sınırlarını tayin eder.	Özel dil diye bir kavramdan söz edilemez bu imkansızdır zira dil, ortak kullanıma uygun bir araçtır.
Mantıksal çözümleme esastır.	Dilbilgisel çözümleme esastır.

Kaynak: Soykan, 2022, s. 40.

Wittgenstein'in dil felsefesinin iki ayrı dönemde incelenmesinin mümkün olduğu söylenebilir. Birinci dönemde ideal dil (Tractatus) ikinci dönemde (Felsefi Soruşturmalar) ise sözün anlamı yani onun 'kullanımı' esas unsurlar olarak dikkati çekmektedir. Bu kullanım ise Chomsky'nin üretici dönüşümlü dil bilimindeki dilin bir performans olduğu olgusunu çağrıştırmaktadır. Bu durumda performansa dayalı dilin edimi Wittgenstein'in felsefesinin ikinci döneminde ele aldığı gibi bu kullanımın kültürel unsurlarla açık etkileşim içinde olduğu gerçeğini doğurmaktadır. Buna göre Chomsky ile ortak bir kümede kesişebilecek şu evrensel teori ortaya çıkmaktadır: ' Dil kullanıcılarının söz varlığında ne varsa kültüründe o; kültüründe ne varsa dilinin söz varlığında o vardır'. Bu teoriye göre nesne dünyanın yalın yapı taşıdır. Nesneye dil yönünde karşılık gelen dilin en yalın ögesidir. En yalın olan bu öge de nesneye verilen addır. Bu noktada Wittgenstein'in nesnelere verilen adlar konusunda ulaştığı sonuçta bir gizem hususu gündeme gelir. Gizem demek nesnelere verilen adların tıpkı Saussure'ün göstergebiliminde olduğu gibi göstergelere verilen adların nedensiz oluşu kavramıyla örtüşmektedir. Bu noktada Wittgenstein'a göre nesnelere verilen ilkcil adlar Tanrı'ya içkindir bu tözler nedensizdir açıklanamaz ve açıklanamayan hakkında susmak en mantıklı çıkarım olarak neticede karışımıza çıkmaktadır (Wittgenstein, 2013, s.173). Wittgenstein'in dil felsefesinin birincil temel perspektifini oluşturan monizm üzerindeki eğilimi neticesinde tanrısal bir gizeme sahip olan dil yalnızca hakkında konuşabildiklerimizle sınırlı şekildedir. Adların ilk ortaya çıkışı da tanrısal bir perspektifle değerlendirilmiştir. İşte ikincil basamak bu noktada birincil olandan ayrılıyor dilin kullanımı, anlamlılığı, kültürel yapısı, dil oyunları gibi konular ise Felsefi Soruşturmalar'da karşımıza çıkacak olan boyutu ifade etmektedir. Aynı şekilde Palmer'in isimlendirme teorisi de bu noktada Wittgenstein ile kesişir. Palmer'in Saussure'ün yapısalcılığından ayrıldığı temel noktalardan biri aslında Wittgenstein'in Tractatus'ta ortaya koyduğu fikirlerine yakındır. Palmer'e göre dünyada göstergelere tek tek verilen adların anlamını bireysel performans bazında incelemek yerine onların üst kurmacasal dünyada hangi kavramların gösterileni olabileceğini araştırmak gereklidir. Bu noktada susmayı tercih eden Wittgenstein'in zıddına Palmer, soyut kavramların ait olduğu dünyalardaki gösteren

ve gösterilen ilişkisini araştırmak ve bunları tümcedeki bağlama göre kazandığı anlamlara göre araştırmak daha yerinde ve gerekli bir semantik tutum olarak karşımıza çıkmaktadır (Wittgenstein, 2013, s.173) (Palmer, 2010, s. 28). Saussure'ün yapısalcılığında karşımıza çıkan gösteren gösterilen ve gösterge bağıntısı, Wittgenstein felsefesinde dikkati çeken ortak araştırmalarla birlikte çağın pek çok düşünür ve dilbilimcisine ışık tutmuş gibi görünmektedir. Örneğin, Ullman'da bunların karşılığı ad/isim ve anlam bağıntısı olarak karşımıza çıkacaktır. Chomsky'nin Dil ve Zihin adlı eserinin altıncı ve son bölümünde de değindiği gibi bu bağlamda dilbilim ve felsefe araştırmaları semantik kökenlerde mutlaka kesişim kümelerinde buluşmaktadır (Chomsky, 2011, s.247).

Wittgenstein'in nesnelere verilen adlar konusunda Tractatus'ta yer alan görüşlerinin aksine Felsefi Soruşturmalar'da daha farklı bir perspektifte olduğunu görmekteyiz:

Biz şeyleri adlandırır sonra da onlar hakkında konuşuruz: Konuşmada onlara başvururuz. Sanki daha sonra ne yaptığımız salt adlandırma edimiyle verilmiş gibidir. Sanki bir şey hakkında konuşma denilen yalnızca tek bir şey varmış gibi. Oysa aslında biz tümcelerimizle çok çeşitli şeyler yaparız. Tamamen farklı işlevleriyle birlikte yalnızca ünlemleri düşünün. Sus!, Def ol!, Aaa!, İmdat!, Güzel!, Hayır! Hala bu sözcüklere 'nesnelere adları' deme eğiliminde misiniz? (Wittgenstein, 2006, s.26).

XX. yüzyılın en büyük düşünürlerinden olan Wittgenstein'in felsefesi iki döneme ayrılarak incelenebilir. Wittgenstein'in çağın ilerisinde olan görüş ve düşünceleri bazen marjinalitenin de ötesine gidebilen kimi zamansa birciliği yani monizm anlayışının çerçevesini çizen ancak gerek bundan bir asır önce gerekse günümüzde 'çifte devrim' olarak nitelendirilen birbirinden farklı iki ayrı düşünsel devrimin mimari işçisi olarak nitelendirilebilir.

Birinci dönem önermelerin yer aldığı ve Wittgenstein'in sağlığında basılan tek kitabı Tractatus Logico-Philosophicus'tur. Bu kaynağı Philosophische Untersuchungen (Felsefi Soruşturmalar) izlerken Das Blaue Buch yine dil hakkındaki önermelerinin yer aldığı ders notlarının birleştirilmiş olması niteliğindeki diğer eserleri olarak sayılabilir.

Wittgenstein, dil, düşünce, felsefe, mantık ve matematik üzerine araştırmalar yapmış olan bir düşünürdür. Çözümleyici mantık ve felsefenin kilit taşlarından biri olan Wittgenstein, dilin ve dilin doğasının araştırılmasının da sadece dilbilim değil felsefenin de araştırma sorunsallarından biri olduğunun kanıtıdır. Bu kanıtın ilk ve elimize ulaşan en önemli birincil kaynağı ise dilin doğası ve gizemi üzerindeki önermelerle örülü olan Tractatus Logico-Philosophicus'tur. Bu nedenle çalışmamızın temelini oluşturan bu eser ve çağdaş dilbilimcilerin dilin doğası hakkındaki önermeleri bu temel eser üzerinden karşılaştırılarak dilin doğasının hem felsefe hem dilbilimin ortak araştırma konularından olduğu ortaya çıkarılmış olacaktır.

Wittgenstein'in Tractatus'tan başlayarak dil felsefesi hakkında, dil konusunda izlediği iki temel yol vardır, birinci döneminde Frege ve Russel'in mantıkçı pozitivist tutumlarının teoride kalarak dil malzemesinin en belirleyici yanının olguların anlamsal çerçevesinin mantık çizgisi bütünlüğü üzerindeki kapsayıcı rolü olduğu gerçeğidir. Ancak Wittgenstein, Evrensel Dilbilgisi ve İşlevsel Dilbilgisinde de kabul gördüğü şekliyle anlamlı olan her gramatik uygunluğun, mantıkla da kesiştiği ölçüde, dilsel gösterge sayılabileceği gerçeğini, metafizik bir biçimde reddetmiştir. Tractatus'un temel mantığından hareketle anlamlı cümlelerin gizli de olsa kesin mantıksal yapıları olduğu ve bu mantıksal yapının cümlelerin, olguların, mantıksal yapılarına karşılık geldiği böylece dünyayı betimlemede kullanılan tüm simgesel araçlardan yola çıkılarak dünya üzerinde tek bir anlamlı dil gerçeğine ulaşma zirvesi Tractatus'ta Wittgenstein'i 'Özel Dil' kuramı zirvesine taşımıştır. İşte Chomsky ve Andre Martinet'in tezlerinde olduğu gibi dünyayı betimlemede kullanılan edinçlerin gramatikal uygunluğunun mantıksal uygunluğu da beraberinde getirmediği, oysa dilde dilsel bir işaretçinin bu determinizmi sağlama zorunluluğundan onun dilsel gösterge sayılmasının en temel prensibi kabul edilmiştir. Bu noktada Wittgenstein'in birinci dönemki (Tractatus) dilsel mantıksal tutarlılıklar beklentisi hem Evrensel hem de İşlevsel Dilbilgisinin tezleri ile de benzeşirken, aynı zamanda 'Özel Dil' kuramına ulaşan teklik anlayışıyla onlardan ayrılmaktadır (Sluga, 2002, s.20).

Wittgenstein için bir proje olarak değerlendirilen birtakım önermelerle örülen Tractatus'ta tamamlayamadığı zihinsel çatışmaları daha sonraları öğrencilerine yazdırdığı 'Felsefi Araştırmalar' adlı eserinde tamamladığı görülmektedir. Tractatus'ta ele aldığı tümcelerin mantıksal önermelerinin doğruluğunun saptanması birinci döneminde kendi önermelerine yine kendisinin yıkıcı yorumlar yapmasına sebep olurken ikinci dönem yapıtları ise bu çelişkilerin aydınlatılmasına zemin hazırlamış oluyordu. Örneğin, 'Bu kitap mavidir.' ya da 'Bu kitap kahverengidir.' önermelerinin söz dizimsel ve mantıksal doğruluğu veya önermenin işaret ettiği anlam ile bağdaşmazlığı konusunun açıklığa kavuşumu, Wittgenstein'in dil felsefesinin en önemli sorunsalı haline gelmiştir. 'Felsefi Soruşturmalar' adlı eserinde daha çok mantık ve etik üzerinde durduğu önermeler karşımıza çıkmaktadır.

Wittgenstein, ilk döneminde görülen bireyci bakışını terk edip daha çok mantıksal ve çözümleyici bir bağlamda çalışmaya yönelmiştir. Gerçekliğin olgusunu araştırmayı gaye edinen görüşü benimsediğinden beri Wittgenstein, gerçeklik olgusunun deneySELLİKLERDEN de ayrı düşünülmemeyeceğini ortaya koymuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından; Frege, Russel ve Wittgenstein'in yolları ayrılmaya başlamıştır. Zaten Russel'in deneyciliğinden de pek de haz etmeyen Wittgenstein, düşman ülke pozisyonundaki ülkesine

geri dönünce onun felsefi bakış açısında daha farklı ufuklar belirmeye başlamıştır. Wittgenstein, İtalyan savaş esirlerinin tutulduğu kampta bulunduğu sırada 'konuşulmayan'(gizem) hakkında susulmalı şeklindeki meşhur mottosunu oluşturduğu *Tractatus Logico Philosophicus* adlı eserini yayımladı. Bu eserin büyük çoğunluğu Russel'cı atomculuk ve Frege'ci önselcilikle okunmaya muntazır bir eserdir (Sluga, 2002, s.19).

Tractatus, büyük hayranlık uyandırmış bir eser olmanın yanı sıra çağına göre marjinal ve çatışmalı fikirlerle örülmüş kompleks bir ağ gibidir. *Tractatus*'un bu kadar ses getirmesinde onun, mantık, matematik, felsefe, deneycilik, atomculuk, varoluşsallık ve çözümleyicilik gibi pek çok özelliği bünyesinde taşımasından kaynaklanmaktadır. İlk esin kaynağı sayılabilecek olan Russel'ın *Principia Mathematica* adlı eserinden hareketle *Tractatus*'u da farklı bir tarzda kaleme almıştır. Her bir önermesine numara vermesi de bu örnek aldığı üsluptan temellenir. *Tractatus*, dil denen olgunun sistematığının baştan sona yanlış algılandığını kanıtlamaya adanmış bir eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Modern dilbilimin de kilit taşlarını oluşturduğuna dair tespitler de bu noktada temellenmektedir. Örneğin XX. asrın dehalarından A. Noam Chomsky'nin üretimsel dönüşümlü dilbilgisi kuramlarında veya Cartesian Linguistic'te ortaya koyduğu gibi gramatik olarak kurallı ve uygun olan her tümce anlama veya mantığa yatkın olmayabilir. Ancak bir tümcenin determinist bir yaklaşımla gramatikal uygunluğunun aynı zamanda anlamca ve mantıken de uygun ve uyumlu olması gereklidir. Chomsky'nin ortaya koyduğu derin yapı, yüzey yapı bileşkesi ve bunların dönüşümlerindeki esas prensipler, Wittgenstein'da okuduğumuz tümcesel her bir çözümlemenin gramatikal görünümünün altında gün ışığına çıkmayı bekleyen, mantıksal çözümlenmeleri olduğu tespitini hatırlatmaktadır. Zira Chomsky'nin kuramına göre dil bir edim ve edinç sürecidir; dilin gramatikal boyutunda ortaya konulan her performans yani tümceler yüzey yapılarının altında gramatikal ve anlamsal olarak örtüşen derin yapılara sahiptir ve bunlar çözümlenmelidir. Wittgenstein'ın başlattığı çözümleyici felsefenin asırlar sonra modern dilbilimde karşılıklarının tespiti onun bu felsefenin günümüz dilbilimindeki etkileri olarak değerlendirilebilir. Wittgenstein'ın atomik tümce olarak nitelediği Chomsky'de karşılığı derin yapı olan tümceler mantıksal noktada kabul edilebilir olgulara sahiptir. Wittgenstein'a göre atomik tümceler gramatikal ve anlamca uygunluk taşıyan her tümcenin kökünde bulunmaktadır. Bu atomik tümceler anlamı bünyesinde taşıyan gizemli kökten önermelerdir. Wittgenstein'ın anlam ve anlamın gizemi hakkındaki araştırmaları derin yapı dediğimiz atomik tümce yapısı ve anlam üzerine yoğunlaşmıştır. *Tractatus*'a göre dilin mantıksal bağlamının bir yapı oluşturduğu ve bu mantıksal bağlamın tek tek ifade ettiği anlamların, dünyanın mantığını ifade eden tek bir

mantıksal yapıya denk geldiği görüşü dikkati çekmektedir. Bu durum da Tractatus'un temelini oluşturan bir önermeyi daha gün yüzüne çıkarmaktadır. Buna göre dünya tek bir anlama dayanan tek merkezli bir bağlamlar çemberine sahiptir. Buna göre dünyada tek anlama ulaşmanın mümkün olmadığı önermeler ise Wittgenstein'a göre 'gizem' adını almaktadır ve gizem hakkında susulmalıdır.

Gerçeklik olgusu ve mantıksallık olgusunun köklerini dünyanın bir yansıması olan dilsel unsurlarda ve en temelde de atomik tümce yapısında araştırmıştır. Dünyanın tözlerden çok öncelikle ve birincil olarak mantıksal gerçeklerle uyumlu atomik tümcelerden oluştuğunu savunmuştur. Bu olgular her biri yalın adlardan oluşan, atomik tümcelerdir. Ve bunlar yalın nesnelere anlamlı ve mantıki olarak dizilimidir. Bütün bu dizilimi de hem gerçeklik hem metafizik olguları açıklamada kullanmaktadır. Tractatus'un 7. 'Üzerinde konuşulamayan konusunda susulmalı.' önermesinde yer alan merdiven metaforu aslında onun fikirlerinde zirveye ulaşmasını sağlayan bir imgedir. Tractatus boyunca aslında son önermede yer alan 'hakkında konuşulamayan şey' yani gizem ve metafizik hakkında önermelerde bulunduğunu ve bu merdiveni atmanın gerekliliğinin bir kanıtı gibi sunduğu Tractatus'u bir dönem projesi gibi düşünüp zirve noktasında bırakıp yıktığı merdivenle 'Felsefi Soruşturmalara'a' bir köprü kurmuştur. Tractatus'ta arayışında olduğu her şeyin ciddi yanılgılar olduğu Felsefi Soruşturmalara'da kendi kalemiyle ilan etmiştir. Hakkında susulması gereken yanılgıların anlamla ilgili düşünceleri, tek bir özel dil algısı, gizem gibi kavramlar olduğu düşünülebilir. Zira Wittgenstein bunların yanılgı olduğunu kesin bir dille ifade etmese de farklı bakış açılarıyla kaleme aldığı eserleriyle bunları işaret etmiştir. Önermeleri karşılaştırdığımızda Tractatus'ta başından sonuna kadar bile birbiriyle çelişen bazı ifadeler olduğu gözlemlenebilir. Bu yanılgılarından çekinmeyen Wittgenstein'ı çağının en büyük düşünürlerinden biri yapan da bu özelliğidir. Özgür ve sınırsız düşünebilmesi...6.5. numaralı 'Dile getirilemeyen bir sorunun sorusu da dile getirilemez. Gizem yoktur. Bir soru sorulabiliyorsa yanıtlanabilir de.' (Wittgenstein, 2013, s. 171). Ve 6.54 'Benim tümcelerim şu yolla açılmayıp durdu ki beni anlayan sonunda bunların saçma olduklarını görür, onlarla onlara tırmanarak onların üstüne çıktığında. (Sanki merdivene çıkıp devirip yıkması gerekir.' önermelerine baktığımızda kendi yola çıkış noktası olan metafizik ve gizem ile ilgili fikirleri yine kendi saçma bulmuş ve elinin tersiyle itmekten imtina etmemiştir (Wittgenstein, 2013, s.173).

Tözler, Saussure'deki göstergenin karşılığı gibi düşünülebilir ve aynı şekilde yalın adlar ve nesnelere ad olan atomik tümcenin her bir birimi de gösterge ve göstergenin somut biçimi olan, gösteren ve tefekkürle ilgili olan soyut biçimi yani gösterilen kavramına karşılık gelmektedir.

Wittgenstein'in resim kuramı Saussure'ün gösterilen kavramına yakın gözükmektedir. Wittgenstein'in Tractatus'ta vardığı önemli sonuçlardan bazılarında yine çağdaş dilbilimcilerden Noam Chomsky'nin gramatikal olarak kurallı ve uygun olan her tümce anlama uygun düşmeyebilir şeklindeki hipotezini anımsatır. Ayrıca Chomsky'de 'semantic marker' olarak adlandırılan anlam ayırt ediciler, Wittgenstein'da nesnelere verilen yalın adlar olarak değerlendirilebilir. Semantic markerlar derin yapılara eklenerek yeni yüzey yapılar oluştururlar ve bunu da yaparken bazen anlama uygun düşmeyen nitelikler gösterebilirler. Gramatikal uygunluk her zaman mantıken de uygunluk anlamına gelmeyebilir. Wittgenstein'da buna benzer nitelikte nesnelere verilen yalın adların dizilişinde(sentaks) atomik tasarımlar olduğu ve bu tasarımların her zaman doğruluk işlevi taşımayan bileşikleri olduğu gerçeğidir. Bu gerçeğin doğurduğu olumsuz sonuç tümceler ve atomik yapıları arasındaki anti- determinist yapı, gerçeğin inşasının yıkımı niteliğinde sayılırken mantığın yıkımı nedeniyle Russel ve Frege başta olmak üzere, Tractatus'un vardığı sonuçlar çok kişi tarafından eleştiri almıştır. Bunun neticesinde Wittgenstein, da esin kaynağı olan Frege ve Russel'ı eleştirerek, 'tek bir ruhun bile bir insanı anlaması çoğu zaman çok güç' diyerek eleştirilere sert bir yanıt vermiştir. Kendi çözümlenmeleriyle vardığı mantıksal basamakları yine kendi düşüncelerinden şekillenen bir balyoz ile yıkmaktan çekinmeyen Wittgenstein'ı çağında farklı kılan işte taşıdığı bu marjinal duruş ve düşünüş tarzıdır (Sluga, 2002 ,s. 15). Tractatus'ta geçen 'gizem' kavramıyla beraber bu dünyanın mantıksal sınırlar da aşılmış olmaktadır. Tractatus'un en önemli önermelerinden başlıcası olan 'Dilimin sınırları dünyanın sınırlarıdır.' önermesi bu hususu aydınlatır niteliktedir. Wittgenstein için bu dünyaya ait mantıksal her olgu bir önermedir yani anlamlı bir cümledir. İnsan zihninin düşünebildiği, tasarlayabildiği her şey dil denen sistematüğün bir parçasıdır. Wittgenstein'in diğer iki önemli eseri olan Das Braune Buch, Das Blue Buch ise Felsefi Soruşturmalar da bahsettiği konularla bağlantılı bir özellikte olduğu dikkati çekmektedir. Bu noktada önemle değinmek gereken bir diğer husus Tractatus'ta tamamlanmayan dil projesinin devamı ve ikinci aşamasına hazırlık niteliğindeki Mavi ve Kahverengi Kitap'larda da henüz yer almayan Felsefi Soruşturmalar adlı eserin can alıcı görüşü niteliğindeki kurallar ve özel dil anlayışına ulaşmanın bir hayli araştırma ve çaba sonucu doğduğunu belirtmek gerekir. Wittgenstein, Felsefi Soruşturmalar adlı eserinde belirli kurallara dayanan dili birincil ve ikincil olarak ele alabilmiş bunları fiziksel ve zihinsel iki ayrı boyuta sahip olabileceği kanısına varmıştır. Wittgenstein'in dil felsefesi artık Tractatus, Mavi ve Kahverengi Kitap ve Felsefi Soruşturmalar ile birlikte üçüncü boyuta da ulaşmış oluyordu. Buna göre Wittgenstein'in yöntemi tanımlayıcı, çözümleyici ve son olarak da sağaltıcı uygulamanın izlerini aşama aşama göstermektedir.

Wittgenstein'in çözümleyici mantık anlayışı beraberinde İngiliz detaycı karakteri ve romantizmi ile birleşince G.E. Moore'un İngiliz sağduyu felsefesi ile dirsek temasına geçmeyi kolaylaştırıyordu. Bu araştırmaları simgeler, sözcükler ve tümceler olarak dilsel unsurlar ile inceleyerek, 1950'li yılların dil felsefesinin fikri temellerini atmış oluyordu. Wittgenstein'in dil felsefesi, mantık süzgecinden geçip, açımlayıcı bir yaklaşımla anlamı, gerçekliği, gizemi ve metafiziği tümceler yoluyla onları denklikleri olan bileşkeler olarak ortaya koymayı amaçlamaktaydı (Sluga, 2002, s. 29).

Wittgenstein'in paradokssal tutumu, kendi hipotezlerini çürüten sonuçları çoğu zaman eleştiri olsa da XX. yüzyılın iki temel felsefesine kök bağı oluşturmuştur. Felsefede 'çifte devrim' olarak bilinen bu devrimin birincisi 'mantıksal çözümleyici felsefe', ikincisi ise 'dilsel çözümleyici felsefe' anlayışlarını kapsamaktadır (Soykan, 2002, s.40). Wittgenstein'in birincil yaptığı mantıksal çözümleyici felsefe devriminden doğan yapıtı, *Tractatus Logico Philosophicus*; ikinci dönemini simgeleyen eseri dilsel çözümleyici felsefe devrimine bağlı olarak *Philosophische Untersuchungen* adını alır. W. Stegmüller tarafından *Tractatus* dönemi 'Dilin Mozaik Kuramı', ikinci dönemi ise 'Dilin Satranç Dönemi' diye adlandırılır (Soykan, 2002, s. 40). Bu tanımlama birinci dönemde Saussure, ikinci dönemde ise Chomsky'nin dilbilim kuramlarında kullandıkları tanımlamaları hatırlatmaktadır. Wittgenstein'in mantıksal çözümleyici felsefe döneminde dilin tüm paradokssal, çelişkili, çeşitli anlamlarından sıyrılmış, tek biçimli, 'ideal dil' esasına dayalı bir anlayışı varken; dilsel çözümleyici döneminde ise günlük konuşma dilini esas alırken; dilin kültürleşmesi gibi konular üzerinde durmuştur. Dil, cümlelerden, dünya tözlerden oluşur. Cümle tözlerin resmi gibidir görüşünü savunmaktadır. Cümlelerin anlamı bu tözlerin resmidir. Bu noktada Saussure'ün gösterge kuramında gösteren ve gösterilenin göstergeyi nasıl oluşturduğu kavramı akla gelmektedir. Wittgenstein'in *Tractatus*'ta ortaya koyduğu dilsel yaklaşım modeli, 'Felsefi Soruşturmalar' adlı eserinde de karşımıza Saussure'cü göndergeciliğe karşı çıkan bir tutum sergilemektedir. Bu noktada dikkati çeken bir diğer önemli nokta Saussure'ün göndergesel yaklaşım modelinin aslında çok daha eski antik çağ filozoflarınınkine benzer bir bakış açısı taşıdığı; *Tractatus* ve *Felsefi Soruşturmalar*'ın ortaya koyduğu şekliyle Augustinusçu bir göndergesel dil modeli varlığından söz etmek mümkündür. Wittgenstein ise bu noktada Saussure ve tüm göndergeci yaklaşımlara karşı bir duruş sergilemektedir. Dilbilimcilerin büyük çoğunluğuna göre dil en temel yapı taşlarına ayrıldığında anlamlı küçük birimlerin dilde nesnelere verilen adların oluşturduğu göstergeler karşımıza çıkmaktadır. Göstergeler, nesnelere verilen adların iştirim imgesi ve soyut; zihinsel bir gösterenin eşleminin birleşiminden oluşur. Göstergenin özü bu şekilde kısaca

açıklanabilir. Salt bu nitelikleri göz önüne alındığında göstergelerin oluşturduğu dizge, dilin özünü oluşturmuş olur. Saussure, göstergeyi sadece bir ad ve bir işitimi imgesiyle bir nesneyi birleştiren köksüz bir kavram olarak değerlendirmez. Dil göstergesi, nesne, ad ve kavram sentezini ifade etmektedir. Sesin zihinde bıraktığı anlaksal izi ifade eden gösterge; işitimi imgesi, kavram sentezinin resmi gibidir (Saussure,1998, s.107). Bu bağlamda Wittgenstein'in resim kuramı konunun Wittgenstein perspektifinde de yer aldığı kanıtıdır. Zira Wittgenstein'in resim kuramına göre dil, cümleler ile bu cümlelerin resimleri ve bunların anlamları üzerine kurulu bir sistemdir. Saussure'ün göstergenin iki temel unsuru olan göstereni gösterilenle bağlayan bağ hakkındaki görüşüne göre; göstergenin unsurları arasındaki bu bağ, kendi aralarındaki benzerlik ve karşıtlıkları gündelik dilde eşzamanlı veya art zamanlı inceleme olanağı sunmaktadır. Wittgenstein'in da ikinci döneminde 'Felsefi Soruşturmalar'da gündelik dille ilgili dilbilgisel kuralları irdelediği hatırlanmalıdır. Dil ve Söz ayrımı, Saussure'den sonra yine çağdaş dilbilimcilerin de inceleme sorunsallarından biri haline gelmiştir. Burada 'söz'ün karşılığı olarak Wittgenstein'da 'töz'ler karşımıza çıkmaktadır. Wittgenstein'in birinci döneminde ulaştığı tek bir dil, tek merkezli bir dil, her şeyin bir ve bütün olduğu bir evrende biraz daha mistik ve tekil bakış açısıyla dünya üzerinde kişinin dünyasıyla sınırlı olan tek merkezli bir dil anlayışı karşımıza çıkmıştır. İkinci döneminde bu fikrinden uzaklaşan Wittgenstein bu önermelerinin pek çoğuyla çağdaş dilbilimcilerin de uğraştığı sorunsallara ışık tutmuştur. Wittgenstein'in birinci dönemindeki bu monizm anlayışı (kendisi bu tip saymaca ifadelerle karşı da olsa) Saussure'ün 'Tümsüremli bir görüş var mıdır?' sorusunu da akla getirir. Böylesi bir incelemenin yapılabileceğini vurgulayan Saussure, ilk inceleme alanı olan seslerin değişiminden işe başlamaktadır. Seslerin de göstergeler gibi çizgiselliği ve değişebilirliği kesindir. Bu durumu meşhur satranç örneğiyle açıklamaktadır: satranç tahtasında taşların birbirleriyle bağlantılarından kaynaklanan genel kurallar 'yasalar' her koşulda geçerlidir. Özel ve somut olmayan genel yasalara dayanan bu olgular sayesinde tümsüremli görüş açısından söz edilebilir (Saussure, 1998, s. 144). Özel ve somut yasalardan söz edildiğinde tümsüremlilik ortadan kalkar ki Wittgenstein, Felsefi Soruşturmalar'ın sonucunda özel dil diye bir kavramdan söz edilemeyeceğini ortaya koymuştur. Saussure'deki dilin satranç gibi düşünüldüğü görüşü, Wittgenstein'in ikinci dönem anlayışıyla örtüşür. Wittgenstein, monizm ile odaklandığı birinci döneminde Saussure'ün de sorguladığı tümsüremli görüş açısına yakın bir sorgulama peşindeyken ikinci döneminde Felsefi Soruşturmalar'da ulaştığı dil oyunları kavramıyla bu görüş açısını kendi eliyle bir kenara süpürmüştür. Wittgenstein, ikinci döneminde cümleyi anlamak, cümleyi kullanmak anlamına gelir şeklindeki görüşü savunmaktadır. Burada da Chomsky'nin edim ve edinç kavramları akla gelmektedir. Zira dil bir edim sürecidir ve onun

anlaşıp kullanılması ise bir performans meselesidir. Bu da dilin kültürel boyutunu da içine alarak dilin kültürleşmesi noktasını açıklamayı sağlamaktadır. Tractatus'un metafizik anlayışı kullanılan dil ile dünya uyumuna dayanmaktadır. Dil ile dünya arasındaki ilişki gösterme, eşlik etme, bir mekanda olma gibi çeşitli bağlantı biçimlerini kapsamaktadır. Birinci döneminde Wittgenstein'in görüşü dil ve dünya arasındaki ilişkiyi yansıtan en temel nüve 'nesnelere verilen yalın adlar'dır. Nesneyi gösteren ad yine Saussure'deki gösterge kavramını çağrıştırmaktadır. Oysa dilsel çözümleyici felsefe döneminde ne dünyanın yalın nesnelere ne de dilin yalın adlardan oluşan temel nüvelerinden söz etmenin mümkün olmayacağı görüşü ağırlık kazanmıştır. Sözcükleri yalın ya da birleşik sözcük olarak ayırlamayacağı görüşü ağırlık kazanır (Soykan, 2002, s.41).

Tractatus'ta bütün önermelerle birey diline vurgu yapılması ve 'tekbencilik' anlayışı hissedilmekle beraber; ikinci dönemde yine dilsel çözümleyici felsefe döneminde dilin evrensel ve kültürel boyutu göz önüne alındığında 'tekbencilik' anlayışı da yine Wittgenstein'in kendisi tarafından çürütülmüş olmaktadır (Soykan, 2002, s.41).

Neo-platonisyan mistik akımının incelenmesi Wittgenstein'in dilin sınırları hakkındaki görüşlerini aydınlatma konusunda faydalı kaynaklar bulmayı sağlar. Neo-platonisyan mistizminin sembolü olan negatif teoloji Tractatus Logico-Philosophicus'un dağarcığındaki gizem kaynağının içkinliğinin ve bir töz olarak söz ve sözlerin bütününden oluşan tümcelerin sınırlarını ve karanlığını aydınlatmada mantıksal bütünün tamamlayıcı bir unsuru olarak karşılanmaktadır. Negatif teolojiden yola çıkarak 'Bir' ve 'Bir'in ötesinde; 'Bir'in ve 'Bütünün' mutlak ilkeleri vardır ki bu ilkeler dile getirilemez, kavranamaz ve tasarlanamazdır (Hadot, 2011, s.23).

Tractatus Logico Philosophus'ta negatif teolojiden çıkılan noktada dil ve söz ile ilgili varılan karmaşık nokta, açıklanamayan ilkelerin var olduğu ancak asıl gizemin bu ilkelerin nasıl olduğu değil; var olduğunun salt gerçekliği olduğu vurgulanmıştır.

5.6. Dilimin sınırları dünyamın sınırlarını gösterir.

5.632.Özne dünyaya ait değildir, o dünyanın bir sınırır.

6.522. Kuşkusuz bir dile getirilemeyen vardır; o kendini gösterir; işte gizem budur.

6.44.Gizem, dünyanın nasıl olduğu değil, ama dünyanın var olması olgusudur.

6.45.Sınırlı bir bütün olarak dünya duygusu mistik duyguyu oluşturur. (Wittgenstein, 2013, s.133).

Felsefi Soruşturmalar'da, Tractatus'ta yakınlaştığı mistik ve metafizik kullanımlardan göndermelerden vazgeçtiği gözlemlenir. Dilbilgisine daha fazla eğilimli olduğu dikkati

çekmektedir. Bunda da Aristoteles’çi bir çizgisi vardır. ‘Kategoriler’ çalışmasından yola çıktığı incelemelerinde Aristoteles’in eğilimlerini hissetmek mümkündür (Garver, 2002,s.121).

Wittgenstein’a göre sözle dile getirilemeyen ‘ilke’ vardır ancak kavranması ve ussal noktada imajlanabilmesi mümkün gözükmemektedir. Adlandırma teorisi Wittgenstein’a göre insani dil için; yani bilgisine erişebildiğimiz sınırlı dil için onun aşılamaz sınırlarla çevrili olduğunu benimsemek anlamına gelmektedir (Hadot, 2013,s. 23). İsimlendirme teorisi, Wittgenstein’dan sonra çağdaş semantik kuramcılarında Palmer’in araştırmalarına da konu olmuştur. Palmer’in semantik arayışlarında da Saussure ve Chomsky’nin işaret eden ve işaret edilen arasındaki dizisel, dizimsel, çağrışımsal veya mantıksal ilişkiler bağlamından yola çıkıp onlardan bazı eksik ya da belirsiz kalan noktalara da ışık tutmak suretiyle ayrılmıştır. Palmer ise isimlendirme teorisini açıklarken ‘dilsel anlam’ ve ‘dilsel olmayan anlam’üzerine incelemelerini yoğunlaştırmıştır. Bir tuncenin kaç farklı şekilde yorumlanıp anlaşılacağı konusundaki performansları değerlendirirken muğlaklık, aykırılık, eşanlatımlılık gibi dilin semantik araştırma alanlarını irdelemiştir (Palmer, 2010, s. 19).

6.54.Benim tuncelerim şu yolla açımlyıcılardır ki, beni anlayan, sonunda bunların saçma olduklarını görür, onlarla-onlara tırmanarak-onların üstüne çıktığında (Sanki üstüne tırmandıktan sonra merdiveni devirip yıkması gerekir.)

Bu tunceleri aşması gerekir, o zaman dünyayı doğru görür.

7. Üzerine konuşulamayan konusunda susulmalı. (Wittgenstein, 2013, s.173).

Tractatus’un prensiplerinde Neo-platoncu negatif teolojinin izlerini ararken Tractatus sonunda varılan nokta da bunu kanıtlar niteliktedir ki Wittgenstein’ın dilciliğinde sınırlı olan töz; hakkında konuşulamayandır. Hakkında konuşulamayan şey büsbütün yoktur ancak varlığı biliniyor sınırları aşılamayandır. Dil ve özellikle din dili buna iyi bir örnektir ki dilin kendi içinde kâinatın dengesi gibi boyutları ve aşılması imkânsız gözükken katmanları vardır. Pierre Hadot bunu şöyle açıklamaktadır: ‘Ya İlke’den bahsedebiliriz: ama o zaman o artık İlke değildir; ya da kesinlikle ondan bahsedemeyiz, o zaman da İlke artık bizim için hiçbir şey değildir (Hadot, 2013, s. 23).

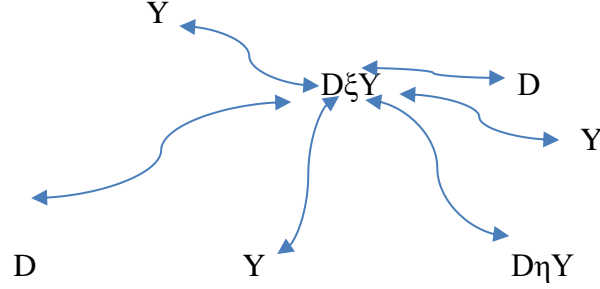
6.52.Bütün olanaklı bilimsel sorular yanıtladığında bile, yaşam sorunlarımıza daha hiç dokunulmadığını hissederiz. Ama aslında, o zaman artık hiç soru kalmamıştır ve yanıt tam da budur.

6.521. Yaşam sorununun çözümü, bu sorunun ortadan kalkmasında görülür.

Yaşamın anlamı uzun şüphelerden sonra kendileri için açık hale gelen insanların o zaman bu anlamın neden ibaret olduğunu söyleyememelerinin sebebi de budur. (Wittgenstein, 2013, s. 171).

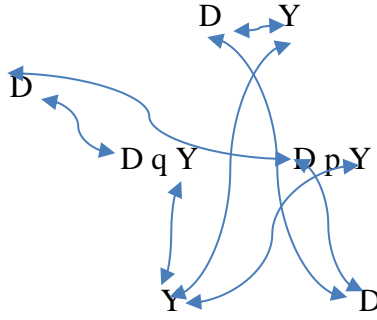
Wittgenstein’ın dilciliğinde negatif teolojinin yanı sıra ampirik ve pozitivist bir tutumda gözlemlenir. Dilinin ve dünyasının sınırlarını fiziksel anlamda somut bir olguyla

ilişkilendirebildiğinde anlamlı olduğunu açıklayarak, doktrininin dayanağını mantık postulasına taşımaktadır (Hadot, 2013, s. 27).



Şekil 1. Tümcelerin mantıksal şeması

Kaynak: Wittgenstein, 2013, s. 145.



Şekil 2. $\sim (p \sim q)$ tümcəsi

Kaynak: Wittgenstein, 2013, s. 145.

Bu şeklin Tractatus'daki açıklaması, Wittgenstein'in mantıkçı yaklaşımının dil içi unsurlara uygulanışındaki metodu izah eder niteliktedir. Buna göre; 'q' yerine 'p' koyup, en dış D ve Y en içtekilerin bağlantısının oluşturulmasıyla, tümcenin tamamının doğruluğunun ve birbirini kanıtlar nitelikte oluşunu; yanlışlığının ise hiçbir doğruluk bileşimi ile karşılıklılık içinde olmadığı sonucuna varılır (Wittgenstein, 2013, s. 145). Bu bağlamda Chomsky'nin Üretici Dönüşümsel Dilbilgisi'nde ortaya koyduğu çekirdek tümcce kavramı, derin yapı ve yüzey yapı kavramları ve dil içi unsurların yani tümcce bileşenlerinin birbirine daima gramatik ve mantık ölçüleriyle bağlı olduğu görüşüyle örtüşmektedir. Gramatik olarak dile uygun olan bir tümcce anlam bileşenleri açısından mantıksız ve yanlışsa bu tümcce dil içinde geçersiz sayılır fikrine paralellik göstermektedir.

Wittgenstein'in dili sade ve anlaşılır kullanma çabasından doğan felsefi kalıpların en damıtılmış haliyle tümcelerde vücut bulması belâgatlı söyleyişlerin arıtma işleminden geçirildikten sonra, anlamı tam ve yalın verebilecek en saf haline kavuşturulması gözlemlenir. Bu gayret

Chomsky'nin Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisi'nde edimsel bir süreç olarak tanımladığı dil için 'derin ve yüzey yapı' dallandırmalarıyla ortaya çıkarmış olduğu Evrensel Dilbilgisi'nin prosedürleriyle benzerlik göstermektedir.

6.121. Mantığın tümceleri, onları hiçbir şey söylemeyen tümceler içinde bir araya getirerek, tümcelerin mantıksal niteliklerini ortaya koyar. Bu yönteme bir sıfırlama yöntemi de denebilir. Mantıksal tümce içinde tümceler birbirleriyle dengeye getirilirler ve bu denge durumu da o zaman, bu tümcelerin, mantıksal açıdan nasıl bir kuruluşa sahip olmaları gerektiğini gösterir.

6.124. Mantıksal tümceler dünyanın yapı- iskelesini betimlerler, ya da daha doğrusu, onu ortaya koyarlar. Onlar hiçbir şeyi ele almazlar. Adların imlem ve temel tümcelerin anlam sahibi olduklarını varsayarlar: Bu da onların dünya ile bağlantısıdır. Açık ki, belirli bir niteliğe özsel olarak sahip simgelerin belirli bağlantılarının yinelemeler olması, dünya üzerine bir şey göstermelidir. Can alıcı nokta burada. Dedik ki kullandığımız simgelerde bazı şeyler isteme bağlıdır, bazıları değil. Mantıkta yalnızca bu dile getiricidir: Bu ise, mantıkta biz istediğimizi imin yardımıyla dile getiriyoruz demek değildir; mantıkta, yapısı gereği zorunlu olan imin yapısının kendisi dile gelir: Herhangi bir im dilinin mantıksal sözdizimi kurallarını biliyorsak, o zaman, mantığın bütün tümceleri zaten verilmiştir.

6.126. Bir tümcenin mantığa ait olup olmadığını hesaplamanın yolu simgenin mantıksal niteliklerini hesaplamaktır. Ve bir mantıksal tümceyi kanıtlarken yaptığımız da budur....(Wittgenstein, 2013, s. 151).

Mantığın kendine ve doğasına uygun olan tümceleri; gündelik dilde kullanılan tümcelerin varyasyonlarının birbirleriyle olan mutlak bağıyla yine birbirlerinin sağlamasını yapmaya yararlar. Böylelikle mantığın tümceleri ve gündelik dilde var olan tümcelerin mantıken bir şey söyleyip söylemedikleri kanıtlanmış olur. Bu yönüyle tümcelerin mantık rayına oturtulan lokomotifler gibi sıralanan yani 'yinelenen' dizileri Wittgenstein'ci dilciliğin ampirik ve pozitivist yanını da gözler önüne sermektedir.

2. Amerikan Yapısalcıları, Ferdinand de Saussure ve Wittgenstein'a Yönelim

XX. yüzyıl dilbilimde yapısal dilbilimcilerin altın çağı olmuştur. Yapı ile kast edilen bir bütünün farklı bölümlerinin birbirleriyle olan bağlantıları ve bu bağlantıların bütün içinde yerine getirdikleri işlevlerin ortaya çıkardığı gramatik düzenlere ait dizgedir (Bayraktar, 2006, s. 85). Yapısalcılık akımı çok geniş kapsamlı ve insanla alakalı pek çok bilim dalıyla temasta olan bir akım olduğu için yapısalcılıktan çok odak noktamız olan dilsel yapısalcılar ve belli başlı kuramlarından ilerlemek daha yerinde olacaktır. Yapısal dilbilim, dili bütünüyle bir yapı kabul edip senkronik yaklaşıma ağırlık veren çeşitli dilbilim akımlarının ortak adıdır (Bayraktar, 2006, s. 85). Yapısal dilbilim ve çağdaş dilbilimin kurucusu sayılan Ferdinand de Saussure, Amerikan Yapısalcıları dahil olmak üzere; Cenevre Ekolü, Prag Ekolü ve dili matematiğe yaklaştıran eğilimleriyle Kopenhag Ekolü'nün de fikir babası sayılmaktadır (Bayraktar, 2006, s. 85). Yapısalcılık, 20 yüzyılda Avrupa sahasında filizlenen hümanizm ve varoluşçuluğun hümanizmine tepki olarak gelişmiş ve kolları postmodernizme kadar uzanan

bir harekettir (Cevizci, 2010). Yapısalcılık, 1950'lerden başlayarak ilkin bir dilbilim teorisi şeklinde kendini göstermiştir. Saussure tarafından modelize edilen yapısalcılık, yalnızca dilsel göstergeler değil aynı zamanda farklı göstergelerin sistematiklerini ortaya koyan bir bilim olan 'göstergebilim' adlı bir bilim dalını da doğurduğundan yapısal dilbilimin yöntemleri, 1960'lı yıllardan başlayarak sosyal ve kültürel fenomenlerle ilgili araştırmalarda da kullanılagelmiştir.

Dilbilimde temel kavramların belirlenmesinde ve koşullanmaya bağlı olarak yeni dilbilimsel ekollerin oluşmasında ilkin akla gelen bilim adamlarının başında Ferdinand de Saussure gelir. Saussure'ün göstergebilim tasarısının ışığında peşinden ilerleyen İşlevsel dilbilim Ekolünü Andre Martinet dilin çift eklemliliği ses ve biçim boyutlarıyla ele almıştır. Roman Jakobson, dilde iletişimin temeli olan bildirişimin unsurları bağlamında incelemeler yapmıştır. Amerikan yapısalcıları da yine Saussure'ün göstergebilim kuramının izinde ondan çok da büyük farkları olmayan bir şekilde dilbilime ilişkin görüş ve kuramlar oluşturmuşlardır. Amerikan yapısalcılarının arasında Bloomfield, Zellig Harris, Franz Boas, Edward Sapir sayılabilir. Evrensel Dil bilgisi bölümünde ise Amerikan yapısalcılığının zirvesi Noam Chomsky karşımıza çıkmaktadır. Yirminci asır çağdaş dilbilimin inkişaf ettiği bir disiplin dalı olarak karşımıza çıkmaktadır.

XX. yüzyıl çağdaş dilbilimin bir disiplin halinde işlendiği dönem olmakla beraber, deneysel, düzenli, teorik ve bilim ışığında ilerleyen dilbilim çalışmalarının artış gösterdiği bir dönemdir. Avrupa kolunda Prag, Kopenhag Dilbilim Okulu, Cenevre Ekolü etrafında Ferdinand de Saussure etrafında yön bulurken; Amerikan yapısalcılığında ise Chomsky'nin ışığında dilbilim ekolünde yer alan diğer isimler Andre Martinet, Leibniz, Humboldt, Harris, Zellig, Charles Fildmore, Leonard Bloomfield sayılabilir. Saussure, çağdaş dilbilimin kurucusu olmanın yanı sıra aynı zamanda modernizm döneminden başlayarak ucu varoluşçulukla birlikte postmodernizme kadar uzanabilen çok geniş kapsamlı bir alanı analize yeteneği olan Yapısal Dilbilimin de kurucusudur. XX. yüzyılda Saussure'ün veriye dayalı kuramını inceleyen ve bu kurama katkıda bulunan Cenevre Okulu, 1926'da kurulan Prag Okulu ve dili matematiksel okumalarla inceleyen; mantık- matematik ayağının temsilcisi durumunda olan Kopenhag Ekolü de Saussure'ün yapısalcı görüşlerini geliştirip sürdüren ekollerdendir (Bayraktar, 2006, s.86). Dilin mantık ve matematikle ilişkisi Wittgenstein'in Oxford Cambridge okulunda benimsediği ve daha sonraları ağır eleştirine maruz kalan Frege ve Russel'ci çözümlene tekniğiyle beraber ucu Üretici- Dönüşümlü dilbiliminde Chomsky'nin cümlelerin anlamına yönelik pragmatik çıkarımlarına kadar hep bir temas halinde dil, felsefe, dilbilimi, mantık ve matematiğin kol kola yürüdüğü bir kanıttır. Saussure, XIX. Asır dilbilimcilerinin pek çoğunun araştırma ve

teorilerine yön vermiş olan göstergebilimin kurucusu sayılan bir bilim adamı olarak gösterge bilim ile dilbilime getirdiği ‘gösterge kavramı’ yalnızca dilbilim değil semantik ile bağlanabileceği pek çok bilim dalında kendine yer bulmuştur. Felsefe, semantik psikolinguistik bunlardan sadece birkaçıdır. Göstergebilimi toplumsal yaşam içinde değerlendiren gösterge dizgelerini inceleyen anlamayı ele alan bilim dalının adıdır. Gösterge bilim dalının temelinde yer alan göstergeyse bir gösteren ve bir gösterilenin birleşmesinden doğan soyut ve somut kavram alanını bir dilsel işaretçide birleştiren birimdir. Dil ise bu göstergelerden oluşan bir dizgedir (Vardar, 1988,s. 112). Göstergebilimin, anlama göstergebilim sahasında temsilcisi mantıkçı Ch. S.Pierce toplumsal göstergebilim alanında ise Ferdinand de Saussure’dür. Pierce’a göre göstergebilimin diğer adı mantık bilimidir. Saussure ise göstergeleri toplumsal açıdan ele alır (Vardar, 1988,s. 112). Bu açıdan mantıkçı Wittgenstein, ile de ortak yönleri olan dil malzemesi inceleme ve yorumlama metodları olmuştur. L. Hjelmslev göstergebilimin inceleme alanının gündelik dilden ziyade bir üst dil üzerine yoğunlaşmış olduğu görüşünü savunmuştur. Bu açıdan da Wittgenstein’in Tractatus’ ta ki gizem ve üst dil kavramlarıyla örtüştüğü noktalara dikkati çekecek olursak, mantıkçı-pozitivist göstergebilimcilerin çalışmalarının pek çoğu Wittgenstein’in mantıkçı-neoplatonisyen tutumuyla yakınlık arz etmektedir. E.Buysens, G. Mounin, L.Prieto, Andre Martinet, göstergelerin bildirişimi sağlamadaki görevleri üzerine daha çok eğilmekte beraber anlam, toplum, kültür ilişkilerine daha fazla eğilmişlerdir. Roland Barthes ve onun gibi araştırmalar yapan bazı dilbilimciler ise bildirişimin temel aracı olan göstergelerin anlamlandırma ve inceleme ilişkilerini basit bir bildirişimin aracı olmanın dışına taşıyarak toplumsal yönlerini de ele almakla beraber onları bir üst dil incelemesi sayılan göstergebilime bağlamışlardır. Greimas, Paris Göstergebilim Ekolünün temsilcilerinden biri olarak göstergebilimi dünyanın insan için ne ifade ettiği insanın da dünya üzerindeki anlamını diğer insanlar açısından değerlendiren bir bilim dalı olarak yorumlamıştır (Bayraktar, 2006, s. 84). Bu noktadan itibaren dünya üzerinde veya soyut zihinsel kavramları anlamlandırma/ yorumlamada mantık bilimine yaklaşıp durumda karşımıza çıkan göstergebilim bu inceleme yelpazesine açılmakla beraber, yapısal dilbilim çalışmalarına da yönelmiş ve buradan da Wittgenstein gibi mantık bilimiyle uğraşan filozofların da araştırmalarına yakın bir pencereden bakan duruma gelmiştir. Göstergebilimin kapsamı çok geniştir. Yalnızca dilbilim ve felsefe değil edebi, tarihi, dini, bilimsel hukuki söylemlerinin çözümlenmesinin yanı sıra dil dışı anlama ve anlamlandırma sahaları ile ilgili olarak resim, mimari, heykel, moda, televizyon ve reklamcılık gibi alanlarda da işlevi olan geniş yelpazeye sahip bir bilim dalıdır. Yapısalcılık, göstergebilimi de içine alan bir bütünün içindeki olguları tek tek bütünün içinde incelemeyi esas alan ve yapı incelemelerine yönelen pek çok bilim dalını da alan büyük bir akım olarak

XX. yüzyılda bir çığ gibi büyümüş ilerlemiştir. Burada kastedilen yapısal incelemeler dilbilim bazında ele alacak olursak, bir bütünü oluşturan dilsel bağlamın içinde dilsel öğelerin eş süremlî (senkronik) incelemelerinin fonetik, morfolojik veya semantik dizilimlerinin metnin bütünlüğü bağlamında incelenmesini ifade etmektedir. XX. yüzyılın en çok çıkış yapan araştırma alanlarından biri olan yapısalcılık içinde dilbilim ilk temel araştırma konusu olmuş ve bir disiplin olarak işlenmeye başlamıştır. Tarih alanında G. Dumezil, F. Praudel tarih felsefesi, M. Foucault ruh çözüm (psikiyatri) J.Lacan; edebi eleştiri bağlamında Roland Barthes yapısal antropoloji alanında ise Claud Levi-Strauss sayılabilir. 1950- 1960'larda hız kazanan yapısal dilbilim, araştırmalarında Ferdinand de Saussure, Roman Jakobson, N. Trubetskoy, çalışmalarında göstergebilime matematik ve mantık çerçevesinden yapısalcı bir tarzda yaklaşmışlardır. Bu bakımdan Wittgenstein'in mantıkçı- pozitivist yaklaşımına benzer bir inceleme şekli geliştirmişlerdir. Saussure, bu açıdan bakıldığında XX. yüzyıl yapısalcılığının da kurucusu sayılabilir. 1914'te Cenevre Dilbilim Okulunda verdiği Genel Dilbilim derslerinin ders notları öğrencileri tarafından birleştirilip yayımlanmıştır. Saussure'ün yapısalcı görüşünü benimseyip destekleyen ve geliştiren okullar arasında yapısalcılığı matematik ve mantıkla bütünleştiren Kopenhag Dilbilim okulu, Prag ve Cenevre Okulları da bu ekoller arasında sayılabilir. Ayrıca yapısalcılar arasında Bloomfield, Sapir, Boas üçlüsü de Betimlemeli Dilbilim ekolü ile XX. yüzyıl dilbiliminde yapısalcılarla aynı kulvarda yürümüşlerdir. Buraya kadar saydığımız dilbilim ekollerinin tamamı Saussure'ün açtığı yapısalcı ekol ile göstergebilimin ışığında araştırmalarını yürütmüşlerdir. Buraya kadar saydığımız dilbilim ekollerinin tamamı Saussure'ün açtığı yapısalcı ekol ile göstergebilimin ışığında araştırmalarını yürütmüşlerdir (Bayraktar: 2006, s. 111). Bu nedenle, Wittgenstein'a yönelimi karşılaştırmalı olarak inceleyebilmek için öncelikle Saussure kuramının temel niteliklerini belirtmek yerinde olacaktır: Gösterge, gösteren ve gösterilenin birleşiminden doğar, gösterge toplumsal olarak üzerinde ortak uzlaşma varılmış dilin, soyut; tefekküre dayalı, görsel- kavramsal; somut, işitsel ya da görsel-fonetik; dizisel ve ya da dizimsel çağrışımsal ve kavramsal tüm niteliklerinin birleşiminden oluşan dizgenin en küçük birimidir. Gösterge, senkronik veya diakronik olarak mana çerçevesinde incelenebilir. Göstergenin nedensiz oluşu esastır. Göstergenin ikinci dereceden nedenliliği ise yansıma taklit sesler, yapım ekleriyle çekimlenen göstergeler ikinci dereceden 'açıklanabilir' nedenliliğe sahiptirler. Ortak uzlaşma ürünü olan tabela, levha, işaret ve işaretçiler de ikinci dereceden nedeni sayılabilmektedir. Göstergenin uzlaşma ürünü olması onun değişmezliğini açıklarken göstergenin değişebilirliği anlam değişimleri (genişleme, daralma, iyileşme, kötüleşme, kayma) şeklinde diakronik olarak açıklanabilir. Saussure'e göre göndergeler sabittir, gösterenler dilden dile değişiklik göstermiştir. Bu aradaki gösteren,

gösterilen ve gönderge bağı açıklanamaz ve nedensizdir. Dilsel göstergeler, eş zamanlı veya art zamanlı özellikleri bakımından incelenebilir. Language and Parole adını verdiği ‘ Dil ve Söz Ayırımı’ kavramı Saussure teorisinin en temel prensiplerinden olmuştur. Dil bütün topluma mal olmuş bir dizgeyken söz ise en az iki birey arasındaki bireysel edim; yani ‘performans’ olarak tanımlanabilir. Gösterge ancak dil içinde kullanıldığı ölçüde değer kazanır. Gösterge tek başına gösteren, gösterilen olarak ele alındığında bir soyutlama ve kuramsal bakış açısıdır. Dil göstergesi çevresiyle bağlamıyla bir değer kazanır. Gösterge bağlı olduğu dizge içinde anlamlı bir değer kazanır, bağlama göre önemli hale gelir.

Wittgenstein’cı paradoks bizi Saussure, Cenevre Ekolü, Kopenhag Ekollerinden tutup, Amerikan yapısalcılarını ve Evrensel Dilbilgisi kavramından Chomsky’ e kadar götürür. Wittgenstein’in özel dil kuramında yüzeysel gramatikal özellikler ve derin gramatikal özellikler olmak üzere iki ayrı temel prensip dikkati çekmektedir. Aynı prensip Chomsky’nin Üretimsel Dönüşümlü Dilbilgisinde edim, edinç, derin yapı ve yüzey yapı kavramlarında da karşımıza çıkmaktadır. Wittgenstein, özel dil kullanımında dilin rolünü radikal bir biçimde ele almaktadır. Dilbilgisi hiçbir gerçekliğe karşı sorumlu değilken, öte taraftan dilbilgisi kuralları, öncelikle de anlamı belirler. Bu sebepten dolayı özel dil kuralları yeni gramatik kurallar anlama karşı sağlama yapıcı bir somutluğa mail değildirler. Keyfidirler. Yani bizim anlamlandırdığımız her cümle dilbilgisi kurallarına uygundur. Ancak aynı paradoks tam zıddı için söz konusu değildir; dilbilgisince uygun olan gramatik tutarlılık içindeki her cümle anlamca uygun olmayabilir. Chomsky’nin Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde de aynı durum söz konusudur. Chomsky, Evrensel Dilbilgisi adını verdiği, Üretici Dönüşümsel Dilbilgisinde ortaya koymuştur ki gramatikal uygunluk anlamca uygunluğu zorunlu kılan bir determinist teori değildir (Kripke, 2007, s. 82).

Saussure ve Chomsky çağının önde gelen dilbilimcilerinden olduğundan dolayı onların izinden giden çok sayıda dilbilim ekolü araştırmalarını onların teori ve teknikleriyle ilerletmişlerdir. Saussure ve Chomsky’nin izinden giden dilbilimciler çağdaş dilbilim ekolleri arasında birbiriyle kurdukları ilişkiler sayesinde birbirine paralel çok sayıda ekol gelişmesini de sağlamışlardır. Yapısalcılık ekolünün çağdaş dilbilim anlamında kurucusu sayılabilecek Saussure’den sonra A. Meillet, Gustav Gullamue, Emile Benveniste’nin yanı sıra S. Karcevski, N.S. Trubetskoy, Roman Jakobson gibi dilcilerin oluşturduğu Kopenhag Ekolü de Saussure’ün ilkeleriyle ilerlemiş ve onu geliştirmeye yönelik çok sayıda çalışmaya imza atmışlardır (Bayraktar, 2006, s.81).

XX. yüzyılın davranışçı kuram bağlamında, dil öğrenme mekanizması üzerine eğilen en önemli dilbilimcilerden bir diğeri ise Burrhus Frederic Skinner'dir. Skinner'in savunucusu olduğu davranışçı kurama göre gözlemlenebilen ve değişebilen öğrenme, insan dilinin öğrenme mekanizması için de son derece önemli bir kıstası teşkil etmekle beraber, dilin davranışçı bir yaklaşımla öğrenilebilen ve geliştirilebilen bir olgu olduğu gerçeği üzerine yoğunlaşmıştır. Dili bir olgu olarak görmesiyle Wittgensteinci dil felsefesine yaklaşan Skinner, davranışçı teorinin etkisiyle bir bina gibi inşa edilmek suretiyle öğrenilen dilin edinimi sürecinde kullandığı inceleme değişkenleri ile beraber yine Wittgensteinci 'dil ve dünya sınırlarının eşitliği' ilkesine doğru farkında olmadan evrildiği söylenebilir. Charles Sanders Peirce ise epistemolojik bağlamda ele aldığı semiyotik konularını incelerken hem Saussure'ün göstergebiliminden hem de Wittgensteinci mantıksal dilbilim çözümlerinden yol alarak mantığa dayalı yeni tarzda göstergebilimsel incelemeler yapmıştır. Böylelikle Saussure ve Wittgenstein'in dilsel modellerine ortak bir bakış açısı kazandırmak suretiyle XX. yüzyılın önemli bir perspektifine de imzasını atmıştır.

Amerika'da Saussure'den farklı ama onun ilkeleriyle çoğunlukla bütünleştiği gözlenen ve yapısalcılık akımının tesirinde çalışmalarını yürüten 'Amerikan Yapısalcıları' adı verilen ekol ise Franz Boas, Edward Sapir, Leonard Bloomfield, Zellig S. Harris'in de aralarında bulunduğu yeni bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır.

Franz Boas, Amerika'daki Kızılderili topluluklarının dillerini dilsel soruşturma metoduyla incelemesi bakımından önemli bir dilbilimcidir. Dillerin betimlenmesiyle ilgili çalışmalar yapmıştır (Bayraktar, 2006, s. 104).

Edward Sapir, 1858-1939 yılları arasında yaşamış ve Franz Boas'ın öğrencisi olarak Amerikan yapısalcılığının en temel araştırma konularından temel nüve durumundaki mantalist dilbilim kuramının kurucusu sayılmaktadır. Dilbilim incelemelerinde görecelik kanununu ilk defa dile getiren ve bunu Saussure ve Wittgenstein ile de örtüşecek bir yorumla ileride de Chomsky'nin de bu yoruma dahil olacağı şekliyle dil, toplum, kültür ilişkisi bağlamında bir görelilik postulasına oturtmuştur. Bir ana dili konuşucusunun ana dilinde bulunan ayrımlar arasındaki ilişkilere dayanarak özümseyip aydınlığa kavuşturduğu dil dünyasının anahtarının kültürde gizli olduğunu vurgulamıştır. Wittgenstein'in dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır yaklaşımını hatırlatır nitelikte bir yorum ile ana dili konuşucusunun sözcüklerinde kültüründe olan olgular yer alır. Bir ana dili konuşucusunun, dilinde ne varsa kültüründe o vardır; kültüründe ne varsa dilinde o vardır şeklindeki yaklaşımı bu yüzyıllarda Amerikan yapısalcıları arasında da böylelikle görmek mümkün olmuştur. Bu kurama göre Sapir, bir toplumun

sözvarlığı incelemesiyle o toplumun sosyal ve tarihi pek çok sistemine hakim olmak mümkün olabilir şeklinde bir görüşü savunmuştur. Sapir'e göre dil bir davranış biçimi olup içgüdüsel bir kavram değildir. Her bireyin dili kendine özgü olmasıyla beraber dil bir toplumsallaşma gücüdür. Sapir dilbilimsel incelemelerinde fonetik düzeyi de inceleme alanına katarken dilleri sınıflandırma çalışmalarına farklı bir bakış açısıyla kavram birlikteliklerine göre sınıflamayı dahil etmiştir. Kavram birliktelikleri sınıflandırmalarıyla Zellig S. Harris ve Noam Chomsky'nin çekirdek cümle araştırmalarına da öncülük etmiştir (Bayraktar, 2006, s.113).

Buraya kadar ki incelemelerimizden Wittgenstein'in eseri Tractatus Logico-Philosophicus ile ortaya çıkan dil hakkındaki önermeleri iki çağdaş dilbilim ekolü olan Saussure ve Chomsky ekolleri ile karşılaştırırsak çağdaş dilbilimcilerle görüş açısından ilişkilerini tespit etmenin mümkün olacağı ortaya çıkmıştır. Tractatus'un yapmaya çalıştığı şeyin doğru formülasyonu; dünyayı yansıtmamanın bir yolu olarak aklın veya dilin nasıl bir anlam ifade edebileceği sorununu derinlemesine düşünen bir bireyin dünyayı nasıl gördüğünün cevabını arama girişimidir (Gellner, 2013, s. 109).

2.1 Olguların tasarımlarını kurarız.

2.12 Tasarım gerçekliğin bir taslağıdır.

2.131 Tasarımın öğeleri, tasarımın içinde nesnelere karşılıklar

2.14 Tasarımı oluşturan, öğelerinin birbirleriyle belirli bir tarzda bağlantı içinde olmalarıdır.

2.151 Tasarımlanma biçimi şeylerin aralarında tasarımın öğelerinin aralarındaki gibi bir bağlantı bulmasının olanağıdır. (Wittgenstein, 2013, s. 23).

Tractatus'tan alınan bu önermelerde tasarımların Saussure'deki gösterge kavramına denk düştüğünü ve göstergenin unsurları olan gösteren ve gösterilen arasındaki bağlantıya benzer bir bağlantıdan söz edildiğini söylemek mümkündür. Aynı şekilde bu hususu Palmer'in isimlendirme teorisinde görmek mümkündür. İşaret eden ve işaret edilen arasında ayrılmaz bir bağ vardır. Buna paralel olarak Chomsky'nin Evrensel dilbilgisinde değindiği, dilin ses, biçim, anlam ve söz dizimsel bileşenlerinin her birinin hem gramatik hem de mantıksal uygunluklar içinde birbirine bağlı olduğu görüşüyle de benzerlik göstermektedir.

3.221 Nesnelere adlandırabilirim. İmler onların yerini tutar. Ancak onlar üzerinde konuşabilirim, onları konuşarak dışa vuramam Bir tümce bir şeyin ancak nasıl olduğunu söyleyebilir, ne olduğunu değil. (Wittgenstein, 2013, s. 33).

Bu önermenin, Palmer'in İsimlendirme teorisi, Saussure'ün göstergenin zihnimizdeki tasarıma ad oluşturan fonemlerin yan yana dizilişiyile dile getirildiği ancak gösteren ile gösterilen arasındaki bağın nedensiz oluşu görüşü ve Leonard Bloomfield'in eğildiği konuşma dilinin zihnimizdeki soyut kavramları dile aktarmaya yarayan dilsel unsurlar arasındaki bağ

incelemesine ve Chomsky'nin çekirdek tümce ve derin yapı kavramlarıyla bağlantılı olduğu söylenebilir.

SONUÇ

XX. yüzyılın çözümleyici mantık felsefesinde çığır açan Wittgenstein, dili dünyaya ait bir olgu olarak görmüş ve yorumlamıştır. Dili, 'Ben' ve 'Birin Ötesinde' olguların bir merkezde birleşerek oluşturduğu bir çerçevede sınırlandırmıştır. Dil, dünyada var olan olguların bütünüdür, görüşünü savunmuştur. İnsanın dilinde var olan olguların kültürel bağıntısını açıklamış, kültürde olan olguların da dilde olduğunu söylemiştir. Olguların aynı zamanda bağlamların oluşmasını da sağladığı görüşünü ortaya koyan Wittgenstein, olguların tasarımlardan meydana gelen bir dizge olduğunu da belirtmiştir. Wittgenstein'a göre olgular mantıksal tasarımlardır, tasarımlar zihinsel, soyut, mantıksal, imgelenebilen olgulardır. Mantıksal olgular ise düşüncenin kendisidir. Felsefenin vazifesi ise bu noktada devreye girer ve yeni teoriler üretmek yerine mantıksal olmayan dilsel unsurları aydınlatmaya yarar. Bütün tümcelerin doğruluk fonksiyonu temel tümcelerden ibarettir görüşü ile her ne kadar dilde evrensellik yoktur görüşünü bir dönem açıklamaya çalışmışsa da Evrensel Dilbilgisine doğru kaydığı bu noktada tümcelerde derin yapı ve yüzey yapı kavramlarının izini sürdüğü gözlemlenebilir. Üzerinde konuşulamayan şey gizemdir, bu dünyaya ait değildir diyerek, mantık dışı tözler ve tümceler hakkında susmayı yeğleyen Wittgenstein bu nokta da çağdaş dilbilimcilerle ortak bir güzergaha dönmektedir: Dildeki tümceler ya doğru ve mantıklı ya doğru ve mantık dışı ya da bu dünyaya ait olmayan gizem içeren tözlerle sahip hakkında susulması gereken sınır dışındaki olguların düşünce aynasındaki yansımalarıdır. XX. yüzyıla damga vuran eseriyle Ludwig Wittgenstein dili çözümleyici mantık ve pozitivist düşüncenin odak noktasına taşıyarak onu matematikten ayrı düşünmeden çağdaş dilbilimcilerin yapısalcı, gösterge bilimsel, işlevsel, davranışçı, pragmatik dünyalarıyla ortak kümelerde büyüteç altına almayı başaramış çağının en büyük filozoflarından biridir.

KAYNAKÇA

- Bayraktar, Nesrin (2006). *Dil Bilimi*. Nobel Yayınları.
- Cevizci, Ahmet (2002). *Felsefe Tarihi*. Say Yayınları.
- Chomsky, Noam (2011). *Dil ve Zihin*. Bilge Su Yayınları.
- Garver, Newton (2002). *Grammer Olarak Felsefe*, Cogito, Sayı: 3 Güz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- Gellner, Ernest (2013). *Dil ve Yalnızlık Wittgenstein, Malinowski ve Habsburg İkilemi*. Kabalcı Yayınları.
- Hadot, Pierre (2011). *Wittgenstein ve Dilin Sınırları*. Doğubatı Yayınları.
- Kripke, Saul A. (2007). *Wittgenstein Kurallar ve Özel Dil*. Litera Yayıncılık.
- Palmer, F.R. (2010). *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi*. Kitabiyat Yayınları
- Saussure, Ferdinand de. (1998). *Genel Dilbilim Dersleri*. çev. Berke Vardar. Multilingual Yayınları.
- Soykan, Ömer Naci (2002). *Wittgenstein Felsefesi: Temel Kavram ve Sorunlar*. Cogito, Sayı: 3 Güz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- Sluga, Hans (2002). *Ludwig Wittgenstein: Hayatı ve Yapıtları*. Cogito, Sayı: 3 Güz, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları.
- Vardar, Berke (1988). *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. TDK Yayınları.
- Wittgenstein, Ludwig (2010). *Tractatus Logico-Philosophicus*. Metis Yayınları.
- Wittgenstein, Ludwig (2006). *Felsefi Soruşturmalar*. Totem Yayıncılık.
- Wittgenstein, Ludwig (2007). *Mavi Kitap Kahverengi Kitap*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

“KASSANDRA DAMGASI” VE “DÜNYANIN SONUNDAYIZ” ESERLERİNDE KIYAMET TEMSİLLERİ

APOCALYPTIC REPRESENTATIONS IN “KASSANDRA DAMGASI” AND “THE BOOK OF
JOAN”

Ülfet DAĞ*

Öz

“Kassandra Damgası” ve “Dünyanın Sonundayız” eserlerini apokaliptik bağlamda karşılaştırmalı bir şekilde ele aldığımız bu çalışmada iki ana tema odak noktasıdır. İlk teorik ve kavramsal olarak kıyametin anlamları ve edebiyat tarihi içindeki yeri konumlandırılmıştır. İkincil olarak kıyamete dair çağdaş söylemlerin söz konusu eserlerden hareketle metinsel örneklenmesi ve analizi yapılmıştır. Eserlerdeki kıyamet düşüncesinin izleri sürülmüş ve evrimi değerlendirilmiştir. İki eserde kıyamete dair görünümün düzen krizi ve şiddetten hareketle ele alınmıştır. Her iki dünyada da düzenin bozulması, doğa ve sosyal yapının çökmesiyle isyanın başlaması söz konusudur. Bu kurgusal şiddetle, ayaklanma, devrim ve terörizmden oluşan bir dünya algısı yansıtılmaktadır. İki eserdeki kıyamet kurgusunda düzen krizi olağanüstü bir durum yaratırken insanların özgürlüğünün kalıcı olarak askıya alınması, egemen bir gücün ortaya çıkması ve bu gücün düzeni yeniden sağlamak için her türlü eylemi mübah görmesi işlenmektedir. Demokrasi yerine diktatörlük, özgür birey yerine konformist birey, hukuk yerine yargısız infazın yerini alan normlar silsilesinin oluşturduğu sona giden bir Dünya kurgulanmıştır.

Anahtar Kelime: Kıyamet, Ekoloji, Savaş, İktidar mücadelesi.

Abstract

Two main themes are the focus of this study, in which we examine “Kassandra Damgası” and “The Book of Joan” in an apocalyptic context comparatively. Firstly, the meanings of the apocalypse and their location in literary history are situated theoretically and conceptually. Secondly, textual sampling and analysis of contemporary discourses on the apocalypse have been made with reference to the works. The traces of apocalyptic thought have been traced and the evolution of apocalyptic thought has been evaluated in works. In two works, apocalyptic views are handled through the crisis of order and violence. With the disruption of order, nature and social structure collapse and rebellion begins in both worlds. With this fictional violence, a world perception consisting of uprising, revolution and terrorism is reflected. While the crisis of order creates an extraordinary situation in the apocalyptic fiction of the two works, the permanent suspension of people's freedom, the emergence of a sovereign power and the permissibility of any kind of action in order to restore order are all discussed. Dictatorship instead of democracy, conformist individual instead of free individual, a world coming to an end formed by a set of norms that replace law with extrajudicial execution are fictionalised.

Keywords: apocalypse, ecology, war, the struggle for power.

GİRİŞ

Dünyanın sonu ya da kıyamet düşüncesi insanlığın dünyanın geleceğine yönelik korkularını ve endişelerini yansıtır. Dünya’da gerçekleşen teknolojik gelişmeler her ne kadar bu fikri ötelese de yaşanan savaşlar ve yıkımlar Dünya’nın olası geleceği hakkında karamsar ve olumsuz düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Dünyanın sonu ya da kıyamet düşüncesi bazı mitlerde, dinlerde ve edebî metinlerde yer alan bir konudur. Linsley’in aktardığına göre (2019) Yunanca “apokaluptein”¹, “ortaya çıkarmak” sözcüğünden türetilen kıyamet kelimesi, açma, vahiy ve İncil’in son bölümü anlamlarına gelmektedir. Yaygın şekilde kıyamet olarak düşündüğümüz paradigma öncelikle vahye dayanmaktadır (s. 6). Gibson’ın (2020) “bir dönüm, bir kırılma noktası, ciddi bir tehlike anı, son değil son derece trajik olan bir son” (s.213) şeklinde tanımladığı kıyameti, Cook (2003) birkaç farklı alana uyarlamıştır. Bunlar; bir tür olarak edebiyat, bir dünya görüşü olarak belirli bir dinî hayal gücü ve bir toplum içinde belirli bir grup için dünyanın sonuna dair bir inanıştır (s. 22). Sonuncunun eskatoloji mitlerini² işaret ettiğini söyleyebiliriz. Diğer mitler olmuş olanları ele alırken, eskatoloji mitleri geleceğe dönük kehanetleri içerir. Cook (2003) bu bağlamda kıyametin bir anlatı olarak amacının eskatolojik olaylara başvurarak günümüz olaylarına ışık tutmak olduğunu dile getirir ve böylelikle vahiy edebiyatı olduğunun altını çizer (s. 32). Kıyamet genel olarak bir anlatı çerçevesinde bir vahiy edebiyatı türünü ifade eder. Collins’e göre (1984) bu vahiy edebiyatı eskatolojik kurtuluşu tasavvur ettiği için zamansal, başka bir doğaüstü dünyayı içerdiği için uzamsaldır (s.4).

Doyle’e göre (2015) kıyamet kelimesi edebiyatta yeni bir dünyanın veya gerçeğin ortaya çıkmasından önce gelen felaketin tasarlandığı bir anlatıdır. Tarihsel olarak kıyamet, dinî ve laik inanç sistemlerinin, edebî türlerin, tarihsel hareketlerin ve sosyo-politik retorik tarzlarının yanı sıra bunlardan türetilen ve bunlarla ilgili mecazların ve sembollerin bütünüdür (s. 99-100). Jabarouti ve Hardev (2014) türe yönelik gelenekleri belirlemek ve kodlamak için 1832’de Friedrich Lücke’nin bir çalışma girişiminde bulunduğunu belirtirler. İlk olarak bu edebî türün özellikleri belirlenememiştir çünkü hiçbir metnin bu özelliklerin tümünü temsil etmediği dile getirilmiştir. İkinci olarak edebî özellikleri veya bir düşünce sistemi olarak kıyameti ayırt etmenin zorluğuna değinilmiştir. Bununla birlikte ikisini harmanlayan bir yaklaşım, eski ve yeni kıyamet metinlerinde kullanılan başlıca edebî tekniklerin belirlenmesine katkıda

¹ Bu sözcüğün Yunancası “ἀποκαλύπτειν” şeklindedir. Latin harflerine dönüştürülmüş şekli “apokalyptein” dir. Batılı kaynaklarda yazım farklılığı olabilmektedir.

² Dünyanın sonunu anlatan mitlerdir.

bulunmuştur (s. 445-446). Zimbaro (1996), kıyamet edebiyatının başlangıcı yaklaşık iki bin yıl öncesine kadar gitmesine rağmen, modern edebiyatla birlikte önemli bir canlanma yaşadığını, özellikle nükleer güç, modern yaşam, teknolojinin ilerlemesi nedeniyle kıyamet edebiyatının tematik bileşenleri hem ana akım çevrede hem de bilim kurgu türündeki daha yaratıcı eserlerde gelişmeye devam ettiğini dile getirir (s. 20). Kıyamet temsillerini incelemeye yönelik bu çalışmada kıyamet kurgusunu açıklamak yol gösterici olacaktır.

1. Kıyamet kurgusu

Kıyamet kurgusu, nükleer savaş, doğüstü olaylar, iklim değişikliği, salgın, kaynakların tükenmesi gibi bir dizi felaket ve yıkım nedeniyle Dünya'yı sona götüren bir zaman dilimini konu edinen bir türdür. Skult (2015) kıyamet kurgusunun mimetik ve fantastik kurgudan ayırt edilmesi gerektiğini vurgular. Mimetik kurgu, gerçek dünyanın yeniden üretimlerine yönelirken; fantastik kurgu gerçek dünyayla bir ilişki içinde var olan ve bu dünyayı yıkıcı bir şekilde etkilemeyen kaçış dünyalarının yaratılmasıyla ilgilenir. Kıyamet kurgusu, gerçek düzeyde inanılır bir ilişki içinde var olan diğer dünyaların yaratılmasıyla ilgilenir. Bu Dünyalar, gerçek Dünya ile ilişkilendirilir ve böylece okurun kafasında gerçek dünyanın metaforik bir yıkımı gösterilir. Dünya, kıyamette yok edilen ve kıyamet sonrasında farklılaşmış mekân değildir: o bizim dünyamızdır. Ama bu yıkımda olmayan her şey yazar tarafından görüntülenen, adlandırılan, yerleştirilen, okurun zihninde bir tür ontolojik boşluk hâline gelir (s.106-107). Yani burada asla gerçekleşmeyen sadece metinsel bir varlığa sahip olduğu gerçeğine atıfta bulunulduğunu söyleyebiliriz. Böylelikle anlatımda simgesel dilin kullanılması bu türün tipik özelliğini oluşturmaktadır. Jabarouti ve Hardev'e göre (2014), kıyamet anlatılarının genel havası karamsar eğilimlidir. Bu nedenle direniş edebiyatının bir biçimi olarak da tanımlanabilirler. Temel olarak keskin bir ikicilik duygusu sunulur. Örneğin, Tanrı'ya karşı şeytan veya gelecek çağda daha iyiye doğru bir değişime karşı mevcut çağda kötülüğün egemenliği gibi. Kıyametin Tanrı tarafından önceden belirlenmiş, kaçınılmaz bir geleceği tasvir ettiğinden hareketle söz konusu anlatıların determinist olduğu düşüncesi yanlış olmayacaktır (s.446). Eserlerdeki kötümser ve karamsar havayı kısır bakış açısının ya da kutsal kitapların belirlediğini belirten Bıyık (2007), apokaliptik eserler kaleme alan yazarların, dünya üzerindeki ekonomi, kültür, politika gibi unsurların çöküşüne ve yıkımına odaklandıklarını dile getirir ve yaşanan felaketleri daha büyük felaketlerin habercisi ve başlangıcı olarak yorumlar (s.166-167). Kıyamet anlatılarının ilk biçimleri günah ve tanrı tanımazlıkla dolu bir dünyadaki ilahî intikam hikâyeleri olarak görülebileceği ve bunların en barizinin Yuhanna'nın Kıyameti olduğunu ifade eden Smith (2007), kıyamet kavramının mitik ve teolojik olarak dünyanın sonunun geleceğine

işaret ettiğini, modern çağla beraber krizlerin şekillendirdiği bir yaşamı betimlediğini dile getirir. Mitik ve teolojik kıyametin, Tanrı /tanrılarının nihai yargısını değil, dramatik olaylarla birlikte insan yaşamının yeniden şekillendiği ve bildiğimiz dünyanın sonunu nasıl getirdiğini vurgular (s. 1). Bu bağlamda Berger'in aktardığına göre (2000), Edward J. Ahearn, "Visionary Fictions" adlı kitabında, Fransız Devrimi'ni geniş çapta kıyamet olarak hissedilen ilk modern tarihsel olay olarak adlandırmıştır. Ardından patlak veren Dünya savaşları bu türde verilen eserlerin ana dinamiğini oluşturmuştur. Eliot, Lawrence, Hemingway, Miller gibi 20'lerin ve 30'ların yazarları için I. Dünya Savaşı'nın bıraktığı felaketin izleri daha da büyük bir felaketi hayal etme ihtiyacını doğurmuştur (s. 388-389). Böylelikle yaşanmış yıkıcı bir felaketle birlikte hayal edilmesi gereken iki kıyamet arasındaki geçiş döneminde eserler kaleme alınmıştır. Kıyametin geçmiş tarafından belirlendiği, tarihsel olayların ileriye dönük hayal gücünü ortaya çıkarmada hareket noktasını oluşturduğu söylenebilir. Hem tarihsel anlamda yıkıcı olaylar hem de hayal edilen bir kıyamet düşüncesi hem geçmişin hem de şu anın sağlamlasını yapma açısından önem arz eder. Dünya savaşları, Soğuk Savaş hatta Cook'un belirttiği üzere (2003), 11 Eylül 2001 saldırısı bir kıyamet olarak tecrübe edilmiştir (s. 21). Berger (2000) bu bağlamda kıyamet temsilinin dört temel alanına işaret eder: Birincisi nükleer savaş, ikincisi Holokost (Nazi rejiminin soy kırımını), üçüncüsü kurtuluş kıyameti (feminist, Afro-Amerikan, postkolonyal) ve dördüncüsü de Postmodernitedir (s. 390). Böylelikle kıyamet düşüncesinin tarih tarafından düzenlendiğini, kültürel, sosyal, teknolojik değişimlere paralel bir şekilde mutasyona uğrayarak çeşitli varyantlarının ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

Kıyamet edebiyatının popüleritesi 20. yüzyılın ortalarında, özellikle I. Dünya Savaşı ile II. Dünya Savaşı arasındaki dönemde zirveye ulaşmıştır. Agnese'ye göre (2014) geçtiğimiz yüzyılda Dünya'nın sonuna dair yeni vizyonları ve çeşitli şekilleri ortaya koyan bu edebî formun vurgu ve yapısında değişiklikler meydana gelmiştir. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana insanın kendi yıkıcılığının yanı sıra dünyaya bir son verme farkındalığı esas olarak nükleer sonrası modern dünyanın edebî hayal gücünden etkilenen anlatıların gelişmesine yol açmıştır. İnsanın ürettiği felaket bağlamında düşünülürse gizemli bir salgın, Hiroşima sonrası yıllardan beri bir nükleer soykırım korkusu metinlerin çoğalmasına ilham vermiştir. Daha yakın zamanlarda iklim değişikliği, çöp, ilaç endüstrisinin artan gücü ve ölümcül sonuçları, genetik mutasyon gibi başka endişeler de ortaya çıkmıştır (s. 331). Aslında tüm teknolojik ve bilimsel gelişmeler başlangıçta ütöpik olarak geleceğe dair umutları yeşerttiğini belirten İmamoğlu (2019), bunların yanlış ya da bilinçli bir şekilde kötüye kullanımı küresel savaşlara ve kitlesel ölümlere sebep olduğundan distopik yönde geleceğe dair korkuyu tetiklediğini dile getirir (s.

22). Eski halk hikâyelerinden Hollywood felaket filmleri gibi popüler anlatılara kadar zengin bir kıyamet çeşitliliği içerisinde doğal afetler, kıtlık, veba gibi salgınlar, iklim ve ekolojik değişiklikler, baskı, soykırım, nükleer, kimyasal ve biyolojik savaşlar, savaş ve yanlış siyasi yönetimler bulunmaktadır. Bu senaryoların çoğu gerçek olaylardan esinlenmiş olsa da dünyaya çarpan astronomik nesnelere, kontrolden çıkmış robotlar, dünya dışı varlıkların saldırıları gibi konular da mevcuttur.

Dünyanın/evrenin başlangıcı uzun zaman önce olsa da sonu kişisel ölüm fikriyle bağlantılıdır. Tanaka'ya göre (2014) mikro kozmos olarak insan nasıl doğup ölüyorsa Dünya'nın da bir sonu olduğu düşüncesi kıyametin kurmacadaki ilham kaynağıdır (s. 1-2). Kermode (2000) makro kozmos olarak Dünya ve mikro kozmos olarak insan açısından bakıldığında kıyamette iki zaman düzeninden bahseder. İlki, dünyevi durma noktasıdır. İkincisi, yeryüzü sakinlerinin kişisel zamanlarının sonudur (s. 89). Bultmann da (2013) son zaman üzerinden ele alır: “son, zaman akışı içindeki bir sonu ifade eder yani dünyanın sonu, bizim zamanımızın geleceği olarak yaklaşmaktadır” (s. 175). Burada büyük kıyamet ve insanın yaşadığı bireysel ölüm olarak küçük kıyamet ayrımı yapabiliriz. Öte yandan Chakraborty vd. (2014) kıyamete dair üç çeşit sınıflandırmadan yapar. Bazı kıyametler bireysel bir sondur yani bireylerin ölümü ve ölümden sonraki yaşamı ile ilgilidir. Bir kısım daha çok bir ulusun veya imparatorluğun sonu olarak etnik veya ulusal kıyamete odaklanır. Pek çoğu da kozmik olarak tüm dünyanın nihai sonunu içerir (s. 49). Bu açıdan bakıldığında hem kurgu hem de kurgu olmayanda kıyametin uyarıları izleyenleri ve okurları çevresel amaçlar doğrultusunda hareket etmeye çekmekte ve harekete geçirmek için duygu, korku ve distopik görüntülere hitap etmektedir. Kermode'un bakış açısına göre (2000), kıyamet kurgusu, kaydedilen geçmiş ile hayal gücüyle tahmin edilen geleceğin uyumuna bağlıdır. Öngörülerini mecazi olsa da, geleceğe dair çıkarım yapmak adına bunlar birer şifre olabilir (s. 8).

Hayal edilen kıyamet geriye dönük, tarihin maddi, kültürel yaşamına ve insan yıkımına tamamen apokaliptik bir statü kazandırmıştır. Böylelikle modern kıyamet vizyonunun geçmiş tarafından belirlendiği ve daha büyük felaketin hayali açısından geleceğe uzandığı söylenebilir. Kıyamet vizyonu I. Dünya Savaşı'nın ardından gelen II. Dünya Savaşı ile birlikte farklı bakış açılarına sahne olmuştur. Berger (2000), İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kıyametin daha büyük ölçüde geçmişe bakış meselesi hâline geldiğini belirtir. Harabe ve kalıntı hâlindeki Dünya'da daha fazla yıkım meydana gelebilir ya da aynısından daha fazla olabilir düşüncesi hâkim olmuştur. Bu düşünce aslında kıyametle gelen yıkımın hep tekrarlanacağı düşüncesini doğurmuştur (s. 389-390). Tekrarlanan bir kıyamet yıkımı, akabinde yenilenme düşüncesini

akıllara getirebilir. Jameson'a göre (2005) kıyamet, hem felaketi hem de tamamlamayı, dünyanın sonunu ve insan ırkının yok oluşunu içerirken garip bir şekilde bizi tekrar başlangıç noktamıza getirir (s. 199). Aslında kıyametle birlikte bir son düşüncesi beraberinde başlangıcı sembolize eden bir döngüsellik işaret eder. Öte yandan bu döngüsellik akıllara şu soru gelebilir: aşırı nüfuslu, teknolojiye doymuş bir dünyada yaşamasaydık ne olurdu? Tate (2017) teknolojiden yoksun yeni bir dünya yaratmak onun karşısı sayılabilecek doğayı yüceltmek anlamına gelebileceğini söyler. Yeni Dünya'da hem az hem de dağınık bir insan nüfusu ve yaşamdaki zorluklar olacaktır (s. 4). Böylelikle insanın ilksel hâline döndüğünü, dünyanın bir sondan sonra yeniden doğuşu ve bu doğuşta eskisinden geriye nelerin kaldığı kıyamet sonrası (post-apokaliptik) anlatıların konusu olmuştur.

Dünya'nın sonunu farklı konular üzerinden anlatan eser örnekleri şu şekildedir: Arthur Conan Doyle "The Poison Belt" (1913- "Zehirli Dalga"-1922), Philip Wylie ve Eric Balmer "When Worlds Collide" (1932) kozmik şiddet; Richard Cowper "The Twilight of Briareus" (1974) iklimsel kaza; Henri Allorge "The Great Cataclysm" (1927) uzaylıların müdahalesi; Judith Merrill "Shadow on the Hearth" (1950) nükleer kıyamet/savaş sonrası; Harry Harrison "Make Room! Make Room!" (1966- "Yer Açın! Yer Açın!" -2021) aşırı nüfus; John Brunner "The Sheep Look Up" (1972) kirlilik; Alfred Bester "Adam and No Eve" (1941) son insan teması (Baudou, 2005, s. 97-99). "Kassandra Damgası" ve "Dünyanın Sonundayız" geçmiş, şimdi ve gelecek üzerinden savaş, şiddet, ekoloji ve beden bağlamında Dünya'yı nasıl bir son beklediğine dair öngörülere sahiptir. Bu eserlerde öne çıkan kıyamet temsilleri, tematik vurgu ve betimlenen dünyanın değişimi tarihsel bir perspektifle, dönemlere ayrılarak karşılaştırmalı bir şekilde incelenecektir. Eserlerin ileriye dönük öngörülleri, zaman ve mekân koşulları karşılaştırmalı bir şekilde yorumlanabilir olmalarını mümkün kılmaktadır.

2. Eserlere Dair

Cengiz Aytmatov'un 1995 yılında kaleme aldığı "Kassandra Damgası" (Tavro Kassandra) isimli eser adından anlaşılacağı üzere Yunan mitolojisi figürlerinden Kassandra'ya atıfta bulunmaktadır. Uzayda Sovyet araştırma istasyonunda çalışan, asıl adı Andrei Kriltsov Andreyeviç olan ve kendisini uzay rahibi Filofey olarak tanıtan Rus bilim adamı, uzayda yaptığı araştırmaların sonucunu Papa'ya gönderdiği bir mektupta anlatmaktadır. Mektupta embriyonların anne karnında dünyanın bozulan dengesine karşı tepki verdikleri ve dünyaya gelmek istemedikleri, bu nedenle dünyaya gelmek istemeyen embriyonların annelerinin alınlığında pigment lekesi çıktığı yazmaktadır. Bu mektup Tribune gazetesinde yayımlandıktan sonra büyük bir yankı uyandırır. Gelecek bilimci Robert Bork, söz konusu durumla ilgili

olumlu ya da olumsuz yorum yapmadığından, Filofey’in temsilcisi olarak görülür ve halk tarafından öldürülür. Filofey, keşfiyle insanları mutsuzluğa sürüklediği ve kaos çıkardığı sebebiyle kendisiyle kurulan bir bağlantı sırasında kendini uzay boşluğuna bırakarak intihar eder. Eser, ilkin Filofey’in keşfinin yarattığı infial ve sonraki olayları işlerken daha sonra Filofey’in hayatını anlattığı bölümlere geri dönüşle insan doğasını sorgular.

Korkmaz’ göre (1999) yazar bu romanında, önceki romanlarında işlediği ötekileşme sorununu derin bir bakış açısıyla irdelemektedir. Filofey’in yetiştirme yurdunun kapısına bırakılmasından dolayı içinde büyüttüğü terk edilme duygusunun öcünü anne ve babası belli olmayan rejim muhafızı yetiştirmeyi ilke edinen X-fert projesinin altına imza atmakla almaya çalışmıştır (s.57-58). Aynı zamanda Filofey’in bu terk edilmişliği, yalnızlığı onu uzay istasyonundan ayrılmak istememesinin bir nedeni olarak görülebilir. Bu da yazarın insan psikolojisini ele alış tarzının zenginliğini gösterir: “Aytmatov dünyanın dört köşesinde yaşayan yüzlerce halkın psikolojisinin olağanüstü durumlara ilişkin değişmesini kozmik bir yükseklikten gözlemlemektedir. Kozmos yazar için sadece kâinat değil, insan ruhunun zenginliği, maneviyatıdır da” (Tural, 1998, s.33). Yazar kozmosu onun bir yansıması olan insanla ilişkilendirmiş ve bu bağlamda insan ruhunun zenginliğini mekânsal ve zamansal bir aşkınlık olarak aktarmıştır. Bu aşkınlığı Arseven şöyle dile getirir:

Cengiz Aytmatov, Kassandra Damgası ile tek yaşam alanı olan dünyayı mekân alarak, görünüşte birkaç güne sığan bir vaka zamanı hareketliliği insanoğlunun iki bin yıllık serüvenini başarıyla özetlemiştir [...] Aytmatov, bütün zamanları, bütün mekânları ve toplumları bir potada eritip, insanoğlunun geldiği son noktayı göz önüne sermek arzusundadır. Bunu yaparken de birkaç yüzyıl geriye ya da ileriye gitmeyip vaka zamanı ile anlatma zamanı arasında birkaç günlük çok kısa bir zaman dilimi bırakmıştır. Eserin itibarî âleminin zamanı ve mekânı ile yazıldığı dönemin zamanı ve mekânında da paralellik vardır. Yazarın kendi yaşantısı ve yaşadığı dönemde tanık olduğu –Hitler ve Stalin’in dönemleri gibi. (2012, s. 60-61).

Aytmatov, eserinde geleceğe yönelik uyarıyı geriye dönük olarak, geçmişin kalıntıları üzerinden kurgulamış ve tarihin sosyolojik, maddi ve kültürel unsurlarını kullanarak geçmiş tarafından belirlenen, geleceğe doğru giden bir kıyamet görünümünü yaratmıştır.

Çalışmaya konu olan diğer eser “Dünyanın Sonundayız” (“The Book of Joan”) Lidia Yuknavitch tarafından 2017 yılında kaleme almıştır. Eser, iki ayrı bölümden oluşuyormuş gibi görünse de hikâyeler birbirini tamamlamaktadır. İlkin CIEL adı verilen bir gemide cinsiyetsiz, şeffaf, üreme özellikleri olmayan mutasyona uğramış insanların yaşamı hakkında Christine (de Pizan) isimli bir kişiden bilgi edinilir. İnsanların derilerine şekil veren bir greft sanatçısı olan Christine hem bu yere ait bilgileri verirken hem de dünyaya ait birtakım hikâyeleri ve yaşamları anımsayarak aktarır. Kendi vücuduna hikâyesini greftle naklettiği Jeanne’dan (Jeanne d’Arc) bahseder. Eserin bu noktası tarihî gerçeklikle birleştiği kısımdır. Eserin ikinci anlatısı olan bu

kısım Jeanne'in hayatını anlatmakla başlar. Onun çocukluğu, gençliği ve verdiği mücadele Christine için CIEL'de yaşadıkları zorbalıklar, kötü yaşam koşulları ve diktatörlüğe başkaldırı için bir örnek teşkil eder. Jean de Men'in amacı Dünya'da (aşağıda) kalan Jeanne'i ele geçirip kendi kurduğu hükümdarlığın eksik noktası olan üreme yeteneğini Jeanne'in doğurganlığı ile gidermektir. Bu açıdan Christine ve Jeanne'in yolu özgürlüğün ve bağımsızlığın iki temsili olarak kesişirken, tarihî kişilikleri kurgusal bağlamda kurtarıcı sembolüne evrilmiştir. Jeanne, mesihvari bir figür olarak resmedilir. Ortaçağ'da kadın düşmanlığıyla mücadele etmiş Pizan'ın mücadelecisi ruhu romanda Christine'e nakledilmiştir.

Yuknavitch, eserlerinde dil/temsil ve beden ilişkisine odaklandığını belirtirken, insan bedeninin her zaman teknolojiye bağlı olarak geliştiğini ama aynı zamanda gerilediğini dile getirir (Sartain, 2013, s. 15). Söz konusu eserde de yaşanan olayların bedenlere işlenmesi bir ifade tarzı olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda CIEL'de yaşayanların Dünya'dakilere göre daha gelişmiş olmasına rağmen yer azlığından dolayı elli yaşına gelince ölmek zorunda olmaları ve üreme organlarının olmayışından dolayı nesillerini devam ettirememeye sorunları bulunmaktadır. Jennings'e göre (2019) Yuknavitch'in romanında insanların üremeyle ilgili sonu, çevresel çöküşün içine gömülü ve onu izleyen merkezi bir kriz olarak sunulur. Eserin temel odak noktası, iklim değişikliğinin beraberinde getirdiği zorluklar ve küresel eşitsizliklere yönelik acil ihtiyaçlardır. Eserde kıyamet tek bir doğal olaya bağlanmamıştır. İnsanların kendilerine, diğer türlere, ekosistemlere verdikleri zararlar ve bunları ortaya çıkaran sosyo-politik faktörlerin rolünü vurgulanmıştır (s.193). Yazar, tüm bu faktörlerin rolünü yaşadığı dönemden hareketle kurgular. Yazarı en çok etkileyen kendi ifadesiyle fotoğraflardan gördüğü, kitaplardan okuduğu, televizyon ve filmlerden izlediği savaşlardır (I.ve II. Dünya Savaşları, Vietnam Savaşı gibi). Bu savaşların Dünya'daki düzeni nasıl sağladığı ya da Dünya'yı bir harabeye mi çevirdiği sorularını yönelten yazar, "alevler içinde küçük kız" ya da "bir mantar bulutu" imgelerini bir kenara bırakarak savaş yazımının şiddetin, kimliğin ve varoluşun değişen tanımları hakkında bir şeyler gösterebileceğini ileri sürer (Yuknavitch, 2013, s. ix-x). Yuknavitch zamansal bağlamda geçmiş, bugün ve geleceği harmanladığı bu eserinde hem tarihsel figürler aracılığıyla geçmişe yolculuk yapar hem de insanların içinde olduğu durumu tasvir ederken geleceğe dair bir takım kehanetlerde bulunur.

"Kassandra Damgası" ve "Dünyanın Sonundayız" eserlerini ortak paydada buluşturan özellikleri dünyanın sonuna dair kurgularıdır. Zaman ve mekân bağlamında geniş bir bakış açısıyla kaleme alınan eserlerde Dünya'yı sona götüren tek bir felaket değil birbirini tetikleyen birçok felaket silsilesidir. Bunlar; savaş, şiddet, ekolojik dengenin kaybolması ve üreme

sistemine müdahaleyle insanın genetik sistemin bozulmasıdır. İki eser arasındaki fark, Yuknavitch’in tarihi kişilikleri kurguyla bütünleştirerek bir kıyamet senaryosu kaleme almasıdır.

3. “Kassandra Damgası” ve “Dünyanın Sonundayız” Eserlerinde Kıyamet Temsilleri

3.1. Geçmiş, savaş ve şiddet

Her iki eserde de geçmişe dair izleri bulmak mümkündür. Eserlerde geçmiş, savaş ve şiddetle ilişkilendirilmiştir. Özellikle Dünya Savaşları ve sonrasındaki dönemlere ait siyasi yönelimlerin, iktidarların ve iktidar sahiplerinin uygulamış oldukları politikaların iki eserde yoğun bir şekilde yer aldığı görülmüştür. Öncelikle Dünya’da yaşanmış olumsuz olaylara genel bir bakışın, genel bir eleştirinin yapıldığı görülmektedir. Bu durumun “Kassandra Damgası”ndaki yansıması şu şekildedir:

Tüm o bitip tükenmek bilmeyen savaşlar, tüm o –üstelik şanlı diye adlandırılan- devrimler, isyanlar, ayaklanmalar, işlenen tüm o suçlar, iktidarların gaddarlığı, öğreti ve ideolojilerin despotizmi...Yani tüm bunlar hep birlikte, hep beraber yaşamı sürekli olarak büküyor; kaderleri, hayatları çarpıtıyor, insanları sürekli olarak birbirlerinden nefret ettiriyor, ağgözlü yaratıklar olan insanları birbirlerine düşürüyor. (Aytmatov, 2021, s. 110).

Yukarıda Dünya’nın genel durumu üzerine bir eleştiri getiren yazar, ardından SSCB ve ABD’den hareketle Soğuk Savaş günlerine ve bu Soğuk Savaş’ın beraberinde getirdiği silahlanma yarışına değinmiştir. SSCB’de askerî sanayinin sivil üretime yönlendirilmesine karşı çıkılması, halkın sokaklara dökülmesi, halkın “tankların tencerelere dönüştürülmesine izin vermeyeceğiz” tarzı söylemleri, silah üretiminin halk tarafından savunulması ve eğer bundan vazgeçilirse Soğuk Savaş kaybetme söylemleri, silah üretimi ve satışı yanlılığı dönemi yansıtmaya açısından önemlidir. Bunun yanı sıra bahsi geçen protestolarda sadece SSCB olarak değil, Saddam, Kaddafi gibi isimlere yapılan tezahüratlar, uzun dönem boyunca silah satışı yapılan Çin, İran, Pakistan, Hindistan, Kuzey Kore, Arap ve Afrikalıların da tezahüratları o dönemde neredeyse tüm dünyanın silah yarışının geldiği aşamayı gözler önüne sermektedir (Aytmatov, 2021, s. 156-158). Yazar aynı zamanda iki farklı argüman daha ortaya koyar. Bunlardan ilki SSCB’deki Askerî Sanayi Kompleksi’nin üretiminin desteklenmesinin Soğuk Savaş’ın diğer tarafı olan ABD açısından nasıl bir avantaja döneceğidir:

Silah üretiminin durdurulması ekonomiye yarar sağlamadığı gibi tersine bu alanda dünya pazarını zengin ABD’nin eline bırakır. ABD ise eline geçen fırsatı kaçırmayarak gece gündüz her gün, her yıl silah üretmek herkesi silahlandırır ve herkese hükmeder. Bizim ondan neyimiz eksik? İleri sürülen bir argüman daha vardı: Konversiyon sonucu oluşacak işsizlik büyük bir sosyal patlama yaratacaktır. Ayrıca, ülkenin güçlü beyin potansiyelini kökten mahvedecektir. (Aytmatov, 2021, s. 160).

Konuşmacıların ileri sürdüğü bu düşüncelerin aksi yönünde de görüşler bulunmaktadır. Hatta meydanın bir tarafındaki protestocular bu karara karşı iken meydanın diğer tarafında bu görüşleri savunan bir kitle mevcuttur. Demokratlardan, pasifistlerden, reformistlerden, liberallerden oluşan bu kitlenin savunduğu düşünce militarizme hizmet etmemek, ASK'ın bütçeyi yiyip bitirmesi, Stalin'in karşıtlığı vb.dir (Aytmatov, 2021, s. 161). Toplumsal bir kargaşanın temelindeki sorun silahlanma yarışıdır ve iki farklı kitleyi karşı karşıya getirmektedir. Genele baktığımızda iki kitle arasında gerçekleşen arbedenin yanı sıra silahlanma ile insanların öldürülmesi dünyanın sonunu getiren bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Yazar bunu Soğuk Savaş'tan örnekle belirgin kılmıştır.

Kitlesel ölümlerin geçmişine gittiğimizde eserde Filofey'e göre Cassandra damgası geçmişte bilinseydi Hitler ve Stalin gibi diktatörlerin doğmasının engellenebileceği ve onlar yüzünden Dünya'nın acı deneyimleri yaşamayacağı dile getirilmiştir:

Stalin Hitler çağı veya tersine Hitler Stalin çağı henüz hafızalarda çok tazeiken geçmişin derinliklerinde elde meşale ile dolaşarak ölü suretleri aydınlatmaya çalışmaya değer mi? iki ayrı bedende olan ama birbirinin tıpkısının aynısı öze sahip olan bu iki yaratık insanoğluna o kadar çok kana mal olmuştur ki, üzerinden onca zaman geçmiş olmasına rağmen istatistik bilimi hâlâ fizyolojik olarak tek bir bütün olan bu iki kafanın ölümüne savaşa girişerek kapışmasıyla gerçekleşen kanlı dünya savaşına sürüklenen kurbanların sayısını tam olarak hesaplayamamakta. (Aytmatov, 2021, s.37).

“Dünyanın Sonundayız” eserinde de ana odak noktası savaşlardır. Savaşların yol açtığı yıkım ağırlıklı olarak çocuklar üzerinden işlenmiştir. Silahlı savaşlarının yanı sıra eserde su ve teknoloji savaşlarının sonucu oluşan yıkım da oldukça yer tutmaktadır:

Dünya'dayken, belleğimdeki savaş kelimesi geçmişin çok uzak bir köşesinde bir resim, bir konu ya da bir akşam haberi olmayı bıraktı. Parçalara ayrılıp, tuzla buz olup kendini tüm zamanlara ve mekânlara saçtı. İttifaklar, kimya deneyleri gibi hızla kuruldu ve bozuldu. Büyük iktidarlar daha küçüklere bölündü; küçük iktidarlar, kovandaki arılar gibi ortaklıklar kurdu ve tehlikeli biçimde daha da canlandı. Liderler, mevsimlerden daha hızlı biçimde ortaya çıkıp yok oldu. (Yuknavitch, 2018, s. 85).

Burada Dünya'nın savaşlardan sonraki hâli üzerine bir durum değerlendirilmesi yapılırken, bu savaşlardan sonraki süreçte neler yaşandığına dair tespitler de yer almaktadır. Dünya'nın bilimsel ve teknolojik ilerlemesinin avantajlarının yanı sıra hangi dezavantajları doğurduğuna değinilir. Bilimin ve teknolojinin ilerlemesinin beraberinde savaşları doğurduğu, nükleer insansız hava araçları ile karşıtlarının karşılıklı saldırılarının oluşturduğu şiddetten bahsedilir. Askersiz savaş şeklinde tanımlanan bu durum insanlar için katliama sebebiyet veren bir dram, bir savaş tiyatrosu olarak görülmüştür (Yuknavitch, 2018, s. 86). Tıpkı “Kassandra Damgası”nda olduğu gibi karşıt unsurların bu defa yaptıkları aletler aracılığı ile savaşta oldukları görülmektedir. Bu da zamanla savaşın kullandığı elementlerin değiştiğini ama teknolojik

ilerlemeyle çatışma hâlinin devam ettiği gösterilmiştir. İki eserden hareketle Dünya’yı bir sona sürükleyen olaylar her iki eserde de savaş, insan kıyımı ve yok edilen doğa olmuştur. Apokaliptik eserlerin ana dinamiğini oluşturan dünya savaşlarının bu eserlerin de temel çıkış noktası olduğunu söyleyebiliriz.

“Dünyanın Sonundayız” da kalkınma adına nasıl körleştirilmeye gidildiği, sırasıyla önce petrol sonra su savaşlarının yaklaşmakta olduğuna dair bir öngöründe bulunan Christine, bu savaşlar nedeniyle en çok zarar görenler çocuklar olduğunu dile getirir: “Savaş meydanlarının sembolü olan, ona eşlik eden kelebekler, onun varlığıyla esneyip canlanan ölü çocuklar. Ölmekte olan bir gezegende bile yüzbinlerce asinin, tiranlık olmaksızın var olma özgürlüğü için savaşmasına ilham verdi” (Yuknavitch, 2018, s. 57). Savaşın acımasızlığını çocuk ölümleri üzerinden vurgulayan yazar, bir başka yerde dünyanın yok oluşunun sebeplerini sıralarken yine çocukların savaşa alet edildiğini şu şekilde vurgulamıştır:

Dalgalar, küresel işkence ve kıyım dalgaları ağır ağır gezegenin her yerini örtüyordu. Planlanmış açlık ve milyonlarca insanın helak olduğu ya da ölüme terk edilmiş olmanın yol açtığı gözü dönmüş hezeyanla birbirini öldürdüğü yerlerden, eski şehirlerden hatta ülkelerden daha büyük sözde mülteci kampları biçimindeki gettolaştırma. Zehirli toprak, zehirli su, zehirli yeraltı su kaynakları, zehirli hava, zehirli hayvanlar, zehirli gıda. Çocuklar dünyanın her yerindeki kaynakları toplayıp ele geçirmeye zorlandı. (Yuknavitch, 2018, s. 122-123).

Çocuklar gelecek nesil olduklarından, ölümleri geleceğin yok olduğuna delalettir. Bunu sadece fizikî bir yok oluş değil gelecek nesillere zehirli şeyler bırakmak, zaten çürük bir nesle ve dolayısıyla yok oluşa sürüklemektir. Aynı zamanda CIEL’de doğum olayının olmaması da bir son göstergesidir.

3.2. Şimdi ve ekolojik dengenin bozulması

Dünyanın tüm sorunlarına yansıtan yazarlar günümüzü de içine alan şekilde çevresel ve ekolojik dengenin bozulmasının da Dünya’yı sona götüren bir etken olduğunu dile getirmişlerdir. Yuknavitch ölen kuşlara, ortadan kaybolan arılara, kıyıya vuran balıklara, avlanan geyiklere ve ayılara, katledilen ve insan da dâhil olmak üzere soyu tüketilen pek çok şeye parmak basmıştır (2018, s. 123). Dünya’nın güzel bir yer olduğu, ağaçların, hayvanların hâlâ hayatta olduğu ama soylarının tükenmeye başladığı, güneşin gökyüzünde oluşu ancak ışığının parlak sarıdan sepya tonuna dönüşü yazarın geçmişe dönük yaptığı betimlemelerdir. Jeolojik felaketten öncesini anlatan şu sözler günümüze yönelik çıkarım yapma açısından önemlidir:

Jeolojik felaketten önce bir kasaba vardı, onun ailesi vardı, diye yazdım. Dünya ah edip insan varoluşunu yeniden düzenlemeden önce, karanlık sabahların olağan sisinin meraları örtüp göğün penceresini kapladığı bir kasabadan geliyordu. İnsanın yaşı ne olursa olsun dirseklerine,

omuzlarına ve kalçalarına yerleşen soğuk ve içe işleyen ıslaklığın olduğu bir kasaba. Dünya sivri kayalardan, ağaçsız dağlardan ya da ölümüne kurumuş topraktan ibaret, aya benzer bir yer değildi henüz. Bereketli yaylalar, dalga dalga serilmiş tepelere uzanır, nihayetinde bir vadiye ulaşırdı. Toprağın kendisinde hiçbir şiddet yoktu. (Yuknavitch, 2018, s. 74).

Eserde geçmişteki tüm doğal ve biyolojik unsurların yerini alan yuvarlak solucanlar, radyasyon yiyen mikroplar, transparan kertenkeleler, hayalet yarasalar, elektrikli balıklar gibi yeni biyolojik keşiflerden de bahsedilir (Yuknavitch, 2018, s. 62). Böylelikle doğallığın yerini yapaylığa bıraktığı görülmektedir. Doğal olan her şeyin yok olması Dünya'nın dengesini bozarak tüm yaşam formlarının soyunun tükenmesine neden olmaktadır. Bugün aşırı sıcaklar akarsuların ve göllerin kurumasına ve orman yangınlarına sebep olmaktadır. Aşırı sıcaklığa ya da sıcaklık dengesinin bozulmasına sebep küresel ısınmadır. Küresel ısınmayı ortaya çıkaran sera gazlarının etkisidir yani fosil yakıtların kullanımınıdır. Her şeyin tüketilmesi, her şeyin her bir şeyi tüketmesinin yazarın temel tezi olduğunu söyleyebiliriz. Yani iklim değişikliği, kuraklaşma, susuzluk, bitki ve hayvan türlerinin yok oluşu beraberinde sosyal krizlere neden olmaktadır.

Aytmatov'un eserinde benzer söylemlerin izlerine rastlamak mümkündür. Fütürist Robert Bork'un uçak seyahati sırasında okyanusta gördüğü balinalar ve kendini bir balina adam olarak hayal etmesi, sonlarının da birlikte olacağını habercisi şu sözlerde saklıdır: "Başına gelecek her ne ise aynı şey balinaların da başına gelecekti" (Aytmatov, 2021, s. 19). Eserin ilerleyen bölümlerinde Robert Bork'un öldürülmesi ve Filofey'in intiharından sonra balina sürüsünün kıyıya vurması, bütün hayvanların ölmesi ekolojik dengenin bozulduğunun işaretidir. Bunun yanı sıra iklimsel bir olayla beraber insanlığı nelerin beklediği şu şekilde öngörülmektedir: "Robert Bork'un kanısına göre günümüz insanı tamamıyla yepyeni sorunlarla karşılaşacaktı, insanlığı; herkes için aynı derecede geçerli olacak olan, herkesi ve her şeyi kapsayacak olan, güneşin aniden soğuması veya tersine ısısının aniden çok artması gibi daha önce görülmemiş sınavlar beklemekteydi" (Aytmatov, 2021, s. 17). Bu söylemin günümüzün panoramasını yansıttığını söyleyebiliriz. Dünya genelinde mevsimlerin değişimi, ani sıcaklık artışları, ani soğumalar, aşırı yağışlar ekolojik bir sınav verdiğimizizin göstergesidir. İklimsel dengesizliklerin beraberinde tarımı, hayvancılığı dolayısıyla beslenmeyi etkilemesi Dünya'yı bekleyen yeni kriz eşikleri olarak değerlendirilebilir ki Rusya-Ukrayna savaşı tarım ve gıda krizinin ayyuka çıktığı bir örnek olarak değerlendirilebilir.

3.3. Gelecek, beden ve nüfus

İki eserde de geçmişte yaşanan tüm olumsuz durumlar şimdiye ve geleceğe etki etmektedir. Tüm bu etkilerin temelinde de insan faktörü yer almaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken

nokta gezegenimizin bizden sonra da var olmaya devam edecek olması ve sorunların günü kurtarma adına, günlük çıkarlar için çözülmemesi gerektiğidir. Sağıroğlu’na göre (2016) insanın hırsı, korkuları, kötülüğü, zaafı ve tutkusu akıbetini belirleyen etmenlerdir. İnsanın bencilce bilim ve teknolojiyi kendi çıkarları için kullanması ve eylemleriyle doğaya zarar vermesi bütün felaketlerin sebebi olarak görülebilir (s. 145). Öte yandan sadece doğanın dışında bilinen bir sorunun yeniden gündeme gelmesi de toplumların sonunu hazırlayan etmenlerden görülebilir. Aytmatov kendi görüşlerini Robert Bork’un aracılığıyla şöyle aktarır:

Kendi öngörü ve tahminleri kendisini korkutmakta, tarihin ölümcül dönüşünden, her şeyden önce de her yerde sadece ve sadece iktidarı ele geçirmeye yönelen, eski kötünün yerine yenisini doğuran, nasıl bir amaç taşıdığını ilan ederse etsin özünde kendisine itaat edilmesini isteyen durdurulamaz güçlerin ortaya çıkışından dehşete düşmektedir. (Aytmatov, 2021, s. 15).

Tıpkı geçmişte olduğu gibi otoriter-totaliter bir yönetim tarzı geleceğin karanlık olarak görülmesini inşa edebilecek bir unsur olarak görülmektedir. Kehanetvari bir öngörü olarak değerlendirilebilecek bu durum için şu şekilde bir karşılaştırma yapılmıştır: “Delfi kâhinlerinin tanrılar adına ölüm ve zafer kehanetlerinde buldukları o güzelim kadim zamanlar da artık geçip gitmişti. Maalesef yirminci yüzyılda insanlar kâhinlere karşı daha çok kibirli ve alaycı bir tavır içindeydiler” (Aytmatov, 2021, s. 15). Eserdeki kehanet, fütürolog bir bilim adamının tamamen mevcut durumu okumasıyla ilgilidir. Bu durum, günümüz dünyasında mevcut bilimsel verilere dayalı öngörülerin insanlar tarafından göz ardı edilmesine ilişkin bir eleştiri ve geleceğe dair bir uyarı şeklinde de görülebilir. Otoriter-totaliter yönetime karşı uyarılar ve bu tarz yönetimin ne gibi sonuçlar doğuracağı “Dünyanın Sonundayız” eserinde de yer bulur:

Tarihe bakacak olursak -onun eğitimini almış olanlarımız, onu hatırlayabilenlerimiz- olağanüstü ulusal krizlerin ortasında hızla iktidara gelmiş olanların neden bu kadar tehlikeli olduğunu anlarız: böylesi krizler sırasında, hepimiz için bir baba için yanıp tutuşan çocuklara döneriz. Ve gerçek şu ki, o korkumuz ve çaresizliğimiz içinde herhangi bir babayı kabul edebiliriz. Hiddeti tehlikeli olsa bile. (Yuknavitch, 2018, s. 110).

Christine’in burada işaret ettiği baba Jean de Men’dir (insanların Jean’ı). Güçlü, şöhretli olarak nitelendirdiği Jean de Men, Christine ve diğerlerinin insanlık tarihinin yeni dönemi ve evrimin zeki, güzel ve varlıklı kişileri olduğuna dair hikâyesine herkesi inandırmıştır. Jean de Men’i CIEL’in diktatörü olarak betimlemek yanlış olmayacaktır: “Oportünist şovmenlikten tapılan bir şöhret, milyarder, faşist bir iktidar sahibi olmaya giden yolculuğu. Geriye ne kaldı? Savaşlar patlak verdiğinde, sadist bir askeri lidere dönüşmesi şaşırtıcı olmadı” (Yuknavitch, 2018, s. 23). Böylelikle Jean de Men’in umut vaat ettiği Fransızcada (le Ciel) cennet ve gökyüzü anlamlarına gelen CIEL, görünürde yansıtılanların tam tersidir. Otoriter-totaliter yönetimin yasakları, cezaları ve yaşamak için öldürme üzerine kurulu bir politikaya sahiptir. Tek eksikliği ise doğum

yapabilecek, yeni bir canlı dünyaya getirebilecek rahimden yoksun olunmasıdır ki zaten insanların 50 yaşına gelince ölmesi ve nüfusun devamının sağlanması mümkün değildir. Doğumla ilgili bu husus “Kassandra Damgası”nın ana tezini oluşturmaktadır. Filofey’in anne karnındaki ceninlerle ilgili tespiti şu şekildedir:

İddiam odur ki, insan embriyonu anne karnındaki gelişiminin ilk haftalarında kendisini gelecekte neyin beklediğini sezgisel olarak bilebilme ve potansiyel yazgısına karşı kendi tavrını belirleme yeteneğine sahiptir. Eğer embriyonun tavrı olumsuz ise Tanrı tarafından yaratılmış dünyamıza gelmek istememekte ve direnmektedir. (Aytmatov, 2021, s. 26).

Embriyonların verdiği bu tepki bozulan dünyaya anne karnından tepki vermeleri ve bu dünyada yaşamak istememeleridir. Embriyonların bu tepkisine neyin yol açtığına ve bunun neyi işaret ettiğini de değinen Filofey sebebin yaşam boyutundan kaçmak, varoluş mücadelesine hazır olmamak olduğunu söyler ve anne karnındaki bir fetüsün bile henüz gözlerini açmadığı bir dünyaya karşı olan tavrını apokaliptik bir öz farkındalık olduğunu dile getirir. Yani anne karnındaki fetüs aslında sona gelen bir Dünya’da yaşamak istemediğini vurgular. Filofey, anne adaylarının buna kayıtsız kalamayacağını ve kürtajın meseleyi çözemeyeceğini sadece sorunu daha da derinleştireceğinin altını çizer. Yine Filofey’in listelediği anne adayların kayıtsız kalmayacağı durumlar, sona giden dünyanın bir portresidir:

Açlık, gecekondular, hastalıklar ve aralarında yer alan AIDS, savaşlar, ekonomik krizler, sosyal kargaşalar, suçun artması, fuhuş, uyuşturucu kullanımı ve uyuşturucu mafyası, etnik çatışmalar, ırkçılık, çevre ve enerjiyle ilgili felaketler, nükleer denemeler, kara delikler vs. Tüm bunlar insan yapımı, hepsi insanların kendileri tarafından yaratılıyor. İnsanların yarattığı felaketlerin ölçeği nesilden nesle katlanıyor. Hepimiz buna ortak oluyoruz. (Aytmatov, 2021, s. 47-48).

Yukarıda bahsi geçen tüm etmenler dünyamızın mevcut sorunlarının, dünyamızı sona getirecek sorunlar olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca embriyonların apokaliptik öz bilince sahip olmaları ve annelerinin tüm bu sorunlar için kendilerine sinyal veren bebeklerini dünyaya getirme ya da getirmeme ikilemi nüfusun sürekliliğine ket vurması açısından önemlidir. İki eserin de benzeştiği bir diğer konuda nüfus ile ilgilidir. “Dünyanın Sonundayız”da yönetime boğun egecek birey yetiştirmek adına nüfusun devam etmesi için bir çaba söz konusuken “Kassandra Damgası”nda nüfusu azaltacak bilimsel bir buluşla sistemin kölesi olacak bireyler yetiştirme projesi mevcuttur. Her iki eserin beden ve nüfus üzerinden iktidar mücadelesi göze çarpmaktadır. Bozulan ekolojik dengeye paralel şekilde sosyal denge ve akabinde rejim baskısı nedeniyle ideolojinin kölesi hâline gelen insan ve bedenin ıslahıyla üreme özgürlüğün baskılanması psikolojik çöküş ve bitiş şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu unsurlar iki eserde de kadını baskılamaktadır ve bu durum “Dünyanın Sonundayız” da yaratılış ile bağlantılı şekilde yansıtılmıştır:

Şimdi de Jean de Men bu yaratım hikâyesine burnunu sokuyor. CIEL’e sürgün edilenler de ona öyle büyük hürmet gösterip güç veriyorlar ki bununla neredeyse havaya yükseliyor. Kültür yaratma maskesi altında, bütün kadınların bedeni üzerinden cinselliği ve onunla birlikte gelen her şeyi düzenlemeye ve yeniden icat etmeye, onları tümüyle iş gücü ve maddiyat hâline dönüştürmeye koyuldu. (Yuknavitch, 2018, s. 251).

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü gibi Jean de Men’in özellikle kadınları baskılayarak bedenleri üzerinde hak sahibi olmaya çalıştığını ve bunu tamamen kendi iktidarını koruma amaçlı yaptığını söyleyebiliriz çünkü iktidarının geleceğini sağlama almak, kendine itaat edecek konformist birey yetiştirmek için rahmi de kontrol altına alması gerekir. Böylelikle kadının içinde bulunduğu üreme pozisyonuyla oynayarak ve normdan saparak onu bastırmaya çalışmaktadır ancak başarısız olduğu için yapay olmayan gerçek bir rahme ihtiyacından dolayı Jeanne D’arc’ı CIEL’e yükseltmiştir. Benzer şekilde kadın bedeni üzerinden baskılanma “Kassandra Damgası”nda bir kadının şu sözlerine aksetmiştir:

Benim özel hayatıma karışan kim? Ne hakla bana uzaydan korkunç sondaj ışınları gönderiyor? İşte biz burada oturuyoruz ama o, bize dâhi olduğunu telkin etmeye çalıştıkları Filofey ise uzaydan ışınlar yolluyor, kadınlardaki Kassandra embriyonlarını arıyor. Bizi kontrol ediyor! Parmağını gözümüze sallayıp bizim ne kadar işe yaramaz olduğumuzu söylüyor! Benim tek örnek olduğumu mu sanıyorsunuz? Bu salında bile benim gibi pek çok kadın olabilir ama muhtemelen o kadınlar henüz kendilerinde Kassandra damgası bulunduğunu bilmiyorlardır!. (Aytmatov, 2021, s. 127-128).

Geleceğe dönük bir kötülük, son ve yıkım kaderciliği kadın ve bedeni üzerinden yapılmaktadır. Önceden de belirtildiği üzere eserde Dünya’nın sosyal, siyasal, ekonomik ve iklimsel açıdan içinde bulunduğu durum perspektifinden bakıldığında, Filofey’in ışınları tüm gebe kadınlara yansıtılabileceği düşünüldüğünde hiçbir embriyonun doğmak istemeyeceği fikri ortaya çıkmaktadır. Doğumun kontrol edilmesiyle nüfus planlaması yapılması insanlığın sonunu getirebilecek bir eylemdir ancak Filofey, ışınları bağlı olduğu projeye göre kullanırsa tıpkı Jean de Men’in istediği gibi iktidarın sürekliliğini sağlayacak konformist birey ya da eserdeki adıyla X-birey yetiştirmesi kaçınılmazdır. Dünya üzerindeki tüm insanları baskı altına almaktansa, yetiştirebileceği itaatkâr bireylerin doğumuna izin vermek iktidarın elini kolaylaştıracak ve güçlendirecektir. İki aşamalı bir proje olan X-birey yetiştirme, tamamen Filofey’in kişisel sorumluluğunda olan, laboratuvar ortamında yetiştirilmiş embriyonun dokuz ay hamilelik sürecinde bir kadının rahmine yerleştirilmesi ve ardından X-bireyin özel yatılı okullarda yetiştirilmesidir. “X-birey endüstrisi” denilen bu projenin en önemli sorunu kuluçka olacak rahim bulmak yani bir nevi rahmin “kiralınması” ve hiçbir kadının sahte anneliğe razı olmamasıdır. Bu sorun KGB ajanları tarafından çözülmüş ve kuluçka olacak kadınların mahkûmlardan seçilmesi kararlaştırılmıştır. Mahkûm kadınlara bunu kabul ettirmek için bir X-birey doğurduklarından cezalarının yarısı, ikinci bir X-birey doğurduklarında tüm cezasının

affedileceği sözü verilmiştir. Hiçbir duygusal bağla büyütülmeyecek ve geçmişine yönelik herhangi bir bilgisi olmayacak aidiyetsiz X-birey, iktidarın istediği özelliklere büründürülmüş bir makineden farksız olacaktır:

X-bireyler çoktan koyulması gereken son noktayı koyacaklar. Koparılan bütün bu gürültü, dünya barışı ve diğer güzellikler için verilen mücadele duygusal gevezeliklerden ibaret. Eğer son sözü nükleer bir saldırı söyleyecekse, o saldırıyı tam da X-bireyler yapacaklar. Onların kaybedecek hiçbir şeyleri yok, onların hiç kimseleri yok, onlar kişiliksizler, onların vatani, onlara bir test tüpü içinde hayat veren sistem. Ve düğmeye basmak gerektiğinde elleri hiç titremeyecek. Bütün mesele, kimin ilk olacağına ve ilk nükleer saldırıyı yapacak X-bireyi kimin yetiştirdiğinde. (Aytmatov, 2021, s. 289).

Aytmatov, Dünya'yı sona götürecek bir nükleer saldırının faili olacak X-bireyin aslında dünyanın her yerinde yetiştirilecek bir proje olabileceğinin sinyallerini vermektedir. Dünyanın mevcut kötü durumu dolayısıyla doğmak istemeyen embriyonlar için Dünya'yı güzelleştirmek yerine, X-bireylerle daha da kötüleşen bir Dünya yaratma arzusu aslında iktidarların ikircikli politikasını gözler önüne sermektedir. Bu proje, Dünya'nın sonunu geciktirme değil sona doğru hızla ilerleme olarak görülebilecek bir projedir ve Filofey tarafından Cassandra embriyonu olarak duyurulduğu anda meydana getirdiği karışıklık beraberinde şiddeti de getirmiş, bu şiddetin mağduru Robert Bork olmuştur. Yani, ortaya atılacak herhangi bir söylem, karşıt düşünceler yaratarak ve şiddete sebebiyet vererek toplumsal düzenin bozulmasına ve insanlarda kafa karışıklığına yol açmıştır ki bunun da projenin hayata geçmesini kolaylaştırıcı etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Şiddet, Jean de Men'in de iktidarını sağlamlaştırmak için başvurduğu bir araçtır. Gerek geride kalan Dünya'da gerekse CIEL'de şiddet iktidarın yegâne aracıdır: "Arzularından ve haklı amaçlarından geriye kalan bu çorak ülkede, artık hiçbir adil şiddetin olmadığını görebiliyor. Sadece şiddet var. Aklımıza getirdiğimiz an bizi öldürüyor" (Yuknavitch, 2018, s. 129). Jean de Men Dünya'ya miras bıraktığı şiddeti CIEL'e de götürmüştür: "Savaş çocuklarını istila edip mahvetti, sonra da öyle bir yekpare şiddet ve güce dönüştü ki kendini göstermek için mevziden çıkıp yerden yükseldi. Bir tanrının yapacağı gibi. CIEL. Ve insanların var olduğu zamanların bütün savaşlarından daha fazla kan döküldü" (Yuknavitch, 2018, s. 135). Dünya'yı bir enkaz hâlinde geride bırakırken gücünü şiddetten alan Jean de Men, geride kalanları yok etmek ve Dünya kaynaklarından kalanları sonuna dek sömürmek için yine aynı şiddete başvurmuştur. Dolayısıyla tıpkı "Kassandra Damgası"ndaki gibi gücünü ispat etmek ve bunu sürdürebilmek için "kiralık rahme" ve bunu elde edebilmek için şiddete ihtiyaç duyan bir diktatör olarak bu Dünya'nın, CIEL'in ve kendisinin sonunu getirmiştir. Şiddetle yarattığı büyük kıyamet, kendi küçük kıyametine mal olmuştur. Aynı durum sistemin kurbanı olan Filofey için de geçerlidir.

İçinde bulunduğu durumu kaldıramadığından kendisini uzayın boşluğuna bırakmış, küresel boyutta yarattığı büyük kıyamet, kendi küçük kıyametinin hazırlayıcısı olmuştur.

SONUÇ

Modern ve popüler alanda kıyameti bulmak için uzağa bakmaya gerek yoktur. Terimin mitik, tarihsel ve teolojik anlamları bir kenara bırakıldığında bilinçli ya da bilinçsiz kıyametin dünyanın sonunu getiren bir olay, bir eylem ya da oluşuma atıfta bulunduğu iddia edilebilir. Bu tür konuları ele alan edebî eserler ve filmler içerik açısından kıyamet olarak adlandırılabilir.

Eserlerde Dünya'nın sona nasıl sürüklendiği tek bir yönden değil politik, sosyal ve ekolojik olarak bir bütün hâlinde ele alınmış ve her birinin bir diğerini tetiklediği gözlemlenmiştir. Dünya tüm bu sonlara karşı kırılğan bir yapıdadır. İki eserde de bütün bozulmaların ve sonun kaynağı olarak insan ve eylemleri gösterilmiştir. İnsan hayatının merkeze alınması, daha iyi yaşam şartlarına sahip olmak, savaşları, doğanın tahribatını ve sosyal yaşamdaki bozulmaları beraberinde getirmiştir. Tüm felaketler temelde insanlık durumunun sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun yanı sıra olumlu olarak görülebilecek teknolojik ve bilimsel ilerlemelerin kötüye kullanılması sadece bugünü değil geleceği de kötülük anlamında ipotek altına almaktadır.

İki eserde de kıyametin çift karakterli yapısına rastlanılmıştır. Bir taraftan felaket, şiddet ve yıkıcılık açısından distopik bir gelecek tasavvur edilirken öte yandan suçluların cezalandırılması, adaletin yerine getirilmesi gibi ihtiyaçların karşılanması daha ahlâkî bir toplum yaratmaya dair inançları diri tutmaktadır. Ayrıca kötülerin işledikleri suçların hesabını vereceklerine dair umutlar, bir kahraman ihtiyacına duyulan özlemi ifade etmektedir. Özlem duyulan kahraman eylemleriyle umut vaat etse de Dünya artık eskisi gibi olmayacaktır ve felaket engellenemeyecektir.

İki eserin kıyamet kurgusundaki ortak temalar geçmiş, doğa, şiddet ve çatışmadır. Ekolojik dengenin bozulması, iktidar mücadelesi, nüfus planlaması eserlerde her zaman var olan bir tehdit olarak tasvir edilmektedir. Doğal olmayan üreme araçları üzerine kurulmuş toplumlar, toplumsal değişim için bir tehdit olarak görülmüştür. Çökmekte olan toplumsal, siyasal ve kamusal düzen tasvirini hem uzak hem de yakın geçmiş açısından okumak, geleceğe yönelik ders çıkarmak ve önlem almak adına önemlidir.

Geçmişte yaşanan felaketlerden çıkarım yapıp bugünden hareketle geleceğe öngören ve Dünya'nın bir sona yaklaştığı varsayımından yola çıkan iki eser, herkesi ilgilendiren bu gerçek karşısında gösterilen politik ve toplumsal refleksleri sorgulamaktadır.

KAYNAKÇA

- Agnese, E. (2014). Post-apocalypse now: landscape and environmental values in the road and the walking dead, *Geographia Polonica*, 87 (3), 327-341.
- Arseven, T. (2012). Kassandra Damgası’nda kronotop kavramı, *Erdem*, 63, 47-62.
- Aytmatov, C. (2021). *Kassandra Damgası*. (Çev. F. Arıkan ve S. Arıkan). Ketebe Yayınları.
- Baudou, J. (2005). *Bilim-kurgu*. Dost Kitabevi.
- Berger, J. (2000). Twentieth-century apocalypse: forecasts and aftermaths. *Twentieth Century Literature*, 46 (4), 387-395.
- Bıyık, M. (2007). Hıristiyan eskatolojisinde dünyanın sonu kehanetleri, *Marife*, 2, 163-187.
- Bultmann, R. (2013). *Mitolojik eskatolojinin yorumu*. C. Batuk & E. Kuşçu (Der.). Rudolf Bultmann: mitoloji ve hermenötik sorunu, (ss. 175-185) Eski Yeni Yayınları.
- Chakraborty, S., Rajgaria, N., Sinha, N. & Rehana, S. (2014). Apocalyptic literature, *Journal of Research for Ug and PG Students*, 6, 48-53.
- Collins, J. J. (1984). *The apocalyptic imagination: an introduction to the jewish matrix of christianity*. Crossroad New York.
- Cook, S. L. (2003). *The apocalyptic literature*. Abingdon Press.
- Doyle, B.(2015). The postapocalyptic imagination, *Thesis Eleven*, 131(1), 99–113.
- Erhat, A. (2002). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Gibson, J. D. (2020). Stories we tell about the end of the world: (post)apocalyptic climate fiction working towards climate justice, *Paradoxa*, 31, 205-230.
- İmamoğlu, A. (2019). Apokaliptik modernizm, bilimkurgu ve mekânın sonu, *Molesto Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (1), 12-34.
- Jabarouti, R.. & Hardev, J. S. (2014). The chrysalides, utopian transformation of the post-apocalypse, *International Journal of English and Education*, 3 (3), 444-454.
- Jameson, F. (2005). *Archaeologies of the future-the desire called utopia and other science fictions*. Verso.
- Jennings, H. (2019) Anthropocene storytelling: extinction, d/evolution, and posthuman ethics in Lidia Yuknavitch’s *The Book of Joan*, *Lit: Literature Interpretation Theory*, 30 (3), 191-210.
- Kermode, F. (2000). *The sense of an ending- studies in the theory of fiction*. Oxford University Press.
- Korkmaz, R. (1999). Cengiz Aytmatov'un romanlarında kaostan düzene ev/anne ve çevre/dünya izleği, *Bilig*, 9, 53-63.

- Linsley, B. (2019). *A sense of unending: apocalypse and post-apocalypse in novels of late capitalism*. (Scholarworks Arkansas, Ph. D.). University of Arkansas.
- Sağıroğlu, R. (2016). A compact embodiment of pluralities and denial of origins: Atwood's The Year of The Flood, *European Journal of Multidisciplinary Studies*, 1 (3), 141-146.
- Sartain, A. J. (2013). Interview with Lidia Yuknavitch, *An American Book Review*, 34 (3), 15.
- Skult, P. (2015) The role of place in the post-apocalypse: contrasting The Road and World War Z, *Studia Neophilologica*, 87(1), 104-115.
- Smith, C. J. (2007). *What disappears and what remains: representations of social fluidity in the post-apocalypse*. (North Carolina State University Portal, Master). North Carolina State University.
- Tanaka, M. (2014). *Apocalypse in contemporary japanese science fiction*. Palgrave Macmillan.
- Tate, A. (2017). *Apocalyptic fiction*. Bloomsbury Academic.
- Tural, S. K. (1998). *Atatürk kültür merkezi başkanı sayın Prof. Dr. Sadık Kemal Tural'ın açış ve berat takdim töreni konuşması*. Doğumunun 70. Yıl Dönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Yuknavitch, L. (2013). *Allegories of violence: tracing the writings of war in late twentieth-century fiction*. Routledge.
- Yuknavitch, L. (2018). *Dünyanın sonundayız*. (Çev. T. Er). Çınar Yayınları.
- Zimbaro, V. P. (1996). *Encyclopedia of apocalyptic literature*. ABC Clío.

TOPSIS YÖNTEMİ: OECD ÜLKELERİNİN EKONOMİK, FİNANSAL VE SAĞLIK GÖSTERGELERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

TOPSIS METHOD: ASSESSING OECD COUNTRIES' INDICATORS IN ECONOMY, FINANCE AND HEALTH

Yusuf Bahadır KAVAS* Abdulkadir ERTAŞ**

Öz

Bu çalışma, 2019 yılı itibarıyla 31 adet OECD ülkesinin ekonomik, finansal ve sağlık göstergelerini TOPSIS yöntemi kullanarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ekonomik ve finansal göstergelerden; finansal gelişmişlik endeksi, ekonomik küreselleşme endeksi, finansal özgürlük endeksi (0-100), 100.000 yetişkin başına ATM sayısı, işgücüne katılım oranı ve kişi başına düşen GSYH (Cari \$) kullanılmıştır. Temel sağlık göstergelerinden olan doğumda beklenen yaşam süresi, gayri safi yurtiçi hasılanın yüzdesi olarak sağlık harcamaları, doktor sayısı, aşılama oranı ve çocukların yüzdesi ve kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla gibi veriler çalışmanın değişkenleri olarak TOPSIS yönteminde değerlendirme kriterleri olarak ele alınmıştır. Sonuçlar, ekonomik, finansal ve sağlık göstergeleri açısından en başarılı olan ve en az başarılı olan ülkeleri sıralamaktadır. Ayrıca, her bir gösterge için en iyi ve en kötü performans gösteren ülkeler de belirlenmiştir. Sonuç olarak, bu çalışma, ekonomik, finansal ve sağlık göstergeleri açısından OECD ülkelerinin performansını değerlendirmek için TOPSIS yönteminin kullanılabilirliğini göstermektedir. Bu çalışmanın sonuçları, ülkelerin ekonomik, finansal ve sağlık açısından diğer ülkeler ile kıyaslandığında hangi konumda olduğu konusunda bilgi vermektedir. Bu sonuçlara göre politika yapıcıların daha çok hangi alanlara yönelmeleri gerektiği politikalarının ve programlarının geliştirilmesinde faydalı olabilir.

Anahtar Kelime: Sağlık göstergeleri, Ekonomik Göstergeler, Finansal Göstergeler, OECD Ülkeleri

Abstract

This study aims to evaluate the economic, financial and health indicators of 31 OECD countries, which do not have missing data as of 2019, using the TOPSIS method. Economic and financial indicators such as the financial development index, economic globalization index, financial freedom index (0-100), number of ATMs per 100,000 adults, labor force participation rate, and GDP per capita (current \$) have been utilized. Data such as life expectancy at birth, health expenditures as a percentage of gross domestic product, number of doctors, percentage of vaccinated children and gross domestic product per capita, which are among the basic health indicators, are considered as the evaluation criteria in the TOPSIS method as the variables of the study. The results rank the most successful and least successful countries in terms of economic, financial and health indicators. In addition, the best and worst performing countries were identified for each indicator. In conclusion, this study demonstrates the usability of the TOPSIS method to evaluate the performance of OECD countries in terms of economic, financial and health indicators. The results of this study may be useful in the development of health policies and programs.

Keywords: Health Indicators, Economic Indicators, Financial Indicators, OECD Countries

* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, E-mail: yusuf.kavas@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4838-7318

** Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Üniversitesi, E-mail: abdulcadir.ertas@bilecik.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1201-9430

GİRİŞ

Sağlık temel bir insan hakkıdır ve bir ülkenin kalkınmasının bir göstergesi olarak kabul edilir. Yeterli sağlık hizmeti sunan ülkeler, vatandaşlarının üretkenliğini artırabilir. Bu nedenle günümüzde sağlık sistemleri, dünya ekonomisinin en büyük sektörlerinden biri ve toplumun gelişmesinde ve sosyal refahında en önemli faktörlerden biridir (Bordbar vd., 2022, s.19). Bir nüfusun sağlığı biyoloji, çevre, yaşam tarzları ve sağlık sistemi gibi birçok faktörden etkilenebilir. Çevre ve yaşam tarzları, her ülkenin gelişmişlik düzeyine ve dünya çapındaki iş bölümü içindeki konumuna güçlü bir şekilde bağlıdır (Elling, 1994, s.285). Kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ile ölçülen sosyoekonomik gelişmişlik düzeyi, toplum sağlığının önemli bir göstergesidir. Gelişmiş ülkeler arasındaki uluslararası karşılaştırmalar, daha adil bir gelir dağılımına sahip ülkelerde daha iyi sağlık göstergeleri bulmuştur (Elola vd., 1995, s.1397). Sağlık göstergeleri, bir bireyin veya tanımlanmış bir grubun sağlık durumunu ölçmek için kullanılan niceliksel veya istatistiksel ölçüler veya araçlardır. Bunlar, sağlık hedefine ulaşma seviyesindeki değişiklikleri ölçmek için veya karmaşık durumların dolaylı veya kısmi ölçümleri olarak kullanılabilirler. Sağlık göstergeleri, demografik ve sosyo-ekonomik faktörler, sağlık durumu göstergeleri, sağlık belirleyicileri, sağlık sistemleri göstergeleri ve sağlık politikası göstergeleri gibi alanlara ayrılır ve belirli bir popülasyonda sağlık durumunu (yani bir hastalığın veya sağlıkla ilgili başka bir olayın ortaya çıkması) veya sağlıkla ilişkili bir faktörü (yani sağlık durumu veya diğer risk faktörü) ölçmek için oluşturulur. (Kirch, 2008, s.150).

Ülkelerin kişi başına düşen milli gelir, iş gücü katılım oranı, ekonomik küreselleşme indeksi gibi ekonomik göstergelerin artırılabilmesi için finansal göstergelerdeki pozitif ivmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Ekonomik ve finansal göstergelerdeki iyileşmeler ise ülkelerdeki sağlık yatırımlarını artırırken, bu durum ülkelerin sağlık göstergelerinin de iyileşmesine neden olmaktadır (Martens et al., 2010, s.2). Bu nedenle ülke sıralaması yaparken tüm bu değişkenlerin birlikte değerlendirilmesi önemlidir.

Sağlığa ilişkin göstergelerin tamamı veya bir kısmıyla yapılan analizler sonucunda şehir, bölge ve ülke genelinde sağlık durumu ve sağlık performansı hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Ayrıca bu analizler toplumun sağlık statüsünde meydana gelen değişimleri takip etmeye yardımcı olurken, bölgesel ve uluslararası karşılaştırmalar yapmaya imkân tanıyarak ilgili alanda iyileştirici politikaların geliştirilmesine olanak sağlamaktadır (Değirmenci ve Ayan, 2019, s.231). Sağlık göstergeleri, sağlık sistemlerinin ve hizmetlerinin performansını ölçmek için kullanılan önemli araçlardır. Ancak, sağlık göstergelerinin değerlendirilmesi ve karşılaştırılması, çoğu zaman karmaşık ve aynı zamanda zorlu bir işlemdir. Bu nedenle, bu

alanda birçok çalışma yapılmış ve farklı yöntemler geliştirilmiştir. Bu çalışmada TOPSIS yöntemi kullanılarak sağlık göstergelerinin değerlendirilmesi üzerine odaklanılmaktadır. TOPSIS yöntemi, çeşitli faktörleri değerlendirmek ve önceliklendirmek için kullanılan çok kriterli karar verme yöntemidir. Bu yöntem, sağlık göstergeleri gibi karmaşık verilerin değerlendirilmesinde etkili bir araç olabilir. Finansal gelişmişlik indeksi, ekonomik küreselleşme indeksi, finansal özgürlük indeksi (0-100), 100.000 yetişkin başına ATM sayısı, işgücüne katılım oranı, kişi başına düşen GSYH (CARİ \$), yaşam beklentisi, sağlıkla ilgili cari harcamalar cari sağlık harcaması (CHE) / gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH), kişi başına düşen sağlık harcaması, doktor sayısı, doğurganlık oranı, aşılardan çocukların yüzdesi verileri kullanılmıştır. Bu değişkenler çalışmanın değişkenleri olarak TOPSIS yönteminde değerlendirme kriterleri olarak ele alınmıştır. Çalışma 2019 yılı itibariyle eksik verisi bulunmayan 31 adet ülke ile gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın sonraki bölümlerinde sağlık göstergeleri, ekonomik ve finansal göstergeler hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra OECD ülkelerinin tarihi ve önemi açıklanmıştır. Yöntem kısmında TOPSIS yönteminin aşamaları anlatılmıştır. Bulgular kısmında on adet ülkenin verilerinden TOPSIS yöntemine göre çıkan sonuçları gösterilmiş ve tüm ülkeler sıralanmıştır. Sonuç kısmında elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve politika yapıcılara, gelecek çalışmalara önerilerde bulunulmuştur.

1. Sağlık Göstergeleri

Sağlık göstergeleri, sağlık hizmetlerinin topluma sunumunda devletlerin performansının kalitesini değerlendirmek için ana kriterlerden biridir (Asadi vd., 2013, s.920). Dünya Sağlık Örgütü'nün yaptığı tanıma göre göstergeler, değişiklikleri doğrudan ölçmeye yardımcı olan değişkenlerdir; bu, belirli bir durumu belirledikleri ve dolayısıyla değişiklikleri ölçmek için kullanılabilen anlamına gelir (Arab vd., 2007, s.71). Sağlık göstergeleri ve belirleyicileri, ulusal düzeyde ve tüm dünyada uygun politikalar belirlemede önemlidir (Wagenaar & Toomey, 2002, s.216; Davis vd., 2012, s.76). Göstergeler girdi, süreç ve etki olarak üç ana kategoriye ayrılır. Etki göstergeleri, hedef nüfusun sağlık durumunu ifade eder. Bu gösterge, sınırlı bir süre içinde ilerleme göstermez (Chung & Muntaner, 2006, s.832). Yaşam beklentisi ve ölüm oranı en önemli etki göstergelerinden bazılarıdır ve Dünya Sağlık Örgütü tarafından yayınlanmaktadır (WHO, 2010, s.45). Yaşam beklentisi, mevcut ölüm koşulları sabit kalırsa, bir grup insanın yıllarca beklenen ortalama hayatta kalma süresini temsil eder (Sugiura vd., 2010, s.3). Mortalite ile ilgili veriler, zaman, yer ve ölüm nedeni açısından ölüm sayısını göstermektedir (Kalhor vd., 2016, s.213).

Dünyanın dört bir yanındaki gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanların sağlığı son yıllarda önemli ölçüde iyileşmiştir. Araştırmacılar için böyle bir çıkarım sağlık göstergeleri tarafından sağlanmaktadır (Black vd., 2003, s. 2226). Gelişmiş, gelişmekte olan, az gelişmiş ve gelişmemiş ülkelerin sağlığındaki değişikliklerin küresel olarak izlenmesi, "denenmiş ve gerçek" küresel sağlık göstergelerinin kullanılmasını gerektirir. Küresel sağlık göstergeleri, sağlık olaylarını doğrudan ölçen (örn. hastalıklar, ölümler, hizmet kullanımı) ve dolaylı ölçen göstergeler olarak (örn. sosyal gelişme, eğitim ve yoksulluk göstergeleri) olmak üzere ikiye ayrılabilir; Bunlar ayrıca sırasıyla yakın ve uzak göstergeler olarak da adlandırılır. Ulaşılan eğitim düzeylerini, güvenli su ve hijyen için gerekli olan koşulların sağlanması ve korunması gibi konuları tanımlayan istatistiklere dayanarak, bir ülkeyi yüksek, orta veya düşük hastalık yüküne sahip olarak kategorize etmek mümkündür (Larson, 2004, s.1199). Sağlık alanında, farklı uygulamaları ele alan çalışmalar literatürde ÇKKV yöntemleri kullanılarak incelenmiştir.

2. Ekonomik ve Finansal Göstergeler

Ekonomik ve finansal göstergeler, bir ülke ekonomisinin sağlığı, büyümesi ve istikrarı hakkında bilgi sağlayan önemli verilerdir. Bu göstergeler, ekonomiye ilişkin genel bir resim çizmeye yardımcı olurken; politika yapıcılar, yatırımcılar ve işletmeler tarafından değerlendirilir. Bu göstergelerin yaygın olarak kullanılmasının iki ana sebebi vardır. Birincisi, kâr gibi ilk finansal performans ölçütleri, bir kuruluşun ya da ülkenin finansal olan uzun vadeli hedefleriyle doğrudan bağlantılıdır. İkincisi, uygun şekilde seçilmiş göstergeler, bir kuruluşun ya da ülkenin performansının toplu bir görünümünü sağlar (Kotane & Kuzmina-Merlino, 2012, s.218). Finansal göstergeler sıklıkla finansal oranlar olarak ifade edilir. Bu oranlar, finansal tablolarda (örneğin bilançolar, gelir tabloları ve nakit akış tabloları) yer alan hacimli verileri anlamlı bilgilere dönüştürmek için kısa ve sistematik bir yol sağlayan stratejik bir yönetim aracıdır. Finansal oranlar, iki veya daha fazla değişken arasındaki sayısal veya nicel ilişkiyi ifade eder. Bu ilişki, yüzdeler veya kesirler gibi çeşitli terimlerle ifade edilebilir. Bu göstergelerin analiz edilmesinin faydası, zaman içinde ve kuruluşlar arasında standartlaştırılmış formatlar kullanıldığından ilgili bilgileri karşılaştırılabilir hale getirmesidir. Bu nedenle, belirli bir süre içindeki eğilimleri belirlemek; hedeflere ve standartlara ulaşıp ulaşılmadığını değerlendirmek için endüstri standartlarıyla karşılaştırmalar yapmak için hesaplanan değerlerinin tarihsel oranlarla karşılaştırılması gerekir (Khan, 2013, s.290).

Ekonomik ve finansal göstergeler, hastaneler gibi sağlık kuruluşlarının örgütsel kapasitesini geliştirmenin bir aracı olarak kullanılabilir. Halk sağlığı kurumlarında finansal performans başarımının birincil göstergesi olmasa da bu organizasyonlar finansal olarak uygun olmadıkça misyon ve hedeflerini gerçekleştiremezler. Finansal uygulanabilirliği elde etmek için

kuruluşlar, önleyici eylemlerde bulunabilmeleri ve hedeflerine verimli ve etkili bir şekilde ulaşabilmeleri için finansal durumlarının izlenmesi de dahil olmak üzere sağlam finansal yönetim uygulamalarına ihtiyaç duyarlar (Suarez vd., 2011, s.420). Bu çalışmada da ekonomik ve finansal göstergelerden; finansal gelişmişlik endeksi, ekonomik küreselleşme endeksi, finansal özgürlük endeksi (0-100), 100.000 yetişkin başına ATM sayısı, işgücüne katılım oranı ve kişi başına düşen GSYH (Cari \$) kullanılmıştır. Finansal gelişmişlik endeksi, finans piyasaları, finansal kuruluşlar ve finansal araçlar açısından ilerlemenin gerçekleştiği durumu ifade eder (Bağcı, 2018, s.242). Finansal küreselleşme endeksi, doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımları, uluslararası gelir ödemeleri, borç ve rezerv ilişkileri, sermaye ve yatırım kısıtları gibi unsurları içeren bir ölçüttür (Öztürk & Zeren, 2019, s.60). Finansal özgürlük endeksi, 0 ile 100 arasında bir ölçek üzerinde değerlendirilir. Bu ölçek, bir ülkenin finansal özgürlük düzeyini belirlemek için kullanılır. Yüksek bir finansal özgürlük endeksi skoru, finansal piyasaların serbest ve rekabetçi olduğunu, finansal kurumların bağımsızlığının güçlü olduğunu ve hükümet müdahalesinin sınırlı olduğunu gösterir (Türen vd., 2011, s.303). Gayrisafi Yurtiçi Hasıla ve Kişi Başına Düşen Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (KBGSYİH), bir ekonomik sistemin gelişim sürecini yansıtan ve ilgili ekonominin büyüme dinamiklerini ortaya koyan en önemli faktörler arasındadır (Yüce vd., 2013, s.192).

3. OECD Ülkeleri ve Önemi

2021 yılı itibariyle OECD'ye üye ülke sayısı 37'dir. 1961 yılında kurulan ekonomik iş birliği ve kalkınma örgütü bireysel özgürlüklerin korunması ve üye ülkelerin ekonomik gücünün artırılması, bu ülkelerin refah düzeylerinin yükseltilmesini amaçlamaktadır. Diğer yandan etkili bir yönetimin gerçekleşebilmesi için sosyal eşitliğin sağlanmasını amaçlayan örgüt, özellikle gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme ile ortaya çıkan sorunlarla baş etmesinde onlara yardımcı olmaya odaklanır. İlk etapta içerisinde Türkiye'nin de yer aldığı 20 adet kurucu ülke ile kurulan örgüt daha sonra diğer ülkelerin de katılması ile şimdiki halini almıştır. Üye ülkelerden bazı verileri eksik olan Kosta Rika, Lüksemburg, Meksika, Yeni Zelanda, Belçika, Finlandiya çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışma 2019 yılı itibariyle eksik verisi bulunmayan 31 adet ülke ile gerçekleştirilmiştir.

4. Yöntem

Son yıllarda, araştırmacılar, ülkeleri veya bir ülke içindeki kurum ve kuruluşları karşılaştırabilmek ve değerlendirebilmek için birtakım yöntemler kullanmaktadırlar. Çok kriterli karar verme yöntemleri (ÇKKV) de kullanılan yöntemler içerisinde yer alır. Bu yöntemler, karar sürecini desteklemek için birden fazla kriteri açık bir şekilde dikkate almaya çalışır. Birden çok kriterin değerlendirilmesine dayalı karşılaştırma için etkili bir çerçeve sağlar

(Shyur & Shih, 2006, s.750). ÇKKV yöneylem araştırmasının en hızlı büyüyen alanlarından biri olmuştur ve karar vermenin en önemli dallarından biri olarak tanımlanmaktadır. Sağlık alanında da bu yöntemlerin kullanımı giderek artmaktadır. Bu yöntemlerden birisi de geliştirilen İdeal Çözüme Benzerliğe Göre Öncelik sıralaması Tekniği kısa adıyla TOPSIS yöntemidir (Hwang vd., 1993, s.890). TOPSIS, Öklid mesafelerini ölçerek bir dizi olası alternatifi sıralamak ve seçmek için pratik ve kullanışlı bir tekniktir (Khambhati vd., 2022, s.293). Bu yöntem, farklı kriterler altında değerlendirilen bir dizi alternatifin karşılaştırılması için kullanılan matematiksel bir tekniktir. TOPSIS, her alternatifin tüm kriterler altında gösterdiği performansın göreceli olarak değerlendirilmesine dayanır (Türkoğlu, 2018, s.69). Öncelikle, her kriterin ağırlığı belirlenir ve ardından her alternatif için kriterlerin değerleri ölçülür. Değerler daha sonra normalleştirilir, böylece kriterlerin birbirleriyle karşılaştırılması mümkün olur. Normalleştirilmiş değerler, bir karar matrisinde toplanır. Daha sonra, karar matrisinin, ideal çözüme ve anti-ideal çözüme olan uzaklıkları hesaplanır. En iyi alternatif, ideal çözüme en yakın olan ve anti-ideal çözüme en uzak olan alternatiftir. Bu yöntem, her alternatifin her kriterine göre gösterdiği performansın bir derecelendirmesini sağlar ve sonuç olarak en iyi alternatifin seçilmesine olanak tanır (Triantaphyllou vd. 1998, s. 175-186).

TOPSIS yöntemi ile birçok kriter değerlendirilerek en iyi performansa sahip olan seçenek hesaplanır. TOPSIS yöntemi daha önce kısaca ifade edildiği gibi çeşitli aşamalardan oluşur. Bu yöntemin aşamaları aşağıdaki gibi formülleştirebilir (Opricovic & Tzeng, 2004, s.448-449).

1.Aşama: İlk aşamada alternatifler belirlenir ve değişkenler aracılığıyla karar matrisi oluşturulur. Karar matrisinin oluşturulması aşaması aşağıda yer alan Denklem 1’de gösterilmektedir.

$$(1) \quad A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & \cdots & a_{1n} \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & \cdots & a_{mn} \end{bmatrix}$$

2.Aşama: Karar matrisi oluşturulduktan sonra verilerin normalizasyon işlemi gelmektedir. Standart karar matrisi elde etmek için normalizasyon işlemi gerçekleştirilmektedir. Normalizasyon işlemi gerçekleştirebilmek için tüm verilerin kareleri alınır ve toplanır. Ardından çıkan sonucun karekökü hesaplanır ve her bir değişken bu sonuca bölünür. Standart matrisinin oluşturulması aşaması aşağıda yer alan Denklem 2’de gösterilmektedir.

$$(2) \quad R_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}}$$

3.Aşama: Standart karar matrisi oluşturulduktan sonra her bir veri belirlenen ağırlıklar ile çarpılarak ağırlıklandırılmış standart karar matrisi elde edilir. Değişkenlere ağırlıklandırma

yapılırken tüm ağırlık toplamın 1 olmasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Ağırlıklandırılmış standart karar matrisinin oluşturulması aşaması aşağıda yer alan Denklem 3’de gösterilmektedir.

$$(3) \quad \sum_{i=1}^n w_i = 1$$

4.Aşama: Sonraki aşamada pozitif ve negatif ideal çözümler belirlenir. Her bir değişken arasında en yüksek değer pozitif ideal çözüm, en düşük değer ise negatif ideal çözümdür. Pozitif ve negatif ideal çözümün oluşturulması aşaması aşağıda yer alan Denklem 4 ve Denklem 5’te gösterilmektedir.

$$(4) \quad A^* = \{(v_{ij} / j \in J), (v_{ij} / j \in J')\}$$

$$(5) \quad A = \{(v_{ij} / j \in J), (v_{ij} / j \in J')\}$$

5.Aşama: Pozitif ve negatif ideal çözümler belirlendikten sonra her bir değer için pozitif ve negatif noktalara olan uzaklıkları bulunur. Ardından çıkan sonucun karesi alınır ve tüm sonuçlar toplanır. Elde edilen toplamların karekökleri alınarak S_i^+ ve S_i^- değerleri elde edilir. Pozitif ve negatif ideal çözümün tüm değerlere olan nokta uzaklıkları ve S_i^+ ve S_i^- değerleri Denklem 6 ve Denklem 7 ile gösterilmektedir.

$$(6) \quad S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^*)^2}$$

$$(7) \quad S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2}$$

6.Aşama: Son aşama, kriterler arasında seçiminin ya da sıralamanın yapılması aşamasıdır. Bu aşamada bir önceki aşamada elde edilen S_i^+ ve S_i^- değerleri kullanılarak C_i^+ değeri elde edilir. S_i^- değeri S_i^+ ve S_i^- değerinin toplamına bölünür. C_i^+ değerinin elde edilmesi Denklem 8 ile formüle edilebilir. Daha sonra en yüksek C_i^+ değeri en iyi performansı gösterir ve sıralama bu şekilde gerçekleştirilir.

$$(8) \quad C_i^+ = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^*}$$

5. Bulgular

Yapılan çalışmada 2019 yılı itibariyle OECD’ye üye 31 adet ülkenin ekonomik, finansal ve sağlık göstergeleri kullanılmıştır. Ülkelerin yaşam standartlarını etkileyen birçok gösterge bulunmaktayken bunların başında ekonomik, finansal ve sağlık göstergeleri gelmektedir. Ülkeleri tek bir göstergeye göre sıralamak yanıltıcı sonuçların elde edilmesine neden olabilir. Bu nedenle çalışma bu üç temel alan üzerine inşa edilmiştir. Ülkelerin sıralamasını gerçekleştirebilmek için ekonomik, finansal ve sağlık göstergelerini kapsayan 12 adet veriden

yararlanılmıştır. Ülkelerin ekonomik göstergelerini temsilen; ekonomik küreselleşme indeksi, işgücüne katılım oranı, kişi başına düşen GSYH(cari \$); finansal göstergeler için finansal gelişmişlik indeksi, finansal özgürlük indeksi, 100.000 yetişkin başına ATM sayısı; sağlık göstergeleri için ortalama yaşam beklentisi, sağlıkla ilgili cari harcamalar, cari sağlık harcaması (CSH) / gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) oranı , kişi başına düşen sağlık harcaması, doktor sayısı, doğurganlık oranı ve aşılana çocukların yüzdesi kullanılmıştır. Söz konusu değişkenler Tablo 1’de gösterildiği gibi kısaltılmıştır.

Tablo 1. Göstergelerin kısaltması

Finansal Gelişmişlik İndeksi	FGİ
Ekonomik Küreselleşme İndeksi	EKİ
Finansal Özgürlük İndeksi (0-100)	FÖİ
100.000 Yetişkin Başına ATM Sayısı	ATM
İşgücüne Katılım Oranı	İKO
Kişi başına Düşen GSYH (Cari \$)	GSYH(Kişi)
Yaşam Beklentisi	YB
Sağlıkla İlgili Cari Harcamalar Cari Sağlık Harcaması (CHE) / Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)	CSH/GSYH
Kişi Başına Düşen Sağlık Harcaması	KSH
Doktor Sayısı	DS
Doğurganlık Oranı	DO
Aşılana Çocukların Yüzdesi	AÇY

Çalışma 31 adet ülkeyle gerçekleştirilmiş olsa da alan kısıtlaması nedeniyle TOPSİS yöntemine göre hazırlanan tablolarda ilk on sırada yer alan ülkeler gösterilmiştir. Bu kapsamda Tablo 2’de 2019 yılına ait TOPSIS analiz sonucundaki sıralamada ilk 10 da yer alan Avustralya(AU), Avusturya(AT), Kanada(CA), Almanya(DE), Japonya(JP), Güney Kore Cumhuriyeti (KR), Norveç (NO), İsviçre(CH) Birleşik Krallık(GB), Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) ekonomik, finansal ve sağlık göstergeleri bulunmaktadır. Bu göstergelerin yüksek olması ülkeler için olumlu bir durum olduğundan, bu göstergeler fayda kapsamında değerlendirilmektedir. Tablo 2’de karar matrisinin oluşturulması ve ağırlıklandırılması gösterilmiştir. Ağırlıklandırmada altı adet değişken ekonomik ve finansal göstergeler ile ilgiliyken, diğer altı değişken ise sağlık göstergeleri ile ilgilidir. Ağırlıklandırma uzman görüşleri esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Ekonomik küreselleşme indeksi, kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla ve işgücüne katılım oranı ekonomik göstergeler olarak hesaplanmıştır ve toplamda 0,28’lik pay verilmiştir. Finansal gelişmişlik indeksi, finansal özgürlük endeksi ve 100.000 yetişkin başına ATM sayısı ise finansal göstergeler olarak ele alınmıştır. Bu

göstergelere toplamda her bir değişkene eşit ağırlıklandırma yapılarak toplamda 0,30'luk pay verilmiştir. Diğer altı değişken ise sağlık göstergeleridir ve toplamda 0,42'lik bir ağırlıklandırmaya sahiptir. Ağırlıklandırma her grup için eşit dağıtılmaya çalışılmıştır. Grupların içerisindeki toplam değişken sayısı farklı olduğu için kümülatif toplamlarda değişiklik gözükmemektedir.

Tablo 2. Karar matrisi oluşturma

Ülkeler	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH (Kişi)	YB	CSH/ GSYH	SH (Kişi)	DS	DO	AÇ (%)
AU	0,88	81,11	90,00	136,54	81	54.941	82,90	10,23	5427	97.039	1,66	94,9
AT	0,61	88,86	70,00	171,91	80	50.070	82,00	10,48	5242	47.224	1,46	85
CA	0,90	84,48	80,00	214,08	81	46.329	82,30	10,95	5048	104.586	1,47	91
DE	0,70	88,78	70,00	81,48	84	46.794	81,30	11,70	5440	365.100	1,54	93
JP	0,90	75,89	60,00	123,76	85	40.458	84,40	10,96	4360	317.403	1,36	98
KR	0,83	78,84	50,00	264,34	76	31.902	83,30	8,14	2625	127.258	0,92	97,3
NO	0,65	85,37	60,00	32,97	83	75.720	83,00	10,54	8007	26.572	1,53	97
CH	0,92	90,57	90,00	97,15	87	84.122	84,00	11,29	9666	37.300	1,48	96,2
GB	0,91	89,34	80,00	110,28	82	42.747	81,40	9,88	4313	195.669	1,63	93
ABD	0,91	82,31	80,00	220,57	78	65.120	78,80	16,68	10921	866.316	1,71	94

Ağırlıklar	0,1	0,1	0,1	0,1	0,08	0,1	0,08	0,07	0,07	0,07	0,06	0,07
------------	-----	-----	-----	-----	------	-----	------	------	------	------	------	------

Tablo 3'te karar matrisindeki verileri kullanılmış ve standart karar matrisi oluşturulmuştur. Standart karar matrisi oluşturulurken her bir değişkenin karesi alınarak toplanmış ve toplam değerlerin karekökü alınmış tüm değerler kareköke bölünmüştür.

Tablo 3. Standart karar matrisi

Ülkeler	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH (Kişi)	YB	CSH / GSYH	SH (Kişi)	DS	DO	AÇ (%)
AU	0,240	0,175	0,23	0,218	0,180	0,221	0,183	0,195	0,209	0,085	0,182	0,17
AT	0,166	0,192	0,17	0,274	0,178	0,202	0,181	0,200	0,202	0,041	0,160	0,15
CA	0,244	0,183	0,20	0,341	0,180	0,187	0,182	0,209	0,194	0,092	0,161	0,17
DE	0,191	0,192	0,17	0,130	0,1870	0,188	0,179	0,223	0,209	0,322	0,169	0,17
JP	0,246	0,164	0,15	0,197	0,189	0,163	0,186	0,209	0,168	0,280	0,149	0,18
KR	0,225	0,171	0,12	0,422	0,169	0,128	0,184	0,155	0,101	0,112	0,101	0,18
NO	0,177	0,185	0,15	0,052	0,184	0,305	0,183	0,201	0,308	0,023	0,168	0,18

Tablo 3'ün Devamı

Ülkeler	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH (Kişi)	YB	CSH / GSYH	SH (Kişi)	DS	DO	AÇ (%)
CH	0,250	0,196	0,23	0,155	0,193	0,339	0,185	0,216	0,372	0,032	0,162	0,18

GB	0,246	0,193	0,20	0,176	0,182	0,172	0,180	0,189	0,166	0,172	0,179	0,17
ABD	0,248	0,178	0,20	0,352	0,173	0,262	0,174	0,319	0,421	0,764	0,188	0,17

Standartlaştırılmış karar matrisinde yer alan her bir değişken kendi grubundaki ağırlık ile çarpılmış ve çıkan sonuçlar Tablo 4'te gösterilmiştir. 12 adet göstergeye ait ağırlıklar Tablo 2'de yer almaktadır. Bu şekilde ağırlıklı standart karar matrisinin oluşturulmuştur. Her bir göstergenin ülkelere ait verilerden en yüksek olanı pozitif ideal çözümü; en düşük olanı ise negatif ideal çözümü vermektedir. Tablonun en altında pozitif ve negatif ideal çözümler yer almaktadır.

Tablo 4. Ağırlıklı standart karar matrisi

Ülkeler	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH (Kişi)	YB	CSH / GSYH	SH (Kişi)	DS	DO	AÇ (%)
AU	0,024	0,017	0,023	0,021	0,014	0,022	0,014	0,013	0,014	0,006	0,011	0,012
AT	0,016	0,019	0,017	0,027	0,014	0,020	0,014	0,0140	0,014	0,002	0,009	0,011
CA	0,024	0,018	0,020	0,034	0,014	0,018	0,014	0,0147	0,013	0,006	0,009	0,012
DE	0,019	0,019	0,017	0,013	0,015	0,018	0,014	0,0157	0,014	0,022	0,010	0,012
JP	0,024	0,016	0,015	0,019	0,015	0,016	0,014	0,0147	0,011	0,019	0,009	0,012
KR	0,022	0,017	0,012	0,042	0,013	0,012	0,014	0,0109	0,007	0,007	0,006	0,012
NO	0,017	0,018	0,015	0,005	0,014	0,030	0,014	0,0141	0,021	0,001	0,010	0,012
CH	0,025	0,019	0,023	0,015	0,015	0,033	0,014	0,0151	0,026	0,002	0,009	0,012
GB	0,024	0,019	0,020	0,017	0,014	0,017	0,014	0,0132	0,011	0,012	0,010	0,012
ABD	0,024	0,017	0,020	0,035	0,013	0,0263	0,014	0,0223	0,029	0,053	0,011	0,012
Pozitif İdeal Çözüm												
	0,025	0,019	0,023	0,042	0,015	0,033	0,014	0,0223	0,029	0,053	0,019	0,013
Negatif İdeal Çözüm												
	0,005	0,013	0,012	0,004	0,011	0,003	0,013	0,0058	0,001	0,001	0,006	0,011

Ağırlıklı standart karar matriste yer alan değişkenlerin pozitif ideal çözüme olan uzaklıkları hesaplanmış ve çıkan sonuçların kareleri alınmıştır. Her bir ülkenin tüm göstergelerine ait veriler toplanıp daha sonra karekökleri (S+) alınmıştır. Tablonun en sağında değerler toplamı ve karekökleri gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlar Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5. Pozitif ideal çözüme uzaklıkların karesi

Ülke	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH (Kişi)	YB	CSH/ GSYH	SH (Kişi)	DS	DO	AÇ (%)	Top. Değ.	S+
------	-----	-----	-----	-----	-----	----------------	----	--------------	--------------	----	----	-----------	--------------	----

AU	1,04 E-06	4,62 E-06	0,00 E+0	4,16 E-04	2,03 E-06	1,39E- 04	7,05E- 08	7,45E -05	2,20 E-04	2,26 E-03	7,94 E-05	4,50 E-07	3,20E -03	5,65 E-02
AT	6,98 E-05	2,20 E-07	2,62 E-05	2,18 E-04	2,57 E-06	1,89E- 04	1,81E- 07	6,90E -05	2,35 E-04	2,56 E-03	1,05 E-04	3,89 E-06	3,48E -03	5,90 E-02
CA	3,87 E-07	2,01 E-06	6,55 E-06	6,44 E-05	2,03 E-06	2,33E- 04	1,38E- 07	5,88E -05	2,52 E-04	2,21 E-03	1,03 E-04	1,40 E-06	2,94E -03	5,42 E-02
DE	3,52 E-05	2,37 E-07	2,62 E-05	8,52 E-04	7,93 E-07	2,27E- 04	3,01E- 07	4,45E -05	2,19 E-04	9,59 E-04	9,42 E-05	8,48 E-07	2,46E -03	4,96 E-02
JP	1,83 E-07	1,08 E-05	5,89 E-05	5,04 E-04	5,07 E-07	3,10E- 04	0,00E+ 0	5,86E -05	3,14 E-04	1,15 E-03	1,19 E-04	6,92 E-08	2,53E -03	5,03 E-02
KR	6,18 E-06	6,98 E-06	1,05 E-04	0,00 E+0	5,36 E-06	4,44E- 04	3,79E- 08	1,31E -04	5,02 E-04	2,08 E-03	1,90 E-04	1,26 E-07	3,48E -03	5,90 E-02
NO	5,30 E-05	1,50 E-06	5,89 E-05	1,36 E-03	1,14 E-06	1,15E- 05	6,14E- 08	6,76E -05	6,19 E-05	2,69 E-03	9,55 E-05	1,56 E-07	4,41E -03	6,64 E-02
CH	0,00 E+0	9,68 E-09	0,00 E+0	7,12 E-04	1,27 E-07	0,00E+ 0	5,02E- 09	5,21E -05	1,15 E-05	2,62 E-03	1,02 E-04	2,50 E-07	3,50E -03	5,92 E-02
GB	1,15 E-07	1,32 E-07	6,55 E-06	6,05 E-04	1,55 E-06	2,79E- 04	2,82E- 07	8,30E -05	3,19 E-04	1,72 E-03	8,30 E-05	8,48 E-07	3,09E -03	5,56 E-02
ABD	1,98 E-08	3,57 E-06	6,55 E-06	4,88 E-05	3,84 E-06	5,88E- 05	9,83E- 07	0,00E +0	0,00 E+0	0,00 E+0	7,37 E-05	6,23 E-07	1,97E -04	1,40 E-02

Ağırlıklı standart karar matriste yer alan değişkenlerin negatif ideal çözüme olan uzaklıkları hesaplanmış ve çıkan sonuçların kareleri alınmıştır. Her bir ülkenin tüm göstergelerine ait veriler toplanıp daha sonra karekökleri (S-) alınmıştır. Tablonun en sağında değerler toplamı ve karekökleri gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlar Tablo 6’te yer almaktadır.

Tablo 6. Negatif ideal çözüme uzaklıkların karesi

Ülke	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH	YB	CSH/ GSYH	SH	DS	DO	AÇ %	Top. Değ.	S-
AU	0,00 034	1,42 E-05	0,00 0105	0,0002 9131	1,14 E-05	0,0 003	1,62 E-06	6,18E- 05	0,00 018	3,49 E-05	2,39 E-05	1,70 E-06	0,001 45	0,0381 3002
AT	0,00 012	2,97 E-05	2,62 E-05	0,0005 1594	1,03 E-05	0,0 003	1,24 E-06	6,71E- 05	0,00 017	8,01 E-06	1,27 E-05	0	0,001 28	0,0357 21
CA	0,00 036	2,02 E-05	5,89 E-05	0,0008 6704	1,14 E-05	0,0 002	1,37 E-06	7,79E- 05	0,00 016	4,06 E-05	1,32 E-05	6,20 E-07	0,001 86	0,0431 7073
DE	0,00 018	2,95 E-05	2,62 E-05	6,85E- 05	1,53 E-05	0,0 002	9,83 E-07	9,66E- 05	0,00 019	0,00 0505	1,68 E-05	1,10 E-06	0,001 39	0,0373 3381

Tablo 6’nın Devamı

Ülke	FGİ	EKİ	FÖİ	ATM	İKO	GSYH	YB	CSH/ GSYH	SH	DS	DO	AÇ %	Top. Değ.	S-
JP	0,0 00 36	6,94 E-06	6,55 E-06	0,000 22582	1,68 E-05	0,0001	2,37 E-06	7,81E- 05	0,0 001	0,00 0381	8,44 E-06	2,90 E-06	0,001 39	0,0373 477

KR	0,00029	1,07E-05	0	0,00140393	6,21E-06	0,0001	1,81E-06	2,56E-05	3,60E-05	6,04E-05	0	2,60E-06	0,00194	0,04406509
NO	0,00015	2,20E-05	6,55E-06	2,85E-07	1,40E-05	0,0007	1,67E-06	6,84E-05	0,0004	2,42E-06	1,62E-05	2,50E-06	0,00149	0,03856081
CH	0,00038	3,38E-05	0,000105	0,0001162	1,98E-05	0,0009	2,16E-06	8,61E-05	0,00063	4,92E-06	1,37E-05	2,20E-06	0,00237	0,04870709
GB	0,00037	3,08E-05	5,89E-05	0,00016578	1,27E-05	0,00021	1,02E-06	5,46E-05	0,0001	0,000144	2,20E-05	1,10E-06	0,00118	0,0344039
ABD	0,00037	1,62E-05	5,89E-05	0,00092915	8,12E-06	0,00056	3,01E-07	0,000272	0,0008	0,002855	2,72E-05	1,40E-06	0,00591	0,07688172

Negatif uzaklığın kareleri toplamının karekökünden elde edilen S- değeri ile aynı şekilde pozitif uzaklıktan elde edilen S+ değeri toplanır ve S- değeri bu toplama bölünerek ülkelerin performansının (C+) nihai hale gelmesi sağlanır. Elde edilen sonuçlardan en yüksek değere sahip olan ülke en iyi performansı elde eder. Ülkelerin sıralaması Tablo 7 de gösterilmiştir.

Tablo 7. Ülkelerin ekonomik, finansal, sağlık göstergelerine göre sıralaması

Ülke	C+	Sıralama	Ülke	C+	Sıralama
Amerika Birleşik Devletleri	0,845667301	1	İtalya	0,32034703	17
İsviçre	0,451503088	2	İsveç	0,31710377	18
Kanada	0,443366702	3	Portekiz	0,30898397	19
Almanya	0,429505558	4	Hollanda	0,30425767	20
Kore Cumhuriyeti	0,427751255	5	Türkiye	0,19726268	21
Japonya	0,426324023	6	Çek Cumhuriyeti	0,18886553	22
Avustralya	0,402810305	7	Slovenya	0,18524966	23
Birleşik Krallık	0,382146473	8	Polonya	0,17353772	24
Avusturya	0,377193446	9	Yunanistan	0,16445907	25
Norveç	0,367444256	10	Şili	0,16371385	26
Fransa	0,367400084	11	Kolombiya	0,14976492	27
İrlanda	0,363951721	12	Macaristan	0,14775392	28
İzlanda	0,337551878	13	Slovakya	0,14058342	29
Danimarka	0,327735359	14	Litvanya	0,12745431	30
İsrail	0,326878913	15	Letonya	0,12172072	31
İspanya	0,32537867	16			

Ekonomik küreselleşme indeksi, işgücüne katılım oranı, kişi başına düşen GSYH(cari \$), finansal gelişmişlik indeksi, finansal özgürlük indeksi, 100.000 yetişkin başına ATM sayısı, ortalama yaşam beklentisi, sağlıkla ilgili cari harcamalar, cari sağlık harcaması (CSH) / gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) oranı, kişi başına düşen sağlık harcaması, doktor sayısı, doğurganlık

oranı ve aşılana çocukların yüzdesi kullanılarak ülkelerin ekonomik, finansal ve sağlık açısından en iyi ülkelerin ve en başarısız ülkelerin hangilerinin olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgulara göre ABD, İsviçre, Kanada ve Almanya ilk dört sırayı almaktadır. OECD'ye üye olan 31 ülkeden bu üç gösterge açısından en başarısız olan ülkeler sırayla Macaristan, Slovakya, Litvanya ve Letonya'dır. Türkiye ise Hollanda'nın altında 21. Sırada yer almaktadır.

SONUÇ

Ülkeler ekonomik, finansal ve sağlık göstergeleri açısından politikalar geliştirmekte ve toplumların refah seviyesini, yaşam kalitelerini artırmaya çalışmaktadır. Hangi noktalarda ülkelerin farklılaştıkları ya da benzerlik gösterdiklerini tespit etmek için ülkelerin sıralanması önemlidir. Aynı zamanda COVID-19 gibi gelecekte ortaya çıkabilecek salgın hastalıklar söz konusu olduğunda hangi ülkelerin sağlık göstergelerinin yeterli olduğunun belirlenmesi elzemdir. Bu sayede ülkeler OECD içerisinde kendi durumlarını tespit edebilecek ve yatırımlarını diğer ülkelere göre daha geride oldukları alanlara yönlendirebileceklerdir.

Ülkelerin gelişmişlik indekslerini araştırmacılar ekonomik, sosyolojik, politik, sağlık ve finansal değişkenler aracılığıyla sıralamaya çalışırlar. Bazı çalışmalar bu göstergelerden sadece bir alandaki verileri kullanarak ülkelerin sıralamasını yapmakta bazıları ise birkaç alanı birlikte değerlendirmektedir. Bu çalışma OECD ülkelerini ekonomik, finansal ve sağlık göstergelerinden oluşan toplamda on iki değişken aracılığıyla ÇKKV yöntemlerinden biri olan TOPSIS yöntemine göre sıralamayı hedeflemiştir. TOPSIS yöntemi birçok değişkeni birlikte değerlendirmeye ve performansı en iyi olanı tespit etmeye imkân tanıyan oldukça sık kullanılan bir yöntemdir. TOPSIS yöntemi ile ülkeler performanslarına göre sıralanmış ve bu sayede OECD ülkeleri arasında karşılaştırma yapma imkânı elde edilebilmiştir. Bu ülke grubu içinde yer alan ülkeler toplumun mutluluğu, refahı ve sağlığı için ihtiyaç olan noktalara yönelik politikalar geliştirebileceklerdir.

Çalışmadan elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde; ekonomik, politik ve sağlık göstergelerine göre en iyi performans gösteren ülkelerin Amerika Birleşik Devletleri, İsviçre, Kanada, Almanya, Güney Kore Cumhuriyeti olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkelerin genel olarak finansal gelişmişlik indekslerinin, 100.000 kişiye düşen ATM sayısında, cari sağlık harcaması (CHE) / gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) oranında diğer OECD ülkelerine göre daha önde olduğu belirlenmiştir. Buna karşın Kore Cumhuriyetinin doğurganlık oranı, işgücüne katılım oranı, finansal özgürlük indeksi verilerinde OECD ülkeler arasında son sıralarda olduğu görülmektedir. Amerika Birleşik Devletleri ise işgücüne katılım oranında, yaşam beklentisinde,

aşıl原因an çocukların yüzdesinde daha geri kalmıştır. Kanada ve Almanya aşıl原因an çocukların yüzdesinde ve doğurganlık oranında son sıralarda yer almaktadır.

Ülke performansı en düşük olan ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin diğer ülkelerle kıyaslandığında nispeten daha düşük olduğu söylenebilir. OECD ülkeleri arasında en düşük performans gösteren ülkeler 25. sıradan itibaren sırasıyla Yunanistan, Şili, Kolombiya, Macaristan, Slovakya, Litvanya, Letonya şeklinde tespit edilmiştir. En son sıralarda kendisine yer bulan ülkelerin ortak özelliklerine bakıldığında finansal gelişmişlik indekslerinin, kişi başına düşen GSYH'nın, yaşam beklenti sürelerinin, doktor sayılarının çok düşük olduğu gözlemlenmektedir. Söz konusu ülkelerin OECD ülke grubunda daha üst sıralara çıkabilmek için ekonomik, finansal ve sağlık göstergelerine daha fazla odaklanmasına ihtiyaçları vardır.

Türkiye ekonomik, finansal ve sağlık alanında analize dahil edilen on iki veri açısından değerlendirildiğinde OECD ülkeleri sıralamasında Hollanda'nın hemen arkasında 21. Sırada kendisine yer bulmaktadır. Türkiye ekonomik küreselleşme indeksinde, finansal özgürlük indeksinde, iş gücüne katılım oranında, kişi başına düşen GSYH'da, Cari sağlık harcaması (CHE) / Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) oranında, kişi başına düşen sağlık harcamasında son sıralarda bulunmaktadır. Bunun yanında doktor sayısında, doğurganlık oranında, aşıl原因an çocukların yüzdesinde OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında daha üst sıralarda bulunmaktadır.

Gelecekteki çalışmalar farklı ÇKKV yöntemleri aracılığıyla farklı ülke gruplarına uygulanabilir. 2019 yılından sonra elde edilecek veriler ile yeniden aynı çalışma gerçekleştirilerek ülkelerin gelişim ivmeleri ortaya çıkarılabilir. Ayrıca farklı değişkenler kullanılarak da ülke sıralamalarının yapılması gelecekte bu alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara öneri olarak sunulabilir ve ülkeler arasındaki sıralamalar elde edilerek karşılaştırmalı analizler sunulabilir.

KAYNAKÇA

- Arab, M., Akbari, F., & Tajvar, M. (2007). Relation between leadership styles and hospital performance indicators. *Journal of Inflammatory Diseases*, 10(4), 70-75.
- Asadi, M., Esfandiary, S., Mirghafori, S. H., & Sadeghi Arani, Z. (2013). Clinics of yazd: efficient or inefficient?. *Health Information Management*, 9(6), 919-928.
- Bağcı, H. (2018). Finansal gelişmişlik endeksi oluşturulması: OECD ülkelerinde bir uygulama. *Journal of Management and Economics Research*, 16(1), 238-254.
- Black, R. E., Morris, S. S., & Bryce, J. (2003). Where and why are 10 million children dying every year?. *The lancet*, 361(9376), 2226-2234.
- Bordbar, N., Shojaei, P., Ravangard, R., Bastani, P., Joulaei, H., & Kavosi, Z. (2022). Evaluation of the world countries health referral system performance based on world health organization indicators using hybrid multi-criteria decision-making model. *Value in Health Regional Issues*, 28, 19-28.
- Chung, H., & Muntaner, C. (2006). Political and welfare state determinants of infant and child health indicators: an analysis of wealthy countries. *Social Science & Medicine*, 63(3), 829-842.
- Davis, K. E., Kingsbury, B., & Merry, S. E. (2012). Indicators as a technology of global governance. *Law & Society Review*, 46(1), 71-104.
- Değirmenci, N., & Ayan, T. Y. (2020). OECD ülkelerinin sağlık göstergeleri açısından bulanık kümeleme analizi ve topsis yöntemine göre değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 38(2), 229-241.
- Elling, R. H. (1994). Theory and method for the cross-national study of health systems. *International Journal of Health Services*, 24(2), 285-309.
- Elola, J., Daponte, A., & Navarro, V. (1995). Health indicators and the organization of health care systems in western Europe. *American Journal of Public Health*, 85(10), 1397-1401.
- Hwang, C.L., Young, J.L. ve Ting, Y.L. (1993). A New Approach For Multiple Objective Decision Making. *Computers & Operation Research*, Volume 20 Issue 8, s.889-899.
- Kalhor, R., Asefzadeh, S., & Ghamari, F. (2016). Ranking eastern mediterranean region countries (emro) based on the health impact indicators using multi-criteria decision approach. *Health-care*, 7(18), 28, 213-217
- Khambhati, R., Patel, H., & Kumar, S. (2022). A performance evaluation and comparison model for urban public healthcare service Quality (Urbpubhcservqual) by fuzzy TOPSIS method. *Journal of Nonprofit & Public Sector Marketing*, 34(3), 291-310.
- Khan, M. Y. (2013). *Management Accounting: Text, Problems and Cases*. McGraw-Hill Education, Six Edition, 1-1118.
- Kirch, W. (Ed.). (2008). *Encyclopedia of Public Health: Volume 1: A-H Volume 2: I-Z*. Springer Science & Business Media.
- Kotane, I., & Kuzmina-Merlino, I. (2012). Assessment of financial indicators for evaluation of business performance. *European Integration Studies*, 6, 216-224.

- Larson, C., & Mercer, A. (2004). Global health indicators: an overview. *Cmaj*, 171(10), 1199-1200.
- Martens, P., Akin, S.-M., Maud, H., & Mohsin, R. (2010). Is globalization healthy: a statistical indicator analysis of the impacts of globalization on health. *Globalization and Health*, 6, 1-14.
- Opricovic, S. & Tzeng, G.H. (2004). Compromise solution by MCDM methods: A comparative analysis of VIKOR and TOPSIS. *European Journal of Operational Research*, 156, 445-455.
- Öztürk, M., & Zeren, F. (2019). Finansal küreselleşmenin ekonomik büyüme üzerine etkisi: D-8 ülkeleri örneği. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 4(2), 60-73.
- Shyur, H. J., & Shih, H. S. (2006). A hybrid MCDM model for strategic vendor selection. *Mathematical and Computer Modelling*, 44(7-8), 749-761.
- Suarez, V., Lesneski, C., & Denison, D. (2011). Making the case for using financial indicators in local public health agencies. *American Journal of Public Health*, 101(3), 419-425.
- Sugiura, Y., Ju, Y. S., Yasuoka, J., & Jimba, M. (2010). Rapid increase in Japanese life expectancy after World War II. *Biosci Trends*, 4(1), 9-16.
- Triantaphyllou, E., Shu, B., Sanchez, S. N., & Ray, T. (1998). Multi-criteria decision making: an operations research approach. *Encyclopedia of electrical and electronics engineering*, 15(1998), 175-186.
- Türen, U., Gökmen, Y., & Dilek, H. (2011). Ekonomik özgürlük endeksinin yurt dışına doğrudan yabancı yatırım yapan türk sermayesinin ülke seçim kararına etkisi var mıdır?. *Maliye Dergisi*, 161(16), 298-325.
- Türkoğlu, S. P. (2018). Avrupa ülkelerinin sağlık göstergelerinin topsis yöntemi ile değerlendirilmesi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 65-78.
- Wagenaar, A. C., & Toomey, T. L. (2002). Effects of minimum drinking age laws: review and analyses of the literature from 1960 to 2000. *Journal of Studies on Alcohol, Supplement*, (14), 206-225.
- World Health Organization. (2010). World health statistics 2010. *World Health Organization*, 8-168.
- Yüce, G., Akıncı, M., & Yılmaz, Ö. (2013). Türkiye ekonomisinde temel ekonomik ve finansal göstergeler bağlamında 2002 öncesi ve sonrası. *Maliye Dergisi*, 164, 183-207.

SAĞLIK ÇALIŞANLARININ KADIN YÖNETİCİLERE YÖNELİK TUTUMLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ¹

EVALUATION OF HEALTH PROFESSIONALS' ATTITUDES TOWARDS FEMALE
MANAGERS

İlayda MEMİŞ* Duygu ÜREK**

Öz

Bu araştırmanın amacı, sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarını ve bu tutumların bireysel ve amire ilişkin çeşitli özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini tespit etmektir. Araştırma; Karadeniz Bölgesi'nde faaliyet gösteren, 2.369 sağlık çalışanının görev yaptığı bir üniversite hastanesinde gerçekleştirilmiştir. Veri toplama yöntemi olarak kullanılan anket formu, "Kişisel Bilgi Formu" ve "Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum Ölçeği" olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Toplam 330 sağlık çalışanından elde edilen verilerin değerlendirildiği çalışmada, çalışanların kadın yöneticilere yönelik genel tutum ortalamalarının $5,38 \pm 1,12$ olduğu bulunmuştur. Çalışanların kadın yöneticilere yönelik tutumlarının bireysel özelliklerden cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim seviyesi, görev, hastanede ve sektörde çalışma süresi açısından istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Ek olarak; katılımcıların tutumlarının amire ilişkin özelliklerden amirin cinsiyeti, yaşı ve amirle iş dışı zamanlarda vakit geçirip geçirmeme değişkenleri açısından da anlamlı farklılıklar gösterdiği belirlenmiştir. Sonuç olarak, bu çalışmada sağlık çalışanları arasında kadın yöneticilere yönelik tutumun olumlu olduğu saptanmıştır.

Anahtar Kelime: Sağlık Çalışanları, Sağlık Kurumları, Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum

Jel Kodu: I10, I19

Abstract

The aim of this study is to determine the attitudes of health professionals' towards female managers and whether these attitudes differ according to various individual and supervisor-related characteristics. The study was carried out in a university hospital operating in the Black Sea Region, where 2,369 healthcare professionals work. The questionnaire form used as a data collection method consists of two parts, a "Personal Information Form" and an "Attitudes Towards Women Managers Scale". In the study, in which the data obtained from a total of 330 health professionals were evaluated, the mean of general attitudes of employees towards female managers was found to be 5.38 ± 1.12 . The attitudes of the employees towards female managers showed statistically significant differences in terms of gender, age, marital status, education level, duty, working time in the hospital and in the sector, which were individual characteristics of participants. In addition, it was also revealed that the attitudes of the participants showed significant differences in terms of gender and age of the supervisor, and whether or not to spend time with the supervisor during non-working times, which were supervisor-related characteristics. As a result, in this study, it was determined that the general attitudes of the employees towards female managers were positive.

Keywords: Health Professionals, Healthcare Organizations, Attitudes Towards Female Managers

Jel Codes: I10, I19

¹ Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Desteği Programı kapsamında 1919B012102372 başvuru numarasıyla desteklenmiştir.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sağlık Yönetimi ABD, E-posta: ilayda.mms0@gmail.com, ORCID: 0009-0001-2186-8090

** Dr. Öğr. Üyesi, Ünvani, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, E-posta: duyguurek@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6471-5601

GİRİŞ

Sağlık sektörü, dünya genelinde ekonomik büyümeye katkı sağlayan ve istihdam yaratan kilit sektörlerin başında gelmektedir (World Health Organization (WHO), 2016, s. 9). 2020 yılı itibariyle küresel çapta 65,1 milyon sağlık işgücü olduğu ve bu sayının 29,1 milyonunu hemşireler, 12,7 milyonunu hekimler, 3,7 milyonunu eczacılar, 2,5 milyonunu diş hekimleri, 2,2 milyonunu ebeler ve geriye kalan kısmı ise diğer sağlık mesleklerinin oluşturduğu ifade edilmektedir (Boniol vd., 2023, s. 1). Güçlü ve dirençli sağlık sistemlerinin belkemiğini oluşturan sağlık işgücü ile ilgili olarak 2030 yılına gelindiğinde; demografik ve ekonomik dönüşümler, artan sağlık talepleri ve sağlık sistemlerinin büyümesi gibi nedenlerden dolayı başta düşük ve orta gelirli ülkeler olmak üzere dünya genelinde 10 milyon sağlık işgücü açığı yaşanacağı tahmin edilmektedir. Bu açığı gidermek için, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), sağlık işgücüne ciddi yatırımlar yapılması ve özellikle kadın çalışanların katkılarının sağlık hizmetlerinin itici gücü olarak kabul edilmesi gerektiğini ifade etmektedir (Boniol vd., 2023, s. 1; Ghebreyesus, 2019, s. 1; Kostiuhenko vd., 2020, s. 2810; WHO, 2016, s. 15; WHO, 2019, s. 1).

Sağlık sektörü, küresel anlamda özellikle kadınlar açısından önemli bir istihdam kaynağıdır. Bunun nedeni, sektördeki işgücünün yaklaşık %67'sini kadınların oluşturmasıdır. Bu oran ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyine göre değişkenlik göstermektedir. Örneğin; düşük ve orta gelirli ülkelerde %63,8 civarında olan oran, yüksek gelirli ülkelerde %75,3'e yükselmektedir (WHO & International Labour Organization, 2022, s. viii). Sahip oldukları güçlü etkiye rağmen, kadınlar dünya genelinde sağlık sektöründe üst düzey yönetim kademelerinde yeterince temsil edilememektedir. DSÖ, kadınların yalnızca %25'inin sağlık sektöründe üst düzey rollerde yer aldığını belirtmektedir (WHO, 2019, s. 2). Amerikan Hastaneler Birliği'ne bağlı 4397 hastanenin irdelendiği bir çalışmada da benzer şekilde, hastane CEO'larının yalnızca %27'sinin kadınlardan oluştuğu belirlenmiştir (Mose, 2021, s. 124).

Türkiye ölçeğinde bakıldığında da durumun farklı olmadığı görülmektedir. Ankara ilinde faaliyet gösteren hastanelerde (kamu, özel ve üniversite) görev yapan 80 başhekim ve 173 başhekim yardımcısının incelendiği bir çalışmada, başhekimlerin %22,5'ini, başhekim yardımcılarının ise %27,7'sini kadınların oluşturduğu tespit edilmiştir (Ürek vd., 2016, s. 285). Türkiye genelindeki kamu hastanelerinde yönetici olarak çalışan hekimlerin profilinin ortaya koyulduğu bir başka çalışmada ise; hekim yöneticilerin (başhekim, başhekim yardımcısı ve başhekim vekili) sadece %18,1'inin kadınlardan oluştuğu saptanmıştır (Kaya & Alkan, 2021, s. 254). Bu nedenle, diğer sektörlerden farklı olarak dünya genelinde sağlık sektöründe “kadın

işgücü sorunu” değil, “kadınların yönetici pozisyonlarında var ol(a)mama sorunu” yaşandığı ifade edilebilir.

Günümüzün karmaşık, rekabetçi ve tüketici odaklı sağlık hizmeti ortamında, sağlık kuruluşlarının ekipler oluşturabilecek, bağlılık yaratabilecek ve çalışan sadakatini artırabilecek daha fazla yöneticiye ihtiyacı vardır (Neubert & Palmer, 2004, s. 384). Yönetim kademelerinde özellikle cinsiyet, yaş, ırk, etnik köken, kültür, meslek ve deneyim vs. açısından oluşturulacak çeşitliliğin, sürekli değişen sağlık alanında başarıyı da beraberinde getireceği ifade edilmektedir. Yönetim kurulundan başlayıp tüm yönetim seviyelerine incek bu çeşitlilik, farklı bakış açılarından yararlanılarak yenilik, finansal performans, paydaş bağlılığı ve alınacak kararların kalitesinin artmasını sağlayacaktır. Ayrıca farklı ırk, etnik köken, kültür ve cinsiyet perspektiflerini temsil eden yöneticilerin, sağlık kuruluşlarındaki çeşitli hastaların ve çalışanların ihtiyaçlarını yansıtan kararlar alma olasılığı da daha yüksektir (Fontenot, 2012, s. 15-16).

Cinsiyet değişkeni açısından bakıldığında; özellikle kadınlar, sağlık hizmetleri alanında son derece etkili liderler olarak her zaman dönüştürücü bir etkiye sahip olmuşlardır (McDonagh & Paris, 2013, s. 6). Engellerin üstesinden gelerek üst düzey yönetim kademelerine ulaşan kadınlar sağlık kurumlarına benzersiz bir bakış açısı getirmekte ve kurumlarının geleceğini şekillendirmektedir (Fontenot, 2012, s. 12). Kadın yöneticilerin tüm toplumun ihtiyaçlarına daha iyi cevap vereceği, sağlık sistemlerinin değişim karşısındaki esneklik ve cevap verebilirliğini artıracığı ve nihayetinde de sağlık sonuçlarını iyileştireceği ileri sürülmektedir (Hyde & Hawkins, 2017, s. 3). Tüm bunlara rağmen; kadınlar sağlık sektöründe büyük ölçüde daha düşük statülü ve düşük ücretli (veya ücretsiz) işlerde istihdam edilmekte ve yönetim kademelerinde de erkeklere göre daha az temsil edilmektedir (Ürek vd., 2016; Kaya & Alkan, 2021). Bu durum; sağlık sistemlerinde kritik beceri ve deneyim kaybına, moral ve motivasyonun azalmasına, işgücünü elde tutma maliyetlerinin artmasına, sağlık hizmetleri ve kadınlar ile çocukları etkileyen politikalar üzerinde olumsuz etkilere neden olmaktadır (Mousa vd., 2021, s. 2; WHO, 2019, s. 5).

Cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik sarf edilen çabalara rağmen; küresel sağlık iş gücünde sistemik zorluklar, cinsiyet önyargıları ve eşitsizlikler ağırlıklı olarak kadınların aleyhine devam etmektedir (WHO, 2019, s. 5). Bu durumun nedenlerinden biri, kadınların örgütlerde daha üst düzey pozisyonlara ulaşma şanslarını ve yeteneklerini azaltan birçok tutumsal engelle karşı karşıya kalmasıdır (Batoool & Tahir, 2015, s. 396). Kadın yöneticilere yönelik bu tutumları incelemek; bu tutumların nedenlerine ilişkin açıklamalar getirilmesi, alınan önlemlerin

etkililiğinin ortaya koyulması ve gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalar için politika yapıcıların yönlendirilmesi açısından oldukça önemlidir (Litwin vd., 2019, s. 2).

Türkiye’de hastane çalışanlarını örneklem olarak alan çalışmalara bakıldığında, sağlık kurumlarında çalışan kadın yöneticilere yönelik tutumları değerlendiren sınırlı sayıda çalışma olduğu görülmektedir. Örneğin; Koçdaş vd. (2017) tarafından İstanbul’da bir eğitim ve araştırma hastanesinde yürütülen bir araştırmada; çalışanların kadın yöneticilere yönelik tutumları cinsiyet, meslek ve yönetici tercihi değişkenleri açısından değerlendirilmiştir. Akkum & Ulusoy (2019) Sivas ve İstanbul’daki kamu hastanelerinde çalışan personel üzerinde yapmış oldukları çalışmalarında; personelin kadın yöneticilere karşı tutumlarını cinsiyet, eğitim düzeyi, meslek ve yönetici cinsiyeti değişkenleri kapsamında incelemişlerdir. Kutlu & Akbulut (2020) tarafından Ankara’da bir kamu hastanesinde gerçekleştirilen araştırmada, kadın yöneticilere yönelik tutum cinsiyet, yaş, medeni durum, çocuk sayısı, eğitim düzeyi, toplam çalışma süresi ve meslek açısından değerlendirilmiştir. Semiz & Tekin (2021)’in Bilecik ilinde 112 Acil Sağlık Hizmetlerinde görev yapan çalışanlar üzerinde yürüttükleri çalışmada ise; çalışanların kadın yöneticilere yönelik tutumları cinsiyet, medeni durum, eğitim düzeyi ve mesleki deneyim kapsamında araştırılmıştır. Görüldüğü üzere yapılan sınırlı sayıda çalışmada, sağlık sektöründe kadın yöneticilere yönelik tutum sınırlı sayıda değişken açısından değerlendirilmiştir. Sağlık sektöründe kadın yöneticilere yönelik tutumu daha net ortaya koyabilmek için sağlık çalışanlarının tutumlarının daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Bu kapsamda bu çalışma ile bir üniversite hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarını değerlendirmek ve bu tutumların bireysel ve amire ilişkin birtakım özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymak amaçlanmıştır. Elde edilen sonuçların; kadınların sağlık kurumlarının yönetim kademelerinde temsiliyetlerini artırmak ve bu kapsamda etkili politikalar oluşturmak açısından fayda sağlayacağı ve ayrıca ilgili alan yazınındaki boşluğa katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve: Kadın Yöneticilere Yönelik Tutumlar

Son yıllarda küresel anlamda kadınların işgücü piyasasına aktif katılımında artışlar yaşanmaktadır. Ekonomilerin endüstrileşmesi, hizmet sektöründe kadınlara yönelik pozisyonların açılması, kamu ve kar amacı gütmeyen sektörlerdeki büyüme gibi birçok faktörün bu artışta etkisi söz konusudur (Davidson & Burke, 2011, s. 1). Buna rağmen, kadınların kurumsal hayatta yönetim ve liderlik pozisyonlarında temsiliyeti erkeklere göre oldukça azdır (Drosos & Antoniou, 2019, s. 362). Özellikle işgücünün önemli bir kısmını

kadınların oluşturduğu sağlık sektöründe, yaratacakları dönüştürücü etkiye rağmen, üst düzey yönetim kademelerinde kadınların yeterince temsil edilememesi oldukça dikkat çekicidir.

Her ne kadar toplumsal cinsiyet eşitliği politikaları, kadınların güçlü konuma erişimini teşvik edecek şekilde uygulansa da, bu alandaki gelişmeler oldukça yavaş gerçekleşmektedir. Kadınlar halen liderlik yeteneklerine ilişkin önyargılarla baş etmekte ve birçok durumda üst düzey yönetim pozisyonlarına geldiklerinde ekonomik ve sosyal yaptırımlara maruz kalmaktadır. Kadınların kişisel ve kariyer gelişmelerinin önündeki en inatçı engellerden biri de, toplumda kadınlara yönelik olan yerleşik inanç ve tutumlardır (Rincón vd., 2017, s. 339). Tutum kavramı; sosyal varlıklara yönelik olarak duygusal, davranışsal ve bilişsel bileşenlerle olumlu ya da olumsuz tepkiler verme eğilimi olarak tanımlanmaktadır. Yöneticiler de, bir yönetici için esas olan gereklilikler konusunda mevcut rol şemalarına ne kadar uyduklarına göre olumlu veya olumsuz değerlendirmelere tabi tutulmaktadır (Drosos & Antoniou, 2019, s. 364).

Liderlik pozisyonlarındaki başarılarına rağmen, kadınların hayatın hem ekonomik hem de politik alanlarında yönetim pozisyonlarında kronik olarak yetersiz temsil edilmesi, yönetimde kadınlara yönelik olumsuz tutumların kökenlerini anlamayı gerekli kılmaktadır. Bu nedenle, kadın yöneticilere yönelik tutumlar, küresel düzeyde geniş çapta araştırılmaktadır. Aksi takdirde, kadın yöneticilere yönelik olumsuz tutumları değiştirmeye yönelik etkili adımlar atılması mümkün değildir (Aycan vd., 2012, s. 427).

Literatürde kadın yöneticilere yönelik tutumları değerlendirmek için çeşitli ölçekler geliştirilmiştir. Bu ölçeklerden biri Aycan vd. (2012) tarafından geliştirilen Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum Ölçeği (Attitudes Towards Women Managers-ATWoM)'dir. Literatürdeki mevcut ölçeklerin bir dizi psikometrik soruna sahip olması sebebiyle geliştirilen ölçeğin psikometrik özellikleri diğer ölçeklere göre daha iyi olarak bulunmuştur. Ulusal ve uluslararası çalışmalarda (Asar & Çelikten, 2016; Drosos & Antoniou, 2019; Koçdaş vd., 2017) da yaygın olarak kullanılan ölçek, yönetici olarak kadınlara yönelik tutumları üç boyutta değerlendirmektedir: 1) profesyonel çalışma davranışları (görevi yürütme davranışları), 2) kişilerarası ilişkiler (ilişkileri yönetme davranışları) ve 3) çalışma ahlakı (iş etiği) (Aycan vd., 2012, s. 445-446). Bu boyutlar aşağıda açıklanmaktadır.

1.1. Profesyonel çalışma davranışları

Profesyonel çalışma davranışları boyutu, kadın yöneticilerin karar ve davranışlarındaki profesyonellik düzeyini açıklamaktadır (Aycan vd., 2012, s. 445).

1.2. Kişilerarası ilişkiler

Kişilerarası ilişkiler boyutu, kadın yöneticilerin empati yeteneklerini ve çalışanları ile kurdukları iletişimi ortaya koymaya yöneliktir (Aycan vd., 2012, s. 445).

1.3. Çalışma ahlakı

Son boyut olan çalışma ahlakı boyutu, kadın yöneticilerin çalışma alışkanlıklarıyla ilgilidir (Aycan vd., 2012, s. 445).

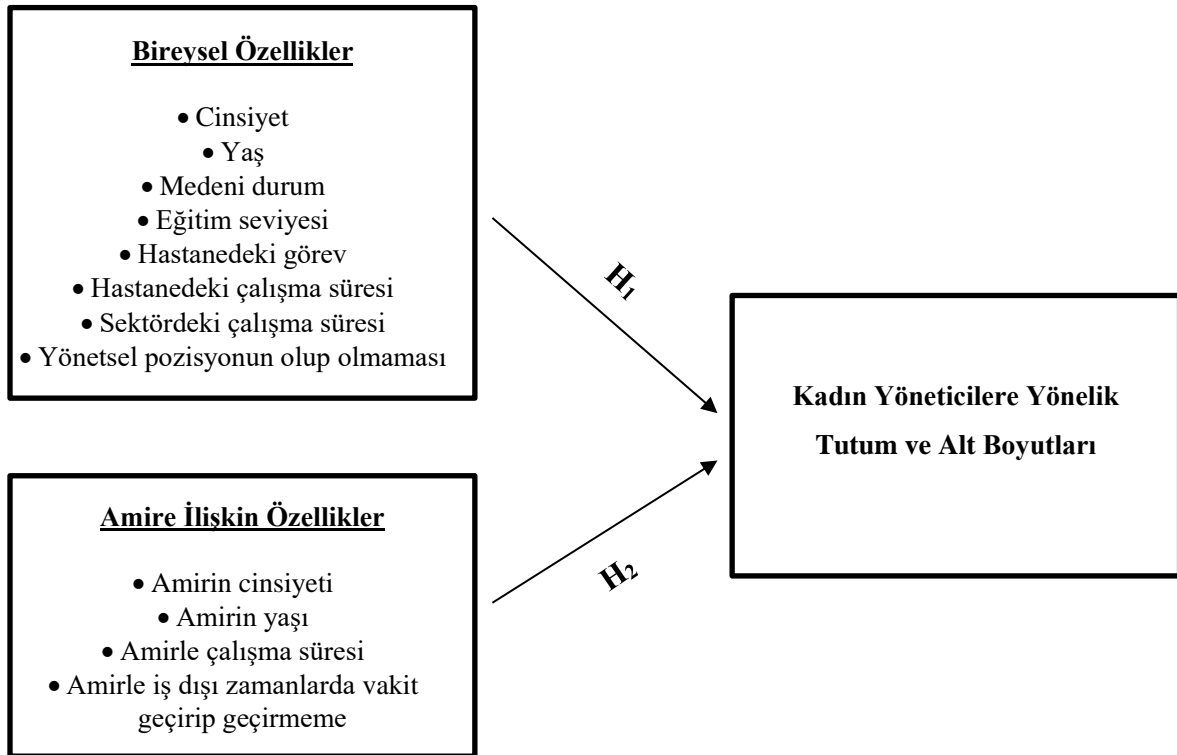
2. Gereç ve Yöntem

2.1. Araştırmanın amacı ve modeli

Bu araştırmanın amacı, bir üniversite hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumları ve bu tutumların çeşitli bireysel ve amire ilişkin özelliklere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya koymaktır. Bu bağlamda araştırma kapsamında ilgili literatür taranarak geliştirilen hipotezler şu şekildedir (bkz. Şekil 1):

H₁: Sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumları ve alt boyutlarıyla ilgili değerlendirmeleri bireysel özelliklerine göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.

H₂: Sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumları ve alt boyutlarıyla ilgili değerlendirmeleri amirlerine ilişkin özelliklere göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.



Şekil 1. Araştırma modeli

2.2. Araştırmanın evren ve örnekleme

Tanımlayıcı ve kesitsel tipte olan bu araştırmanın evrenini, Karadeniz Bölgesi'nde faaliyet gösteren bir üniversite hastanesinde Ocak-Nisan 2022 tarihleri arasında fiili olarak görev yapan doktor, hemşire, diğer sağlık personeli (ebe, fizyoterapist, diyetisyen, eczacı, sağlık memuru vs.) ve idari personel (büro personeli, bilgisayar işletmeni vs.) oluşturmaktadır. Araştırmanın yürütüldüğü esnada hastanede 755 hemşire ve ebe, 747 doktor, 504 idari personel ve 363 diğer sağlık personeli olmak üzere toplam 2.369 çalışan görev yapmaktadır. Söz konusu evren içerisinde yeterli sayıda bireyi kapsayan örneklemin tespiti için evreni bilinen örneklem hesaplama formülü kullanılmış ve %95 güven aralığında, %5 yanılma payı ve %50 görülme oranı ile ulaşılması gereken minimum örneklem büyüklüğü 330 olarak tespit edilmiştir. Bu araştırmada da 330 sağlık çalışanına ulaşılmıştır. Araştırmanın yürütülebilmesi için Karadeniz Teknik Üniversitesi Tıp Fakültesi Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'ndan gerekli izin alınmıştır (Karar Tarihi: 09.12.2021, Karar Sayı No: 24237859-892).

2.3. Veri toplama yöntemi

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket formu kullanılmıştır. Formlar yüz yüze görüşme yolu ile dağıtılmış ve dağıtılmadan önce araştırma hakkında çalışanlara bilgi verilmiştir. Anket formu, kişisel bilgi formu ve kadın yöneticilere yönelik tutum ölçeği olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; katılımcıların cinsiyeti, yaşı, medeni durumu, eğitim seviyesi, hastanedeki görevi, şu anki işyerinde ve genel olarak sağlık sektöründe toplam çalışma süresi, herhangi bir yönetsel pozisyonda bulunup bulunmadığı, amirinin yaşı ve cinsiyeti, amiriyle kaç yıldır birlikte çalıştığı ve iş dışı zamanlarda vakit geçirip geçirmediği hakkında toplam 12 soru yer almaktadır.

İkinci bölümde ise, sağlık çalışanlarının kadın yöneticileri nasıl algıladıklarını ortaya koymak amacıyla kullanılan "Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum Ölçeği" bulunmaktadır. Söz konusu ölçek Ayca vd. (2012) tarafından geliştirilmiş olup profesyonel çalışma davranışları, kişiler arası ilişkiler ve çalışma ahlakı olmak üzere 3 boyut ve 29 maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki ilk 15 madde profesyonel çalışma davranışları boyutunu oluşturmakta olup boyuttaki tüm maddelerin ters kodlanması gerekmektedir. Ölçekteki 16-25 aralığındaki 10 madde kişilerarası ilişkiler boyutuna aittir. Son boyut olan çalışma ahlakı ise, ölçekteki son dört maddeden oluşmaktadır. 7'li Likert tipinde olan (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 7=Kesinlikle Katılıyorum) ölçekten alınabilecek yüksek skorlar çalışanların kadınların yönetici olmasına karşı olumlu tutuma sahip olduğunu göstermektedir.

2.4. Araştırma verilerinin analizi

Araştırmada toplanan veriler SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) 26.0 paket programından yararlanılarak analiz edilmiştir. Sağlık çalışanlarının bireysel özellikleri ve amirlerine ilişkin özelliklerle ilgili tanımlayıcı bulguları ortaya koymak amacıyla frekans ve yüzdeler, araştırmanın temel değişkeni olan çalışanların kadın yöneticilere yönelik tutumuna ilişkin tanımlayıcı bulguları ortaya koymak için ise minimum ve maksimum değerler, ortalama ve standart sapma kullanılmıştır.

Çalışmada kadın yöneticilere yönelik tutuma ilişkin verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini ortaya koymak amacıyla çarpıklık ve basıklık ölçülerinden yararlanılmıştır. Bu çalışmada Garson (2012, s. 18-19) ile Hahs-Vaughn & Lomax (2020, s. 128-129)'ın normal dağılım için kabul edilebilir sınırlar olarak belirlediği -2 ile +2 aralığı benimsenmiştir. Araştırmada "Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum Ölçeği" için bulunan çarpıklık değeri -0.734, basıklık değeri ise -0.108 olarak tespit edildiği için ölçeğe ilişkin verilerin normal dağılım gösterdiği ifade edilebilir. Bu nedenle parametrik testlerden iki ortalama arasındaki farkın önemlilik testi, tek yönlü varyans analizi ve Post-hoc testlerinden Scheffe testi kullanılmıştır. Yapılan tüm analizlerde alfa düzeyi 0,05 alınmıştır.

2.5. Araştırmanın sınırlılıkları

Araştırma, Karadeniz Bölgesi'nde faaliyet gösteren bir üniversite hastanesinde yürütülmüştür. Bu nedenle elde edilen sonuçlar araştırmanın yürütüldüğü hastanede görev yapan kişilerin değerlendirmeleri ile sınırlıdır ve diğer hastanelerdeki ya da sektörlerdeki çalışanlara genelleme yapılamamaktadır.

3. Bulgular

3.1. Tanımlayıcı bulgular

Tablo 1'de araştırmaya katılan 330 sağlık çalışanına ait tanımlayıcı bulgular yer almaktadır. Elde edilen verilere göre; araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının %70,3'ü kadın, %52,7'si 34 yaş ve altında, %58,2 ise evlidir. Katılımcıların %37,9'u lisans düzeyinde eğitime sahiptir. Araştırmaya katılanların %40,6'sı araştırmanın yürütüldüğü hastanede diğer sağlık çalışanı olarak görev yaparken, %58,2'sinin söz konusu hastanede ortalama çalışma süresi 10 yıl ve altındadır. Sağlık çalışanlarının sektördeki toplam çalışma süresine bakıldığında, %57'sinin 11 yıl ve altında çalışma süresine sahip olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %7'si şu an görev yaptıkları kurumda yönetsel bir pozisyonlarının bulunduğunu ifade etmişlerdir.

Tablo 1. Katılımcıların bireysel özellikleri

Değişkenler		Sayı	%
<i>Cinsiyet</i>	Kadın	232	70,3
	Erkek	98	29,7
<i>Yaş</i>	≤ 34 yaş	174	52,7
	≥ 35 yaş	156	47,3
<i>Medeni Durum</i>	Bekar	138	41,8
	Evli	192	58,2
<i>Eğitim Seviyesi</i>	Lise	62	18,8
	Önlisans	98	29,7
	Lisans	125	37,9
	Lisansüstü	45	13,6
<i>Hastanedeki Görev</i>	Doktor	56	17,0
	Hemşire	79	23,9
	Diğer Sağlık Çalışanı	134	40,6
	İdari Personel	61	18,5
<i>Şu Anki Hastanede Çalışma Süresi</i>	≤ 10 yıl	192	58,2
	≥ 11 yıl	138	41,8
<i>Sektörde Çalışma Süresi</i>	≤ 11 yıl	188	57,0
	≥ 12 yıl	142	43,0
<i>Yönetmel Pozisyonun Olup Olmaması</i>	Evet	23	7,0
	Hayır	307	93,0
TOPLAM		330	100

Tablo 2’de sağlık çalışanlarının amirlerine ilişkin bazı tanımlayıcı bulgular gösterilmektedir. Elde edilen verilere göre, sağlık çalışanlarının amirlerinin yarısından fazlası (%55,2) erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların %73,6’sının amiri 41 yaş ve üzerindedir. Sağlık çalışanlarının %65,5’i amirleriyle 5 yıl ve altında bir süredir birlikte çalıştığını belirtirken, %30,9’u amirleriyle iş dışı zamanlarda da vakit geçirdiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 1. Katılımcıların amirlerine ilişkin özellikler

Değişkenler		Sayı	%
<i>Amirin Cinsiyeti</i>	Kadın	148	44,8
	Erkek	182	55,2
<i>Amirin Yaşı</i>	≤ 40 yaş	87	26,4
	≥ 41 yaş	243	73,6
<i>Amirle Çalışma Süresi</i>	≤ 5 yıl	216	65,5
	≥ 6 yıl	114	34,5
<i>Amirle İş Dışı Zamanlarda Vakit Geçirip Geçirmeme</i>	Evet	102	30,9
	Hayır	228	69,1
TOPLAM		330	100

Tablo 3'te araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarına ilişkin minimum-maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri bulunmaktadır. Buna göre; katılımcıların kadın yöneticilere yönelik tutum alt boyutları içerisinde en yüksek ortalamayı profesyonel çalışma davranışları ($5,55 \pm 1,26$), en düşük ortalamayı ise kişilerarası ilişkiler ($5,12 \pm 1,40$) alt boyutlarına verdikleri görülmektedir. Çalışanların kadın yöneticilere yönelik genel tutum ortalaması ise $5,38 \pm 1,12$ 'dir. Araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumları 7'li Likert tipi bir ölçek ile değerlendirildiği ve ölçekten alınacak yüksek skorlar çalışanların kadınların yönetici olmasına karşı olumlu tutuma sahip olduğunu gösterdiği için, bu araştırmada elde edilen ortalama katılımcıların kadın yöneticilere yönelik tutumlarının olumlu düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Katılımcıların kadın yöneticilere yönelik tutumlarına ilişkin minimum-maksimum, ortalama ve standart sapma değerleri

Kadın Yöneticilere Yönelik Genel Tutum ve Alt Boyutları	Minimum	Maksimum	Ortalama	Standart Sapma
Profesyonel Çalışma Davranışları	1,00	7,00	5,55	1,26
Kişilerarası İlişkiler	1,00	7,00	5,12	1,40
Çalışma Ahlakı	1,00	7,00	5,43	1,41
Genel Tutum	2,14	7,00	5,38	1,12

3.2. Hipotezlere ilişkin bulgular

Tablo 4'te sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarını bireysel özelliklere göre karşılaştıran test sonuçları gösterilmektedir. Buna göre; sağlık çalışanlarının profesyonel çalışma davranışı boyutuna ilişkin tutumlarının yaş ($t=2,123$; $p=0,035$), medeni durum ($t=2,434$; $p=0,015$), hastanede toplam çalışma süresi ($t=2,183$; $p=0,030$) ve sektörde toplam çalışma süresi ($t=2,457$; $p=0,015$) açısından anlamlı farklılıklar gösterdiği bulunmuştur.

Analiz sonuçlarına göre; 34 yaş ve altındaki çalışanların profesyonel çalışma davranışı boyutu ortalamaları ($5,70 \pm 1,25$) 35 yaş ve üzerinelere göre ($5,40 \pm 1,30$), bekar çalışanların profesyonel çalışma davranışı boyutu ortalamaları ($5,75 \pm 1,16$) evlilere göre ($5,40 \pm 1,33$), hastanede 10 yıl ve altında çalışma süresine sahip katılımcıların profesyonel çalışma davranışı boyutu ortalamaları ($5,68 \pm 1,25$) 11 yıl ve üstünde çalışma süresine sahip olanlara ($5,37 \pm 1,26$) göre ve sektörde 11 yıl ve altında çalışma süresine sahip olan çalışanların profesyonel çalışma davranışı boyutu ortalamaları ($5,70 \pm 1,23$) 12 yıl ve üstünde çalışma süresine sahip olanlara göre ($5,35 \pm 1,29$) daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 4. Katılımcıların bireysel özelliklerine göre kadın yöneticilere yönelik tutumları

Değişkenler	Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum ve Alt Boyutları							
	Profesyonel Çalışma Davranışları		Kişilerarası İlişkiler		Çalışma Ahlakı		Genel Tutum	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Cinsiyet								
Kadın	5,60	1,26	5,22	1,36	5,55	1,35	5,47	1,10
Erkek	5,42	1,27	4,91	1,48	5,16	1,53	5,21	1,12
	t=1,194; p=0,233		t=1,813; p=0,071		t=2,269; p=0,024		t=1,889; p=0,060	
Yaş								
≤ 34 yaş	5,70	1,25	5,32	1,34	5,64	1,28	5,56	1,11
≥ 35 yaş	5,40	1,30	4,92	1,46	5,21	1,52	5,20	1,09
	t=2,123; p=0,035		t=2,655; p=0,008		t=2,691; p=0,008		t=2,888; p=0,004	
Medeni Durum								
Bekar	5,75	1,16	5,45	1,25	5,68	1,30	5,64	1,01
Evli	5,40	1,33	4,90	1,48	5,27	1,48	5,21	1,16
	t=2,434; p=0,015		t=3,639; p<0,001		t=2,605; p=0,010		t=3,440; p=0,001	
Eğitim Seviyesi								
Lise	5,23	1,34	4,93	1,38	5,15	1,46	5,12	1,20
Önlisans	5,53	1,33	5,12	1,47	5,35	1,53	5,37	1,61
Lisans	5,69	1,20	5,07	1,44	5,42	1,44	5,44	1,10
Lisansüstü	5,66	1,15	5,58	1,13	6,04	0,73	5,69	0,88
	F=1,957; p=0,120		F=2,080; p=0,103		F=3,773; p=0,011		F=2,425; p=0,066	
Hastanedeki Görev								
Doktor	5,92	1,11	5,49	1,13	5,90	0,91	5,76	0,89
Hemşire	5,45	1,38	5,10	1,55	5,56	1,49	5,34	1,27
Diğer Sağlık Pers.	5,51	1,30	5,11	1,40	5,35	1,41	5,35	1,12
İdari Personel	5,45	1,14	4,90	1,44	5,04	1,58	5,20	1,03
	F=1,893; p=0,131		F=1,809; p=0,145		F=4,084; p=0,007		F=2,839; p=0,038	
Hastanedeki Çalışma Süresi								
≤ 10 yıl	5,68	1,25	5,43	1,26	5,77	1,20	5,60	1,08
≥ 11 yıl	5,37	1,26	4,71	1,49	4,96	1,55	5,08	1,09
	t=2,183; p=0,030		t=4,612; p<0,001		t=5,137; p<0,001		t=4,280; p<0,001	
Sektörde Çalışma Süresi								
≤ 11 yıl	5,70	1,23	5,38	1,32	5,68	1,26	5,59	1,10
≥ 12 yıl	5,35	1,29	4,79	1,45	5,10	1,55	5,12	1,09
	t=2,457; p=0,015		t=3,867; p<0,001		t=3,632; p<0,001		t=3,796; p<0,001	
Yönetmel Pozisyonun Olup Olmaması								
Evet	5,37	1,22	5,06	1,55	5,29	1,34	5,25	1,13
Hayır	5,56	1,27	5,13	1,40	5,44	1,42	5,40	1,12
	t=-0,689; p=0,491		t=-0,247; p=0,805		t=-0,501; p=0,617		t=-0,600; p=0,549	

p<0,05

Katılımcıların kişilerarası ilişkiler boyutuna ilişkin tutumlarına bakıldığında; bu tutumların yaş (t=2,655; p=0,008), medeni durum (t=3,639; p<0,001), hastanede toplam çalışma süresi (t=4,612; p<0,001) ve sektörde toplam çalışma süresi açısından (t=3,867; p<0,001) istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre; 34 yaş ve

altındaki çalışanların kişilerarası ilişkiler boyutu ortalamaları (5,32±1,34) 35 yaş ve üzerinelere göre (4,92±1,46), bekarların kişilerarası ilişkiler boyutu ortalamaları (5,45±1,25) evlilere göre (4,90±1,48) göre, hastanede 10 yıl ve altında çalışma süresine sahip katılımcıların kişilerarası ilişkiler boyutu ortalamaları (5,43±1,26) 11 yıl ve üstünde çalışma süresine sahip olanlara göre (4,71±1,49) ve sektörde 11 yıl ve altında çalışma süresine sahip çalışanların kişilerarası ilişkiler boyutu ortalamaları (5,38±1,32) 12 yıl ve üstünde çalışma süresine sahip olanlara göre (4,79±1,45) daha yüksek bulunmuştur.

Çalışma ahlakı boyutuna ilişkin tutumlarına bakıldığında; katılımcıların bu boyutuna ilişkin tutumlarının cinsiyet (t=2,269; p=0,024), yaş (t=2,691; p=0,008), medeni durum (t=2,605; p=0,010), eğitim seviyesi (F=3,773; p=0,011), hastanedeki görev (F=4,084; p=0,007), hastanede toplam çalışma süresi (t=5,137; p<0,001) ve sektörde toplam çalışma süresi (t=3,632; p<0,001) açısından anlamlı farklılıklar gösterdiği ortaya konulmuştur. Analiz sonuçlarına göre; kadın katılımcıların çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (5,55±1,35) erkeklere göre (5,16±1,53), 34 yaş ve altındakilerin çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (5,64±1,28) 35 yaş ve üzerinelere göre (5,21±1,52), bekarların çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (5,68±1,30) evlilere göre (5,27±1,48), lisansüstü eğitime sahip katılımcıların çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (6,04±0,73) lisans eğitime sahip olanlara göre (5,42±1,44), doktorların çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (5,90±0,91) hemşirelere göre (5,56±1,49), hastanede 10 yıl ve altında çalışma süresine sahip katılımcıların çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (5,77±1,20) 11 yıl ve üstünde çalışma süresine sahip olanlara göre (4,96±1,55) ve sektörde 11 yıl ve altında çalışma süresine sahip çalışanların çalışma ahlakı boyutu ortalamaları (5,68±1,26) 12 yıl ve üzerinde çalışma süresine sahip olanlara göre (5,10±1,55) daha yüksek bulunmuştur.

Kadın yöneticilere yönelik genel tutum açısından bakıldığında ise; katılımcıların genel tutumlarının yaş (t=2,888; p=0,004), medeni durum (t=3,440; p=0,001), hastanedeki görev (F=2,839; p=0,038), hastanede toplam çalışma süresi (t=4,280; p<0,001) ve sektörde toplam çalışma süresi (t=3,796; p<0,001) açısından anlamlı farklılıklar gösterdiği bulunmuştur. Elde edilen sonuçlara göre; 34 yaş ve altındakilerin genel tutum ortalamaları (5,56±1,11) 35 yaş ve üzerinelere göre (5,20±1,09), bekarların genel tutum ortalamaları (5,64±1,01) evlilere göre (5,21±1,16), doktorların genel tutum ortalamaları (5,76±0,89) hemşirelere göre (5,34±1,27) göre, hastanede 10 yıl ve altında çalışma süresine sahip katılımcıların genel tutum ortalamaları (5,60±1,08) 11 yıl ve üstünde çalışma süresine sahip olanlara göre (5,08±1,09) ve sektörde 11 yıl ve altında çalışma süresine sahip çalışanların genel tutum ortalamaları (5,59±1,10) 12 yıl ve üzerinde çalışma süresi bulunanlara göre (5,12±1,09) daha yüksek bulunmuştur. Ulaşılan bu

bulgular doğrultusunda; kurulan H₁ hipotezi cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim seviyesi, hastanedeki görev, şu anki hastanede ve sektörde çalışma süresi değişkenleri açısından kabul edilmiştir.

Tablo 5’te sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarını amirlerine ilişkin özelliklerine göre karşılaştıran analiz sonuçları görülmektedir. Çalışanların profesyonel çalışma davranışı boyutu ortalamalarının sadece amirle iş dışı zamanlarda vakit geçirip geçirmeme değişkenine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir (t=2,347; p=0,020). Buna göre; amiriyle iş dışı zamanlarda vakit geçiren katılımcıların profesyonel çalışma davranışı boyutu ortalaması (5,78±1,08) iş dışı zamanlarda vakit geçirmeyen katılımcıların ortalamasına (5,45±1,33) göre daha yüksek bulunmuştur.

Tablo 5. Katılımcıların amirlerine ilişkin özelliklere göre kadın yöneticilere yönelik tutumları

Değişkenler	Kadın Yöneticilere Yönelik Tutum ve Alt Boyutları							
	Profesyonel Çalışma Davranışları		Kişilerarası İlişkiler		Çalışma Ahlakı		Genel Tutum	
	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.	Ort.	S.S.
Amirin Cinsiyeti								
Kadın	5,56	1,29	5,24	1,40	5,61	1,33	5,46	1,14
Erkek	5,55	1,25	5,04	1,42	5,28	1,47	5,34	1,10
	t=0,075; p=0,941		t=1,308; p=0,192		t=2,094; p=0,037		t=0,977; p=0,329	
Amirin Yaşı								
≤ 40 yaş	5,70	1,23	5,25	1,29	5,78	1,05	5,55	1,07
≥ 41 yaş	5,50	1,28	5,08	1,45	5,31	1,50	5,33	1,13
	t=1,247; p=0,213		t=0,941; p=0,347		t=3,208; p=0,002		t=1,616; p=0,107	
Amirle Çalışma Süresi								
≤ 5 yıl	5,57	1,27	5,12	1,45	5,41	1,40	5,39	1,15
≥ 6 yıl	5,51	1,28	5,14	1,34	5,48	1,44	5,38	1,05
	t=0,353; p=0,725		t=-0,113; p=0,910		t=-0,429; p=0,668		t=0,084; p=0,933	
Amirle İş Dışı Zamanlarda Vakit Geçirip Geçirmeme								
Evet	5,78	1,08	5,31	1,39	5,74	1,49	5,61	0,96
Hayır	5,45	1,33	5,04	1,41	5,30	1,36	5,29	1,17
	t=2,347; p=0,020		t=1,631; p=0,104		t=2,672; p=0,008		t=2,648; p=0,009	

p<0,05

Katılımcıların çalışma ahlakı boyutuna ilişkin tutumlarına bakıldığında; bu tutumların amirin cinsiyeti (t=2,094; p=0,037), amirin yaşı (t=3,208; p=0,002) ve amirle iş dışı zamanlarda vakit geçirip geçirmeme değişkenlerine (t=2,672; p=0,008) göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği saptanmıştır. Buna göre; amiri kadın olan katılımcıların çalışma ahlakı boyutuna ilişkin ortalamaları (5,61±1,33) amiri erkek olanlara göre (5,28±1,47), amiri 40 yaş ve altında olan katılımcıların çalışma ahlakı boyutuna ilişkin ortalamaları (5,78±1,05) amiri 41

yaş ve üzerinde olan katılımcılara göre ($5,31\pm 1,50$), amiriyle iş dışı zamanlarda vakit geçiren katılımcıların çalışma ahlakı boyutuna ilişkin ortalamaları ($5,74\pm 1,49$) amiriyle iş dışı zamanlarda vakit geçirmeyen katılımcılara göre ($5,30\pm 1,36$) daha yüksek bulunmuştur. Ulaşılan bu bulgular doğrultusunda; kurulan H_2 hipotezi amirin cinsiyeti, amirin yaşı ve amirle iş dışı zamanlarda vakit geçirip geçirmeme değişkenleri açısından kabul edilmiştir.

4. Tartışma

Uluslararası literatürde, kadın yöneticilere yönelik tutum 1970’li yıllardan itibaren popüler konular arasında yer almaya başlamıştır. Örneğin; Schein (1973, s. 95, 1975, s. 340) Amerika’da sigorta sektöründe erkek ve kadın yöneticilerle gerçekleştirdiği çalışmalarda, başarılı yöneticilerin sahip olduğu düşünülen mizaç, tutum ve özelliklerin kadınlardan ziyade erkeklere atfedildiğini tespit etmiş ve bu çalışmalar sonucunda kadınların yönetim kademelerinde ilerlemesine yönelik psikolojik bir engel oluşturan “yönetici gibi düşün-erkek gibi düşün” fenomenin varlığını ortaya koymuştur. Türkiye’de ise özellikle 2000’li yıllardan itibaren başta eğitim olmak üzere birçok sektörde çalışanların kadın yöneticilere yönelik tutumlarını ortaya koymak amacıyla çeşitli araştırmalar (Asar & Çelikten, 2016; Bakan vd., 2022; Erbek & Çoğaltay, 2022; Güney vd., 2006; Koca vd., 2009; Sayın & Balcı, 2019) yürütülmeye başlanmıştır.

Kadınlar için önemli bir istihdam kaynağı olan sağlık sektörü bazında bakıldığında ise, bu konuda yürütülen çalışmaların (Akkum & Ulusoy, 2019; Gürfidan Alan, 2022; Koçdaş vd., 2017; Kutlu & Akbulut, 2020; Semiz & Tekin, 2021) diğer sektörlerle nazaran daha sınırlı sayıda olduğu söylenebilir. Bu kapsamda bu araştırma ile; bir üniversite hastanesinde görev yapan sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumları ve bu tutumların çalışanların bireysel ve amire ilişkin özelliklerine göre farklılık gösterip göstermediği ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Böylece elde edilen sonuçlarla hem ilgili yazına hem de kadınların sağlık sektöründe yönetim kademelerindeki temsiliyetlerinde var olan eşitsizliği gidermeye yönelik etkili politikaların geliştirilmesine katkıda bulunulması amaçlanmıştır.

Yapılan araştırma sonucunda; araştırmaya katılan sağlık çalışanlarının, kadın yöneticilere yönelik tutumları açısından tüm alt boyutlarda olumlu bir tutuma sahip oldukları ve özellikle profesyonel çalışma davranışları alt boyutunun daha çok ön plana çıktığı tespit edilmiştir. Profesyonel çalışma davranışı boyutu; yönetici kadınların olaylara nesnel yaklaşabilme, detaylara boğulmama, zorluklarla mücadele edebilme gibi nitelikleri ile ilgidir. Dolayısıyla, elde edilen bu bulgu, katılımcıların kadın yöneticilerin karar ve davranışlarındaki profesyonellik düzeyini daha yüksek olarak algıladıklarını göstermektedir. Araştırmada, sağlık

çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik genel tutumlarının da olumlu olduğu belirlenmiştir. Akkum & Ulusoy (2019, s. 1001), Koçdaş vd. (2017, s. 21) ve Kutlu & Akbulut (2020, s. 4) tarafından sağlık çalışanları üzerinde yürütülen çalışmalarda ise, hem alt boyutlar hem de genel tutum açısından daha düşük ortalamalar tespit edilmiştir. Bu durum, zaman içerisinde sağlık sektöründe kadın yöneticilere yönelik tutumda bir iyileşme olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmada; sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarının çalışanların bireysel özelliklerinden cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim seviyesi, hastanedeki görev, hastanede ve sektörde toplam çalışma süresi değişkenlerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Cinsiyet değişkeni açısından bakıldığında elde edilen bulgular, kadın sağlık çalışanlarının özellikle çalışma ahlakı boyutunda kadın yöneticilere yönelik tutumlarının daha olumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Her ne kadar istatistiksel olarak anlamlı bulunmasa da, diğer boyutlar bazında ve genel anlamda da kadınların kadın yöneticiler hakkında daha olumlu bir tutuma sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu bulgu, literatürle de uyumluluk göstermektedir (Akkum & Ulusoy, 2019, s. 1002; Koçdaş vd., 2017, s. 21; Kutlu & Akbulut, 2020, s. 4-5). Kadın yöneticilere yönelik olumsuz tutumların muhtemel nedenlerinden biri, toplumsal cinsiyete ilişkin kültürel inanç ve şemalardır. Bu kültürel inançlar, şemalar veya beklentiler bir toplumdaki cinsiyet rollerini oluşturmakta ve bireyler de bu rolleri sosyalleşme süreciyle içselleştirmektedir (Akpınar-Sposito, 2013, s. 10). Geleneksel roller kadınlardan ev işleriyle ilgilenmesini, erkeklerden ise ailenin geçimini sağlamasını beklemektedir (Moazam & Shekhani, 2018, s. 712). Erkek veya kadının işlerinin ne olduğuna yönelik bu kültürel ve sosyal tutumlar işyerlerinde ücret eşitsizlikleri, cinsel taciz, kariyer geliştirme fırsatlarının geri çevrilmesi veya terfi fırsatlarının azlığı gibi mesleki ayrımcılık biçimlerine yol açmaktadır. Dolayısıyla kadın olmak ve ev dışında çalışmak, işyerindeki eşitsizlik gerçeğine karşı daha fazla dikkatli olmayı gerektirmektedir (Akpınar-Sposito, 2013, s. 3). Bu nedenle kadın sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere karşı daha olumlu bir tutum içerisinde olduğu söylenebilir. Ek olarak elde edilen bu sonuç, araştırmanın yapıldığı hastanede erkek çalışanlar arasında Schein'in 1970'lerde ortaya koyduğu "yönetici gibi düşün, erkek gibi düşün" fenomeninin varlığının ve yönetim ve yönetici kavramlarına yönelik geleneksel anlayışın izlerinin halen kısmen de olsa devam ettiğini göstermektedir.

Araştırmada yaş değişkeni açısından yapılan incelemelerde, yaşça genç olan sağlık çalışanlarının bütün boyutlarda ve genel anlamda kadın yöneticilere yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu saptanmıştır. Ulaşılan bu bulgu ile ilgili olarak literatürde sağlık alanında yürütülen çalışmalarda yaş değişkeniyle ilgili olarak istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık

bulunmadığı tespit edilmiştir (Akkum & Ulusoy, 2019, s. 1004; Gürfidan Alan, 2022, s. 39). Kutlu & Akbulut (2020, s. 5)'un çalışmasında da istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç elde edilmemesine rağmen, araştırmacılar genç çalışanların kadın yöneticilere yönelik daha olumlu tutuma sahip olduğunu belirlemişlerdir. Bu bulgu sağlık sektöründe istihdam edilen yeni nesil çalışanların yönetsel kademelerde cinsiyet eşitliğine daha fazla önem verdiğini ve kadın yöneticileri daha kolay kabullenip benimsediklerini göstermektedir.

Medeni durum değişkeni bazında bakıldığında, bu çalışmada bekar olan sağlık çalışanlarının bütün boyutlarda ve genel anlamda kadın yöneticilere yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Literatürde sağlık alanında yapılan çeşitli araştırmalarda ise bu değişken açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir (Akkum & Ulusoy, 2019, s. 1004; Gürfidan Alan, 2022, s. 40; Semiz & Tekin, 2021, s. 80-81). Kutlu & Akbulut (2020, s. 5)'un çalışmasında da istatistiksel olarak anlamlı bir sonuç bulunamamasına karşın, bekar çalışanların kadın yöneticilere yönelik daha olumlu bir tutuma sahip olduğu tespit edilmiştir. Pek çok toplumda ataerkil düşünce yapısı halen varlığını devam ettirmektedir. Bu yapıda; erkekler iş dünyasını, toplumu ve hatta ülkeyi yönetirken, tüm aileden yalnızca kadınlar sorumlu olmaktadır ve bu nedenle aile, kadının kimliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelmektedir. Yaşamın evreleri açısından bakıldığında; yine bu yapıda kadınlara sadece evlilik öncesi dönemde kariyer hedeflerini gerçekleştirmeleri için izin verilirken, evlendikten sonraki dönemde ise kadınların birincil görevinin eviyle ilgilenmek olduğu düşünülmektedir (Bowen vd., 2007, s. 279). Bu düşünce yapısının ülkemizde de varlığını sürdürdüğü göz önüne alındığında, bekarların kadın yöneticilere yönelik olarak daha olumlu bir tutuma sahip olmasının beklendiği bir bulgu olduğu söylenebilir. Başka bir deyişle; kişiler bekarken kadın yöneticiler karşısında daha olumlu bir düşünce içerisinde olurken, evlilikle beraber bireylerin bu düşüncelerinin de değişkenlik gösterdiği, ataerkil düşünce yapısına doğru evrildiği ifade edilebilir.

Çalışmada, eğitim seviyesi açısından yapılan incelemelerde, lisansüstü eğitime sahip çalışanların lise düzeyinde eğitime sahip olanlara göre çalışma ahlakı boyutunda kadın yöneticilere yönelik olarak daha olumlu bir tutuma sahip olduğu tespit edilmiştir. Akkum & Ulusoy (2019, s. 50) tarafından yürütülen araştırmada da benzer şekilde, yüksek lisans veya doktora mezunlarının lise veya ön lisans mezunlarına göre hem çalışma ahlakı boyutu hem de kadın yöneticilere yönelik genel tutumlarının daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Kutlu & Akbulut (2020, s. 5-6) tarafından yapılan çalışmada ise, önlisans mezunlarının profesyonel çalışma davranışı boyutunda lise mezunlarına göre daha olumlu bir tutuma sahip oldukları

saptanmıştır. Araştırma sonuçlarından da görüldüğü üzere; eğitim, kadın yöneticilere yönelik tutumlar açısından önemli rol oynayan bir diğer faktördür. Örgün eğitim sürecinde kazanılan yeni bilgi ve farkındalıklarla, kadın yöneticilere yönelik zihniyet ve tutumlar değişebilmekte, güçlü şekilde benimsenen bazı sabit fikir ve inançlar kaybolabilmektedir.

Hastanedeki görevleri açısından bakıldığında, bu araştırmada doktorların çalışma ahlakı boyutu ve kadın yöneticilere yönelik genel tutumlarının idari personele göre daha olumlu olduğu saptanmıştır. Koçdaş vd. (2017, s. 21-22) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, hemşirelerin çalışma ahlakı ve kişiler arası ilişkiler boyutunda kadın yöneticilere karşı daha olumlu bir tutuma sahip olduğu tespit edilmiştir. Kutlu & Akbulut (2020, s. 5)'un çalışmasında ise, diğer sağlık personelinin daha olumlu, teknisyen ve idari personel grubunun ise daha olumsuz bir tutumda oldukları belirlenmiştir. Bu bulgular esasında sağlık kurumlarının hizmet sunum boyutunda görev alan doktor, hemşire gibi meslek gruplarının kadın yöneticileri daha kolay kabul edip benimsediklerini, idari kesimde çalışan personel arasında ise halen kadın yöneticileri kabul etmede sorunlar olduğunu göstermektedir.

Araştırmada, hastanede ve sağlık sektöründe toplam çalışma süresi daha az olan çalışanların bütün boyutlarda ve genel anlamda kadın yöneticilere yönelik tutumlarının daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu bulgu Semiz & Tekin (2021, s. 82)'in sonuçlarıyla tutarlılık göstermemekte olup, bu çalışmalarda çalışma süresi veya mesleki deneyim süresi açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Ancak Kutlu & Akbulut (2020, s. 6)'un araştırmasında bu çalışmanın bulgusuyla benzer şekilde toplam çalışma süresi daha fazla olan çalışanların kadın yöneticilere yönelik tutumlarının daha olumsuz olduğu bulunmuştur. Bu sonuçlar; hem ileri yaştaki hem de daha fazla deneyime sahip olan bu çalışanların cinsiyet kalıplarını kıramadıklarını, bu çalışanlar arasında Schein (1973, 1975)'in “yönetici gibi düşün, erkek gibi düşün” fenomeninin varlığının halen geçerli olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada; sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarının çalışanların amirlerine ilişkin özelliklerden amirin cinsiyeti, yaşı ve amirle iş dışı zamanlarda vakit geçirip geçirmeme değişkenlerine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre; kadın bir amirle çalışan, amirinin yaşı 40 yaş ve altında olan ve amiriyle iş dışı zamanlarda da vakit geçiren sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumları daha olumludur. Amirin cinsiyeti açısından ulaşılan sonuç, kadın yöneticiyle çalışan kişilerin -cinsiyet fark etmeksizin- kadın yöneticileri anlayabilme fırsatı yakaladıklarını ve dolayısıyla onları daha olumlu değerlendirdiklerini göstermektedir. Başka bir deyişle; kadın yöneticiyle beraber çalışma konusunda kazanılan deneyimin, çalışanların sahip olduğu eski

klişeleri, basmakalıp fikirleri değiştirdiği söylenebilir. Amirin yaşı açısından bakıldığında ise, yaşça genç bir amirle çalışmanın personelin cinsiyet konusundaki basmakalıp fikirleri yıkmasını sağladığı ve dolayısıyla kadın yöneticilere yönelik daha olumlu tutuma sahip olmayı kolaylaştırdığı söylenebilir. Amirle iş dışı zamanlarda vakit geçirme fırsatının da yine benzer şekilde, çalışan ve yöneticilerin birbirini daha iyi tanmasına ve anlamasına olanak sağlayarak veya aralarında arkadaşlık ilişkisinin gelişmesiyle objektif ol(a)mayıp taraf tutmalarına neden olarak çalışanların kadın yöneticileri daha olumlu değerlendirmelerine aracılık ettiği ifade edilebilir.

SONUÇ

Dünya genelinde pek çok ülkede sağlık sektöründe işgücünün önemli bir kısmını kadınlar oluşturmasına rağmen, kadınların yönetim kademelerinde temsiliyetleri erkeklere göre oldukça azdır (Hyde & Hawkins, 2017, s. 1; Kaya & Alkan, 2021, s. 254; Mose, 2021, s. 124; Ürek vd., 2016, s. 285; WHO, 2019, s. 2). Bu durumun nedenlerinden biri, kadınların yönetsel kademelere doğru ilerlerken birçok tutumsal engelle karşı karşıya kalmasıdır.

Bu çalışmada, sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere ilişkin tutumları ve bu tutumların çalışanların çeşitli bireysel özelliklerine ve amirlerine ilişkin özelliklere göre farklılık gösterip göstermediği araştırılmıştır. Araştırmaya katılan sağlık çalışanları içerisinde özellikle erkeklerin, orta yaşın üzerinde olanların, evlilerin, eğitim düzeyi düşük olanların, hemşirelerin, hastanede ve sektörde daha uzun süredir çalışanların, amiri erkek olanların, ileri yaştaki amirlerle çalışanların ve amiriyle iş dışı zamanlarda vakit geçirmeyenlerin kadın yöneticilere yönelik olarak nispeten daha olumsuz tutuma sahip oldukları bulunmuştur. Bu kapsamda araştırmanın yürütüldüğü kurumda özellikle bu grupların olumsuz tutumlarını iyileştirebilmek adına bu tutumların nedenlerinin tespitine yönelik araştırmalar yürütülebilir. Bu araştırmalar aracılığıyla çalışanların kadın yöneticilere yönelik farkındalıkları artırılarak kadın yöneticileri daha kolay bir şekilde kabul edip benimsemeleri sağlanabilir. Ek olarak; işgücünün önemli bir kısmı kadınların oluşturduğu sağlık kurumlarında, etkili örgütsel politikalar ve cinsiyet eşitsizliği ile mücadele programları geliştirilerek kadın sağlık çalışanlarının üst düzey yönetim kademelerine ilerlemeleri sağlanabilir.

Sağlık sektöründe yaratacakları dönüştürücü etkiye rağmen, kadınların üst düzey yönetim kademelerinde var ol(a)maması önemli bir sorundur. Bu nedenle sağlık profesyonellerinin kadın yöneticilere yönelik tutumlarının anlaşılmasını sağlayacak daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır. Gelecekte bu konuda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara; yapılan bu çalışmanın örneklemini genişleterek, Türkiye genelinde farklı mülkiyetteki hastanelerde kadın yöneticilere

yönelik tutumları değerlendirmeleri önerilebilir. Kadın yöneticilere yönelik tutumu etkileyebilecek yaşanılan bölge, dini tutumlar, sahip olunan çocuk sayısı gibi çok sayıda başka değişken vardır. Bu değişkenlerin de dahil edildiği çalışmalar yürütülerek, kadınların üst düzey yönetim kademlerinde neden daha az temsil edildiği daha net bir şekilde ortaya koyulabilir. Sağlık çalışanlarının kadın yöneticilere yönelik tutumlarının derinlemesine görüşme yöntemiyle de araştırılması önemli sonuçların ortaya çıkmasını sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Akkum, B., & Ulusoy, H. (2019). Hastane çalışanlarının kadın yöneticilere karşı tutumlarının incelenmesi Sivas ve İstanbul örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(68), 996-1006.
- Akpınar-Sposito, C. (2013). Women in management research: theoretical perspectives. *4eme FrancoTchèque Trends in International Business, LYON, France*. pp.1-11. ffhalshs-00839365f.
- Asar, R., & Çelikten, M. (2016). Evaluation of the attitudes towards women managers working at educational institutions. *OPUS-Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 6(10), 8-19.
- Aycan, Z., Bayazit, M., Berkman, Y., Bolak Boratav, H. (2012). Attitudes towards women managers: development and validation of a new measure with Turkish samples. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 21(3), 426-455. <http://dx.doi.org/10.1080/1359432X.2011.557860>.
- Bakan, İ., Erşahan, B., & Kiraz, E. (2022). Yönetici olarak kadınlara karşı tutum. *Uluslararası Stratejik Boyut Dergisi*, 2(2), 124-140.
- Batool, S., & Tahir, M. (2015). Attitude towards female manager in Pakistan: evidence from banking, education, and telecom sector. *Dialogue (Pakistan)*, 10(4), 396-411.
- Boniol, M., Kunjumen, T., Nair, T. S., Siyam, A., Campbell, J., & Diallo, K. (2022). The global health workforce stock and distribution in 2020 and 2030: a threat to equity and 'universal' health coverage?. *BMJ Global Health*, 7(6), e009316. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2022-009316>.
- Bowen, C. C., Wu, Y., Hwang, C. E., & Scherer, R. F. (2007). Holding up half of the sky? attitudes toward women as managers in the People's Republic of China. *The International Journal of Human Resource Management*, 18(2), 268-283. <https://doi.org/10.1080/09585190601102455>.
- Davidson, M. J., & Burke, R. J. (2011). *Women in management worldwide: progress and prospects – an overview*. In M. J. Davidson and R. J. Burke (Eds.). *Women in management worldwide: progress and prospects* (2nd ed., ss. 1–18). Aldershot: Gower Publishing.
- Drosos, N., & Antoniou, A. (2019). *Attitudes toward women managers and female authority: an empirical study among women managers in Greece*. In A. Antoniou, C. Cooper and C. Gatrell (Eds.). *Women, business and leadership: gender and organizations* (ss. 362-378). Edward Elgar Publishing Limited.
- Erbek, D., & Çoğaltay, N. (2022). Öğretmenlerin toplumsal cinsiyet algıları ve kadın yöneticilere karşı tutumları arasındaki ilişki. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(45), 1257-1283.
- Fontenot, T. (2012). Leading ladies: women in healthcare leadership. *Frontiers of Health Services Management*, 28(4), 11-21.

- Garson, G. D. (2012). *Testing statistical assumptions*. Statistical Publishing Associates.
- Ghebreyesus, T. A. (2019, March 20). Female health workers drive global health: we will drive gender-transformative change. <https://www.who.int/newsroom/commentaries/detail/female-health-workers-drive-global-health> (01.05.2023)
- Güney, S., Gohar, R., Kılıç Akıncı, S., & Akıncı, M. M. (2006). Attitudes toward women managers in Turkey and Pakistan. *Journal of International Women's Studies*, 8(1), 194-205.
- Gürfidan Alan, Ü. (2022). *Sağlık kurumlarında kadın yöneticilere yönelik tutumlarının değerlendirilmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Esenyurt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Hahs-Vaughn, D. L., & Lomax, R. G. (2020). *An introduction to statistical concepts (4th ed.)*. Routledge.
- Hyde, S., & Hawkins, K. (2017). *Promoting women's leadership in the post-conflict health sector in Cambodia*.
- Kaya, R. R., & Alkan, A. (2021). Türkiye'deki kamu hastanelerinde idari pozisyonda görev yapan hekimlerin profillerine yönelik bir çalışma. *Celal Bayar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 254-262.
- Koca, C., Arslan, B., & Aşçı, F. H. (2011). Attitudes towards women's work roles and women managers in a sports organization: The case of Turkey. *Gender, Work & Organization*, 18(6), 592-612. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2009.00490.x>.
- Koçdaş, M., Söyük, S., & Boz, C. (2017). Evaluation of the attitudes of healthcare professionals towards women managers. *International Journal of Health and Life Sciences*, 3(1), e74179.
- Kostiuchenko, O. Y., Hots-Yakovlieva, O. V., & Sayenko, J. O. (2020). Gender inequality in healthcare in terms of employment and remuneration: legal means of overcoming the problem. *Wiadomości Lekarskie*, 73(12 Part 2), 2810-2815.
- Kutlu, G., & Akbulut, Y. (2020). Attitudes towards female managers in hospitals: Case study of Turkey. *International Journal of Healthcare Management*, 13(1), 212-220. <https://doi.org/10.1080/20479700.2018.1498219>.
- Litwin, A., Ngan, H. F. B., & Atembe, R. (2019). Attitudes towards female managers in Austrian and Macau tourism industry. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 39, 1-8. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2019.01.007>.
- McDonagh, K. J., & Paris, N. M. (2013). The leadership labyrinth: leveraging the talents of women to transform health care. *Nursing Administration Quarterly*, 37(1), 6-12. <https://doi.org/10.1097/NAQ.0b013e3182751327>.
- Moazam, F., & Shekhani, S. (2018). Why women go to medical college but fail to practise medicine: perspectives from the Islamic Republic of Pakistan. *Medical Education*, 52(7), 705-715. <https://doi.org/10.1111/medu.13545>.

- Mose, J. N. (2021). Representation of women in top executive positions in general medical-surgical hospitals in the United States. *Women's Health Reports*, 2(1), 124-132. <https://doi.org/10.1089/whr.2020.0111>.
- Mousa, M., Boyle, J., Skouteris, H., Mullins, A. K., Currie, G., Riach, K., & Teede, H. J. (2021). Advancing women in healthcare leadership: a systematic review and meta-synthesis of multi-sector evidence on organisational interventions. *EClinicalMedicine*, 39, <https://doi.org/10.1016/j.eclinm.2021.101084>.
- Neubert, M. J., & Palmer, D. L. (2004). Emergence of women in healthcare leadership: Transforming the impact of gender differences. *The Journal of Men's Health & Gender*, 1(4), 383-387. <https://doi.org/10.1016/j.jmhg.2004.09.015>.
- Rincón Diez, V., González, M., & Barrero, K. (2017). Women and leadership: gender barriers to senior management positions. *Intangible Capital*, 13(2), 319-386. <http://dx.doi.org/10.3926/ic.889>.
- Sayin, U., & Balci, N. (2019). The attitudes of Turkish teachers toward female managers. *European Journal of Educational Management*, 2(2), 111-125. <https://doi.org/10.12973/eujem.2.2.111>.
- Schein, V. E. (1973). The relationship between sex role stereotypes and requisite management characteristics. *Journal of Applied Psychology*, 57(2), 95-100. <https://doi.org/10.1037/h0037128>.
- Schein, V. E. (1975). The relationship between sex role stereotypes and requisite management characteristics among female managers. *Journal of Applied Psychology*, 60(3), 340-344. <https://doi.org/10.1037/h0076637>.
- Semiz, T., & K. Ü. Tekin. (2021). *Sağlık kurumlarında kadın yöneticilere yönelik tutumun değerlendirilmesi*. İçinde İ. Erdoğan Tarakçı (Ed.). *Disiplinlerarası yaklaşımlarla kadın çalışmaları*, (ss. 71-89). Efe Akademik Yayıncılık.
- Ürek, D., Ö. Uğurluoğlu, & İ. Bilgin Demir (2016). *Sağlık yöneticilerinin cinsiyet profilleri: Ankara ili örneği*. İçinde Ş. Kavuncubaşı and F. Yılmaz (Ed.). *10. sağlık ve hastane idaresi kongresi bildiri özet kitabı*, (ss. 284-286).
- World Health Organization (WHO). (2016). *Working for health and growth: investing in the health workforce*. WHO Publications.
- World Health Organization (WHO). (2019). *Delivered by women, led by men: a gender and equity analysis of the global health and social workforce*. Human Resources for Health Observer Series No. 24.
- World Health Organization (WHO) and the International Labour Organization. (2022). *The gender pay gap in the health and care sector: a global analysis in the time of COVID-19*. Licence: CC BY-NC-SA 3.0 IGO.

BİYOPOLİTİKANIN ANONİMLEŞMESİ SÜRECİNDE YENİ MEDYA TEKNOLOJİLERİ

NEW MEDIA TECHNOLOGIES IN THE PROCESS OF ANONYMIZATION OF BIOPOLITICS

Musa ÖZTÜRK * Yılmaz CAN **

Öz

M. Foucault'un sosyal bilimler literatürüne kazandırdığı en önemli kavramlardan biri de biyopolitikadır. Biyopolitika, toplumsal yaşamın güvenlik, sağlık, moda, hijyen, sanal yaşam alanları, cinsellik vb. birçok alanında kendini üreten ve bu üretim sürecini de doğal, akışkan ve arzu edile(bile)n bir gönüllülük politikasına dönüştürebilen bir gözetim sistemidir. Biyopolitika olgusu modernleşmeyle birlikte ortaya çıkmış ve toplumun yönetsel süreçlerinde oldukça radikal etkiler yaratmıştır. Foucault'a göre toplumu kontrol edebilmenin en etkin yolu onu sürekli olarak gözetlemektir. Bu gözetim süreci aynı zamanda toplumsal yapının yeniden şekillenmesi ve üretimi anlamına gelmektedir. Biyopolitika ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında genel olarak iktidar, tahakküm, beden, disiplin ve kapitalizm gibi teorik konulara odaklandıkları görülmektedir. Bu çalışma, biyopolitikanın kendini yeniden üretmesini yeni medya teknolojileri bağlamında ele almayı ve biyopolitikayı yeni medya teknolojileri üzerinden okumayı amaçlamaktadır. Çalışma da biyopolitikanın anonimleşmesine giden yolda yeni medya teknolojilerinin rolü, gözetim/gözetleme, mahremiyet kaybı ve rıza gösterme gibi başlıklar üzerinden ele alınacaktır.

Anahtar Kelime: Foucault, Biyopolitika, Disiplin, Gözetleme, Yeni Medya Teknolojileri

Abstract

One of the most important concepts that M. Foucault brought to the social sciences literature is biopolitics. Biopolitics is a surveillance system that produces itself in many areas of social life, such as security, health, fashion, hygiene, virtual living spaces, sexuality, and can transform this production process into a natural, fluid and desirable voluntarism policy. The phenomenon of biopolitics has emerged with modernization and has created quite radical effects on the administrative processes of the society. According to Foucault, the most effective way to control the society is to watch it constantly. This surveillance process also means the reshaping and production of the social structure. When we look at the studies on biopolitics, it is generally seen that they focus on theoretical issues such as power, domination, body, discipline and capitalism. This study aims to consider the self-reproduction of biopolitics in the context of new media technologies and to study biopolitics through new media technologies. In the study, the role of new media technologies on the way to the anonymization of biopolitics will be discussed through some areas such as surveillance, loss of privacy and consent.

Keywords: Foucault, Biopolitics, Discipline, Surveillance, New Media Technologies

*Prof. Dr., AYBÜ, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, E-posta: musaozturk@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8438-1821.

**Dr., Diyarbakır İl Milli Eğitim Müdürlüğü, E-posta: ycan1594@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2685-5982.

GİRİŞ

Foucault'a göre iktidar, çocuğu okula, suçluyu hapisaneye, hastayı hastaneye, deliyi tımarhaneye ve askeri kışlasına kapatarak onu disipliner yönetim politikasıyla kuşatmaya çalışmaktadır. İktidar, varlığını etkin ve sürekli kılmak için bireyi edilgen hale getirerek gündelik yaşamı çeşitli tercih alanlarına dönüştürmüş vaziyettedir. Bu çeşitlilik içerisinde iktidar, yönetsel politikasını görünmeyen bir göz aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Birey gündelik hayatın sınırsız tüketim ve konfor çeşitliliğiyle ayartılırken aynı zamanda sürekli izlenmektedir. Çoğu zaman bunun farkında olsa da zamanla gözetlenme, yaşamın birçok alanına yayılarak alışılmış/alıştırılmış bir boyut kazanmaktadır.

Foucault biyopolitika ekseninde geleneksel iktidarın dar kapsamını ve bireyi disipline etmeye çalışan klasik yönetme modelini terk ederek bireysel farklılıkları teşvik eden ve toplumsal hayatı yeniden üreten bir yapıya doğru evrildiğini iddia etmektedir. Bundan dolayı biyopolitika yeni dönemin yönetsel süreçlerini belirleyen önemli bir tartışma alanı haline gelmiş durumdadır. Biyopolitik iktidar gündelik hayatı bir gözetleme alanı haline getirerek toplumun hemen her noktasına nüfuz etmektedir. Neoliberal politikalarla varlığını daha etkin hale getiren bu politika biçimi, gözetlemeyi konfor alanlarına yayarak bir mutluluk ve isteklilik zemini yaratmaktadır.

Biyopolitika yeni medya teknolojileri aracılığıyla, toplumun yönetsel politikalarında etkisini ve de aynı zamanda kuşatıcılığını sürekli arttırmaktadır. İletişim, medya ağları, sanal yaşam alanları, yeni tüketim alışkanlıkları, güvenlik, moda ve gönüllü ifşaat süreçleri, biyopolitikayı anonimleştirerek iktidarın nüfuzunu gündelik yaşamın tüm alanlarına yaymayı başarmıştır. Kredi kartları, akıllı telefonlar, alışveriş merkezleri, internet arama motorları, marka yönelimleri, sosyal medya içerikleri, online siparişler ve daha onlarca etkileşim biçimi bireyin fiziksel, psikolojik ve düşünsel süreçlerini ortaya koymanın argümanları haline gelmiştir.

Biyopolitika bağlamında, geleneksel iktidar mekanizmalarının toplumsal tahakküm politikalarını nasıl değiştirdikleri, bireyi kontrol altına almanın ötesinde gönüllü birlikteliklerine dayanan bu yapının hangi toplumsal argümanlarla inşa edildiğinin tartışılması önem arz etmektedir. Biyopolitikayla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmaların genel olarak iktidar, tahakküm, beden, disiplin, kapitalizm vb. temalara odaklandıkları görülmektedir. Oysa ki biyopolitikanın gündelik yaşamda konumlanma biçimi ve günümüz yaşam alışkanlıklarıyla nasıl bir boyuta taşındığı oldukça önemlidir. Bu çalışma biyopolitikanın 21. yüzyılın yeni medya teknolojileri, tüketim alışkanlıkları, güvenlik ve sanal yaşam ağları gibi yeni pratikler etrafında nasıl serimlendiğini somutlaştırmaya çalışmaktadır.

Çalışmada ilk olarak iktidarın disipliner yönetim sisteminden biyopolitikaya dönüşümü, ardından modernleşmeyle birlikte buyurgan yönetim stratejilerinin kapitalizmin neo-liberal politikaları ekseninde bir gözetleme politikası haline gelişi ve son olarak ise günümüz iletişim ve medya teknolojileri etrafında ortaya çıkan yeni gözetim alanlarıyla birlikte biyopolitikanın toplumsal yaşamda hangi uygulama alanlarında karşılık bulduğu analiz edilmeye çalışılmıştır.

1. İktidarın Dönüşümü: Disipliner Yönetimden Biyopolitikaya

Foucault iktidar kavramını egemenlik üzerinden tanımlarken iktidarı kısıtlayıcı, sınırlandırıcı ya da baskıcı bir mekanizma olarak düşünmez. İktidarın, aynı zamanda inşa edici, düzenleyici boyutlarıyla da ele alınması gerektiğini belirtir. İktidar oluşturduğu ağ üzerinden değişip dönüşebilmekte ve buna paralel olarak da şekillenebilmektedir (Oranlı, 2012, s.43). İktidar her türlü toplumsal ilişkiyle üretebilmekte ve tüm bu ilişkiler ağında varlığını sürekli koruyan bir hareketliliğin genel etkisine dönüşebilmektedir. İşleyişinin dışında, kendiliğinden varolan, sahip olunabilen, paylaşılabilen ya da devredilebilen bir iktidardan bahsedilemez (Foucault, 2011b, s.23). Foucault'nun iktidar ve iktidar ilişkilerine sunmuş olduğu en önemli katkılardan biri iktidarı; devletin himayesinin dışında konumlandırarak daha yaygın bir anlama kavuşmasını sağlamak olmuştur (Ateş Burç, 2021, s.1292). Bu aynı zamanda klasik iktidar anlayışının değişmesi ve yeni bir tahakküm sistemi kurması anlamına gelmektedir. Biyopolitikayla birlikte iktidar, bedenin arzu ve isteklerini yönetsel bir politikayla kuşatarak biçimlendirmektedir.

İktidar kendi söylemine bağlı olarak nesneyi sorunsal bir durum haline getirerek kendi belirlediği ölçütler temelinde varlığını sistemli bir hale dönüştürmektedir. Bu sayede sorunsallaştırma, iktidarın doğru ya da yanlış olarak piyasaya sunduğu şekliyle nesneleştirilmektedir. Örneğin; cinsellik bir sorun olarak gündemleştirilerek ona tıbbi, psikiyatrik ve psikolojik açıdan bazı formülasyonlar üreterek yeni kurallar sistemi oluşturulabilmektedir. Oluşturulan bu söylemsel kurallar, insanlar tarafından içselleştirilerek iktidarın amacına hizmet etmektedir (Akgündüz, 2013, s.3). Foucault, yüzyıllardır dayatılmakta olan devletle ilişkili bireyselliği reddedip öznellik arayışı içerisinde yeni bir alan yaratmamız gerektiğini söyler (2012, s.13). Onun dile getirdiği iktidar analizi, yarattığı uysal bedenler üzerinden sürekli değişebilen bir yapıyı temsil etmektedir. İktidar, merkezine konumlandığı özneye tutunarak özneleşme fenomenleriyle toplumsal yaşamı dönüştürmektedir (Özdemir, 2020, s.110).

Foucault'nun biyopolitika teorisi, klasik manada bir tahakküm politikası değildir. Biyopolitika, geleneksel iktidar öğretilerinden farklı bir hareket alanı olarak düşünülebilir. Klasik egemenlik

anlayışında bedeni ölüme terk eden sistemli bir disiplin anlayışı varken biyopolitika da egemen güç olan iktidar, bedeni tahakkümün gücüne tabi kılmak yerine yönetimselliği üzerine yoğunlaşmaktadır. Foucault'a göre bu yönetimsellik, toplumsal hayatı iktidarın nesnesi haline getirmenin ötesinde yeniden üretim sistemine dahil etmektir (Baştürk, 2013, s.242).

Biyopolitiğe ilişkin literatürün temel iddiası, modern siyasetin, devletin operasyonları ile sağlık, ölüm, üreme vb. yaşam fenomenleri arasında sıkı bir bağlantı ile karakterize edildiğidir. Bu göz önüne alındığında, yaşam ve siyasetin bir "biyopolitika" oluşturmak için nasıl bir araya geldiğinin nispeten az ilgi görmesi şaşırtıcıdır (Mills, 2013, s.73). Biyopolitika kavramı ezberlenmiş iktidar mekanizmalarından farklı olarak bireyi tahakküm nesnesi olarak görmez. Biyopolitika bireyin bedenini üzerinde iktidarını pekiştireceği ve klasik anlamda onu disiplin altına alacağı bir nesne olarak görmediği gibi onu toplumsal hayatın öznesi kılarak yönetimsel süreçte var olma çabasına katkı sunar. "Biyo- iktidar toplumsal hayatı, onu izleyerek, özümleyerek ve yeniden eklemleyerek içten düzenleyen bir iktidar biçimidir. İktidar bütün nüfusun hayatı üzerinde etkili bir komutayı ancak her bir bireyin kendine göre benimseyip yeniden canlandığı, bütünsel, hayati bir işlev haline geldiğinde başarabilir" (Hardt & Negri, 2003, s.48).

Biyoiktidar, 20. yüzyılda daha çok yönetim ilişkileriyle ilgili siyasal bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yaşam ulus-devlet yapılarının kendini kapatıp hapisane modelinde olduğu gibi disiplinler "zorlayıcı" tekniklerle varlığını sürdüremediğini bize göstermektedir. Bunun yerine iktidarın toplumsal yaşamı kuşatıp dönüştüren ve aynı zamanda yaşam hırsını içselleştirip gereksinim haline getiren bir modele evrilmektedir (Sustam, 2014, s.221). Foucault'nun biyopolitikası da, zorlayıcı-tahakküm edici egemenlik anlayışını imkansız hale getirerek özneyi toplumsal yaşamın belirleyici unsuru olarak tanımlamaktadır. Bu sayede iktidarın taleplerini toplumun ihtiyaçlarına dönüştürerek yeni bir içkinlik alanı oluşturmaktadır.

Foucault (2011b, s.37) devlet teorisinde, devlet aygıtlarının geleneksel analizinin iktidarın işleyiş ve uygulama alanlarını tüm yönleriyle ortaya çıkarmadığını belirtir. Devlet iktidarı "tahakküm kurmak, yönlendirmek, yönetmek, iktidar grubu, devlet aygıtı, hiyerarşi, denetleme, gözetleme, yasaklama, zorlama" gibi politikalara başvurduğundan kapsamlı bir temsil gücüne de sahip olamamaktadır. Geleneksel iktidar yapılarının bu tarz zorlayıcı ve disiplinler yaklaşımı, toplumsal hayatta, birey için baskılama aracına dönüşmektedir. Birey ile iktidar arasındaki yönetimsel ilişkinin süreklilik temelinde, kuşatan, üreten ve biçimlendiren yeni bir bağa sahip olması gerekmektedir.

Her toplumda iktidar, toplumsal gövdeyi kuşatarak karakterize etmeye çalışmaktadır. Bu ilişkiler ağı bir hakikat üretimi, birikimi ve dolaşımı olmaksızın ne yerleşik hale gelebilir ne de bir işlevselliğe sahip olabilir. İktidar sorgulamaktan, araştırmaktan ve kayıt altına almaktan vazgeçmez. Bu hakikat arayışı iktidar tarafından kurumsallaştırılır, meslek haline getirilir ve ödüllendirilir (Foucault, 2011b, ss.102-103). İktidar yaşama yoğunlaşır onu bir nesne olarak ele almasının yanında, birey ve onun dahil olduğu yaşam arasındaki ilişkisel bağı ele alma biçimini de yeniden belirler. Yaşamı için endişe duyan birey, onu daha etkin ve nitelikli kılmak için çeşitli ilişkilerde/edimlerde bulunarak yaşamını dönüştüren özne rolüne bürünür. Bu sayede iktidar, oluşturmuş olduğu ilişkisel bağların sürdürülmesine sunduğu pratik katkılarla, yeni bir aktöre dönüşür (Baştürk, 2013, s.248).

İktidarın üç farklı biçimi bulunmaktadır: Bunlardan ilki iktidar alanını toplumsal alandan ayıran “egemenlik”tir. Egemenlik devlet gücünü yaptırım yoluyla kullanarak itaatın oluşma sürecini temellendirir. İkincisi “disiplin”dir. Disiplin gözetim, kontrol, ayırıştırma, mekânsal düzenleme, sınıfsal düzenleme ve akılcılaştırma gibi yollarla standartlaştırılarak normlara uygun davranan bedenler oluşturulmasını sağlar. Sonuncusu “güvenlik”tir. Güvenlik odaklı iktidar normallığı hesaplayarak başlar, normallik eğrisini yükseltir ve normu bu ekseninde belirler. 18. yüzyılın sonlarına doğru gelişimini arttırmaya başlayan sanayileşmenin de etkisiyle, egemenlik yerini disipliner ve düzenleyici iktidara bırakmıştır (Foucault, 1992; Gambetti, 2009; Karakayacı & Kurtarı, 2006’dan akt. Şentürk & Turan, 2012, s.252). Geleneksel iktidarın disiplin ve yaptırım aygıtları, biyopolitikanın etkisiyle bedeni özgürleştirerek iktidarın, kontrol ve gözetimle toplumsal hayatı yeniden kuşatmasını sağlamıştır.

İnsanın hem yapısal hem de siyasal olma durumu ele alındığında iktidarın kapsamını bu açıdan yeniden değerlendirmek gerekmektedir. Bu durum iktidarın sadece mekânsal örgütlenmesi hakkında bir tartışmayı değil aynı zamanda onun dönüştürücü ve kendisini yeniden organize edebilecek mekanizmalarının dikkate alınmasını gerektirir. İktidarın bu niteliği, onun salt siyasal alanla sınırlı olmayıp yaşamın tüm alanlarına yayılan geniş bir uzamda faaliyet gösteren güçler toplamı olarak anlaşılmasını kolaylaştırır. (Baştürk, 2013, s.243).

17. yüzyıldan itibaren iktidar temel olarak iki kutupta gelişmeye başlamıştır. İnsan bedeninin anatomo-politikası olarak adlandırılan bu kutuplardan ilki, bedeni makine gibi ele alıp terbiye edilebilen, keşfedilebilen ve aynı zamanda koşullara göre güç ve performansı artırılan veya azaltılan denetim sistemleriyle bütünleştirmeyi amaçlamaktadır. 18. yüzyılda nüfusun biyopolitikası olarak adlandırılan diğer kutup ise biyolojik sistemin merkezi olan bedeni ele almaktadır. Bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi gibi alanlara yoğunlaşarak bireyin yaşamını düzenlerken (Foucault, 2003, ss. 102-103) iktidar bireylerin bedenine değil nüfusun kolektif bedenine yönelmeye başlamıştır (Lemke, 2013, s.57).

Foucault'a göre 18. yüzyıldan bu yana Avrupa'da bireylerin tahakküm altına alınmasından üretim, iletişim ve iktidar ilişkilerinin daha denetimli hale getirilerek bir ayarlama sürecinin sağlanmış olması anlaşılmalıdır (2005, s.72). Foucault, iktidarı cezalandırıcı bir güç olarak gören geleneksel iktidar modeline eleştirel yaklaşmaktadır. Bu kapsamda modern yaklaşımların merkezi iktidar vurgusundan ziyade dağıntık ve toplumun her alanına nüfuz eden yayılmacı bir yapıya işaret etmektedir. İktidar toplum içerisinde sürekli bir ağa dönüşüp varlığını her an ve her yerde yeniden üretebilmektedir (Şengül, 2014, s. 47). Yaşamın hijyenik, güvenli ve üretken kılınması üzerine temellenen biyopolitika (Baştürk, 2017, ss.20-21), toplumsal hayatı kuşatmakta ve bedeni ölüme terk eden disiplinler yaklaşımının aksine beden-iktidar ilişkisine, gözetim ve denetimi görünmez hale getiren sınırsız bir alan sunmaktadır.

Devlet iktidarı biyolojik bir yapı olarak insanı, kendi özgül nesnesi haline getirdiği disiplinler sistemi sayesinde modern demokrasinin ortaya çıkmasına denk gelen bir başka sürecin de başlamasını sağlamıştır. Bu sistemde insan kendini siyasal iktidarın nesnesi olarak değil iktidarın öznesi olarak sunmaktadır (Agamben, 2013, ss. 12-18). Bedeni disipline etme aracı olarak biyopolitika, kapitalizmin gelişimine paralel olarak etkililiğini arttırmaktadır. Günümüzde bilgi ve teknoloji eksenli üretim alanlarının daha çok tüketime dönük yapısıyla ön plana çıkması, bedeni bu yönde ön plana çıkarmaktadır. Sağlık, kişisel bakım, spor, estetik, moda gibi alanlar, bedeni tüketim ekonomisinin önemli yapı taşı haline getirmiştir (Kalan, 2014, ss.146-147). Bedenin kuşatılmasıyla birlikte biyopolitik iktidarın alanı genişlerken gözetim araçları olarak yeni medya teknolojileri de oldukça önemli bir etki alanına sahip olmuştur.

2. Biyopolitika ve Yeni Medya Teknolojileri

Jameson, neolojizmlerin en belirgin işlevlerinin yeniden kataloglama, kodlama, bilinen her şeyin yeni terimlerle yazılması, modifikasyonu olduğunu söyler (2011, s.15). Geç kapitalizm döneminde, neoliberal politikalar üzerinden toplumun yeniden üretilerek bireylerin kuşatımı gerçekleştirilir. Biyopolitika, bu yeni süreçte yeni bir benlik ve aidiyet üretimini tesis eder.

Tarih boyunca temel güç kaynaklarının izini süren Foucault, iktidarların ilişki ağlarını ve işleyişlerini anlayabilmek için devlet aygıtının ötesine bakmak gerektiğini belirtmektedir. Foucault, iktidarın bireyi, nesneleştirmek ve biçimlendirmek için nasıl bir araca dönüştürdüğünü gösterebilmek için öznellik biçimlerinin yeniden üretimi üzerine yoğunlaşmıştır (Alım, 2019, s.17). Foucault'nun biyopolitikası, neoliberalizmle birlikte devleti ve ekonomiyi yönetmenin ötesinde bireyin şekillendirilmesi ve biçimlendirilmesi ile ilişkilidir (Read, 2012, ss.83-84). Bu dönüştürme süreci, gelişen teknoloji ve ağlar sayesinde öyle bir

noktaya varmıştır ki merkezi bir iktidar aygıtından bahsetmek neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

Foucault'a göre 19. yüzyılın tüm ceza yöntemleri bir denetim biçimine dönüşmektedir. Bu denetleme yöntemi sadece bireyin yaptığı şey değil aynı zamanda yapma ihtimali olan, yapmaya yükümlü olduğu ya da yakında yapacağı şeylerinde denetimini kapsamaktadır (2011a, s.223). Foucault iktidarın dışında olma fikrini reddederken direnişin karmaşık bir ağ içerisinde ortaya çıktığını belirtir. Bu ağ içerisindeki iktidar-direniş, özneleştirme-nesneleştirme ya da özgürleştirme-uyusallaştırma stratejileri yine aynı ağın çeperlerinde gerçekleşir (Revel, 2012, ss.13-14). Modern iktidarla biçimlenen bu ağ, yaşam biçimini bireyin aidiyetleri etrafında temellendirmekte ve iktidarın yönetsel politikasının bir parçası haline gelmektedir.

Foucault iktidar yapısının sosyal organizmalarla birlikte yeniden karakterize edildiğini belirtmektedir. Birey ve sosyal ilişkiler ağının güç mekanizmalarıyla ilişkisinin bağlamsal analiz yapmayı gerekli hale getirdiğine işaret ederek farklı güç kullanma mekanizmalarının ortaya çıktığına dikkat çekmektedir. Ona göre egemenlik ve disiplin kavramları günümüzde yerini biyo-güce bırakmıştır. İktidarın biyopolitikayı biçimlendirmesiyle birlikte siyaset ve gündelik hayatın yönetimi daha yoğun bir yapıya bürünmüştür. Yaşamın bizatihi kendisi ve bireysel talepler, temel belirleyiciler haline gelmiştir. Bireyler iktidarın zorlayıcı ve cezalandırıcı gücünden ziyade düzenleyici politikalarına maruz kalmaktadır. Yaşam biçimlerinin sürdürülebilir temel politika alanlarına dönüşmesi, biyopolitik yönetimi siyasal alanın nesnesi haline getirirken (Alım, 2019, s.21) bireysel ve toplumsal yaşamın birçok alanında da etkin bir konuma ulaşmaktadır. Modern toplumda iktidar her yerde hazır ve nazırdır. İktidar bedenleri nüfuzu altına alarak disiplinci ve düzenleyici bir bakışla kendi hakikat ve bilgisini bedenler üzerinden inşa etmektedir. Günümüzde somut bir panoptikondan bahsetmek imkânsız hale geldiğinden bunun yerine daha incelikli ve ayrıntılı yeni iktidar teknolojilerinden bahsetmek mümkündür (Ateş Burç, 2021, s.1305). Bu teknolojiler sayesinde iktidarın kontrolü, sabit ve duvarlarla çevrelenmiş mekânlarda işlerlik kazanan panoptikonun tersine daha geniş bir alanda akışkan bir boyuta ulaşmaktadır (Bauman & Lyon, 2016, s.148). Yeni medya teknolojileri de iktidarın bu incelikli politikalarının önemli araçlarından biri haline gelmektedir.

İktidar, özne tahayyülüne tutunarak çok zengin bir alanda bireyi haz ve arzularıyla, yeni medya teknolojilerinin gönüllü görünürlükleriyle kuşatmanın çabası içerisinde. Burada özenle üzerinde durulması gereken husus, biyopolitik gözetlemenin merkezî bir strateji olmanın oldukça ötesine taşınmış olmasıdır. Günümüzde yeni medya teknolojilerinin ortaya koyduğu performans, toplumsal yaşamı bu strateji ekseninde dönüştürmektedir.

Yeni medya teknolojileri sayesinde iktidar, birey ve toplumun sadece somut mekanlarındaki tanzimini değil aynı zamanda zaman ve mekân duvarlarının ötesindeki alanlarda da var olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan yeni medya teknolojileri gündelik hayatı kuşatmakta ve iktidar için yeni bir tahakküm alanına dönüşmektedir. Zira iktidar, bireyin hemen her bilgiyi kendi iradesiyle yeni medya alanlarına gönüllü bir şekilde taşımasından dolayı toplumsallaşmaktadır (Babacan, 2016, s.538).

Çoğu zaman gündelik hayatın gerçekliğini kuşatan dijital platformlar, bireye dair birçok bilgi ve veriyi ulaşılabilir hale getirmektedir. Sosyal medya ağları, gözeticilerin kolaylıkla gözetleme yapabildikleri ortamlardır. Bu ağlar bireyin gönüllü bir şekilde kendini ifşa ettiği, kişisel verilerin, hobilerin, ideolojilerin, beğeni ve yönelimlerin de ortaya koyduğu, biyopolitik gözetim için işlevsel alanlardır. Bu alanlar öylesine gönüllü bir ilişki ağıyla şekillenmektedir ki neredeyse gerçekliğin birebir resmine dönüşmektedir.

3. Alan Denetimi ve Gözetimin/Gözetlemenin Anonimleşmesi

Çağcıl toplumların en belirgin sosyolojik özelliği, denetimdir. Disiplin toplumlarından farklı olarak denetim toplumlarının özelliği, insanları kapatmaya ihtiyaç duymadan onları özgürleştirerek, özgürleştirme yanılması altında normalleştirerek ve nesneleştirerek gözetlemektir. Gözeticiler bir anlamda gözetleyen konumunda olan yöneticiler, nesne konumundaki çalışanları sürekli izlemekte, görünmeden denetlemektedir. (Şentürk & Turan, 2012, s.256).

Klasik iktidarın öldürebilme gücüne karşı biyo-iktidar insan üzerinde teknoloji vasıtasıyla bir tahakküm kurarak yaşatma politikası gütmektedir. Klasik iktidar yapısı öldürmek ve hayatta tutmak arasında bir denkleme elinde tutarken biyopolitika bunun tersine bir ayarlama/düzenleme/koordine etme iktidarı haline gelmektedir. İktidar daha az öldürme hakkını elinde tutarken daha çok yaşatmak için yaşam biçimine müdahale edebilmekte ve onu biçimlendirme hakkını kendinde görebilmektedir. Toplumsal yaşamı yükselterek ve gündelik hayatın kazalarını, olasılıklarını, zayıf yönlerini kuşatarak denetimi altına almaktadır. Ölüm bu süreçte biyopolitik sınırın en dışını ve iktidarın tasarruf alanının ötesini oluşturmaktadır (Foucault, 2002, ss.252-254).

Foucault'nun "nesneleşerek özneleşme" kavramına baktığımızda iktidarın söylem ve hakikat yasası uyarınca toplumsal yaşamı kategorize ederek edimselliği yeni bir boyuta taşıdığı görülmektedir. İktidar yaşama doğrudan müdahale etmek yerine kurguladığı söylemi işler hale getirerek devamlılığını inşa etmektedir. Bu sayede gündelik yaşamı süreklileştirerek anlamlı hale getirmeye çalışmakta ve bireyleri yasalara çeşitli şekillerde tabi kılarak varlığının devamlılığını sağlamaktadır (Baştürk, 2013, s.244). Birçok insanın kendine göre bir şeyler bulduğu, etkileşim içerisine girdiği yeni medya alanları, genel olarak rızaya dayalı bir platform

olarak işlev görmektedir. Hem insanların özgür olduğu hem de iktidar ve tahakkümü belirgin bir şekilde ortaya koyduğu paradoksu ile şekillenen bu alan bir yanılısma potansiyelini de taşımaktadır (Babacan, 2016, s.523). Böylece iktidar, hayatın her alanını birey ile biyopolitika ilişkisi ekseninde bir gözetim ve denetim mekanizmasına dönüştürmektedir. Toplumsal hayatın neredeyse her noktasına yerleşen bu sistem sayesinde iktidarın taleplerine, gönüllü bir şekilde rıza gösteren bireylerin kendilerini isteyerek bu gözetim pratiklerine teslim ettikleri görülmektedir.

Biyopolitikanın ortaya çıkışı her ne kadar modern toplumla olmuşsa da neoliberal politikalar içerisinde varlığını pekiştirerek devam ettirmektedir. Kapitalizm var olduğu müddetçe bedeni sürekli kuşatacak ve iktisadi süreçlerin ihtiyacını karşılayabilecek şekilde varlığını yeni formasyonlarla sürdürecektir (Kalan, 2014, s.159). Biyopolitika, tahakküm altına alınmış bireyleri itaatkar hale getirmenin ötesinde, dağılmış ve parçalanmış özneyi varlığına dahil ederek gündelik yaşamındaki bakım, arzular, nüfus, moda, sağlık ve güvenlik gibi politikalara nüfuz etmeye çalışmaktadır. Böylece bir tarafta nüfusu ve bedeni denetimi altına almaya çalışırken öte yanda siyasal hayatında bütün bunlardan kopuk olmadığını göstermektedir (Sustam, 2014, s.222). Neoliberal politikalar da tüketim araçlarını “kullanım değerinden” çıkarıp aynılaşmayı arzu eden kitlelerin taleplerine dönüştürmektedir.

Günümüzde kentin farklı noktaları birtakım gerekçelerle gözetim altına alınabilmektedir. Bürokratik ve hukuki gözetime ek olarak teknolojiyle birlikte gelişmeye başlayan kamera, mobese gibi araçlar etkin bir şekilde takip ve denetim sağlayabilmektedir. İzlenen bu mekanlarda aykırı ve sıra dışı olaylara müdahale edilebilmekte ve güvenlik kaygısı giderilmeye çalışılmaktadır (Aytaç & Öztürk, 2023, s.253). Caddelerde göz kırpmadan gözetleme yapan elektronik gözler, veri toplamanın daha kapsamlı hale gelmesi ya da kişisel bilgilerin daha yaygın bir şekilde akması gibi pratiklerin arkasında risklere karşı üretilen rasyonel tepkiler yatmaktadır (Bauman & Lyon, 2016, s.130).

Toplumsal yaşamı refah ve huzur içerisinde organize etme çabasıyla birlikte öngörülemez tehditlere karşı gündelik hayat, mobeselerin gözetimine teslim edilmektedir. Kamusal alanı bir güvenlik ve gözetleme sahasına dönüştüren bu gözler alışveriş merkezlerinde, caddelerde, sokaklarda, ev ve işyerlerinde hayatın olağan akışını kaydederek olası eylemleri kontrol altına almakta ya da suç sonrası hukuki yaptırım gücünün aracına dönüşmektedir. Güvenlik kaygısıyla hayatın birçok noktasına yerleşen bu gözler dünyayı biyopolitik iktidarın gözetleme alanı haline getirmektedir.

Örneğin; alışveriş merkezleri, biyopolitik gözetleme açısından oldukça uygun mekânlardır. Popüler kültürün ışıltılı mağazalarla buluştuğu bu mekânlarda marka, imaj ya da prestij edinme gibi sembolik benzerlikler taşıyan talepler, kitleleri gözetlenebilir ve öngörülebilir yığınlara dönüştürebilmektedir. Toplumsal yaşamın tehlikelerinden arındırılmış siteler, küresel markaların şubeleriyle donatılmış fast-food zincirleri, kredi kartları ya da borçları da yine bireyi benzer tüketim alışkanlıklarıyla görülebilir, gözetlenebilir nesnelere haline getirebilmektedir. Böylece biyopolitika toplumsal yaşamın hemen her noktasına nüfuz ederek bireyin istek, arzu ve tercihlerini şekillendirmektedir.

Gözetim mekanizması artık sadece anormal insanların bir alana kapatılması ve izlenmesinin ötesinde, toplumsal ve ekonomik düzenin bizzat kendisini oluşturmasında rol oynamaktadır (Özer, 2022, s.461). İnternet tabanlı iletişimin yaygın hale gelmesiyle birlikte sanal yaşam alanlarında paylaşılan içerikler her zaman sadece muhatabına ulaşmamaktadır. Bu içerikler takip edilebilmekte ve gözetlenebilmektedir. Telefon sinyalleriyle yapılan takipler, kişisel verilerin ve tercihlerin gözetim altına alınması gibi birçok istenmeyen şeyi de beraberinde getirebilmektedir (Çağlak, 2020, s.17). Devletler, vatandaşlar ve şirketler, gözetimin farklı yönlerine karşı savunmasızdır. Bu, siyasi, ekonomik ve sosyal nitelikte küresel, bölgesel ve ulusal etkileri olan, tüm tarafları ifade özgürlüklerini sınırlamaya ve kendi kendini sansürlemeye zorlayan dijital yönetim düğümü haline gelmektedir. Hem devlet sırlarının hem de özel verileri toplamanın ve yaymanın yeni türlerinin ortaya çıkması, gözetim baskısının artmasına yol açmaktadır (Ünver, 2018, s.3).

Gönüllü gözetime imkân sunan, verilerin açık bir şekilde paylaşımını motive eden GPS (Global Positioning System-Küresel Konumlama Sistemi) sistemleri de konumu yakalamak için kullanılan (Schönberger & Cukier, 2013, s.95) ve bireyleri ulaşılabilir kılan bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Gündelik hayatta yer bulma, suç önleme ve takip gibi alanlarda kullanılan bu sistem, fiziki açıdan bireylerin nerede olduğunu tespit etmeye yönelik işlev görmektedir.

İktidarın yeni görevi insan türünü yaşatmak için ortaya koyduğu pratiklerdir. Yaşamı teşvik etmek için önlemlere, tedbirlere ve denetlemeye başvurmaktadır (Ateş Burç, 2021, s.1300). İktidarın yaşamı teşvik etmek ve yaşamsal olanı sürdürülebilir hale getirmek için aldığı önlemler, yine bireyin talep ettiği şeylerdir. Sağlıklı yaşam için başvuru tıbbi destekler, güzel görünmek, genç kalmak gibi taleplerle büyüyen yeni sektörler, mobeselerin güvenliği sağladığına dair yaygın kanı bir tarafta bireyi sağlık ve güvenlik motivasyonlarıyla kuşatırken öte yanda bu gözetim alanlarına gönüllü bir şekilde dahil olmasını sağlamaktadır.

İktidar bedeni kontrol ederek toplumsal yaşamın hemen her noktasına hükmedebilir. Foucault bu durumu mikro düzeyde hapisanedeki disiplin mekanizmasını anlatırken panoptikon kavramıyla açıklar. Mahkûmlar ne zaman izlendiklerini kestiremediklerinden her zaman izleniyor olma ihtimaline karşı kontrollü hareket etmek zorunda kalır. Biyopolitika, disiplin ve kontrol ağını kurarken hapisane örneğinde olduğu gibi negatif bir politika izlemez. Foucault'a göre biyopolitika bedeni disiplin ve kontrol altına alırken bunu haz ve bilgi üretimi içerisinde yapar (Koç, 2018, s.209). Sürekli görünür olan ve birileri tarafından izlenip izlenmediğini tam olarak kestiremeyen birey, eylemlerini her an gözetleniyormuş gibi bir psikolojik baskı altında gerçekleştirir. Bu sayede iktidar her an her yerde bireyleri kontrol edecek gözetmenler çalıştırma zorunluluğundan kurtulur. Panoptik model, bu açıdan hapisanelerde ortaya çıkmış bir sistemin siyasal bir teknoloji biçimi olarak görülmektedir (Güler, 2016, s.25). Günümüz teknolojilerinin varmış olduğu nihai noktada Foucault'nun Panoptikon Modeli temel bir strateji olarak yeniden üretilmektedir. İnsanların sürekli gözetlendiğine dair bir kontrol mekanizması oluşturulması, kendini gönüllü bir şekilde görünür hale getiren birey için bir caydırıcılığa dönüşmektedir. Yeni medya teknolojileriyle bu ağın çok geniş bir alan içerisinde yaygın hale gelmesi, toplumsal yaşamın bir çok alanını kuşatmakta ve aynı zamanda gözetlemeyi de anonimleştirerek bireyi duyarsızlaştırmaktadır.

Modern birey zıddını reddedip dışladığı ölçüde mutlu olabilmekte ve yaşamını anlamlı hale getirebilmektedir. İktidarın bireye sunduğu aidiyet tercihi biyopolitikanın öngöremediği alanları da gözetim altında tutmaktadır. Sivil toplum örgütlerinin temel dayanağı olan ortak ideal, söylem ya da aktivist eylemler, bir paydaşlığın görünürlüğü haline gelirken bu çerçevenin dışında kalan insanları da konumlandırmaya çalışmaktadır. İktidarın kurduğu sınırın içinde ya da dışında olan birey, yanlış olanı kodlayarak bir motivasyon kaynağı oluşturmaktadır. Bireyin etrafı çevrelenmiş -güvenli- sitelerde kalma isteği ile bir sivil toplum örgütüne ait olma duygusu, paralel işleyen bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bütün bunlar, sosyal yaşam alanlarının birbiriyle kesişen ve her biri belirli işlevleri yerine getiren farklı güç mekanizmalarını somutlaştıran bir tablo sunmaktadır. Bu bakımdan iktidar karmaşık bir arazide işlediği için Foucault'nun iktidar kavramsallaştırmasını, üçlü bir çerçeve sunarak anlaşılır hale getirmektedir. Egemen-disiplin-biyo-güçten oluşan bu çerçeve, üç güç kaynağının karmaşık bir sosyal etkileşim ağı içinde iş birliğini ortaya çıkarmaktadır. Disiplin ve egemen güç mekanizmaları, özerk güçler olarak hareket etmek yerine biyo-gücün sürekli dolaşımı için destekleyici araçlar olarak işlev görmektedirler (Alım, 2019, s.21).

4. Mahremiyet Kaybına Rıza Gösterme

İnternetle birlikte birey, mahremiyet hakkını kendi rızasıyla katletmektedir. İnternetin sunduğu imkanlar ve cezbediciliği karşısında bir bedel olarak mahremiyet kaybına rıza göstermektedir. Kişisel bağımsızlığını feda etmesinin arkasında (Bauman & Lyon, 2016, s.35) zengin uyarıcılar ve yeni uygulamalar yatmaktadır. Sosyal medya gibi gündelik yaşamın neredeyse her alanına yayılmış uygulamalar bir hobi ya da yönelimin ötesinde yeni bir ihtiyaç alanına dönüşmektedir. Sosyal medya bir şeyleri paylaşmak üzerine kurulmuş bir internet uygulamasıdır. Bu sanal uygulamalar, yaşam alanlarını muğlaklaştırırken kitle iletişiminin bir bileşeni olarak bireysel ve sosyal alanları birbirine bağlamaktadır. İçeriğinde mesaj, fotoğraf, video, müzik, oyun, bilgi ve enformasyon parçaları zengin bir ağı barındırmaktadır. Kullanılan araçların zenginliği, zihinsel ve sosyal açıdan önemli etkiler bırakmaktadır (Dijk, 2018, s.251). Bu internet uygulamalarında, kullanıcıların mahrem alanları da belirgin hale getirdikleri ve bunu kamusal alana isteyerek sürdükleri görülmektedir. Bu alanlarda görünür olmanın bir hazza ve yeni bir benlik inşasına dönüşmesi, mahremiyet kavramını da farklı bir boyuta taşımaktadır (Karayel Bilbil & Atalay, 2020, ss.181-182). Günlük yaşamın önemli bir kısmını işgal eden bu alanlar, biyopolitik gözetim açısından oldukça elverişli alanlardır. Herhangi bir gizliliğe ve çoğu zaman filtrelemeye dahi ihtiyaç duyulmaksızın bireyler, ağlarda paylaşılan içerikler vasıtasıyla siyasi, dini, kültürel ve zihinsel haritalarını ortaya koymaktadırlar.

Örneğin; Google, Facebook, Twitter, LinkedIn ve Foursquare gibi medya alanları devasa bir hazine sandığının üzerinde oturmaktadırlar. Sandıktaki veriler analiz edilmeye başlandığında bireyden topluma kadar topyekûn sosyal dinamiklere ışık tutacak verileştirilmiş bilgiyi elinde tutmaktadır (Schönberger & Cukier, 2013, s.101).

Dijk'e göre bu ağların en çekici özelliği herkes tarafından ulaşılabilir olmasıdır. Ancak bu özellik aynı zamanda kısıtlanma özelliğini de içinde barındırmaktadır (2018, s.145). Yeni medya teknolojilerinin önemli bir bileşeni haline gelen ağlar, bireylerin gücü açısından oldukça önemli sonuçlar ortaya çıkarabilmektedirler. Özel hayatın gizliliğinin ortadan kalkmasının ve kişisel özerkliğin ihlal edilme ihtimalinin yanında bu teknik özellikler aynı zamanda bireysel koruma ve seçim özgürlüğünü de beraberinde getirmektedir (2018, s.171). Yeni medya teknolojilerinin sahip olduğu bu uç özellikler iktidarın politika geliştirme biçimine bağlı olarak iyi ya da kötü olarak tanımlanabilmektedir.

Yeni medya teknolojilerinin sunduğu en önemli imkanlardan biri de veridir. Bu veriler dünyayı anlama ve araştırma biçimine yön vermektedir. Schönberger ve Cukier gelecekte hayatımıza yön verecek temel belirleyici unsurun bu verilerin sunduğu bolluk olacağını belirtmektedirler

(2013, s.77). Bunun yanında yeni medya teknolojileri bazı riskleri de barındırmaktadır. Bunlardan biri öğrenmenin parçalanmasıdır. Multimedya ekranlarda farklı enformasyon türlerini birleştiren internet, içeriği hem birleştirebilmekte hem de parçalara ayırarak konsantrasyon ve kavrama sürecini daha zor hale getirebilmektedir (Dijk, 2018, s.349). Verilmek istenen mesajın doğru bir şekilde anlaşılmasını engelleyebilmekte ya da konsantrasyonu bozarak tutarlılığını ortadan kaldırabilmektedir.

Sanal yaşam ağlarının sunduğu konfor, bireysel açıdan cezbedici olduğu kadar iktidara sunduğu verilerle de oldukça kıymetlidir. Her geçen dakika yeni bir bireysel alanı kuşatan bu yapı toplumu görülebilir, gözetlenebilir bir şeffaflığa dönüştürme gücüne doğru evrilmektedir. Bu süreçte gizlilik ve mahremiyet gibi olgular yeniden biçimlenirken aidiyet ve sorumlulukların kaybolmasına doğru bir yöneliş gözlenmektedir.

Foucault, yapıtlarının insanları nasıl öznelerle dönüştürdüğü ile ilgili olarak üç ayrı nesneleştirme kipi üzerinde durmaktadır. Birincisi refah ve ekonomi analizinde üretken öznenin nesneleştirilmesi, ikincisi öznenin “bölücü pratikler” olarak adlandırdığı kendini zıtlığında tamamlayan deli/akıllı, hasta/sağlıklı, suçlu/masum olan öznenin nesneleştirilmesi ve son olarak da cinsellik alanında kendilerini özneye nasıl dönüştürdükleridir (Foucault, 2005, s.58). Foucault iktidar ile özne arasındaki bağı klasik anlamdaki/geleneksel ilişki biçimi olarak ele almak yerine bunu farklı boyutlarıyla ortaya koymuştur. Baskıcı, kapatıcı olarak görülen iktidar, sonradan üretici bir boyuta ulaşarak biyopolitikanın önünü açmıştır. Bu kavrayış biçimi, beden sorununu ortaya çıkararak kendine özgü gösterme ve kendilik kaygısının anlamını sorgulamaya koyulmuştur (Özmkas, 2012, s.59).

Bireyin ekonomik refaha yüklediği anlam, tüketim kültürünün yaşam üzerindeki görünmez baskısını göstermektedir. Kredi kartları, online alışveriş ya da borçlanarak tüketmek, bireyin gündelik hayatındaki isteklerini ve arzularını gerçekleştirebilmesi için bir imkana dönüşürken bireyi tüketme eyleminin öznesi, biyopolitikanın ise nesnesi haline getirmektedir. İstek ve arzularının tatminliği ölçüsünde kendilik sürecine dönüşen bu yapı, bireyin öngörülebilirliğini de sınamaya çalışmaktadır. Neo-liberalizmin reklam, popüler kültür, moda gibi ayartmaları üzerinden sunmuş olduğu uyarıcılar, bireysel taleplerin belirleyicileri haline gelirken yaşamın konfor alanlarını da giderek genişletmektedir. Online yaşam, gündelik hayatın hemen her noktasına nüfus ederken giyim kuşamdan beslenme kültürüne, kredi kartı ekstrelerinden aylık kazanç ve yatırım yönelimlerine kadar birçok alan üzerindeki hakimiyetini de arttırmaktadır.

Biyopolitika, her şeyden önce iktidarın bedeni dönüştürme ve uyarılma sürecidir. Bu, birey ile iktidar arasındaki tahakküm ilişkisinin çok ötesinde yeni bir durumu ifade etmektedir. Yayılma biçimi ve kuşatıcılığı sayesinde birçok ilişkiyi kendi içinde barındırmaktadır. Yönetme

gücünün ötesinde yönlendirme ve dönüştürme gücüyle yaşamı çok boyutlu ele alıp bireyi özneleştirme-tabileştirme sürecine katmaktadır (Baştürk, 2013, ss.244-245). Birey bu yönetsel süreç içerisinde, varlığını tabileştirdiği ölçüde yeni tüketim alanları oluşturur. Biyopolitik gözetim ile birey arasındaki interaktif ilişki, birbirlerini besleyip çoğaltarak toplumsal hayatın birçok noktasına nüfuz etmeyi sürdürür.

Yaşamın somut ve pratik üretimine eşdeğer yeni bir alanına dönüşen yeni medya içeriklerinde sunulan fotoğraf, şekil, grafik, pencere, resim ve görüntüler, ikonik modu yükseltip ekranı merkezleştirerek imge kültürünü yaygınlaştırmaktadır (Dijk, 2018, s.329). Bu uyarıcıların yarattığı etki, bireyi ekrana bağımlı hale getirirken giyim, beslenme, sağlık, eğlence, teknolojik ürünler ve daha birçok alan, online dünyanın yeni mecraları haline gelmektedir.

Dijital kasayı besleyen bilgisayarlar, akıllı telefonlar ve tabletler sürekli genişleyen bileşenler haline gelmektedir. Işıklardan müziğe, termostatlardan kapı kilitlerine ve güvenlik kameralarına kadar her şeyin internete bağlı olduğu ve durumumuz, konumuz ve faaliyetlerimiz hakkında sonsuz miktarda veri akışı sağlamaktadır. Bu verilerin çoğu, genellikle üçüncü taraflarca saklanmakta, kategorize edilmekte ve satılmaktadır. İnsan gruplarını dijital etkinliklerine göre aranabilir, sıralanabilir ve daha sonra göreceğimiz gibi bireysel hedefli reklamcılık veya diğer etkinlikler için tanımlanabilmektedir. Daha fazla kolaylık ve rahatlık talep edildiğinden, gündelik yaşam içerisinde dijital kasa, sürekli büyümekte ve daha derinden yerleşmektedir (McMahon, 2015, s.13).

2009 yılında ortaya çıkan kuş gribi ile domuz gribine neden olan virüsleri birleştiren H1N1 virüsü çok sayıda insanı etkilerken gribe karşı herhangi bir aşının olmaması virüsün yayılımındaki tedbirleri güçsüz hale getirmiştir. Amerika'da CDC olarak bilinen "Hastalık Kontrol ve İzleme Merkezleri" bu vakalara dair istatistik bilgileri toplamaya çalışsa da elde edilen veriler hep bir ya da iki hafta geriden takip ettiği için hastalıkla etkin mücadeleyi olumsuz etkilemiştir. Google çalışanları yapılan aramalarda grip hakkında bilgi elde edebileceklerini düşünerek sistemlerindeki bazı arama sorgularının sıklığını araştırmışlardır. Bu sayede yapılan aramalarla gribin yayılması arasındaki ilişkiyi değerlendirerek başarılı olduklarını görmüşlerdir. Hatta CDC gibi istatistikleri birkaç hafta sonradan değil bizzat gerçek zamanla örtüşen bir zaman diliminde bunu yapabilmişlerdir (Schönberger & Cukier, 2013, ss.9-10). Bu örnek veri kaynağının, salgının kontrol altına alınmasındaki önemine dikkat çekmektedir. Salgın hastalıkların kontrolü için gerekli olan verilere dahi bu teknoloji sayesinde ulaşmak mümkün hale gelebilmektedir. Örneklerin ticari alanlar içinde çoğaltılması mümkündür. Örneğin; belli dönemlerde ortaya çıkan ihtiyaçlara yönelik yapılan aramalar bir istatistiğe

dönüşürken aynı zamanda talebi karşılamaya yönelik yeni ticari alanların ortaya çıkmasını da beraberinde getirebilmektedir.

Örneğin; bir müşterinin hamile olup olmadığını bilmek bu alanda ticaret yapanlar açısından oldukça önemlidir. Target'in pazarlamacıları müşterilerinin hamileliklerini, satın alma modelleri aracılığıyla anlamak için matematiksel analiz birimlerine başvurarak bebek hediye listesine kaydolan kadınların alışveriş geçmişlerini incelemişlerdir. Kadınların hamileliklerinin yaklaşık üçüncü ayında kokusuz losyon aldıklarını, sonraki dönemlerde magnezyum, kalsiyum ve çinko gibi takviyeleri satın almaya eğilimli olduklarını fark etmişlerdir. Bu ekip, vekil olarak kullanıldıklarında şirketin kredi kartıyla ödeme yapan, mağaza kartı kullanan ya da postayla kupon gönderen her müşteri için hamilelik tahmini hesaplamasına olanak sağlayan birçok ürün keşfetmiştir (Schönberger & Cukier, 2013, ss.64-65). Arama motorları üzerinden yapılan aramalar bireylerin yaşam biçimleri, tüketim alışkanlıkları, sağlık durumları, hobileri gibi birçok alan hakkında zengin veri kaynağına dönüşürken onları aynı zamanda gözetim için oldukça elverişli kitleler haline getirmektedir.

İnternet teknolojilerinin toplumun kurumsal ve enformel alanlarında etkili hale gelmesi, onu merkezi bir konuma taşımakta ve mahremiyet algısını da yeniden şekillendirmektedir. Bankaların online olarak yürüttükleri kurumsal ve kişisel hizmetlerin yanı sıra ticari ürün pazarlama ağları, kişisel verilerin ulaşılabilirliği, mailler üzerinden gönderilen milyarlarca mesaj, anlık haberleşme programları, sosyal medya vb. tüm alanlar, yaşamı her an yeniden kuşatmaktadır.

Sanal ağların bir cazibe alanına dönüşerek oldukça zengin bir etkileşim yaratması, onu sınırsız bir veri depolama alanı haline getirmektedir. Bu ağların teknik özellikleri ve verilerin nerede, nasıl biriktirildiği ve bunların nasıl değerlendirildiği çoğu zaman cevapsız kalmaktadır. Reklam ve diğer zengin uyarıcılar, güvenlik, moda, sağlık, popüler kültür ve sanal ağlar üzerinden bu yapı sistemize hale getirilirken aynı zamanda muğlak bir alana dönüşmektedir. İktidar biyopolitikayla yeni bir sistemi yerleşik hale getirmeye çalışırken ağ toplumunun hızı da biyopolitikaya yeni alanlar açmaktadır.

SONUÇ

Geleneksel iktidarların disiplin, tahakküm ya da yasaklama gibi uygulamalarıyla biçimlenen politikaları, toplumsal hayatı iktidarın nesnesi haline getirmiştir. Disipliner ve zorlayıcı tutum bedeni ölüme terk ederken toplumu da bir hükmetme aracına dönüştürmüştür. Bu iktidar biçimlerinin temel yönetsel politikaları, bireyi kamusal alanın kurumsal yapılarına hapsederek toplumsal bir özne olması yönündeki tüm girişimlerini baskılamaktır. Özne olma

direncini yitiren birey, iktidarın sistematik olarak ölüme terk ettiği ya da tahakkümü altına aldığı bir politikayla sarmalanmıştır.

Modernleşme süreciyle birlikte ortaya çıkan biyopolitika, geleneksel iktidar biçimlerinden çok daha etkin ve verimli bir yönetim pratiği haline gelmiştir. Toplumsal yaşamın her noktası biyopolitikanın kuşatımına açık bir alanı temsil ederken bireyi de arzu ve istekleri ölçüsünde bu gözetim alanlarına dâhil etmektedir. Neoliberal politikalarla birlikte tüketim alışkanlıklarından davranış eğilimlerine kadar birçok alan benzer taleplerle şekillendiğinden gündelik hayatın akışı kapitalizmin esnek, biçimlenebilir ya da değiştirilebilir formasyonları haline gelmektedir.

Biyopolitika, toplumsal yaşamı birçok açıdan kuşatarak yaygın bir gözetim mekanizması kurmaktadır. Geleneksel iktidar politikalarının yaptırım alanı toplumsal hayatın dönüşümü ve tahakkümü iken biyopolitika toplumsal hayatın yönetsel sürecini hem beden hem de siyasal alan üzerinden yönetmektedir. Biyopolitika sağlıktan modaya, güvenlik politikalarından hijyen endüstrisine, cinselliğe ve sanal yaşam alanlarına kadar toplumun hemen her noktasına nüfuz ederek üretim sürecini akışkan ve arzu edilebilir bir alana dönüştürmektedir. Gündelik hayatı doğal bir gözetleme alanı haline getirirken bunu bir mutluluk ve gönüllülük ekonomisine dönüştürmektedir.

Biyopolitika gündelik hayatın içerisine nüfuz ederek varlığını sürekli pekiştirmektedir. Reklam, moda, imaj gibi güçlü ayartıcılar, tüketme arzusunu arttırırken zincir markalarda aynı yiyeceği tüketme isteği ya da kişisel sağlık ürünlerindeki taleplerin artışı da yine neoliberal politikaların albenisini arttırmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal medya ağlarındaki gönüllü ifşa olma süreci ya da tanınırlığı arttırma isteği de yine bireylerin kolayca ulaşılabilir olmasını sağlamakta ya da ortak davranış üretme eğilimini pekiştirmektedir. Kentlerde insanların güvenli sitemlerde steril yaşamlar sürdürmeye çalışması, hayatın birçok noktasında fiziki gözetim işlevi gören mobeseler, kendilik sürecini besleyen pratikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal yaşamın gün geçtikçe birbirine benzeyen tüketim biçimleri ya da davranış eğilimleri, kişileri öngörülebilir hale getirirken biyopolitik iktidar içinde standart gözetim alanları oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2013). *Kutsal insan egemen iktidar ve çıplak hayat* (Çev. İ. Türkmen). Ayrıntı Yayınları.
- Akgündüz, G.Ö. (2013). Foucault'da iktidar ve beden ilişkisi. http://www.academia.edu/7300087/Toplumsal_Cinsiyet_ve_Beden-Foucault_ve_Beden (Erişim Tarihi: 5 Aralık 2017).
- Alım, E. (2019). Sovereign power, disciplinary power and biopower: how to make sense of foucault's conceptualization of power mechanisms. *Artuklu Kaime International Journal of Economics and Administrative Researches*, 2(1), 13-24.
- Ateş Burç, S. (2021). Foucault'da iktidar ve iktidar teknolojilerinin dönüşümü. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(3), 1287-1309. <http://dx.doi.org/10.16953/deusosbil.859370>
- Aytaç, Ö. & Öztürk, M. (2023). *Gözetim, kentsel mekân ve alan denetimi*. İçinde M. Öztürk (Ed.). Şehir, toplum ve kimlik, (ss.247-264). İdeal Kent Yayınları.
- Babacan, M. E. (2016). Yeni medya ve toplumsal iktidar bağlamında özne. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 519-542.
- Bauman, Z. & Lyon, D. (2016). *Akışkan gözetim* (Çev. E. Yılmaz). Ayrıntı Yayınları.
- Baştürk, E. (2013). Bir kavram iki düşünce: foucault'dan agamben'e biyopolitikanın dönüşümü. *Alternatif Politika*, 5(3), 242-265.
- Baştürk, E. (2017). Biyopolitika ve savaşım: foucault ve agamben arasındaki ayrımın kavramsal içeriği. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(2), 1-23. <http://doi.org/10.14782/sbd.2017.63>
- Çağlak, U. (2020). Teşhir toplumu ve yeni medya: teşhir toplumunun oluşmasında önemli bir araç olan yeni medya üzerine bir değerlendirme. *Kritik İletişim Çalışmaları Dergisi*, Güz-02, 12-20.
- Dijk, J.V. (2018). *Ağ toplumu* (Çev. Ö. Sakin). Kafka Yayınları.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu* (Çev. M. A. Kılıçbay). İmge Yayınları.
- Foucault, M. (2002). *Toplum savunmak gerekir* (Çev. Ş. Aktaş). Yapı Kredi Yayınları.
- Foucault, M. (2003). *Cinselliğin tarihi* (Çev. H. Uğur Tanrıöver). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2005). *Özne ve iktidar seçme yazılar 2* (Çev. I. Ergüden, O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.

- Foucault, M. (2011a). *Büyük kapatılma seçme yazılar 3* (Çev. I. Ergüden, F. Keskin). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2011b). *Entelektüelin siyasi işlevi seçme yazılar 1* (Çev. I. Ergüden, F. Keskin ve O. Akınhay). Ayrıntı Yayınları.
- Foucault, M. (2012). *İktidarın gözü seçme yazılar 4* (Çev. I. Ergüden). Ayrıntı Yayınları.
- Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi: neo-liberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 40, 1-11
- Güler, Ö. (2016). M. foucault'nun biyo-politika görüşünün m. hardt ve a. negri'nin siyaset felsefesine etkileri. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hardt, M.& Negri, A. (2003). *İmparatorluk* (Çev. A. Yılmaz). Ayrıntı Yayınları.
- Jameson, F. (2011). *Postmodernizm ya da geç kapitalizmin kültürel mantığı* (Ed. M. F. Çelikkaya). Nirengi Kitap.
- Kalan, Ö. (2014). Foucault'un biyopolitika kavramı bağlamında moda ve beden: vouge dergisi üzerinden bir söylem analizi. *Selçuk İletişim Dergisi*, 8(3), 140-162.
- Karakayacı, Ö. & Kurtarı, E. (2006). *Töre seçilmişler ve diğerleri, güç, erk, iktidar olguları bağlamında insancıl bir iktidara doğru. planlama felsefesi*. Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Karayel Bilbil, E. & Atalay, D. (2020). Sosyal medya ekseninde mahremiyetin dönüşümü ve benlik inşası. *Global Medya Journal*, 10(20), 176-195.
- Koç, A. (2018). Michel foucault'nun "biyopolitika" kavramının teorik çerçevesi. *Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 13-218.
- Lemke, T. (2013). *Biyopolitika* (Çev. U. Özmakas). İletişim Yayınları.
- Schönberger, V. M. & Cukier, S. K. (2013). *Büyük veri yaşama, çalışma ve düşünme şeklimizi dönüştürecek bir devrim* (Çev. B. Erol). Paloma Yayınevi.
- McMahon, R. (2015). Surveillance and privacy in the digital age: a primer for public relations. *Graduate Theses & Dissertations*, Paper 4.
- Mills, C. (2013). *Biopolitical life*. In J. Nilsson and Sven-Olov Wallenstein (Eds.). Foucault, biopolitics and governmentality, (ss.73-90). Sodertorn Philosophical Studies.

- Oranlı, İ. (2012). Biyo-politikanın doğuşu ve foucaultcu eleştiri. *Cogito Düşünce Dergisi*, özel sayı, 39-52.
- Özer, H. D. (2022). Mobese izleme ve kayıtları: gözetim toplumu bağlamında bir değerlendirme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 24(1), 459-500. <https://doi.org/10.33717/deuhfd.1089766>
- Özdemir, M. (2020). Foucault sosyolojisinde iktidarın serüveni: pastoral iktidar, disiplinci iktidar, biyo-iktidar. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 4(1), 109-133.
- Özmkas, U. (2012). Foucault: iktidardan biyoiktidara. *Cogito Düşünce Dergisi*, özel sayı, 53-81.
- Read, J. (2012). Homo economicus'un bir soykütüğü: neoliberalizm ve öznelğin üretimi. *Cogito Düşünce Dergisi*, özel sayı, 82-95.
- Revel, J. (2012). Kimlik, doğa, yaşam: üç biyopolitika yapıbozumu. *Cogito Düşünce Dergisi*, özel sayı, 9-20.
- Sustam, E. (2014). Foucault'da iktidarın jeneolojisi: biyopolitiğin doğuşu ve yönetimsellik. *Teorik Bakış Toplum Bilim Dergisi*, 3, 221-234.
- Şengül, T. (2014). *İktidar*. İçinde G. Atılgan ve A. Aytekin (Ed.). Siyaset bilimi kavramlar, ideolojiler, disiplinler arası ilişkiler, (ss.39-51). Yordam Yayınları.
- Şentürk, İ. & Turan, S. (2012). Foucault'un iktidar analizi bağlamında eğitim yönetimine ilişkin bir değerlendirme. *Educational Administration: Theory and Practice*, 18(2), 243-272.
- Ünver, H. A. (2018). Politics of digital surveillance, national security and privacy. *Centre for Economics and Foreign Policy Studies*, 2, 1-21.

KLASİK TÜRK EDEBİYATI METİN İNCELEMELERİNDE MÜELLİFLERLE İLGİLİ HUSUSLARIN TESPİTİNDE KARİNELERİN ÖNEMİNE DAİR

ON THE IMPORTANCE OF CLUES IN DETERMINING THE ISSUES RELATED TO
AUTHORS IN TEXT ANALYSIS OF CLASSICAL TURKISH LITERATURE

Ahmet AKDAĞ*

Öz

Metin incelemelerinde göz önünde bulundurulması gereken hususlardan biri, metin içindeki karinelere dir. Karineler, metinle ilgili doğrudan bilgi verilmeyen birçok hususun aydınlatılmasında önemli bir işleve sahiptir. Karineler sayesinde bir eserin müellifini, müellifin adını, hayatını, ailesini, eğitim seviyesini, dostlarını, zevklerini, eserlerini vb. birçok hususu tespit etmek mümkündür. Bunun yanı sıra karineler sayesinde meşhur müelliflerimizin biyografilerinde yer almayan bazı hususların tespit edilip biyografilerine eklenmesi de mümkündür. Ancak karinelerin araştırmacıların bütün sorularını cevaplayamadığı bazı durumlar da söz konusudur. Bu durumda bile karineler, araştırmacıların en azından bazı elemeler yapıp bir yere kadar yol almalarına imkân sağladıklarından yine metin incelemelerine katkı mahiyetindedirler. Karinelerin metin incelemelerine en büyük katkılarından biri, kaynaklarda yer alan bazı yanlışlıkların düzeltilmesini sağlamalarıdır. Özellikle detaylı tetkikat yapılmadan katalog bilgileri esas alınarak yapılan yanlışlıklar, karineler sayesinde tashih edilebilmektedir. Aynı şekilde araştırmacılar tarafından metin içindeki karinelerin yanlış veya eksik yorumlanması sonucu kaynaklarda yer etmiş bilgiler de mevcut karineler veya yeni ortaya çıkan nüshalardaki karinelerle düzeltilebilmektedir. Çalışmamızda bu hususlar göz önünde bulundurularak ilgili misaller üzerinden konunun önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karine, Metin İncelemesi, Müellif, Tashih Etme, Klasik Türk Edebiyatı.

Abstract

One of the issues to be considered in text analysis is the clues in the text. The clues have an important function in illuminating many issues that are not directly informed about the text. Thanks to the clues, it is possible to determine many aspects such as the author of a work, the name of the author, his life, family, education level, friends, tastes and works. In addition, thanks to the clues, it is possible to identify and add some issues that are not included in the biographies of our famous authors. However, there are some cases where clues cannot answer all the researchers' questions. Even in this case, the clues are a contribution to text analysis, as they enable researchers to make at least some elimination. One of the greatest contributions of the clues to text analysis is that they provide rectification of some inaccuracies in the sources. The clues have an important place in correcting the information given by relying on the catalog information, especially without doing detailed research. Likewise, the information included in the sources because of incorrect or incomplete interpretation of the clues in the text by the researchers can be corrected with the clues in existing or newly emerged copies. In this study, it has been emphasized to the importance of the subject by giving examples in this context.

Keywords: The clue, Text Analysis, Author, Rectification, Classical Turkish Literature.

GİRİŞ

Matbaanın icadından önce üretilen metinler, bizzat insan eliyle çoğaltılmak suretiyle çeşitli aşamalardan geçmiş ve günümüze kadar ulaşabilmiştir. 1928 yılında Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesinin sonucu olarak bu metinlerle kurulan ilişki başka bir aşamaya taşınmıştır. O zamana kadar okuma yazma bilen herkesin söz konusu metinlerden istifade etmesi mümkünken alfabe değişiminden sonra bu metinler, yalnızca eski alfabeyi öğrenen ve okuyabilen insanların okuyup anlayabildiği metinler hâline gelmiştir. Hâl böyle olunca konuyla ilgilenen araştırmacılar, evvela bu metinleri Latin alfabesine aktarma vazifesini üstlenmişlerdir. Söz konusu metinler, araştırmacıların tutumuna bağlı olarak çeşitli yöntemlerle Latin alfabesine aktarılmaya başlanmıştır. Her ne kadar yöntemlerde farklılıklar meydana gelmiş olsa da temel hedef, bizden önceki nesiller tarafından üretilen bu metinlerin olabildiğince müellifin elinden çıkmış şekline en yakın hâliyle yeni alfabeye aktarılması yönünde olmuştur. Zaman geçtikçe metinlerin Latin alfabesine aktarılma yöntemlerinde farklılıklar, tutarsızlıklar, eksiklikler vb. fark edilmiş ve buna bağlı olarak araştırmacılar arasında yöntem birliği oluşması yönünde görüşler ortaya atılmıştır. M. Fuat Köprülü'nün Türk Edebiyatı Tarihinde Usul, Ahmet Ateş'in Metin Tenkidi Hakkında (Dasitân-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osmân münasebeti ile), Ali Nihat Tarlan'ın Metinler Şerhi'ne Dair ve Metin Tamiri adlı çalışmalarıyla başlayan yöntem teklifleri, 2000'li yıllardan sonra neşredilen bazı eserlerle ortak bir paydada toplanmaya başlamıştır. Selami Ece'nin Klasik Türk Edebiyatı Araştırma Yöntemleri adlı eseriyle önemli bir merhaleye ulaşan bu minvaldeki çalışmaların en günceli Berat Açıl, Sadık Yazar, Kadir Turgut ve Özgür Kavak'ın yayınladıkları Tenkitli Neşir Kılavuzu (Osmanlı Türkçesi Metinleri İçin) adlı çalışmadır.

Osmanlıda matbaanın kullanımından önceki metinler ekseriyetle müellif tarafından kaleme alınan kaynak nüsha veya bu nüshadan çoğaltılmış istinsahlar esas alınarak çoğaltıldığı için müellif ve müstensihlerin kimlikleri zaman zaman birbirine karıştırılmıştır. Müellifler, kendi eserlerinin ilerleyen zamanlarda başkalarına mal edilmemesi veya başkaları tarafından intihal edilmemesi amacıyla bazen eserlerin dibace, mukaddime, sebab-i telif, hâtime vb. bölümlerinde; kendi kimlikleri, asıl adları, mahlasları, doğum tarihleri, yaşadıkları dönemler, aileleri, eğitimleri, eserlerinin isimleri vb. hususlar hakkında bilgi vermişlerdir. Ancak bazı eserlerde söz konusu hususlar hakkında herhangi bir bilgilendirmede bulunulmamıştır. Müellifin kimliğine veya eserinin ismine dair herhangi bir bilgi bulunmayan eserlerde bazen metin içindeki birtakım karineler yoluyla sonuçlara varmak mümkün olur. Bu karineler, müellifin yaşadığı zaman dilimi, ailesi, eğitimi, mesleği, gezip gördüğü yerler, arkadaşları ve

eserlerini tespit etmeye; müellifin biyografisinde daha önce yer almayan hususların ortaya çıkarılmasına katkı sağlayan unsurlardır. Ayrıca karineler, bazı kaynaklarda yer alan eksiklik ve yanlışlıkların da düzeltilmesine katkıda bulunur.

Yukarıda değinilenler ışığında iki kısımdan oluşan çalışmamızın birinci kısmında; müellifin ismi, hayatı, memleketi, eğitim seviyesi, telif ettiği eserleri vb. hakkında doğrudan bilgi verilmeyip metin içindeki birtakım karinelere hareketle bu hususların tespit edildiği çalışmalardan hareketle karineler üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda karinelerin müelliflerin biyografilerine katkısı ve tarih düşürmeler vasıtasıyla sunulan karinelere de değinilecektir. İkinci kısımda ise bazı kaynaklarda tekrar edilegelen eksiklik ve yanlışlıkların karineler eşliğinde tashih edildiği çalışmalardan bahsedilerek metin incelemelerinde karinelerin önemine işaret edilecektir.

Çalışmamızda zikredilen misaller haricinde konuyla alakalı başka araştırma ve çalışmalar elbette mevcuttur. Bu minvaldeki bütün çalışmalara değinmek, çalışmamızın sınırını aşacağından sınırlama yapmak mecburiyetinde kaldık. Maksudumuz konunun önemine işaret ederek bundan sonraki çalışmalarda karinelerin göz önünde bulundurulmasına bir nebze de olsa katkıda bulunmaktır.

1. Bir Metnin Müellifi veya Eserinin Tespitinde Karinelerin Yeri ve Önemi

Klasik Türk edebiyatı geleneğinde maddi karşılık elde etmek amacıyla devlet adamlarına sunulan metinlerin müellifleri, eserlerin giriş veya sonuç kısımlarında genellikle açık bir şekilde kimliklerini bildirmişlerdir. Ancak herhangi bir maddi gayeyle yazılmayan metinlerde müellif, bazen kimliğini bildirirken bazen konuyla alakalı herhangi bir kayda yer vermemiştir. Müellifin kimliği ile ilgili herhangi bir kayda yer verilmeyen eserlerde metin içindeki bazı karinelere başvurarak metnin müellifi, müellifin yaşadığı zaman dilimi, eserin yazılış tarihi vb. hususları tayin etmek bazen mümkündür. Aşağıda müellif tarafından doğrudan herhangi bir bilgi verilmeyip metin içindeki bazı karinelere hareketle bu hususların tespitinin yapıldığı çalışmalar ve ilgili tespitlere değinilmiştir.

Sadık Yazar, kendisinden önce üç ayrı çalışmada üzerinde durulan ve her üç çalışmada da müellifin kimliğinin saptanamadığı Fetihnâme-i Kıbrıs adlı eserin müellifini bazı karineler vasıtasıyla tespit etmiştir. Yazar, eserin 1570-71 olan telif yılını esas alarak tezkirelerde 16. yüzyılda yaşadığı belirtilen beş şair tespit etmiş ve bunlardan üçünü, eserin telif tarihiyle uyuşmadığı gerekçesiyle elemiştir. Geriye; eserin müellifi olması muhtemel iki isim kalmıştır. Bu kişiler, Eğirdirli Seyyid Şerifi Mehmed Efendi (16. yy.) ile onun oğlu Şerif Mehmed

(Şerîfizâde)(1553-1631)'dir. Yazar, eserin Eğirdirli Seyyid Şerîfi Mehmed'e aidiyetini gerek Fetihnâme-i Kıbrıs'ın satır aralarındaki ipuçlarından gerekse onun bu eseriyle diğer eserlerindeki ortak parçalardan hareketle ispat etmiştir. Yazar'a göre Seyyid Mehmed'in oğlu olan Şerîfizâde'nin 1570'li yılların başında 17-18 yaşlarında olduğunun bilinmesi, onun bu eserin yazarı olma ihtimalini azaltmaktadır. Yine Fetihnâme-i Kıbrıs'ın bir yerinde müellifin günlük otuz akçe karşılığında Menzile'de çalıştığını bildirmesini de 17 yaşlarında olup muhtemelen tahsilini daha bitirmemiş olan Şerîfizâde'nin, bu eserin yazarı olamayacağını delillerinden saymıştır (2007a, s. 186-187). Yazar'ı, eserin müellifi olarak Seyyid Şerîfi Mehmed Efendi'ye sevk eden asıl saik, Fetihnâme-i Kıbrıs ile müellifin diğer eserlerindeki ortak parçalardır. Fetihnâme-i Kıbrıs ile Hilye ve Divan'ındaki manzum ve mensur ortak parçaları misal getiren Yazar, her üç eserin de Şerîfi Mehmed Efendi tarafından kaleme alındığını ortaya koymuştur. Yazar, aynı müellifin Hilye (2007b, s. 1037) ile Şevâhidü'ş-Şühedâ (2009, s. 1071-1073) adlı eserleri üzerine yaptığı iki ayrı çalışmada da eserlerin Eğirdirli Şerîfi'ye ait olduğunu ispatlamak amacıyla metinler arasındaki ortak parçaları örnek göstermiştir. Yazar'ın müellifi hakkında soru işaretleri bulunan eserlerin tespitinde izlediği bu yöntem, klasik Türk edebiyatı metin incelemelerinde karinelerin son derece önemli bir işlevi haiz olduğunu göstermektedir. Özellikle birden fazla eseri tespit edilmiş müelliflerin eserlerindeki ortak veya benzer kısımlar, araştırmacılar için kıymetli birer karine mesabesinde dir.

Muslihiddîn Gırnatevî (17. yy.)'nin Kitâbu'l-Fusûl fi Tercemeti Hasâisi'r-Resûl adlı eseri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Gırnatevî'nin bu eseri, Süyûtî'nin Hz. Peygamber'in olağanüstü özelliklerine dair rivayetleri derlediği Hasâisü'l-Kübâra adlı eserinin Abdülmecîd Sivâsi tarafından yapılan telhîsinin (özetinin) tercümesidir. Bu eserle alakalı şimdilik kaynaklarda yeterli ve doyurucu bilgiye ulaşılamamıştır. Bu eserin şimdiye kadar tespit edilen tek nüshası, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Nuruosmaniye 799 numarada kayıtlıdır. Söz konusu yazma eser katalogunda yalnızca eserin ismi ve müellifi zikredilmiştir. Yine aynı şekilde -doğrudan çalışmasıyla alakalı olmaması hasebiyle- Sadık Yazar'ın çalışmasında da yalnızca müellifin ve eserin ismi zikredilmiştir (2011, s. 1136). Mücahit Kaçar da Gırnatevî'nin başka bir eserini tanıttığı makalesinde bu eserin ismine yer vermiştir. Kaçar'ın çalışmasında eserin başlığındaki Tercemeti Hasâisi'r-Resûl ibaresinden hareketle bu eser, Süyûtî'nin Hasâisü'l-Kübâra'sının tercümesi olarak kaydedilmiştir (2017, s. 58). Şimdiye kadar eserle alakalı kaynaklardaki bilgiler bununla sınırlıdır. Metindeki bazı karineler takip edildiğinde Gırnatevî'nin bu eserinin; doğrudan Süyûtî'nin değil, Abdülmecîd Sivâsi (1563-

1639)'nin Süyûtî'nin eseri üzerine yazdığı telhîsin tercümesi olduğu anlaşılmaktadır. Gırnatevî, eserin giriş kısmında kendisinin hocası Abdülmecîd Sivâsî'nin; bir derste Süyûtî'nin eserinin gereksiz detaylar ve tekrarlar içerdiğini, dolayısıyla özetlenmesinin okuyucuya daha kolaylık sağlayacağını söylediğini vurgulamıştır (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 2a). Devamında söz konusu eserin özetlendiği, Arapça olması hasebiyle bu özetten herkesin yararlanmadığı; bunun üzerine hocası Abdülmecîd Sivâsî'den eseri Türkçeye tercüme etmek için izin istediği ve hocasının da eseri tercüme etmesi konusunda kendisine ruhsat verdiğini bildirmiştir (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 20-2b). Ancak söz konusu kısımda bu özetin doğrudan Abdülmecîd Sivâsî tarafından yapıldığı ile ilgili bir ifadeye yer verilmemiştir. Fakat eserin tercümesi hususunda Abdülmecîd Sivâsî'den izin istenmesi, eserin ona ait olabileceğinin önemli göstergelerindendir. Abdülmecîd Sivâsî'nin söz konusu eserinin şimdiye kadar herhangi bir nüshası tespit edilemediğinden, elimizdeki tercümeyi onunla mukayese etme imkânı şimdilik bulunmamaktadır. Bunun için Gırnatevî'nin eserindeki bazı karineler üzerinden kaynak metni tespit etmek gerekmektedir. Öncelikle Gırnatevî'nin eserinin doğrudan Hasâisü'l-Kübrâ'nın tercümesi olmadığı, metindeki şu cümlelerden anlaşılmaktadır: “Mutavvel hasâisinde İmam Süyûtî yazar ki ...” (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 32a); “Malûm ki bu kitâb mulahasdur” (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 64b); “Mufassalda yoklana ziyade tafsîl isteyen” (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 77b); “Buna benzer kıssa çokdur mufassal hasâisinde” (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 83a). Bu cümleler, Hasâisü'l-Kübrâ'nın geniş ve tafsilatlı olup mütercimim tercümesini yaptığı eserin, Hasâis'in özeti olduğunu göstermektedir. Bu eserin Abdülmecîd Sivâsî'nin telhîsinin tercümesi olduğu, metindeki bazı karinelere hareketle tespit edilmiştir. Gırnatevî, eserin giriş kısmında hocası Abdülmecîd Sivâsî'yi tanıtırken onun için “seyyidnâ (seyyidimiz)” ve “şeyhunâ (şeyhimiz)” ifadelerini kullanmıştır. Eserin muhtelif yerlerinde telhîs sahibinden bahsedilirken de bu veya buna benzer ifadeler yer almaktadır. Bu ifadelerin geçtiği yerler şu şekildedir: “Ammâ sâhib-i telhîs şeyhunâ kuddise sırruhu'l-azîz eyidür...” (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 166b); “Sâhib-i telhîs azîzimüz kuddise sırruhu eyidür ki ...” (Muslihiddîn Gırnatevî, Nuruosmaniye 799, vr. 193b). Gırnatevî'nin hem Abdülmecîd Sivâsî'ye tanıtırken kullandığı sıfatları telhîs sahibinden bahsederken kullanması hem de eseri tercüme etmesi için ondan izin istemesi, telhîs sahibinin Abdülmecîd Sivâsî olduğunu göstermektedir.

Hande Meliha İçaçan, Abdurrahman el-Cebertî (1753-1825)'nin Mazharu't-Takdîs adlı eseri üzerine Târîh-i Mısır adıyla yazılan tercümenin mütercimini, karinelere dayanarak tespit etmeye

çalışmıştır. İçaçan, bazı kaynaklarda eserin mütercimi olarak hekimbaşılık görevinde bulunan Mustafa Behçet Efendi (1774-1834)'nin bazısında Mütercim Âsım (1755[?]-1819)'ın bazısında ise iki müstakil tercüme yazarları olarak hem Mustafa Behçet hem de Mütercim Âsım'ın isimlerinin zikredildiğini dile getirmiştir. Ayrıca kimi kaynaklarda eseri öncelikle Mütercim Âsım'ın Türkçeye çevirdiği, akabinde ise Mustafa Behçet tarafından birtakım ekleme ve düzeltmelerle eserin yeniden yazıldığı şeklinde kayıtların da bulunduğunu bildirmiştir (2021, s. 40). İçaçan, eser üzerine yaptığı tetkikat sonucu bu ihtimallerin bazısını elemiştir. Bu ihtimallerden; eserin iki farklı mütercime ait olması hususu, mevcut nüshaların mukayesesi sonucu elenmiştir. Araştırmacı, ufak tefek kelime farklılıkları haricinde nüshalar arasında herhangi bir fark bulunmadığını, dolayısıyla eserin tek bir mütercim kaleminden çıktığını dile getirmiştir. İçaçan, Mustafa Behçet'in Mütercim Âsım'ın tercümesine birtakım düzeltme veya eklemeler yaparak eserini vücuda getirdiğine dair görüşe de katılmamaktadır. Bu görüşünü eserde konuyla alakalı hiçbir kayıt bulunmaması ve mevcut nüshalar arasında bu minvalde bir fark olmamasına dayandırmıştır. İçaçan, eserin Mütercim Âsım'a aidiyetine dair hiçbir karine bulunmadığını; bunun aksine giriş kısmındaki "... bu abd-i kalîlü'l-bîdâ'a reîsü'l-etibbâ Mustafa Behçet dâîleri ..." cümlesinde görüldüğü üzere Mustafa Behçet'in isminin zikredildiğini; dolayısıyla eserin ona ait olduğunu bildirmiştir. Bunun yanı sıra Şânîzâde Târîhi'nin bir nüshası arasında Cevdet Paşa tarafından yazıldığı tahmin edilen bir notta; Behçet Efendi'nin Târîh-i Cebertî'yi Türkçeye tercüme ettiğinin bildirildiğinden bahsedilmiştir. Bu nota da çalışmasında yer veren İçaçan, burada sıralanan karinelere hareketle söz konusu tercümenin büyük ihtimalle Mustafa Behçet Efendi'ye ait olduğunu dile getirmiştir (2020, s. 40-43).

Bir müellifin kendi eserleri veya başka müelliflerin eserlerindeki karineler, müellifle ilgili daha önce gözden kaçan bazı hususların fark edilmesine olanak sağlamaktadır. Bu konuda Özer Şenödeyici ve Sadık Yazar'ın Nef'î ve Balıkesirli Râsih'in biyografilerinde yer almayan hususlara değindikleri çalışmaları önemli misallerdendir. Özer Şenödeyici'nin Nesîmî'nin biyografisinde zikredilen mahlaslar üzerine kaleme aldığı makalesi de konuyla alakalı son derece kıymetli çalışmalardandır.

Özer Şenödeyici, Nef'î Dîvânı'nda yer alan bir kasidedeki karinelere hareketle şairin biyografisi ile ilgili daha önceki araştırmacılar tarafından gözden kaçırılmış iki hususa dikkat çekmiştir. Bunlardan ilki, şairin biyografisine Mısır serüveninin araştırılarak eklenmesi; ikincisi ise doğum tarihi meselesinin yeniden araştırılmasıdır. Kaynaklarda Nef'î'nin doğum yılı konusunda çoğunlukla 1572 yılı üzerinde ittifak sağlanmıştır (Şenödeyici, 2007, s. 181-182).

Şenödeyici, öncelikle söz konusu kasidenin Nefî'ye aidiyetini sorgulamıştır. Bu kısımda, bahsedilen kasideyi dil ve üslup özellikleri açısından Nefî'nin diğer şiiirleri ile mukayese etmiş ve kasidenin Nefî'ye aidiyeti konusunda bir şüphe kalmadığı sonucuna varmıştır (2007, s. 190). Nefî'nin mevzubahis kasidesi, İbrâhim Paşa olarak anılan bir zatın Mısır'a teşrifi vesilesiyle yazılmıştır. Şenödeyici, kasidedeki bazı beyitlerin şairin kasideyi Mısır'da yazdığını gösterdiğini dile getirmiştir. Ancak kaynaklarda Nefî'nin ömrünün bir döneminde Mısır'da bulunduğu dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. İşte Şenödeyici, birtakım karineleri esas alarak şairin biyografisinde yer almayan bu hususu irdelemiş ve bu konuda bazı sonuçlara ulaşmıştır. Araştırmacı, kasidede bahsedilen İbrâhim Paşa'nın kaynaklardaki karinelere hareketle Damat İbrâhim Paşa olduğu tahminini yürütmüş ve çalışmasının geri kalanının iskeletini bunun üzerine kurmuştur (2007, s. 193). Damat İbrâhim Paşa'nın Mısır'a vali olarak atandığı tarih, 1583'tür (Aykut, 1993, s. 440). Şenödeyici, "İbrahim Paşa'nın Mısır'a vali olarak atandığı zaman (1583) Nefî'nin orada bulunduğu, şiirde bahsi geçen ibarelerden hareketle açık bir şekilde görülebilmektedir." (2007, s. 195) dedikten sonra Nefî'nin biyografisinin, bahsedilen kaside ile örtüşmeyen bazı bilgiler içerdiğine dikkat çekmiştir. Şenödeyici'nin burada dikkat çektiği asıl mesele, kaynaklarda 1572 olarak gösterilen Nefî'nin doğum yılının doğru olmama ihtimalidir. Damat İbrâhim Paşa'nın 1583 yılında Mısır'a vali olarak atanmasının kesin olarak bilinmesi ve Nefî Divânı'ndaki söz konusu şiirin Mısır'da yazıldığını gösteren deliller, şairin 10 yaşlarında bu kasideyi kaleme aldığını göstermektedir. Şenödeyici, bunun mümkün olamayacağını vurgulayarak konunun kapsamlı bir şekilde araştırılması gerekliliğine dikkat çekmiştir (2007, s. 195). Metindeki karineler esas alınarak hazırlanan Şenödeyici'nin çalışması, meşhur şairlerimizden Nefî'nin hem doğum yılının tekrar gözden geçirilmesi ihtiyacını ortaya koymuş hem de gerekli tetkikat yapılarak şairin Mısır serüveninin de biyografisine eklenmesi gerekliliğine dikkat çekmiştir.

Sadık Yazar, müellifin bizzat kendisi tarafından bildirilen hususlar ve metindeki bazı karineler eşliğinde Balıkesirli Râsîh ([?]-1731)'in biyografisine önemli katkılarda bulunmuştur. Yazar, evvela söz konusu şairle ilgili kaynaklardaki eksik veya hatalı bilgiler üzerinde durmuş, ardından müellifin eserlerindeki muhtelif karineleri esas alarak onun hayatı ve eserlerine dair daha önce kaynaklarda rastlanılmayan tespitlerde bulunmuştur. Yazar, metinler arası göndermeler ve ortak ifadelerden hareketle Râsîh'in sekiz eserinin varlığını ispatlamıştır. Bu sekiz eserden bazısının nüshasına ulaşamamış olursa da müellifin Bülğatü'l-Ahbâb adlı eserinde hem adlarının doğrudan anılması hem de onlardan yapılan alıntılar, söz konusu eserlerin ona ait olduğunu göstermektedir. Yazar'ın bu eserleri Râsîh'e ait olarak göstermesinin

en önemli karinesi, müellifin kendisini tanıtırken “bu abd-i hakîr ü âciz-i pür-taksîr Râsih Ahmed bin Sinân Paşa bin Mehmed Paşa/bu fakîr ü hakîr Râsih Ahmed-i pür-taksîr” minvalinde kurduğu cümleler ve Dîvânçe-i Tevârîh ile Bülğâtü’l-Ahbâb adlı eserlerinde diğer eserlerine yaptığı göndermelerdir. Bülğâtü’l-Ahbâb adlı eserinden hareketle Râsih’in şeceresi Sinân Paşa b. Mehmed Paşa b. Hasan Paşa b. Ömer Paşa şeklindedir. Müellif, kendisinin muabbir (rüya tabircisi) olduğunu, köklü bir aristokrat aileden geldiğini, babasının kendisini üç hoca nezaretinde eğittiğini bildirdikten sonra bazı hocalarının isimleri ile aile bireyleri hakkında bilgi vermiştir (2020, s. 664-665). Bu bilgiler, onunla ilgili biyografik kaynaklarda yer almamaktadır. Yazar’ın metinlerdeki karineleri kullanarak vücuda getirdiği bu çalışmasıyla; Balıkesirli Râsih’in biyografisinde hem tercüme-i hâli hem de eserleri hakkında yer almayan birçok bilginin gün yüzüne çıkarılması sağlanmıştır. Böylece müellifin biyografisine önemli bir oranda katkı yapılmıştır.

Özer Şenödeyici, başka bir çalışmasında 14. yüzyıl Türk edebiyatının en önemli temsilcilerinden Nesîmî’nin biyografisine yansıyan mahlaslar problemi üzerinde durmuş ve karineler eşliğinde kıymetli tekliflerde bulunmuştur. Nesîmî ile ilgili kaynaklarda yer alan mahaslardan Seyyid, Seyyid Nesîmî, Hâşimî, Şirâzî, Na’îmî ve İmâd gibi mahlasların çok zayıf karinelere dayandırılarak Nesîmî’ye mal edildiğini bildiren Şenödeyici, gerek şairin müntesibi olduğu Hurûfilik düşüncesi bağlamında gerekse mevcut divan nüshalarındaki karineler eşliğinde şairin Nesîmî ve Hüseyinî mahlaslarını kullandığını tespit etmiştir (2013, s. 192). Yukarıda sayılan diğer mahlasların şair tarafından kullanıldığını gösteren kuvvetli karineler olmadığını belirten Şenödeyici, Nesîmî’nin yanı sıra Hüseyinî mahlasının da ona ait olabileceği hususuna şu karinelere dayanarak ulaşmıştır: “İhtimaller, veriler ve iddialar değerlendirildiğinde; şairin eski eserlerde bu adla anılması, azımsanmayacak sayıda divan nüshasından Hüseyinî mahlası taşıyan şiirlerin bulunması ve ilgili künyenin şair tarafından kullanıldığını haber veren serlevhaların mevcudiyeti kuvvetli deliller olarak öne çıkmaktadır. Gelinek noktada Nesîmî ile Hüseyinî’nin vezin açısından da örtüşmeleri, bir başka kanıt olarak öne sürülebilir. Şair, mahlas değişikliğinin vezni bozması için, diğerinin yerine kolaylıkla yerleştirilebilecek bir mahlası tercih etmiş olabilir” (2013, s. 180). Bazı karinelere yola çıkılarak kaleme alınan Şenödeyici’nin bu çalışmasıyla; Nesîmî’nin mahlaslarına dair biyografik kaynaklardaki bilgi kirliliğine dikkat çekilmiş ve onun biyografisinde olması gereken kuvvetle muhtemel iki mahlasa işaret edilmiştir.

Klasik Türk edebiyatı metin incelemelerinde göz ardı edilmemesi gereken hususlardan biri de tarih düşürmelerdir. Bu tarih düşürmeler sayesinde kaynaklarda bulunmayan birçok bilgiye

ulaşmak mümkündür. Bir eserin telif tarihi veya bir müellifin eserlerinin kronolojisinin tespitinde dibace, mukaddime, sebab-i telif, hâtıme bölümleri ile zahriye ve ferağ kayıtlarının yanı sıra tarih düşürmeler de veri sağlamaları dolayısıyla önemli bir işlevi haizdir. Padişahların tahta çıkışı, devlet erkânının tayin ve azilleri, doğum ve ölümler, sünnetler, düğünler, savaşlar, doğal afetler, çeşitli yapıların inşaları, eserlerin tamamlanışı veya beyit sayıları, tebrik ve kutlamalar, seyahatler vb. birçok konuyla alakalı düşülen tarihler, konuyla ilgilenen araştırmacılara çeşitli karineler sunmaktadır. Dolayısıyla gerek müellif tarafından doğrudan tarih düşüldüğü belirtilen gerekse birtakım imalarla tarih düşüldüğü anlaşılan ifadeler, klasik Türk edebiyatı metin incelemelerinde üzerinde durulması gereken karinelere dir.

Osmanlı Devleti'nde hekimbaşılık vazifesinde bulunan Sakızlı İsâ Efendi ([?]-1649)'nin şimdiye kadar üç eseri tespit edilmiştir. Bu eserler; Nizâmü'l-Edviye, Ma'denü'l-Bâh ve Devâ-i Emrâz'dır. Bunlardan yalnızca Devâ'-i Emrâz adlı eserinin telif tarihi bilinmektedir ki bu da eserin mukaddime kısmındaki tarih düşürme beytiyle mümkün olmuştur. Söz konusu tarih düşürme beyti şu şekildedir: "Tâ ki şöhret bula bu nâma kitâb / Oldı târîh-i Devâ-i Emrâz". Bu beyitteki Devâ'-i Emrâz ifadesinin harflerinin ebcet değeri 1054'tür. Bu da eserin hicri 1054 (miladi 1644) yılında telif edildiğini göstermektedir (Akdağ, 2021, s. 64). Devâ'-i Emrâz, aynı zamanda müellifin tespit edilen üç eserinden kronolojik olarak en son telif ettiği eseridir. Bunu da eserin muhtelif yerlerinde diğer iki eserine yapılan göndermelerden anlamak mümkün olmuştur (Akdağ, 2021, s. 53-54). Dolayısıyla Devâ'-i Emrâz'ın tarih düşürme vasıtasıyla 1644 yılında yazıldığı bilindiğine göre diğer iki eserinin 1644 yılından önceki bir zaman diliminde kaleme alındığı sonucuna ulaşmak mümkündür. Böylece eserdeki tarih düşürme beyti ve diğer iki eserine yapılan göndermeler, araştırmacılar için iki önemli karine işlevi görmektedir.

Kaynaklarda hayatı hakkında herhangi bir bilgi tespit edilemeyen Bursalı İbrâhim Râzî (1761-62-[?])'nin hayatıyla ilgili birçok bilgi, divanındaki tarih manzumelerinden hareketle elde edilmiştir. Şairin divanındaki 51 tarih manzumesi, gerek 1787-1833 yılları arasındaki tarihî, siyasî, sosyal vb. birçok meselenin aydınlığa kavuşması gerekse onun hayatıyla ilgili içerdiği bilgiler açısından son derece kıymetlidir. Bu manzumelerde şair, çocuklarının isimleri ve dünyaya geliş tarihleri, kızı ve eşinin vefat tarihi, ilk eşinin vefatı sonrası ikinci evliliği ve bu evlilikten doğan çocuğunun doğum yılı, hangi yılda hangi memlekete gittiği, atandığı resmi görevin yılı vb. hususlar hakkında tarih düşmüştür (Elaldı, 2019, s. 390-392). Ayrıca birçok olaya yazdığı tarihler münasebetiyle 70 yaşına kadar yaşadığının bilinmesi de şairin kişisel yaşamı ile ilgili önemli bir karinedir. Bu tarih manzumelerindeki karineler, şairin hayatının kronolojisinin çıkarılarak edebiyat tarihlerinde yerini almasına katkı sağlamıştır. Şairin; Bursa,

Eyüp, Bafra ve Bolu'daki bazı yapıların inşa veya onarım tarihlerine, inşa eden veya onaran kişilerin adlarına, yapıların onarılan kısımlarına vb. yazdığı tarihler ise mimarlık tarihi açısından kaynaklardaki bilgilerin teyidine veya kaynaklarda bulunmayan bazı bilgilerin tespitine katkı mahiyetindedir (Elaldı, 2019, s. 393).

Klasik Türk edebiyatında tarih düşürme deyince akla ilk gelen şairlerden biri, Adanalı Sürûrî (1752-1814)'dir. Tarih düşürme sanatının mümtaz şahsiyetlerinden olan Sürûrî, şahit olduğu veya tecrübe ettiği birçok olaya tarih düşerek hayat serencamının kronolojisinin oluşturulmasına bizzat kendisi katkıda bulunmuştur. Şair, 1773 yılında Adana'da veba hastalığından vefat eden 6 gencin ölümü, kendisinin ilk mahlası olan Hüznî'yi mahlas olarak seçmesi, Adana'dan İstanbul'a gelişi, İstanbul'a gelişiyle Hüznî mahlasını bırakıp yerine Sürûrî mahlasını kullanmaya başlaması, Şeyhülislâm Es'ad-zâde Muhammed Şerîf Efendi'ye mülazım olması, Anadolu sadareti kaleminden kadılığa geçişi, evliliği, Yenipazar kadılığına nakledilmesi, Neşât-engîz adlı divanının tertibi, kahveye tövbe edişi, kedisinin ölümü vb. birçok husus hakkında tarih düşmüştür (Canım, 2009, s. 105-120). Sürûrî'nin söz konusu şiirleri, onun hayatı ile ilgili kaynaklarda yer almayan birçok hususun aydınlanmasına katkı sağlayan önemli karinelerdir. Sürûrî, kendi hayatının yanı sıra devlet erkânı ile ilgili de çok sayıda tarih düşme şiiri yazmıştır. Bu husus, Sürûrî'nin yaşadığı dönemdeki birçok tarihî olay hakkında önemli veriler sunmaktadır.

2. Müellif ya da Eseriyle Alakalı Kaynaklardaki Eksiklik veya Yanlışlıkların Tashihinde Karinelerin Önemi

Bazı eserlere dair yazma eser kataloglarında veya kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakta iken bazı eserler hakkındaki bilgilerde ise eksiklik veya yanlışlıklar söz konusu olabilmektedir. Eksiklik veya yanlışlıklar, çoğunlukla eserin ismi, konusu, müellifi, müstensihî, telif veya istinsah tarihi vb. hususlar hakkındadır. Bu tarz eksiklikleri, metindeki karineleri takip ederek gidermek mümkündür. Böylece metinlerin muhtelif yerlerindeki karinelerin kaynaklarda tekrar edilegelen bazı yanlışlıkların düzeltilmesine imkân sağladığı görülmektedir. Bu hususlar, metin incelemelerinde karinelerin aslında çok önemli bir işleve sahip olduğunun kanıtıdır. Bu konuyla alakalı en dikkate değer örnekler, 14 ve 15. yüzyıl metinleri ile ilgili yapılan yanlışlıklarda göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, İskendernâme'nin müellifi Germiyanlı Ahmedî (1334/35 [?]-1412/13)'ye atfedilen Yûsuf u Zelîhâ ile Esrârname Tercümesi adlı eserlerle ilgili isnattır.

Latîfî ([?]-1582), tezkiresinin Likâî bahsinde şairin; Ahmedî'nin Yûsuf u Zelîhâ'sına bir nazire yazdığından söz etmiştir (İsen, 1999, s. 289). Ancak Ahmedî'nin kimliği ile ilgili herhangi bir ipucu vermemiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, Sadettin Nüzhet Ergun, Agâh Sırrı Levend, İsmail

Hikmet Ertaylan, Mehmet Akalın gibi edebiyat tarihçileri ve araştırmacılar, Latîfi'nin bu cümlesinden hareketle Germiyanlı Ahmedî'nin eserleri arasında Yûsuf u Zelîhâ veya Esrârname Tercümesi'ni de anmışlardır. Bu yanlışa ilk defa dikkat çeken kişi Fuat Köprülü'dür. Köprülü, kendi özel kütüphanesinde Esrârname Tercümesi'nin bir nüshasının bulunduğunu ve bu nüshada eserin 880 (1475/6) yılında telif edildiğinin belirtildiği; dolayısıyla eserin 1412/3 yılında vefat eden Germiyanlı Ahmedî'ye ait olamayacağını ileri sürmüştür (1978, s. 220). Germiyanlı Ahmedî'nin İskendernâme'sinin tıpkıbasımını yayınlayan İsmail Ünver de Esrârname Tercümesi'ni Germiyanlı Ahmedî'nin eserleri arasında zikretmiş; ancak Köprülü'nün konuyla ilgili uyarısına da yer vermiştir (1983, s. 6). Kaynaklarda bahsedilen eserlerin Germiyanlı Ahmedî'ye atfedilmesi ile ilgili yanlışlık, metindeki birtakım karinelere hareketle Nihat Azamat tarafından düzeltilmiştir. Azamat, Yûsuf u Zelîhâ'nın "Hoş nizâmdaydı âlem serteser/ Nevbet-i Ya'kûb Hân idi meger" beytiyle başlayan kısmını delil göstererek bu eserin 1478-1490 yılları arasında Akkoyunlu Devleti'ne hükümdarlık yapan Yakup Han zamanında kaleme alındığını; eserin ilerleyen kısımlarında şairin, Musullu beylerinden Halîl Bey'in isteği üzerine bu eseri kaleme aldığını belirttiğini; Halîl Bey'in ise Akkoyunlu kaynaklarında Sûfî Halîl olarak zikredilen Akkoyunluların Musullu boyunun reislerinden olduğunu dile getirmiştir (1988, s. 351-353). Azamat, yine metindeki karinelere hareketle Esrârname Tercümesi'nin de Germiyanlı Ahmedî'ye ait olamayacağını ortaya koymuştur. Azamat'ın sunduğu karinelere biri, eserin mevcut nüshalarının birçoğunda yer alan ve Köprülü'nün de belirttiği 880 (1475/6) tarihidir. Aynı şekilde bu tarihi ihtiva eden nüshaların son kısmında eserin Tebriz'de yazıldığını dile getiren beyitler de mevcuttur. Eserin Germiyanlı Ahmedî'ye ait olduğunu ileri süren araştırmacılar, bu beyitlerin müstensihler tarafından eserin sonuna ilave edilmiş olabileceğini dile getirerek iddialarına dayanak oluşturmuşlardır. Azamat'ın diğer karinesi ise Esrârname Tercümesi'nin bütün nüshalarında eserin Halîl Bey için yazıldığını gösteren beyitlerin varlığıdır. Söz konusu Halîl Bey, yukarıda değinilen Akkoyunlu Devleti'nin Musullu boyunun reislerinden Sûfî Halîl'dir. Netice olarak Azamat, burada bahsedilen karinelere hareketle her iki eserin de İskendernâme sahibi Ahmedî'ye ait olmayıp Akkoyunlu Ahmedî adında başka bir müellife ait olduğunu dile getirmiştir (1988, s. 358-361). Azamat'ın ortaya koyduğu karinelere, söz konusu eserlerin Germiyanlı Ahmedî'nin ölümünden yaklaşık 70 yıl sonra kaleme alındığını göstermektedir. Bu durum, bu eserlerin Germiyanlı Ahmedî hâricinde biri tarafından kaleme alındığını açıkça ortaya koymaktadır.

Yine 14. yüzyılda kaleme alındığı kesin olarak bilinen Kıssa-i Yûsuf adlı eserin müellifi ile ilgili de kaynaklarda tekrar edilegelen bir yanlışlık, 2018 yılında Sadık Yazar tarafından eserin

yeni keşfedilen bir nüshasındaki karineler esas alınarak düzeltilmiştir. Bu eserin şimdiye kadar -Yazar'ın tespit ettiği nüshayla birlikte- toplam 3 nüshası bulunmaktadır. Eldeki her üç nüshada da eserin hicri 768 (miladi 1366/7) yılında telif edildiği sabittir. Bu eserle alakalı temel sorun, eserin müellifi üzerinde ortaya çıkmıştır. Eserin daha önce tespit edilen iki nüshası üzerinde müstakil çalışmalarda bulunan Leyla Karahan, Gülçin Kocaengin ve Nuran Özyiğit gibi araştırmacılar; eseri, Erzurumlu Darîr'e atfetmişlerdir (Yazar, 2018, s. 703). Bu araştırmacılardan Gülçin Kocaengin eseri niçin Darîr'e atfettiği hususuyla alakalı herhangi bir bilgilendirmede bulunmamıştır. Leyla Karahan, metinde "darîr" kelimesinin geçtiği iki beyti esas alarak eseri Erzurumlu Darîr'e atfetmiştir. Ancak Karahan, "Darîr" mahlasının bu eserle Darîr'in diğer eserlerindeki kullanımı arasında bir farklılık olduğunu da vurgulamıştır. Darîr'in Sîretü'n-Nebî'sini neşreden Esra Egüz ise Kıssa-i Yûsuf ile Darîr'in diğer eserleri arasında birtakım kıyaslamalar yaparak Kıssa-i Yûsuf'un Darîr'e atfedilmesi hususuna şüpheyle yaklaşmıştır (2013, s. 59). Cezayir Milli Kütüphanesi'nde tespit ettiği nüsha sonucu konuyla alakalı çok titiz bir araştırma yapan Sadık Yazar, daha önceki araştırmacılar tarafından Erzurumlu Darîr'e atfedilen nüshalar ile yeni tespit ettiği nüshayı karşılaştırmış ve her üç nüshanın da ufak tefek farklılık veya eksiklikler haricinde aynı eserin nüshaları olduğunu tespit etmiştir. Yazar, daha önce Erzurumlu Darîr'e atfedilen bu eserin Yûsuf-ı Meddâh'a ait olduğunu metindeki bazı karineler ışığında ispatlayarak konuyla ilgili yanlışlığın düzeltilmesini sağlamıştır. Yazar, karinelerini dört maddede sıralamıştır. Bunlardan ilki ve en önemlisi eserin iki farklı beytinde geçen Şâdi Meddâh ismi veya mahlasıdır. Bu mahlasın geçtiği beyitler, Kocaengin ve Karahan'ın üzerinde çalıştıkları nüshalarda da bulunmasına rağmen müstensihin bozması sonucu olsa gerek "şâzını meddâh" ve "şâh-ı meddâh" şekillerinde yer almaktadır (Yazar, 2018, s. 711). Yazar, Yûsuf-ı Meddâh'ın Maktel-i Hüseyin adlı eserinde de Şâdi Meddâh ismi veya mahlasının aynı şekilde kullandığını örnek beyitlerle göstermiştir (2018, s. 698). Bunun yanı sıra müellifin Kıssa-i Yûsuf ile Maktel-i Hüseyin adlı eserlerindeki ortak beyitleri de okuyucuya sunmuştur (Yazar, 2018, s. 702). Yazar, ayrıca önceki araştırmacıların metinde darîr kelimesinin yer aldığı iki beyte istinaden eseri Erzurumlu Darîr'e atfettikleri beyitler üzerinde de durmuştur. Yazar'a göre bu beyitlerin ilkinde darîr kelimesi, metnin bağlamı çerçevesinde müellifin ismine değil; hikâyenin akışına uygun olarak kahramanlardan İbniyamin'e işaret etmektedir. Karahan'ın müellife işaret ettiğini bildirdiği diğer beyitte ise Yazar, tevazu sebebiyle kullanılmış olma ihtimalini öne sürer. Bu ihtimali, müellifin Maktel-i Hüseyin adlı eserinde de tevazu sebebiyle kullanılan şiir parçasını misal getirerek kuvvetlendirmiştir (2018, s. 709-710). Yazar'ın karinelerinden ikincisi, Kıssa-i Yûsuf'un da Yûsuf-ı Meddâh'a ait Maktel-i Hüseyin ve Varka vü Gülşâh'daki gibi meclisler şeklindeki

tertibidir. Üçüncüsü; müellifin, Kıssa-ı Yûsuf'un yanı sıra Maktel-i Hüseyin ve Varka vü Gülşâh mesnevilerinde de konunun akışına uygun olarak mesnevi ile aynı vezinde gazeller yazmasıdır. Bu gazellerde hem şekil hem de muhteva bakımından benzerlikler söz konusudur. Dördüncüsü ise Yûsuf-ı Meddâh'ın bütün mesnevilerinde olduğu gibi Kıssa-i Yûsuf'ta da fâilâtün fâilâtün fâilün vezinin kullanılmasıdır (2018, s. 698-701). Yazar, söz konusu çalışmasında başka bir hususa da dikkat çekmiştir. Bu husus, Süle Fakîh'in Yûsuf u Zelîhâ'sı ile Yazar'ın Yûsuf-ı Meddâh'a ait olduğunu ispat ettiği Kıssa-ı Yûsuf'un Cezayir nüshasının 400 beyitlik kısmının aynılığıdır. Yazar, bu durumun başka bir çalışmayla aydınlığa kavuşabileceğini belirterek makalesini nihayete erdirmiştir.

Yûsuf-ı Meddâh (14. yy.)'ın çeşitli kaynaklarda belirli bir süre karışıklığa sebebiyet veren eserlerinden birisi de Maktel-i Hüseyin'dir. Bu eserin müellifi olarak bazı kaynaklarda Yûsuf-ı Meddâh, Kastamonulu Şâzî, Şâdî, Şeyyâd, Sadi Meddâh, Âşıkî, Lut oğlu Yahyâ vb. isimler zikredilmiştir. Bu eserden ilk kez bahseden M. Fuat Köprülü, eserin müellifi olarak Şâdî veya Şeyyâd isimlerini; İ. Hakkı Uzunçarşılı, Mevlevî Yûsuf; Abdulkadir Karahan, Kastamonulu Şâzî; İ. Hikmet Ertaylan, Yûsûf-i Meddâh; İ. Melikoff, Sadi Meddâh; A. Mahir Ethembabaoğlu, Lut oğlu Yahyâ; Özlem Demirel ise Âşıkî ismini zikretmiştir (Özçelik, 2008, s. 60-93). Bazı çalışmalarda ise eserin müellifi olarak -Kastamonu'da yazıldığını bildiren bir beyitten ötürü- Kastamonulu Şâzî ismi ön plana çıkmıştır. Maktel-i Hüseyin üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Kenan Özçelik, sunduğu delillerle konuyla alakalı literatürdeki karışıklığı gidermiştir. Öncelikle müellifin Kastamonulu olarak nitelendirilmesi hususu üzerinde duran Özçelik, metnin Kastamonu'da yazıldığını ifade eden beyit haricinde müellifin Kastamonulu olduğuna dair başka bir karine bulunmadığından onun Kastamonulu olarak vasıflandırılmasının yeterli olamayacağını bildirmiştir. Bu görüşünü, müellifin diğer eserlerinden Varka vü Gülşâh'ın Sivas'ta yazıldığını bildiren beytine dayandırmıştır. Nasıl ki Sivas'ta yazıldığı için Sivashlı demek doğru değilse Kastamonu'da yazıldığı için de Kastamonulu demek yeterli değildir. Bu durumda Sivashlı veya Kastamonulu demek yerine ömrünün bir bölümünde Sivas'ta ve Kastamonu'da bulunduğunu söylemenin daha doğru olacağını bildirmiştir (2008, s. 11-12). Özçelik'in aydınlığa kavuşturduğu diğer mesele ise kaynaklarda Maktel-i Hüseyin'in müellifi olarak Yûsuf-ı Meddâh ile Kastamonulu Şâzî adında iki farklı kişinin zikredilmesidir. Bu mesele söz konusu vasıflandırmaları yapan araştırmacıların kaynak olarak kullandıkları nüshaların incelenmesi ile halledilmiştir. Buna göre farklı kişilere isnat edilen eser, aynı eserin farklı nüshalarından ibarettir. Maktel-i Hüseyin'de müellifin adı Meddâh ve Şâzî-i Meddâh şeklinde Kıssa-i Yûsuf'taki ile benzer bir kullanım arz etmektedir. Ancak müellifin Dâsitân-ı

İblîs, Hikâyet-i Kız u Cühûd, Kadı ve Uğru Destânı, Varka vü Gülşâh adlı eserlerinde ise doğrudan Yûsuf-ı Meddâh terkibi kullanılmıştır. Dolayısıyla eserin Yûsuf-ı Meddâh'a teşmil edilebilmesi için başka karineler iktiza etmektedir. Bu sebeple Özçelik, Maktel-i Hüseyin ile Varka vü Gülşâh adlı eserleri mukayese ederek aynı veya benzer beyitleri tespit etmiştir. Bunun sonucunda -az bir ihtiyat payı bırakarak- her iki eserin aynı kaleminden çıktığını dile getirmiştir (2008, s. 99). Gerek Özçelik'in gerekse Yazar'ın bazı karinelere dayanarak ileri sürdükleri hususlar, Yûsuf-ı Meddâh'ın iki eseri üzerindeki sır perdesini kaldırmıştır.

Burak Beken, kaynaklarda İsmâîl Rusûhî-i Ankaravî ([?]-1631)'ye atfedilen Tuhfetü'l-Berere adlı eserin Ankaravî yerine İsmâîl Habîbî ([?]-1679/80)'ye ait olduğunu metindeki bazı karinelere hareketle tespit etmiştir. Beken, evvela kaynaklardaki bu yanlış isnadın sebebi üzerinde durmuştur. Ona göre bu isnadın sebebi, eserin Hasan Hüsnü Paşa nüshasının temellük kaydındaki “Tuhfetü'l-Berere eş-Şeyh İsmâîl el-Ankaravî min mümellikâtin es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Ârif el-Mevlevî sene 1253” ibaresidir. Bu ibare gerek kataloglarda gerekse kataloglara itibar edilerek Ankaravî'nin eserleri üzerine yapılan araştırmalarda eserin Ankaravî'ye izafe edilmesine sebep olmuştur. Beken, Tuhfetü'l-Berere üzerine yaptığı detaylı incelemesinde bu eserin İsmâîl Ankaravî yerine İsmâîl Habîbî'ye ait olduğunu çeşitli delillerle ispatlamıştır. Beken'in delillerinden birisi, eserin muhtelif yerlerinde “li-müellifihi” ibaresiyle yer alan manzum kısımlarda Habîbî mahlasının kullanılmasıdır. Beken'in diğer bir delili, eserin telif tarihinin ifade edildiği “Buna târîh bin yetmiş beş oldı / Subh gibi cihâna yini togdı” şeklindeki beyittir. Eserin mevcut her üç nüshasında da yer alan bu beyte göre eserin telif tarihi hicri 1075 (miladi 1664)'tir. Bu tarih, İsmâîl Ankaravî'nin vefat tarihinden yaklaşık 33 sene sonrasına tekabül etmektedir. Dolayısıyla bu eserin Ankaravî'ye ait olma ihtimali ortadan kalkmaktadır. Beken, yukarıdakilerin yanı sıra Tuhfetü'l-Berere ile İsmâîl Habîbî'nin diğer eserleri arasındaki göndermeleri de karine olarak değerlendirmiştir. Bu karinelere birisi, İsmâîl Habîbî'nin vefatından beş sene önce kaleme aldığı Dâr-ı Rahmân adlı eserinde Tuhfetü'l-Berere'yi de eserleri arasında zikretmesidir. Diğer bir karine, müellifin Tuhfetü'l-Berere'de kendisine ait Sahbâ-yı Kudsiyye fi Mecâlis-i Ünsiyye ile Dârü's-Selâm adlı eserlerine yaptığı göndermelerdir. Beken, ayrıca müellifin Hırz-ı Cân, Sahbâ-yı Kudsiyye fi Mecâlis-i Ünsiyye ve Tuhfetü'l-Berere adlı eserlerindeki manzum parçaları mukayese etmiş ve bu kısımların birkaç kelime değişikliği haricinde birebir aynı olduğunu gözlemlemiştir. Aynı zamanda mensur kısımlarda da birbirinin aynı veya küçük değişikliklerle birbirine benzer ifade kalıplarının yer aldığını tespit etmiştir. Beken'in sunduğu bir başka karine ise müellifin Tuhfetü'l-Berere'de kendisini Mevlânâ'nın peşinden giden kurt köpeğine benzettiği “Seg-

gorgîn-i Mevlânâ Hudâvendigâr Celâleddîn eş-Şeyh İsmâîl” ifadesinin Sahbâ-yı Kudsiyye fi Mecâlis-i Ünsiyye’de de “Seg-gorgîn-i Monlâ Hünkâr eş-Şeyh İsmâîl el-Mülakkab bi-Habîbî” şeklinde yer almasıdır (2021, s. 198-203). Beken’in sunduğu bu karineler, kaynaklarda İsmâîl Ankaravî’ye atfedilen eserin İsmâîl Habîbî’ye ait olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Karineler sayesinde yalnızca mahlas kısmının değiştirilmesiyle farklı şairlerin veya mahlası aynı olan farklı şairlerin divanlarına giren aynı şiirlerin kime ait olduğunun tespiti de mümkündür. İntihal veya müstensih hatası sonucu meydana gelen bu tarz hataları hem şekil hem de muhteva açısından nispet edildikleri şairlerin diğer şiirleriyle mukayese ederek düzeltmek mümkündür. Bu hususla alakalı şimdiye kadar birçok çalışma yapılarak bazı yanlışlıklar tashih edilmiştir. Söz gelimi Hasan Kaplan hem Nev’î hem de Nef’î divanlarında mahlas değişiklikleriyle yer alan aynı gazelin Nev’î’ye (2018, s. 31); Cenk Açıkgoz, Hayâlî Dîvânı’ndaki iki gazelden birinin Rahîkî’ye diğerinin Figânî’ye (2017, s. 7); Erdem Can Öztürk ise Nev’îzâde Atâyî ile Nevâlîzâde Atâyî’nin divanlarında aynı mahlas ve ufak tefek kelime farklılıklarıyla yer alan aynı gazelin bazı karinelere hareketle Nevâlîzâde Atâyî’ye ait olmasının daha muhtemel olduğuna (2019, s. 666) kanaat getirmiştir.

SONUÇ

Klasik Türk edebiyatı metin incelemeleri üzerine pek çok çalışma yapılmasına rağmen henüz oluşmuş bir kanon yoktur. Cumhuriyet döneminden itibaren -özellikle alfabenin de değişmesiyle- klasik Türk edebiyatı metin incelemeleri farklı yöntemler üzerinden varlığını sürdürmüştür. Fuat Köprülü, Ali Nihat Tarlan, Ahmet Ateş gibi araştırmacılar, klasik edebiyat metinlerinin incelenme usullerine dair çeşitli yayınlar yapmışlardır. 2000’li yıllardan sonra ise Arap alfabesinden Latin alfabesine aktarılmayı bekleyen eserlerin neşri veya Latin alfabesine aktarılmış metinlerin daha iyi anlaşılması amacıyla sempozyumlarda, kongrelerde, bilimsel dergilerde, kitaplarda konuya dikkat çeken ve öneriler sunan çalışmaların sayısında artışlar olmuştur. İster Arap harfli bir metnin Latin alfabesine aktarılması isterse daha önce aktarılmış bir metnin farklı yaklaşımlarla değerlendirilmesi olsun araştırmacıların üzerinde durması gereken hususlardan birisi de metin içindeki karinelere dir. Karineler sayesinde metin veya metnin üreticisi hakkında bazı bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu çalışmada karinelere hareketle ulaşılan sonuçlara yer veren çalışmalar üzerinden, metin incelemelerinde karinelerin önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1-Karineler sayesinde müellifin adı, ailesi, yaşadığı zaman dilimi, eğitim seviyesi, eserleri vb. hususları tespit etmek veya bu hususlar hakkında bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. İlgili başlıkta değinilen çalışmalardan özellikle Sadık Yazar’ın müellifin farklı eserleri

arasındaki ortak ve benzer parçalardan hareketle eser ve müellife yönelik tespitleri, aidiyeti konusunda şüphe bulunan eserler üzerinde duran araştırmacılar için bir yöntem olması veya bir yöntem sunması açısından önemlidir. Karinelerden istifade ederek bazı tespitlerde bulunacak araştırmacılar, -varsa- müellifin diğer eserlerine mutlaka müracaat etmelidir.

2-Karineler, bazı meşhur müelliflerin biyografilerinde ekleme veya eksiltme yoluyla birtakım değişiklikler yapılmasına imkân sağlamaktadır.

3-Metin incelemelerinde karine olarak araştırmacıların üzerinde durmaları gereken hususlardan birisi de tarih düşürme vesilesiyle yazılan parçalardır. Müellifler, bazen söz konusu parçaların bir tarihe işaret ettiğini açık bir şekilde okuyucuya bildirirken bazen de örtük ifadelerle bu hususa işaret etmişlerdir. Araştırmacılar, müelliflerin bu yönlendirmelerini göz önünde bulundurarak metinle ilgili karanlıkta kalan bazı hususları aydınlatma imkânına sahiplerdir. Dolayısıyla metindeki diğer birçok karine gibi tarih düşürmeler de doğrudan müelliflerin hayatı, sanatı ve eserlerinin yanı sıra yazdıkları dönemin tarihî, siyasî, kültürel, sosyal meselelerine katkıda bulunmaları hasebiyle metin incelemeleri için son derece kıymetlidirler.

4-Karinelerin edebiyat tarihine en önemli katkılarından birisi de kaynaklarda tekrar edilemeyen bazı yanlışlıkların düzeltilmesini sağlamalarıdır. Bazı çalışmalarda detaylı tetkikler yapılmayıp kataloglardaki hatalı bilgilere dayanılarak çıkarımlarda bulunulduğu görülmektedir. Bazı çalışmalarda ise eldeki malzeme eksikliğinden veya metin içi karinelerin yanlış yorumlanmasından dolayı hatalı çıkarımlar yapılmıştır. İşte karineler sayesinde gerek kataloglara güvenilerek yapılan yanlışlıklar gerekse mevcut malzemenin eksikliği veya yanlış yorumlanması sonucu varılan sonuçlar tashih edilebilmektedir. Karineler, aynı zamanda yalnızca mahlasların değiştirilmesiyle farklı şairlerin veya aynı mahlaslı farklı şairlerin divanlarında yer alan şiirlerin tespitinde de araştırmacılar için birer kılavuz mahiyetindedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, C. (2017). Hayâlî bey divânının harfî-yâ bölümündeki 95 ve 96. gazeller kime ait. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), 1-8.
- Akdağ, A. (2021). Sakızlı isa efendi'nin devâ-i emrâz isimli eseri. M. Kaçar ve S. Murad (Ed.). *Sakızlı isa efendi ve nizâmü'l-edviye'si üzerine incelemeler* içinde, (ss. 47-101). Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Aykut, N. (1993). Damad ibrâhim paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 8, 440-441.
- Azamat, N. (1988). Yeni bir ahmedî ve iki eseri: yûsuf u zeliha, esrârname tercümesi. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, VII-VIII, 347-364.
- Beken, B. (2021). İsmâ'îl habîbî efendi'nin ismâ'îl rusûhî-i ankaravî'ye atfedilen bir eseri: tuhfetü'l-berere. O. K. Tavukçu vd. (Ed.). *Yunus emre-mehmet akif armağanı Türk edebiyatı araştırmaları* içinde, (ss. 195-214). Akçağ Yayınları.
- Canım, R. (2009). Klâsik Türk edebiyatında tarih düşürme sanatı ve bir ebced ustası: adanalı sürûrî. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (2), 105-120.

- Egüz, E. (2013). Erzurumlu mustafa darîr'in sîretü'n-nebîsindeki Türkçe manzumeler (inceleme-metin). (YÖK Tez Merkezi, Doktora). İstanbul Üniversitesi.
- Elaldı, M. (2019). Bursalı İbrahim râzî divanındaki tarih manzumeleri. *İSTEM Dergisi*, (34), 385-401.
- İçaçan, H. M. (2020). Mustafa behcet efendi ve târîh-i mısır adlı tercümesi (inceleme-metin). (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Üniversitesi.
- İsen, M. (1999). *Latîfî tezkiresi*. Akçağ Yayınları.
- Kaçar, M. (2017). Halvetilik hakkında önemli bir Türkçe eser: muslihiddîn gırnatevî'nin istivâ-yı tarîk-i muhammediyye fi silsileti'l-aleviyyesi. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (8), 55-74.
- Kaplan, H. (2018). İki şair bir şiir-11. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (63), 19-33.
- Köprülü, M. F. (1978). Ahmedî. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1, 216-220.
- Muslihiddîn el-Gırnatevî (1614). *Kitâbu'l-fusûl fi tercemeti hasâisi'r-resûl*. Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye 799.
- Özçelik, K. (2008). Yûsuf-ı meddâh ve maktel-i hüseyin (inceleme-metin-sözlük). (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Ankara Üniversitesi.
- Öztürk, E. C. (2019). Bir gazel iki şair: nev'î-zâde atâyî ve nevâlî-zâde atâyî divanlarındaki aynı gazel üzerine notlar. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (22), 643-668.
- Şenödeyici, Ö. (2007). Nef'î biyografisine ek. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 21, 179-199.
- Şenödeyici, Ö. (2013). Nesîmî'nin mahlasları problemi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 68, 171-200.
- Ünver, İ. (1983). *Ahmedî iskender-nâme inceleme-ıtkıbasım*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yazar, S. (2007a). Fetihnâme-i kibrısın müellifi olan şerîfî kimdir?. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, 18, 175-192.
- Yazar, S. (2007b). Seyyid şerîfî mehmed efendi ve hilyesi. *Turkish Studies*, 2 (4), 1026-1044.
- Yazar, S. (2009). XVI. asır şairlerinden eğirdirli şerîfî'nin şevâhidü's-şühedâ'sı. *Turkish Studies*, 4 (2), 1060-1084.
- Yazar, S. (2011). Anadolu sahası klâsik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). İstanbul Üniversitesi.
- Yazar, S. (2018). Yeni bir nüshayla değişen fotoğraf: yûsuf-ı meddâh'ın (ö. XIV. yy) kıssa-i yûsuf'u ya da erzurumlu darîr kıssa-i yûsuf adlı bir mesnevi yazmış mıdır?. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 21, 681-719.
- Yazar, S. (2020). Eylemişler râsihe bühtân bühtân üstüne: balıkesirli râsih'in eserlerine dair bilgilerin tashihi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 24, 637-673.

İÇSEL PAZARLAMA VE ÖRGÜTSEL BAĞLILIĞIN YENİDEN İNCELENMESİ: KÜMELEME VE İLİŞKİLER

RE-EXAMINING INTERNAL MARKETING AND ORGANIZATIONAL COMMITMENT:
CLUSTERING AND RELATIONS

Gökten ÖNGEL*

Öz

Son yıllarda örgüt alanyazınında örgütsel bağlılığın önemli öncüllerinden birisi olarak içsel pazarlama yaklaşımı öne çıkarılmaktadır. İçsel pazarlama ile çalışanların örgütsel bağlılıklarının arttığı görülmektedir. Bu araştırmanın amacı; içsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılıkla olan ilişkisini ve çalışanların örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama profillerinin tespit edilmesidir. Araştırma İstanbul ilinde bilişim sektöründe görevli beyaz yakalı 265 çalışanın katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanmasında anket formları kullanılmıştır. Verilerin analizi SPSS 25 paket programı aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizinde öncelikle faktör ve güvenilirlik analizleri, tanımlayıcı istatistikler, k-ortalamar kümeleme analizi, korelasyon analizi ve regresyon analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda içsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılıkla olumlu yönde ilişkiye sahip olduğu, içsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılığı önemli düzeyde arttırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca, örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama açısından çalışanlar birbirlerinden farklı profillere sahiptir. Araştırma sonucunda kümeleme yaklaşımlarının örgüt alanyazınında kullanılması açısından önemli sonuçlar ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelime: İçsel pazarlama, Örgütsel bağlılık, Beyaz yakalılar, K-ortalamar.

Abstract

In recent years, the internal marketing approach has been highlighted as one of the important antecedents of organizational commitment in the literature. It is seen that the organizational commitment of employees increases with internal marketing. The purpose of this research is to determine the relationship between internal marketing activities and organizational commitment and employees' organizational commitment and internal marketing profiles. The study was carried out with the participation of 265 white-collar employees working in the IT sector in Istanbul. Questionnaire forms were used to collect data. The analysis of the data was carried out with the SPSS 25 package program. The data analysis included primary factor and reliability analyses, descriptive statistics, k-means cluster analysis, correlation analysis and regression analysis. As a result of the research, it has been determined that internal marketing activities have a positive relationship with organizational commitment, and internal marketing activities significantly increase organizational commitment. In addition, employees have different profiles from each other in terms of organizational commitment and internal marketing. As a result of the research, important results have been revealed in terms of the use of clustering approaches in the organizational literature.

Keywords: Internal marketing, Organizational commitment, White-collar workers, K-means.

GİRİŞ

Alanyazında içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık ilişkisi çokça araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre içsel pazarlama faaliyetleri çalışanların örgüte bağlılığını önemli düzeyde artırmaktadır (Naude vd. 2003; Tsai & Wu 2006; Chang & Chang 2007). İçsel pazarlama faaliyetleri paylaşılan bir vizyona sahip olma, çalışanların gelişimini sağlama ve ödüllendirme ile çalışanların örgüte duygusal, devamlılık ve normaler açısından bağlanmalarını sağlamaktadır (Taşkın & Yeni, 2016; Boz vd. 2018). Alanyazındaki bulgular bu açıdan büyük oranda ortak bir görüşü sunmaktadır. Ancak çalışan yanlısı örgüt uygulamalarından olan içsel pazarlamanın ve örgütsel bağlılığın çalışanlar açısından algılanış şekli ile ilgili daha geniş bir bilgi birikimine ihtiyaç olduğunu savunmak mümkündür.

İçsel pazarlama ve örgütsel bağlılıklarını araştıran çalışmalarda genellikle korelasyon analizi, regresyon analizi ve yapısal eşitlik modellemesi ile ilişki temelli sonuçlar elde edilmeye çalışılmıştır (Chiu vd. 2020; Kan Sönmez & Hacıoğlu, 2019; Baskındağlı & Altındağ, 2023). Bu araştırma geleneğinden farklı olarak, profillendirme araştırmaları çalışanların algıları açısından nasıl birbirlerinden farklılaştığını ortaya koymaktadır (Hair vd. 2014). Çalışanların profillerinin belirlenmesi, çalışan yanlısı uygulamaların hangi ilgililere sağlıklı olarak ulaşmasını sağlamada yardımcı olabilir. Ancak içsel pazarlama faaliyetlerinin ve örgütsel bağlılık açısından çalışanların profillerinin belirlendiği araştırmalara rastlanmamıştır. Çalışanların algılarının nasıl farklılaştığı, çalışanların içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık açısından hangi profillere ayrıldıklarının tespit edilmesi bilgi birikiminin gelişmesi açısından önemlidir.

Alanyazındaki sözü edilen eksikliğe dayanan bu profillendirme araştırması, çalışanların örgütsel bağlılıklarının nasıl geliştirileceği, içsel pazarlama faaliyetlerine ne derecede önem verilmesi gerektiği ve çalışanların profillerine özgü aksiyonlar alınmasını kolaylaştırma açısından önemlidir. Araştırmanın önemi de göz önüne alınarak oluşturulan araştırma soruları “çalışanlar içsel pazarlama faaliyetlerinden aynı şekilde mi etkilenmektedir?” yoksa “Farklı profiller sergilemekte midir?” şeklindedir. Araştırma sorularının yanıt bulabilmesi için “içsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılıkla olan ilişkisinin, çalışanların örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama profillerinin tespit edilmesi” amaçlanmıştır.

Araştırmanın amacı doğrultusunda sağlıklı bulgular elde edebilmek için gelişime açık, çalışanlar için iş seçeneklerinin bol olduğu, firmalar açısından kalifiye çalışan temin etmenin zor olduğu bilişim sektöründe araştırmanın gerçekleştirilmesine karar verilmiştir. Araştırmada kapsamında ilk olarak içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık kavramları hakkında bilgiler

sunulmaktadır. Aynı başlık altında örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama arasındaki ilişkiler ve hipotezler sunulmaktadır. Daha sonra çalışmanın metodu ve bulguları hakkında bilgiler sunulmaktadır. Araştırma sonuç, tartışma ve öneriler bölümü ile tamamlanmaktadır.

1. Kavramsal Çerçeve

Araştırmanın bu bölümünde ilk olarak içsel pazarlama kavramı, kapsamı ve boyutları hakkında bilgiler verilmektedir. Sonrasında örgütsel bağlılık kavramı, kapsamı ve boyutları hakkında açıklamalara yer verilmektedir. Son olarak örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama arasındaki ilişkilere dair alanyazın özeti sunulmaktadır.

1.1. İçsel pazarlama

İçsel pazarlama (İP) kavramının ilk tanımlayıcısı Berry (1981), kavramı personeli iç müşteriler olarak kabul etmek, işlerini aynı zamanda organizasyonun amaçlarını yerine getirirken, çalışanların ihtiyaçlarını ve isteklerini karşılayan iç ürünler olarak tanımlamıştır. Berry ve Parasuraman (1992) ve Hales ve Megrate-Butcher (1994) içsel pazarlamanın temel amacının, bir organizasyonun tüm çalışanlarına değerli olduklarını, takdir edildiklerini ve güvenildiklerini hissettirmek olduğunu vurgulamışlardır. Sonuç olarak bunu başaran organizasyonlarda çalışan devir hızının, işe devamsızlığı azalması ve üstün hizmet performansını teşvik eden çalışan morali ve bağlılığın artırması mümkün olabilecektir. İP kavramın esas olarak temel iki düşünceden meydana geldiği söylenebilir; örgütteki herkesin bir müşterisi vardır ve içsel müşteriler nihai müşterilere daha iyi hizmet götürmek için işlerinde mutlu olmalıdırlar (Ay & Kartal, 2003).

İP, belirli bir şirket bağlamında kuruluş ve çalışanları arasındaki bir etkileşim sürecidir. İP, çalışanların tüm işi yaratmaya, koordine etmeye ve geliştirmeye teşvik edildiği, tam olarak doğru türde atmosfer ve ortam yaratma sürecidir. Bu durum genel olarak İP'nin müşteri memnuniyetini artıran eylemlere, etkileşimlere ve uyarlamalara yönelik çalıştığı anlamına gelir. Böylece kalitenin sağlandığı bir ortam yaratılır. İyileştirici davranışlar, çalışan eyleminin yansıtıcı bir parçası haline gelir. Bu ortam ve buna bağlı olarak çalışanların kaliteyi artırıcı davranışları rekabet avantajının temel kaynağı olarak formüle edilmektedir (Ahmed & Rafiq, 2003; Ahmed vd. 2003). Boomer (2004, s. 20)'a göre “insanlar, değeri yatırım yoluyla artırılabilen varlıklardır. İnsanların değeri arttıkça, firmanın performans kapasitesi de artar.” Hizmet kuruluşları, çalışanlarının ihtiyaç ve isteklerine saygı duymalı ve onları kuruluşlarının en güvenilir müttefikleri olarak görmelidir.

Berry ve Parasuraman (1992), şirketlerin çalışanlarının ihtiyaçlarını sıklıkla takip etmesi gerektiğini belirtmiştir. Eğer ihtiyaçlar karşılanmazsa, muhtemelen personelin moralinin düşecek ve bu da kuşkusuz düşük performansa yol açacaktır. Diğer yandan çalışan talepleri ile ilgilenmemek bazı sonuçlara yol açabilir; bunlardan biri en iyi çalışanlarını kaybetmek, diğeri ise en sadık müşterilerine veda etmektir. Chang ve Chang (2007) içsel pazarlamayı, örgütün birer üyesi olarak görülen çalışanların, işletmenin "dış müşteriler" için mal ve hizmet üretmesine yardımcı olma etkinliği olarak tanımlamışlardır. Grönroos (1994, s. 18-20), şirketlerin içsel pazarlamayı gözden kaçırmaları durumunda dışsal pazarlamayı da olumsuz etkileyecekleri konusunda uyarmıştır. Bu bakış açısı İP uygulamalarının ürünün maddi olmayan yapısı nedeniyle insan faktörünün ön planda olduğu hizmet sektörü işletmelerinde imalat sanayiine nazaran daha fazla dikkate alınmasını zorunlu kılmaktadır (Ergün & Boz, 2017, s. 2).

İçsel pazarlama ilk olarak sürekli yüksek hizmet kalitesi sağlama sorununa bir çözüm olarak önerilmiştir. Literatür ilk 20 yılda konseptin geliştirilmesinde üç ana aşama önermektedir: çalışan motivasyonu ve memnuniyeti aşaması, müşteri odaklılık aşaması ve strateji uygulama/değişim yönetimi aşaması (Rafiq & Ahmed, 2000, s. 450-455). İçsel pazarlama unsurları söz konusu olduğunda literatürde birçok boyut açısından incelendiği görülmekle birlikte genellikle kişisel gelişim, vizyon geliştirme ve ödüllendirme olmak üzere üç başlık üzerinde durulduğu görülmektedir (Demir vd., 2008 , s. 138-139).

Vizyon geliştirme: kurumun içindeki gelecekte olmak istenilen yer olarak özetlenebilen vizyonun çalışanlarla paylaşılmasıdır. Kurumun üst yönetiminin vizyoner olmaları ve iş görenler ile bunu paylaşmaları örgüt adına önemli bir özellik olarak değerlendirilebilecek şekilde iş görenlerin örgüt adına inandıkları ve paylaştıkları bir vizyona sahip olmalarını sağlayabilecektir (Usta, 2009, s. 244).

Ödüllendirme: Performans değerlendirmelerine bağlı olarak ortalama üzerinde başarı gösteren çalışanların sadece prim, terfi gibi maddi unsurlarla sınırlandırılmayacak şekilde maddi ve manevi şekilde ödüllendirilmesinin bir örgüt politikası olarak ele alınmasıdır (Demir vd., 2008, s. 139).

Kişisel gelişim: Aynı zamanda önemli bir motivasyon aracı olarak da görülen kişisel gelişim genellikle biçimsel eğitim, iş tecrübeleri, kişiler arası ilişkiler ve değerlendirme olmak üzere dört temel yaklaşımla işletmeler tarafından gerçekleştirilen çalışan geliştirme şeklinde tanımlanabilir. Çalışanların tam donanımlı hale getirilebilmesi için sürekli ve düzenli eğitimler sonucunda işletme amaçlarına daha kolay ulaşmak mümkün olabilir (Kılınç vd., 2020, s. 294).

1.2. Örgütsel bağlılık

Örgütsel bağlılık, bir davranış modeli, bir dizi davranışsal niyet, motive edici bir güç veya bir tutum olarak tanımlanabilen, örgütler açısından etkili bir değişkendir. Örgütsel bağlılık, çalışanların işleriyle psikolojik bir bağları olduğunu algılama derecesi ve çalışanın örgütün özelliklerini ve değerlerini benimseme veya içselleştirme derecesinin bir işlevidir. Örgütsel bağlılık, bir örgütle özdeşleşmenin psikolojik bir halidir ve birçok örgütsel ve davranışsal sonucu etkilemekle ilişkilidir (Chiu vd., 2020, s. 107-110). Örgütsel bağlılık aynı zamanda çalışanların örgütle bütünleşme derecesi ve örgütte devam etme niyetlerini göstermektedir (Allen & Mayer, 1990).

Normatif Bağlılık: Normatif bağlılık, çalışanların kurumda çalışmaya devam etmeyi sorumluluk ve ahlaki bir zorunluluk olarak görmesini ifade eder (Allen ve Meyer, 1990, s. 4). Kurumun çalışana olumlu katkılarına bağlı olarak gelişir ve çalışan kurumun kendisine yapmış olduğu yatırımlardan yola çıkarak kurumda kalma eğilimi geliştirir (Kocaman vd., 2013; Bozkurt & Yurt, 2013, s. 124-125).

Devam Bağlılığı: Devam bağlılığının olması durumunda çalışanın örgüte bağlılığı çalışmaya olan ihtiyacından kaynaklanmaktadır (Allen ve Meyer, 1990, s. 4-5). Bu durumda kişinin örgütten ayrılması durumunda karşılaşacağı maliyetin farkında olması söz konusudur (Atlay Işık & Altunoğlu, 2016, s. 278).

Duygusal Bağlılık: Allen ve Meyer (1990, s. 4-5) tarafından geliştirilmiş olan ve literatürde en genel kabul görmüş olan örgütsel bağlılık boyutlarından biri olan duygusal bağlılık söz konusu olduğunda çalışan kendisini örgütün bir parçası olarak mutlu hissetmektedir. Örgütün bir parçası olmak ve bireysel değerleri ile örgüt değerlerinin örtüştüğünü hissettiği sürece faaliyetlere daha fazla katılmaya gönüllü olan çalışan için örgüt çok büyük anlam ifade etmektedir (Ekşi & Şevik, 2022, s. 139).

1.3. İçsel pazarlama ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkiler

İçsel pazarlama ve örgütsel bağlılık arasındaki ilişkilerin araştırıldığı çalışmalar, içsel pazarlama uygulamalarının çalışanların örgütsel bağlılığını önemli derecede arttırdığını göstermektedir. Bu konuda yapılmış ilk çalışmalardan olan Hrebiriak ve Alutto (1972)'nin araştırması, öğretmen ve hemşireler örneklemleri ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma bulguları göre İP'nin ödüllendirme ve eğitim boyutları ile ÖB arasında anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiler bulunmaktadır. Farklı sektörlerde yapılan araştırmalarda da örgütsel bağlılık ile içsel pazarlama arasında anlamlı ilişkiler tespit edildiği görülmektedir. Örneğin Naude vd. (2003) tarafından

İngiltere’de faaliyet gösteren çok uluslu şirketlerde gerçekleştirilen çalışmada İP ve ÖB arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Ting’in (2010) eğitim alanındaki çalışması da İP ve ÖB arasındaki pozitif ve anlamlı ilişkiyi desteklemiştir. Chang ve Chang (2007), çalışmalarında İP ve ÖB arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Demir vd. (2008), akademik personel örneklemini ile gerçekleştirdikleri araştırmalarında, İP faaliyetlerinin ÖB ve iş tatmini ile ilişkili olduğunu, ayrıca, iş tatmininin de ÖB üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Candan ve Çekmecelioğlu (2009) otomotiv sektörü çalışanından elde ettikleri verilerle İP ve ÖB ilişkisini incelemişlerdir. Çalışma neticesinde İP uygulamalarının ÖB’nin alt boyutları olan normatif ve duygusal bağlılık üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Sağlık sektöründe Eti-İçli ve Eti-Aslan (2013) ve Candan ve Çekmecelioğlu (2009) tarafından yapılan araştırmada örgütsel bağlılıkla içsel pazarlama arasında anlamlı ilişkiler tespit etmişlerdir. Araştırma sonucunda İP uygulamalarının ÖB’nin alt boyutları olan normatif ve duygusal bağlılık üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Tsai ve Wu (2006) Tayvan’daki hastane çalışanları ile gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda içsel pazarlamanın örgütsel bağlılığı arttırdığında hizmet kalitesinin de arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Atlay Işık ve Altunoğlu (2017) tarafından yapılan araştırmada, İP ile ÖB arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Boz vd. (2018) sağlık çalışanının katıldığı araştırmalarında İP uygulamalarının ÖB üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Araştırma bulguları cinsiyet ve medeni durum açısından İP ve ÖB arasında anlamlı fark olmadığı, İP’nin ÖB’yi pozitif ve anlamlı olarak etkilediği şeklindedir. Diğer yandan İP’nin iletişim, kariyer, vizyon ve ödüllendirmenin de ÖB’yi pozitif şekilde etkilediği saptanmıştır. Arslanoğlu vd. (2020) sağlık sektöründe içsel pazarlamanın iş tatmini üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmalarında, içsel pazarlamanın iş tatmini üzerinde pozitif yönde, anlamlı bir etkisini olduğu tespit edilmiştir. Baskındağlı ve Altındağ (2023) sağlık sektöründe gerçekleştirdikleri çalışmalarında İP ve kurumsal itibarın ÖB üzerinde pozitif etkisi olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Taşkın ve Yeni (2016) bankacılık sektöründeki çalışmaları neticesinde hem İP ve ÖB arasında, hem de alt boyutlar arasında anlamlı ilişkiler bulmuşlardır. Kurşunluoğlu Yarimoğlu ve Ersönmez (2017)’in banka çalışanları ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında İP’nin ÖB üzerindeki anlamlı ve olumlu etkisi yanında İP’nin ÖB’deki değişimin % 43,3’ünü, iş tatminindeki değişimin % 35,6’sını açıkladığı bulgusuna ulaşmışlardır. Songur ve Karataş (2020), banka çalışanı ile gerçekleştirdikleri çalışmalarında, İP’nin ÖB üzerinde, özellikle de duygusal bağlılık üzerinde önemli etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir.

Kocaman vd. (2013)'nin turizm sektöründe gerçekleştirdikleri çalışmalarında İP'nin ÖB boyutları üzerinde anlamlı etkileri olduğunu tespit etmişlerdir. Altay vd. (2017) otel çalışanlarından topladıkları verilerle gerçekleştirdikleri çalışmalarında İP karması elemanlarının duygusal bağlılık üzerinde olumlu etkilerinin olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Kan Sönmez ve Hacıoğlu (2019) otel çalışanları ile gerçekleştirdikleri çalışmada İP ile ÖB arasında pozitif yönlü ve anlamlı ilişkiler elde etmişlerdir. Ekşi ve Şevik (2022) ise Antalya ilindeki otel çalışanları ile gerçekleştirdikleri çalışma neticesinde İP'nin ÖB'ın duygusal ve normatif bağlılık boyutları üzerinde anlamlı ve pozitif etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Alanyazında yer alan önceki çalışmalar incelendiğinde içsel pazarlamanın çalışanların örgütsel bağlılığını arttırdığı görülmektedir. Farklı sektörlerde yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca içsel pazarlamanın alt boyutlarının örgütsel bağlılığın alt boyutları üzerinde de anlamlı etkileri olduğu görülmektedir. Çıkarımlar göz önüne alınarak oluşturulan araştırma hipotez şu şekildedir;

H₁: İçsel pazarlama uygulamaları bilişim sektöründeki çalışanların örgütsel bağlılığını olumlu yönde etkilemektedir.

Ayrıca çalışanların içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık düzeyleri açısından profillerinin incelenmesi araştırmanın amacıdır. Çalışanların farklı düzeylerde içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık düzeylerine sahip oldukları düşünüldüğünde, farklı profillere sahip olmaları beklenebilir. Bu nedenle oluşturulan araştırma hipotezi şu şekildedir;

H₂: Çalışanlar, içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık düzeyleri açısından farklı profillere ayrılmaktadır

2. Yöntem

Araştırmanın metodu ve bulguları başlığı altında ilk olarak araştırmanın amacın, veri toplama araçları, örnekleme ve kavramsal modeli hakkında açıklamalar sunulmaktadır. Araştırmanın bulguları kısmında ise faktör, güvenilirlik, tanımlayıcı istatistikler, k-ortalamar analizi, korelasyon analizi ve regresyon analizi bulguları sunulmaktadır.

2.1. Veri toplama araçları

Araştırmanın veri toplama aracı olarak anket formu kullanılmıştır. Anket formu üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde içsel pazarlama ölçeği, ikinci bölümde örgütsel bağlılık ölçeği ve üçüncü bölümde demografik sorular yer almaktadır. İçsel pazarlama ölçeği; Foreman ve Money'in (1995) içsel pazarlama değişkenine ilişkin geliştirmiş oldukları, üç boyutlu 15

ifadeden oluşan ölçekleri kullanılmıştır. Ölçekte yer alan maddeler vizyon, ödüller, geliştirme olmak üzere 3 farklı boyutu temsil etmektedir. Ölçeğin Türkçe formu Baskındağlı ve Altındağ (2023)'ın çalışmasından alınmıştır. Örgütsel bağlılık ölçeği; Çalışanların örgütsel bağlılık düzeylerinin belirlenmesi için Allen ve Meyer (1990) tarafından geliştirilen 18 madde ve 3 boyuttan oluşan örgütsel bağlılık ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin Türkçe formu birçok kaynakta (Öngel & Gerni, 2021; Bolat & Bolat, 2008) benzer şekilde kullanılmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerini belirleyebilmek için ise beş tane soru sorulmuştur. Veri toplanması süreci için ölçekler 5'li likert ölçümü ile derecelendirilmektedir (1-kesinlikle katılmıyorum/5-kesinlikle katılıyorum). Veri toplama işlemi 2023 yılının Şubat ayında çevrimiçi kanallardan gerçekleştirilmiştir.

2.2. Örneklem ve örnekleme tekniği

Araştırmanın örneklemini İstanbul ilindeki bir bilişim firmasında çalışan 550 personel içerisinde 265 beyaz yakalı çalışandır. Araştırmanın örnekleminin belirlenmesinde kolayda örnekleme tekniği seçilmiştir. Kolayda örnekleme tekniği sonuçların genellenmesi açısından sorunlu olsa da, araştırmacılara zaman ve maliyet açısından kolaylık sağlaması açısından kullanışlıdır (Malhotra, 2004, s. 321; Aaker vd., 2007, s. 394). Araştırma kapsamında örneklem sayısı 265 olarak belirlenmesi örneklemin yeterli olarak temsil edilmesi için temsil oranı % 48 olarak belirlenmiş olup bu sayı yeterli olarak görülmektedir (Tutar ve Erdem, 2020; Baş, 2006).

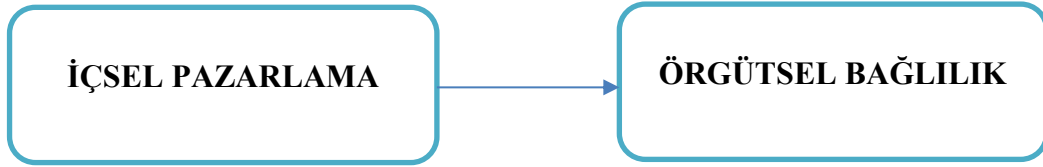
2.3. K-ortalamlar kümeleme analizi

K-ortalamlar analizi ilk kez MacQueen (1967) tarafından ortaya koyulmuştur. Analizin temelinde çok sayıdaki değişken ve veriden az sayıda küme oluşturulması yer alır. Sürekli veriler için K-ortalamlar analizi, kategorik ve sürekli verilerin birlikte analizi için ise iki aşamalı kümeleme analizi uygundur. K-ortalamlar analizinde müdahalesiz kümelemeler yapılır. K başlangıç noktasından başlayarak veriler bir kümeye yerleştirilir. Her bir verinin kümelere dağıtılmasından sonra küme merkezleri güncellenir (Jain, 2010; Tekin, 2018; Tatlı, 2020). Kümeleme işleminin adımları sırası ile başlangıç aşaması, tekrar aşaması, iyileştirme aşaması ve durma aşamasıdır (Wicaksono, 2017). Algoritmanın çalışma prensibi mesafeye göre işlem yapmaktır. K-ortalamlar analizinde korelasyonlar göz ardı edilir ve verilerin bir birine yakınlığı esas alınır. Ancak SPSS paket programı kümelemede müdahale şansı sunmaktadır. Teorideki yapılar göz önüne alınarak küme sayıları belirlenebilmektedir. Oluşan kümelerin yorumlanmasında ortalamlar esas alınır. Kümelerin anlamlılığı Anova değeri ile incelenir. Anova değerlerinin $p < 0,05$ düzeyinde olması kümelerin birbirinden anlamlı şekilde

farklılaştığını göstermektedir (Tatlı, 2020). Son olarak kümeler alanyazından destek alınarak isimlendirilmektedir (Hair vd. 2014).

2.4. K-ortalamlar kümeleme analizi

Araştırmanın kavramsal modeli Şekil 1’de yer almaktadır. Kavramsal modelde içsel pazarlama değişkeni bağımsız (x), örgütsel bağlılık değişkeni bağımlı değişkeni (y) temsil etmektedir.



Şekil 1. Araştırmanın kavramsal modeli

3. Bulgular

İçsel pazarlama ölçeğinin ve örgütsel bağlılık ölçeklerinin faktör ve güvenilirlik analizi Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1. İçsel Pazarlama ve örgütsel bağlılık ölçeklerinin faktör ve güvenilirlik analizi

		İçsel pazarlama	Örgütsel bağlılık
Kaiser-Meyer-Olkin örneklem yeterliği		,878	0,875
Bartlett Testi	Yaklaşık ki-kare	1329,625	1439,771
	Sd.	105	120
	Sig.	,000	,000
Güvenilirlik katsayısı	Cronbach's Alpha	0,883	0,876
	Madde sayısı	15	16
Açıklanan varyans	Toplam (%53,36)		Toplam (53,88)
	Vizyon (18,79)		Normatif (21,02)
	Ödüllendirme (17,36)		Devam bağlılığı (17,16)
	Geliştirme (17,21)		Duygusal bağlılık (15,70)

Analiz sonuçlarına göre içsel pazarlama ölçeğinin KMO değeri 0,878, Bartlett testi $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı ve açıklanan toplam varyansı %53,36’dır. İçsel pazarlama ölçeğinin güvenilirlik katsayısı 0,883 ve madde sayısı 15’tir. Örgütsel bağlılık ölçeğinin KMO değeri 0,875, Bartlett testi $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı, açıklanan toplam varyansı %53,88’dir. Örgütsel bağlılık ölçeğinin güvenilirlik katsayısı 0,876, madde sayısı 16’dır. İçsel pazarlama ölçeğindeki bütün maddeler korunurken, örgütsel bağlılık ölçeğindeki devam bağlılığı ve duygusal bağlılık boyutlarında yer alan birer madde araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Faktör ve

güvenilirlik analizi sonuçları incelendiğinde örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama ölçeklerinin araştırmada kullanılmasının uygun olduğunu ifade etmek mümkündür.

Tablo 2. Demografik özellikler

Değişken	Özellik	%	Değişken	Özellik	%
Cinsiyet	Kadın	29,4	Yaş	18-25	16,6
	Erkek	70,6		26-35	59,6
Medeni durum	Bekâr	35,8		36-45	21,5
	Evli	64,2		46+	2,3
Eğitim	Önlisans	26,8	Toplam tecrübe	0-5	61,5
	Lisans	54,0		6-10	27,2
	Lisansüstü	19,2		11-15	11,3

Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 2’de yer almaktadır. Katılımcıların %29,4’ü kadın, %70,6’sı erkeklerden oluşmaktadır. Katılımcıların %35,8’i bekâr, %64,2’si evlilerden oluşmaktadır. Katılımcıların %26,8’i önlisans, %54’ü lisans, %19,2’si ise lisansüstü düzeyde eğitime sahiptir. Katılımcıların %16,6’sı 18-25 yaş arasında, %59,6’sı 26-35 yaş arasında, %21,5’i 36-45 yaş arasında ve %2,3’ü ise 46 yaş ve üzerindedir. Katılımcıların %61,5’i 0-5 yıl arasında, %27,2’si 6-10 yıl arasında, %11,3’ü 11-15 yıl arasında tecrübeye sahip kişilerden oluşmaktadır.

Tablo 3. İçsel pazarlama ve örgütsel bağlılık profilleri (K-ortalamlar analizi)

	Kümeler			F	Sig.	
	Yüksek bağlılık	Düşük bağlılık	Çok yüksek bağlılık			
Vizyon	3,97	2,75	4,60			
Ödül	3,88	2,68	4,47			
Geliştirme	3,94	2,68	4,50			
Normatif	4,04	2,60	4,57			
Devam	3,90	2,76	4,59			
Duygusal	3,84	2,96	4,42			
ANOVA						
	Kümeler		Hata		F	Sig.
	Ortalamanın karesi	Sd.	Ortalamanın karesi	Sd.		
Vizyon	23,042	2	,127	254	181,016	,000
Ödül	21,028	2	,163	254	129,297	,000
Geliştirme	20,099	2	,126	254	160,006	,000
Normatif	21,879	2	,167	254	131,382	,000

Devam	24,605	2	,115	254	214,497	,000
Duygusal	16,290	2	,217	254	75,011	,000

Bilişim sektöründe çalışan beyaz yakalıların örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama algısı açısından hangi profillere ayrıldıklarını tespit edebilmekte için yapılan k-ortalamlar kümeleme analizi sonuçları Tablo 3'te yer almaktadır. Çalışanların birbirinden farklı üç profile ayrıldıkları tespit edilmiştir. İlk kümede yer alan çalışanlar yüksek örgütsel bağlılık ve yüksek içsel pazarlama algısına sahiptir. İkinci kümede yer alan çalışanlar düşük içsel pazarlama algısına ve örgütsel bağlılığa sahiptir. Son kümede yer alan çalışanlar çok yüksek içsel pazarlama algısına ve örgütsel bağlılığa sahiptir. Örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama algılarının kümelere dağılımı $p < 0,05$ düzeyinde anlamlıdır. K-ortalamlar analizi sonuçları incelendiğinde araştırmanın örneklemini oluşturan beyaz yakalı çalışanların üç farklı profile sahip oldukları görülmüştür. Çalışanların profillerinin yorumlanmasında örgütsel bağlılık esas alınmıştır. Çalışanlar içsel pazarlama faaliyetlerini düşük algıladıklarında düşük örgütsel bağlılık göstermektedirler. Yüksek içsel pazarlama faaliyetleri algısına sahip olanların örgütsel bağlılığı da yüksektir. Aynı şekilde çok yüksek düzeyde içsel pazarlama faaliyetleri algısına sahip olanların örgütsel bağlılıklarının da çok yüksek olduğu görülmektedir. Elde edilen bulgular doğrultusunda H_2 hipotezi desteklenmiştir.

Tablo 4. Değişkenler arası ilişkiler

	Ort	Std. sapma	Vizyon	Ödül	Geliştirme	Normatif	Devam
Vizyon	4,1912	,54792	1				
Ödül	4,0852	,56668	,612**	1			
Geliştirme	4,1248	,52996	,649**	,614**	1		
Normatif	4,2031	,57820	,662**	,604**	,578**	1	
Devam	4,1396	,54991	,789**	,727**	,814**	,584**	1
Duygusal	4,0249	,60639	,487**	,406**	,496**	,458**	,466**
** . Korelasyon anlamlılığı 0.01 seviyesinde (2-kuyruk).							
N=265							

İçsel pazarlama ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişkilerin tespit edilebilmesi için korelasyon analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda örgütsel bağlılığın duygusal bağlılık boyutu ile içsel pazarlamanın vizyon, ödül ve geliştirme boyutları arasında orta düzeyde, pozitif yönde ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Örgütsel bağlılığın devam bağlılığı boyutu ile vizyon, ödül ve geliştirme boyutları arasında yüksek düzeyde, pozitif yönde ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Son olarak örgütsel bağlılığın normatif bağlılık boyutu ile vizyon, ödül ve geliştirme boyutları arasında yüksek düzeyde,

pozitif yönde ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Bilişim sektöründeki beyaz yakalı çalışanların örgütsel bağlılıkları ve içsel pazarlama faaliyetleri hakkındaki algılarının hangi düzeyde olduğunu tespit edebilmek için tanımlayıcı istatistikler incelenmektedir. Analiz sonuçlarına göre çalışanların örgütsel bağlılıkları yüksek düzeydedir. Diğer yandan çalışanların kurumun içsel pazarlama faaliyetlerini oldukça olumlu olarak algıladıkları ifade edilebilir.

Tablo 5. İçsel pazarlamanın örgütsel bağlılığa etkisi

Model özeti			Anova		Katsayılar			
					Değişkenler	Std. Olmayan katsayılar	Std katsayılar	Sig.
R	R ²	Durbin-Watson	F	Sig.	Örgütsel bağlılık (y)	,288		,000
,864 ^a	,746	1,825	765,979	,000 ^b	İçsel pazarlama (x)	,845	,864	,000

Bilişim sektöründe yer alan beyaz yakalı çalışanların içsel pazarlama faaliyetlerini algılama biçimlerinin onların örgütsel bağlılığına etkisini tespit edebilmek için yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır. Analiz sonuçlarına göre içsel pazarlamanın çalışanların bağlılığını açıklama düzeyi %74,5 olarak tespit edilmiştir. Değişkenler arasındaki otokorelasyonu incelemek için incelenen Durbin-Watson katsayısı $1,82 < 3,00$ düzeyinde olduğundan otokorelasyon olmadığını ifade etmek mümkündür. İçsel pazarlamanın örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini gösteren model $p < 0,05$ düzeyinde anlamlıdır. İçsel pazarlamanın örgütsel bağlılığı açıklama katsayısı ($\beta = 0,864$) pozitif yönlü ve $p < 0,05$ düzeyinde anlamlıdır. Regresyon analizi bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, içsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılık düzeyini olumlu yönde değiştirmek için önemli bir faktör olduğunu ifade etmek mümkündür. Elde edilen bulgular doğrultusunda H_1 hipotezi desteklenmiştir.

SONUÇ

Çalışanların içsel pazarlama algılarının örgütsel bağlılığa etkisi ve çalışanların içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık açısından nasıl profillere sahip olduklarını tespit edebilmek için yapılan bu araştırma bilişim sektöründe gerçekleştirilmiştir. Araştırma sonucunda bilişim sektörü çalışanlarının içsel pazarlama algılarının örgütsel bağlılığı önemli şekilde etkilediği tespit edilmiştir. bilişim sektörlerinde çalışanlarına paylaşılan bir vizyon oluşturulması, çalışanların uygun şekilde ödüllendirilmesi ve geliştirilmesi çalışanların duygusal açıdan, bireysel normlar ve devamlılık açısından örgüte bağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu sonuçlar örgütlerdeki

içsel pazarlama uygulamalarının çalışanların örgütte devamlılığının sağlanması açısından önemini göstermektedir. Alanyazındaki önceki çalışmalar ile bu araştırma sonucunda elde edilen bulgular benzerdir. Örneğin Tsai ve Wu (2006), İşler ve Özdemir (2010), Kocaman vd. (2013), Boz vd. (2018), Yıldız (2020), Ekşi ve Şevik (2022) ve bazı araştırmalarda da benzer şekilde sonuçlara ulaşılmıştır.

Araştırmanın önemli sonucu ise çalışanların içsel pazarlama ve örgütsel bağlılık açısından farklı profillere sahip olmasıdır. Profillendirme analizi sonucunda çalışanların içsel pazarlama ve örgütsel bağlılıklarının üç farklı grupta incelenebildiği görülmektedir. Örgütsel bağlılık açısından incelendiğinde çalışanların düşük, yüksek ve çok yüksek düzeyde bağlılık grupları olduğu, içsel pazarlama algısının da çalışanlarda paralel şekilde ilerlediği görüşmüştür. Birinci grupta yer alan çalışanların düşük bağlılık ve düşük içsel pazarlama algısına sahip olduğu, ikinci grupta çalışanların yüksek bağlılık ve yüksek içsel pazarlama algısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Son olarak çok yüksek bağlılık ve çok yüksek içsel pazarlama algısına sahip olduğu tespit edilmiştir. Grupların içsel pazarlama alguları yüksek olduğunda, örgütsel bağlılıklarının da yüksek olduğu görülmektedir.

Analizler birlikte düşünüldüğünde örgütlerde içsel pazarlamanın örgütsel bağlılığı arttıracak bir faktör olduğu, çalışanların farklı bağlılık düzeylerine sahip olsa da içsel pazarlama faaliyetleri kaliteli şekilde uygulandığında çalışanların örgütsel bağlılıklarının da önemli düzeyde artacağını ifade etmek mümkündür. Çalışanların düşük düzeyde bağlılık sergilediğinde düşük düzeyde içsel pazarlama algısına sahip olduğu görülmektedir. Diğer yandan yüksek örgütsel bağlılık sergileyen çalışanların içsel pazarlama alguları da yüksektir. Bu sonuçlar, firmaların çalışanları önemsemesi, onların ödüllendirilmelerinde uygun prosedürler belirlemesi, firmanın vizyonunu tüm çalışanlarla paylaşması ve çalışanların bireysel gelişimlerine katkı sunmalarını önemli hale getirmektedir.

Bu araştırmada korelasyon ve regresyon ile sonuç elde etmekten ziyade k-ortalamalar analizi ile çalışanların profillerinin belirlenmesi sağlanmıştır. K-ortalamalar analizi yönetim ve davranış bilimleri alanyazınında nadir kullanıma sahiptir (Yeniçeri & Özal, 2016; Hakkari, 2018; Tatlı, 2020; Öngel & Gençer Çelik, 2022; Topçu & Çavdar, 2022). Ancak çalışanların profillerini belirlemede alternatif olabilecektir. Analiz sonuçlarında da görüleceği üzere profillendirme sonuçları ve regresyon analizi sonuçları birbirlerini destekler özelliindedir.

Araştırma sonucunda teorik açıdan bazı öneriler sunulmaktadır. Bunlardan ilki profillendirme araştırmalarının yönetim ve örgüt alanyazınında kullanımının genişletilmesi açısındandır. Bu araştırma sonuçlarında da görüleceği üzere k-ortalamalar analizi yönetim alanyazının

çalışanların algılarının nasıl gruplandığını tespit etmek açısından faydalıdır. Diğer yandan çalışanların içsel pazarlama algılarının örgütsel bağlılığı önemli düzeyde etkilerken, bir grup çalışanın düşük bağlılık seviyesine sahip olduğu tespit edilmiştir. Sadece anket yöntemi ile toplanan veriler için hangi çalışanların düşük bağlılığa sahip olduğu belirlenebilse de neden düşük bağlılığa sahip olduklarının belirlenmesi zordur. Bu nedenle çalışanların örgütsel bağlılık algılarının neden düşük olduğunun tespit edilmesinde nitel veri toplama yöntemlerini de içerecek şekilde (karma yöntemler) araştırma tasarlanması önerilir. Yine karma yöntemlerle tasarlanan araştırmalara nitel özelliklerinde incelenebildiği iki aşamalı kümeleme analizinin uygulanması önerilir. İki aşamalı kümeleme analizi sürekli ve kategorik verilerin birlikte analizini sağladığından araştırmalara fayda sağlayabilir. Son olarak teorik açıdan, sunulabilecek öneri ise içsel pazarlama uygulamaları açısından, içsel pazarlamanın örgütsel bağlılığa etkisi açık olmakla birlikte derinlemesine incelemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Örneğin içsel pazarlama uygulaması olarak üst yönetimin desteği, departmanlar arası açık iletişim, çalışanların karar mekanizmasına dâhil edilmesi, başarılı performansların ödüllendirilmesi, personel ihtiyaçlarının özelleştirilerek giderilmesi (Ergün ve Boz, 2017) gibi faaliyetlerin hangi çalışan profillerinde ve demografik özelliklerde örgütsel bağlılıkla daha ilişkili olduğunun incelenmesi önerilir. Böylece her bir personel için değer yaratma süreci sağlanabilir.

Araştırma sonunda pratik bazı öneriler sunulabilir. Özellikle içsel pazarlamanın çalışanların örgütsel bağlılığa etkisi düşünüldüğünde, çalışanların değerlendirme süreçlerine katılımlarının sağlanması gerekmektedir. Çalışanların değerlendirme süreçlerine katılımı, onların firmanın vizyonunu benimsemesine yardımcı olabilir. Ayrıca ödüllendirmenin ve geliştirme faaliyetlerinin çalışanların da görüşleri alınarak belirlenmesi önerilir. Böylece çalışanların yüksek ödül kazanımı olmasa bile gelişimleri artabilir ve firmanın içsel pazarlama ile ilgili algıları olumlu hale gelebilir. Diğer yandan firmalarda performans değerlendirme, ödüllendirme ve geliştirme faaliyetlerinde düşük algıya sahip çalışanlara ayrıca dikkat edilmesi gerekmektedir. Bu çalışanların belirlenmesi ve onların içsel pazarlama faaliyetlerinden kazanımlarının artırılması çalışanların bağlılığını, dolaylı olarak firmadaki sürdürülebilir çalışma ortamını sağlayabilir.

Araştırma sonuçları değerli bazı bulgular sunmakla birlikte sınırlılıklara sahiptir. Bunlardan en önemlisi, araştırmanın metodu hakkındadır. Araştırma nedensellik içermeyen, çalışan profillerinin belirlenmesine yöneliktir. Bu nedenle kümeleme yaklaşımı kullanılmıştır. Öyle ki kümeleme yaklaşımları değişkenler arasındaki nedensellikleri tespit etmemektedir. Bu yüzden araştırma içsel pazarlamanın örgütsel bağlılığı açıklama düzeyini sunmamaktadır. Ayrıca

önemli diğer bir kısıt araştırmanın örnekleme hakkındadır. Kümeleme yaklaşımları benzer örneklemelerin aralarındaki mesafeyi esas aldığından örneklemde değiştiğinde profillerin de değişmesi mümkün olabilir. O nedenle bilişim sektöründe yapılan bu araştırma sonuçlarının farklı sektörlere genellenmesi için daha fazla desteğe ihtiyaç bulunmaktadır

Son olarak bu çalışmada elde edilen bulgular bazı yönlerden benzersizdir. Örgütsel bağlılık ve içsel pazarlama konularında çok sayıda çalışma yapılmış olsa da çalışanların profillendirilmesini sağlayan çalışmaya rastlanmamıştır. Profillendirme çalışması sonuçları bu araştırmanın bulgularını önceki çalışma sonuçlarından farklılaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda yönetim/örgüt alanyazınında kullanılabilecek bir tekniği de işaret etmektedir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda profillendirme çalışmalarının kullanılması, çalışanlar ve örgütlerin hakkındaki bilgi seviyesi ve çıkarımları artırma potansiyeline sahip olabilir.

KAYNAKÇA

- Aaker, D.A., Kumar, V. & Day, G.S. (2007). *Marketing research*. John Wiley & Sons.
- Ahmed, P. K. & Rafiq, M. (2003). Internal marketing issues and challenges. *European Journal of Marketing*, 37(9), 1177-1186.
- Ahmed, P.K., Rafiq, M. & Saad, N.M. (2003). Internal marketing and the mediating role of organisational competencies. *European Journal of Marketing*, 37(9), 1221-1241. <https://doi.org/10.1108/03090560310486960>
- Allen, N. J. & Meyer, J. P. (1990). The measurement and antecedents of affective, continuance and normative commitment to the organization. *Journal of Occupational Psychology*, 63(1), 1-18.

- Altaş, S. S. (2021). Sağlık çalışanlarının örgütsel özdeşleşme, örgütsel bağlılık, örgütsel güven ve örgütsel destek algıları arasındaki ilişkiler. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 875-891.
- Arslanoğlu, A., Bektemür, G. & Gemlik, N. (2020). İçsel pazarlamanın çalışanların iş tatmini üzerine etkisi. *Sağlık ve Sosyal Refah Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 22-34.
- Atay, L., Soylu, Y. & Yıldırım, H. M. (2017). Otel işletmelerinde uygulanan içsel pazarlama faaliyetlerinin çalışanların duygusal bağlılık tutumlarına etkisi: Çanakkale örneği. *Journal of International Social Research*, 10(49), 531-541.
- Atlay Işık, D. & Altunoğlu, A. E. (2016). İçsel pazarlamanın örgütsel sinizm ve örgütsel bağlılığa etkisi üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 273-290. <https://doi.org/10.16953/deusbed.88777>
- Ay, C. & Kartal, B. (2003). İçsel pazarlama: Literatür incelemesi. *Öneri Dergisi*, 5(20), 15-25.
- Bal, C. G. Gül, N. & Akdemir, R. (2018). The impact of corporate image on organizational commitment: LCWaikiki example. *Innovation and Global Issues Congress III, Congress Publications*. April 26-29, 2018 Patara (s. 202-207)
- Baskındağlı, Y. & Altındağ, E. (2023). Sağlık sektöründe içsel pazarlama ve kurumsal itibarın çalışanların iş tatmini ve örgütsel bağlılıklarına etkisi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 17(2), 129-153.
- Baş, T. (2006). *Anket: Anket nasıl hazırlanır? Nasıl uygulanır? Nasıl değerlendirilir?* Seçkin Yayıncılık.
- Berry, L. L. & Parasuraman, A. (1992). Services marketing starts from within. *Marketing Management*, 1(1), 24-34.
- Berry, L. L. (1981). The employee as customer. *Journal of Retail Banking*, 3(1), 3-40.
- Bilgili, H., & Tekin, E. (2019). Örgütsel stres, örgütsel bağlılık ve öğrenilmiş güçlülük ilişkisi üzerine bir araştırma. *OPUS International Journal of Society Researches*, 11(18), 2165-2200.
- Bolat, O. İ., & Bolat, T. (2008). Otel işletmelerinde örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi. *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(19), 75-94.
- Boomer, L. G. (2004). Five key decisions to enhance your human assets. *Accounting Today*, 18(6), 20-21.
- Boz, D., Duran, C. & Güçlüer, O. (2018). İçsel pazarlamanın örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi: Ankara eğitim ve araştırma hastanesi örneği. *Uluslararası Marmara Fen ve Sosyal Bilimler Kongresi 2018 Bildiriler Kitabı*, 204-245.
- Bozkurt, Ö. & Yurt, İ. (2013). Akademisyenlerin örgütsel bağlılık düzeylerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(22), 121-139.

- Candan, B. & Çekmecelioğlu, H. G. (2009). İçsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılık unsurları açısından değerlendirilmesi: Bir araştırma. *Yönetim-İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, 20(63), 41-58.
- Chang, C. S. & Chang, H.H. (2007). Effects of internal marketing on nurse job satisfaction and organizational commitment: Example of medical centers in Southern Taiwan. *Journal of Nursing Research*, 15(4), 265-274.
- Chiu, W., Won, D. & Bae, J.-S. (2020). Internal marketing, organizational commitment, and job performance in sport and leisure services. *Sport, Business and Management*, 10(2), 105-123. <https://doi.org/10.1108/SBM-09-2018-0066>
- Demir, H., Usta, R. & Okan, T. (2008). İçsel pazarlamanın örgütsel bağlılık ve iş tatminine etkisi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 135-161.
- Ekşi, O. & Şevik, N. (2022). Turizm sektöründe içsel pazarlama uygulamalarının örgütsel bağlılık boyutları üzerinde etkisi: Otel işletmesi örneği. *Selçuk Üniversitesi Akşehir Meslek Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 137-147.
- Ergün, G. S. & Boz, H. (2017). İşletmelerin içsel pazarlama uygulamaları ve işgörenlerin iş tatmini ilişkisi: Konaklama işletmelerinde bir araştırma. *Pazarlama İçgörüsü Üzerine Çalışmalar*, 1(1-2), 1-12.
- Eti-İçli, G. & Eti-Aslan, F. (2012). The effect of internal marketing on the dimensions of organizational commitment: A research on nurses in Turkey. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 3, 39-52.
- Fettahlıoğlu, Ö. O. & Tatlı, H. S. (2015). Örgütsel bağlılık ve farklılıkların yönetimi algılamaları arası ilişkilerin saptanmasında demografik farklılıklara yönelik inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 11-140.
- Foreman, S. K. & Money, A. H. (1995). Internal marketing: Concepts, measurement and application. *Journal of Marketing Management*, 11, 755-768.
- Grönroos, C. (1994). From marketing mix to relationship marketing: Towards a paradigm shift in marketing. *Management Decision*, 32(2), 4-21.
- Hair J. F. Jr., Anderson R. E., Tatham R. L. & Black W.C. (2014). *Multivariate data analysis*. Macmillan.
- Hakkari, F. (2018). Meslek yüksekokulu öğrencilerinin nomofobi düzeylerinin belirlenmesi: Kirikhan MYO örneği. *Atlas Journal*, 4(10), 786-797.
- Hales, C. & Mecrate-Butcher, J. (1994). Internal marketing and human resource management in Hotel Consortia. *International Journal of Hospitality Management*, 13(4), 313-326.
- Hrebiniak, L. G. & Alutto, J. A. (1972). Personal and role related factors in the development of organizational commitment. *Administrative Science Quarterly*, 17, 555-573.

- İşler, D. B. & Özdemir, Ş. (2010). Hastane işletmelerinde içsel pazarlama yaklaşımının iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerine etkisi: Isparta ili örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 13(2), 115-142.
- Jain, A. K. (2010). Data clustering: 50 years beyond K-means. *Pattern Recognition Letters*, 31(8), 651-666.
- Kan Sönmez, N. & Hacıoğlu, N. (2019). Otel işletmelerinde içsel pazarlama uygulamalarının örgütsel bağlılık üzerindeki etkisi: Antalya örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 609-624. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.509675>
- Kılınç, E., Koçarslan, H., Gedik, A. & Topcu, H. (2020). İşletmelerde içsel pazarlama faaliyetleri ve örgütsel bağlılık düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi: Telekomünikasyon sektöründe bir araştırma. *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics* 15(1), 289-307. <https://dx.doi.org/10.29228/TurkishStudies.39931>
- Kocaman, S., Durna, U., & İnal, M. E. (2013). Konaklama işletmelerinde içsel pazarlama uygulamalarının örgütsel bağlılığa etkisi: Alanya örneği. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 21-29.
- Kurşunluoğlu Yarimoğlu, E. & Ersönmez, N. (2017). İçsel pazarlama faaliyetlerinin iş tatmini ve örgütsel bağlılık üzerindeki doğrudan etkisi: Bir kamu bankası örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 18(1), 79-98.
- MacQueen, J. (1967). Some methods for classification and analysis of multivariate observations. *In Proceedings Of The Fifth Berkeley Symposium On Mathematical Statistics And Probability*, 1(14), 281-297.
- Malhotra, N. K. (2004). *Marketing research an applied orientation*. Pearson Prentice Hall.
- Naude, P., Janine, D. & John, M. (2003). Identifying the determinants of internal marketing orientation. *European Journal of Marketing*, 37(9), 1205-1220.
- Öngel, G., & Gençer Çelik, G. (2022). Covid-19 sürecinde hemşirelik öğrencilerinin mesleki güdülenme düzeyleri. *Aksaray İİBF Dergisi*, 14 (3), 319-326.
- Öngel, G., & Gerni, G. (2021). Sağlık çalışanlarında iş-aile yaşamı çatışmasının örgütsel bağlılık, iş doyumunu ve işten ayrılma niyetine etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 667-695.
- Rafiq, M. & Ahmed, P.K. (2000). Advances in the internal marketing concept: Definition, synthesis and extension. *Journal of Services Marketing*, 14(6), 449-462. <https://doi.org/10.1108/08876040010347589>
- Songur, A. & Karataş, N. (2020). İçsel pazarlama uygulamalarının örgütsel bağlılığa etkisi: Bankacılık sektöründe bir uygulama. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 439-467. <https://doi.org/10.11616/basbed.vi.640941>
- Sökmen, A. (2019). Örgütsel özdeşleşme, örgütsel bağlılık ve iş tatmini ilişkisi: Otel işletmelerinde bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 7(2), 980-990.

- Taşkın, E. & Yeni, Z. (2016). İçsel pazarlama faaliyetlerinin örgütsel bağlılık üzerindeki etkisini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 62-86.
- Taşlıyan, M., Özyasar, K., & Gökyar, A. (2022). Pandemi (Covid-19) döneminde, kariyer tatmini, kariyer platosu, örgütsel bağlılık ve işe yabancılaşma değişkenlerinin etkileşimi: Akademisyenler üzerine bir alan araştırması. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(17), 141-158.
- Tatlı, H. S. (2020). Dokunma ihtiyacı açısından showrooming ve webrooming davranışlarının araştırılması. *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(2), 20-40.
- Tekin, B. (2018). Ward, k-ortalamlar ve iki adımlı kümeleme analizi yöntemleri ile finansal göstergeler temelinde hisse senedi tercihi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40), 401-436.
- Ting, S-C. (2010). The effect of internal marketing on organizational commitment: Job involvement and job satisfaction as mediators. *Educational Administration Quarterly*, 47(2), 353 - 382.
- Topcu, Y., & Çavdar, M. (2022). Tüketicilerin mahreç işaretli Gümüşhane ev tipi dut ürünleri satın alma motivasyonu: Gümüşhane örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Tarım ve Doğa Dergisi*, 25(Ek Sayı 1), 242-250.
- Tsai, Y. & Wu, S. W. S. (2006). Internal marketing, organizational commitment and service quality. In *2006 International Conference on Service Systems and Service Management*, 2, 1292-1298.
- Tutar, H. & Erdem, A. T. (2020). *Örnekleriyle bilimsel araştırma yöntemleri ve SPSS uygulamaları*. Seçkin Yayıncılık.
- Usta, R. (2009). İçsel pazarlama ve hizmet kalitesi arasındaki ilişki üzerinde örgütsel bağlılık ve iş tatmininin aracılık etkisi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (34), 241-263. <https://doi.org/10.18070/euiibfd.89236>
- Wicaksono, Y. A., Rizaldy, A., Fahriah, S., & Soeleman, M. A. (2017). Improve image segmentation based on closed form matting using K-means clustering. In *Application for Technology of Information and Communication (iSemantic)*, 2017 International Seminar on (26-30). IEEE.
- Yeniçeri, T. & Özal, H. (2016). Tüketici karar verme tarzlarının cinsiyet kimliğine göre incelenmesi. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 9(18), 135-168.
- Yıldız, S. M. (2020). İçsel pazarlamanın çalışanların örgütsel bağlılığına etkisi: Spor hizmeti sunan kamu kurumlarında bir alan çalışması. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 21(46), 57-69.

TÜRKİYE'DE KÜRESELLEŞMENİN ETKİSİYLE YAŞANAN YOKSULLUĞUN TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF POVERTY IN TURKEY UNDER GLOBALIZATION AND TURKEY-
EUROPEAN UNION RELATIONS

Muhabbet DOYRAN*

Öz.

Küreselleşme, olarak nitelendirilen yeni ekonomi anlayışında devletin ekonomiden işletmeci olarak yer alması istenmemektedir. Devletin yerine özel sektörün ekonomide etkin olmasının tercih edildiği bu sistemin amacı dünyadaki kamu işletmelerinin özelleştirilmesidir. Türkiye, 1980'li yıllardan itibaren yaşadığı ekonomik ve siyasi krizler sonucu pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Ekonominin çeşitli sektörlerinde iş kayıpları yaşanmaya başlamış, bunun sonucunda kırsal kesimden, kentlere yoğun göç olmuş, kentlerde yoksulların yaşadığı bölgelerde büyümeler oluşmuştur. Gelir dağılımının bozulması, eşitsizlikleri beraberinde getirmiş, eğitimden, kültüre kadar sosyal sorunlara temel teşkil etmiştir. Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (UPF) tarafından gelişmekte olan ülkeler statüsünde nitelendirilen Türkiye, bu kurumlarla işbirliği yapmıştır. Türkiye'deki gelir dağılımının bozulması, işsizliğin artması, yoksul oranının yükselmesinin nedeni olarak gösterilen bu kurumlardan DB, yoksullukla mücadelede Türkiye'de bazı projeleri desteklemiştir. Orta Doğu'da yaşanan krizlerin ardından Türkiye'ye doğru hızlı ve büyük mülteci akını olmuştur. Türkiye'de yoksul sayısının artmasına ve yoksulluğun derinleşmesine sebep olan bu siyasi politikalar, sosyal problemlerin kaynağını oluşturmuştur. Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik sürecinde müktesebata uyum çerçevesinde çalışmalar yürüten Türkiye'nin ekonomisinde yaşadığı sorunlar, süreç için önem arz etmektedir. Sosyal sınıflar arasında her alanda yaşanan eşitsizler, insani gelişimde raporlarında sürekli gerileme, Türkiye'nin Batı'ya entegre olmasında önemli bir sorun haline gelmiştir.

Anahtar kelimeler: Yoksulluk, İşsizlik, Sosyal Problemler Eşitsizlik, Gelir Dağılımı.

Abstract

For globalization, the state was not asked to take part in the economy as an operator. The privatization of public enterprises in the world, in which the private sector is requested to replace the state, is among the aims of this system. The Increasing immigration from rural areas to cities as a result of unemployment has led to the growth of ghettos in cities. The deterioration of income distribution has brought along inequalities and has formed the basis of social problems from education to culture. Turkey, which is described as developing countries by the World Bank (WB) and the International Monetary Fund (UPF), has cooperated with these institutions. Showing the reason for the deterioration of income distribution in Turkey, the increase in unemployment and the increase in the poverty rate, as one of these institutions WB, has supported some projects in Turkey for the fight against poverty. These political policies, which led to the increase and the deepening of poverty in Turkey, created the source of social problems. The problems experienced in the economy of Turkey, which carries out studies within the framework of harmonization with the acquis in the membership process to the European Union (EU), are important for the process.

Keywords: Poverty, Unemployment, Social Problems, Inequality, Income Distribution.

* Öğretim Görevlisi Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mail: doyanmuhabbet@hotmail.com. ORCID 0000-0001-7097-3885.

** Bu çalışma 17-18 Kasım 2021 tarihleri arasında düzenlenen "Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Sempozyumu"nda sunulan ve özet olarak yayınlanan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

GİRİŞ

Ülkeden ülkeye farklılık gösteren ve en genel tanımıyla asgari düzeyde gıda ihtiyacı başta olmak üzere barınma, eğitim ve sağlık gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamama durumu olan yoksulluk, Türkiye’de 1980’li yıllardan itibaren yürütülen neo-liberal ekonomik politikalar ve buna bağlı olarak sürdürülen sosyal politikalarla giderek derinleşmiştir. Küreselleşme olgusuyla ulus-devlet anlayışının değiştirilerek bütünleşik Batı merkezli bir ekonomik modelin hayata geçirilmesi hedeflenmiştir. Devletlerin, kamu işletmelerinden, ekonomiye yön veren politikalarından uzaklaşması, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi olarak nitelendirilebilecek küreselleşme ile Türkiye’de önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Türkiye’nin dört bir yanında yer alan Kamu İktisadi Teşekküllerinin (KİT) özelleştirilmesiyle birçok kamu kuruluşu kapatılmış, işten çıkarmalar ile işsizlik sayısı artmıştır. Bu kırsal kesimden, kentlere yoğun göçün her geçen gün artması, kentlerde gettoların büyümesine sebep olmuştur. Gelir dağılımının bozulması, eşitsizlikleri beraberinde getirmiş, eğitimden, kültüre kadar sosyal sorunlara temel teşkil etmiştir. Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından gelişmekte olan ülkeler statüsünde nitelendirilen Türkiye, uluslararası kurumlarla işbirliği yapmak zorunda kalmıştır. Türkiye’deki gelir dağılımının bozulması, işsizliğin artması, yoksul oranının yükselmesinin nedeni olarak da gösterilen bu kurumlardan DB, yoksullukla mücadelede Türkiye için hazırlanan bazı projeleri desteklemiş; ancak sorunlar çözümlenememiştir. Bunun yanı sıra Orta Doğu’da yaşanan krizlerin ardından Türkiye’ye doğru hızlı ve büyük sığınmacı akını başlamış, bu durum Türkiye’de yoksulluğun daha da derinleşmesinde etkili olmuştur.

Türkiye, toplum hayatının her alanında insan haklarının korunması, eşitlik, adalet, hukukun sağlanması, çalışma hayatının ve sosyal güvenlik gibi konularda hem Birleşmiş Milletler (BM), hem de Türkiye üyesi olmayı istediği Avrupa Birliği’nin (AB) temel sözleşmelerini imzalamış ve iç hukukuna aktarmıştır. BM, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesini (İHEB), ikiz sözleşmeler olarak nitelendirilen Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi (ESKHS) ile Uluslararası Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesini (MSHS) ; ayrıca Avrupa Sosyal Şartı (ASS) ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini (AİHS) imzalamıştır Türkiye. Anayasanın 90. maddesi gereği yürürlüğe girmiş olan uluslararası sözleşmeleri kanun hükmünde saymış ve iç hukukun üzerinde kabul etmiştir. (T.C. RG), 1982, s. 22). Bu sözleşmelerden 59 maddeden oluşan AİHS, İHEB temelinde hazırlanmış, 3.9.1953 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşmeyle Avrupa Komisyonu (AK), demokrasi içinde yaşayabilmek için temel insan hak ve özgürlüklerini güvence altına almak, birlik kurmak ve üyeler arasında sıkı bir bağ oluşturmak

istemmiştir. Bu nedenle sözleşmede yer alan hak ve hürriyetler, İHEB’ye göre ayrıntılı şekilde açıklanmış, sınırları tespit edilmiş ve üye devletlerin sözleşme hükümleri uygulayıp uygulamadıklarının kontrolü için de yargı denetimi getirilmiştir. AİHS, ekonomik ve sosyal haklar açısından eksik kalmış, bu durum 1961’da kabul edilen, 26.2.1965 tarihinde yürürlüğe giren ASS’nin hükümleriyle giderilmiştir (Argun, 1999, s. 396-412). Türkiye’nin hukuki anlamda eklemlediği Batı’daki gelişmişliği yakalayamaması, tam tersine sosyal ve ekonomik olarak geri kalması, demokratik teamüllerden uzaklaşması ile toplumdaki sınıflar arasında eşitsizliklere ve gelir dağılımında bozulmalara sebep olmuştur. Türkiye’nin 2000’li yıllarda AB’ye üyelik sürecinde yaşadığı sorunlar giderek artmıştır

Türkiye’de yoksul sayısının artmasına ve yoksulluğun derinleşmesine sebep olan ekonomik, siyasi ve sosyal politikaların etkisini araştırıldığımız çalışmamız tarihi süreç içinde incelenmiş, temel ve bunları destekleyen yardımcı kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmamızda bazı kurum ve örgüt isim kısaltmaları, Türkiye’de genel olarak bilinen ve kullanılan şekliyle yer almıştır.

1. Küreselleşmenin Türkiye’ye Etkisi

Küreselleşme kelimesi yaygın olarak 1980’li yıllardan itibaren kullanılmaya başlanmıştır. David Harvey’e göre, son yıllarda ‘küreselleşme’ kelimesi, düşüncelerin dünyanın işleyişinin organize edilmesinde bir anahtar kelime haline gelmiştir (Harvey, 1995, s. 1). John Tomlinson’a göre küreselleşme, modern sosyal hayatı biçimlendiren, sürekli gelişen ve durmadan yoğunlaşan karşılıklı bağlantılar ağı ve karşılıklı bağımlılıklardır (Tomlinson, 2006, s. 1). McGrew’a göre ise küreselleşme, belirgin bir şekilde yoğunlaşan uluslararası, karşılıklı bağlantılardır. Bu bağlantılar; büyüyen ağ, bilgi akışı, ticari işlem ve toplum ve devletler ötesi ilişkilerdir (McGrew, 1998, s. 299). Küreselleşmenin hızlanmasında ve bütünleşmede bölgesel ya da genel yapılanmaların etkisi büyüktür. Dünya Bankası (DB), IMF, AB bu yapılar arasındadır ve küreselleşmeye yön veren önemli oluşumlardır.

DB’nin 2002 yılında yayınladığı ‘Globalization, Growth, and Poverty’ başlıklı raporuna göre küreselleşme, tüm dünyadaki ekonomilerin ve toplumların birleşmesidir (World Bank, 2002, s.1). IMF’e göre ise küreselleşme; özellikle malların, hizmetlerin ve sermayenin sınırlar ötesindeki artan bütünleşmesidir (IMF, 2008, s. 2). Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi’nin yaptığı tanıma göre ise küreselleşme, dünyadaki tüm ülkelerin, liberalleşmenin sonucu olarak gittikçe gelişen ekonomik bütünleşmesidir (European Union, 2017, s. 2).

Küreselleşmenin siyasi, ekonomik ve sosyal unsurları bulunmaktadır. Teknolojide yaşanan gelişmeler, siyasi olarak Berlin Duvarının yıkılması, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması ve Doğu Bloğunun çökmesi ile küreselleşme hız kazanmış, ekonomide önemli gelişmeler yaşanmıştır (Gökdere, 2001, s. 77).

Bu tanımlamalara göre küreselleşme dünya ekonomik yapısının, işleyişinin geleneksel yapıdan uzaklaşarak, ekonominin tüm ülkeler bazında bağların kuvvetlenmesi, mal, hizmet, sermaye, finans piyasalarının yoğun bir etkileşim içinde olmasıdır. Ulusal sınırların açılması konusunda katı tutumdan vaz geçilmesi, özellikle gümrük duvarlarında indirimle gidilmesiyle dünyada sermaye, mal, hizmet ve işgücü hareketliliği artmıştır (Adıgüzel, 2013, s. 6-7).

BM'nin ikiz kuruluşu olarak nitelendirilen IMF ve DB'nin desteği ile Türkiye'de 24 Ocak 1980'de neo-liberal dünya düzeni içinde yer almak amacıyla serbest piyasa ekonomisine geçilmiştir (İnan, 2019, s. 610). Bu dönemde, uluslararası ticaretin gelişmesiyle birlikte Türkiye'de 1980'lerden itibaren dış ticaret hacmi her geçen gün artmıştır. İhracat ürünlerindeki artış, ihracata yönelik imalat girdilerinin ithalatını da arttırmıştır. İthalat her zaman ihracat oranında fazla olması nedeniyle dış ticaret açığı meydana gelmiş ve bu açık giderilememiştir. 2010'de Türkiye'de, Ocak-Temmuz 2021 döneminde ihracat 121.325.000.000 ABD Doları, ithalat 146.802.000.000 ABD Doları olarak gerçekleşmiş, 25.477.000.000 ABD Doları dış ticaret açığı meydana gelmiştir. Temmuz ayında en çok ihracat yapılan ülke Almanya, en fazla ithalat yapılan ülke ise Çin olmuştur. Türkiye'nin gelişmiş ülke ekonomileriyle bütünleşmesi sağlayamadığından Dünya ticaretinde ileri teknoloji gerektiren ürünlerin üretiminde sermaye yatırımları yapılamamış, dünyadaki bu talebe cevap verilememiştir. Bunun sonucunda yüksek teknoloji ürünlerin imalat sanayi ihracatı içindeki payı oldukça düşük %2,9 olarak gerçekleşmektedir (TUIK, 2021).

Küreselleşmenin Türkiye'deki en önemli etkisi KİT'lerin özelleştirilmesidir. IMF ile yapılan Stand-by anlaşması gereği KİT'lerin özelleştirilmesi planlanmıştır. Devlet teşekkülleri ve işletmeciliği olan bu kurumlarda 1999'da 219.581 işçi, 161.750 memur ve teknik personel çalışmıştır. Özelleştirme kapsamına almak amacıyla KİT kapsamında çıkarılan Türk Telekomünikasyon A.Ş. toplam çalışan sayısı ise 306.117 kişiydi. Çalışanların bir kısmı emekliliğe teşvik edilmiş, bir kısmı kapatılan işyerleri nedeniyle işsiz kalmış, bir kısmı da özelleştirme nedeniyle başka kurumlara geçmiştir. Özelleştirilen kurumların çalışma alanları çok farklı olduğundan işsiz kalan insan sayısı oldukça artmıştır (DPT, 2001, s. 69). Kumaş fabrikalarından, gübre fabrikalarında, şeker fabrikalarında; ayrıca haberleşme, ulaşım gibi pek çok hizmet sektöründe, üretim ve hizmet ya düşürülmüş ya da tamamen sonlandırılmıştır. Yeni

istihdam alanlarının yaratılmaması sonucu da işsizlik her geçen gün artmıştır. DB, hükümetin özelleştirme programını desteklemek; özelleştirmelerin sosyal ve ekonomik olumsuz etkilerini hafifletmek amacıyla taahhüt tutarı 465.000.000 ABD Doları olan “Özelleştirme Sosyal Destek Projesini” hayata geçirmiştir (The World Bank, 2005).

Türkiye Cumhuriyeti Devleti kuruluşundan itibaren çağdaş dünya ile bütünleşmek için Avrupa ile ilişkilerini geliştirmiştir. AB’nin 1999’da Helsinki’de gerçekleştirilen zirvesinde Türkiye’nin aday ülke ilan edilmesiyle birlikte Türkiye AB’ye siyasi, sosyal ve ekonomik olarak uyum sağlama yönünde Türkiye’nin yol haritası niteliğinde olan Katılım Ortaklığı Belgeleri hazırlanmıştır. Türkiye’nin AB müktesebatına uyum değerlendirmesi İlerleme Raporları ile sağlanmıştır (DPT, 2003, s. 39) .

Jeopolitik konumundan dolayı Doğu, Batı arasında köprü konumunda olan Türkiye siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklar içermektedir. Bu farklılıklarından dolayı AB, büyük bir ekonomiye sahip olan Türkiye’yi büyük bir pazar olarak görmüştür. Uluslararası Avrupa şirketleri Türkiye pazarına girmiştir. Ekonomik alanda küreselleşme ile sermayenin, malların serbest dolaşımı dış ticaret hacminin büyümesi sağlanarak büyük ve güçlü ekonomilere sahip ülkeler gelişmekte olan ülkelere serbestçe mallarını satabilmektedir. Bütünleşik bir Avrupa içinde yer almak isteyen Türkiye bu olanaklardan yararlanmak istemiştir. AB, bu bütünleşme için “uyum” olarak nitelendirdiği normlar belirlemiştir. AB ülkelerinin uyum sağladığı bu normlar arasında devlet tekelinin kaldırılması, ortak ticaret politikalarının belirlenmesi, kamu ihalelerinin şeffaflığı yer almaktadır (Baykal, vd. 2005, s. 24). Diğer yandan küreselleşme sürecinde önemli etkisi olan AB’nin Türkiye için 2001 ve 2003’te hatırladığı Katılım Ortaklığı Belgelerinde binlerce çalışanı ve ülkeye önemli katma değeri olan pek çok KİT’in sosyal boyut dikkate alınarak özelleştirilmesi talep edilmiştir. Buna karşın Türkiye’nin hazırladığı Ulusal Programlarda TÜPRAŞ; PETKİM, THY, ERDEMİR, SEKA gibi büyük kuruluşların özelleştirilmesi yer almıştır (“Programın bedeli 120 bin işsiz” 2001).

Küreselleşmenin diğer bir etkisi 1998’de Orta Asya’da başlayıp, ABD’yi dolayısıyla tüm dünyayı etkileyen banka ve finans sektörlerinde görülmüştür. Türkiye de bundan etkilenmiş 19 Şubat 2001’de ekonomik krizle birlikte siyasi kriz yaşanmıştır. Bunun sonucunda bir yıl içinde yaklaşık 2.000.000 çalışan işini kaybetmiştir (“Bakan Okuyan, iş güvencesi AB’ye karşı bir taahhüttür”, 2002). DB, toplumun en kırılgan grubu olan yoksul kesimi Diğer bir küresel kriz 2008’de yaşanmıştır. ABD’de bankalarda ve emlak yatırım kuruluşlarında başlayan kriz İngiltere, Avrupa’nın çeşitli ülkelerinde ortaya çıkmış, Japonya da etkili olmuştur. Bu küresel kriz aralarında Türkiye’nin de bulunduğu gelişmekte olan ülkeleri çok daha fazla etkilemiştir.

Türkiye'nin krizlerin ardından daha büyük sorunlar yaşamasının sebebi olarak, siyasi iradenin ekonomik, sosyal ve siyasi alanlarda yapısal değişikliğe gitmemesi gösterilmiştir (Eğilmez, 2018, s. 51-55).

2. Yoksulluğun Ölçülmesi

DB tarafından gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin iktisadi değerlendirme ölçütleri Dünya'nın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye'de de önemli bir sorun haline gelmiştir. Yoksulluğun tanımı çeşitli faktörler temel alınarak yapılmaktadır. Dar anlamıyla en temel gereksinimlerin bile karşılanamadığı mutlak yoksunluk, geniş anlamıyla, içinde yaşanılan topluma göre normal kabul edilen hayat standartlarından yoksun olma hali olan göreceli yoksulluk. Bunların yanı sıra, objektif, sübjektif, gelir yoksulluğu, insani yoksulluk, kırsal-kentsel yoksulluk, çalışan yoksullar ve kadın yoksulluğu tanımları yapılmaktadır (Topgül, 2013, s. 277). Ünlü ekonomistlerden Adam Smith'e göre yoksulluk tanımı; "Temel ihtiyaçlarını mutlak olarak karşılayabilen ancak kişisel kaynakların yetersizliği yüzünden toplumun genel refah düzeyinin altında kalan ve topluma sosyal açıdan katılmaları engellenmiş olanlardır" şeklindedir (Kızıler, 2017, s. 81)

Yoksulluk tanımı DB tarafından daha ziyade parasal gelir açısından değerlendirilmekte, belli bir gelir seviyesinin altında kalanlar yoksul olarak nitelendirilmektedir. Başka bir ifadeyle DB, yoksulluğu belli bir gelir seviyesinin altında kalmak olarak tanımlamaktadır. Yoksulluk ile ilgili çalışmaları ve hesaplamaları TÜİK tarafından 2002 yılından itibaren yapılmaktadır. Bu nedenle her yıl hane halkı bütçe anketi tüketim harcama verilerine dayanarak çeşitli yöntemlerle yoksulluk sınırları ile oranları belirlenmektedir. (Çalışkan, 2012, s. 104).

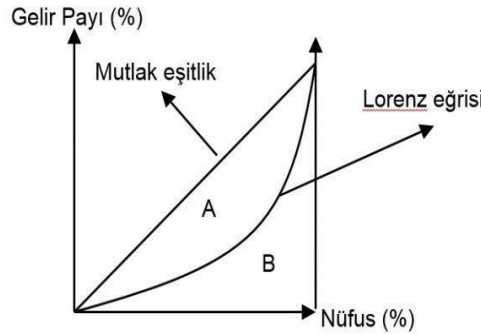
Bir ülkede gelir eşitsizliği belirlemenin amaçlarından biri de gelir dağılımında meydana gelen değişiklikler ile gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelere göre durumunu tespit etmek, gerekli önlemleri almak ve gerekli politikaları oluşturmaktır. Bu amaçla geliştirilen ve uluslararası geçerliliği olan çeşitli ölçümler yapılmaktadır. İnsani yoksulluğun sınırlarını belirlemek ve olması gereken ön koşulları ölçebilmek için aranması gereken beş öge bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla; Kişi başına düşen gıda arzı, bebek ölümleri, çocuk işgücü, yaşama ümidi ve İnsani Gelişme Endeksi (İGE). Bu yoksulluk ölçümlerine okur-yazarlık, yetersiz beslenme, kısa yaşam süresi, yetersiz ana-çocuk sağlığı, önlenebilir hastalıklara yakalanma riskleri de eklenmiştir (Açıkgöz & Yusufoglu, 2012, s. 86) Yoksulluğun ölçülmesinde alanda en yaygın olarak kullanılan yöntemler Gini katsayısı ve Lorenz Eğrisi, Yoksulluk Sınırı (YS), Yüzdelik Dilim Yöntemi (YDY) ve İGE.

1.1. Gini katsayısı ve lorenz eğrisi

Ülkelerdeki gelir dağılımı eşitsizliklerinin ölçümünde, Gini Katsayısı ve Lorenz Eğrisi en yaygın kullanılan göstergelerdendir. Gini katsayısı ve Lorenz eğrisiyle hesaplanan gelir eşitsizliğini ölçmede en yaygın olarak kullanılan hesaplamadır. Gini katsayısı 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Katsayı 1’e eşit olduğunda “tam eşitsizlik”, 0’a eşit olduğunda ise “tam eşitlik” sağlanmıştır. (Öztürk & Çetin, 2009, s. 2666)

Lorenz eğrisi, gelir ve milli servetin ülke içindeki dağılımındaki eşitsizliğin grafik biçimindeki gösterimidir. Eğri, karenin köşegenini uç noktalarda kesmektedir. Grafiğin dikey ekseninde ‘gelirin birikimli payları’ yer alırken yatay ekseninde ise ‘nüfusun birikimli payları’ yüzde olarak gösterilmektedir. Köşegen, nüfus arasında gelirin eşit dağılım durumunu (mutlak eşitlik) temsil etmektedir. Lorenz eğrisi mutlak eşitlik doğrusundan uzaklaştıkça, gelir dağılımındaki eşitsizlik artmaktadır. 0 ile 1 arasında olan Gini katsayısı, lorenz eğrisi ve köşegen (mutlak eşitlik doğrusu) arasında kalan alanın mutlak eşitlik doğrusu altında kalan üçgenin alanın oranına eşittir (Investopedia, 2022).

Grafik 1.



Buna göre DB verileriyle Türkiye’nin 2002’de Kenya ile aynı olan 0,44 Gini katsayısı, 2005’te 0,38’e gerilemiştir (DPT, 2007: 11, 18). 2014’de Türkiye’de Gini katsayısı 0.393, toplam yoksulluk oranı (göreceli sınır) ise %8.8 olarak gerçekleşmiştir (İzgi & Alyu, 2018:993). 2019 verileri referans alınarak hazırlanan Türkiye’nin 2020 Gini katsayısı bir önceki yıla göre 0,015 puan artışı ile 0.410 olarak tahmin edilmiştir (TUİK, 2020, www.tuik.gov.tr). Eurostat verilerine göre AB ülkeleri içinde 0,410 Gini katsayısı en yüksek olan ülke Türkiye, 0,408 Gini katsayısıyla Bulgaristan ikinci Gini katsayısı ile ikinci en yüksek ülke olmuştur. AB-27 üye ülke ortalamasında Gini katsayısı 0,302 olarak belirlenmiştir (DİSK, 2020, https://disk.org.tr/).

2.2. Yoksulluk sınırı ve sürekli yoksulluk

Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Dünya Sağlık Örgütü (WHO) hesaplamalarına ve 2008’de TÜİK tarafından yayınlanan verilere göre, yetişkin bir kişinin harcaması gereken günlük kalori değeri en az 2.100 kalori olarak belirtilmiştir (İzgi & Alyu, 2018, s. 990). 1990 yılında DB, yoksulluğu hesaplamak ve ülkelerarasında karşılaştırmalar yapmak amacıyla “Satın Alma Gücü Paritesine (SAGP) göre kişi başı günlük 1 ABD doları yoksulluk sınırı oluşturulmuştur (Arabacı, 2019, s. 124). Mutlak yoksulluk olarak nitelendirilen ve kişi başı günlük yoksulluk sınırı, 2011 yılında bu rakam revize edilerek 1,90 ABD Doların altında yaşayan kişiler aşırı yoksul olarak kabul edilmiştir. Bu oran düşük ve orta gelirli ülkeler için 3,20 ABD Doları, yüksek ve orta gelirli ülkeler için ise 5,50 ABD Doları olarak tespit edilmiştir. (Çelik, 2020, s. 515). Bununla birlikte dört yıllık panel veri kullanılarak yoksulluğu daha uzun süreli yaşayan fertler için sürekli yoksulluk hesaplanmaktadır. Sürekli yoksulluk olarak nitelendirilen durum için hesaplama, genellikle son yılda ve önceki üç yılların en az ikisine yoksulluk riski taşıyanlar için yapılmaktadır. Türkiye’de 2018’de %12,7 olan sürekli yoksulluk oranı 2020’de %13,7 TÜİK’in “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırmasında” açıklanmıştır (TÜİK, 2020). Ülkeden ülkeye farklılık gösteren yoksulluk sınırı ise Türkiye’de gelir yoksulluğu içinde değerlendirmenin dışında farklı tanımlarla karşımıza çıkmakta ve özellikle işçi sendikalarının yılda birkaç defa yayınladıkları raporlarla açlık ve yoksulluk sınırları belirlenmektedir. Buna göre açlık sınırı, dört kişilik bir ailenin, yeterli ve sağlıklı beslenebilmesi için yapması gereken aylık gıda harcamaları olarak nitelendirilmektedir. Yoksulluk sınırı ise gıda harcamalarının yanı sıra giyim, konut kira, elektrik, su, yakıt, ulaşım, eğitim sağlık, vb. harcamaların toplam tutarını ifade etmektedir (TÜRK-İŞ, 2021). Yoksulluk sınırı veya yoksulluk riski eşiği eşdeğer hane halkı kullanılabilir fert medyan gelirine göre dört ayrı yoksulluk sınırı eşiği %40, %50, %60 ve %70 şeklinde belirlenmiştir. Gelirinin medyan değerinin alındığı yoksulluk riski ölçümlerinde Türkiye’de yoksulluk risk eşiği %50, Avrupa’da ise %60 olarak alınmaktadır. (Aydın, 2019, s. 16).

AB genelinde yoksulluk ve sosyal dışlanmadan etkilenen nüfus oranını %22,5 olarak açıklanmıştır. Bu orana aylık geliri yoksulluk sınırı altında kalan maddi ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanan ya da düşük ücretle çalışanlar da dahil edilmiştir. AB’nin en zengin ve güçlü ülkesi Almanya’da, ortalama gelirin %60’ın altında geçinmek zorunda olanların oranı 2017’de %16,1 olmuştur. Ancak Avrupa’daki yoksulluk tanımı Türkiye’deki tanımdan farklılık göstermektedir. 2016’da ayda 1.096 Euro’dan az kazanan bekârlarla ayda 2.302 Euro’dan az geliri olan iki çocuklu aileler “yoksulluk tehlikesi sınırı altında kalanlar” olarak

tanımlanmaktadır (Deutsche Welle, 2017). AB İstatistik Ofisi’nin (Eurostat) verilerine göre çalışanlarda 2008’de %8,8 olan yoksulluk riski 2018’de %9,5 olmuştur. Türkiye’de bu oran %12,8 iken çalışanlarda yoksulluk riski Romanya, Lüksemburg, İspanya ve Yunanistan’da daha yüksek olmuştur. Bu verilere ve değerlendirmelere göre AB ülkelerinde çalışan 10 kişiden 1’i, yoksulluk riski altında bulunmaktadır. (Euro News, 2020).

Tablo 1. Avrupa Birliği ve Türkiye’de toplam ve cinsiyete göre yoksulluk riski oranları
(2020 yılı)

	Yoksulluk oranı (%)			
	Toplam	Kadın	Erkek	Çocuk*
Türkiye	39,8	41	38,6	48,0
AB	21,4	22,3	20,4	23,2

*Tabloda çocuk 18 yaş altı olarak değerlendirilmiştir; ayrıca veriler 2018 yılına aittir. Kaynak: DİSK, (2021). “Covid-19 Döneminde Gelir Eşitsizliği Yoksulluk Raporu”, Ankara. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonuna (DİKS) (*Genel-İş Sendikası Araştırma Dergisi*, s. 10-11).

Yukarıdaki tabloda Covid-19 döneminde DİSK tarafından yayınlanan raporda gelir eşitsizliği nedeniyle Türkiye ve AB’de de yaşanan yoksulluk verileri yer almıştır (DİSK, 2021, s. 10-11)) AB toplam nüfusu 2019 yılı başında 513.500.000 kişi iken, bu sayı İngiltere’nin AB’den ayrılmasıyla 27 ülkeye düşen AB’de nüfus ise 447.000.000 olmuştur. (Euro News, 2020). Türkiye’de yoksul sayısı 2017’de 15.864.000 kişi iken bu oran 2019’da %8,4 oranında artarak 17.207.000 kişiye ulaşmıştır. Türkiye’de 2019’da 9.150 Amerikan Doları olan kişi başına düşen GSMH, 434 Amerikan Doları azalarak 2020’de 7.715 Amerikan Doları olmuştur. Bu durum AB ülkeleri ortalamasına göre 2019’da 46.639 Amerikan Dolarından 2020’de 43.023 Amerikan Dolarına düşmüştür. Türkiye kişi başına düşen yıllık milli gelir tutarı açısından AB ülkeleri arasında son sırada yer almıştır. (DİSK, 2021, s. 4-5).

Yukarıdaki tabloya göre yoksulluk riski cinsiyete göre değerlendirildiğinde Türkiye ve AB’de kadınların yoksulluk risklerinin erkeklere göre daha yüksek olmuştur. Bunun sebeplerinden biri kadınların yeterince istihdam edilmemeleridir. AB ortalamasına göre kadınların yoksulluk riski oranı Türkiye’deki kadınların yoksulluk riski oranının yarısına yakın, erkeklerde ise kadınlara göre bu oran daha az gerçekleşmiştir. Çocuk yoksulluk riski Türkiye’de diğer gruplara göre çok daha fazladır. Tablo 1’e göre Türkiye’de 18 yaş altındaki her 2 çocuktan biri yoksulluk riski altındadır. Bununla birlikte Türkiye’de 18-24 yaş aralığındaki gençlerin yoksulluk riski oranı %43 iken, bu oran AB üye ülke ortalamasında %28,1’dir. Çocuk ve genç yoksulluk riskinin düşük olduğu ülkelerde 18-64 yaş üstü yoksulluk riski oranlarının da daha düşük olduğu tespit edilmiştir. (DİSK, 2021, s.10).

DİSK'e bağlı Birleşik Metal-İş Sendikası "Açlık ve Yoksulluk Sınırı Ağustos 2020 Dönem Raporunda" Türkiye'de son 17 yılda açlık sınırının 5.4 kat arttığını belirtmiştir (BİSAM, 2021). Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ) tarafından açıklanan Aralık 2021 dört kişilik bir ailenin sağlıklı, dengeli ve yeterli beslenebilmesi için harcaması gereken (açlık sınırı) 4.013,26TL, yoksulluk sınırı ise 13.072,51TL olarak kamuoyuna duyurulmuştur (TÜRK-İŞ, 2022)). DB 2019 ve 2020 yıllarında kur krizi ve Covid-19 salgını nedeniyle Türkiye'de 2018'de 6.939.000 kişi olan mutlak yoksul sayısının 10.171.000 kişiye yükseldiğini açıklamıştır. Buna göre 2019'da %10,2 olan mutlak yoksul oranı 2020'de %12,2'ye yükselmiştir. Türkiye'de "Doğrudan Gelir Desteğinin (DGD)" düşük kalması nedeniyle, hükümetin "Kısa Çalışma Ödemesi (KÇÖ)", "Nakdi Ücret Desteği (NÜD)" ve "Sosyal Yardım Ödemesi (SYÖ)" ile mutlak yoksulluk oranının düşük tutulduğu DB tarafından belirtilmiştir. Ayrıca medyan gelirin %60'ı dikkate alınarak belirlendiği "Görelî Yoksulluk Oranı" 2019'da 21,3 olarak gerçekleşmiştir. (Deveci, 2021, s. 1). Tüketici Hakları Derneği (THD), TÜİK ve TÜRK-İŞ verilerini kullanarak hazırladığı raporunda Türkiye'de yaklaşık 16.000.000 kişinin aç, 50.000.000 kişinin yoksul olduğunu açıklamıştır. Türkiye nüfusunun 83.800.000 kişi olduğu dikkate alınarak hazırlanan raporda yalnızca 17.800.000 kişinin açlık ve yoksulluk sorunun olmadığı belirtilmiştir (Süzer, 2021, s.8).

2.3. Yüzdelerle dilimleme yöntemi

Ülkelerarası karşılaştırmalarda yaygın olarak kullanılan ve bireysel gelir dağılımı eşitsizliğini gösteren YDY'de dilimleme yöntemi kullanılmaktadır. Bu amaçla mîli gelirden pay alan hane halkları ya da tüm bireyler, eşit yüzdelerle ayrılmakta ve en düşük gelirli yüzdelerle dilimden, en yüksek gelirli yüzdelerle dilime doğru bir sıralama yapılmaktadır. Bu sıralamada eşitsizliği ve pay dağılımında eşitsizlik söz konusudur. (Çalışkan, 2010: 98). Genellikle %20'lik 5 grup halinde yapılan değerlendirmede geliri en düşük en alt grupta, geliri en yüksek en üst grupların toplam gelirden aldıkları paylar belirlenmektedir.

Tablo 2. Türkiye'de %20'lik gruplar itibarıyla hane halkı kullanılabilir fert gelirinin dağılımı.

Anket yılı	2004	2009	2014	2020
Gelir referans yılı	2003	2008	2013	2019
Toplam	100	100	100	100
İlk %20 (En düşük)	6,0	6,2	6,2	5,9
İkinci %20	10,7	10,7	10,7	10,6
Üçüncü %20	15,2	15,3	15,2	14,9

Dördüncü %20	21,9	21,9	22,5	21,1
Beşinci (En yüksek)	46,2	46,0	46,5	47,5

Kaynak: Türkiye Ekonomisinde Haftalık Gelişmeler ve Genel Görünümler. Ankara Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı 2021. s.115; www.tuik.gov.tr. Erişim Tarihi: 17.12.2021.

Yukarıdaki tabloda yer alan en düşük gelir grubunun milli gelirden aldığı pay düşmüş yıllar içinde düşmüş, en yüksek gelir grubuna sahip grubun gelirin %47,5’ini aldığı ve bu payın yıllar bazında yükseldiği görülmektedir (CSBB, 2021, 115). 2003’de 2002 verileriyle, AB-25 ortalamasında en zengin %20’lik 1. %20) grubun yıllık kullanılabilir gelirden aldığı pay en yoksul %20’lik (5. %20) grubun aldığı payın yaklaşık 4,6 katı kadardır. Türkiye’de ise durum daha problemlidir. Çünkü Türkiye’deki en zengin %20lik grubun yıllık kullanılabilir gelirden aldığı pay en yoksul %20’lik grubun aldığı payın yaklaşık 10 katı düzeyinde olduğu tespit edilmiştir (DTP, 2006, s. 20). Gelir eşitsizliği arttıkça en zengin ve en yoksul kesimler arasındaki kazanç farkı çok büyümüştür. Türkiye, Avrupa ülkeleri içindeki gelir dağılımı arasındaki genişliğinin en fazla olduğu ülkedir. Eurostat verilerine göre 2019’da Türkiye’nin en zengin kesimi ile en yoksul kesimden %8,3 kat daha fazla kazanç elde etmiştir. AB üye ülke ortalaması açısından değerlendirildiğinde ise en yoksul kesim ve en zengin kesim arasındaki kazanç farkı 5 kat olarak açıklanmıştır (DİSK, 2021, s. 3).

2.4. İnsani gelişmişlik endeksi

Net bir tanıma sahip olmayan yoksulluk, insani gelişme için zorunlu olan fırsatlardan mahrum kalma hali olarak nitelendirilmektedir. İGE açısından yoksulluk için pek çok kriter getirilmiştir. Sosyo-Ekonomik gelişmişlik düzeyini de belirleyen İGE Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılından beri her yıl yayınlanmaktadır. Endeksin değeri 0-1 arasında olup, 1’e yaklaşması insani gelişmişlik düzeyinin yüksekliğini, 0’a yaklaşımı ise düşük gelişmişlik seviyesini belirlemektedir. Buna göre ülkeler 0-0,499 arasında ise “Düşük İnsani Gelişmişlik”, 0-500-0,799 arasındaki ülkeler “Orta İnsani Gelişmişlik” ve 0,800-1 arasında yer alan ülkeler ise “Yüksek İnsani Gelişmişlik” kategorisinde değerlendirilmektedir. 2010 yılına kadar yaşam beklentisi, yetişkin okur-yazar oranı, okula devam süresi kişi başı gelir kriterleriyle belirlenen İGE’de değişiklikler yapılarak yine “Sağlık, Eğitim ve Gelir Endeksi” kriterleriyle ülkelerin gelişmişlikleri belirlenmiştir. Söz konusu başlıkların içeriği “Uzun ve sağlıklı bir yaşam için; Doğumda beklenen yaşam süresi”, “Bilgi için beklenen okullaşma yılı ve Ortalama okullaşma yılı”, “Kaliteli yaşam standardı için kişi başına GSMG” olarak değiştirilmiştir (Şeker, 2011, s. 8).

Tablo 3. Türkiye'nin cinsiyete dayalı gelişme endeksi (CDGE) değerleri (2018 yılı verileriyle 2019'da yayınlanmıştır)

K.E. Oranı	İGE değerleri		Doğumda beklenen yaşam süresi		Beklenen öğrenim süresi		Ortalama öğrenim süresi		Kişi başına düşen GSMH	
	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek
0,924	0,771	0,834	80,3	74,4	15,9	16,9	6,9	8,4	15,921	34,137

Kaynak: Zor, A. (2020). İnsani Gelişme Endeksi ve Türkiye, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 47: BM İGR Işığında Türkiye'nin İnsani Gelişme Düzeyinin Dünya İle Mukayeseli Analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. Cilt 15, (1), 80). GSMH, 2011 yılında sabitlenmiş uluslararası Dolar hesaplamasıyla belirlenmiştir (Altan, 2020, s. 77). 2019

Tablo 3'de İGE'de erkeğin puanının daha yüksek olduğunu, doğumda beklenen yaşam süresinde kadın için belirlenen değer daha yüksek olduğunu görülmektedir. Eğitimin içinde bulunma süresinin kadınlarda erkeklere göre daha az olduğu anlaşılmaktadır. Kişi başına düşen GSMH 'da kadınların, erkeklere düşen miktarın ancak yarısına yakın bir oranda aldıkları tespit edilmiştir. Türkiye, BM 2019 verileriyle açıklanan İGE raporuna göre 189 ülke arasında 54.sırada yer almıştır. Bu raporda ilk kez ülkelerin doğaya uyguladığı baskı endeksine de yer verilmiştir. Buna göre dünyada hiçbir ülke gezegene ağır baskı yaratmadan çok yüksek insani gelişmeyi sağlayamamıştır. Yukarıdaki tablodaki CDGE'de görüldüğü gibi kadınların İGE'si ve öğrenim süreleri erkeklere oranla daha düşüktür. Ayrıca kadınların, GSMH'dan aldıkları pay ise erkeklerin aldığı payın yarısına yakındır. Bu durumdan kadının istihdamın içinde yeterince yer almadığını anlaşılmaktadır. 15 yaş ve üstü işgücü piyasasına katılım oranı 2018 verileriyle kadınlarda %33,5 iken bu oran erkeklerde %72,6 seviyesindedir. Benzer eşitsizliği Türkiye Büyük Millet Meclisindeki %17,5'lik kadın vekil oranında da görülmemektedir (Altan, 2020, s. 80).

2.5. Çeşitli kriterlere göre yoksulluk

Türkiye'de 2017'de (medyan %50) 3.493.000 çalışan yoksul sayısına 2019'da (medyan %60) 500.000 kişi daha eklenmiş ve sayı 3.999.000 kişiye ulaşmış çalışan yoksulluk oranı da 2019'da %14,4 olmuştur. Covid-19 salgınıyla birlikte kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin ödenekleri gibi seçenekler nedeniyle 3.737.831 kişi daha çalışan yoksul sayısına eklenince, çalışan yoksul sayısı toplam 7.700.000'e yükselmiştir. Söz konusu çalışanlar yeni çalışma koşulları ve ödenekleri nedeniyle ciddi gelir kaybı ile karşı karşıya kalmışlardır. Ücretsiz izin ödeneği verilip çalışma hayatından çekilmek zorunda bırakılan işçilere ayda asgari ücretin yüzde %50'sine tekabül eden 1.068.000 Türk Lirası (TL), kısa çalışma ödeneğinden yararlandırılan işçilere asgari ücretin %66'sına denk gelen 1.547.000 TL ve işsizlik sigortası ödeneğinden

yararlanan işçilere ise ayda asgari ücretin %52’sine karşılık gelen 1.212.000 TL ödemeler yapılmıştır (DİSK, 2021, s. 7). 2019-2020 tarihleri arasında sosyal yardımlara muhtaç yoksul ailesi sayısı 3.383.000 iken bu sayı 2021’de 6.630.000 aliye yükselmiştir (“Türkiye’de yoksul aile sayısı ikiye katlandı”, 2021).

Tablo 4. Türkiye’de işsizlik sigortası fonu ödeneklerinden yararlanan işçi sayısı (2020)

İşsizlik sigortası ödeneğinden faydalanan kişi sayısı	207.263
Kısa çalışma ödeneğinden faydalanan kişi sayısı	1.238.814
Ücretsiz izin ödenmesi	2.291.754
Toplam	3.737.831

Kaynak: İŞKUR, (2020). İşsizlik sigortası fonu bülteni. *Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü*, www.iskur.gov.tr. Erişim: 15.11.2021.

Tablo 5. Çeşitli Kriterlere Göre Gıda ve Gıda Dışı Harcamalar Bakımından En Yoksul Kesimler.

	Yoksulluk oranı (%)						
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Kırda yaşayan	34,3	37,3	40,0	33,0	32,0	32,2	34,6
Kadın	27,2	28,3	26,0	21,0	-	-	-
Okur-yazar olmayan	41,1	42,4	45,1	37,8	33,7	34,8	39,6
Ataerkil veya geniş aile	34,3	32,7	32,0	27,3	20,2	24,3	21,8
Tarım sektöründe çalışanlar	36,4	39,9	40,9	37,2	33,9	30,2	38,0
Yevmiyeli ve ücretsiz aile işçileri(1)	45,0	43,1	38,7	34,5	32,0	27,6	32,0
Genel yoksulluk oranı (Gıda ve gıda dışı yoksulluk)	27,0	28,1	25,6	25,6	20,5	18,6	17,1

Kaynak: DPT, (2005). *2006 yılı programı*. Sekizinci beş yıllık kalkınma planı (2001-2005, Uzun vadeli strateji (2001-2023). T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 91 (2006 yılı programı, Sekizinci beş yıllık kalkınma planı sürecinde hazırlanan 2011-2023 ve orta vadeli program (2006-2008) esas alınarak hazırlanmıştır.). (1) 2002, 2003 yılına ait veri yevmiyelilere, 2004,2005,2006,2007, 2008 yılına ait veri ise ücretsiz aile işçilerine aittir. DPT, (2007). *2007 yılı programı*. Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 205. DPT. (2010). *2010 yılı programı*. Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı (2007-2011). T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, 219.

Yukarıda tablo 5’de yer alan verilere göre yoksullukla ilgili 2002-2008 döneminde kırdaki yaşayanların oranının düşme sebebi, kentlere göçün artmasıdır. Kırsal kesimden kente göç eden tarım kesiminde çalışanlar daha çok hizmet sektöründe yevmiyeli olarak istihdam edilmiştir. Bu sektörde yevmiyeli olarak çalışanların yoksulluk oranı 2002’de %45, 2004’de 37,5 olarak gerçekleşmiştir. Yoksulluk riskiyle karşı karşıya olan kadınlar, çocuklar, yaşlılar, özürllüer ve kente göç edenlere yönelik eğitim, kültür ve sağlık hizmetlerine olan ihtiyaçları devam ettiği “Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planında” açıklanmıştır (DPT, 2006, s. 43). Ayrıca diğer yoksullar içinde okur-yazar olmayanların oranı düşmüş görünmekle birlikte yüksektir. Yoksulluk oranı genellikle eğitim seviyesi düşük olanlar, yevmiyeliler, ücretsiz aile işçileri, tarım sektöründe çalışanlar ile geniş aileler içinde yaşayanlarda oldukça yüksektir.

Türkiye, coğrafi konumu nedeniyle tarih boyu göç yolu olmuş, göçmen ve sığınmacı barındırmış bir ülkedir. 2011’de Suriye’de başlayan savaş nedeniyle ülkesinden başka ülkelere giden sığınmacıların sayısı 5.500.000 kişiye ulaşmıştır. Sığınmacılar genellikle yakın coğrafyada yer alan başta Türkiye olmak üzere Ürdün ve Lübnan’a gitmişlerdir. Türkiye 2015’de dünyanın en fazla mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumuna gelmiştir. Yaklaşık 3.500.000 Suriyeli sığınmacının yanı sıra Türkiye, uluslararası koruma başvurusu yapan ve bu süreçte Türkiye’de kalan toplam 462.000 Afganlı, İranlı ve Somalilileri ülkede barındırmıştır. 2013 göç politikalarının yürütülmesi kurul kararlarının takip edilmesi, göçmenlerle ilgili uyum süreçleri dahil korumaya ilişkin işlemlerin yürütülmesi düzensiz göçle mücadele edilmesine katkı sağlamak için kolluk birimleri ve ilgili kamu kurumları arasında koordinasyonun sağlanması, insan ticareti mağdurlarının korunması dahil pek çok göçle ilgili konuda çalışmalar yapmak üzere yılında T.C. İçişleri Bakanlığına bağlı Göç İdari Başkanlığı (GİGM) kurulmuştur. Bünyesinde Yabancılar Dairesi Başkanlığı, Uluslararası Koruma Dairesi Başkanlığı, İnsan Ticareti Mağdurlarını Koruma Başkanlığı, Göç Politika ve Projeleri Dairesi Başkanlığı, Uyum ve İletişim Dairesi Başkanlığı, Bilgi Teknolojileri Başkanlığı, Dış İlişkileri Daire Başkanlığı, Strateji Geliştirme Başkanlığı, Hukuk Müşavirliği, İnsan Kaynakları Dairesi Başkanlığı, Destek Hizmetleri Başkanlığı ve Eğitim Hizmetleri Başkanlığı olmak üzere 12 hizmet birimi bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye’de “Yabancı Uyrukluları Koruma Kanunu” çıkarılmıştır (KB, 2018, s. 1, 35).

Mart 2016 tarihinde AB-Türkiye Bildirisi doğrultusunda AB, Türkiye’de bulunan Mülteciler için Mali Yardım Program (FRIT) kapsamında Suriyelilerin ve bölgelerinden kaçanların sağlık, eğitim, koruma ve sosyal-ekonomik refahına katkı sağlamak için verdiği 4.100.000 Euro aşkın tutarla Türkiye’ye yardımda bulunmuştur (ABTD, 2021).

3. Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerinde Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele

Yoksulluğun ortaya çıkışı konusundaki temel sebepler ülkeler bazında benzerlikler göstermektedir. Bunlar; Üretimin yetersizliği, doğal koşullardaki olumsuzluklar, nüfus artış hızı ve artan göç hareketleri, siyasi istikrarsızlıklar ve yanlış vergi ve borç politikaları, borçlanma sonucu ortaya çıkan yüksek faiz oranları, kamu harcamalarındaki hatalar ve eksiklikler, piyasada tekelleşme, enflasyon ve işsizlik ile eğitim politikalarının yetersizliğidir (Ersungur ve Topcuoğlu, 2014, s. 11) Uluslararası belgelerde yoksulluğun, sosyal dışlanmanın olmaması için ülkelerin önlemler alması belirtilmiştir. Bunlardan Türkiye’nin de taraf olduğu ASS’nın 30.maddesinde “Toplumsal dışlanma ve yoksulluğa karşı korunma hakkı” başlığı altında yer almıştır. Bu maddede sözleşmeyi imzalayan devletlere sorumluluk yükleyerek,

‘toplumsal dışlanma ve yoksulluk’ içinde yaşayan ya da yoksul duruma düşme tehlikesi bulunan kişilerin ve ailelerinin korunmasına yer verilmiştir. Ayrıca aynı maddede alınması gereken önlemler belirtilmiştir. Bu önlemler, söz konusu kişi ve ailelerin istihdam, konut, eğitim-öğrenim, kültür ile sosyal ve tıbbi yardım olanaklarına kolayca ulaşmalarının sağlanması (T.C. RG, 22.04.2007)

Türkiye’nin AB ile ilgili olumlu gelişmelerin olduğu 2000 yılı sonu itibariyle toplam nüfusu 65.784.000 kişidir. Türkiye’de, 2000 yılında mutlak yoksunluk içinde yaşayan kişilerin nüfusa göre oranı %8, ekonomik açıdan yoksulluk riski altında bulunanların oranı ise %24 olmuştur. Bunlardan mutlak yoksulluk durumunda olan kişilerden %95’inin eğitim düzeyleri ilkökul ve okuma-yazma bilmeyenlerden oluşmaktadır. Çalışan kesim içindeki en yoksullarını %50’lik oran iye ücretsiz aile işçileri oluşturmaktadır. Ekonomik faaliyet içinde yer alan en geniş yoksul kesimi, %75,5’lik oranla tarım ve ormancılık ile uğraşanlar meydana getirmektedir. Sosyal devlet anlayışının giderek terk edildiği Türkiye’de gelir eşitsizliği yoksulluğu arttırmıştır (DPT, 2000, s.125, 127). Bununla birlikte toplumun bazı kesimleri, sağlık, eğitim hizmetleri ve kültürel olanaklardan, bilgi-iletişim teknolojilerinden yararlanmada olduğu gibi, üretim etkinlikleri içinde ve karar alma süreçlerinde yer almada sosyal dışlanmaya maruz kalmaktadırlar. Bu kesim, özellikle tarım sektörü ile güvencesiz işlerde çalışanların yer aldığı eğitimsizler, kadınlar, çocuklar, yaşlılar ve özürlülerden oluşmaktadır. Türkiye, her alanda işbirliği yaparak Türkiye’nin ekonomik, sosyal ve ekonomik alanda gelişimini sağlamak için AB’ye entegre olmak istemiştir. Genç nüfusa sahip Türkiye’nin AB’ye katılımıyla uzun dönemde AB ekonomisine, istihdamına önemli katkı sağlayacağı beklenmektedir (DPT, 2007, s. 7).

Bu amaçla Türkiye, AB üyesi olmak için yapmış olduğu başvurunun sonucunu 10-11 Aralık 1999) Helsinki’de toplanan AB zirvesinde almıştır. 8.3.2001 AK kararıyla Türkiye, aday ülkeler içine alınmış, Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) hazırlamıştır. Bu belgede Türkiye’nin üyelik için kabul etmesi gereken ilkeler, öncelikler, ara hedefler koşullara yer almıştır. Ayrıca komisyon 2000 yılı İlerleme Raporu (İR) ile Türkiye’nin üyelikle ilgili yapması gereken önemli alanlar belirlenmiştir. Bununla birlikte Türkiye’nin katılım sürecinde topluluktan yardım alabilmesi için Kopenhag Kriterlerini yerine getirilmesi koşulu getirilmiştir (AB Başkanlığı, 2021).

Bu belgeler doğrultusunda Türkiye, AB uyum çalışmaları kapsamında “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması” uygulamasını 2006 yılında hayata geçirmiştir. Bu uygulamayla Türkiye, gelirin hane halkı ve fertler arasındaki dağılımı ortaya koymak istemiştir. Bu amaçla insanların

yaşam koşullarını sosyal dışlanmışlıklarını ve yoksulluklarını gelir faktörüyle her yıl “panel anket” tekniği kullanılarak ölçülmesi planlamıştır. Bu araştırma ile Türkiye, AB ülkeleriyle karşılaştırılabilir gelir dağılımı, gelire göre görece yoksulluk, yaşam koşulları ve sosyal dışlanma konularında veri üretmeyi amaçlamıştır. Bu doğrultuda TÜİK, “Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması” raporunu yıllık sonuçlarıyla kamuoyuna açıklamaktadır (TÜİK, 2020).

4. Türkiye'nin Yoksulluğu Sona Erdirme Hedefleri

Türkiye'nin planlı kalkınması amacıyla beş yılda bir hazırladığı planlardan olan “Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planında (2007-2013)” yoksulluk ve gelir dağılımındaki dengesizliğin giderilmesi ve yaşam kalitesinin yükselmesi için alınacak önlemler açıklanmıştır. Buna göre gelir dağılımındaki yoksulların aleyhine olan dağıtımın, onların lehine olacak şekilde düzenlenmesi ilk hedeftir. İkinci hedef ise sosyal güvenlik sistemini, sosyal risklere karşı toplumun her kesimine güvence sağlayacak duruma getirmektir. Bununla birlikte yoksulluğu azaltmaya yönelik olarak, yoksul kesimin üretici duruma geçmesini sağlamak diğer önemli bir faktördür. Alınacak önlemler içinde daha çok yoksul kesimin içinde olduğu kayıt dışı çalışanların sosyal güvenlik sistemi kapsamına almak, yoksul kesimler için ekonomik faaliyetleri çeşitlendirecek çeşitli gelir getirici projeleri desteklemek ve özellikle kırsal kesimde ve az gelişmiş bölgelerde girişimciliği teşvik etmek yer almıştır. (DPT, 2006, s. 88-89).

Yoksulluğun azaltılmasını, yaşam kalitesinin yükseltilmesini, gelir dağılımının iyileştirilmesini sağlamak amacıyla On Birinci Kalkınma Planında yürütülecek politikalar ve alınacak önlemler belirtilmiştir. Buna göre sosyal yardımlarla geçimini sürdürmekte olan kesimlerin üretimde istihdam edilmesine yönelik programların hayata geçirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca insanı merkeze alan sosyal politikalar çerçevesinde sosyal hizmetlerin çeşitlendirilip, yerel yönetimlerle işbirliği yapılarak, yaygınlaştırılacağı da planda yer almıştır. Bu amaçla planlamada 2018'de 0,405 Gini katsayısının 2023'de 0,38; 2018'de %20,1 olan eşdeğer hane halkı kullanılabilir geliri medyan değeri %60 yoksulluk sınırına göre “Görel Yoksulluğun”. 2023'de 18,0; 2018'de 7,5 olan en yüksek gelire sahip %20'lik (P20) nüfus kesiminin gelirinin. en düşük gelire sahip %20'lik nüfus kesiminin gelirine oranının (P80) 2023'de 6,5 olması hedeflenmiştir (CB SBB, 2019, s. 147-148).

Benzer ifadelerin yer aldığı “Onuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı (2014-2018)” döneminde yoksulluk ve sosyal dışlanma riski altında bulunan kesimlerin durumlarının iyileştirilmesi için ekonomik ve sosyal hayata katılımlarının artırılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi, yaşam kalitesinin yükseltilmesi, mutlak yoksulluğun sorun olmaktan çıkarılması ve görece yoksulluğa

odaklanması temel hedefler olarak belirlenmiştir. Bu amaçla yoksulluğun nesiller arasında aktarımının önlenmesi için özellikle eğitime ve temel kamu hizmetlerine erişimde fırsat eşitliğinin güçlendirileceği, sosyal hizmetler ve yardımlar alanında daha bütüncül bir hizmet vermek için Aile sosyal Destek Programı (ASDEP) modeli uygulanacağı ve yoksul kesimin istihdam edilmesine yönelik çalışmalar yürütüleceği ve üretken duruma geçirilmesine yönelik programlar geliştirileceği planda belirtilmiştir (Kalkınma Bakanlığı, (KB), 2013, s. 43-44).

Türkiye yoksulluğu bitirmek ve her yerde sona erdirmek için 2030 yılına kadar uzun süreli hedefler belirlemiştir. Bu hedeflerden birincisi DB tarafından belirlenmiş olan ve aşırı yoksul kesimi tanımlayan günlük 1,25 ABD Dolarından daha az gelirli yoksulluğu ortadan kaldırmak. ikincisi yoksulluk tanımı içinde yer alan her yaşta erkek, kadın ve çocuk oranlarını en düşük seviyeye indirmek için ulusal koşullara uygun sosyal koruma sistemleri ve önlemlerini almak, üçüncüsü yoksullar dahil olmak üzere tüm erkek ve kadınların ekonomik kaynaklara, temel hizmetlere, doğal kaynaklara, uygun yeni teknolojilere ve mali hizmetlere erişimlerinde eşit haklara sahip olmalarını olanaklı hale getirmek, dördüncüsü ise yoksulluğu sona erdirmek için yatırımları hızlandırmak bunun için ulusal, bölgesel ve uluslararası düzeyde politikalar oluşturmaktır (CB SBB 2019, s. 11).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Küreselleşmenin etkisiyle Türkiye’de yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle toplumun her alanında önemli problemler meydana gelmiştir. Siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik krizler, IMF ve DB gibi yapıların Türkiye için hazırladıkları çeşitli programlar neticesinde ülkede işsizlik artmış, istihdam alanları daralmış, gelir dağılımı bozulmuş, İGE’de Türkiye gerilere düşmüştür. IMF ve DB, Stand-by anlaşması çerçevesinde oluşturulan ve Türkiye’nin uygulamaya koyduğu istikrar programlarını desteklemiştir. IMF’nin Türkiye’de ekonomide yapısal dönüşümlerle ilgili hükümet politikalarını desteklerken bu politikalardan etkilenen, yoksullaşan halk ihmal edilmiştir. Bu durumda da DB devreye girerek yoksullukla mücadele programlarını hayata geçirmiştir. Hükümetler bu programlarla ülkenin dezavantajlı durumunda olan halkla etkileşime girmiştir.

Türkiye uzun yıllardır Batıyla bütünleşmek için verdiği mücadele neticesinde AB için olumlu haber 1999 Helsinki Zirvesinden gelmiştir. Adaylık başvurusu kabul edilen ve AB ile ilişkilerini adaylık çerçevesinde yürütülen politikalarla Türkiye’nin kalabalık ve genç nüfusuyla AB’nin ekonomisine katkı sunacağını düşünmüştür. Zira çeşitli politikalar neticesinde işsizliğin başta tarım sektöründe olmak üzere giderek artması özellikle kadın işsizliğini çözümsüz hale

getirmiştir. 15 yaş ve üstü kadınların yaklaşık %65'inin çalışma hayatının içinde olmaması nedeniyle gelir yokluğundan kaynaklı cinsiyete dayalı bir yoksulluk meydana gelmiştir. AB'ye üyelik sürecinde çeşitli kriterleri yerine getirmek zorunda olan Türkiye'deki eğitim seviyesi kadınlarda 6,9 iken erkeklerde 8,4 olmuş ve AB ortalamasının gerisinde kalmıştır. Bu nedenle genellikle vasıfsız olan kadınların, kendilerine iyi gelir getirecek işlerde çalışmaları mümkün olmamıştır. Toplumda kadına biçilen rollerin etkisiyle de geniş ailelerde yaşayan kadınlar çoğunlukla ücretsiz aile işçisi konumundadır ve bu durum kadın yoksulluğunu daha da derinleştirmektedir. Kadınların yanı sıra Türkiye'de 18 yaş ve altı çocukların ikisinden biri yoksuldur ve bu sayı AB'deki aynı gruptaki çocuk sayısının iki katıdır. 2019 verileriyle Türkiye'de yoksul oranı %39,8, AB'de ise %21,4, GSMH ise 7.715 ABD Doları olmuştur. Bununla birlikte gelir dağılımındaki eşitsizlik, bölgeler arasındaki gelişmişlik farkı gibi sorunlar Türkiye'nin yoksullukla ilgili önemli sorunları arasında yer almaktadır. %20'lik dilimlere göre en alttaki %20'lik dilimle, en üstteki %20'lik dilim arasındaki fark AB'de 4,5 kat iken Türkiye'de yaklaşık 10 kattır. Açlık sınırının son 17 yılda 5,4 kat arttığı Türkiye'de Covid-19 salgınıyla mutlak yoksul oranı %12,2'ye, göreceli yoksulluk ise %21,3'e yükselmiştir. 2000'li yılların başından itibaren gerçekleştirilen özelleştirmeler sonucu istihdam olanaklarının azalması, salgın hastalığın etkisiyle yaşanan iş kayıpları, eleman azaltma politikaları işsizliğin artmasına sebep olmuş, işsizlerin oranı resmi rakamlarla %11'4'e çıkarmıştır.

Devletin çözüm olarak ürettiği Kısa Çalışma Ödemesi, Nakdi Ücret Desteği, Sosyal Yardım Ödemesi gibi yardımlar yoksulluk sorununu kalıcı olarak ortadan kaldırmamaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin yoksullukla mücadele için kalıcı çözüm sağlayacak politikalara ihtiyacı vardır. Gelir dağılımındaki eşitsizliği giderecek çözümler üretilmelidir, bölgesel gelişmişlik farkı giderilmeli, tarım ve sanayi yatırımlarına ağırlık verilmeli istihdam olanakları her bölgede artırılmalıdır. Öncelikle ülkedeki mutlak yoksulluk ortadan kaldırılmalıdır. Her üç üniversiteli mezundan birinin işsiz olduğu Türkiye'de üniversiteler ve bölümlerin ülkenin planladığı kalkınma stratejilerine göre açılması ve gençlerin ülke ihtiyaçları doğrultuda yetiştirilmesi önemlidir. Türkiye genç nüfusuyla önemli insan sermayesine sahiptir. Bu nedenle yaşlı nüfusa sahip olan AB ile ilişkilerde bu durum göz önünde bulundurulmalı, AB ile gerçekleştirilecek ekonomik, siyasi ve sosyal uyum çerçevesinde AB'nin uluslararası şirketleri Türkiye'de yatırım yapabilir, malların ve emeğin serbest dolaşımı ile yoksullukla mücadelede etkisi artırılabilir.

AB ülkelerinden IMF ile Stand-by anlaşması yapanlar olmuştur. Bütünleşik yapı içinde olan bu ülkeler aynı zamanda AB'den ekonomik destek de almaktadırlar. Bu nedenle bu ülkelerin

şartları Türkiye’den farklı olduğundan IMF tarafından ayrı istikrar programları önerilmiştir. AB üyesi olmayan Türkiye’nin IMF ve DB ile yaptığı anlaşmalardaki şartlar Türkiye’deki yoksulluğun azalmasındaki etkisi düşük olmuştur. Ancak, Türkiye’nin sahip olduğu genç nüfus çağıın gereklerine göre ve ülke ihtiyaçlarına göre planlanması çok önem arz etmektedir. Diğer yandan yaşanmakta olan Avrupa için Türkiye, genç nüfusu, büyük ekonomisi ve bölgesel özelliği nedeniyle AB için önemli bir ülkedir. Bu nedenle küreselleşmenin belirleyicilerinden AB ile Türkiye arasında işbirliğinin çok yönlü olarak geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Böylece küreselleşmenin diğer belirleyicileriyle ilişkiler üyesi olunan bir yapı üzerinden yapılacağından, Türkiye’den hayata geçirilmesi istenen programlar, diğer üye ülkeler düzeyinde gerçekleştirilmesi mümkün olacaktır. Zira AB, IMF ve DB Türkiye ile ilişkilerinde Katılım Ortaklığı Belgelerinde, İlerleme Raporlarında ve Gözden Geçirme Raporlarında benzer tavsiyeler görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. (2013). Ekonomik küreselleşmenin Türkiye ekonomisine etkileri. *Kırgızistan, Akademik Bakış Dergisi*, (35), 1-20.
- Altan, R. (2020)). 2019 BM İGR ışığında Türkiye'nin insani gelişme düzeyinin dünya ile mukayeseli analizi. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, (5)1,75-85.
- Avrupa Birliği Başkanlığı. (2021). Temel belgeler. <https://www.ab.gov.tr/temel-bel>. Erişim tarihi: 12.12.2021.
- Avrupa Birliği Başkanlığı (2021). Türkiye'deki mülteciler için mali yardım programı ara değerlendirmesi: AB desteği, bölgedeki çatışma ortamından kaçan Suriyeli ve diğer (Göçmenlerin) refahına önemli katkı sağladı. Avrupa Birliği Delegasyonu. https://www.eeas.europa.eu/delegations/turkey/t%C3%BCrkiye%E2%80%99deki-m%C3%BClteciler-i%C3%A7in-mali-yard%C4%B1m-program%C4%B1-ara-de%C4%9Ferlendirmesi-ab-deste%C4%9Fi_tr (Erişim tarihi: 04.02.2022).
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (ABTD). (2021). Türkiye'deki mülteciler için mali yardımı ara değerlendirmesi: AB desteği bölgedeki çalışma ortamından kaçan Suriyeli ve diğer (göçmenlerin) refahına önemli katkı sağladı. Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, https://www.eeas.europa.eu/delegations/turkey/t%C3%BCrkiye%E2%80%99deki-m%C3%BClteciler-i%C3%A7in-mali-yard%C4%B1m-program%C4%B1-ara-de%C4%9Ferlendirmesi-ab-deste%C4%9Fi_tr Erişim tarihi: /04.02.2022
- Açıkgöz, R. & Yusufoglu, Ö.Ş. (2012). Türkiye'de yoksulluk olgusu ve toplumsal yansımaları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 76-117.
- Arabacı, R.Y. (2019). Dünya bankasının yeni uluslararası yoksulluk sınırları ve küresel yoksulluğun yeniden değerlendirilmesi. *Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9 (1), 2146-4839.
- Argun, F. (1999). Avrupa sosyal şartı ve Avrupa insan hakları ve ana hürriyetleri korumaya dair sözleşmenin milletlerarası hukuk açısından değerlendirilmesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (2), 395-418.
- Aydın, K. (2019). Avrupa Birliği ve Türkiye'de yoksulluk riski ve sosyal dışlanma. *Kocaeli üniversitesi sosyal bilimler dergisi*, 2(38), 12-31.
- Bakan Okuyan, iş güvencesi AB'ye karşı bir taahhüttür. (2002, 20 Mart), *Milli Gazete*, 6.
- Baykal, H. vd. (2005). Küreselleşme ve Türkiye'nin Avrupa Birliğine uyum, yönetimi, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), s. 1-50.
- Birleşik Metal İş Sınıf Araştırmaları Merkezi (BİSAM). (2020). Açlık ve yoksulluk sınırı ekim 2020 dönem raporu. <https://www.birlesikmetal.org/index.php/en/86-guncel/basin-aciklamasi/1599-bisam-10-2>. Erişim tarihi: 04.02.2022.
- Collier, P. & David. D, (editors) (2002). Globalization, Growth and Poverty: Building an Inclusive World Economy. *World Bank and Oxford University Press*, 1–113.
- Çalışkan, Ş. (2012). Türkiye'de gelir eşitsizliği ve yoksulluk. sosyal siyaset konferansları, (59), 89- 132. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/9313>, Erişim tarihi : 30.12.2021.
- Çalışkan Ş. (2021). Türkiye ekonomisinde haftalık gelişmeler ve genel görünüm. T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 1-115. www.sbb.gov.tr, Erişim tarihi: 1.11.2021.

- Çelik, İ. (2020). Yoksulluk ve yoksulluk göstergeleri: Türkiye ve OECD ülkeleri üzerine bir karşılaştırma. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 510-532.
- Deveci, E. (2021). Dünya Bankası: Türkiye’de mutlak yoksul sayısı 3,2 milyon kişi arttı. <https://www.sozcu.com.tr/2021/ekonomi/dunya-bankasi-turkiyede-mutlak-yoksul-sayisi-32-milyon-kisi-artti-6401042>. Erişim tarihi,: 11.12. 2021.
- Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu. (DİSK) (2020). Açlık ve yoksulluk sınırı ağustos 2020 dönem raporu, Birleşik Metal-İş Sendikası. <https://www.birlesikmetal.org/index.php/tr/guncel/basin-aciklamasi/1555-aclik-veyoksulluk>. Erişim tarihi : 29.12.2021.
- DİSK.(2020). Türkiye gelir eşitsizliğinde Avrupa birincisi. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu Araştırma Merkezi, Araştırma Bülteni, <https://arastirma.disk.org.tr/?p=6970>. Erişim tarihi: 30.12.2021.
- DİSK. (2021). Covid-19 döneminde gelir eşitsizliği yoksulluk raporu, *Genel-İş Sendikası Araştırma Dergisi*, 1-12.
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2000). *2001 Yılı programı, sekizinci beş yıllık kalkınma planı (2001-2005)*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Matbaası.
- DPT. (2003). *Türkiye’nin Avrupa Birliğine katılım sürecine ilişkin 2003 yılı ilerleme raporu*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, Devlet Planlama Teşkilatı Yayın ve Temsil Dairesi Başkanlığı.
- DPT. (2005). *Sekizinci beş yıllık kalkınma planı (2001-2005) ve uzun vadeli strateji (2001-2023) 2006 yılı programı*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Matbaası.
- DPT. (2007). Gelir dağılımı ve yoksullukla mücadele özel ihtisas komisyonu raporu. Dokuzuncu kalkınma planı 2007-2013. *T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yay. No. DPT 2742, ÖİK:691, 1-101*.
- DPT. (2007). *Dokuzuncu Beş Yıllık Kalkınma Planı 2007 Yılı Programı*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Matbaası
- DPT. (2010). *Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı (2007-2011)*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı.
- Deutsche Welle (DW). (2017). Zengin Almanya’da yoksulluk çekenler. <https://www.dw.com/tr>. Erişim tarihi: 15.12.2021.
- Eğilmez, M. (2018). Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı’dan Cumhuriyet’e ekonomik bir değerlendirme. *Remzi Kitapevi*.
- Ersungur, Ş.M., Topcuoğlu, A. (2014). Kalkınma planlarının yoksulluğu azaltmadaki etkisi üzerine bir analiz, *Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 299-317.
- Euronews. (2020). Avrupa’da çalışandan 1’i yoksulluk riski altında, Türkiye’de durum ne??" <https://tr.euronews.com/2020/02/04/>, Erişim tarihi:14.12.2021.
- Göktere, F. (2001). Küreselleşmeye Genel Bir Bakış. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 1.1.
- Giovanni, J. Di, et al. (2008). Policy Communication Division of the External Relations Department of International Monetary Fund,. *Issues Brief - Globalization: A Brief Overview*. 1–8.

- Harvey, D. (1995). Globalization in Question. *A Journal of Economics, Culture & Society*, 1-17.
- İnan, M. ((2019). IMF istikrar politikaları ve stand-by Anlaşmalarını gerekli kılan nedenler açısından Türkiye IMF ilişkileri. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (32), 591-640.
- The Investopedia Team. (26 Jan. 2022). Lorenz curve. Edited by Eric Estevez, *Investopedia*, www.investopedia.com/terms/l/lorenz-curve.asp. Access day: 08 September, 2023).
- İzgi, B.B. & Alyu, E. (2018). Yoksulluk ve gelir dağılımı eşitsizliği: OECD ve AB ülkeleri panel veri analizi. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (3), 988-996.
- Kalkınma Bakanlığı (KB). (2013). *Onuncu kalkınma planı*. T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- KB. (2018). Dış göç politikası on birinci kalkınma planı özel ihtisas komisyonu raporu. *T.C. Kalkınma Bakanlığı*, 1-83.
- Kızıler, N. (2017) Türkiye’de yoksullukla mücadele ve sosyal transfer harcamaları. *Journal of Life Economics*, 4 (1), 77-100.
- McGrew, A. G. (1998). The globalisation debate: Putting the advanced capitalist state in its place. *Global Society*, 299–321.
- Öztürk, Ç. (2009). Dünyada ve Türkiye’de yoksulluk ve kadınlar. *Journal of Yaşar Universty*, 3(11), 2661-2698.
- Programın bedeli 120 bin işsiz. (2001, 14 Şubat). *Akşam*, 1, 5.
- Strandell, H, & Pascal Wolff, (editors). (2017). *Globalisation patterns in EU trade and investment*. Publications Office of the European Union, 2017.
- Süzer, E. (2021). 66 milyon kişi aç ve yoksul. Sözcü, <https://www.sozcu.com.tr/2021>. Erişim tarihi: 04.02.2022.
- T.C. Resmî Gazete (T.C. RG). (1982) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 17844, 20.10.1982.
- T.C. RG. (2006), Dokuzuncu beş yıllık kalkınma planı, 26215, 01.07.2006.
- T.C. RG. (2007). (Gözden Geçirilmiş) Avrupa sosyal şartı 3 Mayıs 1996 <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2007/04/22>. Erişim tarihi: 12.12.2021.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (CB SBB). (2019). Sürdürülebilir kalkınma amaçları değerlendirme raporu. *T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü*, 1-286.
- Şeker S.D. (2011). Türkiye’nin insani gelişme endeksi ve endeks sıralaması analizi. *T.C. Kalkınma Bakanlığı Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü*, 1-39.
- Tomlinson, J.(2006). Research Seminar Series. *Institute of Asia-Pacific Studies, Globalization and Culture*, 2006, 1–11.
- Topgöl, S. (2013). Türkiye’de yoksulluk ve yoksulluğun kadınlaşması, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14, (1), 277-296.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK). (2020). Gelir ve yaşam koşulları araştırması metodolojisi hakkında genel açıklama. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten>. Erişim tarihi: 30.10.2021.
- TUİK. ((2021). Dış ticaret istatistikleri, Temmuz 2021. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index>, Erişim tarihi: 06.01.2022.

- Türkiye’de yoksul aile sayısı ikiye katlandı. (2021, 29 Ekim). *Gazete Duvar*.
<https://www.gazeteduvar.com.tr/turkiyede-yoksul-aile-sayisi-ikiye-katlandi-haber>.
Erişim tarihi: 04.02.2022.
- Türkiye İş Kurumu (İŞKUR). (2020). İşsizlik sigortası fonu bülteni. Türkiye İş Kurumu Genel Müdürlüğü, www.iskur.gov.tr, Erişim tarihi: 15.11.2021.
- Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (TÜRK-İŞ), (2020). Haziran haber bülteni: Açlık ve yoksulluk sınırı, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu, <http://www.turkis.org.tr>. Erişim tarihi: 30.12.2021.
- TÜRK-İŞ. (2021). Aralık 2021 Açlık ve Yoksulluk Sınırı. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu. <https://www.turkis.org.tr/aralik-2021-aclik-ve-yoksulluk> Erişim tarihi: 04.02.2022.
- The World Bank. (2005). Özelleştirme Sosyal Destek Projesi 2. <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P094167>. Erişim tarihi: 06.09.2023.
- Zor, A. (2020). İnsani gelişme endeksi ve Türkiye. *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (7), 38-52.

DİL HAKLARI VE DİL POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE BELÇİKA, İSVİÇRE VE FİNLANDIYA ÖRNEKLERİ

EXAMPLES OF BELGIUM, SWITZERLAND AND FINLAND WITHIN THE FRAMEWORK OF LANGUAGE RIGHTS AND LANGUAGE POLICIES

Abdulkerim BOR*

ÖZ

Bu çalışma öncelikle dilin ne olduğuna dair tanımlamaları, azınlık topluluklarının dil haklarını, devletlerin dil politikalarını ve uluslararası sözleşmelerde bulunan dil haklarını konu edinmektedir. Daha sonra ise dil haklarına dair bireysel ve kolektif yaklaşımlara değinilmiştir. Son olarak Avrupa ve dünyada yürütülen dil politikaları çerçevesinde çok dillilik ve dil hakları konusunda dikkate değer gelişmeler kaydetmiş olan Belçika, İsviçre ve Finlandiya örneklerine değinilmiştir. Çalışmanın bir diğer amacı da resmi diller karşısında diğer azınlık dillerinin yine anayasalardaki konumunu ortaya koymaktır. Kimi zaman dil hakları konusunda etnik-dilsel toplulukları bir tehdit unsuru olarak gören devletlere karşın, toplumsal hayatta çok dilliliğin başarılı bir şekilde yürütüldüğü toplumların varlığına değinilmiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman/metin analizi yöntemi tercih edilmiştir. Çalışma kapsamında varılan bulgu ve değerlendirmeler Avrupa kıtasında bulunan İsviçre, Belçika ve Finlandiya ülkelerinin anayasal ve yasal mevzuatları, uluslararası sözleşmeler incelenerek elde edilen verilerle sınırlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: azınlık dilleri, dil hakları, dil politikaları, çok dillilik

JEL Kodları: K33; K38; K39.

Abstract

This study primarily addresses definitions of language, language rights of minority communities, language policies of states, and language rights in international conventions. Then, individual and collective approaches to language rights were addressed. Finally, the examples of Belgium, Switzerland and Finland, which have made remarkable developments in multilingualism and language rights within the framework of language policies carried out in Europe and the world, have been mentioned. Another aim of the study is to reveal the position of other minority languages in the constitutions in the face of official languages. Despite the states that sometimes see ethnic-linguistic communities as a threat to language rights, the existence of societies in which multilingualism is successfully carried out in social life has been addressed. In this study, the method of document/text analysis was preferred from qualitative research methods. Findings and evaluations reached within the scope of the study The constitutional and legal legislation of the Swiss, Belgian and Finnish countries on the European continent are limited to the data obtained by examining international conventions.

Keywords: minority languages, language rights, language policies, multilingualism

JEL Codes: K33; K38; K39.

GİRİŞ

Çalışmanın öncelikli amacı gerek geçmişte gerekse günümüzde resmi/ulusal dillerinin yanında bünyesinde birden çok azınlık/yerel dil barındıran devletlerin, bu dilleri korunması gereken bir zenginlik mi yoksa bir tehdit unsuru olarak mı algılayıp dil politikası geliştirdiklerini irdelemek, dil hakları noktasında nasıl bir tutum izlediklerini görünür kılmak ve uluslararası sözleşmelerde dil haklarının nasıl tanımlandığını açıklamaya çalışmaktır. Bu bağlamda Avrupa ülkelerinden İsviçre, Belçika ve Finlandiya örneklerini vererek, dil hakları noktasında nasıl bir politika izlediklerini belirtmek ve çok dilliliği nasıl bir ahenk içerisinde sürdürdüklerini açıklamak örneklem açısından yararlı olacaktır.

Etno-dilsel azınlık topluluklarına tanınmış olan dil hakları uluslararası sözleşmelerde nasıl yer almaktadır? Bunun yanıtına ulaşmak adına uluslararası sözleşmeler incelenmiş ve bu çerçevede azınlık topluluklarına sağlanan dil haklarını betimleyen ilgili maddeler tasnif edilmiştir. Bir diğer gaye bünyesinde birden çok azınlık topluluğu barındıran ülkelerin bu topluluklardan gelen resmi dil taleplerinin aslında endişe verecek bir durum olmaktan ziyade yasal mevzuat değişiklikleriyle toplumsal uzlaşma adına bir fırsat olabileceğini, verilen ülke örnekleriyle kanıtlamaktır.

1. Dil

Dil; İnsanın duygu, düşünce ve isteklerini bütün incelikleriyle açığa vurmasına imkan sağlayan hayati bir öneme sahip iletişimsel bir araçtır. (Aksan, 1998, s. 11) İnsanların duygu ve düşüncelerini birbirine aktarımının yanı sıra bir uygarlığın maddi-manevi bütün mevcudiyetinin sonraki nesillere doğru, tam ve eksiksiz bir şekilde aktarımını sağlayan temel bir olgudur. Diller, siyasal iktidarlar-erkler tarafından ulusal kimliğin inşasında yahut bu ulusal kimliklerin yeniden şekillendirilmesinde kullanılan etkili bir unsurdur.

Dil; güçlü bir birleştirici olarak bir toplumda konuşurları arasında ortak ülkü, milli hissiyat, birlik ve duygudaşlık oluşumunu sağlayan önemli bir değerdir. (Kasımoğlu, 2012, s. 162) Kültürel mirasını, töresini, geleneğini, göreneğini, milli varlığını sonraki nesillere aktarma gereği duyan her ulus konuştuğu diline azami hassasiyet göstermek zorundadır. Diller kendi içerisinde anadil, lehçe (diyalekt), resmi-ulusal dil ve uluslararası/küresel diller şeklinde alt türlere ayrılabilirler.

Anadil: “Kendisinden başka diller veya lehçeler türemiş olan dil.” şeklinde tanımlanmaktadır. (Büyük Türkçe sözlük, 2005, s. 93) Yalın haliyle bir bireyin bebeklik döneminden itibaren annesi, babası veya çevresiyle girdiği etkileşim sonucu edindiği dildir.

Resmi dil: Bir devletin genelinde veya kısmen bir bölgesinde yasal statüye sahip ve yönetim dili olarak kullanılan dildir. Örneğin; İspanyolca bütün İspanya'da geçerli devlet dili yani resmî dil iken, Katalanca ve Baskça ise konuşuldukları özerk yönetim bölgelerinde İspanyolcanın ardından kabul edilen ikinci resmî dillerdir. İngilizce, Fransızca, Arapça, Çince, İspanyolca ve Rusça ise BM teşkilatının resmî dilleridir. (Eker vd., 2013, s. 15)

2. Dil Hakları (Language Rights) Nelerdir?

Günümüzde anayasal metinlerde ve uluslararası sözleşmelerde kabul gören İnsan Hakları Kuşaklarına göre yapılan ayırım ilk defa 1979 yılında Karel Vasak tarafından dile getirilmiştir. Kuşaklara göre yapılan ayırımda insan hakları birinci, ikinci ve üçüncü kuşak insan hakları şeklinde sınıflandırılmıştır. Birinci kuşak haklar: siyasal ve kişisel haklar; ikinci kuşak haklar: sosyal, ekonomik ve kültürel haklar; üçüncü kuşak haklar: dayanışma hakları / halkların hakları şeklindedir. (Algan, 2007, ss. 46-51) Birinci kuşak haklar yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, ifade özgürlüğü, seçme/seçilme gibi hakları ifade ederken; ikinci kuşak haklar eğitim-sağlık vb. sosyal hakları; üçüncü kuşak haklar ise barış hakkı, çevre hakkı, gelişme hakkı şeklinde tanımlanmaktadır. Son zamanlarda üç temel hak kategorisi içerisinde var olmasına karşın birtakım özellikleriyle ayrılan ve bazı anayasal metinlerde yer alan dördüncü kuşak haklar dediğimiz, kolektif/topluluk hakları ortaya çıkmaktadır. Bu noktada dil haklarının birinci kuşak haklar içerisinde mi, yoksa dördüncü kuşak haklar içerisinde mi yer aldığı hususu tartışma konusu olmaktadır.

Dil politikaları ile dil hakları arasında interaktif bir ilişki ve sıkı bir bağ bulunmaktadır. Dil politikaları kişilerin hangi dilsel haklara sahip olduğunu belirlediği gibi, dil haklarının uygulanmasının çerçevesini de çizmektedir. (Koçak, 2013, s. 215) Milli bir ulus inşa etme sürecinde kimi zaman devletler, yerel veya azınlık dilleri baskı altına alıp asimilasyona tabi tutma süreci izleyebilmektedirler. Dil hakları ise uygulanan bu kimliksizleştirme ve asimile edici stratejilerin yok edici-sömürücü tehditlerine karşı, azınlık veya diğer etnik grupların dillerini muhafaza etmek, varlığını sürdürmesini sağlamak adına sürdürülen mücadele sonucu ortaya çıkmıştır. Nitekim her ulus etnik olarak varlığını, dilini muhafaza ettiği sürece sürdürebilmektedir. Lakin özellikle modern çağda kimi ulusal devletler varlığını pekiştirmek veya ulusal bütünlüğüne bir tehdit unsuru olarak algıladıkları kimi etnik toplulukları yok etmenin öncü yöntemi olarak o etnik topluluğun dilinin konuşulmasını yasaklamayı, eğitim kurumlarında öğretilmesini engellemeyi yahut kamu kuruluşlarında temsiliyetini yok sayarak asimilasyona tabi tutmak yönünde baskıcı bir politika izleyebilmektedir. Örneğin; Pehlevi Hanedanlığını kuran İran Şahı Rıza Pehlevi radikal milliyetçi bir ideoloji takınarak başta

Azerice, Kürtçe ve Beluçça olmak üzere resmi ilişkilerde Farsça dışındaki dillerin kullanımını yasakladı ve bu yasakları tüm ülkede uygulamaya koyuldu. 1925–1979 yılları arasında yürütülen “Tek dil, tek ulus” politikaları ile İranlılık üst kimlik, Farsça da bu üst kimliğin ortak ve resmî dili haline geldi. (Eker, 2008, s. 191) Fakat 1979’da İran İslam Cumhuriyetinin kurulmasıyla bu yasaklar peyderpey gevşetildi. Yine Türkiye’de 12 Eylül 1980 askeri darbesiyle başa gelen cunta yönetimi ülkede yaşanan iç çatışmaları öne sürerek başta Kürtçe (Kurmanci-Zazaki) olmak üzere diğer etnik dillerin konuşulmasına sıkı yasaklar getirdi ve bu dilleri asimile etme politikası güttü.

Dil hakları, esasen toplumsal bir varlık olarak bireyin, devletin dil politikalarına ve uygulamalarına karşı kültürel ve etnik gereksinimlerine yanıt vermek ve kimliği ile anlamlı bir yaşam sürdürmesini sağlamak amacıyla tanınmaktadır. (Virtanen, 2003, s. 18) Tabii bu haklar mevcut resmi dillerin yerine azınlık toplulukların dillerinin hakları olarak görülmelidir. Çünkü hakim dilin varlığı ve hakları zaten siyasi otorite tarafından yasal olarak garanti altına alınmaktadır.

Dil hakları, en yalın ifadesiyle “anadili”nin tüm kamusal ve özel alanlarda özgürce kullanımı ve seçimi olarak tanımlanabilir. Daha geniş bir muhteva içermekle birlikte dil haklarının temelinde “anadilinin” bulunduğu anlaşılmaktadır. (Orhan, 2017, s. 346) Dolayısıyla dil hakları taleplerinin esasen anadilinin kullanımına ve tanınmasına dönük taleplerle ilgili olduğu görülmektedir. Dil hakkı; azınlık statüsünde olsun ya da olmasın bir ulusun-bir topluluğun yasal, yönetsel ve adli işlemlerde kendi dilini kullanabilmesi, eğitim-öğretim aracılığıyla sonraki nesillere aktarabilmesi hakkını elde etmesini ifade etmektedir. Bireysel yahut kolektif bir hak olarak özel ve kamusal alanlarda anadilini konuşmak önünde hiçbir engel bulunmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bu yaşama hakkı gibi bir bireyin veya topluluğun doğuştan sahip olduğu ve böyle görülmesi gereken bir haktır. Belki sadece olağan bir hak temelinde yaklaşmak olayı basite indirgemek gibi bir yaklaşıma yol açabilir. Çünkü “dil hakkı” verilmesi gereken temel bir insan hakkı olarak görülmelidir.

“Dil hakkı” aslında gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan bir kimliğin, bir var oluşun tanınıp tanınmamasının göstergesidir. Nitekim bu hak temsiliyet hakkı, eğitim-öğretim hakkı, ifade özgürlüğü, sosyal haklar, kimliğini koruma hakkı ve yargılanma hakkı gibi haklarla doğrudan ilişkilidir. Dilini özgürce konuşamayan bir birey veya topluluk seçme ve seçilme hakkını arzuladığı şekliyle kullanamayacak, eğitim yoluyla dilinin sonraki nesillere erişimini sağlayamayacak, duygu ve düşüncelerini tam olarak ifade etmekten yoksun kalacak, sosyal yaşamda kültürünü tanıtamayacak, adli-idari yargılamalarda hukuki haklarının muhtevasını

kavrayamayacak, kimliksel varlığının tanınması ve geliştirilmesinde ciddi sorunlarla karşılaşması kaçınılmaz olacak ve en nihayetinde dil yok olma sürecine girecektir.

Dil hakları denince nelerin anlaşılması gerektiği mevzusunda Skutnabb-Kangas, dört etmeni işaret etmektedir:

- 1) Her sosyal grubun kendini bir ya da daha fazla dille kimliklendirme hakkına sahip olduğu ve bu kimliklendirmenin başkaları tarafından da saygı görmesi ve kabul edilmesi gerektiği.
- 2) Her çocuğun, ait olduğu topluluğun dilini öğrenme hakkına sahip olduğu.
- 3) Herkesin, kendi dilini resmi mecralarda kullanma hakkının olduğu.
- 4) Herkesin, yaşadığı ülkenin resmi dillerinden birini öğrenme hakkının olduğu şeklindedir. (Gökçen, 2013, s. 17; akt.,Orhan, 2012, s. 42)

Dil hakları, Evrensel Dil Hakları Bildirgesi'nin 3. Maddesinin 2. Fıkrasında da, dil gruplarının sahip olabileceği kolektif hakların neleri kapsayabileceğini şöyle ifade edilmektedir: Kendi dilleri ile kültürlerinin öğretilmesi, kültürel hizmetlere erişim, iletişim araçlarında kendi dilleri ile kültürlerinin adil bir şekilde yer alması, kendi dilleri ve sosyoekonomik ilişkileri için hükümet organlarından ihtimam görme hakları olduğu şeklinde tanımlanmıştır. (Dil hakları evrensel bildirgesi, 1996)

3. Dil Politikası

Bir politik örgüt yahut bir politik organizasyon olarak niteleyebileceğimiz devletler bünyesinde homojen tek bir ulus barındırmazlar. Çeşitli etnik toplulukları bünyesinde barındıran bu devletler, neredeyse eşit sayıda bu topluluklara ait yerel dilleri de bünyesinde barındırmaktadır. Fakat bu çeşitliliği bünyesinde barındıran iktidarlar kimi zaman ulusal bütünlüğü sağlamak ve mevcut topluluklar üzerinde bir hegemonya kurarak istedikleri yönlere kanalize etmek adına bir politika uygulamak gerektiğini zaruri görmektedirler. Bu noktada asıl sorulması gereken soru; devletlerin bir topluluğun dilini mi, yoksa kendisini mi bir tehdit unsuru olarak gördükleridir? Tabiata bakacak olursak her kuşun farklı bir ötüşü, her sürüngenin farklı bir tıslayışı veya her memelinin farklı bir seslenişi vardır; ama birinin diğerini tehdit olarak algılayışının nedeni bu sesleniş/dil değil, kendisidir. Yani aslında devletlerin dil konusunda geliştirdikleri politikaların-yasakların gayesi dilin kendisinden ziyade, o dili konuşan etnisitenin/azınlığın/ulusun kendisinin yarattığı tedirginlik ve onu kontrol altına almaktır.

Dil politikalarının en görünür özelliği iktidarlar-devletler tarafından bilinçli olarak yürütülmeleridir. Takip edilen bu politikalar devletlerin iç ve dış politikalarından, nihai hedefleri doğrultusunda şekillenmektedir. Dil politikaları yalnızca azınlıkta bulunan etnik grupların konuştuğu dillere yönelik oluşturulmayabilir. Kimi zaman ulusal olarak eğitim ve

öğretim programları çerçevesinde öğrencilere bir yabancı dil kazandırılması noktasında yürütülebilmektedir. Haliyle dil politikalarının uygulanması bir ülkeden diğerine değişiklik göstermektedir.

Dil politikaları, siyasi bir örgütlenme olan devletlerin resmi dilleri dışında, diğer bölge ve yerleşim alanlarında varlığını sürdüren dillerin kullanımlarına dönük yürürlüğe konulan ilke, karar ve uygulamalar bütünü olarak tanımlanabilir. (Virtanen, 2003, s. 18) Dil politikasının klasik kapsamı dil düzenlemeleri ile ilgilidir. Bu, iktidarlar tarafından dillerin özel-kamusal alanlarda nasıl kullanılması gerektiğini belirlemek, ulusal çıkarları karşılamak için gerekli dil becerilerini geliştirmek veya bireylerin-etnik toplulukların dillerini kullanma ve sürdürme haklarını tanımlamak adına yasal bir zeminde mevzuat hükümleri, mahkeme kararları veya politika aracılığıyla yaptıklarını ifade etmektedir. Literatürde dil düzenlemesi, dil planlaması, dil mühendisliği, dil politikası ve dil siyaseti gibi terimlerin yakın veya aynı anlama gelecek şekilde birbirlerinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. (İmer, 1998, s. 8). Burada dil planlamasının diğerlerinden zaman zaman ayrıştığı da ifade edilebilir. Zira “dil planlaması” kimi zaman bir dili yabancı dillerin etkisinden/boyunduruğundan arındırmak adına dilde bazı ölçünleştirme-sadeleştirme (sözcük, imla, gramer, noktalama, telaffuz vb. açısından) gayesi güderek ileriye dönük bazı yasal düzenlemeleri teknik olarak planlamayı ifade edebilmektedir. Fakat dil planlaması, sadece dilin standartlaşması olarak görülmemelidir. Dil standartlaşması, daha çok terimlerde standartlaşmayı ifade ederken; dil planlaması, bunların da ötesinde özellikle çok dilli siyasal birimlerde bir normun seçimini, geliştirilmesini, değiştirilmesini veya yaygınlaştırılmasını ifade etmektedir. (İmer, 1990, ss. 155-156) Cooper (1989, s. 35) ise dil planlamasının ulusal entegrasyon, siyasi kontrol, azınlık guruplarının pasifleştirilmesi veya benimsenmesi, ulusal veya siyasi hareketlerin kitlesel seferberliği gibi dille ilgili olmayan amaçlara ulaşmak için gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Dil planlamaları azınlık dil ve lehçelerine dönük olabileceği gibi ulusal dilin kendisine yönelik yapılan düzenlemeleri de içermektedir.

Azınlık dil ve lehçelere yönelik dil politikaları; ulus devletler tarafından yeni bir ulus inşa etmek, ulusal birliği perçinlemek, ulusal sınırlar içerisinde bulunan bütün topluluklar arasında resmi dile dönük ortak bir duygudaşlık hissiyatı oluşturmak, rejimin meşruiyetini bütün ulusal sınırlara yaymak ve nispeten sayısal olarak diğerlerine kıyasla çoğunluğu oluşturan etnik guruplar arasında kendi dil birliklerini deforme ederek o dili yozlaştırmaya/asimile etmeye dönük kasıtlı olarak yürütülen, planlı yönetsel eylemleri içermektedir.

Ulusal olsun ya da olmasın devletlerin dil politikaları; hükümetler ve hükümette bulunan iktidar tarafından yönlendirilen resmi kurum/kuruluşlar, üniversiteler, akademiler, eğitim bakanlıkları, bağımsız kuruluşlar, dil akademileri, dil kurulları, yazarlar, eğitimciler, basın-yayın organları, lügat derleyicileri, dernekler vb. tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak etki kapasiteleri/yetkileri dahilinde şekillenmektedir. (Orhan, 2017, s. 338) Tabii bu unsurların dil politikaları üzerindeki etkileri ülkeden ülkeye/bölgeden bölgeye farklılıklar arz etmektedir.

Devletlerin dil politikaları etkileri bakımından azınlık durumunda bulunan etnik topluluklar tarafından son derece önemsenmektedir. Çünkü bu politikalar toplumsal süreçte eğitim, medya, hukuk, toplumsal-bireysel iletişim, çalışma hayatı, kamu idaresi vb. alanlarda son derece önemli düzensizlikler ve eşitsizlikleri de beraberinde getirmektedir. Dil politikaları belirlenirken azınlık olarak nitelendirilen etnik grupların var oluş şekilleri de göz önünde bulundurulmaktadır. Çünkü bir azınlığın “otokton ” ya da “alokton” bir azınlık olduğu hak talepleri noktasında siyasi iktidar tarafından önemsenmektedir. Otokton azınlıklar belirli bir bölgeye ilk yerleşen ve o coğrafyanın yerlisi olan (Elban & Aslan, 2022, s. 1212); fakat aynı ülkeyi paylaştığı diğer etnik gruba nazaran demografik olarak toplumun hakim olmayan kesimini oluşturan etnik toplulukları tanımlamaktadır. (Mızrak, 2015, s. 298) Örneğin; Türkiye’de Kürtler (Kurmanç/Zaza), İspanya’da Katalanlar gibi. Alokton dil politika ise bir ülkenin yerlisi olmayıp; oraya ekonomik nedenlerle çalışmak gayesiyle veya savaş, çatışma, doğal afet vb. nedenlerle gitmiş ve oraya yerleşmiş azınlıkları ifade etmektedir. Örneğin; Almanya’daki Türkler, Türkiye’deki Suriyeliler gibi.

Heinz Kloss 1940 yılındaki sınıflandırmasında devletlerin dil politikalarını birkaç özellik uyarınca sınıflandırmıştır. Bunlar:

- A) Teşvik Edici Politikalar ve Hoşgörü Politikaları
- B) Eşitlikçi Politikalar ve Kısıtlayıcı Politikalar
- C) Adli Kısıtlamalar: Kloss burada bölgesel hakları ve kişisel hakları düzenleyen politikaların yanı sıra bürokrasi, mahkemeler, askeri kurumlar, ayinler vs. alanlarda yapılan kısıtlamalara değinir.
- D) Fiili Politikalar ve Hukuki Politikalar
- E) Kapalı ve Açık Politikalar. (Kloss, 1940, s. 8; Schiffman, 1996, s. 24, akt., Erkan, 2006, s. 53)

Etkili dil politikaları neticesinde belirli bir bölgede yerel veya azınlık dilini konuşanların asimilasyona uğrayarak çoğunluk diline geçebileceğine ve sonraki nesillerin artık yerel/azınlık dilini konuşmayabileceğine dair örnekler de mevcuttur. İngilizcenin Güney Afrika’da Afrika Ulusal Kongresi tarafından benimsenmesi gibi. (Ricento, 2006, s. 4)

4. Çeşitli Uluslararası Sözleşmelerde Bulunan Dil Hakları

Çeşitli uluslararası belgelerde yer alan, azınlık-etnik grupları ilgilendiren dil hakları ile ilgili hükümler aşağıda belirtilmiştir. Her ne kadar kimi devletler bu uluslararası sözleşmelere taraf olsa da bazen kendi iç hukuk mevzuatlarını, toplumsal baskı veya çeşitli marjinal örgütlerin kimi haklı talepleri istismar etme ihtimalini gerekçe göstererek bazı maddelerin uygulanmasına şerh düşmekte, ayak diremektedirler.

4.1. BM siyasi ve medeni haklar uluslararası sözleşmesi (23 Mart 1976)

İlgili sözleşmenin 2. Maddesinin 1. Fıkrasında sözleşmeye taraf devletlerin bu sözleşmede belirtilen hakları, herhangi bir dışlama/ayrımcılık yapılmaksızın, kendi topraklarında bulunan ve egemenlik yetkisini kabul eden bütün bireyler için güvence altına almayı bu ve haklara saygı göstermeyi taahhüt ederken, 14. Maddenin 2. Fıkrasında ise herhangi bir yargılama esnasında kişiye, en kısa zamanda ve anlayacağı bir dilde, aleyhindeki iddiaların niteliği ve nedenleri hakkında bilgi verilmesi ve mahkemede kullanılan dili anlamadığı veya konuşamadığı takdirde bir tercümanın ücretsiz bir şekilde yardımının sağlanması gerekliliği ifade edilmiştir.

27. maddede ise etnik, dinsel ya da dil azınlıklarının bulunduğu devletlerde, bu azınlıklara mensup olan kişilerin, kendi gruplarının diğer üyeleri ile birlikte, kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerine inanma ve bu dine göre ibadet etme, ya da kendi dillerini kullanma hakkından yoksun bırakılmayacakları ifade edilmiştir. (Ergin, 2010, s. 9)

4.2. BM çocuk haklarına dair sözleşme (20 Kasım 1989)

İlgili sözleşmenin 17. Maddesinin d fıkrasında ve 30. Maddesinde kitle iletişim araçlarının, yerli veya azınlık ırklara mensup çocukların dil gereksinimlerine özel önem göstermeleri konusunda teşvik edici olması gerektiği ve çocukların ait oldukları azınlık topluluğunun diğer üyeleri ile birlikte kendi kültüründen yararlanma, kendi dinine inanma ve uygulama ve kendi dilini kullanma hakkından yoksun bırakılmayacağı ifade edilmiştir. Yine bu Sözleşme'nin 30. Maddesi herhangi bir azınlık topluluğuna mensup çocuğun "...ait olduğu azınlık topluluğunun diğer üyeleri ile birlikte kendi kültüründen yararlanma, kendi dinine inanma ve uygulama ve kendi dilini kullanma hakkından yoksun bırakılmayacağını" ifade etmektedir. (Dost, 2016, s. 550)

4.3. Ulusal ya da etnik, dinsel ve dilsel azınlıklara mensup kişilerin hakları bildirgesi (18 Aralık 1992)

Bu sözleşmenin 2. Maddesinin 1. Fıkrasında ve 4. Maddesinin 3. Fıkrasında ise: dilsel, dinsel veya etnik azınlıklara mensup bireylerin, kamusal veya özel yaşamda hiçbir ayrımcılığa veya müdahaleye maruz bırakılmadan ve özgürce kendi kültürlerini yaşama, dinlerinde ibadet etme, kendi ana dillerini kullanma, öğrenme ve eğitim alma hakkına sahip oldukları, devletin de bireylerin bu imkanlara sahip olması adına gerekli tedbirleri almakla yükümlü olduğu açıkça belirtilmiştir. (Atıcı Köktaş ve Büyükbaş, 2015, s.12)

4.4. Ulusal azınlıkların korunmasına ilişkin çerçeve sözleşme (1 Şubat 1995)

Bu çerçeve sözleşmede devlet aygıtının azınlık dillerine takınması gereken yaklaşımın nasıl olması gerektiği ve azınlık dillerinin yasal olarak güvence altına alınması gerektiği hususu açık ve net olarak ifade edilmiştir.

Sözleşmenin 5-10-11 ve 14. Maddelerinde tarafların uymakla yükümlü oldukları hususlar belirtilmiştir. Bu maddeler doğrultusunda ilgili sözleşmeye imza atmış taraflar; ulusal azınlıklara mensup kişilerin kendi kültürlerini geliştirmeleri, yaşatmaları ve kimliklerinin asli öğeleri; yani geleneklerini, dillerini, dinlerini ve kültürel miraslarını korumaları için gerekli koşulları sağlamayı, azınlıklara mensup her bireyin kendi dilini, kamusal ve özel alanlarda, yazılı ve sözlü olarak özgürce ve müdahale edilmeksizin kullanma hakkının bulunduğunu tanımayı, bu bireylerle idari merciler arasındaki ilişkilerde azınlık dilinin kullanılmasına imkan kılacak koşulları mümkün olduğunca sağlamayı, fertlerin azınlık dilini kamuya açık özel nitelikli alanlarda kullanma ve öğrenme hakkına sahip olduğunu tanımayı, bu bireylerin geleneksel şekilde ya da önemli sayıda yaşadıkları bölgelerde yeterli talep olması halinde, mümkün olduğunca kendi dillerinin öğretilmesi ya da bu dilde eğitim görmeleri için yeterli fırsatlara sahip olmalarını sağlamayı taahhüt ederler. (Ulusal azınlıklar çerçeve sözleşmesi ve açıklayıcı rapor, 1998)

4.5. Avrupa insan hakları sözleşmesi (4 Kasım 1950)

Bu sözleşmenin 6. Maddesinin 3. Fıkrasında her sanığın, yargılandığı bir mahkemede kendisine yöneltilen suçlamanın nitelik ve nedenlerinden anladığı bir dille haberdar edilmek veya kullanılan dili anlamadığı / konuşamadığı durumlarda ise bir tercümanın yardımından ücretsiz bir şekilde yararlanma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. (Şirin, 2021, s. 45)

4.6. Avrupa bölgesel ve azınlık dilleri şartı (Mart 1998)

Bu Dil Şartı'nın 7. ve 8. Maddelerinde sözleşmeye taraf devletlerin azınlık dillerini korumak babında dikkate almaları ve uygulamaları gereken ilke, mevzuat ve politikalara özellikle değinilmiş ve aşağıda belirtilen hususlara azami bir önem atfedilmiştir.

Taraf devletler; azınlık veya bölgesel dillerin kültürel zenginliğin bir göstergesi olarak kabul görmesini, bu dillere ait coğrafi alana saygı gösterilmesini, muhafaza edilmeleri için kararlı bir tavır sergilenmesini, sözlü ve yazılı olarak özel ve kamusal yaşamda kullanılmalarının kolaylaştırılması veya teşvik edilmesini, tüm eğitim kademelerinde öğretilmeleri ve öğrenilmelerini sağlamak adına uygun araçlar ve ortamlar sağlanmasını, bu dillerin kullanıldığı alanlarda yaşayan ve o dili konuşmayan kişilere eğer isterlerse o dili öğrenme imkânının sağlanmasını, üniversitelerde bu dillerin üzerinde araştırma ve çalışmalar yapılmasının desteklenmesini, bu dillerin gelişimini tehlikeye sokacak veya engelleyecek herhangi bir dışlama, ayrımcılık ya da kısıtlamadan vazgeçmeyi taahhüt ederler. Taraflarca bu azınlık veya bölgesel dilleri veya o dilleri kullananları korumaya dönük alınan bu lehte önlemler, daha yaygın kullanılan dile karşı bir kısıtlama olarak kabul edilmeyecektir. (Dost, 2016, s. 545; Ergin, 2010, s. 11)

Taraflar ayrıca eğitim alanında ilgili devletlerin resmi dil/dillerinin öğretilmesi hakkına hâlel getirmemek şartıyla; en azından ailesi bu talepte bulunan ve sayılarının yeterli olduğu düşünülen öğrencilere yönelik olarak bölgesel veya azınlık dillerinde okul öncesi, ilkököl, ortaöğretim, mesleki ve teknik eğitim sağlamayı taahhüt ederler. (Erdoğan & Ovalı, 2002)

4.7. AGİK insani boyut konferansı ile ilgili Kopenhag toplantısı belgesi

Bu toplantı belgesinin 32. maddesinde: "...Ulusal azınlıklara mensup kişilerin, kendi iradeleri dışında hiçbir asimilasyon teşebbüsüne maruz bırakılmaksızın etnik, kültürel, dilsel ya da dinsel kimliklerini tam bir özgürlük içinde ifade etme, koruma, geliştirme ve kültürlerini bütün yönleriyle geliştirme ve sürdürme hakkına sahip oldukları" hükmü yer almıştır. Özellikle de bu maddenin 1. fıkrasında azınlıkların; kamusal ve özel alanda anadillerini özgürce kullanma hakkına, 5. fıkrasında ise anadillerinde bilgiye erişim, bilgiyi yayma ve bilgi alışverişinde bulunma hakkına sahip oldukları vurgulanmıştır. (Erol, 2017, s. 305).

4.8. Lozan antlaşması (24 Temmuz 1923)

Lozan'ın 39. Maddesinde ise resmi dile bir vurgu yapılmakla birlikte, Türkçeden başka dilde konuşan Türk yurttaşlarına mahkemelerde hakimler karşısında kendi dillerini sözlü olarak kullanabilmeleri için gerekli kolaylığın gösterileceği ifade edilmiştir. (Barış antlaşması, 1923)

5. Dil Haklarına Dair Yaklaşımlar:

Dil hakları çeşitlenen ve dönüşen kültürel haklar bağlamında değerlendirilmesi gereken haklardır. Dil, azınlık kültürünün ana girdilerinden birisi olarak, çok kültürlülük içinde önemli bir değişken, aynı zamanda kimliğe bağlı farklılıkların kurucu öğelerindedir. Kimliğin kurucu unsuru ve taşıyıcısı olması hasebiyle dil, yükselen kimlik siyasetinin mühim bir parçası haline gelmiştir. Etnik ve dilsel azınlıklar, dil haklarını siyasal ve kültürel taleplerinin odağı haline getirmektedirler. Günümüzde anadilde eğitim, anadilin öğretimi, anadilde yayın, anadilde isim koyma, yer ve yol işaretlerinin çift dilli ya da çok dilli olup olmayacağı, yargıda, sağlık-güvenlik teşkilatlarında, kamu kurumlarında anadilin nasıl kullanılacağı gibi dil temelli soru(n)lar, bünyelerinde önemli oranda etno-dilsel azınlık ya da azınlıklar barındıran devletlerde siyasi tartışmaların ilk sıralarında gelmektedir. (Ersoy, 2006, s. 5) Bu tartışmalar neticesinde etno-dilsel azınlıklara tanınması gereken yahut tanınması düşünülen dil haklarına dair yaklaşımın bireysel mi, kolektif haklar çerçevesinde mi değerlendirilmesi gerektiği hususu önem arz etmektedir.

Dil haklarının hangi tür haklar oldukları üzerinde henüz bir uzlaşma sağlanabilmiş değildir. Dil haklarının, kolektif haklar çerçevesinde mi yoksa bireysel haklar dahilinde mi ele alınması gerektiğine dair literatürde bir tartışma, görüş ayrılığı yaşanmakta. Aslında bu tartışmalar sağlanan ya da sağlanacak dil haklarından kimlerin yararlanacağıyla ilgili bir tartışmadır. Devletler dil haklarını evrensel insan hakları çerçevesinde bireysel bir insan hakkı olarak mı görecekler yoksa bir topluluk, etnik grup olmanın doğurduğu bir hak olarak mı görüleceği hususudur.

Yukarıda uluslararası sözleşmelerde değindiğimiz metinlerde dil haklarının daha ziyade evrensel bir insan hakkı olduğuna dair maddelerin çoğunlukta olduğu görülmesine karşın bazı yaklaşımlar bunun kolektif bir hak olarak görüldüğü için çeşitli imtiyazlar elde edildiği görüşündedir.

5.1. Dil haklarını bireysel bir hak olarak gören yaklaşım

Bu görüşe göre dil hakkı, bir bireyin içerisinde bulunduğu ya da ait olduğu etnik gruba bakılmaksızın konuşmakta olduğu anadilini evrensel bir insan hakkı olarak gören ve demografik olarak niceliksel çoğunluğa bakılmaksızın kişinin ana dilini özgürce kullanması gerektiğini savunan yaklaşımdır. (Orhan, 2017, s. 353) Bazı haklar tabiatı gereği bireysel olarak tanınması gereken haklar iken bazı haklar ise kolektif olarak tanınmaktadır. Örneğin; yaşama hakkı ve seyahat hakkı bireysel olarak tanımlanan haklardır. Bu yaklaşımda bireye dil hakları

tanımlanırken o dilin konuşurlarının sayısal olarak çokluğu ya da azlığı bir önem arz etmemektedir.

Uluslararası sözleşmelerde de belirtildiği üzere genellikle “azınlık gruplarından” değil, “azınlık topluluklarına mensup bireylerden” bahsedilerek bireysel haklara vurgu yapıldığı görülmektedir. Bunun temelindeki temel gerekçenin devletlerce azınlıklara kolektif hakların tanınması halinde bunun ülke bütünlüğünü sarsacağı ve parçalanmaya sebep olabileceği endişesinin ağır basmasıdır. (Ergin, 2010, s. 4) Yani aslında uluslararası sözleşmelerde benimsenen bu yaklaşım kasıtlı olarak tercih edilmektedir. Çünkü bu sözleşmelere taraf olan devletler, alınan kararların kolektif olarak tanımlanması halinde bünyelerinde barındırdıkları etnik azınlık yahut grupların bu maddelerden cesaret alarak özerklik yahut otonomi taleplerinde bulunabileceklerinden endişe etmektedirler.

Dil haklarının bireysel bir hak olarak algılanmasının ve öyle kabul edilmesinin bir diğer nedeni de bu hakkın aslında diğer haklarla ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin ifade özgürlüğü, iletişim özgürlüğü, yargı önünde savunma ya da ayrımcılık yasağı dil haklarıyla doğrudan ilintilidir. Çünkü birey kendi anadilinde konuşamadığı zaman kendisini özgürce ifade edemeyecek, başkalarıyla iletişim kuramayacak, yargı önünde kendisini yeterince savunamayacak ve haliyle bu durum bireysel bir ayrımcılığı da beraberinde getirecektir.

Dil haklarına bireysel bir hak olarak yaklaşılması aslında devletlerin yararına olmakta ve böylece toplumsal reflekslerin önüne geçilmesi amaçlanmaktadır. Kolektif bir hak olarak görülmesi durumunda etnik grup-azınlıklar eğitim alanında ulusal devletleri zorlayarak dillerinin resmi bir eğitim-öğretim dili olarak okullarda okutulması noktasında talepkar ve zorlayıcı olabileceklerdir. Oysa bireysel bir hak olarak kabul görmesi durumunda bu talepler göstermelik de olsa çeşitli dil kursları, tv kanalları ve dil etüt merkezleri açılarak çeşitli faaliyetlerle savuşturulabilmektedir. Örneğin; Türkiye’de 1 Ocak 2009’dan itibaren Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu tarafından açılan TRT6 (10 Ocak 2015 değişikliğiyle TRT Kurdi) aracılığıyla Kürtçe (Kurmanci-Zazaki), 4 Nisan 2010’da açılan TRT Arabi ile Arapça, 21 Mart 2009’da açılan TRT Avaz ile Azerice, Kazakça, Boşnakça, Tatarca vb. farklı azınlık dillerinde radyo ve televizyon yayını yapılmaktadır. Fakat bu faaliyetler azınlık statüsünde bulunmayan bu halklar tarafından yeterli bulunmamakta ve dillerinin eğitim dili olarak okullarda okutulması istenmektedir.

Bazı ulusal mevzuat veya uluslararası sözleşmeler/anlaşmalar dil haklarını bireysel hak olarak değerlendirmekte ve bu problemin entegrasyonla çözülebileceğini ifade etmektedirler; fakat

entegrasyon pratikte kendisini asimilasyon boyutuyla göstermektedir. Oysaki dil sadece bireysel olarak algılanmaması gereken “kolektif, tarihsel, coğrafi ve kültürel” bir haktır. Çünkü dil, hangi etnisiteden olursa olsun toplulukların kendilerini kimliklendirme, tanımlama ve temel ifade aracıdır. (Uzpeder, 2003, s. 69; akt.,Görgün, 2017, s. 57) Varennes’e göre ise dil hakları, ifade hürriyeti, ayrımcılık yasağı ve özel yaşam hakkı gibi temel insan haklarıyla ilişkili ve bunlardan doğmuştur. Bu haklar ise bireysel haklar olarak kabul görür. Çoğunluk veya azınlık gruplarına mensubiyet fark etmeksizin bütün bireyler bu haklardan yararlanabilir. Bu nedenle de dil hakları kolektif değil, bireysel haklardır. Dilin mahiyeti gereği bu hakların toplu olarak kullanılabilmesi onların kolektif hak olduğu anlamını taşımaz. (De Varennes, 1996, s. 15)

Nihayetinde kolektif dil hakları ile bireysel dil hakları arasında sıkı bir bağ olduğu bu alanda yapılan uluslararası sözleşme, anayasal ve toplumsal düzenlemelerde de görülmektedir. Bazı dil hakları bireysel bir hak olmasına, bireysel bir çıkar tarafından korunmasına ve tek tek fertler tarafından kullanılabilir olmasına karşın, nihayetinde aynı dilsel/kültürel haktan yararlanan diğer bireylerle girişilecek ilişkilere de bağlıdır. Bunun nedeni hakkın objesinin, kolektif ilişkilerle vücut bulması ve ortak yararlanılan bir olgu olmasındandır. Dilin ve dil haklarının bireysel boyutları olduğu gibi kolektif boyutları da mevcuttur. Kolektif boyutları- dilsel kimliğin tanınması/korunması ve eğitim hakkı veya bunlara bağlı olarak öz yönetim hakkı- belirli sayıda kişinin varlığını gerektirirken, kimi dil hakları ise örneğin; ifade hürriyeti hakkı, dilin kullanılması hakkı ya da yargısal süreçlerde bireyin anladığı bir dilde bilgilendirilme hakkı gibi haklar, bireysel olarak ifade edilen haklardır. Fakat kişinin anladığı bir dilde bilgilendirilme hakkı dışındaki hakların genellikle grubun diğer üyeleri ile olan etkileşim dahilinde kullanıldığı gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. (Koçak, 2010, s. 214)

5.2.Dil haklarını kolektif bir hak olarak gören yaklaşım

“Azınlık” kavramı etnik/dilsel açıdan toplumsal bir grubu vurgulaması nedeniyle kolektif bir boyutu da temsil etmektedir ve haliyle kolektif dilsel hak taleplerini de beraberinde getirmektedir. Kolektif haklar, bireyin tek başına değil de ancak bir etnik grup, topluluk halinde kullanabileceği ve topluluk olmanın gereği elde edebileceği haklardır. Örneğin; bir siyasi parti kurmak, dernek veya sendika kurmak ancak örgütlenme hürriyeti içerisinde bir topluluk olma gereği olarak ortaya çıkabilecek haklardır. Kolektif haklar grup haklarıyla kimi zaman özdeş, kimi zaman da farklı anlamlarda kullanılabilir. Kolektif haklar bireylerin ancak bir topluluk için çıkar/fayda sağlamak amacıyla başkalarıyla birlikte ifade edebilecekleri haklar şeklinde tanımlanabilir. Grup hakları, birey olarak grup üyelerinin haklarının toplamı manasına gelebilirken, kolektif haklar bundan farklı olarak “kendilerine ait farklı kültürel özellikleri

muhafaza etmek ve geliştirmek için ‘toplulukların’ kullanabildiği bir hak” şeklinde tanımlanmaktadır (Çavuşoğlu, 2001, s. 55).

Evrensel haklar, ayırım gözetilmeksizin tüm bireylere tanınan haklardır. Çünkü bu haklar deklare edilirken kişilerin hangi dil topluluğuna veya etnisiteye mensup olduklarının bir önemi yoktur. Ancak kolektif haklar belirli bir dil grubuna, etnik topluluğa mensubiyeti gerektirir. Bireysel dil haklarının kullanımı noktasında herhangi bir şart görülmezken, kolektif dil haklarının bir topluluğa sunulması noktasında yeterli sayıda talep ve kamuoyu desteği gereklidir. Dilin güvenliği veya varlığını sürdürmesi (kamusal/resmi düzenlemelerin yapılması) için sağlanan haklar bireysel olarak kullanıldığında pek bir şey ifade etmez, mühim olan bunların kolektif olarak kullanılmasıdır. (Kymlicka-Patten, 2007; akt., Görgün, 2017, s. 58). Bazı durumlarda etno-dilsel azınlıkların kolektif dil talepleri adına yeterli bir sayısal çoğunluk oluştursalar da, bu talepler beraberinde maddi külfet, yasal düzenleme, insan kaynakları, fiziki ortam, materyal-donanım vs. gerektireceğinden ilgili taleplerin yönlendirildiği devletler bu duruma hazır olmayabilir.

Bir dilin bireysel bir hak mı yoksa kolektif bir hak mı olarak tanımlanması, o dilin kültürel kimliğin taşıyıcısı olarak varlığı noktasında daha yararlı olacağı konusunda tam bir fikir birliği olmamasına karşın, kolektif bir hak olarak tanımlanması ve öyle kabul görmesi yararcılık açısından daha etkilidir. Günümüz reel dünyasında bir dilin konuşurları ne kadar az ise paydaş oldukları devletler nezdinde siyasal iktidarlardan talepte buldukları dil haklarını edinme konusunda o kadar güçlük çekmektedirler. Oysa çoğunluğun, demokratik düzenlerde her zaman bir baskısı- harekete geçirici bir gücü vardır ve bu etki meşru mekanizmalarla etnik azınlık-gruplarınca ısrarlı bir şekilde kullanılırsa bazı iktidarlardan yerel dilleri adına önemli kazanımlar edinebilmektedirler. İspanya’da Katalanların, Türkiye’de Kürtlerin, İran’da Azerilerin ve Romanya’da Macarların kolektif olarak ısrarlı dilsel hak talepleri, gerek sosyal gerekse eğitsel alanda kısmi de olsa kimi dilsel kazanımları beraberinde getirmiştir.

Dil, etnik kimliğin sürdürülmesinde, geliştirilmesinde ve sonraki nesillere aktarılmasında temel bir işlev görmektedir. Haliyle her etnik-dilsel azınlık tabii bir hak olarak tebaasını oluşturdukları devletlerden dillerini kamusal ve özel alanlarda özgürce kullanabilme talebinde bulunmaları son derece doğaldır. Azınlıkların kolektif bir dil hakkı noktasında bu talepleri siyasal bir organizasyon olan devletler nezdinde ya güdülen muhafazakar bir politika neticesinde yasak ve asimilasyonla bastırılmakta ya da liberal-bütünleyici bir bakış açısıyla talep edilen haklar yasal mevzuatlarla düzenlenebilmektedir. Dil aynı zamanda etnik varlığın göstergesi olduğundan, dil taleplerine yönelik ihmalkar, baskıcı veya asimilasyona dönük

yaklaşımlar bazen devletlerde etnik çatışmalara, bölünmelere yol açarak adeta o devlet için bir beka sorunu haline dönüşebilmektedir. Örneğin; Gürcistan'da Abhazların karşılaştıkları olumsuz yaklaşımlar, onları Gürcü devletinden uzaklaştırmış ve neticede 9 Nisan 1991'de Gürcistan'dan tek taraflı olarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bu da göstermektedir ki bölünme korkusuyla kimi zaman azınlıkların dil taleplerine dönük güdülen baskıcı ve yasaklayıcı politikaların tam aksi yönde bir sonuç doğurabileceğidir.

Benedict Anderson (1995) hükümetlerin, iktidarların veya devletlerin kolektif/bireysel dilsel hak taleplerine yönelik yaklaşımlarının negatif (yok etme ya da asimilasyona dönük), muhafazakar (baskılamaya, ihmal etmeye dönük) ya da liberal (ılımlı, özgürlükçü) olduğu yönünde tutumlar sergilediklerine değinmiştir. Kolektif olarak devletlere yöneltilen dil hakkı talepleri anadilinin; eğitim kurumlarında öğretilmesi, kamusal alanlarda sözlü-yazılı temsiliyeti, görsel/işitsel/yazılı medyada kullanımı, yerleşim yeri adları, kişi adları, yer/yön levhalarında kullanım, ticari faaliyetlerde ve mahkemelerde serbestçe kullanım başta olmak üzere resmi dilin var olduğu her alanda kullanılması gerektiği noktasındadır.

Kolektif ve bireysel haklar birbirlerinden farklılık arz ediyor gibi görünse de neticede bunlar birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bir dili konuşmak bireysel bir hakmış gibi algılansa da nihayetinde konuşmak için başka birisine veya başka bir grupla etkileşim içine girmek gerekecektir. Uluslararası sözleşmelerde de kimi zaman bu durum göze çarpmaktadır. Yani kimi haklar kolektif olarak kabul edilse de bireysel bir hak gibi kullanılabilir. Kimi zaman da bireysel olarak tanımlanmış olsa da kolektif bir hakmış gibi kullanılabilir.

6. Dünyada ve Avrupa'da Dil Politikaları (Hukuk, Mevzuat ve Uygulamalar)

Belçika, İsviçre ve Finlandiya örnekleri

Bugün dünyada 7.139 dil konuşulmakta. Bu sayı sürekli değişmekte; çünkü hızla değişen dünyada canlı ve dinamik bir yapıya sahip dillerin kendileri de sürekli bir değişim sürecindedir. Günümüzde dillerin yaklaşık % 40'ı tehlike altında olup, çoğu zaman 1000'den az konuşmacısı kalan diller mevcuttur. Günümüzde sadece 23 dilin konuşurları dünya nüfusunun yarısından fazlasını oluşturmaktadır. (Living languages, 2021)



Harita 1. Living Languages 2021 (Kaynak: <https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>)

Yukarıdaki haritada dünya üzerinde konuşulmakta olan yerel ve etnik dil/lehçelerin dağılımı görülmektedir. Haritada da görüldüğü üzere yerel dillerin en fazla Afrika kıtasında ve Güneydoğu Asya'da yoğunlaştığı göze çarpmaktadır.

İlginçtir ki dünya yüzeyinde okuma-yazma oranlarının en düşük olduğu bölgeler de bu bölgelerdir. Bu da göstermektedir ki buralarda konuşulan dillerin çoğu sözlü olarak varlığını sürdürmektedir. Haliyle bu bölgelerde yaşayan vatandaşların çoğu sahip oldukları dil haklarının farkına bile varamamaktadır ve dillerin ömrü konuşurlarının yaşam süresine paralel olarak varlığını sürdürmektedir.

Örnekleme oluşturan ülkelere değinmeden Türkiye'deki mevcut duruma bakılacak olursa; Türkiye bünyesinde çok sayıda etnik topluluk ve bu toplulukların konuştuğu yerel dilleri barındırmaktadır. Türkiye'de Türkçe dışında Kürtçe (Kurmanci-Zazaki), Arapça, Çerkezce, Boşnakça, Ermenice, Lazca, Suryanice, Arapça, Hemşince, Abazaca, Adıgece, Arnavutça vs. çok sayıda dil konuşulmakta ve beraberinde kültürel çeşitlilik meydana getirmektedir. Dünya dillerinin sınıflandırılmasında önemli bir kaynak olan Ethnologue adlı internet sitesi ise Türkiye'de mevcut durumda konuşulmakta olan 39 dil olduğunu, fakat bunlardan birinin yok olduğunu belirtmektedir. (Ethnologue TR, 2023) UNESCO Dünya Tehlike Altındaki Diller Atlası'na göre Türkiye'de 18 dil ya yok olmuş ya da yok olma tehlikesi altında. Bunların üç tanesi tamamen yok olmuş ve tarih sahnesinden silinmiş durumda: Kapadokya Yunancası, Ubik, Mlahso dilleri. Hertevin dili ise yok olma sürecinde. (Dünya anadili günü, 2021)

Türkiye'de her ne kadar kolektif dil hakları talepleri doğrultusunda ve toplumsal-siyasal baskılar neticesinde yukarıda belirtilen dil haklarını temel alan uluslararası sözleşmeler dayanak alınarak azınlık topluluklarına devletçe tanınan; tv/radyo kanalları açma, yazılı-görsel

eserlerin yazımı/basımı, dil kursları, yaşayan dillerde seçmeli ders hakkı gibi çeşitli haklar yerel dillerin gelişimi için yeterli görülmemektedir. Çünkü kamusal alanda, resmi yazışmalarda, günlük rutinlerde, basında, ticari ilişkilerde, sosyal hizmetlerin sunumunda ve özellikle resmi eğitim kurumlarında zorunlu öğretimi yapılmayan bir dil; alınacak suni tedbirlerle varlığını devam ettiremeyecektir. Nitekim Türkiye’de hukuki mevzuatta sadece Türkçeye vurgu yapılmaktadır. 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 2. Maddesi, 1924 anayasasının 2.maddesi, 1961 ve 1982 anayasalarında Türkçenin statüsünün belirtildiği 3. Madde ve 1982 anayasasının 42. maddesinde “Türk vatandaşlarına, eğitim ve öğretim kurumlarında Türkçe dışında hiçbir dilin ana dili gibi okutulamayacağı ve öğretilemeyeceği” şeklinde yapılan tanımlamadan da anlaşılacağı üzere Türkiye’de Türkçe dışında diğer anadillere yasal olarak hiçbir vurgu yapılmamıştır. Yabancı dillerde verilecek eğitimin nasıl olacağı ise daha alt hiyerarşik normlarla düzenlenmiştir.

Bunun yanı sıra TBMM’de kimi zaman milletvekilleri kendi anadillerini konuştuklarında meclis zabıtlarına “bilinmeyen dil” şeklinde kayıtlar yapılmaktadır. Ayrıca Türkçede bulunmayan fakat diğer azınlık dillerinde kullanılan “x,q,w,é” gibi harflerin kullanımında da ciddi sıkıntılar yaşanmaktadır. (Ergin, 2010, s. 26) Benzer süreçler Suriye’de Kürtçe üzerinde ve Yunanistan’da Türk azınlıkların kendi dillerini konuşma taleplerinde yaşanmıştır.

Devletler uyguladıkları politikalara göre tek dilli (unilingual), çift dilli (bilingual) veya çok dilli (multilingual) olarak sınıflandırılmaktadır. Çalışmanın konusu olan devletlerde ise bölgelere göre dil ayrımı politikası güdülmekte ve hepsinde resmi olarak tek bir dil kullanılmamaktadır.

6.1.Belçika

Bazı devletler etnik çeşitlik ve nüfus yoğunluklarına göre kimi dilleri bölgesel düzeyde resmi ya da yarı resmi olarak kabul edebilmektedirler. Rolend Breton, “Dünya Dilleri Atlası” isimli çalışmasında devletlerin uyguladıkları dil Politikalarına değinirken “Dünyada egemenlik kurmuş 200 devletten 160’ının ulusal düzeyde resmi olarak tek dilli, otuzunun iki dilli (Irak iki dilli iken, İKBY’de ise 5 resmi dil mevcut.), yedisinin üç dilli (Bosna Hersek, Lüksemburg, Belçika, Seyşeller, Vanuatu, Eritre, Ruanda) ve ikisinin de dört dilli (Singapur ve İsviçre)” (Breton, 2007, s. 31) olduğunu ifade ederken, Belçika’nın da dünyada 3 dil kullanan bu 7 ülkeden biri olduğu görülmektedir.

Resmi adıyla Belçika Krallığı, Batı Avrupa’da yer alan bir devlettir. NATO, BM, Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği gibi bazı uluslararası kuruluşlara üyedir. Ayrıca ülkenin başkenti

olan Brüksel, NATO Genel Merkezi ve AB'nin Yönetim Merkezi konumundadır. 2019 yılı nüfus sayımına göre ülkenin nüfusu 11 milyon 515 bin civarındadır.

Belçika federal yapı dahilinde sınırla ayrılmış farklı bölgelerde farklı dillerin konuşulduğu, çok dilli bir yapı arz eden ve tüm bu hakların anayasal çerçevede güvence altına alındığı, bölgesel dil politikasının (teritoryal) yürütüldüğü bir devlettir. Belçika Krallığı dil esasına dayalı üç topluluktan; (Fransızca, Almanca ve Flamanca konuşan topluluklar) meydana gelen ve bu doğrultuda kabul edilen 3 resmi dili (Felemenkçe, Fransızca ve Almanca) olan bir devlettir. Bu durum Belçika anayasasında şöyle ifade edilmiştir:

- Anayasanın 1. Maddesinde Belçika'nın; Topluluklardan ve Bölgelerden oluşan federal bir devlet olduğu,
- 2. maddesinde Flaman, Fransız ve Almanca konuşanlar şeklinde üç topluluktan oluştuğu
- 3. maddesinde Flaman, Valon ve Brüksel olmak üzere üç bölgeden oluştuğu
- 4. maddesinde ise Felemenkçe, Fransızca, Almanca ve çift dilin konuşulduğu Brüksel-Başkent bölgesi olmak üzere dört dilsel bölgeden meydana geldiği belirtilmiştir. (Delpérée, 2011, s. 13; Bilgin, 2012, s. 30)

Bu dört dilsel bölgenin sınırlarının sadece Parlatentonun her bir kanadındaki dilsel bölge grubunun oy çoğunluğuyla kabul edecekleri bir kanunla değiştirilebileceği ya da düzenlenebileceği belirtilmiştir. Her grubun üye tam sayısının çoğunluğu oylamaya katılmış ve iki dilsel bölge grubunun kullandığı oylarda karar lehine kullanılan oyların sayısı, kullanılan oyların en az üçte ikisine eşit olma şartı aranır.

Belçika'da Valonlar tarafından Fransızca, Felemenkler tarafından Felemenkçe ve az sayıda denilebilecek bir Alman topluluk tarafından Almanca konuşulmaktadır. Belçika'nın dilsel çeşitliliği ülkenin teşkilatlanmasını da bu çerçevede değiştirmiş ve resmi kurumlar da dilsel çeşitlilik doğrultusunda düzenlenmiştir. Felemenkçe ülkenin kuzeyindeki Flaman Bölgesinde, Fransızca Brüksel Başkent Bölgesinde ve Almanca da ülkenin doğusunda küçük denilebilecek bir alanda yoğunlukla konuşulmaktadır.

Valon bölgesi ve Flaman bölgesi kurumsal açıdan tek dilliliği benimseyen bölgelerdir ve buralarda tabelalar dahi tek dillidir. Brüksel Başkent bölgesi ise kurumsal olarak iki dillidir ve buralarda hizmetler iki dilli olarak sunulmaktadır. Brüksel Başkent Bölgesinde, gerek Flaman gerekse Fransız Topluluğu, eğitim ve kültür gibi konularda eşit derecede haklara sahiptir. Bu bölgesellik uygulamalarıyla her bölgeye tanınan bu dil hakları sadece o bölge ile sınırlı kalmaktadır. Verilen bu bölgesel dil haklarının bütün ülke çapında geçerli olmadığı anlamına gelmektedir. Yani federal düzeyde her dil resmi olarak eşit statüde iken, yerel düzeyde tek

dilliğin geçerli olduğu bir uygulama şekli mevcuttur. Ülke genelinde oluşturulan Federal kurumlar bu çok dillilik doğrultusunda dizayn edilmiştir.

Dillerin konuşulması noktasında özgürlükçü bir yaklaşım vardır ve bu durum anayasanın 30. maddesinde konuşulan dillerin kullanımının isteğe bağlı olduğu ve bu konuda konulacak kuralların veya yapılacak değişikliklerin ancak kanunla-yargısal işlemlerle belirleneceği ifade edilmiştir.

Belçika'nın temellerinin atıldığı 4 Ekim 1830'da Valonların öncülüğünde ve Fransızcanın baskın olduğu tek resmi dili olan üniter bir ülke öngörülmüştü: Fakat Flamanların o tarihten 1883'e kadar verdiği mücadele neticesinde, 1883 yılında Flaman dilinde eğitim ve 1889'da ise yargıda Flamanca kullanılmaya başlandı. 1932 Tarihinde ise verilen uğraşlar sonucu Flamanca, Flaman Bölgesinin resmi dili oldu. 1962'de Valonlar ve Flamanlar arasında ülkenin dil sınırları belirlendi. Brüksel ise çift dilli başkent olarak kaldı. 1970,1971 ve 1980 yıllarında yapılan anayasa reformları Belçika'yı bölgelere bölünmüş üç toplumlu bir devlet haline getirdi. Nihayetinde 1988 ve 1993 reformları neticesinde Belçika federal bir devlet görünümüne kavuştu. (Tacar, 1996, s. 122) Belçika'da her biri farklı yasama organlarınınca denetlenen 6 hükümet mevcuttur. (Federal Hükümet, Valonya Bölge Hükümeti, Flaman Hükümeti, Brüksel-Başkent Bölgesi Hükümeti, Fransız Toplum Hükümeti, Alman Toplum Hükümeti).

Belçika'nın kendine özgü anayasal yapısına göre, federal hükümetin federe yönetimler üzerinde, federe yönetimlerin de federal hükümet üzerinde denetim yetkisi yoktur. Federal devletin mevzuatıyla federe yönetimlerin mevzuatı eşit değerde görülmektedir. Yani federal hükümet ve federe hükümetler arasında bir mevzuat hiyerarşisi mevcut değildir. Federal Devletin Yetkileri: AB ile ilişkilerin koordinasyonu, dış politika, adalet, savunma, polis, AB Ekonomik ve Parasal Birliği, dış yardımlar, sosyal güvenlik (sağlık, sağlık sigortası, sosyal yardım, emeklilik), uluslararası ticaret, bilimsel araştırma, vergi ve gelirlerin paylaşımı, telekomünikasyon ve ulaştırma (demiryolu, havayolu) ve enerji. Bölgelerin Yetkileri: yerel yönetimler, ekonomi politikası, tarım, istihdam, bölgesel ulaştırma (metro, tramvay, otobüs), bayındırlık ve çevre. Toplumların Yetkileri: kültür, eğitim ve dillerin kullanımı. (Belçika'nın siyasi görünümü, 2021)

Ülkenin idari olarak yürütme yapısında ve yürütme erkinin kullanımı açısından başbakan hariç olmak üzere, kabine oluşumunda yine dil grupları arasında eşit dağılım ilkesi/denklik kabul edilmiştir. (Bilgin, 2012, s. 32) Almanlar nüfus olarak daha az olduklarından, federal yürütme organlarında daha az yer almaktadırlar. Anayasada bu durum şöyle ifade edilmiştir;

- 99. maddede Bakanlar Kurulunun en fazla on beş üyeden oluştuğu, Başbakan istisna tutulmak kaydıyla Bakanlar Kurulunun eşit sayıda Fransızca ve Felemenkçe konuşan üyelerden oluştuğu,
- 116. maddede Topluluk ve Bölge Parlamentolarının seçilmiş temsilcilerden oluştuğu, her bir Topluluk Parlamentosunun doğrudan ilgili Topluluk Parlamentosuna veya Bölge Parlamentosuna seçilmiş temsilcilerden oluştuğu,
- 117. maddede bu parlamento üyelerinin beş yıl süreyle seçildiği ve seçimlerin beş yılda bir yenilediği,
- 121. maddede. Felemenk Topluluğu, Fransız Topluğu ve Alman Topluluğu Hükümetlerinin bulunduğu ve bu hükümetlerin tertibi/çalışma esaslarının kanunla düzenlendiği,
- 132. maddede ise kanun teklifi verme hakkının Topluluk Hükümetlerine ve Topluluk Parlamentosu üyelerine ait olduğu belirtilmiştir. (Belçika anayasası, 2021)

Bu anayasa maddelerinde de görüleceği üzere ülkenin yönetimi bölgelerde konuşulan diller çerçevesinde idari olarak düzenlenmiş ve resmi kurumlar da bu dilsel çeşitlilik doğrultusunda yapılandırılmıştır. Bu uygulamalar Belçika'nın yerelde tek dilliliği, ülke çapında ise çok dilliliği nasıl bir ahenk içerisinde barındırdığına ideal bir emsal oluşturmaktadır.

6.2. İsviçre

Resmî adıyla İsviçre Konfederasyonu; Federasyonun merkezi olan Bern ile birlikte 26 kantondan oluşan bir federal cumhuriyettir. İsviçre devletini oluşturan Federal devletlerden her birine Kanton adı verilmiştir. İsviçre'nin dört resmi dili vardır ve anayasasında bu resmi diller 4. maddede şöyle ifade edilmiştir; Ulusal Diller Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Romanşça'dır. (Puzey, 2009, s. 824) Romanşça, Romen dilleri ailesine mensup bir dildir. İsviçre, Singapur ile birlikte dünyada 4 resmi dili olan iki devletten biridir. Almanca yoğunlukla (Kuzey, Orta ve Doğu İsviçre'de), Fransızca (Batı İsviçre'de), İtalyanca (Güney İsviçre'de) ve Romanşça (Güneydoğu İsviçre'de konuşulur). Belçika'da Almanca konuşan topluluk azınlıktayken; İsviçre'de ise Almanca konuşan topluluk nüfusun çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ludi & Werlen'e (2005, ss. 8-9) göre, bu anadilleri konuşan toplulukların oranları şöyledir: Almanca %72,5, Fransızca %21, İtalyanca %4,3 ve Romanşça %0,6'dır. Federal yönetimde Almanca, Fransızca ve İtalyanca olmak üzere üç dil eş konumda görülmektedir.

Görüldüğü üzere İsviçre dil hakları noktasında multilingual (çok dilli) bir politika izlemektedir. İsviçre de Belçika gibi bölgesel dil politikasının (teritoryal) yürütüldüğü bir devlettir ve bu politika 1932'den beri uygulanmaktadır. Yani her kantonda hangi etno-dilsel topluluk çoğunluğu oluşturuyorsa, o dil kantonun resmi dili olarak kullanılmaktadır. İsviçre'de konuşulan dillerin kantonlara dağılımında farklılık görülmektedir. Ülkede mevcut 26 kantonun 17'sinde Almanca, 4'ünde Fransızca, 1'inde İtalyanca konuşulurken, 2 kantonda iki dil, 1 kantonda ise üç dil konuşulmaktadır. İsviçre nüfusunun yüzde 63'ünün ana dili Almancadır.

Dillerin kendi içinde de farklılaştığı söylenebilir. Örneğin Almanca konuşulan kantonlarda İsviçre Almancası konuşulurken, okullarda standart Almanca öğretilmektedir. İtalyanca konuşulan Ticino kantonunda ise dile birçok Almanca ve Fransızca kelime girmiştir. (İsviçre'nin dil sınırları, 2021)

İsviçre Almancasının yanı sıra standart Almanca da resmi yazışmalarda, kitap-dergi basımlarında ve gazetelerde kullanılmaktadır. Her bir kanton kendi içerisinde dilsel homojenliğini sağlamak için gerekli her türlü tedbiri almaya yetkilidir. İsviçre devleti içerisinde bölgesel/teritoryal dil politikası temel alınmakla birlikte kantonlar içerisindeki zayıf ve dezavantajlı etno-dilsel azınlıkları korumak adına Federal yetkililer bireysel dil haklarını savunma çerçevesinde kantonların aldıkları kararlara karışabilmektedirler.

İngilizce, İsviçre'nin resmi dillerinden biri olmasa da, kimi zaman çok dilliliğin neden olduğu problemleri, çatışmaları aşmak için İngilizce giderek daha yaygın kullanılmakta ve bu doğrultuda birçok çalışma faaliyeti, etkinlikler İngilizce olarak düzenlenmektedir. Ülkede yaklaşık olarak 35 bin konuşuru ile en az konuşulmakta olan dil Romanşça'dır. Her ne kadar konuşuru az olsa da bir topluluk dili olarak eğitim, yönetim ve sosyal yaşamda serbestçe konuşulmaktadır. İsviçre İtalyancası 1 kantonun resmi dili olarak kullanılmakta ve Lombardlar Krallığından kaldığı için "Lombard" dili olarak bilinmektedir. Standart İtalyanca ile birtakım farklılıklar taşımaktadır.

Dil hakları konusunda İsviçre anayasasında aşağıdaki maddeler yer almaktadır;

- 18. maddede herhangi bir dili kullanma özgürlüğünün garanti edildiği,
- 70. maddede Konfederasyonun resmi dillerinin Almanca, İtalyanca, Fransızca ve Romanşça olduğu,
- Resmi dillerin Kantonlarca belirleneceği fakat; dil toplulukları arasındaki ahengi gözetmek adına Kantonların, dillerin geleneksel-bölgesel dağılımına saygı gösterecek şekilde ve yerli dilsel azınlıkları dikkate almaları gerektiği
- Konfederasyon ve Kantonların, dil toplulukları arasındaki anlayışı ve değişimi teşvik etmeleri gerektiği
- Konfederasyonun, çok dilli Kantonları özel görevlerini yerine getirmelerinde destekleyeceği.
- Konfederasyonun, Graubünden ve Ticino Kantonları tarafından Romalı ve İtalyan dillerinin korunması ve tanıtılması için alınan önlemleri destekleyeceği ifade edilmiştir. (İsviçre anayasası, 2021)

İsviçre'nin dil hakları noktasında etnik topluluklara karşı göstermiş olduğu çok dilliliğe dönük bu hoşgörü politikası ülkede bir ayrıştırmadan ziyade milli birliği, uzlaşmayı ve refahı beraberinde getirmiştir. Bu durum, barındırdığı etnik azınlıklara dil haklarını verme noktasında bölünme korkusu yaşayan, tereddüt eden ülkeler için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Zira tek dilli

ulus devletler, çok dilliliğin beraberinde getireceği bir teşkilatlanma maliyetinden çekinmekte ve sosyal/siyasi istikrarı tek ulusal dille daha kolay sağlayacaklarını düşünmektedirler. Türkiye 1926 yılında İsviçre'den Medeni Kanunu ve Borçlar Kanunu almasına karşın, İsviçre'nin dil hakları noktasında göstermiş olduğu gelişmelerden istifade etmemiştir. Modernizm yanlısı Kemalistler ve geleneği özümseyen Türkçüler ve İslamcılar, Türkiye'de dil politikalarının uygulanmasında, şekillenmesinde ve bu konuda siyasal tercihlerin tespitinde, aslında devletin rasyonel çıkarlarını değil, farklı elit grupların norm ve kimlik algılamalarını göz önünde bulundurmıştır. (Bingöl, 2004, s. 30) Oysa Türkiye'deki Kürtler, örneğin demografik olarak Avrupa'da birçok ülkede ikinci ve üçüncü anadili konuşan ve dil hakları noktasında yasal statü edinmiş etno-dilsel topluluktan çok daha fazla olmasına karşın dil hakları noktasında kayda değer bir anayasal kazanım elde edememişlerdir.

6.3. Finlandiya

Finlandiya; Doğusunda Rusya, kuzeyinde Norveç ve Batısında İsveç'in yer aldığı Kuzey Avrupa'da bulunan bir İskandinav ülkesidir. 1917 yılında Rusya'dan bağımsızlığını kazanan, günümüzde 5.5 milyon nüfusa sahip, Avrupa'nın en az nüfuslu ülkeleri arasında bulunan bir cumhuriyettir. (Turan, 2018, s. 87) Baltık-Fin dil ailesinden geldiklerinden ötürü kültürleri İslav halklarından farklılaşmaktadır. Finlandiya resmi olarak Fince ve İsveççe olmak üzere çift ulusal dile sahip ülkelerdendir. (Acıoğlu, 2017, s. 90) Finlandiya'da İsveççe 2. ulusal dil iken, İsveç'te ise Fince 5 ulusal azınlık dili arasında en fazla konuşulandır. Fince ülkedeki nüfusun yüzde 92'sinin ana dilidir. İsveççe diğer etnik topluluklarla birlikte nüfusun yüzde 8'lik kısmını oluşturmasına rağmen ulusal dil olarak kabul edilmiştir.

Finlandiya anayasasında dil ve kültür hakkı başlığı adı altında "resmi dil" yerine "ulusal dil" ibaresi kullanılmaktadır ve bu durum anayasada şöyle ifade edilmiştir.

Dil ve kültür hakkı başlıklı 17. Bölümde Finlandiya'nın ulusal dillerinin Fince ve İsveççe olduğu dile getirilmiştir. Herkesin kendi dilini, Fince veya İsveççe, mahkemeler ve diğer makamlar önünde kullanma ve bu dilde resmi belgeleri alma hakkı olduğu, bu durumun bir kanunla güvence altına alınacağı belirtilmiştir. Ayrıca kamu makamları, ülkenin Fince ve İsveççe konuşan nüfuslarının toplumsal ve kültürel gereksinimlerini eşit bir şekilde karşılayacaktır.

Yerli bir halk olarak Samilerin yanı sıra Romanlar ve diğer gruplar, kendi dillerini ve kültürlerini koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. Sami'nin yetkili makamlardan önce Sami dilini kullanma hakkı ile ilgili hükümler bir Kanunla düzenlenmiştir. İşaret dili kullananların

ve engellilik nedeniyle tercüme veya çeviri yardımına ihtiyacı olan kişilerin hakları da bir kanunla güvence altına alınır. (Finlandiya anayasası, 2021)

Bu maddelerde dikkat edilmesi gereken bir diğer husus da İsveççe dışında Romanların ve diğer etnik grupların da kendi kültürlerini ve dillerini geliştirme hakkına sahip olduklarına yapılan vurgudur. İsveççe'nin ulusal bir dil olarak kabul edilmesinde Finlandiya'nın uzun bir süre (1155-1809 tarihleri arası) İsveç egemenliğinde kalması da unutulmaması gereken bir realitedir. (Turan, 2018, s. 87)

İdari alanda Fince ve İsveççe eşit statüde olup, yazışmalarda da aralarında herhangi bir ayrım güdülmemektedir ve bu durum anayasada kendisine şöyle yer edinmiştir; Parlamento çalışmalarında kullanılan diller başlıklı 51. bölümde: “Parlamento çalışmalarında Fince veya İsveççe dilleri kullanılmaktadır” şeklinde hüküm bulunmaktadır.

Hükümet ve diğer yetkililer, bir meselenin Parlamentoda görüşülmesi için gerekli belgeleri hem Fince hem de İsveççe olarak sunarlar. Aynı şekilde, meclis yanıtları ve bildirimleri, Komisyonların raporları ve açıklamaları ile Başkanlık Divanı'nın yazılı önerileri Fince ve İsveççe olarak yazılmaktadır.

Finlandiya her ne kadar resmi olarak belirlenmiş iki ulusal dile sahip görünüyorsa da aslında nüfusları az da olsa Estonca, Rusça ve Almanca gibi azınlık dillerinin kullanıldığı çok dilli bir ülkedir. İsveççe her ne kadar ülkenin resmi dili olsa da, ülke nüfusunun yalnızca %5'ini oluşturduğu için aynı zamanda bir azınlık dili olarak da görülebilir.

Anayasasının 120. maddesine göre Aland adaları Finlandiya'ya bağlı özerk bir bölgedir ve Aland'ın özerkliği, özerklik yasasıyla belirlenmiştir. Özerklik Yasası'nın 36. Maddesine göre, Aland adalarının resmi dili İsveççe'dir. Kamu kurumlarında, Aland idari organlarında ve belediyelerde kullanılacak dil ile Aland Delegasyonu'nun resmi dili İsveççe'dir. Yüksek Mahkeme'nin bu yasada atıf yapılan kararları ve görüşleri İsveççe yazılır. (Akbulut, 2012, s. 172)

Finlandiya'da desantralizasyon politikası çerçevesinde yerel yönetimin en güçlü mekanizması olan belediyeler idari olarak “öz yönetimle” yönetilmekte ve 2017 yılı itibarıyla toplam belediye sayısı 311'dir. (Çelen, 2013, s. 94) Kamusal hizmetler bölgede çoğunlukta olan nüfusun kendi azınlık dilinde sunulmaktadır. Bu durum anayasada şöyle ifade edilmiştir;

Belediye ve diğer bölgesel özyönetim (121. Bölüm)

Finlandiya, idaresi sakinlerinin özyönetimine dayanan belediyelere bölünmüştür. Belediye idaresini düzenleyen genel ilkeler ve belediyelerin görevlerine ilişkin hükümler bir Kanunla düzenlenmiştir. Bir belediyeden daha büyük idari alanlarda özyönetim ile ilgili hükümler bir Kanunla belirlenir. Kendi bölgelerinde, Sami, bir kanun tarafından sağlanan dilsel ve kültürel öz yönetime sahiptir.

İdari bölümler (122. Bölüm)

İdarenin organizasyonunda amaç, Fince konuşan ve İsveççe konuşan nüfusların kendi dillerinde eşit şartlarda hizmet alma fırsatına sahip olmaları için uygun bölgesel bölünmeler olacaktır. Belediye bölünmelerine ilişkin esaslar bir kanunla belirlenir.

SONUÇ:

21. yüzyıl dünyasında etno-dilsel topluluklara sunulacak dil hakları; ulusal güvenliğe/bütünlüğe bir tehdit olarak algılanmaktan ziyade uluslararası sözleşmelerde ifade edildiği gibi bireysel yahut kolektif bakış açısıyla demokratik-evrensel bir hak olarak görülmelidir. Zira etnik azınlıklara, topluluklara verilen dil hakları onlarda buldukları coğrafya ve ülkelere karşı bir aidiyet duygusu geliştirecektir. Aksi yaklaşımlar ise, hep korkulan olanı (parçalanma korkusu) canlı tutacaktır. Resmi olarak çok dilli devletlerin varlığı farklılıkların bir zenginlik, bir bütünlük içerisinde harmanlanabileceğinin reel kanıtıdır. Ayrıca çok dilli toplumlar bireyin dünyaya bakışını değiştirir, algılarını çeşitlendirir ve yurttaşların birbirlerine karşı hoşgörüsünü arttırır. Çağımızda eğitim, sosyal, hukuk, medya vb. alanlarda azınlık topluluklarının kendi dillerini hiçbir baskı altında kalmadan özgürce kullanmaları gerektiği hususu demokratik ve medeni olduğunu iddia eden ulusların temel parametreleri arasında sayılmaktadır.

Ulus devletlerin dahi homojen bir yapı arz etmediği günümüzde, azınlık statüsünde olsun ya da olmasın etnik toplulukların temel varlık göstergeleri ve kültürel sermayeleri sahip oldukları ana dilleridir. Bundan dolayı demografik olarak azınlık konumunda bulunan etnik toplulukların varlıklarını sürdürebilmeleri adına “dil hakkı” talepleri eğitim, toplumsal ve anayasal mecralarda devletlerce önemsenmeli ve belli bir statüye kavuşturulmalıdır. Belçika'nın az sayıdaki Alman Topluluğunun dili olan Almancayı, İsviçre'nin toplumun sadece % 0.6'sını oluşturan Romenlerin dili olan Romanşça'yı, Finlandiya'nın ülkede diğer etnik topluluklarla beraber sadece % 8'lik bir kitle tarafından konuşulmakta olan İsveççe'yi resmi dil olarak kabul etmeleri bu duruma önemli bir örneklem teşkil etmektedir.

Avrupa Birliği üyeliği için kıta ülkeleriyle önemli ekonomik, siyasi ve sosyal ilişkileri bulunan Türkiye ise imzaladığı 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması ile azınlık statüsü

hakkını sadece Rum, Ermeni ve Musevi topluluklarına tanımış ve sadece bu topluluklara kendi anadillerinde eğitim yapma imkanı veren “azınlık okulları” açma hakkı tanımıştır. (5580 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu’nun 2. maddesi) Gayrimüslim topluluklara tanınan bu gibi çeşitli imtiyazlar, Türkiye’de azınlık statüsü bulunmayan; fakat ortak tarihsel bir geçmişe ve önemli bir nüfusa sahip otokton topluluklara tanınmadığından sürekli bir toplumsal huzursuzluk ve tartışma konusu olmaktadır. Her ne kadar 2002 yılında çıkarılan ve daha sonra revize edilen 2923 sayılı “Yabancı Dil Eğitim ve Öğretimi ile Türk Vatandaşlarının Farklı Dil ve Lehçelerinin Öğrenilmesi Hakkında Kanun” çerçevesinde yerli etnik topluluklara 2012 eğitim-öğretim yılından itibaren “Yaşayan Diller ve Lehçeler” dersi adı altında ortaöğretimde 2 saatlik “seçmeli dil dersi” hakkı verilse de, bu durum başta Kürtçe olmak üzere toplumsal zenginliğimizin bir parçası olan dillerin korunmasında ve yeni nesillere aktarımında yetersiz kalmaktadır.

Bu çalışmayla birlikte dil hakları ve dil politikaları çerçevesinde mevzuat, yönetim, yasa ve anayasaları irdelenen Belçika, İsviçre ve Finlandiya devletleri, yukarıda belirtilen hususlar için iyi bir emsal/örneklem olarak değerlendirilebilir. Dil politikaları belirlenirken Otokton ya da Alokton azınlık topluluklarının bireysel veya kolektif dil hakkı taleplerinin karşılanması gerektiği, demokratik toplumlarda toplumsal barışın sağlanması adına önemli görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acıoğlu, Ö. (2017). *Finlandiya ve Türkiye ortaöğretim dil ve edebiyat programlarının karşılaştırmalı analizi*, (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Akbulut, O. (2012/3), Resmi dil ve anayasalarda düzenlenişi, *Ankara Barosu Dergisi*, 155-182.
- Aksan, D. (1998). *Her yönüyle dil / ana çizgileriyle dilbilim 1*. TDK Yayınları.
- Algan, B. (2007). *Ekonomik, sosyal ve kültürel hakların korunması*. Seçkin Yayıncılık.
- Anderson, B. (1995). *Hayali cemaatler*, (çev. İskender Savaşır). Metis Yayınları.
- Bingöl, Y. (2004). Kimlik tartışmaları bağlamında Türk dil politikası, *AÜSBFD*, 59(1), 27-58.
- Bilgin, F. K. (2012). Belçika'da ulusal kimlikler ve federalizmin gelişimi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(01), 1-47.
- Breton, R. (2007). *Dünya dilleri atlası*, (Çev: Orçun Türkay). NTV Yayınları.
- Cooper, R.L. (1989). *Language planning and social change*. Cambridge University Press.
- Çavuşoğlu, N. (2001). *Uluslararası insan hakları hukukunda azınlık hakları*. Su Yayınları.
- Çelen, M. (2013). Finlandiya'da yerel yönetimler. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 22 (2), 83-113.
- Dost, S. (2016). Uluslararası düzenlemelere göre azınlık statüsünde olmayan farklı etnik kökenli çocukların anadil eğitimi hakkı ve Türkiye, *Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi*, 21(2), 539-556.
- Delpérée, F. (2011). Does Belgium Exist?, 136 (1), 9-19, <https://www.cairn-int.info/journal-pouvoirs-2011-1-page-9.htm>, adresinden alınmıştır. (E.T: 20 Temmuz 2023)
- De Varennes, F. (1996). *Language, minorities and human rights*, Brill Press.
- Eker, S. vd., (2013). *Türk dili-1*, Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Eker, S. (2008). Farsçanın Kışkacında Güney Azerbaycan Türkçesi, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)* 9, 183-198.
- Elban, M. & Aslan, S. (2022). Otoktonluk inançları ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Journal of History School*, 57, 1210-1224.
- Erdoğan, B. & Ovalı, A.Ş. (2002). Bölgesel veya azınlık dilleri için Avrupa şartı (bir değerlendirme). *Dokuz Eylül Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 3(2).
- Ergin, A. D. (2010). Azınlık Dillerinin Kullanımı Konusunda Türkiye Nerede Duruyor?, *AÜHFD*, 59(1), 1-34.
- Ertan, E. (2017). Dil ve Güvenlik: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı'nın Azınlık Dili Politikası. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, 15(23), 297-316.

- Ersoy, E. (2006). *Dil hakları ve devletlerin dil politikaları: AB aday ülkeleri Bulgaristan ve Romanya örnekleri*, (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, SBE.
- Gökçen, S. (2003). ‘‘Bir milleti ‘dillendirmek’’, *Avrupa birliği sürecinde dil hakları*, (Ed: Ebru Uzpeder). Helsinki Yurttaşlar Derneği Yayını.
- Görgün, B. (2017). *Türkiye’de dil hakları: Çukurova bölgesi Arapça lehçesi örneği*. (Yüksek lisans Tezi). Çukurova Üniversitesi SBE.
- İmer, K. (1990). *Dil ve toplum*, Gündoğan Yayınları.
- İmer, K. (1998). *Türkiye’de dil planlaması: dil devrimi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kasımoğlu, A. (2012). Milliyetçilik ve dil: dil milliyetçiliğinin başarı ve başarısızlıkları. *Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3 (5).
- Koçak, M. (2010). *Çok kültürlülük açısından dil hakları*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi SBE.
- Koçak, M. (2013). *Çok-kültürlülük açısından dil hakları*. Liberta Yayınları.
- Köktaş, N. A. & Büyükbaş, H. (2015). BM kapsamında yapılan azınlık hakları düzenlemeleri. *Ardahan Üniversitesi İİBF Dergisi*, 1(2), 1-14.
- Kymlicka, W. & Patten, A. (2003). (ed.), *Language rights and political theory*. Oxford University Press.
- Mizrak, D. (2015). *Bir etnik çatışma çözüm yöntemi olarak özerklik*. (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi SBE.
- Orhan, S. (2017). Dil politikaları ve dil hakları üzerine teorik çerçeve, *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8(2), 331-362.
- Orhan, S. (2012). *Dil politikaları, dil hakları ve Türkiye’de uygulamaları*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Puzey, G. (2009). Opportunity or threat? The role of minority toponyms in the linguistic landscape. Scotland, *Edinburgh University Press*. 821-827.
- Ricento, T. (2006), (Ed.). *An introduction to language policy: theory and method*. Blackwell Publishing.
- Schiffman, H. (1996). *Linguistic culture and language policy*, NY: Routledge,
- Şirin, T. (2021). İnsan haklarının ve temel hakların korunması için sözleşme’nin Türkçe çevirisi sorunu. *Journal of Penal Law and Criminology*, 9(1), 1-64.
- Tacar, P. (1996). *Kültürel haklar dünyadaki uygulamalar ve Türkiye için bir model önerisi*. Gündoğan Yayınları.
- Turan, E. (2018). Üniter bir devlet olarak Finlandiya yerel yönetimleri. *Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 84-102.
- Türkçe sözlük* (2005). TDK Yayınları.
- Uzpeder, E. (2003). *Avrupa Birliği sürecinde dil hakları*. Helsinki Yurttaşlar Derneği.

Ludi, G. & Werlen, I. (2005). Recensement Fédéral De La Population 2000-Le Paysage Linguistique En Suisse, OFS Neuchâtel, <https://www.bfs.admin.ch/asset/fr/342098> adresinden İngilizce çeviriyle alınmıştır. (E.T: 15.04.2021)

Elektronik Kaynaklar

Avrupa Bölgesel ve Azınlık Dilleri Şartı, <http://www.bued.boun.edu.tr/turik.asp?id=65>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 12.09.2023)

Barış Antlaşması, (<https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-baris-antlasmasi-tam-metni/>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 23.07.2023)

Belçika Anayasası, www.constituteproject.org/constitution/Belgium_2014, (E.T: 05.06.2021)

Belçika'nın Siyasi Görünümü, <https://www.mfa.gov.tr/belcika-siyasi-gorunumu.tr.mfa>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 28.05.2021)

Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, ÇHDS, <https://www.unicef.org/turkiye/%C3%A7ocuk-haklar%C4%B1na-dair-s%C3%B6zle%C5%9Fme>, Adresinden Alınmıştır. (E.T:15.07.2023)

Dil Hakları Evrensel Bildirgesi, <http://www.bued.boun.edu.tr/turik.asp?id=55>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 15.04.2021)

Dünya Anadili Günü, <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2019/02/21/21-subat-dunya-anadil-gunu-turkiyede-39-dil-konusuluyor>. Adresinden Alınmıştır. (E.T: 25.05.2021)

Ethnologue TR, <https://www.ethnologue.com/country/TR/>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 24.07.2023)

Finlandiya Anayasası, https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 4.06.2021)

İsviçre Anayasası, https://www.constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 02.06.2021)

İsviçre'nin Dil Sınırları, <https://www.bbc.com/turkce/vert-tra-43572996#>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 02.07.2021)

Living Languages, <https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 22.05.2021)

Siyasi ve Medeni Haklar Uluslararası Sözleşmesi, <https://www.ihd.org.tr/sasve-medenhaklar-uluslararasi-slees/>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 7.07.2023)

Ulusal Azınlıklar Çerçeve Sözleşmesi ve Açıklayıcı Rapor, 1998, <chrome-extension://efaidnbnmnibpcajpcgicjlefindmkaj/https://rm.coe.int/16800c131f>, Adresinden Alınmıştır. (E.T: 7.07.2023)

GÖÇMEN KADINLARIN SOSYAL UYUM SÜREÇLERİNİN İNCELENMESİ

INVESTIGATION OF SOCIAL INTEGRATION PROCESS OF MIGRANT WOMEN

Ece KARA* Melek DÖNMEZ YAPUCUOĞLU** Funda ERYILMAZ BALLI***

Öz

Göçmen kadınlar, doğal düzen içerisindeki konumları ve üstlendikleri roller nedeniyle hem göçmenler hem de göç ettikleri yerlerdeki bireyler için sürece her açıdan uyum adına kritik paydaşlardır. Bu araştırmanın amacı Türkiye'deki göçmen kadınların sosyal uyum sürecinin incelenmesidir. Bu bağlamda nitel araştırma yöntemiyle tasarlanan bu çalışmada göçmen kadınların sosyal uyum süreçlerinde karşı karşıya kaldıkları risk faktörleri ve sahip oldukları koruyucu faktörlerin neler olduğu ele alınmıştır. Yapılan içerik analizi sonucunda göçmen kadınların göç etme sebepleri, sahip oldukları risk faktörleri ve koruyucu faktörler, temalar olarak ve bu temaları oluşturan kodlar tespit edilmiştir. Araştırma göçmenlerin göç ve sonrasında yaşadıklarına dair somut veriler ortaya koyması, sosyal uyum süreci açısından sahip oldukları risklerin ve koruyucu faktörlerin belirlenerek risk faktörlerinin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla koruyucu faktörlerin güçlendirilmesi açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelime: Göç, göçmen kadın, göç ve uyum, Türkiye'deki göçmen kadınlar, sosyal uyum

Abstract

Migrant women are critical stakeholders in terms of adaptation to the process in every aspect for both immigrants and individuals in the places they migrated, due to their position in the natural order and the roles they assume. The aim of this research is to examine the social adaptation process of migrant. In this context, in this study, designed with a qualitative research method, the risk factors that immigrant, women coming to Türkiye for different reasons face in the process of social adaptation, and what protective factors they have, were discussed. As a result of the content analysis, the themes of immigrant women's leaving the country, their risk factors and protective factors and the codes that make up these themes were determined. The research is important in terms of revealing concrete data about immigrants' lives during and after migration, determining the risks and protective factors they have in terms of social adaptation process, and strengthening protective factors in order to reduce the negative effects of risk factors.

Keywords: Migration, migrant woman, migration and adaptation, migrant women in Türkiye, social cohesion

* Dr. Öğretim Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, E-posta: ecekara@sdu.edu.tr , ORCID: 0000-0002-6427-9069

** Araştırma Görevlisi Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, E-posta: melekdonmez@sdu.edu.tr , ORCID: 0000-0002-9946-1397

*** Araştırma Görevlisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, E-posta: fundaballi@sdu.edu.tr , ORCID: 0000-0003-4703-3945

GİRİŞ

Dünyada farklı ülkelere bakıldığında ülkelerin ve insanların devamlı olarak bir değişim içerisinde olduğu görülmektedir. Bu değişim insanın neden olduğu küresel ısınma, hava kirliliği gibi nedenlerden olabildiği gibi, doğa olaylarından kaynaklanan sel, deprem, tsunami gibi fiziksel değişimleri de içermektedir. Fiziksel değişimlerin yanı sıra ülkelerde sosyal faktörlere bağlı olarak ekonomi, eğitim, ticaret, kültürel anlamda da değişim ve dönüşümler olabilmektedir. Sosyal faktörlere bağlı bu değişimin ve dönüşümlerin nedenlerinden birisi de göç olgusudur.

Küreselleşme ile yenilenen dünya düzeninde daha görünür olan ve pozitif ivme kazanan göç olgusu, önceleri daha çok kıtlık, iklimsel koşullar ve coğrafi nedenlere dayanırken yirminci yüzyılın ikinci yarısında daha çok iktisadi, siyasi, dini, kültürel ve eğitim gibi nedenlerden kaynaklanmaya başlamıştır (Eryılmaz Herdem, 2019, s.8). Günümüzde insanlar savaş, politik istikrarsızlık, işkence, etnik, dini çatışmalar, ekolojik krizler, yaşamı tehdit eden ekonomik gerileme gibi nedenlerle zorunlu olarak göç etmek durumunda kalabilmektedirler (Pronchev, Lyuimov vd., 2019, s. 14; Wood, 1994, s. 607). Göç bireylere çeşitli kayıp duyguları, engellenmeyi ve yaşanan kültür şokunu beraberinde getirmekte, göç edende kaygıya sebep olan travmatik bir yaşantı oluşturmakta ve insanın hayata olan uyumunu zorlaştıran beklenmedik yaşantılar olarak bireylerde çaresizlik hissi yaratmaktadır (Acartürk, 2016, s. 138; Herman 2007, s.255).

Toplumsal dönüşümün temel unsurlarından biri olan göç (Castles vd., 1998, s.17) olgusu göçmenler için, göç ettikleri yerlerde bazı sorunları ve aynı zamanda bazı fırsatları beraberinde getirmektedir. Bu sorunları ekonomik, sosyal ve kültürel, politik ve diğerler sorunlar şeklinde incelemek mümkündür (Özyakışır, 2013). Göçmenler, göç ettikleri konumlarda emek sömürsü ve zaman zaman çalışmanın karşılığında ücretin alınmaması, zorlu çalışma saatleri (Anderson, 2019, s.3), vatandaşlara standart olan ayrıcalık veya haklarından (tatil, hastalık izni, çalışma saatlerinin sınırı vb.) faydalanamama ve işçi haklarının sistematik olarak ihlali (Padilla, 2005, s.7), iş kazaları ve kolaylıkla işten çıkarılma (De Castro vd., 2006, s.250) gibi ekonomik problemlerle karşılaşabilmektedirler.

Göçmenlerin yaşadığı sosyal ve kültürel problemler incelendiğinde ise ötekileştirilme, dışlanma ve etiketlenme, sınır dışı ettirmeye yönelik tehditlere maruz kalma (Padilla, 2005, s.7), kültürel farklılıklara adapte olma konusunda zorlanma (Eres, 2016, s.65), ırkçılık ve yabancı düşmanlığı (Sayan, 2018, s.164) gibi durumlar yaşayabildikleri görülmektedir. Göçmenler için, ekonomik ve sosyal ve kültürel sorunlar kadar zorlayıcı diğer bir sorun

problem alanı da politik sorunlardır. Göç edilen ülkenin politik tutumu (Lee & Westwood, 1996, s.29), kurumlar arası koordinasyonun ve bilgi akışının sağlanamaması (Yılmaz & Günay, 2022, s.12), çok kültürlü politikalara odaklanılamaması ve yeterli kaynağın ayrılamaması (Eres, 2015, s.25) göç edenlerin ileriki yaşantılarında giderek büyüyen problemlere de neden olan politik sorunlar olarak literatürde yer almaktadır.

Alan yazın incelendiğine göçmenlerin sorun yaşadığı diğer alanlardan biri sağlık alanıdır. Gerek psikolojik gerekse fizyolojik sağlık problemleri (Beiser, 2005, s.30; Wu vd., 2010, s.696), sağlık sistemine dahil olmada sorun yaşama (Small vd., 2014, s.1), sağlık sisteminden yararlanma konusunda haklarını bilmeme (Winters vd., 2018, s.990) gibi durumlar göçmenler için, alışmaya çalıştıkları yeni düzen içerisinde önemli sorunlar teşkil edebilmektedir. Eğitim de tıpkı sağlık gibi göçmenlerin eğitim sisteme dahil olamaması ve eğitim düzeyinin düşük olması gibi nedenlerle göçmenlerin ciddi sorunlar yaşadığı konulardan biri olabilmektedir (Lee & Westwood, 1996, s.30). Göçle beraber gelen nüfus hareketliliği ile ortaya çıkan bu sorunlar bireylerin buldukları ortama uyum sağlamalarını güçleştirebilmektedir. Özellikle dezavantajlı grup olarak gösterilen hem kadın hem de göçmen olmak bu uyum problemleri ile başa çıkmada zorlukları ortaya çıkarmaktadır.

Cinsiyet farklılığında kadınların dezavantajlı grup olarak sayılması eskiye dayanan bir kanıdır. Eski Yunan'da oy hakkı verilmeyen, deliler ve kölelerle eş tutulan kadınlar (Dahl, 1996, s.1), Orta çağ Batı dünyasında alınıp satılabilen bir eşya muamelesi dahi görmüştür (Ersoy, 2009, s.216). Toplumsal yapının değişmesi, kültürel yapı ve algıların farklılaşması zaman içinde kadınlar lehine bazı olumlu gelişmelere neden olmuş olsa da günümüzde dahi kadın ve erkek arasında -adeta sınıfsal- bir ayrım devam etmektedir (Black & Brainerd, 2004, s.541; De Paola & Scoppa, 2015, s.162; Kuhn & Shen, 2013, s.288). Kadınlar eğitim, bilgiye erişim, şiddet, çalışma koşulları, taciz, gibi konularda hala dezavantajlı konumdadırlar (Loscocco vd., 1991, s.66; Ridgeway, 2001, s.639). İçinde bulunulan yüzyılda çok sayıda kadın sağlık, şiddet, iş, evlilik veya toplumsal baskılardan kaçmak için gerek aile üyeleriyle gerekse bireysel olarak göç sürecini yaşamak durumunda kalmıştır (Küçük, 2022). Yakın zamandaki araştırmalar dünya çapında zorla yerinden edilen 25 milyon göçmenin %70'ini kadınların oluşturduğu tahmininde bulunmaktadır (Karadağ Çaman & Bahar- Özvarış, 2010, s.6). Göç, geleneksel yaşam rutinleri ve toplumsal statüleri nedeniyle kadınları, erkeklere oranla, daha fazla etkilemekte ve dezavantajlı bir duruma düşürmektedir (Çakır, 2017, s.63). Kadın ve göçmen olmanın getirdiklerini aynı anda göğüslemek zorunda kalan kadınlar için göç olgusu, bu süreçte daha savunmasız kaldıklarından çifte yük anlamına gelmektedir (Karadağ Çaman & Bahar-

Özvarış, 2010, s.7). Kısacası yaşanan bu olumsuz tecrübeler bireyler için uyum sağlaması güç olabilmekteyken özellikle dezavantajlı gruplar içinde de yer alan kadın göçmenler için daha da zorlayıcı olabilmektedir (Mayer, 2003).

Özetle, alanyazında göç gibi travmatik yaşantılar geçirmenin ve göç sonrasında işsizlik, barınma sorunu gibi bahsedilen zorluklar yaşamının ruh sağlığına olumsuz yansımaları vurgulanmaktadır (Aragona vd., 2013, s.169; Teodorescu vd., 2013, s.3). Göç edilen çevrenin sosyo demografik özellikleri, yaşama biçimleri özellikle kadınlarda psikososyal açıdan sorunları daha da belirginleştirmektedir (Tuzcu & Ilgaz, 2015, s.59). Tüm bu nedenlerle bireylerin hem ruh sağlığını koruyabilmeleri hem de çevre ile iyi ilişkiler kurabilmeleri için sosyal uyum becerileri özellikle göç eden kadınlar açısından önem taşımaktadır (Başkak vd., 2005). Stresli yaşam olaylarına rağmen insanların hayatlarına devam edebilmeleri, bozulan dengelerinin yeniden düzenlenmesi, problemlerine akılcı şekilde yaklaşabilmeleri hem ruhsal hem de bedensel iyi oluş açısından önem taşımaktadır (Esen Aktay, 2010). İnsan davranışını anlamaya ve açıklamaya odaklanan psikoloji bilimi özellikle son yıllarda Pozitif Psikolojiyle birlikte insanların içinde var olan potansiyellerini, ortaya çıkarmaya, kişisel ve çevresel desteklerini fark etmelerine, güçlü yanlarını vurgulamaya odaklanmıştır (Csikszentmihalyi, 2009, s.205). Bu bağlamda insanların yaşamları boyunca karşı karşıya kaldıkları savaş, afet, göç, kayıp gibi travmatik konularla ilgili baş etme becerileri kazanmalarına, hayatlarına devam edebilme yeteneklerine yönelik yapılan çalışmalar önem kazanmıştır.

Göçmen kadınların Türkiye'deki varlıklarının oldukça fazla olduğu göz önünde bulundurulduğunda böyle bir yoğunluğun genel düzen içindeki yaşantılarının yansımalarının önemi yadsınamayacak kadar büyük olması olasıdır. Bu kadınların göç ve sonrasındaki yaşantılarına dair ortaya konacak somut veriler konuya yönelik ihtiyaçların belirlenmesi, sahip oldukları risk ve koruyucu faktörlerin belirlenerek risk faktörlerinin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla koruyucu faktörlerin güçlendirilmesi açısından önem arz etmektedir. Alan yazında kadın göçmenlerle ilgili yapılan araştırmaların çoğu Suriye'den gelen göçmenlerin istihdam durumlarını, çalışma deneyimlerini, ruh sağlığı ve kültürel uyumlarını incelemiştir (Çakır, 2017; İnanç, 2021; Sağır, 2018). Bu araştırma kapsamında ise farklı ülkelerden göç eden katılımcı grubun sosyal uyumları incelenmiş ve diğer araştırmalardan farklı olarak sosyal uyum sürecinde sahip oldukları kaynaklar da ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu sayede göçmen kadınların sahip oldukları risk faktörlerinin azaltılarak koruyucu faktörlerin güçlendirilmesinin sosyal uyum süreçleri üzerindeki etkisi konusunda yeni çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda araştırmanın konu kapsamı içerisinde; Göçmen kadınların

ülkelerinden ayrılma sebepleri nelerdir? Göçmen kadınların sosyal uyum süreçlerini kolaylaştıran ya da zorlaştıran, sahip oldukları koruyucu ve risk faktörleri nelerdir? gibi sorulara cevap aranmıştır.

1. Yöntem

Araştırma, göçmen kadınların sosyal uyumlarına yönelik yaşantılarının incelenmesi amacıyla nitel araştırma yaklaşımı kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, bir konu, olay ya da olgununun derinlemesine analiz edilmesine olanak sağlamaktadır (Creswell, 2007, s.7; Silverman, 2018, s.5). Yıldırım & Şimşek (2013, s.41), nitel araştırmaların herhangi bir olguyu, kişilerin bakış açılarından görebilmeyi ve bu bağlamda var olan sosyal yapıyı, süreci ortaya koymayı sağladığını belirtmektedirler. Bu araştırma kapsamında verilerin analizi nitel araştırma desenlerinden desenlerinden fenomenoloji (olgubilim) gerçekleştirilmiştir. Fenomenoloji, bir olguya ilişkin farkında olduğumuz ancak ayrıntılı bilgi sahibi olmadığımız konularda kişilerin deneyim, algı, yönelimlerinin neler olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır (Creswell, 2015, s.30). Fenomenoloji (olgubilim) araştırmalarında veri kaynakları, araştırma konusunun odaklandığı durumu yaşayan ve bu durumu dışa yansıtabilecek birey ve gruplardan oluşmaktadır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s.78). Bu bağlamda bu araştırma kapsamında göçmen kadınların kendi deneyimleri, araştırmaya katılan yönetici ve öğretmenlerin göçmen kadınların sosyal uyumu hakkında algıları doğrultusunda, göçmen kadınların sosyal uyumlarını kolaylaştıran ve zorlaştıran etmenlerin neler olduğu incelenmiştir.

1.1. Araştırma grubu

Araştırma grubunu Halk Eğitim Merkezi yöneticisi, Halk Eğitim Merkezinde görev yapan 2 öğretmen ve kurslara devam eden 3 göçmen kadın olmak üzere araştırmaya katılmaya gönüllü olan toplam 6 katılımcı oluşturmaktadır. Araştırma grubunu, Halk Eğitim Merkezinde kursa kayıtlı 10 göçmen kadın arasından kursa sürekli devam eden, Türkçe ve/veya İngilizce konuşan ve anlayabilen, ayrıca araştırmaya katılmaya gönüllü olan, Suudi Arabistan, İran ve Somali'den gelen 3 göçmen kadın oluşturmaktadır. Ayrıca veri kaynağını çeşitlendirmek amacıyla, göçmen kadınların uyum süreçleri hakkında süreci takip eden 1 yönetici ve göçmen kadınların sürekli olarak derslerine giren 2 öğretmen de araştırma grubuna dahil edilmiştir. Yönetici ve öğretmenlerin araştırma grubuna dahil edilmesinin sebebi veri çeşitliliğini sağlamak, göçmen kadınların sosyal uyum süreçlerine ve sosyal ihtiyaçlarına hakim olmaları nedeniyle veri kaynağını güçlendirmektir. Böylece görüşmeler esnasında dil sorunu ya da göçmen kadınlar tarafından detaylı ifade edilemeyen yaşantılar nedeniyle eksik kalma ihtimali olan verileri tamamlamak amaçlanmıştır. Bu bağlamda, kursa sürekli devam eden ve Türkçe/İngilizce

konuşup anlayabilen katılımcılar arasından araştırma konusu kapsamında en çok kim veya kimlerle görüşme yapılabileceği sorusu yönetici ve öğretmenlere yöneltilerek amaçlı ve kartopu örneklem yöntemi ile katılımcı gruba ulaşılmıştır (Patton, 1987; aktaran Yıldırım & Şimşek, 2013, s.139). Araştırma grubunda göçmen kadınlara ulaşmada Türkçe/İngilizce konuşup anlayabilen katılımcıların dışında kalan göçmenler dil sorunu ve kendi dillerinde tercüman eksikliği nedeniyle araştırma grubuna dahil edilememiştir.

1.2. Veri toplama araçları

Araştırmanın amacı kapsamında verilerin toplanması için katılımcılarla yapılan görüşmelerde yarı yapılandırılmış görüşme formları kullanılmıştır. Bu görüşmelerde araştırmacılar tarafından açık uçlu sorular yarı yapılandırılmış görüşme formu yaklaşımıyla hazırlanmış ve daha sonra bu sorular için uzman görüşü alınmıştır. Uzman görüşünden sonra görüşme formuna son hali verilmiş ve hazırlanan açık uçlu sorular araştırmacılar tarafından katılımcılara yöneltilmiştir. Görüşmede müdür/yönetici ve öğretmenlere yöneltilen sorular şu şekildedir: Kursa katılan göçmen kadınlar ne gibi problemler yaşıyorlar? Bu sorunlarla nasıl başa çıkıyorlar? göçmen kadınlara yöneltilen sorular: Yaşadığınız çevredeki olumlu ve olumsuz deneyimleriniz neler? Olumsuz durumlarla başa çıkmayı kolaylaştıran faktörler neler?

1.3. Veri toplama süreci

Veri toplama sürecinden önce İl Millî Eğitim Müdürlüğü (18.05.2022 tarihli ve 302.088.01-49928511 sayılı karar) ve üniversite Etik Kurulundan (28.03.2022 tarihli ve 119/8 sayılı karar) araştırma izni alınmıştır. Araştırma izinleri tamamlandıktan sonra her bir katılımcıyla uygun bir gün ve saat belirlenerek randevular oluşturulmuştur. Araştırmacılar tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formlarındaki sorular katılımcılara yöneltilmiştir. Katılımcılarla yapılan görüşmeler göçmen kadınların dili kullanım ve anlamadaki yeterliklerine bağlı olarak ortalama 11 ile 30 dakika arasında sürmüştür, görüşme esnasında elde edilen cevaplar katılımcıların izni alınarak ses kayıt cihazına kaydedilmiştir.

1.4. Verilerin analizi

Araştırmada görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizi yapılarak değerlendirilmiştir. İçerik analizinde temel amaç, katılımcılardan elde edilen verileri açıklayan kavramlara, ilişki ağlarına ulaşmaktır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s.259). Bu bağlamda verilerin analizine geçmeden önce, katılımcılarla bireysel görüşmeler yapılarak yapılan görüşmeler MS Word'e aktarılmıştır. Katılımcılarla yapılan bireysel görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizi ile çözümlenmiştir. Bu süreçte, katılımcıların kimlik bilgileri güvenlik açısından kaldırılarak Y

(yönetici); Ö (öğretmen) ve G (göçmen) olmak üzere kodlanmıştır. İçerik analizinde görüşme yoluyla elde edilen veriler, dört aşamada analiz edilmiştir: (1) verilerin kodlanması, (2) kod, kategori ve temaların bulunması, (3) kod, kategori ve temaların düzenlenmesi ile (4) bulguların tanımlanması ve yorumlanması (Miles & Huberman, 1994, s.50). İlk olarak araştırmacılar tarafından elde edilen ham veriler tek tek okunarak katılımcıların cümlelerinde öne çıkan ifade ve kavramlar bir araya getirilmiş ve kodlanmıştır. İkinci aşamada katılımcıların ifadelerine ilişkin oluşturulan kodlar, ortak ifadeler ve birbiriyle ilişki örüntüleri göz önünde bulundurularak ilk aşamada tekrar eden kodlara ilişkin temalar oluşturulmuştur. Üçüncü aşamada veriler araştırmacılar tarafından ayrı ayrı kontrol edilmiş ve derinlemesine incelenerek kod ve temalara göre düzenlenmiştir. Dördüncü aşamada ise araştırmacılar tarafından oluşturulan kod listesi, temalar ve alt temaların içerik olarak anlaşılabilirliği değerlendirildikten sonra, kod, tema ve alt temalar gözden geçirilerek analiz edilmiş ve elde edilen bulgulara ilişkin incelenen olgu yorumlanmıştır. Araştırma kapsamında verilerin analizi için MAXQDA 20 nitel veri analizi programı kullanılmıştır.

Ayrıca, araştırmada iç geçerliği (inandırıcılığı) sağlamak üzere, çeşitleme (triangulation) yöntemine başvurulmuştur (Creswell, 2007, s.48; Yıldırım & Şimşek, 2013, s.291). Bu bağlamda araştırmada araştırılan olgunun farklı yönlerini öğrenebilmek için veri kaynakları çeşitlendirilmiş, farklı özelliklere sahip olan katılımcılarla (yönetici, öğretmen ve göçmen kadınlar) konuya ilişkin farklı algıları ortaya koyulması amaçlanmıştır. Araştırmanın dış geçerliğini (aktarılabiliğini) sağlamak için ise, ayrıntılı betimleme ve amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır (Yıldırım & Şimşek, 2013, s.292). Bu bağlamda, araştırmanın katılımcılarını belirleme ve takip edilen işlem yolu ayrıntılı bir şekilde betimlenmiş, araştırma grubu ise Halk Eğitim Merkezinde kursa devam eden, Türkçe/İngilizce konuşan ve anlayabilen göçmen kadınlar olmak üzere amaçlı örnekleme şeklinde belirlenmiştir. Türkçe ve İngilizce konuşup anlayabilen göçmen kadınlarla görüşmeler araştırmacılar tarafından yapılmış, tercümana ihtiyaç duyulmamıştır. Ayrıca, bulguların yazımında katılımcılara ait doğrudan alıntılara yer verilmiştir. Son olarak araştırmada güvenilirliği (teyit edilebilirliği) sağlamak için ise, bir uzman incelemesine başvurularak araştırmada kullanılan görüşme formu ve verilerin analizi kısmının uygunluğu ve anlaşılabilirliği değerlendirilmiştir.

2. Bulgular

Araştırmanın temel amacı göçmen kadınların sosyal uyumlarına yönelik yaşantılarının incelenmesidir. Bu bağlamda nitel bir çalışma olarak yapılandırılan bu araştırmanın verileri Halk Eğitim Merkezi yöneticisi, öğretmenleri ve kursa devam eden göçmen kadınlardan

görüşme yoluyla toplanmıştır. Araştırmanın bulguları, görüşme verilerinin içerik analizi yoluyla analiz edilmesi sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Araştırmada katılımcılar yönetici (Y), öğretmen (Ö1, Ö2), göçmen (G1, G2, G3) şeklinde kodlanmıştır. Verilerin analizi sonucunda göç etme sebepleri, risk faktörleri ve koruyucu faktörler olmak üzere üç adet tema bulunmuştur. Araştırmanın bulguları, her bir temanın altındaki alt tema ve kodlar ile ilgili alıntılarının açıklanmasıyla sunulmuştur. Katılımcıların ifadeleri arasından, sıklıkla tekrarlanan, en kapsayıcı ve çarpıcı olan ifadeler arasından seçilmiştir. Analiz edilen verilerden elde edilen sonuçlar ve temalardan elde edilen alt tema ve kodlar Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Araştırmada Elde Edilen Temalara Yönelik Veriler

Tema	Alt Tema	Kod	f	Katılımcı
Göç etme sebepleri	Rejim		4	Ö1, Ö2, Y1, G1
	Sağlık problemleri		3	Ö1, Ö2,
	İç savaş		3	Y1, G1, G3
	Eğitim		2	Ö1, G2
	Yoksulluk		2	Y1, G3
Risk faktörleri	Bireysel sorunlar	Ekonomik sorunlar	8	Ö1, Y1, G1, G2, G3
		Dil ve iletişim sorunları	4	Ö1, Y1, G1
		Uyumsuz yaşam koşulları	2	Ö1, Y1
		Fazla talepkar olma	1	Y1
		Güven problemi	1	Y1
	Kurumsal Sorunlar	İşleyişe yönelik sorunlar	4	G1, G2
		Sağlık hizmetinden yararlanamama	2	Ö2, G2
		Çalışma	2	Ö1, Ö2
		İşleyişe yabancılaşma	1	Y1
		Toplumsal sorunlar	Toplumsal tepki	5
		Topluma karışamama	3	G3, Ö1, Y1
		Güvenlik	1	G1
	İyi niyeti suiistimal etme	1	Y1	
Koruyucu faktörler	Toplumsal katkı	Sosyal	2	G1, G3
		Ekonomik	1	G1
	Dil eğitimi		2	Ö1, Y1
	Okuma yazma eğitimi		1	Y1
	Sosyal uyum eğitimleri		1	Y1

2.1. Göç etme sebepleri

Bu tema altında katılımcıların, göçmen kadınların ülkelerinden ayrılma sebepleri hakkındaki düşünceleri, deneyimleri, algıları bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu temadaki kodlara göre, katılımcılar rejim, sağlık problemleri, iç savaş, eğitim, yoksulluk gibi nedenlerle ülkeden

ayrıldıklarını belirtmişlerdir. Bu alt temalara ilişkin katılımcıların ifadeleri şu şekildedir; “Üniversite okumak için gelen var. Kaliteli bir eğitim almak için buradalar (Ö1).”

“Daha çok hastalık için geliyorlar. Hastalarının başında bekleyenler var. Ameliyat olan var (Ö2).”

“İç savaştan kaçıp geliyorlar. Bazıları yoksulluktan geliyor (Y1).”

“Bizim ülkede sıkıntılarımız var. Başka görüşe izin yok. Gençler çok zorlanıyorlar. Başka görüşleri olduğunda kabul edilmiyor. Biz oğlumla geldik. Oğlum 6 senedir burada. Kızım kaldı orada kocasıyla çocuğuyla (G1).”,

“Yoksul oldukları için gelen var. Çalışmak isteyen, iş arayanlar var (Y3).”

2.2. Risk faktörleri

Bu tema kapsamında ise göçmen kadınların yaşadıkları sorunlara ilişkin deneyim, gözlem ve görüşleri yer almaktadır. Bu temalar arasında bireysel, toplumsal ve kurumsal olarak üç alt temada incelenmiştir. Bu alt temalara bağlı kodlar ve katılımcıların ifadeleri şu şekildedir;

Bireysel risk faktörlerine ilişkin olarak ortaya çıkan kodlar; ekonomik sorunlar, dil ve iletişim sorunları, uygunsuz yaşam koşulları, fazla talepkar olma, güven problemi olarak bulunmuştur. Bu kodlarda katılımcılara ait ifadeler şu şekildedir,

“Benim geldiğim yerde evim vardı, bahçem vardı her şeyim gitti. Burada rahatsız diyolar ama rahat değiliz. Maddi destek yok, yiyecek içecek yok, oğlum çalışıyor bazen parasını alabiliyor bazen alamıyor. Bazılarının maddi desteği var ama parası olmayan da çok yani (G2).”

“Bazılarının maddi desteği var ama kimisi alamıyor destek. Bazı kesimin gelirleri yok. Onlar zorlanıyorlar baya (Ö1).”

“Türkçe bilen de var bilmeyen de. Ama kursa ilk geldiklerinde biz çok zorlanıyorduk. Tercümanlara telefon ediyorduk. Onlar bizi anlamıyordu biz de onları anlamıyorduk (Ö1).”,

“Mesela hastaneye gidiyoruz tercüman olmuyor. Doktorla konuşuyorum. Bana bir şey söylemiyor. Ben neyim var diye soruyorum o bana anlatamıyor. Başka doktora gidiyorum o bir şeyin yok diyor. Ama benim sağlık sorunlarım var. Anlaşamıyoruz birbirimizle (G1).”

“Kaldıkları, barındıkları yerler genelde metruk binalar, ucuza kalınabilen, birçoğu sobalı ama sağlık açısından uygun olmayan yerler oluyor (Y1).”

“Benim gördüğüm bir kısmının da yardım noktasında sınırı yok. Ne kadar verirsene dahasını talep edebiliyorlar. Beklentileri hep artabiliyor. Kimisi lüksten vazgeçmiyor. İşe gireyim, çalışayım diyeni de var tabi (Y1).”,

“Kendi içinde yaşadıkları sorunları bize çok yansıtmıyorlar. Çünkü buradaki insanlara güven duyma konusunda da sorunlar yaşıyorlar. Daha çok onlardan yetkili birimlerle irtibat kuruyorlar (Y1).”

Kurumsal risk faktörü olarak katılımcıların ifadelerine ilişkin kodlar, işleyişe yönelik sorunlar, sağlık hizmetinden yararlanamama, çalışma, işleyişe yabancılık olarak bulunmuştur. Bu kodlara ilişkin katılımcıların ifadeleri şu şekildedir;

“Bizim bir şeye ihtiyacımız olduğunda mesela muhtara gidiyoruz. Yardım için muhtar yok diyor belediyeye sormanız gerekir diyor, belediyeye gidiyoruz muhtara gönderiyorlar. Biz işimizi çözmek için nereye gideceğimizi bilmiyoruz (G2).”

“Benim geldiğim ülkede sigortam vardı. Hastaneye gidiyordum. Ama burada sigortam yok. Hastaneye gidiyorum çok para tutuyor. Gelirim, maddi yardımım yok (G2).”

“Zor şartlar altındalar. Çalışma izinleri yok. Çalışırlarsa kaçak çalışıyorlar. Onda da bazen paralarını alabiliyorlar bazen alamıyorlar (Ö2).”

“Çoğu bilgi sahibi değil. Mesela hastaneye nasıl müracaat edecekler, devlet dairelerine nasıl gidecekler, neyi nerede çözecekler gibi konularda desteğe ihtiyaç duyuyorlar (Y1).”

Toplumsal sorunlara ilişkin risk faktörü olarak öne çıkan kodlar ise, toplumsal tepki, topluma karışamama, güvenlik, iyi niyeti suiistimal etme olarak bulunmuştur. Bu kodlara ilişkin katılımcı ifadeleri ise şu şekildedir.

“Hepsi birbiriyle aynı değil tabi. Toplumun bir tepkisi de var. Bazen olaylara karışanlar oluyor içlerinde. Polise yansıyan olaylar oluyor. O nedenle halk da biraz uzak durabiliyor. Halk yardımcı olmak istiyor ama onların da çaba sarf etmesi önemli diyorlar. Sen çaba göstereceksin karşıdaki de sana yardım edecek (Y1).”

“Bazen konuşmuyorlar bizimle. Mesela komşular. Selam veriyoruz cevap vermiyorlar. Dışarıda hiç komşum yok benim. Yine göçmen olanlarla konuşuyoruz onlar olmasa ben burada sinir hastası olurum. Onların dışında sadece bir tane komşum var bir tek onunla konuşuyorum, selamlaşıyorum. Diğerleri böyle izliyor hiç cevap vermiyorlar (G1).”

“Sıkıntılarının ne olduğunu sorarız mesela. Bir şeye mi ihtiyacınız var diye, oturup anlatmazlar. Zaten sıkıntılarını pek belli etmiyorlar. Kendi aralarında çözmeye çalışıyorlar genelde. Bizden ya da kendileri dışında başkasından yardım istemez, yaşantılarını paylaşmazlar (Ö1).”

“Oğlum çalışıyor burada. Ama parasını vermiyorlar, tehdit etmişler. Can güvenliği yok. Ben o yüzden çok üzülüyorum, korkuyorum başına bir şey gelecek diye (G1).”

“Yardımlar yapılıyor, kaydı olmadığında bu yardımların aynı kişi birden fazla geliyor. 5 koli veriyorsun 10 koli istiyor. Bu sefer gerçekten ihtiyacı olana yardım edilemiyor. Ya da aslında

çalışabilir, izni var diyelim ki ama kolay yolu seçiyor çalışmak yerine hiçbir şey yapmadan sürekli talep ediyor (Y1).”

2.3. Koruyucu faktörler

Bu tema, göçmen kadınların sahip olduğu olumlu deneyimler/faktörlerle ilgili yaşantıları, deneyimleri ve gözlemlerini içermektedir. Bu faktörler altında toplumun göçmenlere sunduğu sosyal ve ekonomik desteğin yanı sıra, geldikleri ülkede kendilerine sunulan, yaşamlarını kolaylaştırıcı bazı uygulamalar yer almaktadır. Bu temaya ilişkin ulaşılan alt temalar (kategoriler) toplumsal katkı, dil eğitimi, okuma yazma eğitimi, sosyal uyum eğitimleri şeklindedir. Bu alt temalara ilişkin katılımcılara ait ifadeler ise şu şekildedir:

“Kurslar bize çok iyi geliyor. Kursa gelmeseydim ben hasta olurudum. Buraya geliyorum hocalarıma yardım ediyorum. Sosyalleşiyorum. Kursa gelenlerle, hocalarla sohbet ediyorum (G3).”

“Arada yardım ediyor hocalar. Mesela birimizin bir şeye ihtiyacı olduğunda onlara söylüyoruz. Yardım etmek isteyenler olursa onlar da kıyafet falan getiriyorlar örneğin (G1).”

“Bir kısmı Türkçeyi öğrenmeye çalışıyor. Bizim yabancılar için Türkçe programlarımız var. Seviye bir seviye iki diye. Bazısı bu programlara geliyor. Çoğunluğu burada Türkçeyi öğrenmeye çalışıyor. Sosyal uyum programları var. Hangi ihtiyaçlarında hangi kuruma başvurmaları gerekiyor mesela (Y1).”

TARTIŞMAVE SONUÇ

Göçmen kadınların sosyal uyumlarına yönelik yaşantılarının incelendiği bu çalışmada bir halk eğitim merkezinde çalışan yönetici, iki öğretmen ve kurslarda eğitim gören üç göçmen kadın ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Çalışma sürecinde elde edilen verilerin analiz edilmesi ile temalar, alt temalar ve kodlar elde edilmiştir. Bu temalar göç etme sebepleri, koruyucu faktörler ve risk faktörleri olarak üç başlık altında toplanmıştır. Bu temalar bağlamında alt tema ve kodlar oluşturulmuştur.

Göç genel anlamda oldukça geniş bir kavram olarak ele alınmalıdır. Göç etmenin çeşitli sebepleri vardır. Alanyazın incelendiğinde, göçü doğuran çeşitli sebeplerin olduğu açıktır. Günay vd. (2017, s.39) dünya üzerinde göçü gerektiren durumları; iş bulma veya ekonomik iyileşme gibi sosyo-ekonomik sebepler, rejim değişiklikleri, siyasi sorunlar veya mübadele gibi siyasal ve kültürel sebepler, iç savaş ve güvenlik sorunu gibi güvenlik sebepleri ve depremler, iklim değişiklikleri gibi doğal sebepler olarak sıralamaktadırlar. Araştırmanın sonuçları, ülkelerinden göç eden kadınların ülkelerindeki siyasal rejim, kendilerinin veya ailelerinin

yaşadığı sağlık problemleri, ülkelerindeki iç savaş, yoksulluk veya eğitim almak gibi çeşitli sebeplerle ülkelerini göç ettiklerini ortaya koymuştur. Köroğlu & Dural (2020, s.12) tarafından Suriyeli kadınların Türkiye'ye göç etme sebeplerini ülkelerindeki savaş ve zorlu yaşam koşulları nedenleri olduğu belirtilmiştir. Aynı şekilde, bu çalışmanın sonuçları Türkiye'ye göç eden kadınların özellikle ülkelerinin bulunduğu iç savaş veya rejim sorunları nedeni ile göç ettiklerini vurgulamıştır. Kadınların göç etme sebeplerinin savaş, rejim sorunları veya diğer sorunların yanı sıra iyi bir eğitim alma, daha iyi bir iş veya daha iyi yaşam koşulları oluşturma olarak belirtilmiştir (Topak & Çamur, 2022, s.76). Bu bağlamdan bakıldığında, bu çalışmanın sonuçları ülkelerinden göç eden kadınların daha iyi bir eğitim alma veya Türkiye'deki sağlık olanaklarından yararlanma olduğu ortaya konulmuştur. Göç etme sebepleri kapsamında çalışmanın sonuçları alan yazında belirtilen göç etme sebepleri ile örtüştüğü görülmektedir. Ayrıca göç etme sebepleri, araştırmanın temel konusu olan sosyal uyum ile ilişkilendirilecek olursa; bu süreci neden-sonuç ilişkisi içerisinde açıklamak gerekmektedir. Alan yazında göç, yer değiştirme eylemiyle varılan yere uyum sağlama ile tamamlanan bir sürecin tamamı olarak tanımlanmıştır (Akıncı vd., 2015, s.67). Göç olgusu içinde bulunulan durumlara göre farklılık göstermektedir. Örneğin, kişinin başkasının ya da bir otoritenin etkisi altında kalmadan kendi kararıyla yer değiştirmesi olan “isteğe bağlı göç” ya da kişinin savaş, doğal afet gibi nedenlerden kaynaklı yer değiştirmek zorunda kaldığı “zorunlu göçler” buna örnek gösterilebilir. Tüm bu sebeplerin sonunda, göçün tamamlanabilmesi ve uyum sağlanabilmesinin, göç etme sebeplerine bağlı olarak farklılık gösterebileceği düşünülmektedir. Göçün işlevselliğinden bahsedebilmek için bu insan davranışının sonucunda bir uyum sürecinin gerçekleşmesi beklenmektedir. Uyum sağlanmadığı takdirde bireyler yeniden yer değiştirme isteği içine girecek ve göç eylemi tamamlanmamış olacaktır (Çakır, 2011). Bu nedenle göçmenlerin, göç etme davranışlarını şekillendiren sebeplerden birinin de neden ve ne şekilde göç edildiği konusu olduğu düşünülmektedir. Bu çalışmada katılımcıların çoğunun savaş ve rejim gibi zorunlu sebeplerle ülkelerinden göç ettikleri görülmektedir. Sahip oldukları risk faktörleri incelendiğinde ise ekonomik sebepler, dil problemleri ve toplumsal tepkinin çoğunluk olduğu görülmektedir. Tüm bu bulgular ışığında değerlendirilecek olursa ekonomik sıkıntılar, dil problemi, düşük yaşam standardı altında yapılan zorunlu göçlerin, göçmen kadınların sosyal uyumlarını daha da zorlaştırdığını düşündürmektedir.

Araştırma bulgularında, edilen görüşmeler sonucunda, göç eden kadınların buldukları ülkede ifade ettikleri koruyucu faktörler ve göçmen kadınların sosyal uyumlarını zorlaştırdığı düşünülen risk faktörleri ortaya konulmuştur. Risk faktörleri temasında bireysel sorunlar, kurumsal

sorunlar ve toplumsal sorunlar olarak belirtilmiştir. Risk faktörlerini yaratan bireysel sorunlar; ekonomik sorunlar, dil ve iletişim sorunları, uygunsuz yaşam koşulları, fazla talepkar olma ve güven problemi olarak sıralanmıştır. Göçmen kadınlar tarafından sosyal uyumlarını zorlaştıran bireysel sorunların başında ekonomik ve dil ve iletişim sorunları olduğu ifade edilmiştir. Alanyazında, aynı şekilde Türkiye’de göç eden bireylerin sosyal uyumlarını zorlaştıran sorunların dil konusundaki güçlüklerden dolayı ilişki kurmada zorlanma ve ekonomik problemler olduğu belirtilmiştir (Buz, 2009, s.47). Bunların yanı sıra, göç eden kadınların geldikleri ülkede barınma yeri gibi uygunsuz yaşam koşullarıyla karşılaşma ve güvenlik problemleri yaşama gibi sorunlar olduğu ortaya çıkarılmıştır. Yalçın (2015, s.52) Türkiye’de çalışan göçmen kadınların güvenlik sorunları bulunduğunu ve barındıkları evlerin yeterince güvenli olmaması gibi sorunlarının bulunduğu belirtilmiştir.

Türkiye’deki göçmen kadınların, yukarıda bahsedilen bireysel sorunların yanında Türkiye’nin kurumsal işleyişinden kaynaklanan ve sosyal uyum süreçlerini zorlaştıran risk faktörleri de bulunmaktadır. Araştırmanın sonuçlarında risk faktörleri olarak belirtilen kurumsal sorunlar; işleyişe yönelik sorunlar, sağlık hizmetlerinden yararlanamama, çalışma ve işleyişe yabancılık olarak sıralanmıştır. Türkiye’ye göçmen olarak gelen kadınların kurumsal sorunlar olarak ifade ettikleri bu sorunlar alanyazında vurgulanmıştır. Göçmen kadınların yaşadıkları sorunların başında ülkedeki kurumsal işleyişe hâkim olmamaları ve kurumsal işleyiş sürecini bilmemeleri gibi nedenlerle sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlerden yararlanamadıklarını ya da yararlanmada zorluk çekmektedirler (Coşkun ve Yılmaz, 2018, s. 290). Aynı şekilde, Ceneci & Nazik (2018, s. 295) Türkiye’de göçmen kadınların özellikle sağlık hizmetlerinden yararlanabilmeleri için verilen hizmetlerin ve bu sürecin işleyişi hakkında bilgi sahibi olmaları ve kayıtlı olmalarının önemli olduğu belirtilmiştir. Kurumsal olarak ifade edilen bir diğer problem ise çalışma süreçlerinde karşılaşılan problemlerdir. Yıldırımalp & İslamoğlu (2016, s.11) göçmen kadınların ülkedeki çalışma hayatı içerisinde özellikle kayıtsız işçilik veya ev işlerinde yer aldıklarını belirtmişlerdir. Alanyazında belirtildiği gibi, araştırmanın sonuçları göçmen kadınların iş bulma ve çalışma hayatlarının sosyal yaşamlarında bir sorun oluşturduğunu ve kayıtsız çalışmak zorunda kalmaları sebebi ile problemler yaşadıkları ortaya konulmuştur.

Araştırmanın sonuçları, risk faktörleri teması kapsamında ortaya konulan bir diğer alt tema ise toplumsal sorunlardır. Toplumsal sorunlar olarak; toplumsal tepki, topluma karışamama, güvenlik ve iyi niyeti suiistimal etme olarak ortaya çıkarılmıştır. İlgili literatür incelendiğinde, toplumsal sorunlar bağlamında çeşitli sorunlar olduğu belirtilmiştir. Bunlardan biri, bu

çalışmanın sonuçlarından da görülebileceği üzere, Barın (2015, s.24) tarafından Türkiye'deki göçmen kadınların yaşamlarını ve sosyal uyumlarını zorlaştıran nedenlerden birinin karşılaştıkları toplumsal ayrıcalık ve güven sorunları olarak belirtilmiştir. Aynı şekilde, Granville-Chapman, vd. (2004) göçmen kadınlar özellikle kendilerine gösterilecek toplumsal tepkiden korkmaları ve kendilerine adil davranılacağına dair güven duymamaları gibi sebeplerle yeterince toplumun içerisinde yer alamadıklarını söylemişlerdir. Bunlara ek olarak, Saçan vd. (2017, s.32) tarafından yapılan bir çalışmada, vatandaşların Türkiye'ye göçmenlerin gelmesine yönelik bakış açılarının olumsuz olduğunu ve bu insanlara yardım dilmesinin gerektiğini düşünürken diğer taraftan bazı konulardan endişeli oldukları ortaya konulmuştur. Tüm bu risk faktörlerinin, göçmenlerin sosyal uyumlarını zorlaştıran etmenler olduğu görülmektedir. Bu durum alan yazında da desteklenmiştir. Örneğin Masgoret & Ward (2006, s.62), göçmen bireylerin aynı dilde konuşmalarının ya da anlaşılabilirliğin etkileşim ve iletişimi kuvvetlendirdiğini, iş ve eğitim gibi alanlarda uyum açısından büyük önem taşıdığını belirtmişlerdir.

Türkiye'de bulunan göçmen veya mülteci kadınlar üzerine yapılan araştırmalarda yukarıda ifade edilen risk faktörleri kapsamında ortaya konulan sorunların yanı sıra bu kadınların sosyal uyumunu kolaylaştıran çeşitli etmenler de bulunmaktadır. Araştırma sonuçları, göç eden kadınların toplumsal katkı, dil eğitimi, okuma yazma eğitimi ve sosyal uyum eğitimi olmak üzere koruyucu faktörler ortaya koymuştur. Göçmen kadınların göç ettikleri ülke veya şehirde yaşamlarını kolaylaştıran toplumsal katkı alt teması kapsamında sosyal ve ekonomik faktörler bulunmaktadır. Çağlayan (2006, s.86) göçmen kadınların toplumda sosyal uyumlarını kolaylaştıran faktörler arasında yardımlaşma ve dayanışma olduğunu vurgulamıştır. Aynı şekilde, Barın (2015, s.41) Suriye'den göç eden kadınların sosyo-ekonomik durumlarının değişken olduğunu, ekonomik sorunları olan göçmen kadınların yanı sıra geldikleri ülkeden getirdikleri yatırımlar ile kendilerine iyi evler alıp yaşayan kadınlar olduğunu belirtmiştir. Bu bakımdan, çalışmanın verileri koruyucu faktörler bağlamında sosyal ve ekonomik sebepler alanyazında belirtilen sebeplerle paralellik göstermektedir.

Araştırmada, göç eden kadınlar için korucuyu faktörler temasında diğer alt temalar katıldıkları sosyal uyum eğitimleri, dil eğitimleri ve okuma yazma eğitimleri olarak sıralanmıştır. Yapılan araştırmalarda göçmenlerin bu süreçle başa çıkabilmeleri ve psikolojik olarak sağlam kalabilmelerinde koruyucu faktör olarak araştırma bulgularına paralel şekilde güçlü ilişki ağları, dil öğrenme, eğitim, sosyal destek, toplumsal ve yasal haklardan yararlanma, aidiyet duygusu olarak vurgulanmıştır (Alessi, 2016, s.204; Pieloch vd., 2016, s.332). Ayrıca

literatürde, göç etmiş olan kadınların geldikleri ülkede özellikle dil ve kültür farklılıkları nedenleri ile sosyal uyum problemleri yaşadıkları (Tuzcu & Ilgaz, 2015, s.64) ifade edilmektedir. Bu nedenle, göçmen kadınların sosyal uyumlarının sağlanması için ekonomik, sosyal ve sağlık sorunlarının çözülmesinin yanı sıra eğitimin ve eğitim hizmetlerinin sunulmasının sosyal uyum sürecinin temelini oluşturulduğu vurgulanmaktadır (Kaya, 2017, s.64). Aynı şekilde, göçmen kadınların sosyal uyumlarının sağlanması adına dil kursları başta olmak üzere sosyal ve kültürel oryantasyon eğitimlerinin sunulması ve göçmen kadınlara istihdam sağlamak amacı ile eğitim faaliyetlerinin üzerinde durulması gerektiği belirtilmektedir (Yıldırım & İyem, 2017, s.108). Çünkü, göçmen kadınların dil bilmemeleri, okuma yazma yetersizlikleri ve düşük eğitim seviyesine sahip olmaları gibi nedenlerle buldukları ülkede savunmasız ve tehlikelere açık olabilecekleri ifade edilmektedir (Kaya, 2017, s.43).

Sosyal uyum sağlanabildiği takdirde bireyler arasında eşitlik ve dışlanma azalmakta, sosyal ilişkiler güçlenmektedir (Aydoğdu, 2019, s.33). Sosyal uyum, bireylerin toplum içerisinde etkili ve dengeli ilişkiler kurmasını sağlamaktadır (Coleman, 2015, s.3). Göçmenler sürekli olarak yer değiştirmek durumunda kalabilirler. Bu süreçte buldukları ortama uyum sağlayabilmeleri, kendilerini ifade edebilmeleri, hem çevre hem de kendileri için uyumlu ve dengeli yaşam sürdürebilmeleri, zorlukların üstesinden gelmeleri ve olası psikolojik sorunların tedavisi için sosyal, psikolojik ve pedagojik desteğe ihtiyaçları vardır (Kargapolitseva vd., 2016, s.372). Tüm bu sebeplerden dolayı, araştırmanın sonuçlarının da ortaya koyduğu üzere göçmen kadınların sosyal uyumlarının sağlanabilmesi adına sahip oldukları koruyucu faktörlere ilişkin farkındalıklarının artması ve bu koruyucu faktörlerin güçlendirilmesinin önemli olduğu düşünülmektedir.

Özetlenecek olursa, araştırmanın sonuçları Türkiye'deki göçmen kadınların göç etme sebeplerini, sosyal uyum sürecinde karşılaştıkları sorunları olarak risk faktörlerini ve sosyal uyumlarına yardımcı olan koruyucu faktörleri ortaya koymuştur. Göçmen kadınlar ülkelerinde yaşadıkları çeşitli sorunlar ve nedenlerle Türkiye'ye göç etmekte ve farklı bir ülke ve farklı bir kültürde yaşamak için sosyal uyum süreci yaşamaktadırlar. Bu süreçte risk faktörleri olarak gerek bireysel gerek kurumsal gerekse toplumsal sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bu sorunların yanı sıra, Türkiye'deki göçmen kadınların uyum sürecini kolaylaştıran toplumsal katkı, dil, meslek ve sosyal uyum eğitimleri gibi koruyucu faktörler olduğu ortaya çıkarılmıştır.

ÖNERİLER

Bu araştırma kapsamında araştırmacılara ve uygulayıcılara öneriler şu şekildedir;

İleride yapılacak araştırmalarda zorunlu ve isteğe bağlı göç çeşitleri ele alınarak sosyal uyum süreçleri karşılaştırmalı olarak incelenebilir. Ayrıca bu araştırmada göçmen kadınların sosyal uyum süreçlerine etki edebilecek koruyucu ve risk faktörler tanımlanmıştır. Koruyucu faktörlerin güçlendirilmesi yoluyla bu faktörler ele alınarak sosyal uyumlarını arttırmaya yönelik programlar hazırlanarak bu programların etkililiği incelenebilir.

Göçmenlere yönelik yasal düzenlemelere ilişkin ise, sosyal uyumlarını kolaylaştırabilecek şekilde dili ve kültürü açısından benzer ülke veya bölgelere göçmenlerin yerleştirilmesi, göçmenlerin bulunduğu il ve bölgelerde kapsamlı ve bilgilendirici uyum programlarının hazırlanması sağlanabilir. Var olan uyum programları yalnızca göçmenlerin buldukları ilde resmi kurum ve kuruluşlarla işlerini nasıl halletmelerine yönelik bilgilendirici programlardır. Bu programlara sosyal uyumu güçlendirmek için psiko-sosyal boyut da eklenebilir.

Göçün sonuçları kişisel bağlamda değerlendirildiğinde özellikle göçmen kadınlar, göçle beraber yaşadıkları bölgelerden kopmuş ve bilmediği bir ülkede eve kapanmak zorunda kalmış olabilir. Araştırmada katılımcıların da belirttiği üzere kurslar, kadınlar için hem üretim hem de sosyalleşme aracı konumundadır. Bu nedenle göçmen kadınların hem ruh sağlığını koruyabilmesi, hem sosyalleşebilmesi, hem üretmeye devam edip gerek maddi açıdan rahatlamak gerekse özgüvenlerinin arttırılabilmesi için Halk Eğitime bağlı bu kursların farklı kurumlar altında da yaygınlaştırılması sağlanabilir. Böylece hem bireysel hem de toplumsal açıdan katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Göç ve sonuçları aile bağlamında değerlendirildiğinde ise, göç maddi sorunları, uyum problemlerini beraberinde getirebilmekte bu durum da göçmenlerin yaşamlarına sağlıklı ve verimli bir şekilde devam etmelerini engelleyebilmektedir. Özellikle aile içinde değerlendirildiğinde bu sorunlar aile içinde şiddeti de beraberinde getirebilir. Bu nedenle öncelikle şiddet konusunda riskli bölgelerin tespit edilip ihtiyaç analizleri yapılabilir, ayrıca ailedeki tüm bireylere yönelik sosyal ve toplumsal uyum, şiddetin önlenmesi, şiddet durumunda bireysel hakları ve başvurabilecekleri kurumlarla ilgili bilgilendirmeler yapılabilir. Aynı zamanda bu konuda emniyet, aile ve sosyal hizmetler il müdürlükleri geniş kapsamda çalışmalar yapıp ihmal ve istismarı önleme, aile içi şiddeti önleme konularını daha kapsamlı şekilde göçmenler üzerinde çalışabilirler.

ARAŞTIRMANIN SINIRLILIKLARI

Bu araştırma kapsamında bazı sınırlılıklar bulunmaktadır. Bu sınırlılıklardan biri araştırmaya dahil edilmesi planlanan göçmen kadınların dil sorunudur. Bu nedenle araştırma grubuna

Türkçe/İngilizce konuşabilen ve anlayabilen göçmen kadınlar dahil edilmiştir. Dili konuşup anlayamayan göçmen kadınların katılımı için tercüman bulunamaması araştırmanın sınırlılıklarından bir diğeridir.

KAYNAKÇA

- Acartürk, C. (2016). Göç ve ruh sağlığı ilişkisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(25), 137-150.
- Alessi, E. J. (2016). Resilience in sexual and gender minority forced migrants: a qualitative exploration. *Traumatology*, 22(3), 203-213.
- Akıncı, B., Nergiz, A., & Gedik, E. (2015). Uyum süreci üzerine bir değerlendirme: Göç ve toplumsal kabul. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 58-83.
- Aragona, M., Pucci, D., Mazzetti, M., Maisano, B., & Geraci, S. (2013) Traumatic events, post-migration living difficulties and posttraumatic symptoms in first generation immigrants: a primary care study. *Ann Ist Super Sanita*. 49(2), 169-175. https://doi.org/10.4415/ANN_13_02_08
- Anderson, B. (2019). New directions in migration studies: towards methodological de-nationalism. *Comparative Migration Studies*, 7(1), 1-13.
- Aydoğdu, F. (2019). Göçmen aile çocuklarının uyum düzeylerine sosyal uyum eğitim programının etkisinin incelenmesi. (YÖK Tez Merkezi, Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Barın, H. (2015). Türkiye'deki Suriyeli kadınların toplumsal bağlamda yaşadıkları sorunlar ve çözüm önerileri. *Göç Araştırmaları Dergisi*, (2), 10-56.
- Başkak, B., Sayıl, I., & Özgüven, H.D. (2005) Avrupa'da intihar girişiminde bulunan Türk göçmenlerin sosyodemografik analizi. *Kriz Dergisi*, 13(3), 9-14.
- Beiser, M. (2005). The health of immigrants and refugees in Canada. *Canadian Journal of Public Health*, 96(2), 30-44. <https://doi.org/10.1007/BF03403701>
- Black, S. E., & Brainerd, E. (2004). Importing equality? The impact of globalization on gender discrimination. *ILR Review*, 57(4), 540-559.
- Buz, Ö.G.D.S. (2009). Göç ve kentleşme sürecinde kadınların "görünürlüğü". *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 17(17), 40-50.
- Castles, S., Haas, H., & Miller, M. (1998). International migration in global governance. In *The age of migration* (pp.1-18). Guilford Press.
- Cenkci Z., & Nazik E. (2018). Sığınmacı ve mülteci kadınların yaşadığı sorunlar ve sunulan sağlık hizmetleri. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*. 21(4), 293-299.

- Coleman, H. (2015). Language and social cohesion: An introduction and lessons learnt. *Language and social cohesion in the developing world*, 1-11.
- Coşkun, E., & Yılmaz, Ç. (2018). Sığınmacıların toplumsal uyum sorunları ve sosyal hizmetlere erişimi: Düzce uydu kent örneği. *Journal of Social Policy Conferences*, (75), 269-305.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches*. (2nd Press). Sage Publications.
- Creswell, J. W. (2015). *A concise introduction to mixed methods research*. Sage Publications, Inc.
- Csikszentmihalyi, M. (2009). The promise of positive psychology. *Psihologijske Teme*, 18(2), 203-211.
- Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları, göç ve göçmen ilişkisi. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 67-91.
- Çakır, S. (2011). Geleneksel Türk kültüründe göç ve toplumsal değişme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 129-142.
- Çakır, H. (2017). Suriyeli mülteci kadınların sosyo-kültürel değişime uyum çabaları: Yozgat örneği. *Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(4), 53-68.
- Dahl, R. A. (1996). *Demokrasi ve eleştirileri*, (L. Köker, Çev.). Yetkin Yayınları.
- De Castro, A. B., Fujishiro, K., Sweitzer, E., & Oliva, J. (2006). How immigrant workers experience workplace problems: a qualitative study. *Archives of environmental & occupational health*, 61(6), 249-258.
- De Paola, M., & Scoppa, V. (2015). Gender discrimination and evaluators' gender: evidence from Italian academia. *Economica*, 82(325), 162-188.
- Eres, F. (2015). Türkiye'de göçmen eğitimi sorunsalı ve göçmen eğitiminde farklılığın yönetimi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 17-30.
- Eres, F. (2016). Problems of the immigrant students' teachers: Are they ready to teach? *International Education Studies*, 9(7), 64-71.
- Ersoy, E. (2009). Cinsiyet kültürü içerisinde kadın ve erkek kimliği (Malatya örneği). *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 209-230.

- Eryılmaz Herdem, Ş. (2019). Avrupa Birliği'nin yasa dışı göçle mücadelesi: Suriye Mülteci Krizi Meselesi. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Esen Aktay, T. (2010). Risk altındaki ortaöğretim 9. ve 10. sınıf öğrencilerinin kendini toplama güçlerinin incelenmesi. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Granville-Chapman, C., Smith, E., & Moloney, N. (2004). *Harm on removal: excessive force against failed asylum seekers*. Medical Foundation for the Care of Victims of Torture.
- Günay, E., Atılgan, D., & Serin, E. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de göç yönetimi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 37-60.
- Herman, J. (2007). *Travma ve iyileşme: Şiddetin sonuçları, ev içi istismardan siyasi teröre*. Literatür Yayıncılık.
- İnanç, B. (2021). 2011 sonrası dönemde Suriyeli kadınların Diyarbakır'da çalışma yaşamı deneyimleri. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi.
- Karadağ Çaman Ö., & Bahar-Özvarış, Ş. (2010). Uluslararası göç ve kadın sağlığı. *Sağlık ve Toplum*, 20(4), 3-14.
- Kargapoltseva, N.A., Samokhvalova, A.G., Kargapoltsev, S.M., Dneprov, S.A., & Kuznetsov, V.V. (2016). Management Security of Personality: *The Pedagogical Aspect*. *International Review of Management and Marketing*, 6(2), 370-375.
- Kaya, A. (2017). İstanbul, mülteciler için cennet mi cehennem mi? Suriyeli mültecilerin kentsel alandaki halleri. *Toplum ve Bilim*, 140, 42-68.
- Koroğlu, M.A., & Dural, F. N. (2020). Türkiye'ye göç etmiş Suriyeli kadınların toplumsal cinsiyete ilişkin deneyimleri ve sosyal hizmet. *Ufkun Ötesi Bilim Dergisi*, 20 (1), 1-34.
- Kuhn, P., & Shen, K. (2013). Gender discrimination in job ads: Evidence from china. *The Quarterly Journal of Economics*, 128(1), 287-336.
- Küçük, H. (2022). Toplumsal cinsiyet bağlamında göç sürecinde kadın ve erkek. *Toplumsal Politika Dergisi*, 3(1), 26-37.
- Lee, G. & Westwood, M. J. (1996). Cross-cultural adjustment issues faced by immigrant professionals. *Journal of Employment Counseling*, 33(1), 29-42. <https://doi.org/10.1002/j.2161-1920.1996.tb00431.x>

- Loscocco, K. A., Robinson, J., Hall, R. H., & Allen, J. K. (1991). Gender and small business success: An inquiry into women's relative disadvantage. *Social forces*, 70(1), 65-85.
- Masgoret, A.M., & Ward, C. (2006). Culture learning approach to acculturation. In *The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology*, 2nd edition (Eds DL Sam, JW Berry):58-77. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mayer, S.E. (2003, November 13), "What is a disadvantaged group" http://www.effectivecommunities.com/pdfs/ECP_DisadvantagedGroup.pdf (March 21, 2023)
- McAuliffe, M., & A. Triandafyllidou (eds.) (2021). *World migration report 2022*. International Organization for Migration (IOM).
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. Sage Publications, Inc.
- Morokvasic, M. (1984). The overview: Birds of passages are also women. *International Migration Review. Women in Migration. Special Issue*, 18(4). 886-907. <https://doi.org/10.2307/2546066>
- Özyakışır, D. (2013). *Göç: Kuram ve bölgesel bir uygulama*. Nobel Yayıncılık.
- Padilla, B. (2005, September 27 – October 1). Integration of Brazilian immigrants in Portuguese society: problems and possibilities. Paper delivered at the 9th International Metropolis Conference. Geneva, Switzerland.
- Pieloch, K.A., McCullough, M.B., & Marks, A.K. (2016). Resilience of children with refugee statuses: A research review. *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*, 57(4). 330-339. <https://doi.org/10.1037/cap0000073>
- Pronchev, G.B., Lyuimov, A.P., Proncheva, N.G., & Tretiakova, I.V. (2019). Social and economic causes of labor migration in contemporary Russia. *Revista ESPACIOS*, 40(32), 13-22.
- Ridgeway, C. L. (2001). Gender, status, and leadership. *Journal of Social issues*, 57(4), 637-655. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00233>
- Saçan, S., Cizdan, G., & Tabak, H.D. (2017). Aydın halkının Suriyeli göçmenlere yönelik bakış açısının incelenmesi. *Adnan Menderes Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1(1), 28-38.

- Sağır, Z. (2018). *Kültürel uyum ruh sağlığı ve din*. Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları.
- Sayan, P. (2018). Avrupa’da sağ politikalar ve göçmen karşıtlığı. A.Ş. Öner ve S.G. Ihlamur-Öner (Ed). *Uluslararası İlişkilerde göç: Olgular, aktörler ve politikalar* (içinde) (163-182). Der Yayınları.
- Silverman, D. (2018). *Nitel verileri yorumlama*. Pegem Akademi Yayıncılık.
- Small, R., Roth, C., Raval, M., Shafiei, T., Korfker, D., Heaman, M., McCourt, C., & Gagnon, A. (2014). Immigrant and non-immigrant women’s experiences of maternity care: a systematic and comparative review of studies in five countries. *BMC pregnancy and childbirth*, 14(1), 1-17. <http://dx.doi.org/10.1186/1471-2393-14-152>
- Teodorescu D, S., & Siqveland J. (2012). Posttraumatic growth, depressive symptoms, posttraumatic stress symptoms, post-migration stressors and quality of life in multi-traumatized psychiatric outpatients with a refugee background in Norway. *Health and Quality of Life Outcome*, 10(84), 1-16. <https://doi.org/10.1186/1477-10-84>
- Topak, E. & Çamur, G. (2022). Göçün kadına etkileri ve sosyal hizmet. *Samsun Sağlık Bilimleri Dergisi*, 7(1), 75-88.
- Tuzcu, A. ve Ilgaz, A. (2015). Göçün kadın ruh sağlığı üzerine etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 7(1), 56-67. <https://doi.org/10.5455/cap.20140503020915>
- Winters, M., Rechel, B., de Jong, L., & Pavlova, M. (2018). A systematic review on the use of healthcare services by undocumented migrants in Europe. *BMC Health Services Research*, 18(30), 990-997. <https://doi.org/10.1186/s12913-018-2838-y>
- Wood, W. B. (1994). Forced migration: Local conflicts and international dilemmas. *Annals of the Association of American Geographers*, 84(4), 607-634.
- Wu, B., Chi, I., Plassman, B. L., & Guo, M. (2010). Depressive symptoms and health problems among Chinese immigrant elders in the US and Chinese elders in China. *Aging & Mental Health*, 14(6), 695-704. <https://doi.org/10.1080/13607860802427994>
- Yalçın, Ç. (2015). Türkiye’de ev hizmetlerinde çalışan göçmen kadınlar ve ekonomik şiddet. *Fe Dergi*, 7(1), 50-60.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.

- Yıldırım, S., & İslamoğlu, E. (2016). Ev hizmetinde çalışanların sosyal güvenliği: çalışan ve çalıştıran ekseninde bir değerlendirme. *Sakarya Journal of Economics/Sakarya İktisat Dergisi*, 5(3).
- Yıldırım, S., & İyem, C. (2017). Suriyeli sığınmacıların toplumsal kabul ve uyum sürecine ilişkin bir araştırma. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 107-126.
- Yılmaz, E., & Günay, G. (2022). Göçmenler ve göçmen ailelerin karşılaştıkları sorunlara ilişkin bir değerlendirme. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (Unıka toplum ve bilim) Dergisi*, 2(1), 1-19.

TÜRKİYE’NİN VE SEBZE SEKTÖRÜNDE SÖZ SAHİBİ ÜLKELERİN İHRACAT REKABET GÜÇLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

A COMPARATIVE ANALYSIS OF EXPORT COMPETITIVENESS OF TÜRKİYE AND THE COUNTRIES WHICH HAVE A CORNER ON VEGETABLE MARKET

Mahsun YALÇIN*

Öz

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’nin ve sebze ihracatında en fazla paya sahip ülkelerin (ABD, Hollanda, İspanya, Çin) sebze sektörü ihracat rekabet uzmanlaşma düzeyini tespit edip karşılaştırmalı perspektiften analiz etmektir. Bu doğrultuda çalışmada, söz konusu ülkelerin 2012-2021 dönemi ihracat ve ithalat değerleri, WITS veri tabanından alınmıştır. Analizler, SITC Rev. 3 gruplandırmasına ait “05- Meyve ve sebzeler” ürün grubu kapsamındaki 5 sebze alt ürün grubu için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) metodu kullanılarak yapılmıştır. Net İhracat İndeksi sonucuna göre, Çin ve Hollanda’nın sebze ürün gruplarının tümünün ihracatında uzmanlaştığı (rekabet avantajı elde ettiği) tespit edilmiştir. Balassa İndeksi sonuçları, Hollanda’nın 3, geriye kalan ülkelerin ise 2 sebze ürün grubunda rekabet avantajı elde ettiğini göstermektedir. İhracat Benzerlik İndeksi sonucuna göre, Türkiye ile en fazla rekabet içerisinde olan ülkelerin İspanya ve Çin olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, Türkiye’nin emek ve sermaye yoğun, ABD’nin hammadde yoğun ve zor taklit, Hollanda’nın hammadde yoğun ve kolay taklit, İspanya’nın hammadde, emek ve sermaye yoğun, Çin’in ise emek yoğun ve kolay taklit malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sebze ihracatı, Uzmanlaşma, RCA, Balassa indeksi

Abstract

This study aims to comparatively analyze the export competitiveness and specialization level of Türkiye’s vegetable sector in relation to the leading vegetable-exporting countries (USA, Netherlands, Spain, China). Data on export and import values of these countries from 2012 to 2021 were obtained from the WITS database. The analysis utilized the Revealed Comparative Advantages (RCA) method within the SITC Rev. 3 classification, focusing on five sub-product groups within the "05- Fruits and vegetables" category across three groupings. Based on the results of the Net Export Index, both China and the Netherlands were found to have specialized in and gained a competitive advantage in exporting all vegetable product groups. The Balassa Index revealed that the Netherlands achieved a competitive advantage in three vegetable product groups, while the other countries had a competitive advantage in two groups. The Export Similarity Index showed that Spain and China were the countries posing the highest competition against Türkiye. Furthermore, Türkiye specialized in labor and capital-intensive exports, the USA in raw material-intensive and difficulty imitable goods, the Netherlands in raw material-intensive and easily imitable goods, Spain in raw material, labor, and capital-intensive exports, and China in labor-intensive and easily imitable goods.

Keywords: Vegetable export, Specialization, RCA, Balassa index

GİRİŞ

Günümüz dünyasında küreselleşmeyle beraber, hem üretim yapılarında hem de ticaret yapılarında gelişim ve değişimler meydana gelmektedir. Dünya ülkelerinin bu gelişim ve değişimlere ayak uydurabilmeleri ve dünya pazarına entegre olabilmeleri her geçen gün zorlaşmaktadır. Bu zorluk, rekabet kavramının ön plana çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Nitekim ülkelerin rakiplerinden geri kalmamaları ve dünya piyasasına tutunabilmeleri için yüksek bir rekabet gücüne sahip olmaları gerektiği yadsınamaz bir gerçekliktir. Bu bağlamda, firmaların ve/veya sektörlerin rekabet gücünü artırabilmeleri için özellikle yenilikçi bir yapıya sahip olmaları gereklidir. Ayrıca, ülkelerin temel makroekonomik göstergelerinin olumlu bir performans sergilemesi de ülkelerin hem rekabet gücünü artırması hem de dünya pazarında söz sahibi olabilmesi açısından oldukça önemlidir.

Çalışmada, ticaret sonrası veriler kullanılarak rekabet gücünün belirlenmesinde sıkça yararlanılan Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) metodu ile hem Türkiye'nin hem de sebze ihracatında aslan payına sahip olan ülkelerin (ABD, Hollanda, İspanya, Çin) sebze ihracat rekabet uzmanlaşma düzeylerini tespit etmek amacıyla analizler yapılmıştır. Çalışmanın verileri WITS (World Integrated Trade Solution) veri tabanından çekilmiştir. Ülkelerin 2012-2021 dönemi sebze sektörü ihracat rekabet güçlerini belirlemek amacıyla Net İhracat İndeksi (NEI) ve Balassa İndeksi kullanılmıştır. Literatürde, söz konusu indeksler kullanılarak farklı sektörler için yapılmış birçok çalışma bulunmaktadır. Fakat bu çalışma, öncelikle belirli bir sektör (sebze) üzerine odaklanması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan ayrıldığı bir diğer nokta ise "05 Meyve ve sebzeler" ürün grubunun alt kategorileri belirlenerek beş alt sebze ürün grubu için ayrı ayrı analizler yapılmasıdır. Dolayısıyla, sektör yalnızca bir bütün olarak değil, örneğin sebze alt ürün gruplarından biri olan "Sebzeler ve sebze karışımları (geçici olarak konserve edilmiş)" ürün grubu ve diğer dört alt ürün grubu için indeksler yardımıyla ayrı ayrı hesaplanmıştır.

Çalışmada, ilgili ülkelerin ihracat kalemlerinin birbirine benzerliklerini belirlemek amacıyla İhracat Benzerlik İndeksi (ESI) de kullanılmıştır. Bu indekse göre, ülkelerin ihracat yapılarının birbirine olan benzerliği göz önünde bulundurularak rakip konumda olup olmadıkları belirlenmektedir. Türkiye ile en fazla ve en az rekabet içerisinde olan ülkeler hangileridir? Bu sorunun cevabı için İhracat Benzerlik İndeksi kullanılarak analizler yapılmıştır. Ayrıca, söz konusu ülkeler ihraç ettiği malları üretmek için ne tür bir teknoloji kullanmaktadır? Bunu belirlemek için de SITC Teknoloji sınıflandırması kullanılmıştır. Söz konusu ülkelerin ihraç

ettikleri ürünler beş temel grupta sınıflandırılarak (emek, sermaye, hammadde, kolay ve zor taklit) bu gruplardan hangilerinde uzmanlaştıkları tespit edilmiştir.

Bu çalışma, dört bölümden oluşmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın ilk bölümünde çalışma yöntemi ve çalışmada kullanılan indeksler ele alınacaktır. İkinci bölümde literatür araştırmasına, üçüncü bölümde ülkelerin hem toplam hem de sebze ihracat değerlerine, dördüncü bölüm olan son bölümde ise analiz ve sonuçlarına yer verilecektir.

1. Veri ve Metot

1.1. Çalışma verileri

Çalışmada, söz konusu ülkelerin 2012-2021 dönemi ihracat ve ithalat değerleri (ABD \$) ile analizler yapılmıştır. Analiz için kullanılan ihracat ve ithalat değerleri WITS veri tabanından alınmıştır. İhracat Benzerlik İndeksi için SITC Rev. 3 sınıflandırmasına ait 3 dijit kapsamında 260 mal grubu ihracat verileri kullanılmıştır. Net İhracat İndeksi ve Balassa İndeksi ise SITC Rev. 3 sınıflandırmasından 4 dijit kapsamındaki 5 sebze mal grubu ihracat ve ithalat verileri kullanılarak hesaplanmıştır. Söz konusu 4 haneli 5 sebze mal grubu ve kodları Tablo 1'de yer almaktadır. Son olarak teknoloji tasniflendirmesi analizi için kullanılan mal grubu verileri yine WITS veri tabanından alınmış ve bu mal gruplarına ait sınıflandırmalara Ek-1'deki tabloda yer verilmiştir.

Tablo 1. SITC rev. 3 sınıflandırması altında 4 haneli sebze ürün kodları ve grupları

0545	Sebzeler (taze/soğutulmuş)
0546	Sebzeler-pişirilmiş/dondurulmuş
0547	Sebzeler ve sebze karışımları (geçici olarak konserve edilmiş)
0566	Diğer sebze konserveleri-dondurulmuş (sirkesiz, asitsiz)
0567	Sebze, meyve, bitki ve yemiş konserveleri

Kaynak: TÜİK Sınıflama Sunucusu, 2023

1.2. Çalışma metodu

1.2.1. İhracat benzerlik indeksi (ESI)

Çalışmada, öncelikle ülkelerin ihraç ettiği ürün grupları göz önünde bulundurularak ülke ihracatlarının birbirine ne kadar benzediğini belirlemek amacıyla İhracat Benzerlik İndeksi (ESI) kullanılmıştır. Bu indeksin hesaplanmasında, söz konusu ülke ihracatlarının ürün gruplarına göre dağılımı dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda, toplam ihracat miktarının indeks üzerine etkisi olmamaktadır. Bu durum küçük ülkeler ile büyük ülkeler arasında kıyas yapmaya fırsat vermektedir. Bunun haricinde, İhracat Benzerlik İndeksi, ülkelerin ihracat benzerliğinin

dönem içerisindeki yönünü izlemeye de imkan tanımaktadır (Finger & Kreinin, 1979, s. 905; Bayramoğlu, 2009, s. 741; Sarıçoban & Yalçın, 2020, s. 99).

$$XS_{jk} = \sum [\min(X_{ij}, X_{ik}) * 100] \quad (1)$$

Formülde bulunan X_{ij} ve X_{ik} , i sektörünün j ve k ülkelerindeki ihracat miktarını ifade etmektedir. Bu durum, genel olarak belirli bir ülkeye veya pazara yapılan ihracat olarak kabul edilir. İhracat Benzerlik İndeksi “0” ile “100” arasında değerler almaktadır. İndeks değeri “0” ise iki ülke ihracatı birbirinden farklı, “100” ise ihracat yapıları birbirine benzer olmaktadır. İndeks değerinin yüksek olması, baz alınan iki ülke arasında rekabet olduğunu göstermektedir (Schoot, 2004, s. 15; Gürpınar & Barca, 2007, s. 44-45; Peters, 2008, s. 25; Mikic & Gilbert, 2009, s. 82).

1.2.2. Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımı

Rekabet gücü ölçümünün temeli, Ricardo'nun “Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi” ve Hecksher-Ohlin'in “Faktör Donatımı Teorisine” kadar uzanmaktadır. Ricardo, iki ülkenin ticarete uzmanlaşabilmesi için ürün fiyatları arasında göreceli fiyat farkı olması gerektiğini, Hecksher-Ohlin modeli ise uzmanlaşma için nispi olarak daha uygun fiyatlı faktörü kullanmak gerektiğini varsaymaktadır. Ancak her iki modelde de ülkelerin rekabet gücünü belirleyen bir katsayı bulunmadığından, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini tespit etmek için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (AKÜ) katsayılarına gereksinim duyulmuştur. Söz konusu katsayıları elde edebilmek için ülkelerin dış ticaret verileri kullanılmaktadır (Demir, 2001, s. 50; Sarıçoban, 2022, s. 2000).

Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yöntemi, uluslararası ticarete kullanılan temel bir kavram olmakla birlikte, söz konusu kavramın ampirik ölçümü meşakkatlidir. Kavramın ölçümünün zor olmasının esas nedeni, ticaret sonrası dengede belirlenemeyen nispi otarşi fiyatlar ile tanımlanmasıdır. Bu bağlamda, karşılaştırmalı üstünlük kavramı ampirik olarak değerlendirilecekse ticaret sonrası verilerden yararlanarak ölçülmelidir (Veeramani, 2008, s. 150). Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yaklaşımı, “uzmanlaşma” fikrine dayanmaktadır. İnsanların uzmanlaşmak için çaba sarf ettiği gibi ülkeler de mal ve hizmetlerin üretiminde uzmanlaşmak için çaba sarf ederler. Söz konusu mal ve hizmet üretimi ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde meydana gelir. Bu tercihi hem Klasik dış ticaret teorisi hem de modern dış ticaret teorisi savunmakta ve ülkelerin uzmanlaşmada ilk olarak karşılaştırmalı üstünlük elde ettikleri mal ve hizmetleri tercih ettiklerini öne sürmektedirler (Utkulu, 2005, s. 3).

1.2.2.1. Balassa indeksi

Balassa 1965'te meşhur RCA (Revealed Comparative Advantage) indeksini sunmadan önce Liesner (1958), RCA'nın ampirik literatürüne katkı sağlamıştı. Bu nedenle, Liesner (1958), RCA alanındaki ilk ampirik çalışma olarak kabul edilmektedir. Liesner'in önerdiği basit RCA ölçümü, ülkenin bir maldaki toplam ihracatının söz konusu malı ihraç eden diğer ülkelerin toplam ihracatına oranına dayanmaktadır. Daha sonra Balassa (1965), kapsamlı ve gelişmiş bir RCA ölçüsü ortaya atmıştır. Balassa (1965) tarafından ortaya atılan bu RCA ölçüsü, literatürde sıklıkla kullanılmış ve daha sonra düzenlenmiş bir RCA katsayısıdır (Utkulu & Seymen, 2004, s. 8-9).

$$RCA_{ij} = (X_{ij} / X_{it}) / (X_{wj} / X_{wt}) \quad (2)$$

Formülde yer alan, X_{ij} ve X_{wj} i ülkesinin j malı ve dünya j malı ihracatını temsil ederken X_{it} ve X_{wt} ülkenin toplam ve dünya toplam ihracatını temsil etmektedir. Formülden elde edilen sonucun 1'den küçük olması ülkenin söz konusu malda karşılaştırmalı üstünlük bakımından dezavantajlı durumda olduğunu, 1'den büyük olması ise ülkenin söz konusu malda avantajlı durumda olduğunu ve karşılaştırmalı üstünlük elde ettiğini göstermektedir (Balassa, 1965, s. 99-124). Söz konusu katsayı değerlerinin daha detaylı yorumlanması bakımından ulaşılan sonuçlar 4 gruba ayrılarak değerlendirilebilir (Hinloopen & Marrewijk, 2001, s. 13):

1. Grup → $0 < RCA \leq 1$ ise Rekabet gücü yoktur. (Dezavantaj)
2. Grup → $1 < RCA \leq 2$ ise Zayıf bir rekabet gücü vardır.
3. Grup → $2 < RCA \leq 4$ ise Orta derecede rekabet gücü vardır.
4. Grup → $4 < RCA$ ise Güçlü bir rekabet gücü vardır.

1.2.2.2. Teknoloji sınıflandırması ve Vollrath indeksi

Ülke ihracatlarını, mal ve hizmetlerin üretiminde yararlandıkları teknoloji yoğunluğu bakımından 5 sınıfa ayırmak mümkündür. Bu mal ve hizmetler, hammadde, emek, sermaye, kolay ve zor taklit mallar olarak sınıflandırılabilir. Söz konusu sınıflandırmalara ilişkin ürün grupları ve açıklamalarına Ek-1'de yer verilmiştir.

Teknoloji sınıflandırmasını belirlemek için Vollrath'ın Nispi İhracat Avantajı İndeksinden (RXA) yararlanılmıştır. Bu indeks, Balassa İndeksinden farklı olarak söz konusu ülkenin ihraç malının çifte hesabının önüne geçmesine imkan tanımaktadır (Fronberg & Hartman, 1997, s. 7). Balassa İndeksi, söz konusu mal grubu RCA katsayılarını ölçerken ülke ve dünya toplam ihracatından ilgili mal grubu ihracatını çıkarmamaktadır. Bu durum yüksek ihracat miktarlarına

sahip mal gruplarında, hatalı sonuçlar çıkmasına neden olabilmektedir. Doğru sonuçlar çıkararak bu durumun ortadan kalkmasına yardımcı olan Nispi İhracat Avantajı İndeksidir. Vollrath İndeksi, söz konusu ülkenin belirli bir mal veya mal grubu yurtiçi ihracat uzmanlaşmasının, aynı mal veya mal grubunun dünya ihracat uzmanlaşmasına bölümü şeklinde hesaplanmaktadır (Vollrath, 1991, s. 275-276):

$$RXA_{jkt} = \frac{X_{kt}^j / X_{-kt}^j}{X_{kt}^{-j} / X_{-kt}^{-j}} \quad (3)$$

X_{jkt} → 'j' ülkesinin 't' dönemi 'k' ürünü ihracatını,

$X_{j-k,t}$ → 'j' ülkesinin 't' dönemi 'k' ürünü hariç toplam ihracatını,

$X_{-jk,t}$ → 't' dönemi ' X_{jkt} ' hariç 'k' ürünü toplam dünya ihracatını,

$X_{-j-k,t}$ → 't' dönemi ' X_{jkt} ' ve ' $X_{j-k,t}$ ' hariç dünya toplam ihracatını ifade etmektedir.

$RXA \geq 1$ çıkması durumunda söz konusu ülkenin rekabet avantajı elde ettiği, $0 < RXA < 1$ çıkması durumunda ise ilgili ülkenin rekabet bakımından dezavantajlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

1.2.2.3. Net ihracat indeksi (NEI)

Çalışmada yer alan bir diğer analiz yöntemi ise Net İhracat İndeksidir. Bu indeks, belli bir sektör veya mal grubu için net ihracatın, ihracat ve ithalat toplamına oranı şeklinde hesaplanmaktadır (Balassa & Noland, 1989, s. 9). Net İhracat İndeksi, "-1" ile "1" aralığında değerler almaktadır. İndeksin negatif değerler alması, ilgili ülkenin söz konusu ürün grubunun ithalatında uzmanlaşma gösterdiğini ve rekabet dezavantajına sahip olduğunu, pozitif değerler alması ise ülkenin ilgili ürün grubunun ihracatında uzmanlaşma gösterdiğini ve rekabet avantajı elde ettiğini ifade etmektedir (Donges & Riedel, 1976, s. 68-69; Sarıçoban & Kaya, 2017, s. 114).

$$NEI_{jkt} = \frac{X_{kt}^j - M_{kt}^j}{X_{kt}^j + M_{kt}^j} \quad (4)$$

Net İhracat İndeksinin "1" değerini alması, söz konusu ülkenin ilgili ürün grubunda tam ihracatçı olduğunu, "-1" değerini alması ülkenin ilgili ürün grubunda tam ithalatçı olduğunu ve son olarak "0" değerini alması ise ülkenin söz konusu ürün grubunda dengeli ticaretinin olduğunu ya da diğer bir ifadeyle ihracat ve ithalat değerlerinin aynı olduğunu ifade etmektedir (Erkan, 2009, s. 14-15).

Çalışmada, RCA katsayıları iki dönem olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda, 2012-2016 yılları birinci dönem, 2017-2021 yılları ise ikinci dönem olarak ifade edilmiştir. Bunun haricinde, 2012-2021 dönemi uygun ortalama değerleri gösterilmiştir. Uygun ortalama, verilerde anormal olan aykırı ya da uç değerlerin çıkarılarak ortalamanın hesaplanması olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede uygun ortalama, verinin merkezi yönünü en uygun biçimde özetleyen istatistikî yöntem olarak bilinmektedir (TCMB, 2021, s. 1)

2. Literatür Araştırması

Literatür araştırması sonucunda, konu ile ilgili birçok çalışmayla karşılaşmıştır. Bu çalışmalardan konu ile en çok benzer olanlarından bazıları, amaç, yöntem ve ulaşılan sonuç bağlamında ele alınmıştır. Söz konusu çalışmaları geçmişten günümüze kronolojik olarak sıralayacak olursak;

Akgüngör vd. (2002), 1994-1997 dönemi Türkiye'nin ihracatında en fazla paya sahip olduğu domates, üzüm ve narenciye gibi ürünlerin AB pazarındaki rekabet gücünü analiz etmeyi amaçlamışlardır. İhracat Benzerlik İndeksi sonucuna göre, Türkiye'nin en fazla Yunanistan, İspanya ve Portekiz ile benzer ürünler üretip ihraç ettiği ve dolayısıyla en çok bu ülkeler ile rekabet içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük ve Karşılaştırmalı İhracat Performans İndeksi sonuçlarına göre, Türkiye'nin işlenmiş üzüm ihracatındaki rekabet gücünün İspanya ve Portekiz'den, narenciye ihracatındaki rekabet gücünün ise Yunanistan ve Portekiz'den yüksek olduğu belirlenmiştir.

Serin & Civan (2008), Türkiye'nin domates, zeytinyağı ve meyve suyu sektörlerindeki karşılaştırmalı üstünlüğün derecesini ve bu derecenin 1995-2005 dönemi AB pazarındaki değişimini ölçmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük, Karşılaştırmalı İhracat Performansı ve regresyon analizi kullanılmıştır. Hem indeks hem de regresyon analiz sonuçları, Türkiye'nin, AB meyve suyu ve zeytinyağı pazarlarında dikkate değer yüksek bir karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmasına rağmen, domates pazarında genellikle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadığını göstermiştir.

Torayeh (2013), Mısır'ın 1998-2010 dönemi AB'deki meyve ve sebze ihracat rekabet gücünü analiz etmeyi ve Akdeniz ülkeleriyle karşılaştırmayı amaçlamıştır. Analiz için Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler ve Karşılaştırmalı İhracat Performansı İndeksi kullanılmıştır. Analiz sonucunda, Mısır'ın meyve ve sebze ihracatında Suudi Arabistan pazarındaki karşılaştırmalı üstünlüğünü rakip ülkelere karşı kaybettiği tespit edilmiştir. Rusya ve Ukrayna

pazarlarında ise nispeten daha iyi durumda olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca, Mısır'ın ana rakiplerine göre tarım ürünleri ihracatında karşılaştırmalı üstünlük elde etmede ilerleme eğilimi içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Popescu vd. (2017), Romanya'nın 2009-2013 dönemi tarım ürünlerinin dünya pazarındaki rekabet gücünü, değişen arazi kullanımı değerler dizisi bakımından değerlendirmeyi amaçlamışlardır. Bu çerçevede, tarımsal ürünlerdeki rekabet edilebilirliği analiz etmek amacıyla Balassa İndeksi kullanılmıştır. Analiz sonucunda, arpa, mısır, buğday, kümes hayvanı eti, yağlı tohumlar ve tütün ürünlerinde nispi ihracat performansına sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, arpa ve buğday ekili alanların nispi ihracat performansı en yüksek olmasına rağmen, analiz döneminde düşüş gösterdiği belirlenmiştir.

Ahmad vd. (2021), Pakistan'ın 2001-2018 dönemi başlıca meyve sebzelerinin ihracat rekabet gücünü Balassa İndeksi kullanarak analiz etmeyi amaçlamışlardır. Analiz sonucunda, mango, narenciye ve hurma gibi ürünlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Soğan ve patates gibi ürünlerde ise daha düşük değerlerle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmanın yanı sıra bazı yıllarda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunmadığı belirlenmiştir.

Sharma vd. (2022), Hindistan'ın ve gıda ihracatında söz sahibi olan ilk 10 ülkenin 2010-2020 dönemi gıda sektörü ihracat rekabet gücünü analiz etmeyi amaçlamışlardır. Bu doğrultuda, Balassa İndeksi, Açıklanmış Simetrik Karşılaştırmalı Üstünlük İndeksi, Normalleştirilmiş RCA İndeksi ve çalışma dönemi boyunca değişiklikleri tespit etmek için Spearman Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır. Analizler sonucunda, Hindistan'ın 2010-2020 dönemi HS 07 ürün grubunda avantaj elde ederek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu, HS 08 ürün grubunda ise diğer ülkelerin rekabet avantajı elde ederek karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, Spearman sıralama korelasyon katsayı sonuçlarına göre, Hindistan'ın HS 07 ürün grubunda Çin, Endonezya, Brezilya, Tayland, Arjantin gibi ülkelerle rekabet içerisinde olduğu, HS 08 ürün kategorisinde ise Meksika, Endonezya, Brezilya ve Tayland gibi ülkelerle rekabet içerisinde olduğu belirlenmiştir.

Hidayat vd. (2023), Endonezya'nın 2001-2020 dönemi ham palmiye yağı sektöründeki rekabet gücünü, ham palmiye yağı sektörü yoğunluğunu ve bu sektörde rekabet gücünü etkileyen faktörleri analiz etmeyi amaçlamışlardır. Analiz için beş haneli Uluslararası Standart Endüstriyel Sınıflandırma, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük İndeksi, Gini Katsayısı ve Hata Düzeltme Modeli kullanılmıştır. Analizler sonucunda, Endonezya'nın ham palmiye yağında uluslararası pazarda yüksek bir rekabet gücüne sahip olduğu ve Endonezya ham palmiye yağı endüstrisinin yoğunlaşmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca, rekabet gücünü kısa vadede etkileyen

değişkenlerin, ham palmiye yağı fiyatları ve sübvansiyonlu güneş enerjisi fiyat politikaları olduğu, uzun vadede etkileyen değişkenlerin ise biyodizel politikası ve sübvansiyonlu motorin politikası olduğu sonucuna varılmıştır.

3. Ülkelerin Sebze İhracatı ve Toplam İhracat Değerleri

Tablo 2'de SITC Rev. 3 sınıflandırmasına göre 2012-2021 dönemi sebze ihracatında (05-Meyve ve sebzeler) söz sahibi olan ilk dört ülke ve Türkiye yer almaktadır. 2021 yılı baz alındığında, meyve ve sebze grubu ihracatında, birinci Çin, ikinci İspanya, üçüncü Hollanda, dördüncü ABD, beşinci ise Türkiye olmuştur. Tablo incelendiğinde, ABD'nin 2012 yılında birinci sırada yer alırken 2021 yılına gelindiğinde, dördüncü sıraya gerilemesi dikkat çekmektedir.

Tablo 2. Ülkelerin toplam meyve ve sebze ihracatı(x1000 ABD \$)

	ABD	Hollanda	İspanya	Çin	Türkiye
2012	20.010.049	16.409.138	16.930.797	18.429.407	6.549.385
2013	21.790.233	18.462.984	18.832.471	20.124.073	7.402.211
2014	22.348.387	18.644.536	19.230.868	20.522.364	8.313.586
2015	22.164.157	16.564.700	18.104.394	21.966.438	8.391.319
2016	21.771.942	17.999.205	18.672.998	23.647.157	7.557.856
2017	22.744.505	19.385.582	19.650.412	25.350.932	7.684.512
2018	22.315.102	21.020.498	20.806.034	24.859.186	7.640.611
2019	22.734.150	21.214.000	20.718.043	25.523.093	8.033.129
2020	21.640.973	21.804.852	22.449.595	25.562.263	8.705.871
2021	22.810.900	23.685.328	24.846.887	26.005.255	9.917.492

Kaynak: WITS verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 2 göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin 2012 yılı meyve ve sebze ihracat miktarı 6.549.385 ABD \$ iken 2021 yılına gelindiğinde, bu değer 9.917.492 ABD \$ olmuştur. Buradan Türkiye'nin diğer ülkelerle rekabet edebilecek kadar yüksek ihracat değerlerine sahip olmadığı buna karşın ihracatında bir artış meydana geldiği görülmektedir.

Tablo 3. Ülkelerin toplam ihracatı(x1000 \$)

	ABD	Hollanda	İspanya	Çin	Türkiye
2012	1.351.932.344	552.501.891	286.648.262	2.048.782.233	152.461.737
2013	1.370.671.887	575.111.979	306.681.444	2.209.007.280	161.480.915
2014	1.399.065.754	575.677.265	313.200.673	2.342.292.696	166.504.862
2015	1.286.401.095	464.697.216	270.270.121	2.273.468.224	150.982.114
2016	1.226.742.501	468.176.328	278.908.652	2.097.637.172	149.246.999
2017	1.307.563.089	527.907.822	305.741.955	2.263.370.504	164.494.619

2018	1.413.253.590	587.852.284	339.740.801	2.486.439.720	177.168.756
2019	1.394.462.542	576.784.455	329.552.596	2.499.206.994	180.832.722
2020	1.207.117.361	551.352.792	306.736.398	2.589.098.353	169.657.940
2021	1.478.599.018	696.873.257	385.069.649	3.362.301.613	225.214.458

Kaynak: WITS verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 3'te söz konusu ülkelerin 2012-2021 dönemi toplam ihracat değerleri yer almaktadır. Tablo incelendiğinde, toplam ihracat bakımından on yıllık dönem boyunca Çin'in birinci, ABD'nin ikinci, Hollanda'nın üçüncü, İspanya'nın dördüncü, Türkiye'nin ise beşinci olduğu görülmektedir.

Tablo 4: Ülkelerin meyve ve sebze ihracatının toplam ihracat içerisindeki oranları (%)

	ABD	Hollanda	İspanya	Çin	Türkiye
2012	1,5	3	5,9	0,9	4,3
2013	1,6	3,2	6,1	0,9	4,6
2014	1,6	3,3	6,1	0,9	5
2015	1,7	3,5	6,7	1,0	5,5
2016	1,8	3,8	6,7	1,1	5,1
2017	1,7	3,7	6,4	1,1	4,7
2018	1,6	3,6	6,1	1,0	4,3
2019	1,6	3,7	6,3	1,0	4,4
2020	1,8	3,9	7,3	0,9	5,1
2021	1,5	3,4	6,5	0,8	4,4

Kaynak: WITS verileri kullanılarak hazırlanmıştır.

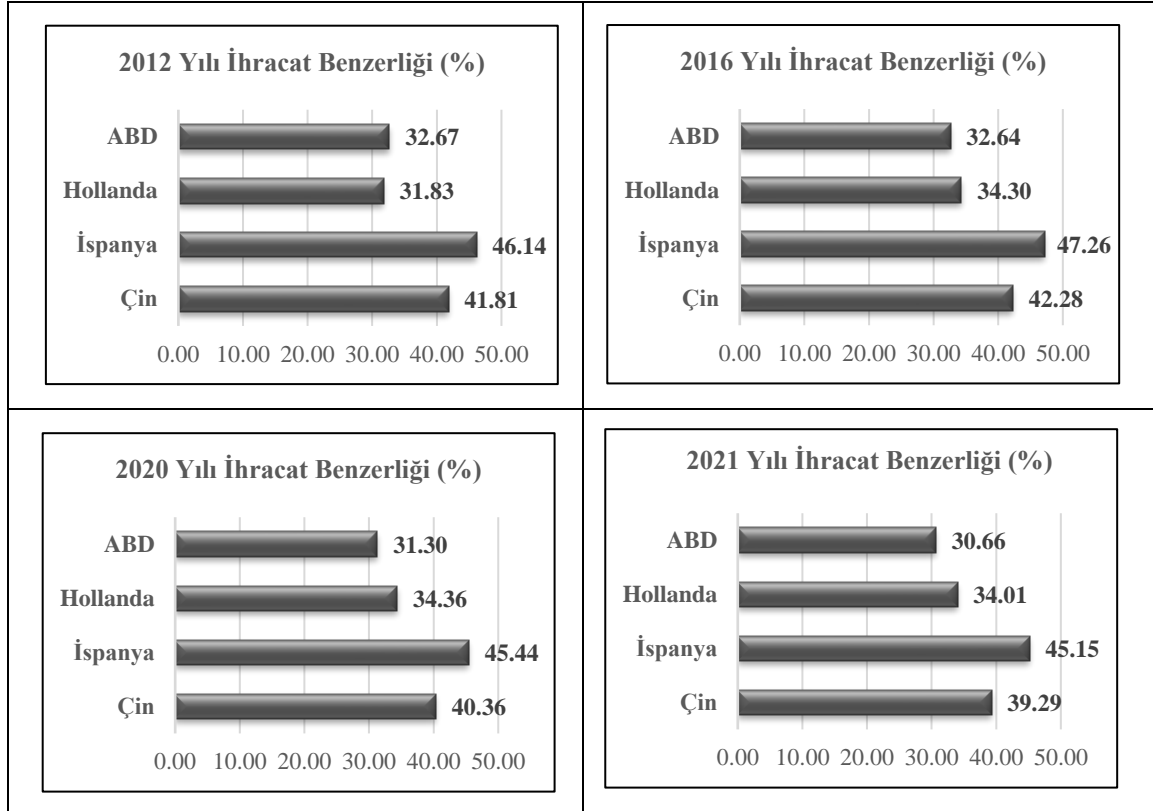
Tablo 4'te söz konusu ülkelerin meyve sebze grubu ihracatlarının, toplam ihracat içerisindeki oranları yüzde olarak hesaplanarak gösterilmiştir. Tablo göz önünde bulundurulduğunda, toplam ihracatı içerisinde, meyve ve sebze ürün grubu en fazla olan ülkenin İspanya, en az olan ülkenin ise Çin olduğu görülmektedir. Bunun haricinde, Türkiye'nin de İspanya gibi meyve ve sebze grubunun toplam ihracatı içerisindeki payının yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

4. Ülkelerin Sebze Sektörü İhracat Rekabet Güçlerinin Belirlenmesi

4.1. Ülkelerin Türkiye ile ihracat benzerliği

Çalışmanın bu kısmında, sebze sektörü ihracatında en fazla paya sahip olan ülkelerin Türkiye ile olan ihracat benzerliğine yer verilmiştir. Söz konusu ihracat benzerliğini tespit etmek için İhracat Benzerlik İndeksinden yararlanılmıştır. Bunun için SITC Rev. 3 gruplandırmasındaki 260 grubunun tamamı için hesaplamalar, Türkiye baz alınarak her ülke için ayrı ayrı yapılmıştır.

Şekil 1. İhracat benzerlik indeksi sonuçları (%)



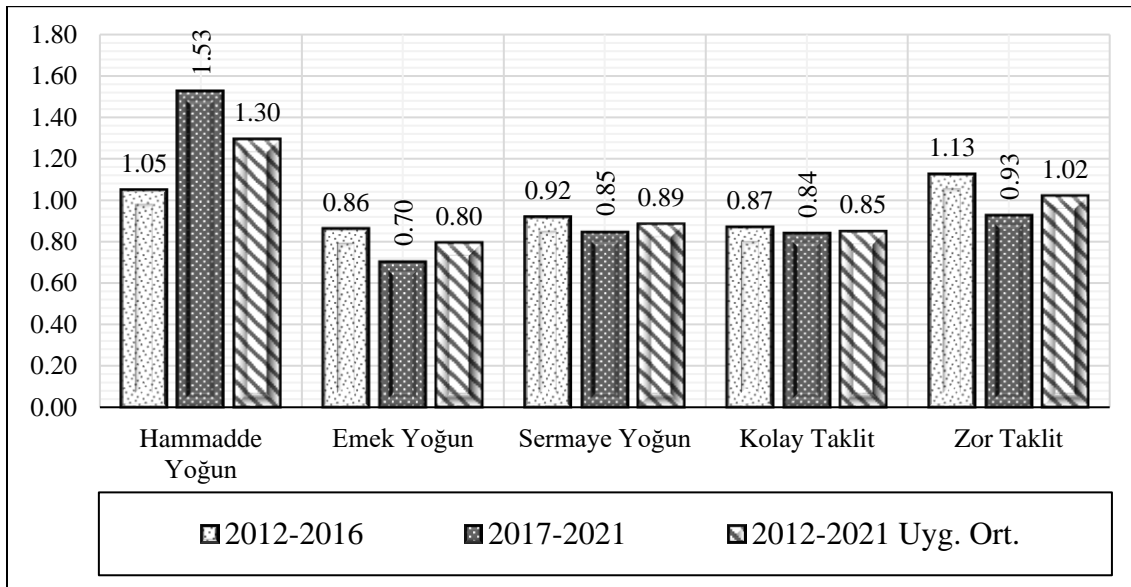
Şekil 1 göz önünde bulundurulduğunda, 2012 yılında söz konusu ülkeler içerisinde ihracat benzerliği Türkiye ile en fazla olan ülkelerin sırasıyla yüzde 46 ile İspanya ve yüzde 41 ile Çin olduğu görülmektedir. Buradan Türkiye'nin 260 ürün grubu ihracatında, İspanya ve Çin ile benzer ürünler ihraç ettiği ve diğer iki ülkeye nispeten bu ülkeler ile daha fazla rekabet içerisinde olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. 2012 yılında söz konusu ülkeler arasında Türkiye ile ihracat benzerliği en düşük olan ülkelerin ise sırasıyla yüzde 31 ile Hollanda ve yüzde 32 ile ABD olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Hollanda ve ABD'nin diğer iki ülkeye göre Türkiye ile daha düşük bir rekabet içerisinde olduğunu göstermektedir. 2021 yılına gelindiğinde, ihracat benzerlik değerlerinde değişimler olmasına rağmen, Türkiye ile ihracat benzerliği en yüksek ve en düşük olan ülkeler aynı kalmıştır.

Şekil 1 genel olarak incelendiğinde, ilgili ülkelere sırasıyla İspanya ve Çin'in, Türkiye ile en fazla rekabet içerisinde olan ülkeler olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmanın bundan sonraki kısmında, ülkelerin ihracat teknoloji yoğunluk düzeylerine yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlar ışığında, Türkiye ile ihracat benzerliği yüksek ülkelerin, rekabet avantajı elde ettiği teknoloji yoğunluğu, karşılaştırmalı perspektiften incelenmiştir.

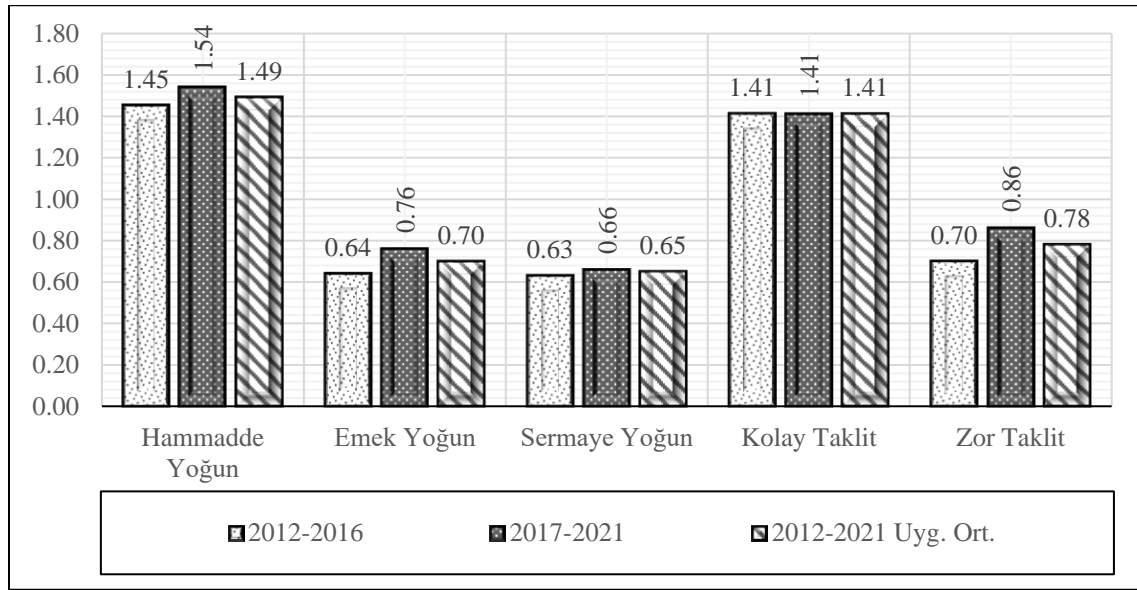
4.2. Ülkelerin ihracat teknoloji yoğunluk uzmanlaşmaları

Çalışmanın bu bölümünde, söz konusu ülkelerin ihraç ettiği ürünlerin üretiminde kullandığı teknoloji yoğunluk düzeyi beş ayrı kategoride ele alınacaktır. Bunlar daha önce de çalışmanın yöntem kısmında belirtildiği gibi emek, sermaye, hammadde, kolay ve zor taklit ürün gruplarından meydana gelmektedir. İlgili ürün grupları Ek-1’de ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Söz konusu ürün gruplarını tespit edebilmek için ülkelerin 2012-2021 dönemi ihracat verileri kullanılmıştır. Dönem, analizde kolaylık sağlaması için 2012-2016 birinci dönem, 2017-2021 ikinci dönem olarak ikiye ayrılmıştır. Ayrıca, bütün yılların uygun ortalama değerleri, 2012-2021 Uygun Ortalama olarak ele alınmıştır.

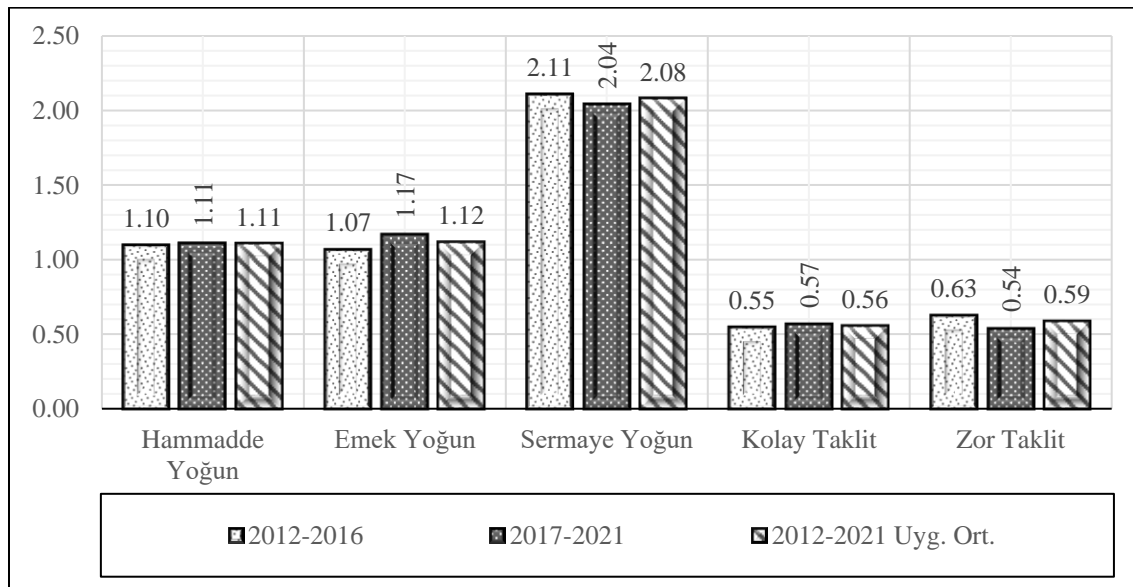
Şekil 2. ABD ihracat teknoloji yoğunluk düzeyi



Şekil 2 incelendiğinde, ABD’nin hammadde yoğun ve zor taklit malların ihracatında uzmanlaştığı görülmektedir. Uzmanlaşma gösterilen söz konusu ürün gruplarında zayıf üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Dönemsel olarak incelendiğinde, hammadde yoğun malların uzmanlaşmasında ikinci dönemde bir artış meydana geldiği, zor taklit malların uzmanlaşmasında ise azalış meydana geldiği görülmektedir. Bununla beraber, ABD’nin emek yoğun, sermaye yoğun ve kolay taklit edilebilir araştırma bazlı malların ihracatında rekabet gücü elde edemeyip dezavantajlı durumda olduğu tespit edilmiştir. İkinci dönem ihracat rekabet gücünde meydana gelen düşüşün bir kısmı Covid-19 pandemisinin yol açtığı; tedarik zinciri kesintileri, tüketici davranışları ve lojistik zorluklar gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır. Diğer bir kısmı ise Rusya-Ukrayna savaşının neden olduğu; bölgesel etki, fiyat dalgalanmaları ve siyasi istikrarsızlık gibi faktörlerden meydana gelmektedir.

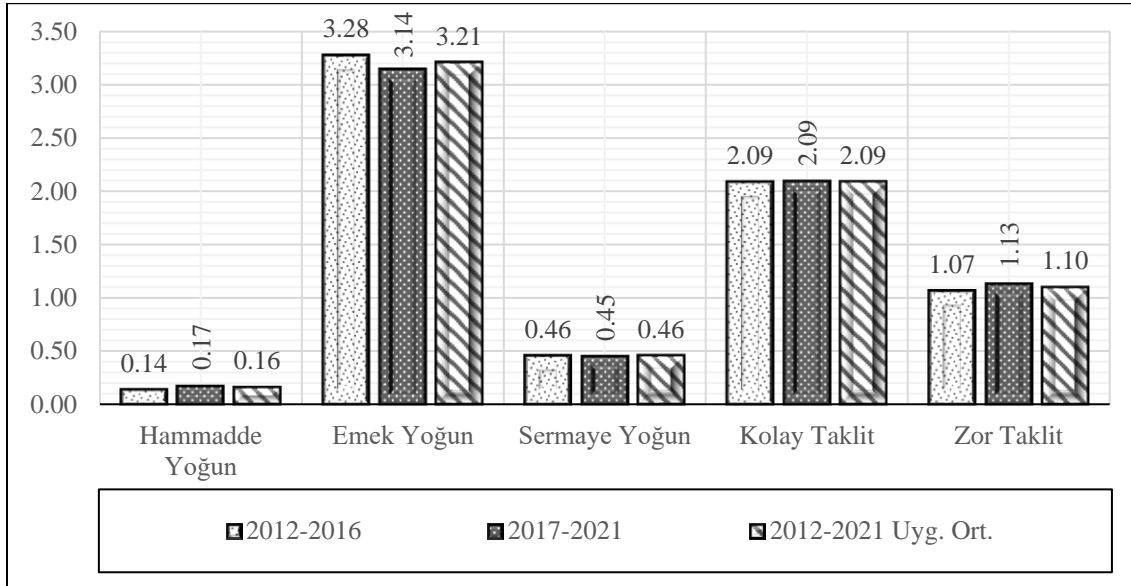
Şekil 3. Hollanda ihracat teknoloji yoğunluk düzeyi

Şekil 3 göz önünde bulundurulduğunda, Hollanda'nın, hammadde yoğun ve kolay taklit malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği görülmektedir. Uzmanlaşma gösterilen söz konusu ürün gruplarında zayıf üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Dönemsel olarak incelendiğinde, hammadde yoğun malların uzmanlaşmasında ikinci dönemde bir artış meydana geldiği, kolay taklit malların uzmanlaşmasında ise istikrarlı bir seyir izlendiği görülmektedir. Bununla birlikte, Hollanda'nın, emek yoğun, sermaye yoğun ve zor taklit malların ihracatında uzmanlaşma gösteremediği belirlenmiştir.

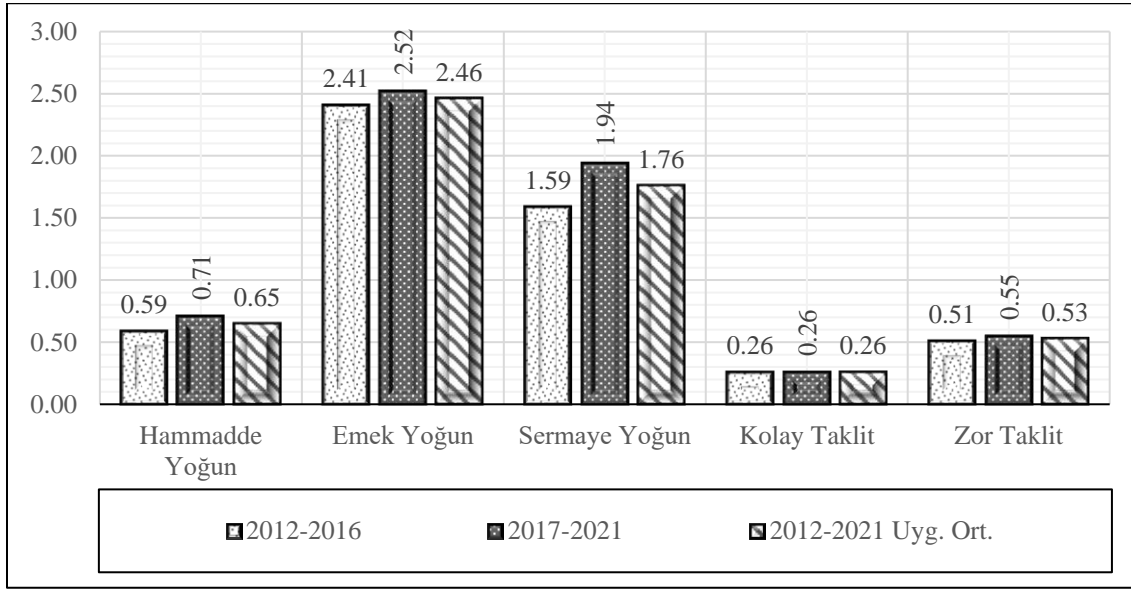
Şekil 4. İspanya ihracat teknoloji yoğunluk düzeyi

Şekil 4'e bakıldığında, İspanya'nın hammadde yoğun, emek yoğun ve sermaye yoğun malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği görülmektedir. İspanya'nın sermaye yoğun malların ihracatında orta derece üstünlüğe, hammadde yoğun ve emek yoğun malların ihracatında ise zayıf üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, ikinci dönem RCA değerlerinin hammadde yoğun ve emek yoğun mallarda arttığı, sermaye yoğun mallarda ise düştüğü belirlenmiştir. Bununla beraber, İspanya'nın kolay taklit ve zor taklit malların ihracatında uzmanlaşma gösteremediği sonucuna varılmıştır. İhracat rekabet gücünün azalmasında etkili olan birçok faktör bulunmaktadır. İkinci dönem ihracat rekabet gücünde meydana gelen düşüş büyük ölçüde Covid-19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna savaşından kaynaklanmaktadır.

Şekil 5. Çin ihracat teknoloji yoğunluk düzeyi



Şekil 5 incelendiğinde, Çin'in, emek yoğun, kolay taklit ve zor taklit malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği görülmektedir. Söz konusu ihracat uzmanlaşmalarından emek yoğun ve kolay taklit mallarda orta derece üstünlüğe, zor taklit mallarda ise zayıf üstünlüğe sahip olmuştur. Dönemsel olarak bakıldığında, ikinci dönemde emek yoğun malların ihracat uzmanlaşmasında azalış, zor taklit malların ihracat uzmanlaşmasında artış, kolay taklit malların ihracat uzmanlaşmasında ise istikrarlı bir durum görülmektedir. Bunun haricinde, Çin'in, hammadde yoğun ve sermaye yoğun malların ihracatında dezavantajlı durumda olduğu ve uzmanlaşma gösteremediği belirlenmiştir. İhracat rekabet gücünün azalmasında hem yerel hem de küresel faktörler etkili olmaktadır. İkinci dönem ihracat rekabet gücünde meydana gelen düşüşün büyük bir kısmı Covid-19 pandemisi ve Rusya-Ukrayna savaşı gibi küresel faktörlerden meydana gelmiştir.

Şekil 6. Türkiye ihracat teknoloji yoğunluk düzeyi

Şekil 6 göz önünde bulundurulduğunda, Türkiye'nin, emek yoğun ve sermaye yoğun malların ihracatında uzmanlaşarak rekabet avantajı elde ettiği görülmektedir. Bunlardan emek yoğun malların ihracat uzmanlaşmasında orta derece üstünlüğe, sermaye yoğun malların ihracat uzmanlaşmasında ise zayıf üstünlüğe sahip olduğu tespit edilmiştir. Dönemsel olarak incelendiğinde, ikinci dönemde hem emek yoğun hem de sermaye yoğun malların RCA değerlerinde bir artış meydana geldiği görülmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin, hammadde yoğun, kolay taklit ve zor taklit malların ihracatında dezavantajlı durumda olduğu ve uzmanlaşma gösteremediği sonucuna varılmıştır.

Tablo 5. Ülkelerin ihracat benzerlik ve teknoloji yoğunluğunun karşılaştırılması

	ABD	Hollanda	İspanya	Çin	Türkiye
Benzerlik-2021(%)	30,66	34,01	45,15	39,29	-
Hammadde Yoğun	✓	✓	✓	-	-
Emek Yoğun	-	-	✓	✓	✓
Sermaye Yoğun	-	-	✓	-	✓
Kolay Taklit	-	✓	-	✓	-
Zor Taklit	✓	-	-	✓	-

Tablo 5'te söz konusu ülkelerin ihracat teknoloji yoğunluk uzmanlaşmaları ve 2021 yılında diğer ülkelerin Türkiye ile olan ihracat benzerlik oranları yer almaktadır. İlk satırda ilgili ülkelerin Türkiye ile olan ihracat benzerlikleri, diğer satırlarda ise ürünlerin üretiminde kullanılan ihracat teknoloji yoğunluğu "✓" sembolü ile belirtilmiştir. Tablo 5'e göre, Türkiye ile en fazla ihracat benzerliğine sahip olan ülkelerin İspanya ve Çin olduğu, İspanya'nın Türkiye ile hem emek hem de sermaye yoğun malların ihracatında rakip konumunda olduğu, Çin'in ise sadece emek yoğun malların ihracatında rakip konumunda olduğu söylenebilir. Söz konusu

ülkeler içerisinde Türkiye ile en düşük ihracat benzerliğine sahip ülkeler ABD ve Hollanda'dır. Dolayısıyla Türkiye'nin rekabet avantajına sahip olduğu ihracat teknoloji uzmanlaşmalarında (emek ve sermaye yoğun), ABD (hammadde yoğun ve zor taklit) ve Hollanda'nın (hammadde yoğun ve kolay taklit) rekabet avantajına sahip olmadıkları görülmektedir. ABD'nin hammadde yoğun ve zor taklit mallardaki ihracat uzmanlaşması Şekil 2'de gösterildiği gibi zayıf derecede bir üstünlüğe sahiptir. Bu durum bir ölçüde Rusya-Ukrayna savaşından kaynaklanmaktadır. Obadi (2016), çalışmasında ABD'nin hammadde yoğun ürünlerinin büyük çoğunluğunun ihracatında uzmanlaştığını tespit etmiştir.

4.3. Net ihracat indeksi ile analiz

Çalışmanın bu kısmında, ülkelerin yalnızca kendi ticari performanslarını tespit edebilmek için Net İhracat İndeksi (NEI) kullanılmış ve analiz sonuçları tabloda gösterilmiştir. Negatif sonuçlar, söz konusu malın ithalatında rekabet avantajı elde edildiğini ve ithalatına daha çok önem verildiğini; pozitif sonuçlar ise ilgili malın ihracatında rekabet avantajı elde edildiğini ve ihracatına daha çok önem verildiğini ifade eder (Donges ve Riedel, 1976, s. 68-69). Sonucun "1" çıkması ülkenin ilgili mal grubunda tam ihracatçı olduğuna, "-1" çıkması ise tam ithalatçı olduğuna işaret eder.

Tablo 6. Net ihracat indeksine göre analiz sonuçları

	ABD				Hollanda			
	2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.		2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.	
0545	-0,43	-0,53	-0,48	UY	0,49	0,49	0,49	UV
0546	-0,62	-0,64	-0,63	UY	0,35	0,17	0,26	UV
0547	-0,37	-0,55	-0,45	UY	0,28	0,37	0,33	UV
0566	0,15	-0,04	0,07	UV	0,66	0,68	0,67	UV
0567	-0,22	-0,38	-0,29	UY	0,32	0,32	0,32	UV
	İspanya				Çin			
	2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.		2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.	
0545	0,83	0,82	0,82	UV	1,00	0,98	0,99	UV
0546	0,41	0,57	0,51	UV	0,95	0,93	0,94	UV
0547	0,38	0,28	0,33	UV	0,97	0,96	0,97	UV
0566	-0,38	-0,31	-0,35	UY	0,32	0,45	0,36	UV
0567	0,57	0,58	0,57	UV	0,98	0,97	0,97	UV
Türkiye								
	2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.					
0545	0,92	0,91	0,92	UV				
0546	0,62	0,89	0,76	UV				

0547	-0,40	-0,37	-0,39	UY
0566	0,60	0,94	0,84	UV
0567	0,88	0,91	0,90	UV

Tablo 6 incelendiğinde, Çin, İspanya (0566 hariç) ve Hollanda'nın bütün alt ürün gruplarının ihracatında uzmanlaşma gösterdiği (UV: uzmanlaşma var) tespit edilmiştir. Buradan söz konusu ülkelerin ilgili ürün gruplarındaki ihracatlarının ithalatlarından fazla olduğu ve ülkelerin bu ürün gruplarının ihracatında uzmanlaşma göstererek rekabet avantajına sahip oldukları sonucuna ulaşılabilir. Tabloda dikkat çeken bir nokta, Çin'in 0545 kodlu ürün grubu RCA değerinin 0,99 olmasıdır. Bu, Çin'in söz konusu ürün grubunun neredeyse tamamını ihracat ettiği ve tam ihracatçı olduğu anlamına gelmektedir. Bununla beraber, ABD'nin 0566 kodlu alt ürün grubu hariç diğer alt ürün gruplarının ihracatında uzmanlaşma gösteremediği (UY: uzmanlaşma yok) tespit edilmiştir. Bunun haricinde, Türkiye'nin ise sadece 0547 kodlu ürün grubunun ihracatında uzmanlaşma gösteremediği belirlenmiştir.

4.4. Balassa indeksi ile analiz

Söz konusu ülkelerin sebze ihracatı kapsamındaki beş alt ürün grubu ihracat miktarları Balassa İndeksi kullanılarak ölçülmüş ve bunlar Tablo 7'de ele alınmıştır.

Tablo 7. Balassa indeksine göre analiz sonuçları

	ABD				Hollanda			
	2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.		2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.	
0545	1,10	1,23	1,16	ZÜ	5,94	6,27	6,15	GÜ
0546	0,06	0,07	0,06	D	0,25	0,16	0,21	D
0547	0,00	0,00	0,00	D	0,02	0,01	0,01	D
0566	3,03	3,50	3,28	ODÜ	10,13	12,36	11,31	GÜ
0567	0,67	0,59	0,63	D	1,72	1,79	1,76	ZÜ
	İspanya				Çin			
	2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.		2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.	
0545	11,35	13,37	12,15	GÜ	1,25	1,48	1,37	ZÜ
0546	0,63	0,76	0,70	D	0,17	0,16	0,17	D
0547	0,05	0,06	0,06	D	0,02	0,01	0,02	D
0566	0,83	1,16	1,00	D	0,47	0,54	0,51	D
0567	4,59	4,33	4,46	GÜ	1,28	1,20	1,25	ZÜ
	Türkiye							
	2012-2016 ort.	2017-2021 ort.	Ort.					
0545	1,17	1,48	1,29	ZÜ				
0546	0,13	0,15	0,14	D				
0547	0,01	0,01	0,01	D				

0566	0,35	0,97	0,66	D
0567	3,35	3,13	3,24	ODÜ

Tablo 7 göz önünde bulundurulduğunda, “0545 Sebzeler (taze/soğutulmuş)” alt ürün grubunda Hollanda ve İspanya’nın uzmanlaşarak güçlü üstünlük (GÜ) elde ettiği tespit edilmiştir. ABD, Çin ve Türkiye’nin ise zayıf üstünlük elde ettiği belirlenmiştir. “0546 Sebzeler-pişirilmiş/dondurulmuş” ve “0547 Sebzeler ve sebze karışımları (geçici olarak konserve edilmiş)” alt ürün grubunda tüm ülkelerin uzmanlaşma gösteremediği ve dezavantajlı (D) durumda oldukları sonucuna varılmıştır.

“0566 Diğer sebze konserveleri-dondurulmuş (sirkesiz, asitsiz)” alt ürün grubunda Hollanda güçlü üstünlük (GÜ) ve ABD orta derece üstünlük (ODÜ) elde ederken diğer ülkelerin uzmanlaşma gösteremeyerek dezavantajlı (D) durumda kaldıkları tespit edilmiştir. “0567 Sebze, meyve, bitki ve yemiş konserveleri” alt ürün grubunda ise İspanya’nın uzmanlaşarak güçlü üstünlük (GÜ), Türkiye’nin orta derece üstünlük (ODÜ), Hollanda ve Çin’in zayıf üstünlük (ZÜ) elde ettiği, ABD’nin ise uzmanlaşmadığı ve dezavantajlı (D) durumda olduğu belirlenmiştir.

SONUÇ

Çalışmada, Türkiye’nin ve sebze ihracatında en fazla paya sahip olan ülkelerin ihracat rekabet uzmanlaşma düzeyleri, Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler metodu kullanılarak karşılaştırmalı perspektiften analiz edilmiştir. Bununla beraber, ülkelerin 260 ürün grubu göz önünde bulundurularak ihracat benzerliği ölçülmüş ve Türkiye ile en fazla ve en az rekabet içerisinde olan ülkeler tespit edilmiştir. Bunun haricinde, ihracat teknoloji yoğunluğuna göre ülkelerin teknoloji yoğunlukları 5 kategoride sınıflandırılarak (emek, sermaye, hammadde, kolay ve zor taklit) analiz edilmiş ve sonuçlar ayrıntılı bir şekilde yorumlanmıştır. Böylece ülkelerin hem kendi ticari durumları tespit edilmiş hem de Türkiye’nin söz konusu ülkelerle olan ihracat benzerliği belirlenmiştir. Ayrıca, ülkelerin küresel ölçekte sebze alt ürün gruplarındaki uzmanlaşma düzeyleri, Net İhracat İndeksi ve Balassa İndeksi kullanılarak analiz edilmiştir.

İhracat Benzerlik İndeksi sonuçları göz önünde bulundurulduğunda, 2012 yılında Türkiye ile en fazla ihracat benzerliğine sahip olan ülke İspanya, en az ihracat benzerliğine sahip olan ülke ise Hollanda olmuştur. 2021 yılına gelindiğinde, Türkiye ile en fazla ihracat benzerliğine sahip olan ülke yine İspanya olarak kalırken en az ihracat benzerliğine sahip olan ülke ABD olarak değişmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, İspanya’nın Türkiye ile benzer mallar üretip ihraç ettiği ve dolayısıyla Türkiye’nin en yakın rakibi olduğu anlaşılmaktadır. ABD ve Hollanda ise düşük benzerlik değerlerinden ötürü Türkiye ile daha az rekabet içerisinde olmuştur. Bütün

bunların nedeni ve/veya sağlaması ihracat teknoloji yoğunluğu RCA sonuçlarından anlaşılmaktadır.

İhracat teknoloji yoğunluğuna göre, Türkiye'nin emek ve sermaye yoğun malların ihracatında, ABD'nin hammadde yoğun ve zor taklit, Hollanda'nın ise hammadde yoğun ve kolay taklit malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği tespit edilmiştir. Daha önce de ABD ve Hollanda'nın Türkiye ile en düşük ihracat benzerliğine sahip olan ülkeler olduğu belirlenmişti. Bunun en önemli nedeni söz konusu ülkelerin uzmanlaşma gösterdiği sektörlerin birbirinden farklı olmasıdır. İspanya'nın teknoloji yoğunluğuna bakıldığında, hammadde, emek ve sermaye yoğun malların ihracatında uzmanlaşma gösterdiği tespit edilmiştir. Bu da İspanya ile Türkiye'nin emek ve sermaye yoğun malların ihracatında benzer ürünler ürettiği ve dolayısıyla söz konusu ülkeler içerisinde en yüksek derecede rekabet içerisinde olduklarını göstermektedir.

Net İhracat İndeksi sonuçlarına göre, Çin ve Hollanda'nın bütün sebze alt ürün gruplarının ihracatında uzmanlaşma gösterdiği, İspanya'nın ise 0566 kodlu ürün grubu hariç diğer sebze alt ürün gruplarının tamamının ihracatında uzmanlaşma gösterdiği tespit edilmiştir. ABD'nin 0566 kodlu ürün grubu hariç diğer sebze alt ürün gruplarının ihracatında uzmanlaşma göstermediği belirlenmiştir. Türkiye'nin ise 0547 kodlu sebze alt ürün grubu hariç diğer alt ürün grubunun ihracatında uzmanlaşma gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak söz konusu ülkelerin küresel anlamda ihracat rekabet uzmanlaşmalarını belirlemek için kullanılan Balassa İndeksi sonuçlarına göre, Hollanda'nın 3 diğer ülkelerin ise 2 sebze alt ürün grubunun ihracatında küresel anlamda bir rekabet avantajı olduğu tespit edilmiştir.

Türkiye'nin durumu sonuçlar ışığında genel olarak özetlendiğinde, kendi ticari performansı bakımından 0547 kodlu sebze alt ürün grubu hariç diğer ürün gruplarında ihracatçı konumundadır. Bununla beraber, Türkiye, küresel ölçekte ihracat rekabet uzmanlaşma düzeyini gösteren Balassa İndeksine göre, 0545 ve 0567 kodlu sebze ürün gruplarının ihracatında rekabet avantajı elde etmiştir. Bu bağlamda, Türkiye'nin rekabet avantajı elde ettiği sebze ürün gruplarındaki durumunu korumak ve geliştirmek için verimli politikalar uygulaması, ülkenin günümüz rekabet pazarında rakipleri arasında güçlü bir pozisyonda kalabilmesi açısından oldukça önemlidir. Bununla beraber, Türkiye'nin kendi ticari performansına göre, 4 sebze ürün grubunun ihracatçısı ve küresel anlamda 2 sebze ürün grubunda rekabet avantajı elde etmesi, ülkenin azımsanamayacak ve/veya kayda değer bir rekabet gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin emek yoğun alanlarda uzmanlaşma gösterdiği ve rekabet avantajına sahip olduğu göz önünde bulundurulduğunda, emek yoğun olarak değerlendirilen (05- Meyve ve sebzeler) sektörün verimli politikalarla desteklenmesi son derece önemlidir. Bu çerçevede,

kümelenme, işbölümü ve uzmanlaşma, tohum ve yakıt desteği ve vergi indirimleri gibi sübvansiyonlar sadece rekabet avantajı elde edilen ürün gruplarının sürdürülmesinde değil aynı zamanda şimdilik rekabet avantajı elde edilemeyen (0546, 0547 ve 0566) sebze ürün gruplarında rekabet avantajı sağlanması açısından aşırı derecede önemli politikalar olacaktır.

İhracat Benzerlik İndeksi sonucuna göre, Türkiye ile benzer ürün üretip ihraç etme bakımından en fazla rakip olan ülkelerin İspanya ve Çin olduğu belirlenmişti. Türkiye'nin bu rakiplerle baş edebilmesi ve daha yüksek bir rekabet gücü elde edebilmesi için ürün çeşitliliğini artırması ve markalaşmaya gitmesi gerekmektedir. Türkiye'nin dikkate değer bir rekabet gücü elde edebilmesinin bir diğer yolu da ihracat teknoloji yoğunluğuna göre, emek ve sermaye yoğun malların ihracatında uzmanlaşmaktan ziyade, birçok gelişmiş ülke gibi kolay ve zor taklit edilebilen araştırma bazlı malların ihracatında uzmanlaşmaya önem vermekte yatmaktadır. Bütün bu politikalar Türkiye'nin hem yerel hem de küresel ölçekte rekabet gücünü artırarak gelişmiş ülke kategorisinde yer almasına büyük ölçüde katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, B., Anwar, M., Badar, H., Mehdi, M. & Tanveer, F. (2021). Analyzing export competitiveness of major fruits and vegetables of Pakistan: an application of revealed comparative advantage indices, *Pak. J. Agri. Sci.*, 58(2), 719-730.
- Akgüngör, S., Barbaros, R. F. ve Kumral, N. (2002). Competitiveness of the Turkish fruit and vegetable processing industry in the European Union market, *Taylor & Francis Group*, 38(3), 34-53.
- Balassa, B. (1965). "Trade liberalization and revealed comparative advantage", *Manchester School of Economic and Social Studies*, 33. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1965.tb00050.x>
- Balassa, B. & Noland, M. (1989). "Revealed comparative advantage in Japan and the United States", *Journal of International Economic Integration*, 4(2), 8-22.
- Bayramoğlu, Z. (2009). "Türkiye ve Azerbaycan arasında tarımsal ürünlerin dış ticaret potansiyeli ve karşılaştırmalı üstünlükleri", Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Tarım Ekonomisi Bölümü Selçuklu / Konya, *Journal of Azerbaijani Studies*.
- Demir, İ. (2001). "Türkiye beyaz eşya sanayinin rekabet gücü ve geleceği", iktisadi sektörler ve koordinasyon genel müdürlüğü sanayi dairesi başkanlığı, *Uzmanlık Tezi*, Yayın No DPT. 2571.
- Donges, J. B. & Riedel, J. (1976). The expansion of manufactured exports in developing countries: an empirical assessment of supply and demand issues. *Kieler Arbeitspapiere, Kiel Working Papers No:49*, June 1976.
- Erkan, B. (2009). Ülkelerin ihracat performanslarının belirlenmesinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerinin kullanılması: yükselen ekonomiler örneği. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Erkan, B. (2011). "SITC teknoloji sınıflandırmasına ilişkin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerin belirlenmesi: Türkiye ve diğer N-11 ülkelerinin karşılaştırılması", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*. 48(558),35-48. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2017.527>
- Finger, J. & Kreinin, M. (1979). A measure of 'export similarity' and its possible uses, *Economic Journal*, 89(356), 905-12.
- Fronberg, K. & Hartmann, M. (1997). "Comparing measures of competitiveness", institute of agricultural development in central and Eastern Europe, *Discussion Paper*, Issue.2, 1-16.
- Gürpınar, K. & Barca, M. (2007). "Türk mobilya sektörünün uluslararası rekabet gücü düzeyi ve nedenleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2(2),41-61.
- Hidayat, A., Robiani, B., Marwa, T. & Suhel, S. (2023). Competitiveness, market structure, and energy policies: a case study of the world's largest crude palm oil exporter, *International Journal of Energy Economics and Policy*, 13(3), 111-121. <https://doi.org/10.32479/ijeep.14199>

- Hinloopen, J. & Marrewijk, C. V. (2001). "On the empirical distribution of the Balassa index", *Review of World Economics / Weltwirtschaftliches Archiv*, 137,(1-35).
- Mikic, M. & Gilbert, J. (2009). Trade statistics in policymaker: a handbook of commonly used trade indices and indicators. *Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (ESCAP)*. United Nations Publication Sales No: E.10II.F.7, Revised Edition.
- Obadi, S. M. (2016). Revealed comparative advantage and competitiveness in the EU-28 and the USA, *Economic Review*, 45(2), 243-259.
- Peters, E. D. (2008). The impact of China's global economic expansion on Latin America. economic & social research council (ESRC), *Working Paper No:4*, December-2008, 1-55.
- Popescu, G. H., Nicoale, I., Nica, E., Vasile, E. J. & Andreea I. R. (2017). The influence of land-use change paradigm on Romania's agro-food trade competitiveness—an overview, *Land Use Policy*, 61, 293-301. DOI:[10.1016/j.landusepol.2016.10.032](https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2016.10.032)
- Sarıçoban, K. & Kaya, E. (2017). Determination of the seafood export competitiveness: the comparative analysis of top ten countries having lion share from seafood export, journal of business, *Economics and Finance (JBEF)*, 6(2),112-124. <https://doi.org/10.17261/Pressacademia.2017.500>
- Sarıçoban, K. & Yalçın, M. (2020). Türkiye'nin halı sektörü ihracat rekabet gücünün belirlenmesi ve halı ihracatında söz sahibi ülkeler ile bir karşılaştırma, *Tekstil ve Mühendis*, 27(118), 98-110. DOI: [10.7216/1300759920202711806](https://doi.org/10.7216/1300759920202711806)
- Sarıçoban, K. (2022). RCEP ülkelerinin dış ticareti ve standart ürün grupları bazında ihracattaki karşılaştırmalı üstünlükleri, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(84), 1991-2012. <https://doi.org/10.17755/esosder.1140018>
- Serin, V. & Civan, A. (2008). Revealed comparative advantage and competitiveness: a case study for Turkey towards the EU, *Journal of Economic and Social Research*, 10(2), 25-41.
- Schoot, P. K. (2004). The relative similarity of China's exports to the United States vis a vis other u.s. trading partners. *Unpublished manuscript*, July-2004, 1-40.
- Sharma, A., Kathuria, L. M. & Kaur, T. (2022), Analyzing relative export competitiveness of Indian agricultural food products: a study of fresh and processed fruits and vegetables, *Competitiveness Review*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print, <https://doi.org/10.1108/CR-03-2022-0039>.
- TCMB, (2021), Piyasa katılımcıları anketi, <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/f747142688644850809f426de2266e03/PKAMetaveri.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACEf747142688644850-809f-426de2266e03-nIqgLKA#>, (E. T: 22.05.2023).
- Torayeh, N. M. (2013), The competitiveness of the Egyptian agricultural export in the EU market; should Egypt diversify its trade pattern? *Applied Econometrics and International Development*, 13(2), 137-156.

- TÜİK Sınıflama Sunucusu, (2023, May 20). Uluslararası standart ticaret sınıflaması, <https://biruni.tuik.gov.tr/DIESS/SiniflamaSatirListeAction.do?surumId=13&detay=H&turId=3&turAdi=%203.%20D%C4%B1%C5%9F%20Ticaret%20S%C4%B1n%C4%B1flamalar%C4%B1&kod=05&ustKod=05&tip=arama>, (E. T: 20.05.2023)
- Utkulu, U. (2005). *Türkiye'nin dış ticareti ve değişen mukayeseli üstünlükler*. T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Utkulu, U. & Seymen, D. (2004). "Revealed comparative advantage and competitiveness: evidence for Turkey vis-à-vis the EU/15", *In European Trade Study Group 6th Annual Conference, ETSG*, September 2004, 1-26.
- Veeramani, C. (2008). *India and China: changing patterns of comparative advantage?*, In R. Radhakrishna, Indira Gandhi Institute of Development Research,(ss.145-156), India Development Report.
- Vollrath, T. L. (1991). A theoretical evaluation of alternative trade intensity measures of revealed comparative advantage. *Weltwirtschaftliches Archiv*. Bd. 127. H. 2 (1991), 265-280. DOI: [10.1007/BF02707986](https://doi.org/10.1007/BF02707986)
- WITS, (2023, May 11). World integrated trade solution, <https://wits.worldbank.org/Default.aspx?lang=en>, (E. T: 11.05.2023).

Ek-1: SITC Teknoloji Sınıflandırması

Hammadde Yoğun Mallar	
SITC 0	Canlı Hayvanlar ve Gıda Maddeleri
SITC 2 (26 hariç)	Tarımsal Hammaddeler
SITC 3 (35 hariç)	Mineral Yakıtlar ve Mineral Yağlar
SITC 4	Hayvansal ve Bitkisel Yağlar
SITC 56	Gübreler
Emek Yoğun Mallar	
SITC 26	Dokumaya Elverişli Lifler (Elyaflar)
SITC 6 (62, 67, 68 hariç)	İmalat Malları
SITC 8 (87, 88 hariç)	Diğer Üretim Malları
Sermaye Yoğun Mallar	
SITC 1	İçkiler, Tütün ve Mamulleri
SITC 35	Elektrik Enerjisi
SITC 53	Boyacılıkta Kullanılan Ürünler
SITC 55	Uçucu Yağlar, Rezinoitler, Parfümeri, Kozmetik
SITC 62	Kauçuk Eşya
SITC 67	Demir ve Çelik
SITC 68	Demir İhtiva Etmeyen Madenler
SITC 78	Kara Taşıtları
Kolay Taklit Edilen Araştırma Bazlı Mallar	
SITC 51	Organik Kimyasal Ürünler
SITC 52	İnorganik Kimyasal Ürünler
SITC 54	Tıp ve Eczacılık Ürünleri
SITC 58	İlk Haliyle Olmayan Plastikler
SITC 59	Kimyasal Maddeler ve Ürünler
SITC 75	Büro Makineleri, Otomatik Veri İşleme Makinesi
SITC 76	Haberleşme, Sesi Kaydetme ve Kaydedilen Sesi Tekrar Veren Alet
Zor Taklit Edilen Araştırma Bazlı Mallar	
SITC 57	İlk Haliyle Plastikler
SITC 7 (75, 76, 78 hariç)	Makineler ve Ulaşım Araçları
SITC 87	Mesleki, Bilimsel Ölçü ve Kontrol Cihazları
SITC 88	Fotoğraf Malzemeleri, Optik Eşyalar, Saatler

(Kaynak: Erkan, 2011, s. 42)

DİJİTAL BAĞIMLILIK VE ÖZ-KONTROL İLİŞKİSİNDE PSİKOLOJİK SAĞLAMLIĞIN ARACI ROLÜ

THE MEDIATING ROLE OF RESILIENCIES IN RELATIONSHIP OF DIJITAL ADDICTION AND SELF-CONTROL

Sinem ARSLANKOÇ* Çağla Salduz DORUK** Orhan KOÇAK***

Öz

Dijital teknolojilerin aşırı veya problemlili kullanılması ile oluşan dijital bağımlılık kavramı birçok kavramla etkileşim halindedir. Bu kavramlar arasında öz-kontrol ve psikolojik sağlamlık kavramları yer almaktadır. Bireylerin öz-kontrolleri veya psikolojik sağlamlıkları dijital bağımlılık düzeylerini etkilemektedir. Bu bağlamda çalışmanın amacı genç yetişkinlerde dijital bağımlılık ve öz kontrol ilişkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolünü basit aracılık modeliyle incelemektir. Bu noktada nicel araştırma yöntemiyle tasarlanan çalışmanın örneklemini araştırmaya katılmaya gönüllü 18-30 yaş arası genç yetişkin bireylerdir. Tamamen gönüllülük esasına dayalı bir şekilde toplam 316 kişi çalışmaya dâhil edilmiştir. Araştırmanın amaçları doğrultusunda veriler SPSS 23.0 programı ve Process v 4.0 eklentisi ile analiz edilmiş ve güvenilirlik ve normallik, faktör, korelasyon, regresyon ve aracılık analizleri kullanılmıştır. Çalışma kapsamında psikolojik sağlamlığın aracılık etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve bu etkinin dijital bağımlılığı azaltıcı bir rolde olduğu tespit edilmiştir. Böylece psikolojik sağlamlığın koruyucu bir rol oynadığı görülmüştür.

Anahtar Kelime: Bağımlılık, Dijital Bağımlılık, Psikolojik Sağlamlık, Öz-kontrol.

Abstract

The concept of digital addiction, which occurs due to excessive or problematic use of digital technologies, interacts with many concepts. These concepts include self-control and psychological resilience. Individuals' self-control or psychological resilience affects their level of digital addiction. In this context, the aim of the study is to examine the mediating role of psychological resilience in the relationship between digital addiction and self-control in young adults with a simple mediation model. At this point, the sample of the study designed with the quantitative research method is young adult individuals between the ages of 18-30 who volunteer to participate in the research. A total of 316 people were included in the study on a completely voluntary basis. For the purposes of the research, the data were analyzed with the SPSS 23.0 program and the Process v 4.0 plug-in, and reliability and normality, factor, correlation, regression and mediation analyzes were used. Within the scope of the study, the mediating effect of psychological resilience was found to be statistically significant and it was determined that this effect had a reducing role in digital addiction. Thus, psychological resilience has been shown to play a protective role.

Keywords: Addiction, Digital Addiction, Psychological Resilience, Self-control.

* Arş. Gör., İstanbul Medipol Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, E-posta: sinem.arslankoc@medipol.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8003-9356

** Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, E-posta: caglasalduz37@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9441-9253

*** Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, E-posta: orhan.kocak@iuc.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0281-8805

GİRİŞ

İnsanları diğer canlılardan ayıran en temel özelliği düşünebilme yetisine sahip olmasıdır. Bununla birlikte insan aklı ve düşüncesi doğaya uygulanmış olup bunun sonucunda da teknoloji gelişmiştir (Erkan, 2012, s. 127). Teknolojik gelişmelerle birlikte cep telefonu, masaüstü bilgisayar, dizüstü bilgisayar, akıllı TV, tablet gibi dijital cihazların üretilmesinde ve ucuz fiyata pazarlanmasında artış yaşanmıştır. Teknolojik araçların getirdiği yeni olanaklar sayesinde, iletişime ve sosyal gelişime olumlu katkılar sağlaması, bu dijital cihazların evde ve iş yerlerinde yaygın olarak kullanılmaya başlamasına neden olmuştur (Temel, Önürmen, & Köprü, 2014, s. 324). Böylece bilgi çok hızlı bir biçimde insanlara ulaşmış, bilginin hızla yayılması insanların hayatlarında sosyo-kültürel ve fiziksel açıdan değişimler yaratmıştır (Deloitte, 2018, s. 4). Bu değişimler bir yandan insan hayatını kolaylaştırma, tasarruf sağlama, keyifli vakit geçirme gibi olumlu etkiler yaratırken diğer yandan da aşırı kullanım sonucu dijital bağımlılığı ortaya çıkarabilmektedir (Arslan, Kırık, Karaman, & Çetinkaya, 2015). Bahsedilen bu bağımlı olma halinin, sosyal destek mekanizmasının yetersizliği, yalnızlık, sağlıklı ve güvenli bir aile ortamının yoksunluğu gibi nedenlerle ortaya çıkabileceği düşünülmektedir (Büyükşahin, Çevik & Yıldız, 2017; Ceyhan, 2011; Eldeleklioğlu & Vural, 2013; Esen & Gündoğdu, 2010; Yıldırım, Engin, & Yıldırım, 2011). Bu sebeplerin yanı sıra Ekşi, Turgut ve Sevim (2019) bağımlı olma halinin bireylerin öz-kontrolleriyle de ilişkili olabileceğini ifade etmektedir.

Öz-kontrol kavramı bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarını kontrol altına alabilme becerisi olarak ifade edilmekte (Nebioğlu, Konuk, Akbaba, & Eroğlu, 2012, s. 341) ve dijital bağımlılıkta olduğu gibi bireylerin psikolojik sağlamlıklarıyla da ilişkilidir. Bireyin yaşamındaki olumsuz deneyimlerle başa çıkabilme becerisi olarak görülen psikolojik sağlamlık (Earvolino-Remirez, 2007, s. 73) bireylerin öz-kontrolleri ve dijital bağımlılıkları ile bir ilişkisi içerisindedir (Kaçar, 2022; Sağar, 2022). Bu bağlamda çalışmanın amacı; genç yetişkinlerde dijital bağımlılık ve öz-kontrol ilişkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolünü incelemektir. Bu bağlamda çalışma kapsamında “dijital bağımlılık ve öz-kontrol arasında herhangi bir ilişki var mıdır?” ve “bu ilişkide psikolojik sağlamlığın aracılık rolü nedir?” sorusu üzerinde odaklanılmıştır.

Bu amaç doğrultusunda öncelikle kavramsal çerçeve oluşturulmuş ve dijital bağımlılık, öz-kontrol ve psikolojik sağlamlık kavramları ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca konu ile ilgili alanda yapılan araştırmalara değinilmiş ve çalışmanın teorik alt yapısı sunulmuştur. Daha sonra ise çalışmanın yöntemine ve bulgularına yer verilmiş, elde edilen verilerden hareketle analizler gerçekleştirilmiştir.

1. Literatür Taraması

1.1. Dijital bağımlılık

Dünya nüfusunun yarısından fazlası sekiz milyarı aşkın bir süredir internet kullanmaktadır. Ayrıca bu nüfusun yaklaşık beş milyardının mobil telefonu olmakla birlikte 2,5 milyardan fazla insan mobil telefon üzerinden internete erişim sağlamaktadır (<https://www.worldometers.info/>, 2023). Bu durum da aslında dijital dönüşümün dünyayı etkisi altına aldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Özellikle sanayi devrimi sonrası teknolojik ilerlemede büyük rol oynayan teknik, insan kontrolündedir. Ancak insan üretimi olan teknoloji beraberinde başta bağımlılık olmak üzere pek çok sorunu da beraberinde getirmektedir (Yengin, 2019, s. 137-138). Bağımlılık, bireyin gündelik hayattaki işlevini bozan, herhangi bir maddeye ve varlığa yönelik durdurulamayan istek, iradeyi kontrol edememe durumu olarak ifade edilebilir (Arslan, vd., 2015, s. 36). Ögel (2001, s. 13) bağımlılığı bireyin zarar görmesine rağmen çeşitli madde ve eylemlere ilişkin aşırı yöneliminin olması şeklinde tanımlamıştır.

Bu bağlamda çalışma kapsamında ele alınan dijital bağımlılık, dijital teknolojilerin aşırı veya sorunlu kullanılması ile oluşan bir bağımlılık olarak tanımlanmaktadır (Khang, Kim, & Kim, 2013, s. 2417; Singh & Singh, 2019, s. 3-4). Bu durumun yaşanmasında dijital medya araçlarına aşına olma durumu doğrudan etkilidir. Prensky (2001, s. 1-2) dijital medya araçlarına aşına olan 1980 yılından sonra doğan nesli dijital yerliler 1980 yılından önce doğan nesli de dijital göçmenler şeklinde iki gruba ayırmıştır. Dijital yerlilerin ve dijital göçmenlerin bağımlılığa yönelik algı, düzey ve tutumları değişkenlik gösterebilmektedir (Eşgi, 2013, s. 182).

Dijital bağımlılık, çeşitli psikolojik ölçeklerle sınıflandırılabilen bir olgu olmakla birlikte (Kesici & Tunç, 2018, s. 91) sadece dijital teknolojilerin kullanım süresi ile ölçülemeyecek psikolojik ve davranışsal göstergeleri olan bir olgudur. Bireyin mesleği veya eğitim gördüğü alan dijital teknolojileri kullanma sıklığını değiştirebilir. Ancak birey ihtiyaç ve gereklilik dışında gün boyunca çok sık dijital teknolojileri kullanıyor, sık sık kontrol ediyor ve durumu kabul etmiyorsa dijital bağımlılık akla getirilebilir (Cham vd., 2019, s. 1). Dijital bağımlılık; oyun bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı ve internet bağımlılığını kapsayan bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Christakis, 2019, s. 2277). Dijital bağımlılık sadece izleme, dinleme şeklinde pasif bağımlılıklar şeklinde görülebileceği gibi eylemde bulunarak teknolojik alet kullanma gibi aktif bağımlılık şeklinde de görülebilir (Arslan vd., 2015, s. 36-37). Bağımlı kişiler, sanal gerçeklik içerisinde gündelik yaşamın gerçekliğinden kopan, toplum tarafından kendisini dışlanmış hisseden kişiler olmakta ve mobil cihazlar aracılığıyla eksik yönlerini

doldurmaya ve doyuma ulaşmaya çalışmaktadır (Yengin, 2019, s. 142). Dijital bağımlılık, bireylerin sorumluluklarını aksatmasına ve sosyal hayatlarının olumsuz etkilenmesine sebep olmaktadır. Dijital bağımlı bireyler zaman kısıtlaması olmaksızın kullandıkları interneti, sosyal yaşamlarında göstermeye çekindikleri duygularını göstermek için kullanmaktadır (Gülaçtı, 2020, s. 214). Dijital bağımlılık durumu ise ancak bireysel, sosyal, ailevi, profesyonel ve diğer temel gelişim alanlarında ciddi bir bozulmaya neden olacak kadar şiddetli olduğunda anlaşılmaktadır. Dijital bağımlılığa neden olan faktörler çeşitlilik göstermekle birlikte, öz saygısı düşük bireylerin akıllı telefonlarını daha fazla kullandıkları (Sar & Işıklar, 2012, s. 267), akıllı telefon bağımlılığıyla kişilik özelliklerinin ilişkili olduğu (Takao, Takahashi, & Kitamura 2014, s. 504) görülmektedir. Beden algısıyla ilgili sorunların, yalnızlığın, güvensizliğin, iş, aile ve sosyal yaşamdaki problemlerin internet bağımlılığına yol açtığı (Ögel, 2012, s. 29), dijital oyun bağımlılığının saldırganlık, sosyal geri çekilme, depresyon ve dikkat eksikliği hiperaktivite bozukluğu olan kişilerde daha çok görüldüğü tespit edilmiştir (Choi, Park, & Kim, 2013, s. 780).

Genç yetişkinlerde dijital bağımlılık ile kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmalar incelendiğinde, Ertan-Düzgün'ün (2022, s. 87) çalışmasında nevrotiliklik, uyumluluk ve sorumluluk kişilik özelliklerinin sosyal medya bağımlılığı ile negatif yönlü bir ilişki tespit ettiği görülmüştür. Kızılay (2022, s. 53) tarafından 18-55 yaş arası kişilerle yürütülen çalışmada; öz disiplin ve uyumluluk düzeyleri ile internet bağımlılığı düzeyinin negatif yönlü ilişkili olduğu belirtilmiştir. Kapudere (2020, s. 77) tarafından gerçekleştirilen çalışmanın sonuçlarına göre öz disiplinli olma, sorumluluk sahibi olma ve duygusal dengesizlik yaşama alt boyutları problemliler olarak internetin kullanımı ile negatif yönlü ilişkilidir. Yalçın-Çınar ve Mutlu (2019, s. 140) tarafından üniversite öğrencilerinin kişilik özellikleri, benlik saygısı, dikkat ve gelişmeleri kaçırma korkusu düzeyleri ile internet bağımlılığının incelendiği çalışmada; dikkat eksikliği hiperaktivite ve nevrotilik kişilik özelliği ile internet bağımlılığının olumlu ilişkisi olduğu, kişilik özelliklerinden sorumluluk alt boyutu ile negatif ilişki olduğu saptanmıştır. Ji, Yin, Zhang ve Wang (2022, s. 340) tarafından yürütülen meta-analiz çalışmasında internette oyun oynama bozukluğu ile güçlü bir şekilde ilişkili olan tek koruyucu faktörün kendini kontrol etme olduğu belirlenmiş ve kişilik özelliklerinden uyumluluk ve vicdanlılık anlamlı negatif ilişkili bulunmuş, öz-ilişkili faktörlerden öz-dayanıklılık ve öz-yeterlik anlamlı negatif ilişkili bulunmuştur. Öztürk (2022, s. 203) tarafından gerçekleştirilen üniversite öğrencilerinde internet bağımlılığı ile psikolojik iyi oluşun incelendiği çalışmada internet bağımlılıkları arttıkça psikolojik iyi oluşun azaldığı tespit edilmiştir. Özdemir (2021, s.

111) tarafından genç yetişkinlerde benlik saygısı düzeylerinin ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin onların sosyal medyaya bağımlılıklarındaki etkileri incelenmiş, genç yetişkinlerin psikolojik iyi oluş düzeylerinin sosyal medya bağımlılığı üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Genç yetişkinlerin psikolojik iyi oluş ölçeğinden aldığı puanlar arttıkça sosyal medya bağımlılığı puanları azaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Kohls, Baldofski, Moeller, Klemm ve Rummel-Kluge (2021, s. 353), internet bağımlılığı ve internet oyunu bağımlılığını duygusal zekâ, iyi oluş ve oto kontrol ile inceledikleri çalışmalarında İnternet bağımlılığı ve internet oyunu bağımlılığı tanısı alan katılımcıların özellikle öz kontrol ve iyi oluş olmak üzere, duygusal zekânın tüm boyutlarında daha düşük puanlara sahip olduklarını ortaya koymuştur.

Sonuç itibariyle literatürde yer alan çalışmalardan hareketle H1 geliştirilmiştir:

H1: Katılımcıların dijital bağımlılık düzeyleri ile psikolojik sağlamlıkları arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

1.2. Öz-kontrol

Öz-kontrol kavramı, disiplinler arasında sıcak bir konu olarak karşımıza çıkmakta ve tanımlama konusundaki fikir birliği hem bilimsel ilerlemeyi hem de araştırma bulgularının toplumsal etkisini iletirmek için kritik öneme sahiptir (Gillebaart, 2018, s. 1). Bu bağlamda öz-kontrol en genel anlamıyla; bireylerin kendi benliği ve çevresiyle uyum sağlamak amacıyla duygu, düşünce ve davranışlarını denetim altına alabilme ve yönetebilme becerisi olarak tanımlanmaktadır (Nebioğlu vd., 2012, s. 341). Öz-kontrol kavramının merkezinde bireyin içsel tepkilerini yok etme veya değiştirme söz konusu olmakla birlikte bu kavram istenmeyen davranışlarda bulunmaktan kaçınmayı da içermektedir. Bu bağlamda bakıldığında öz-kontrol, bireyin yaşamında geniş bir yelpazede olumlu sonuçlar doğurabilmektedir (Tangney, Baumeister, & Boone, 2004, s. 275). Fujita (2011) öz-kontrol kavramını yalnızca bireylerin dürtü kontrolü sağlaması olarak tanımlamamaktadır. O ayrıca bu dürtüleri en az seviyeye indirmek için kullanılan bilişsel süreçlerin de dikkate alınması gerektiğini ifade etmektedir. Böylece öz-kontrol yalnızca basit bir dürtü kontrolü olmamakta ayrıca bireyin dürtülerinin ortaya çıkmasını engelleyen stratejiler de üretebilen bilişsel süreçleri içermektedir (Aktaran: Kaçar, 2022, s. 33).

İlgili literatür incelendiğinde bireylerin öz-kontrollerinin birçok faktörle etkileşim içerisinde olduğu görülmekte ve özellikle öz-kontrol kapasitesinde bireysel farklılıklar ön plana çıkmaktadır (Tangney vd., 2004, s. 275). Bunun sonucunda ise kimi bireylerde yüksek düzeyde bir öz-kontrol söz konusuysen kimi bireylerde ise düşük düzeyde bir öz-kontrol söz konusudur.

Bu bağlamda Gottfredson ve Hirschi (1990) öz-kontrolü düşük düzeyde olan bireylerin altı temel özelliğe sahip olduğunu belirtmiştir. Bu özellikleri; dürtülerle hareket etme, risk alma, hemen sinirlenme, suçlu hissetme, bencil davranışlarda bulunma ve zihinsel faaliyetler yerine fiziksel faaliyetleri tercih etme olarak sıralamıştır (Aktaran: Yılmaz-Arslan, 2022, s. 7). Strayhorn (2002, s. 17) da çok fazla alkol tüketme, uyuşturucu kullanma, kumar oynama, aşırı para harcama gibi dürtüsel davranışların öz-kontrolle ilişkili olduğunu ve düşük öz-kontrolle sahip bireylerin bu tarz davranışlar sergileyebileceğini belirtmektedir. Düşük düzeyde öz-kontrolle sahip bireylerde olumsuz davranış örüntüleri daha çok görülürken öz-kontrolü yüksek bireylerde bu durum tam tersi olabilmektedir. Demirel (2017, s. 13) öz-kontrolü yüksek düzeyde olan bireylerin daha iyi bir psikolojiye ve öznel iyi oluş haline sahip olduğunu, daha az sinirlenip suçluluk hissettiğini, akademik açıdan daha başarılı olduğunu ifade etmiştir. Bu özelliklerin yanı sıra bireylerin öz-kontrollerinin teknoloji, alkol, kumar, tütün, sigara gibi pek çok bağımlılık türüyle de ilişkili olduğunu ifade eden çalışmalar bulunmaktadır. Bu bağlamda Baumeister (2003) öz-kontrolün bağımlılıkta önemli bir etken olduğunu ifade etmekte ve genellikle aralarında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. İlgili literatürde yapılan çalışmalara bakıldığında dijital oyun bağımlılığı ve öz-kontrol arasında istatistiksel olarak negatif yönde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir (Akçakaya & Arslan, 2020; Başol & Duran, 2019; Kim, Namkoong, & Kim, 2008). Sosyal medya bağımlılığı ve öz-kontrol ilişkisinin ele alındığı çalışmalara bakıldığında da dijital oyun bağımlılığında olduğu gibi negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir (Ekşi vd., 2019; Kaşıkçı, Denli, & Güney- Karaman, 2021; Selçuk, 2019). Karaçorlu, Oğuzöncül, Pirinççi, & Deveci (2019), Yanık ve Özçiçek (2021) tarafından yapılan çalışmada ise bireylerin öz-kontrolleri azaldıkça akıllı telefon bağımlılıkları artmaktadır.

Sonuç itibariyle literatürde yer alan çalışmalardan hareketle H2 geliştirilmiştir:

H2: Katılımcıların dijital bağımlılık düzeyleri ile öz-kontrolleri arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

1.3. Psikolojik sağlamlık

İnsanların yaşamları boyunca karşılaştıkları birçok olumsuz durum örseleyici, sarsıcı ve stresli bir etkiye neden olmaktadır. Bunun sonucunda da bireylerin verdikleri tepkiler veya baş etme mekanizmaları farklılık göstermekte; kimileri anksiyete, depresyon ve bağımlılık gibi çeşitli sorunlar yaşarken kimileri bu tarz olumsuz durumlardan çabuk sıyrılıp kendini toparlayabilmektedir. Bu durum ise pozitif psikolojide bireylerin psikolojik sağlamlıkları ile açıklanmaktadır (Doğan, 2015, s. 94; Gürkan, 2006, s. 50). Pozitif psikolojinin önemli

kavramlarından biri olan psikolojik sağlamlık kavramı İngilizce resilience kelimesinden gelmekte (Altuntaş & Genç, 2020; Doğan, 2015; Kararımak, 2006) ve Türkçe karşılığının kendini toplama gücü (Terzi, 2006), psikolojik dayanıklılık (Yılmaz-Irmak, 2008) ve yılmazlık (Gürkan, 2006; Nam & Akbay, 2020) gibi kavramlarla ifade edildiği görülmektedir. Bu çalışma kapsamında ise psikolojik sağlamlık kavramı kullanılacaktır.

Psikolojik sağlamlık kavramıyla ilgili literatür incelendiğinde pek çok tanımlamanın yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Earvolino-Ramirez'e (2007, s. 73) göre psikolojik sağlamlık, yaşanan olumsuzluklar ile başarılı bir şekilde başa çıkma yeteneğidir. Brooks (2015, s. 2) psikolojik sağlamlığı, duyarlı ilişkilere ve sıkıntıya sağlıklı yollarla yanıt vermemize ve uyum sağlamamıza yardımcı olabilecek bir dizi yetenek olarak belirtmektedir. Psikolojik sağlamlık ayrıca çevresel şartların, problemlerin veya riskli durumların bireyi zorlamasına rağmen bireyin bu zorlulardan sağlıklı bir şekilde çıkabilme kapasitesidir (Kahvecioğlu, 2016, s. 2). Arslan'a (2015, s. 347) göre ise psikolojik sağlamlık, bireylerin karşılaşmış olduğu olumsuz yaşantılara yönelik bireysel, ailesel ve sosyal kaynaklarını kullanarak başa çıkabilmesi ve bu yaşantıların ardından uyum sağlayarak işlevini sürdürebilmesi olarak ifade edilmektedir. Tüm bu tanımlardan hareketle psikolojik sağlamlık kavramı; bireylerin olumsuz koşullar karşısında gösterdiği uyum ve başa çıkma becerisi olarak tanımlanabilmektedir (Block & Kremen, 1996, s. 349). Tanımlardan da görüldüğü üzere kabul edilebilecek ortak bir psikolojik sağlamlık tanımı bulunmamakta ancak tüm tanımlarda ortak olarak kabul edilen bazı önemli noktalar yer almaktadır. Bu noktalar; kavramın dinamik bir süreç olması, zorlu yaşam koşulları altında başarılı bir baş etme kapasitesi, sağlıklı uyum gösterme veya yeterlilik geliştirebilme süreçlerini içermesidir (Doll & Lyon, 1998; Garmezy, Masten, & Tellegen, 1984; Gizir, 2007; Luthar Cicchetti, & Becker, 2000; Luthar & Cicchetti, 2000; Rutter, 1999). Ayrıca psikolojik sağlamlık sabit bir özelliğe sahip olmamakta bireylerde zamanla azalıp artabilmektedir (Luthar vd., 2000, s. 543-544; Yılmaz-Irmak, 2008, s. 35). Bu bağlamda psikolojik sağlamlık düzeyi yüksek olan bireylerin daha güçlü iletişim kurabilen, problem çözme becerisine sahip, amaca yönelik hareket edebilen, sosyal yetkinliği bulunan, geleceğe dair iyimser olan, uyum sağlayan, yüksek benlik saygısına sahip olan ve öz-kontrol becerisi yüksek olan kişiler olduğu görülmektedir (Bulut, 2016, s. 11-12; Tanyeri, 2016, s. 34).

İlgili literatürde psikolojik sağlamlık kavramıyla ilgili risk içeren durumlara ve koruyucu faktörlere de sıklıkla değinilmektedir. Tüm bu faktörler üç boyutta ele alınmakta ve bunlar bireysel, ailesel ve çevresel faktörler olarak sıralanmaktadır. İlk olarak risk faktörlerinin, psikolojik sağlamlığın tanınmasında önemli bir etken olduğunu ve bireylerin yaşamlarının

herhangi bir döneminde karşılaştıkları risklerin onların psikolojik sağlıklarını etkileyebileceğini unutmamak gerekmektedir. Bu bağlamda bireysel risk faktörlerine bakıldığında; doğuştan veya sonradan kazanılan özellikler, düşük zekâ düzeyi, kronik hastalıklar, bağımlılık türleri, akademik başarısızlık, belli bir etnik kökene aidiyet, öz-kontrol eksikliği, başa çıkma mekanizmalarının yetersizlikleri, kötü sağlık durumu gibi etkenler yer almaktadır. Ailesel risk faktörleri; kalabalık bir aileye sahip olma, ebeveyn çatışmaları, evlat edinilme, bağımlı olan ebeveynlere sahip olma, boşanmış ebeveynler, ebeveyn kaybı, aile içi şiddet, ihmal ve istismar gibi durumlardır. Çevresel risk faktörleri içerisinde ise; ekonomik sorunlar, doğal afetler, savaş, evsizlik, toplumsal şiddet, rol model eksikliği, toplumdaki suç oranı, okul veya diğer hizmetlerin kalitesi ve yetersiz beslenme gibi faktörleri bulunmaktadır (Coleman & Hagell, Aktaran: Bulut, 2016; Toprak, 2014; Tanyeri 2016). Bahsedilen tüm bu risk faktörlerinin yanı sıra psikolojik sağlıkla ilgili bir diğer önemli nokta, bireylerin yaşanan olumsuzluklar karşısında yapıcı tepkiler vermesini kolaylaştıran koruyucu faktörlerdir (Kararımak, 2006, s. 132). Bu noktada koruyucu faktörlerden bireysel olanlar; zekâ, akademik başarı, iç-kontrol odağı, olumlu mizaç, özerklik, benlik saygısı, iyimserlik, etkili problem çözme becerileri olarak sıralanırken ailesel faktörler ise destekleyici ebeveyn tutumları, çocuğa yönelik gerçekçi ve yüksek beklentiler, çekirdek aile yapısı, sıcak aile bağlarına sahip olma, nitelikli ebeveynler olarak sıralanmaktadır. Son olarak çevresel faktörlere bakıldığında; destekleyici bir sosyal çevre, akran desteği, etkili toplumsal kaynaklar, aile dışındaki bireylerle sıcak ilişkiler, iyi okullarda okuma yer almaktadır (Gizir, 2007, s. 115; Kararımak, 2006, s. 132; Tanyeri, 2016, s. 32).

Psikolojik sağlık kavramıyla ilgili yapılan çalışmaların başta psikoloji olmak üzere pek çok disiplinde yer aldığı görülmektedir. Bu çalışmada ise psikolojik sağlık, dijital bağımlılık ve öz-kontrol ilişkisinde aracı bir model olarak ele alındığından dolayı bu kavramlar üzerine yapılan çalışmalar incelenmiştir. Öncelikle unutmamak gerekir ki dijital bağımlılık, oyun bağımlılığı, sosyal medya bağımlılığı ve internet bağımlılığını kapsayan bir terim olarak karşımıza çıkmakta ve teknolojik alet kullanma gibi aktif bağımlılık şeklinde de görülebilmektedir (Arslan vd., 2015; Christakis, 2019). Bu bağlamda ilgili çalışmalara bakıldığında; bireylerin psikolojik sağlıkları ile internet (Ağır, 2018; Bakan-Kıraç & Sahmurova, 2022; Çutuk, 2022; Sağar & Sağar, 2022) sosyal medya (Cavga, 2019; Onat-Kocabıyık & Donat-Bacıoğlu, 2022), akıllı telefon (Sağar, 2022) ve dijital oyun (Çiçek, 2021) bağımlılıkları arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüş ve dolayısıyla

psikolojik sağlamlık düzeyleri arttıkça internet, sosyal medya, akıllı telefon, dijital oyun bağımlılık düzeylerinin azalacağını tespit edilmiştir.

Psikolojik sağlamlık ve öz-kontrol ilişkisine bakıldığında; Kaçar (2022) tarafından yapılan çalışmada bireylerin öz-kontrolleri ile psikolojik sağlamlıkları arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Benzer şekilde Özer (2013) tarafından yapılan çalışmada da duygusal zekânın bir alt boyutu olarak yer alan öz-kontrol ile psikolojik sağlamlık arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Sonuç itibariyle literatürde yer alan çalışmalardan hareketle aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir:

H3: Katılımcıları psikolojik sağlamlıkları ile öz-kontrolleri arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

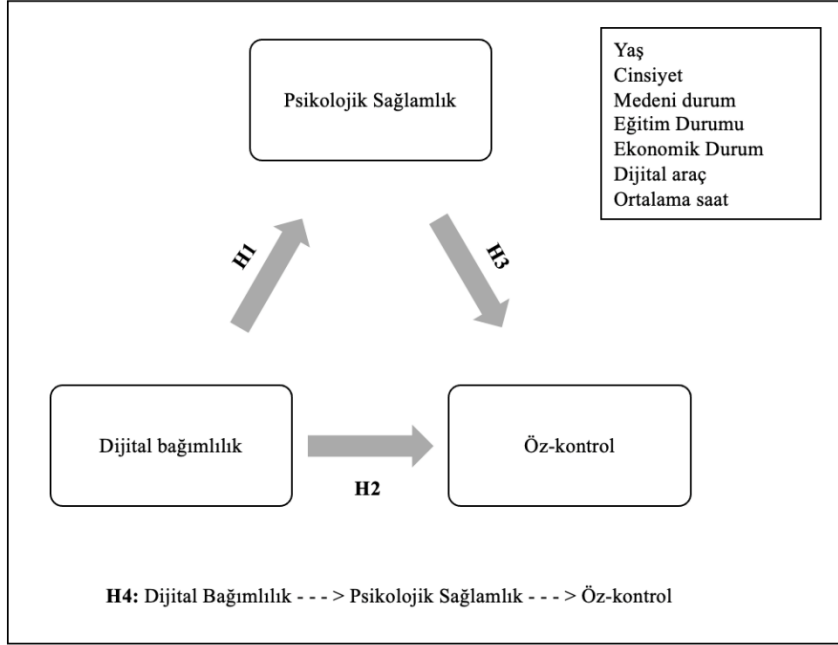
H4: Dijital bağımlılığın öz-kontrol üzerindeki etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü vardır.

Yapılan tüm incelemeler sonucunda çalışmanın amacı; genç yetişkinlerde dijital bağımlılık ve öz-kontrol ilişkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolünü incelemektir. Bu bağlamda çalışma kapsamında “Dijital bağımlılık ve öz-kontrol arasında herhangi bir ilişki var mıdır?” ve “Bu ilişkide psikolojik sağlamlığın aracılık rolü nedir?” sorusu üzerinde odaklanılmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda oluşturulan teorik alt yapıya bakıldığında aracı değişken psikolojik sağlamlık olduğu için daha çok bu alana yönelik kuramlardan faydalanılmıştır. Bu bağlamda ilgili literatür incelendiğinde psikolojik sağlamlıkla ilgili kuramların temelde iki farklı bakış açısına sahip olduğu görülmüştür; bir grup kuramcı psikolojik sağlamlığı kişiye ait bir özellik olarak ifade ederken diğerleri ise psikolojik sağlamlığı bireyin çevresiyle etkileşimi sonucu oluşan bir yapı olarak görmektedir (Turgut, 2015, s. 9). Bahsedilen bu her iki bakış açısının ortasında yer alabileceği düşünülen Bernard (1991) modeli çalışmanın teorik alt yapısını oluşturmaktadır. Bernard’a (1991) göre psikolojik sağlamlık bireylerin hem doğuştan getirmiş oldukları hem de yaşam süresi boyunca edindikleri özellikler olarak ifade edilmektedir. Buna göre psikolojik sağlamlığa sahip olan kişilerin mizaçlarının sakin ve çevrelerinden olumlu geri bildirim alabilen kişiler olduğu görülmekte ve bu durum doğuştan getirilen bir özellik olarak kabul edilmektedir (Aktaran: Özer, 2013; Öztörel, 2018). Bunun yanı sıra bireylerin yaşam süreleri boyunca edindikleri özelliklere bakıldığında ise bunların; empati becerisi, etkili iletişim kurma, kişinin kendisiyle barışık olması, başarılı bir kimliğe sahip olma, özgür davranabilme becerisi, olumsuz durumlardan uzaklaşabilme, geleceğe yönelik ne istediğini bilme, kara alabilme ve çözüm üretebilme olduğu görülmektedir (Thomsen, 2002; Aktaran: Öztörel, 2018).

Modelden farklı olarak bu özelliklere bireylerin sahip oldukları öz-kontrol becerisi de eklenebilmektedir.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın modeli



Şekil 1. Araştırmanın modeli

Genç yetişkinlerde dijital bağımlılık ve öz-kontrol ilişkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolünü incelemek amacıyla tasarlanan bu çalışmada araştırma modeli olarak nicel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem en genel anlamıyla nicel verilerin toplanması ve analiz edilmesi olarak ifade edilmektedir. Bu araştırma modelinde gerçeklik araştırmacıdan bağımsız olmakta ve kendi dışındaki gerçekliğin ise nesnel olarak gözlenebilir, ölçülebilir ve analiz edilebilir olduğu kabul edilmektedir (Büyüköztürk, Kılıç Çakmak, Akgün, Karadeniz, & Demirel, 2020, s. 13). Çalışma kapsamında nicel araştırma yöntemlerinden biri olan betimsel yöntem ve nedensel-karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Betimsel yöntem, belli bir konudaki durumu araştırmak amacıyla yapılan yöntem olarak ifade edilmektedir. Nedensel-karşılaştırma yöntemi ise belli bir değişken bakımından farklılık gösteren grupları birbirleriyle kıyaslamak amacıyla yapılan bir yöntem olarak tanımlanmaktadır (Gurbetoğlu, 2018). Bu bağlamda çalışmada ayrıca genç yetişkinlerin dijital bağımlılık ve öz-kontrol seviyeleri ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkiler basit aracılık modeliyle incelenmiştir. Aracılık analizi, bağımlı ve bağımsız değişken arasında var olan ilişkiyi üçüncü bir değişkenle inceleyen ve kısmi veya tam aracılık ile tanımlayan bir modeldir. Bu modelde bağımlı ve bağımsız değişken arasındaki ilişki

doğrudan incelenmemektedir. Bağımsız değişkenin aracı değişken ile, aracı değişkeninde bağımlı değişken ile olan ilişkisi ele alınmaktadır (Yılmaz & İlhan-Dalbudak, 2018, s. 518).

2.2. Evren ve örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye’de yaşayan 18-30 yaş arası bireyler, örneklemine ise çalışmanın içleme kriterlerini karşılayan bireyler oluşturmaktadır. Bu bağlamda tamamen gönüllülük esasına dayalı bir şekilde örneklem, kolay örnekleme tekniğiyle belirlenmiş ve toplam 316 kişi çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıca bu yöntemde ankete yanıt vermek isteyen tüm bireyler örneğe dâhil olmakta ve denek bulma işlemi istenilen büyüklüğe ulaşmaya kadar devam etmektedir. Örneklem büyüklüğünün hesaplanması noktasında ise Büyüköztürk ve arkadaşları tarafından Çıngı’nın (1994) çalışmasından uyarlanan ve sapma miktarlarını gösteren tablodan ve TÜİK’in adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçlarından yararlanılmıştır (Büyüköztürk, vd., 2020, s. 101; TÜİK, 2022). Buna göre TÜİK verilerine bakıldığında ülkemizde bulunan 18-30 yaş arası genç nüfusun yaklaşık 6 milyon olduğu tespit edilmiştir. Evren-örneklem tablosunda ise örneklem sayısı 500.000 ve üstü olduğunda .05 sapma miktarı ile yeterli örneklem sayısının 665 olduğu görülmüştür. Ancak bu çalışmada zaman sınırlaması olması ve verilerin online bir şekilde toplanmasının da etkisiyle yalnızca 316 kişi ile analizler yapılmakta bu da çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır.

2.3. Veri toplama araçları

Çalışmada veri toplama araçları olarak Sosyo-Demografik Bilgi Formu, Dijital Bağımlılık Ölçeği, Kısa Psikolojik Sağlamlık ve Çok Boyutlu Kısa Öz-kontrol Ölçeği kullanılmıştır.

2.3.1. Sosyo demografik bilgi formu

Sosyo-Demografik Bilgi Formu çalışmaya dahil edilen bireylerin yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim seviyesi, gelir gibi sosyo-demografik bilgilerini içeren ve araştırmacılar tarafından hazırlanan sorulardan oluşmaktadır.

2.3.2. Dijital bağımlılık ölçeği

Bu ölçek Kesici ve Tunç tarafından bireylerin dijital bağımlılık seviyelerini tespit etmek amacıyla 2018 yılında geliştirilmiştir. Toplam 19 maddeden meydana gelen bu ölçekte 5’li likert tipi (Tamamen katılıyorum, katılıyorum, kararsızım, katılmıyorum, kesinlikle katılmıyorum) kullanılmıştır. Ayrıca ölçeğin 5 alt boyutu bulunmakta ve bu alt boyutlar aşırı kullanma, nüksetme, hayatın akışını engelleme, duygu durumu ve bırakamama olarak sıralanmaktadır. Ölçeğin puanlanması aşamasında ölçekten elde edilen tüm puanlar

toplanmakta ve madde sayısına bölünmektedir. Ölçekten yüksek bir puan alınması katılımcının dijital bağımlılık seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ayrıca ölçeğin tamamının Cronbach alfa güvenilirliği .87 olarak hesaplanmıştır (Kesici & Tunç, 2018). Ölçeğin alt boyutlarına ilişkin Cronbach alfa güvenilirliğine bakıldığında; aşırı kullanım alt boyutunun .75, nüks etme alt boyutunun .84, hayatın akışını engelleme alt boyutunun .73, duygu durumu alt boyutunun .69 ve bırakamama alt boyutunun da .69 olduğu görülmüştür (Kesici & Tunç, 2018). Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach's Alpha değeri $\alpha = .90$ ($n = 316$)'dır.

2.3.3. Kısa psikolojik sağlamlık ölçeği

Bu ölçek Smith ve diğerleri tarafından bireylerin psikolojik sağlamlıklarını tespit etmek amacıyla 2008 yılında geliştirilmiştir. Ölçeğin Türkçeye uyarlama çalışması ise Doğan tarafından 2015'te yapılmıştır. Toplam 6 maddeden meydana gelen ölçek tek boyuttan oluşmuştur ve 5'li likert tipi (Hiç uygun değil, uygun değil, biraz uygun, uygun, tamamen uygun) kullanılmıştır. Ölçekten yüksek puan alınması bireyin psikolojik sağlamlığının yüksek olduğunu göstermektedir. 2., 4. ve 6. maddeler ters kodlanmıştır. Ayrıca ölçeğin Cronbach alfa güvenilirliği .84 olarak hesaplanmıştır (Doğan, 2015). Bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach's Alpha değeri $\alpha = .85$ ($n = 316$)'dir.

2.3.4. Çok boyutlu kısa öz-kontrol ölçeği

Nilsen, Bang, Boe, Martinsen, Lang-Ree ve Røysamb tarafından 2020'de geliştirilen Çok Boyutlu Kısa Öz-kontrol Ölçeğinin uyarlama çalışması Koç, Şimşir-Gökcalp ve Seki (2023) tarafından yapılmıştır. Toplam 8 maddeden meydana gelen ölçekte 2 alt boyut bulunmakta ve bunlar başlatma ve engelleme olarak sıralanmaktadır. 1., 3., 5., ve 7. maddeler ters kodlanmıştır. Ayrıca ölçeğin uyarlama çalışmasında güvenilirlik iç tutarlık katsayısına genel olarak bakılmadığı yalnızca uyarlamada kullanılan ölçeklerin ayrı ayrı Cronbach's Alpha değerlerinin alındığı görülmektedir. Yapılan bu çalışmada ise ölçeğin Cronbach's Alpha değerinin $\alpha = .70$ ($n = 316$) olduğu tespit edilmiştir.

2.4. Verilerin toplanması ve analiz edilmesi

Verilerin toplanması ve analiz edilmesi aşamasında öncelikle sosyo-demografik sorular ve ölçekler belirlendikten ve gerekli izinler alındıktan sonra Google Forms aracılığıyla online bir anket oluşturulmuştur. Oluşturulan anket çalışma kapsamında etik kurul onayının alınmasıyla birlikte katılımcılara ulaştırılmıştır. Ankete dahil edilen katılımcıların özelliklerine bakıldığında 18-30 yaş arasında olmaları ve tamamen gönüllü olarak çalışmaya katılmak istemeleri yer almaktadır. Bu özelliklere sahip olan katılımcılara ankete giriş kısmında Bilgilendirilmiş Onam

Formu ekrana yansımakta ve Onaylıyorum/Onaylamıyorum seçenekleri ile isteyen bireyler araştırmaya katılırken, istemeyen bireyler ise ekranlarını kapatabilmektedir. Anket ortalama beş dakika içinde tamamlanabilmektedir. Veri toplama süreci 25 Mart 2023 tarihinde başlamış ve 31 Mayıs 2023 tarihinde sonlandırılmıştır. Online anket yeterli sayıya ulaştığında verilerin analizi için IBM SPSS Statistics 23.0 programı ve Process v 4.0 eklentisi kullanılmıştır. Analiz aşamasında öncelikle demografik sorular için frekans analizleri, güvenilirlik ve normallik analizleri, ölçek sorularının doğru faktöre dağılıp dağılmadığını tespit etmek amacıyla için faktör analizleri, ölçekler arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla korelasyon analizleri son olarak ise bağımlı değişken ile bağımsız değişken arasındaki ilişkinin yönünü ve etkisini değiştireceği tahmin edilen değişkenleri tespit etmek amacıyla aracı (moderatör) değişken analizleri yapılmıştır.

2.5. Araştırmaya ilişkin etik bulgular

Bu çalışmanın İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu'ndan 20.03.2023 tarihinde 42 karar numarasıyla etik kurul izni bulunmaktadır.

3. Bulgular

Çalışma kapsamında SPSS 26.0 programıyla yapılan frekans analizi sonucu aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1. Demografik verilerin frekans analizi

Değişken	Grup	\bar{x}/sd	<i>n</i>	%
Cinsiyet	Kadın	1.20/.400	253	%80.1
	Erkek		63	%19.9
Medeni Durum	Evli	1.81/.393	60	%19
	Bekar		256	%81
Eğitim Durumu	Ortaokul	5.71/.556	1	%0.3
	Lise		23	%7.3
	Üniversite		212	%67.1
	Lisansüstü		80	%25.3
Çalışma Durumu	Çalışıyor	1.44/.497	177	%54
	Çalışmıyor		139	%44
Ekonomik Durum	Çok iyi	2.81/.632	6	%1.9
	İyi		80	%25.3
	Orta		197	%62.3
	Düşük		33	%10.4

Kendine ait akıllı telefonunuz ve bilgisayarınız (veya tabletiniz) var mı?	İkisi de var	1.21/405	251	%79.4
	Biri var		65	%20.6
Bir gününüzün ortalama kaç saatini dijital araçlarla geçiriyorsunuz?	0-1 saat	-/-	4	%1.3
	2-3 saat		39	%12.3
	3-4 saat		71	%22.5
	5-6 saat		85	%26.9
	6 saat ve üzeri		117	%37
TOPLAM			316	%100

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışma kapsamında elde edilen veriler frekans analizine tabi tutulmuştur. Bu bağlamda Tablo 1'e bakıldığında çalışmaya toplam 316 kişinin katıldığı ve bu katılımcıların %80.1'nin (253) kadınlardan %19.9'unun (63) erkeklerden oluşturduğu görülmüştür. Bu doğrultuda çalışmada kadın katılımcı sayısının daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra katılımcıların büyük çoğunluğunun bekâr olduğu (%81); üniversite eğitimlerine devam ettikleri (%67.1); çalıştıkları (%54) ve orta düzeyde bir ekonomik duruma sahip oldukları (%62.3) görülmüştür. Son olarak katılımcılara akıllı bir telefona veya bilgisayara sahip olup olmadıkları sorusu yöneltilmiş ve %79.4'ünün (251) her ikisine de sahip olduğu ve günde ortalama 6 saatten daha fazla (%37) bu araçlarla vakit geçirdiği bilgisi edinilmiştir.

Tablo 2. Ölçeklere ait ortama, standart sapma, maksimum ve minimum değerleri

Ölçekler	<i>n</i>	\bar{x}	<i>SS</i>	<i>Max.</i>	<i>Min.</i>
Dijital Bağımlılık Ölçeği	316	2.9023	.65517	5	1.07
Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeği	316	3.0296	.77177	5	1
Çok Boyutlu Kısa Öz-kontrol Ölçeği	316	3.2648	.60818	5	1.33

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2'ye bakıldığında çalışma kapsamında kullanılan ölçeklere ait ortalama, standart sapma, maksimum ve minimum değerler yer almaktadır. Bu bağlamda Dijital Bağımlılık Ölçeğinden elde edilen puanların ortalamasının (\bar{x} =2.9023), standart sapmasının (.65517), alınan maksimum puanın (5) ve minimum puanın ise (1.7) olduğu görülmüştür. Kısa Psikolojik Sağlamlık Ölçeğinden elde edilen puanların ortalaması ise (\bar{x} =3.0296), standart sapması (.77177), alınan maksimum puan (5) ve minimum puan ise (1)'dir. Son olarak Çok Boyutlu

Kısa Öz-kontrol Ölçeğinden alınan puanların ortalamasının (\bar{x} =3.2648), standart sapmasının (.60818), alınan maksimum puanın (5) ve minimum puanın ise (1.33) olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında ayrıca ölçeklerin normal dağılıma sahip olup olmadığını belirlemek amacıyla normallik testi yapılmış ve ölçeklerden alınan değerlerin -1,5 ile +1,5 arasında olduğu görülmüştür. Dolayısıyla da ölçeklerin normal dağılıma sahip olduğu kabul edilmiştir (Tabachnick & Fidell, 2013).

3.1. Faktör analizi

Çalışma kapsamında ölçeklerin faktör yapısını belirleyebilmek ve her bir alt faktörün hangi maddelere yüklenip yüklenmediğini ortaya koyabilmek amacıyla açımlayıcı faktör analizi yapılmaktadır. Kullanılan ölçeklerden Dijital Bağımlılık ve Çok Boyutlu Kısa Öz-kontrol Ölçeğinin alt boyutları bulunmakta dolayısıyla bu iki ölçek faktör analizine tabi tutulmaktadır. İlk olarak Dijital Bağımlılık Ölçeğinin analizi sonucunda Kaiser Meyer Olkin (KMO) değeri .88 (n = 316) olarak bulunmuş ve ölçeğin faktör analizi için yeterli olduğu görülmüştür. Ayrıca tüm alt faktörlerin toplam varyansının %69.9 olduğu tespit edilmiştir. Ancak yapılan analiz sonucunda birden fazla faktöre yüklenen maddelerin olduğu görülmüş ve dolayısıyla faktör analizinden çıkarılmıştır. Çıkarılan maddeler aşırı kullanım alt boyutuna ait olan 3, 4 ve 5. maddeler ile duygu durum alt boyutuna ait olan 13. maddedir. Bunun sonucunda ise ölçek 15 madde ile sınırlandırılmış ve Direct Oblimin rotasyonu ile analiz yapılmıştır. Analize ilişkin detaylı bilgiler Tablo 3'te yer almıştır.

Tablo 3. Dijital bağımlılık ölçeğinin direct oblimin faktör rotasyonu

Madde No	Faktör Yüğü	Faktör Yüğü	Faktör Yüğü	Faktör Yüğü	Faktör Yüğü
Nüks Etme Alt Faktörlü 6. Madde	.880				
Nüks Etme Alt Faktörlü 7. Madde	.864				
Nüks Etme Alt Faktörlü 8. Madde	.827				
Bırakamama Alt Faktörlü 17. Madde		.841			
Bırakamama Alt Faktörlü 18. Madde		.682			
Bırakamama Alt Faktörlü 19. Madde		.670			
Duygu Durum Alt Faktörlü 14. Madde				-.783	
Duygu Durum Alt Faktörlü 16. Madde				-.775	
Duygu Durum Alt Faktörlü 15. Madde				-.767	
Hayatın Akışını Engelleme Alt Faktörlü 11. Madde					.827
Hayatın Akışını Engelleme Alt Faktörlü 12. Madde					.777
Hayatın Akışını Engelleme Alt Faktörlü 10. Madde					.621

Hayatın Akışını Engelleme Alt Faktörlü 9. Madde	.547
Aşırı kullanım Alt Faktörlü 1. Madde	-.856
Aşırı kullanım Alt Faktörlü 2. Madde	-.562

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç olarak Tablo 3'e bakıldığında ölçeğin 5 faktörden meydana geldiği tespit edilmiştir. Bunlar aşırı kullanım, nüks etme, hayatın akışını engelleme, duygu durum ve bırakamamadır. Çok Boyutlu Kısa Öz-kontrol Ölçeğinin Kaiser Meyer Olkin (KMO) değerine bakıldığında .65 (n = 316) olduğu görülmüş ve ölçeğin faktör analizi için yeterli olduğu tespit edilmiştir. Tüm alt faktörlerin toplam varyansı ise %54.9 olduğu tespit edilmiştir. Ancak yapılan analiz sonucunda birden fazla faktöre yüklenen maddelerin olduğu görülmüş ve dolayısıyla faktör analizinden çıkarılmıştır. Çıkarılan maddeler başlatma alt boyutuna ait olan 5. ve engelleme alt boyutuna ait olan 6. maddedir. Bunun sonucunda ise ölçek 6 madde ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca ölçek için Direct Oblimin rotasyonu ile analiz yapılmış ve analize ilişkin detaylı bilgiler Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. Çok boyutlu kısa öz-kontrol ölçeğinin direct oblimin faktör rotasyonu

Madde No	Faktör Yüğü	Faktör Yüğü
*Engelleme Alt Faktörlü 1. Madde	.799	
*Engelleme Alt Faktörlü 3. Madde	.798	
*Engelleme Alt Faktörlü 7. Madde	.697	
Başlatma Alt Faktörlü 4. Madde		.778
Başlatma Alt Faktörlü 8. Madde		.691
Başlatma Alt Faktörlü 2. Madde		.638

*Ters kodlama

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Sonuç olarak Tablo 4'e bakıldığında Çok Boyutlu Kısa Öz-kontrol Ölçeğinin iki faktörden meydana geldiği tespit edilmiş ve bu faktörler bırakamama ve engelleme olarak sıralanmıştır.

Tablo 5. Demografik veriler ve ölçekler arası korelasyon analizi

	\bar{x}	S.D	1	2	3	4	5	6	7	8
1 Cinsiyet	1.20	.400	1							
2 Medeni D.	1.81	.393	-.121	1						
3 Eğitim D.	5.17	.556	-.071	-.095	1					
4 Dijital Araç	1.21	.405	.020	-.173**	-.174**	1				

5	Ortalama Saat	3.86	1.089	.129*	.042	-.018	-.100	1		
6	Dijital Bağımlılık	2.9023	.65517	-.081	.160**	-.119*	.083	.271**	1	
7	Psikolojik Sağlamlık	3.0296	.77177	.260**	-.051	.063	-.055	-.088	-.391**	1
8	Öz-kontrol	3.2648	.60818	.091	-.123*	0.31	-.082	-.085	-.392**	.417** 1

*p<.05, **p<.01

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 5'te sosyo-demografik özellikler ile çalışmada kullanılan ölçekler arasındaki korelasyon analizleri yer almaktadır. Buna göre katılımcıların eğitim durumları ile kendilerine ait akıllı telefona ve bilgisayara sahip olup olmama durumu ($r=-.174$; $p<0.01$) ve dijital bağımlılık arasında ($r=-.119$; $p<0.05$) negatif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

Sosyo-demografik özelliklerin yanı sıra ölçekler arasında var olan ilişkiye bakıldığında; katılımcıların dijital bağımlılık ile psikolojik sağlamlık düzeyleri arasında negatif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r=-.391$; $p<0.01$). Bu da çalışma kapsamında oluşturulan Hipotez 1'i doğrulamıştır. Buna göre bireylerin psikolojik sağlamlık düzeyleri arttıkça dijital bağımlılıkları azalacaktır.

Öz-kontrol ile dijital bağımlılık düzeyleri arasındaki ilişkiye bakıldığında da negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür ($r=-.392$; $p<0.01$). Bunun sonucunda çalışma kapsamında oluşturulan Hipotez 2 doğrulanmıştır. Bireylerin öz-kontrol düzeyleri arttıkça dijital bağımlılıkları azalacaktır.

Son olarak katılımcıların öz-kontrolleri ile psikolojik sağlamlık düzeyleri arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır ($r=.417$; $p<0.01$). Böylece Hipotez 3 doğrulanmıştır. Buna göre bireylerin öz-kontrol düzeyleri arttıkça psikolojik sağlamlıkları da artacaktır.

Tablo 6. Değişkenler aracı direkt regresyon analizleri

Değişken	Model 1: Psikolojik Sağlamlık			Model 2: Öz-kontrol			Model 3: Öz-kontrol		
	B	SE	p	B	SE	p	B	SE	p
Constant	3.432	0.617	0.000	3.848	0.498	0.000	4.701	0.498	0.000
Dijital bağımlılık	-0.419	0.065	0.000				-0.345	0.052	0.000
Psikolojik sağlamlık				0.248	0.044	0.000			
Yaş	0.006	0.012	0.569	-0.000	0.009	0.981	0.001	0.009	0.878

Cinsiyet	0.451	0.100	0.000	-0.025	0.079	0.754	0.087	0.811	0.282
Medeni durum	0.052	0.115	0.650	-0.124	0.088	0.162	-0.111	0.093	0.233
Eğitim durumu	0.032	0.076	0.669	-0.041	0.059	0.479	-0.033	0.062	0.586
Ekonomik durum	-0.017	0.063	0.782	-0.032	0.048	0.507	-0.036	0.051	0.473
Dijital araç	-0.047	0.103	0.648	-0.084	0.079	0.290	-0.096	0.083	0.251
Ortalama saat	-0.015	0.038	0.688	0.008	0.029	0.771	-0.004	0.031	0.878
<i>F</i>		10.110			11.115			7.722	
<i>p</i>		<.001			<.001			<.001	
R2		0.208			0.246			0.167	

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 6’da bağımlı değişkenlerin, bağımsız değişkenler üzerindeki etkileri gösterilmiştir. Buna göre tabloda modele uygun olarak üç farklı alt model oluşturulmuştur. Model 1’de dijital bağımlılığın psikolojik sağlamlık üzerindeki etkisi incelenmiş ve negatif yönde anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir ($B=-0.419$, $p<0.001$). Buna göre dijital bağımlılık düzeyi arttıkça psikolojik sağlamlık düzeyi azalmaktadır. Model 2’de psikolojik sağlamlığın, öz-kontrol üzerindeki etkisi incelenmiş ve pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu bulgusu elde edilmiştir ($B=0,248$, $p<0,001$). Bireylerin psikolojik sağlamlık düzeyleri arttıkça öz-kontrolleri de artmaktadır. Son olarak Model 3’te ise dijital bağımlılığın, öz-kontrol üzerindeki etkisi incelenmiş ve negatif yönde anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($B=-0.345$, $p<0.001$). Buna göre bireylerin dijital bağımlılıkları arttıkça öz-kontrolleri azalmaktadır.

Tablo 7. Değişkenler arası aracılık etkisi

	Unstand.	SE	LLCI	ULCI				
Dijital Bağımlılığın Öz-kontrol Üzerindeki Toplam Etkisi	-.3642	.0482	-.4590	-.2694				
Dijital Bağımlılığın Öz-kontrol Üzerindeki Direkt Etkisi	-.2512	.0498	-.3493	-.1532				
Dijital Bağımlılığın Öz-kontrol Psikolojik Sağlamlık Üzerinden Dolaylı Etkisi								
Independent	Mediator	Dependent	Unstand.	SE	LLCI	ULCI		
DP	>	PS	>	O-K	-.1130	.0272	-.1696	-.0636

DP: Dijital Bağımlılık, PS: Psikolojik Sağlamlık, O-K: Öz-kontrol

Kaynak: Araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur.

Çalışma kapsamında aracılık analizleri sonucuna ulaşabilmek adına ilk olarak direkt analizler yapılmıştır. Tablo 7'ye göre bağımsız değişkenin, moderatör değişken üzerindeki etkisi incelenmiş ve dijital bağımlılığın, psikolojik sağlamlık üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Tablo 6, Model 1). Daha sonra moderatör değişkenin, bağımlı değişken üzerindeki etkisi incelenmiş ve psikolojik sağlamlığın, öz-kontrol üzerinde pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu elde edilmiştir (Tablo 6, Model 2). Son olarak bağımsız değişkenin, bağımlı değişken üzerindeki anlamlı etkisi ele alınmış ve dijital bağımlılığın, öz-kontrol üzerinde negatif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Tablo 6, Model 3). Buna göre bireylerin dijital bağımlılık düzeyleri arttıkça, öz-kontrol düzeyleri azalmaktadır. Sonuç itibariyle aracılık analizi sonucunda gerekli olan şartlar sağlanmakta (Tablo 6) ve bu sebeple değişkenler arası aracılık analizi yapılmaktadır.

Tablo 7'de yer alan aracılık analizi sonuçlarına bakıldığında; psikolojik sağlamlığın aracılık etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur ($\gamma = -.1130$, $SE = .0272$, 95% , $CI = [-.1696, -.0636]$). Buna göre dijital bağımlılığın öz-kontrol üzerindeki etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü bulunmakta ve Hipotez 4 doğrulanmaktadır. Dijital bağımlılığın öz-kontrol üzerindeki negatif etkisinde psikolojik sağlamlığın azaltıcı rolü bulunmaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Genç yetişkinlerde dijital bağımlılık ve öz-kontrol ilişkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolünü incelemek amacıyla tasarlanan bu çalışmada katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular incelendiğinde; katılımcıların büyük çoğunluğunun kadınlardan oluştuğu, bekar olduğu, üniversite eğitimlerine devam ettikleri ve orta düzeyde bir gelire sahip oldukları görülmüştür. Ayrıca katılımcıların hem akıllı telefona hem de bilgisayara (veya tablete) sahip oldukları ve günde ortalama 6 saat ve üzeri bu dijital araçlarla vakit geçirdikleri tespit edilmiştir. Ekşi ve diğerleri (2019) tarafından yapılan çalışmada toplam 394 katılımcıya ulaşılmış ve bu katılımcıların çoğunlukla kadınlardan oluştuğu görülmüştür. Ancak bu çalışmadan farklı olarak katılımcıların günde ortalama 1 ila 3 saat arasında dijital araçlarla vakit geçirdiği tespit edilmiştir. Akçakaya & Arslan (2020) ve Büyüksahin-Çevik ve Yıldız (2017) tarafından yapılan çalışmalarda da katılımcıların çoğunluğu kadınlardan oluşmuştur. Bu bulgulardan farklı olarak Kim ve diğerleri (2017) tarafından yapılan çalışmada ise katılımcıların genellikle erkeklerden oluştuğu görülmüştür.

Çalışmada kullanılan ölçeklere ait güvenilirlik ve normallik dağılımlarına bakıldığında her bir ölçek için Cronbach's Alpha değerinin .70'in üzerinde olduğu tespit edilmiş ve bu da ölçeklerin

güvenilir olduğunu göstermiştir. İlk olarak öz-kontrol ölçeğine bakıldığında Cronbach's Alpha değerinin .70 olduğu görülmüştür. Kara ve Ceyhan (2017) tarafından yapılan çalışmada bu değer .84, Akçakaya ve Arslan (2020) tarafından yapılan çalışmada bu değer .74 olduğu tespit edilmiştir. İkinci olarak psikolojik sağlık ölçeğine bakıldığında Cronbach's Alpha değeri .85 olarak bulunmuştur. Toprak (2014) tarafından yapılan çalışmada bu değer .79 ve Tanyeri (2014) tarafından yapılan çalışmada bu değer .86 olduğu tespit edilmiştir. Son olarak dijital bağımlılık ölçeğine bakıldığında tüm ölçekler arasında en yüksek güvenilirliğe sahip olduğu görülmüştür. Bu bağlamda ölçeğin Cronbach's Alpha değeri .90'dır. Arslan ve Bardakçı (2020) ve Yalçın (2021) tarafından yapılan çalışmalarda ise bu değer .88 olduğu tespit edilmiştir.

Çalışma kapsamında ayrıca ana değişkenler arasındaki ilişkinin var olup olmadığı tespit etmek ve aracılık analizine zemin hazırlayabilmek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Bunun sonucunda ilk olarak bağımsız değişken ile aracı değişken arasındaki ilişkiye bakılmış ve dijital bağımlılıkla psikolojik sağlık arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre bireylerin dijital bağımlılıkları arttıkça psikolojik sağlıkları azalmaktadır. İlgili literatür incelendiğinde benzer çalışmaların yer aldığı görülmektedir. Buna göre Çutuk (2020) tarafından yapılan çalışmada internet bağımlılığı ile psikolojik dayanıklılık arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Sağar ve Sağar (2020) ve Ağır (2018) tarafından yapılan çalışmalarda katılımcıların internet bağımlılık düzeyleri ile psikolojik sağlıkları arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu görülmüştür. Çiçek (2021) tarafından yapılan çalışmada da dijital oyun bağımlılığı ile psikolojik sağlık arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Aktaş (2018) tarafından yapılan çalışmada ise dijital oyun ve internet bağımlılığı ile psikolojik sağlık arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. İlgili literatürden elde edilen bu bulgular neticesinde psikolojik sağlamlığın bireylerin duygusal kontrollerini arttırması ve problem çözme gibi becerilerini geliştirmesi yönünde etkili olabileceği söylenebilmektedir. Dolayısıyla psikolojik sağlamlık, bireylerdeki bağımlı olma davranışı etkili bir şekilde azaltabilmektedir (Sağar & Sağar, 2022, s. 87). İkinci olarak aracı değişken ve bağımlı değişken arasındaki ilişkiye bakılmış ve psikolojik sağlık ile öz-kontrol arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Buna göre bireylerin psikolojik sağlıkları arttıkça öz-kontrolleri de artmaktadır. Benzer şekilde Kaçar (2022) ve Uzdil (2022) tarafından yapılan çalışmalarda psikolojik sağlık ile öz-kontrol arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Özer ve Deniz (2014), Ergün (2016) tarafından yapılan çalışmalarda psikolojik sağlık ile duygusal zekanın bir alt boyutu olan öz-kontrol

arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Literatürde yer alan bu bulgulara bakıldığında bireylerin dürtüsel davranışlarından arınarak psikolojik sağlamlıklarını arttırabilecekleri yorumu yapılabilmektedir. Böylece birey, dürtüselliğinin önüne geçmekte, davranışlarını kontrol etmekte ve psikolojik sağlamlığını arttırmaktadır. Karşılaştıkları olaylar karşısında duygu ve düşüncelerini düzenleme olanağı bulan birey, yaşantısının farkına varmakta ve olumsuz davranışlara yönelimleri azalmaktadır. Bunun sonucunda çalışmayla da bağlantılı olarak başta dijital bağımlılık olmak üzere birçok bağımlılık türünden uzaklaşabilmektedir (Kaymaz & Şakiroğlu, 2020, s. 99). Son olarak bağımsız değişken olan dijital bağımlılık ile bağımlı değişken olan öz-kontrol arasında var olan ilişki incelenmiş ve aralarında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre bireylerin dijital bağımlılıkları arttıkça öz-kontrolleri azalmaktadır. İlgili literatür incelendiğinde tıpkı diğer bulgularda olduğu gibi benzer sonuçların elde edildiği görülmüştür. Yanık ve Özçiçek (2021) Kaymaz ve Şakiroğlu (2020) tarafından yapılan çalışmalarda dijital bağımlılığın bir boyutu olan akıllı telefon bağımlılığı ile öz-kontrol arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Kaşıkçı ve diğerleri (2021) tarafından yapılan çalışmada da yine dijital bağımlılığın başka bir boyutu olan sosyal medya bağımlılığı ile öz-kontrol arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Akçaya ve Arslan (2020) tarafından yapılan çalışmada ise dijital oyun bağımlılığı ile öz-kontrol arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Tüm bu bulgular gösterir ki; bireylerin istenmeyen davranışları sergilemesi ve duygusal tepkilerin düzenlenmesi olarak ifade edilen öz-kontrol, bir düzenleme aracı olarak kullanılmakta ve bireylerdeki dürtüselliği ortadan kaldırabilmektedir. Böylece dijital bağımlılık gibi dürtüselliğin yüksek olduğu davranışlarda azaltıcı bir etkiye sahip olmaktadır. Yaşamda varlığını devam ettirebilmesi için temel gereksinimlerinin yanı sıra sevmeye, sevilme ve ait olma gibi gereksinimlere de sahip olan birey eğer öz-kontrol becerileri ve psikolojik sağlamlık düzeyleri az ise bu gereksinimleri karşılamak amacıyla başka mecralara yönelmekte ve bunların başında da bağımlılık gelmektedir (Kaşıkçı, Denli, & Güney- Karaman, 2021, s. 154). Sonuç itibarıyla çalışma kapsamında yapılan korelasyon sonucunun bulguları ilgili literatür ile paralellik göstermekte ve aracılık analizi için uygun zemini hazırlamaktadır.

Çalışma kapsamında son olarak aracılık analizi gerçekleştirilmiş ve psikolojik sağlamlığın aracılık etkisi ele alınmıştır. Buna göre bu etki istatistiksel olarak anlamlı bulunmuş ve dijital bağımlılığın öz-kontrol üzerindeki etkisinde psikolojik sağlamlığın aracı rolü ortaya konmuştur. Bu etkinin dijital bağımlılığı azaltıcı bir rolde olduğu tespit edilmiş ve psikolojik sağlamlığın koruyucu bir rol oynadığı görülmüştür.

Sonuç itibariyle, bu çalışma kapsamında dijital bağımlılıktan korunma veya dijital bağımlılıkla mücadele sürecinde psikolojik sağlamlığın ve öz-kontrolün önemi ve her üç kavramın da birbirleriyle ilişkileri ortaya konulmaktadır.

Çalışma kapsamında birtakım öneriler sunulmakta ve bu öneriler şu şekilde ifade edilmektedir:

- Dijital bağımlılıkla mücadele etmek için başta sosyal hizmet uzmanları olmak üzere ruh sağlığı çalışanlarının çevresi içinde birey yaklaşımından hareketle bireylerin psikolojik sağlamlıklarını desteklemelidir.
- Öz-kontrolün geliştirilmesi için çeşitli bilişsel stratejileri öğrenmeye ve uygulamaya olanak sunan öğretim süreçleri tasarlanmalıdır.
- Bireylerin psikolojik sağlamlığının güçlendirilmesi, öz-kontrollerinin geliştirilmesi sağlamak amacıyla psiko-eğitim programlarının ve araştırmaların planlanması ve uygulanmalıdır.
- Bireylerin bağımlılık hakkında bilinçlendirmek amacıyla ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği yaparak temel eğitimler verilmelidir.
- Bireyin, psikolojik sağlamlıklarını azaltacak risk faktörleri ortadan kaldırılmalı ve koruyucu faktörler harekete geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ağır, M. S. (2018). Ergenlerde psikolojik sağlamlık, okul tükenmişliği ve internet bağımlılığı üzerine bir inceleme. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 6(16), 5-28.
- Akçakaya, A., & Arslan, Ç. (2020). Üniversite öğrencilerinin dijital oyun bağımlılığı, sosyal beceri ve öz-kontrol düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Scientific Journal Virtus*, 49, 123-129.
- Aktaş, B. (2018). *Ortaokul öğrencilerinde internet ve dijital oyun bağımlılığının psikolojik sağlamlık ve saldırganlıkla ilişkisi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Kafkas Üniversitesi.
- Altuntaş, S., & Genç, H. (2020). Mutluluğun yordayıcısı olarak psikolojik sağlamlık: Öğretmen örnekleminin incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(4), 936-948. <https://doi: 10.16986/HUJE.2018046021>
- Arslan, A., & Bardakçı, S. (2020). Üniversite öğrencilerinin dijital bağımlılık düzeylerinin iletişim becerileri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Gençlik Araştırmaları Dergisi*, 8(20), 36-63.
- Arslan, A., Kırık, A. M., Karaman, M., & Çetinkaya, A. (2015). Digital addiction in high school and university students. *International Peer-Reviewed Journal of Communication and Humanities Research*, 8(8), 34-58.
- Arslan, G. (2015). Yetişkin psikolojik sağlamlık ölçeğinin (YPSÖ) psikometrik özellikleri: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Ege Eğitim Dergisi*, 2(16), 344-357.
- Bakan-Kıraç, İ., & Sahnurova, A. (2022). 12-14 yaş arasındaki ergenlerde internet bağımlılığı ile sürekli öfke-öfke tarzı ifade ve psikolojik dayanıklılıkları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Journal of Social Research and Behavioral Sciences*, 8(16), 322-345.
- Başol, G., & Duran, E. (2019). *Anne tutumu ile çevrimiçi oyun bağımlılığı arasındaki ilişkide öz düzenlemenin aracı rolü*. 2. International Learning Teaching and Educational Research Congress, Amasya, Türkiye, 5 - 07 Eylül 2019.
- Baumeister, R. F. (2003). Ego depletion and self-regulation failure: A resource model of self-control. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*, 27(2), 281-284. <https://doi:10.1097/01.ALC.0000060879.61384.A4>
- Block, J., & Kremen, A. M. (1996). IQ and ego-resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(2), 349-361.
- Brooks, R. (2015). Resilience: the common underlying factor. <https://www.drrobertbrooks.com/wp2/wp-content/uploads/2015/04/april-2015-revised-42115.pdf> (09.03.2023)
- Bulut, B. (2016). *Ergenlerin anksiyete, sosyal destek ve psikolojik sağlamlık düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Atatürk Üniversitesi.

- Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2020). *Eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi.
- Büyükşahin-Çevik, G., & Yıldız, M. A. (2017). The roles of perceived social support, coping, and loneliness in predicting internet addiction in adolescents. *Journal of Education and Practice*, 8(12), 64-73.
- Cavga, Z. (2019). *Lise öğrencilerinde aile yaşam doyumu ile psikolojik dayanıklılık ve sosyal medya kullanım bozukluğu arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Ceyhan, A. A. (2011). Ergenlerin problemlili internet kullanım düzeylerinin yordayıcıları. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 18(2), 85-94.
- Cham, S., Algashami, A., Aldhayan, M., McAlaney, J., Phalp, K., Almourad, M. B., & Ali, R. (2019). Digital addiction: negative life experiences and potential for technology assisted solutions. *In World Conference on Information Systems and Technologies*, 921-931.
- Choi, T., Park, J. W., & Kim, D. J. (2021). The effect of stress on internet game addiction trends in adults: mindfulness and conscientiousness as mediators. *Psychiatry Investigation*, 18(8), 779-788. <https://doi:10.30773/PI.2020.0034>
- Christakis, D.A. (2019). The challenges of defining and studying “digital addiction” in children. *JAMA*, 321(23), 2277-2278.
- Çiçek, F. (2021). *Lise öğrencilerinin dijital oyun bağımlılığı ile psikolojik sağlık düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Ufuk Üniversitesi.
- Çutuk, S. (2022). *Beden eğitimi ve spor öğretmenlerinde internet bağımlılığı, sosyal izolasyon ve psikolojik dayanıklılık ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkiler*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi.
- Deloitte (2018). Dijitalleşen hayatımızda mobil teknolojilerin yeri. Deloitte global mobil kullanıcı anketi 2017: Türkiye yönetici özeti. <http://www.2.deloitte.com/tr> (09.03.2023)
- Demirel, D. (2017). *Psikosomatik bozukluklar ve öz-denetim arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Haliç Üniversitesi.
- Doğan, T. (2015). Kısa psikolojik sağlık ölçeğinin Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *The Journal of Happiness & Well-Being*, 3(1), 93-102.
- Doll, B., & Lyon, M. A. (1998). Risk and resilience: Implications for the delivery of educational and mental health services in schools. *School Psychology Review*, 27(3), 348-363. <https://doi.org/10.1080/02796015.1998.12085921>
- Earvolino-Ramirez, M. (2007). Resilience: A concept analysis. *Nursing Forum*, 42, 73-82.
- Ekşi, H., Turgut, T., & Sevim, E. (2019). Üniversite öğrencilerinde öz kontrol ve sosyal medya bağımlılığı ilişkisinde genel erteleme davranışlarının aracı rolü. *Addicta: The Turkish Journal on Addictions*, 6(3), 717-745. <https://doi.org/10.15805/addicta.2019.6.3.0069>

- Eldeleklioğlu, J., & Vural, M. (2013). Predictive effects of academic achievement, internet use duration, loneliness and shyness on internet addiction. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(1), 141-152.
- Ergün, O. (2016). *Ergenlerde duygusal zekâ özellikleri ile psikolojik sağlamlık arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Arel Üniversitesi.
- Erkan, H. (2012). Temel teknolojik paradigmat kaymalardan sosyal bilimlere yansımalar. *Sosyoloji Konferansları*, 45, 125-148.
- Ertan-Düzgün, D. (2022). *Üniversite öğrencilerinin kişilik özellikleri ve akademik erteleme davranışları ile sosyal medya bağımlılığı arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Ufuk Üniversitesi.
- Esen, B. K., & Gündoğdu, M. (2010). The relationship between internet addiction, peer pressure and perceived social support among adolescents. *The International Journal of Educational Researchers*, 2(1), 29-36.
- Eşgi, N. (2013). Dijital yerli çocukların ve dijital göçmen ebeveynlerinin internet bağımlılığına ilişkin algılarının karşılaştırılması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28(3), 181-194.
- Garnezy, N., Masten, A. S., & Tellegen, S. (1984). The study of stress and competence in children: a building block for developmental psychopathology. *Child Development*, 55(1), 97-111.
- Gillebaart, M. (2018). The “operational” definition of self-control. *Front. Psychol.* 9(1231), 1-5. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01231>
- Gizir, C. A. (2007). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler üzerine bir derleme çalışması. *Turkish Psychological Counseling and Guidance Journal*, 3(28), 113-128.
- Gurbetoğlu, A. (2018). Bilimsel araştırma yöntemleri. Retrieved from <http://agurbetoglu.com/files/2-%20ARA%20C5%9ETIRMA%20%20T%C3%9CRLER%20C4%B0.pdf> (09.03.2023)
- Gülaçtı, F. (2020). İnternet bağımlılığı ile yalnızlık düzeyleri arasındaki ilişkisi. *Uluslararası Türk Kültür Coğrafyasında Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 213-229.
- Gürkan, U. (2006). Yılmazlık ölçeği (YÖ): Ölçek geliştirme, güvenilirlik ve geçerlik çalışması. Ankara University, *Journal of Faculty of Educational Sciences*, 39(2), 45-74.
- Retrieved from <https://www.worldometers.info/> (09.03.2023)
- Ji, Y., Yin, M. X. C., Zhang, A. Y., & Wong, D. F. K. (2022). Risk and protective factors of Internet gaming disorder among chinese people: A meta-analysis. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 56(4), 332-346. <https://doi:10.1177/00048674211025703>.

- Kaçar, T. (2022). *Öğretmenlerin psikolojik sağlamlıkları, yaşam becerileri ve öz-kontrolleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Kahvecioğlu, K. (2016). *Özel yetenekli çocuğu olan ebeveynlerin psikolojik sağlamlıklarının bazı değişkenler açısından incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Beykent Üniversitesi.
- Kapudere, B. (2020). *Üniversite öğrencilerindeki problemlerli internet kullanımı, algılanan anne baba tutumları ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Hasan Kalyoncu Üniversitesi.
- Kara, E., & Ceyhan, A. A. (2017). Üniversite öğrencilerinin depresyon düzeylerinin bilinçli farkındalık ile ilişkisi: öz-kontrolün aracılık rolü. *Bilişsel Davranışçı Psikoterapi ve Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 9-14. <https://doi:10.5455/JCBPR.251016>
- Karaçorlu, F. N., Oğuzöncül, A. F., Pirinççi, E., & Deveci, S. E. (2019). Üniversite öğrencilerinde akıllı telefon bağımlılığı ile öz kontrol ve algılanan stres ilişkisi. *3.International 21.National Public Health Congress*.
- Kararımak, Ö. (2006). Psikolojik sağlamlık, risk faktörleri ve koruyucu faktörler. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(26), 129-142.
- Kaşıkcı, F., Denli, Ö. S., & Güney-Karaman, N. (2021). Social media addiction and social exclusion in youth: the mediating role of self-control. *Başkent University Journal of Education*, 8(1), 147-159.
- Kaymaz, E., & Şakiroğlu, M. (2020). Bilinçli farkındalık ve bilişsel esnekliğin problemlerli akıllı telefon kullanımı üzerindeki etkisi: öz-kontrolün aracı rolü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(38), 79-108. <https://doi:10.21550/sosbilder.600325>
- Kesici, A., & Tunç, N. F. (2018). The development of the digital addiction scale for the university students: Reliability and validity study. *Universal Journal of Educational Research*, 6(1), 91-98. <https://doi:10.13189/ujer.2018.060108>.
- Khang, H., Kim, J. K., & Kim, Y. (2013). Self-traits and motivations as antecedents of digital media flow and addiction: The Internet, mobile phones, and video games. *Computers in Human Behavior*, 29(6), 2416-2424. <http://dx.doi.org/10.1016/j.chb.2013.05.027>
- Kızılay, B. (2022). *Yetişkinlerde internet bağımlılığı, kişilik özellikleri ve bilinçli farkındalık arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Kent Üniversitesi.
- Kim, E. J., Namkoong, K., Ku, T. & Kim, S. J. (2008). The relationship between online game addiction and aggression, self-control and narcissistic personality traits. *European Psychiatry*, 23, 212-218. <https://doi:10.1016/j.eurpsy.2007.10.010>
- Koç, H., Şimşir-Gökçalp, Z., & Seki, T. (2023). The relationships between self-control and distress among the emerging adults: A serial mediating roles of fear of missing out and

- social media addiction. *Emerging Adulthood*, 1-13. <https://doi.org/10.1177/21676968231151776>.
- Kohls, E., Baldofski, S., Moeller, R., Klemm, S. L., & Rummel-Kluge, C. (2021). Psychiatric comorbidities and emotional intelligence in internet gaming disorder: Attention deficit hyperactivity disorder, major depressive disorder, generalized anxiety disorder, and social anxiety disorder. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 75, 351-355. <https://doi:10.1111/pcn.13295>
- Luthar, S., & Cicchetti, D. (2000). The construct of resilience: Implications for interventions and social policies. *Development and Psychopathology*, 12(4), 857-885.
- Luthar, S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71(3), 543-562.
- Nam, A., & Akbay, S. (2020). Üniversite öğrencilerinde yaşam doyumu: Beş faktör kişilik özellikleri, bilinçli farkındalık ve yılmazlığın rolü. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(31), 4210-4237. <https://doi:10.26466/opus.719138>
- Nebioğlu, M., Konuk, N., Akbaba, S., & Eroğlu, Y. (2012). The investigation of validity and reliability of the Turkish Version of the Brief Self-Control Scale. *Bulletin of Clinical Psychopharmacology*, 22(4), 340-351. <https://doi:10.5455/bcp.20120911042732>
- Onat-Kocabıyık O., & Donat-Bacıoğlu S. (2022). Predictive roles of psychological resilience and coping skills on social media addiction. *Current Approaches in Psychiatry*, 14(Ek 1), 137-146. <https://doi:10.18863/pgy.1137812>
- Ögel, K. (2001). *İnsan, yaşam ve bağımlılık. Tartışmalar ve gerekçeler*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ögel, K. (2012). *İnternet bağımlılığı, internetin psikolojisini anlamak ve bağımlılıkla başa çıkmak*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özdemir, A. (2021). *Genç yetişkinlerin benlik saygısı ve psikolojik iyi oluş düzeylerinin sosyal medya bağımlılığı üzerindeki etkisi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Ufuk Üniversitesi.
- Özer, E. (2013). *Üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeylerinin duygusal zekâ ve beş faktör kişilik özellikleri açısından incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Özer, E., & Deniz, M. E. (2014). Üniversite öğrencilerinin psikolojik sağlamlık düzeylerinin duygusal zekâ açısından incelenmesi. *Elementary Education Online*, 13(4), 1240-1248.
- Öztörel, İ. (2018). *Psikolojik danışman adaylarının psikolojik sağlamlık, yaşam doyumu ve affetme düzeylerinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Yakın Doğu Üniversitesi.
- Öztürk, F. (2022). *Üniversite öğrencilerinin internet bağımlılığı ile psikolojik iyi oluş düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Süleyman Demirel Üniversitesi.

- Prensky, M., (2001). Digital natives digital immigrants. <http://www.marcprensky.com/> (26.03.2023).
- Rutter, M. (1999). Resilience concepts and findings: Implications for family therapy. *Journal of Family Therapy*, 21, 119-144.
- Sağar, M. E. (2022). Ergenlerde duygu düzenleme, psikolojik sağlık ve okulda öznel iyi oluşun akıllı telefon bağımlılığı üzerindeki yordayıcı rolü. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(83), 926-944. <https://doi:10.17755/esosder.1036794>
- Sağar, M. E., & Sağar, S. (2022). Ergenlerde internet bağımlılığının yordayıcısı olarak psikolojik sağlık ve yaşam doyumu. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 8(2), 81-95. <https://doi:10.29065/usakead.1069202>
- Selçuk, O. C. (2019). *İnternet bağımlılığı için risk faktörleri: Öz düzenleme yetersizliği ve boş zaman can sıkıntısı*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.
- Singh, A. K., & Singh, P. K. (2019). Digital addiction: A conceptual overview. *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 3538.
- Strayhorn, J. M. (2002). Self-control: Toward systematic training programs. *Journal of American Academy of Children and Adolescent Psychiatry*, 41(1), 17-27.
- Şar, A. H., & Işıklar, A. (2012). Adaptation of problem mobile phone use scale to Turkish. *Journal of Human Sciences*, 9(2), 264-275.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics (sixth ed.)*. Pearson: Boston.
- Takao, M., Takahashi, S., & Kitamura, M. (2014). Addictive personality and problematic mobile phone use. *Cyber Psychology & Behavior*, 12(5), 501-507. <https://doi:10.1089=cpb.2009.0022>
- Tangney, J. P., Baumeister, R. F., & Boone, A. L. (2004). High self-control predicts good adjustment, less pathology, better grades, and interpersonal success. *Journal of Personality*, 72(2), 271-324.
- Tanyeri, E. (2016). *23 yaş ve üzeri heteroseksüel ve homoseksüel bireylerin erken dönem uyumsuz şemalarının ilişkilerde yükleme tarzları ve psikolojik sağlık üzerine etkisi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Beykent Üniversitesi.
- Temel, F., Önürmen, O., & Köprü, M. (2014). Seçim kampanyalarında dijital araçlar ve internetin yeri: Üniversite öğrencilerine yönelik bir araştırma. *Global Media Journal: Turkish Edition*, 5(9), 322-337.
- Terzi, Ş. (2006). Kendini toparlama gücü ölçeğinin uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışmaları. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(26), 77-86.
- Toprak, H. (2014). *Ergenlerde mutluluk ve yaşam doyumunun yordayıcısı olarak psikolojik sağlık ve psikolojik ihtiyaç doyumu*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Sakarya Üniversitesi.

- Turgut, Ö. (2015). *Ergenlerin psikolojik sağlamlık düzeylerinin, önemli yaşam olayları, algılanan sosyal destek ve okul bağlılığı açısından incelenmesi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Anadolu Üniversitesi.
- TÜİK (2023). Adrese dayalı nüfus kayıt sistemi sonuçları 2022. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2022-49685> (03.09.2023).
- Uzdil, N. (2022). Sigara içen bireylerde nikotin bağımlılığı, psikolojik sağlamlık ve öz kontrol arasındaki ilişkinin incelenmesi. *5th International Congress of Multidisciplinary Studies in Medical Sciences*, Ankara.
- Yalçın-Çınar, Ç., & Mutlu, E. (2019). İnternet bağımlılığının benlik saygısı, dikkat, gelişmeleri kaçırma korkusu, yaşam doyumu ve kişilik özellikleri ile ilişkisi. *Bağımlılık Dergisi*, 20(3), 133-142.
- Yalçın, A. (2021). *Genç yetişkinlerde dijital bağımlılık düzeyleri ve aleksitimi ilişkisi*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- Yanık, A., & Özçiçek, S. (2021). Akıllı telefon bağımlılığında sosyal medya ve oyunların etkilerini anlamak. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 4(7), 177-192.
- Yengin, D. (2019). Teknoloji bağımlılığı olarak dijital bağımlılık. *Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(2), 130-144. <https://doi:10.7456/10902100/007>
- Yıldırım, B., Engin, E., & Yıldırım S. (2011). Alkol ve madde bağımlılarında yalnızlık ve etki eden faktörler. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 2(1), 25-30.
- Yılmaz-Arslan, N. B. (2022). *Eylem kimlikleme düzeyi ile bireycilik-toplulukçuluk boyutlarının öz-kontrolü yordaması*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Aksaray Üniversitesi.
- Yılmaz İrmak, T. (2008). *Çocuk istismarı ve ihmalinin yaygınlığı ve dayanıklılıkla ilişkili faktörler*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Ege Üniversitesi.
- Yılmaz, V., & İlhan-Dalbudak, Z. (2018). Aracı değişken etkisinin incelenmesi: Yüksek hızlı tren işletmeciliği üzerine bir uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(2), 517-534. <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeb.2018239946>

TÜRKİYE’DE VE DÜNYA’DA ENERJİ KAYNAKLARININ GENEL GÖRÜNÜMÜ VE ALTERNATİF ENERJİ KAYNAKLARININ ÖNEMİ¹

OVERVIEW OF ENERGY-SOURCES IN TURKEY AND THE WORLD AND THE IMPORTANCE OF ALTERNATIVE ENERGY-SOURCES

Ferhat ARI* Vedat YILMAZ**

Öz

Sanayi Devrimi’nden bu yana gerek gündelik hayatta gerekse de üretim aşamaları için enerjiye olan ihtiyaç ve talep artmıştır. Bu ihtiyaç ve talepleri karşılamak adına ülkeler ilkin fosil yakıt kullanımına başlamıştır. Fosil yakıtların tükenmekte olan rezervleri, enerji talebini karşılamakta yetersiz kalması ve iklim değişikliği açısından olumsuz etkilerinden ötürü birçok ülkede yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelim söz konusudur. Ancak gelinen noktada ve özellikle de Rusya - Ukrayna savaşından sonra ortaya çıkan enerji krizi, ülkeleri alternatif enerji kaynaklarına yönelmeye mecbur kılmıştır. Alternatif enerji kaynaklarının önemini irdelendiği bu çalışmada enerji kaynaklarının Türkiye’deki ve Dünya’daki genel görünümü tartışılmıştır. İkinci olarak fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranları ve rezerv durumları analiz edilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları göstermektedir ki dünyada fosil yakıtlar temel enerji kaynağı olmasına rağmen iklim değişikliğinin etkileri ve enerji fiyatlarının artması gibi nedenlerle yenilenebilir enerji kaynakların payı artma eğilimi içerisinde.

Anahtar Kelime: Enerji, Fosil Enerji, Yenilenebilir Enerji, Alternatif Enerji Kaynakları, Çevre.

Jel Kodları: Q40, Q41, Q42, Q53

Abstract

Since the Industrial Revolution, the need and demand for energy has increased both in daily life and in production stages. In order to meet these needs and demands, countries first started using fossil fuels. Due to the depleting reserves of fossil fuels, their inadequacy to meet the energy demand and their negative effects in terms of climate change, there is a tendency towards renewable energy sources in many countries. In addition, the energy crisis that emerged after the Russia-Ukraine war forced countries to turn to alternative energy sources. In this study, where the importance of alternative energy sources is examined, the general view of energy sources in Turkey and in the world is discussed. Secondly, the usage rates and reserve status of fossil fuels and renewable energy sources were analyzed. The results of this study show that although fossil fuels are the main energy source in the world, the share of renewable energy sources tends to increase due to the effects of climate change and the increase in energy prices.

Keywords: Energy, Fossil Energy, Renewable Energy, Alternative Energy Sources, Environment.

Jel Codes: Q40, Q41, Q42, Q53

¹ Bu çalışma, “Türkiye’nin Nükleer Enerji Politikasının Çevresel Etkilerinin Yerel Halk Tarafından Değerlendirilmesi: Akkuyu, Sinop ve İğneada Örneği” başlıklı tezin genişletilmiş halidir.

* Öğr. Gör. Dr., Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Hukuk), E-posta: frht2035@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6397-1398

** Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Uluslararası İşletme Yönetimi Bölümü), E-posta: vedatyilmaz1977@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4624-9824

GİRİŞ

İçinde yaşadığımız dönemin en önemli sorunlarından bir tanesi enerji krizidir. İnsanoğlunun Sanayi Devrimi’nden bu yana hayatının önemli bir parçası olan enerji, hem gündelik hayatımızın hem de üretimin vazgeçilmez parçalarından biridir. Ulaşım, eğitim, tarımsal faaliyetler, ısınma, aydınlatma ve güvenlik gibi insan gelişimini ve refahını doğrudan etkileyen tüm süreçlerde yoğun olarak enerji kullanılmaktadır. Enerjinin insan yaşamındaki önemine rağmen özellikle son dönemlerde tüm dünya, enerji krizinin merkezinde yer almaktadır. Bu anlamda birçok ülkede enerji kaynaklarına erişimde önemli sorunlar ile karşı karşıya kalınmaktadır. Özellikle 2022 yılında başlayan Rusya - Ukrayna savaşı ile birlikte Avrupa ülkeleri enerji tedarikinde ciddi problemler yaşamaktadır. Bu kriz, Türkiye’yi de fazlasıyla etkilemektedir.

Türkiye, dünyadaki enerji krizinden en fazla etkilenen ülkelerden biri olma dezavantajını taşımaktadır. Çünkü kullandığı enerjinin %70’ini Rusya, İran ve Irak gibi ülkelere ithal etmektedir. Uluslararası piyasada enerji fiyatlarında yaşanan artış Türkiye’nin enerji maliyetini de arttırmaktadır. Bu durum ülke ekonomisi açısından bir risk teşkil etmektedir. Enerji maliyetinin azaltılması ve enerji güvenliğinin sağlanabilmesi, Türkiye’nin öncelikli konuları arasında yer almaktadır.

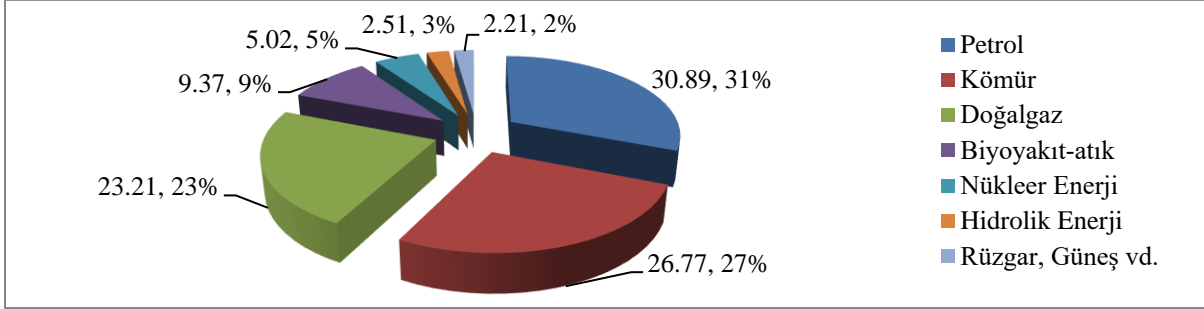
Son yıllarda yaşanan enerji krizinin tüm ülkeleri etkilemesine rağmen dünya genelinde enerji görünümünde yaşanan değişim ve bunun Türkiye’ye yansımaları akademik olarak yeterince tartışılmamaktadır. Bu çalışmada son yıllarda yaşanan enerji kriziyle birlikte dünyadaki enerji kaynaklarının dağılımında yaşanan değişim ve bunun Türkiye’nin enerji görünümündeki yansımaları analiz edilmektedir. İkinci olarak elde edilen bulgular kapsamında alternatif enerji kaynaklarının önemi tartışılmaktadır. Bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Öncelikle dünyanın genel enerji görünümüyle ilgili istatistikler ele alınarak fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji kaynaklarının rezerv durumları, kullanım oranları gibi niceliksel veriler analiz edilmiştir. Ardından Türkiye özelinde de aynı şekilde başlık sıralamalarına riayet edilerek incelemeler yapılmıştır. Son olarak da alternatif enerji kaynaklarının avantajları ve dezavantajları tartışılarak iklim değişikliği ile mücadelede ve enerji fiyatlarında yaşanan yükseliş kapsamında politika önerileri sunulmuştur.

1. Dünyanın Enerji Görünümü

Dünyanın enerji görünümüne ilişkin olarak bu başlık altında küresel enerji kullanımının gerek tek tek kaynaklara dağılımı gerekse de fosil yakıt, yenilenebilir enerji kaynakları ve nükleer

enerji isimleri altında kategorize edilmiş şekliyle dağılımı verilmeye çalışılmıştır. Enerji kaynaklarının rezerv durumlarına ilişkin grafik ve açıklamalar ise alt başlıklar altında çalışmanın ilerleyen kısmında verilmiştir.

Grafik 1. Dünyanın genel enerji kullanımının kaynaklara göre dağılımı (2019)

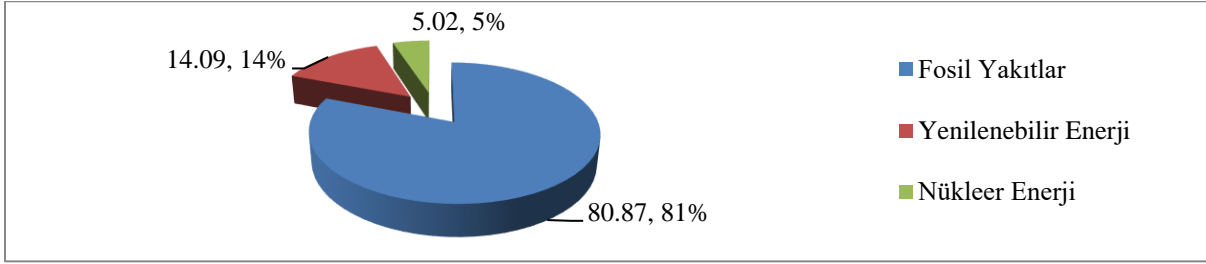


Kaynak: Bu grafik, IEA'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 1'de yer alan bilgilere göre dünyanın genel enerji kullanımının kaynaklara göre dağılımı incelendiğinde, en fazla kullanılan enerji kaynaklarının fosil yakıtlar (%81) olduğu görülmektedir. Fosil yakıtlar içerisinde petrol (%31) en fazla tüketilen enerji kaynağıdır. Petrolü sırasıyla kömür (%27) ve doğalgaz (%23) takip etmektedir.

Fosil yakıtların ardından küresel enerji kullanımı içerisinde en yüksek paya sahip olan enerji kaynakları içerisinde yenilenebilir enerji kaynakları (%14) gelmektedir. Bu kaynaklar içerisinde en yüksek kullanım oranına sahip enerji kaynağı, biyoyakıt-atık (%9)'dır. Biyoyakıt-atığın ardından sırasıyla hidro enerji (%3), rüzgâr, güneş vd. (%2) gelmektedir.

Dünyadaki enerji kaynakları kullanımının kaynaklara göre dağılımına bakıldığında en az kullanım oranına sahip olan enerji kaynağının nükleer enerji (%5) olduğu görülmektedir. Nükleer enerjinin çevresel açıdan en temiz enerji kaynaklarından biri olmasına rağmen en az kullanım oranına sahip olmasının nedenleri arasında, nükleer santral kazaları, ortaya çıkan nükleer atıklar, su ve atmosfer kirliliğine neden olması, NGS'lerin (Nükleer Güç Santrali) kullanım ömrünün kısa olması, çevresel maliyetinin oldukça yüksek olması, toprak kirliliğine neden olması ve bunlarla birlikte terör saldırıları ve sabotaja açık bulunması gibi konular sayılabilir. Ayrıca Akyüz'e (2017, s. 1-2) göre nükleer santrallere ilişkin risk ve faydaların merkezinde vatandaşların yer alması nedeniyle, nükleer santrallerin avantaj ve dezavantajlarına ilişkin kamuoyunun gerçekte ne olduğu sorusu, literatürde henüz netlik kazanmamış bir konudur. Bu nedenle de nükleer enerjinin kullanımı henüz yaygınlık kazanmamıştır.

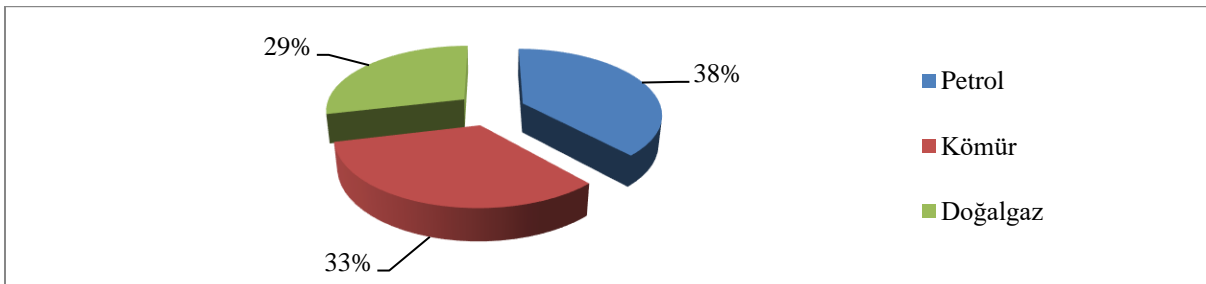
Grafik 2. Dünyanın genel enerji kullanımının temel başlıklara göre dağılımı (2019)

Kaynak: Bu grafik, IEA’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünyanın genel enerji kullanımını fosil yakıtlar, yenilenebilir enerji ve nükleer enerji biçiminde kategorize edilmiş haliyle gösteren Grafik 2’ye göre dünyada en fazla kullanılan enerji kaynaklarının başında fosil yakıtlar (%81) gelmektedir. Fosil yakıtların ardından en fazla kullanılan enerji kaynağı yenilenebilir enerji kaynakları (%14)’dür. Bu tabloya göre en az kullanılan enerji kaynağı ise nükleer enerji (%5)’tir.

1.1. Dünyada fosil yakıtların görünümü

Dünyada fosil yakıtların görünümü bağlamında değerlendirmelerin yapıldığı bu başlık altında öncelikle dünyanın fosil enerji kullanımının kaynaklara göre dağılımı incelenmiştir. Ardından fosil yakıtların dünyadaki rezerv miktarının ülkelere göre dağılımı ayrı ayrı şekiller halinde verilmeye çalışılmıştır.

Grafik 3. Dünyanın fosil enerji kullanımının kaynaklara göre dağılımı (2019)

Kaynak: Bu grafik, IEA’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

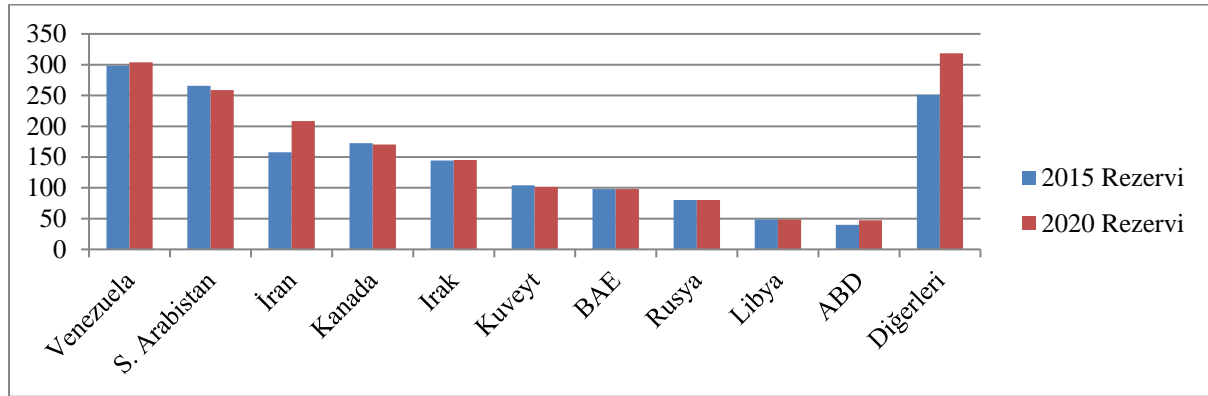
Fosil yakıtların dünyadaki kullanım oranının incelendiği Grafik 3’e göre petrol, doğalgaz ve kömürün birbirine yakın oranlarda seyrettiği görülmektedir. Ancak bununla beraber fosil yakıtlar içerisinde en yüksek orana sahip yakıtın petrol (%38) olduğu görülmektedir. Petrolü sırasıyla %33 oranla kömür ve %29 oranla doğalgaz izlemektedir.

Dünyadaki fosil yakıt kullanımı içerisinde doğalgazın diğer fosil yakıt türlerine oranla en az paya sahip olması, birçok çevre sorunu başta olmak üzere nihai olarak küresel ısınma ve iklim

değişikliği konusunda da endişe verici boyutlarda olduğunu göstermektedir. Çünkü doğalgaz diğerlerine oranla daha temiz ve daha az zararı olan bir fosil yakıt türüdür.

Ayrıca küresel fosil yakıtlarının rezerv durumları göz önünde bulundurulduğunda Grafik 4, Grafik 5 ve Grafik 6'daki verilere göre en yüksek petrol rezervine sahip ülke Venezuela, en yüksek doğalgaz rezervine sahip ülke Rusya ve en yüksek kömür rezervine sahip ülke ise ABD olduğu görülmektedir.

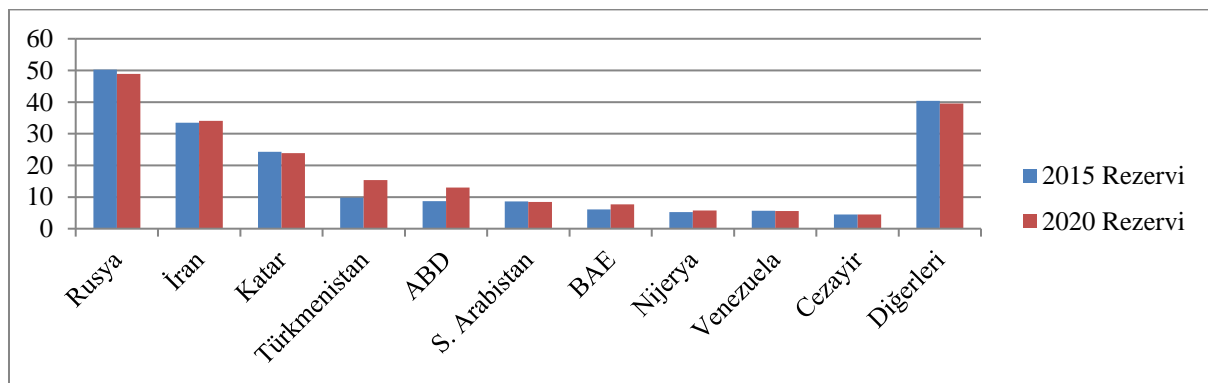
Grafik 4. Dünyadaki petrol rezervinin ülkelere göre dağılımı (milyon varil) (2022)



Kaynak: Bu grafik, enerjياتlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünyadaki petrol rezervi göz önünde bulundurulduğunda, mevcut rezervin (%82,1)'inin yukarıdaki Grafik 4'te belirtilen on ülkede toplandığı görülmektedir. Bu ülkeler içerisinde en yüksek paya (milyon varil) sahip olanlar sırasıyla Venezuela (%17,07), Suudi Arabistan (%14,53), İran (%11,72), Kanada (%9,57), Irak (%8,15), Kuveyt (%5,70), Birleşik Arap Emirlikleri (%5,50), Rusya (%4,50), Libya (%2,72) ve ABD (%2,64)'tür.

Grafik 5. Dünyadaki doğalgaz rezervinin ülkelere göre dağılımı (milyar m³) (2022)



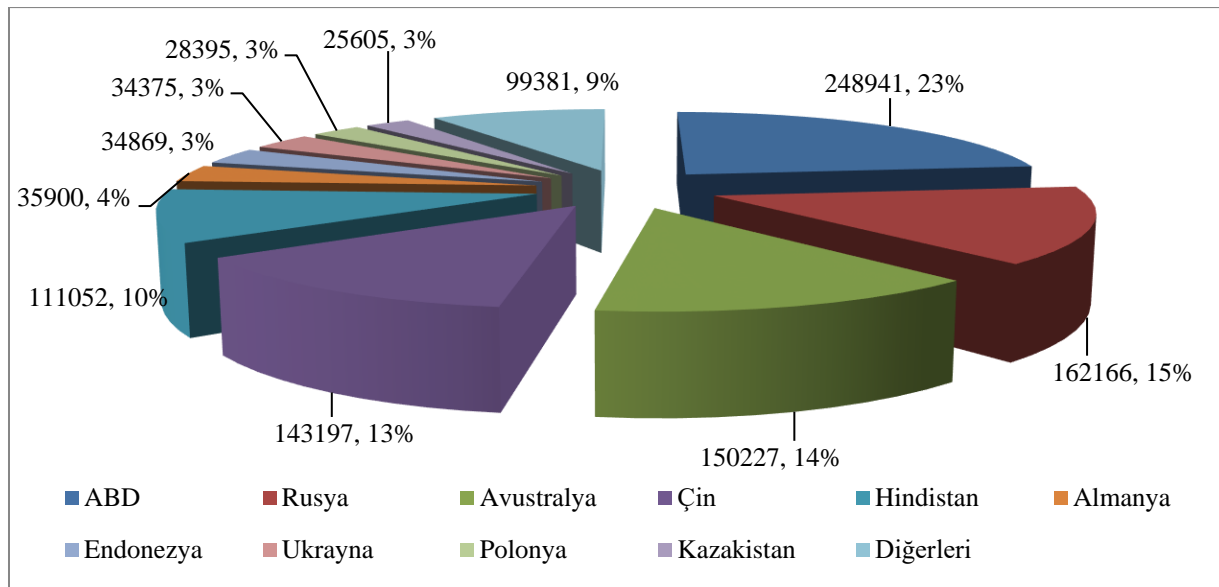
Kaynak: Bu grafik, enerjياتlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünyadaki doğalgaz rezervinin ülkelere göre dağılımı incelendiğinde, toplam rezervin %80,88'inin Grafik 5'te belirtilen on ülkede toplandığı görülmektedir. Bu ülkeler içerisinde en

yüksek orana (milyar m³) sahip olanlar sırasıyla Rusya (%23,68), İran (%16,49), Katar (%11,53), Türkmenistan (%7,43), ABD (%6,27), Suudi Arabistan (%4,08) ve Birleşik Arap Emirlikleri (%3,74)’dir. Dünyadaki doğalgaz rezervinin en fazla olduğu ülkeler sıralamasını Nijerya, Venezuela ve Cezayir takip etmektedir. Grafik 5’te sıralanan on ülke dışında kalan diğer ülkelerin dünyadaki toplam doğalgaz rezervi içerisindeki payının %20’lerde seyrettiği gözlemlenmektedir.

Yine Grafik 5’te belirtilen ülkelerin doğalgaz rezerv miktarlarında 2015 ve 2020 yılları arasında değişiklikler olduğu saptanmaktadır. Bu anlamda Grafik 5’e göre belirtilen ülkelerin içerisinde 2015 yılından 2020 yılına kadar en belirgin şekilde rezerv (milyar m³) arttıran ülkeler, sırasıyla Türkmenistan (%9,755’ten %15,365’e), ABD (%8,709’dan %12,958’e) ve Birleşik Arap Emirlikleri (%6,091’den %7,726’ya)’dir. Ayrıca sayılan ülkeler içerisinde Rusya’nın doğalgaz rezerv miktarında azalma olduğu ve Suudi Arabistan, Nijerya, Venezuela ile Cezayir’de rezerv miktarı açısından değişiklik söz konusu olmadığı görülmektedir.

Grafik 6. Dünyadaki kömür rezervinin ülkelere göre dağılımı (milyon ton) (2020)



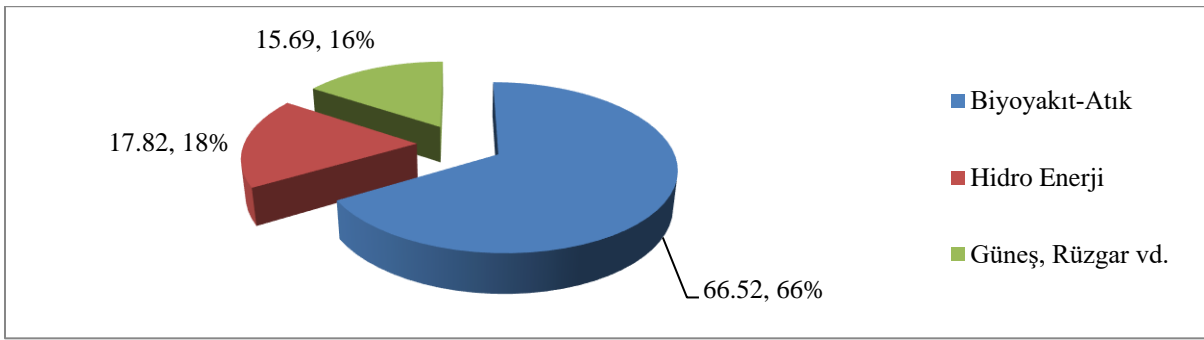
Kaynak: Bu grafik, (BP, 2021, s. 46-47)’den alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünyadaki kömür rezervinin 2020 yılı itibariyle, 1074 milyar ton (mt) düzeyinde olduğu saptanmıştır (BP, 2021, s. 46-47). Söz konusu rezervin ülkelere göre dağılımına bakıldığında, ABD’nin en yüksek orana (%23) sahip olduğu görülmektedir. Grafik 6’daki sıralamada da görüldüğü üzere ABD’yi sırasıyla Rusya (%15), Avustralya (%14), Çin (%13), Hindistan (%10), Almanya (%4) ve diğer ülkeler takip etmektedir. Sayılan ülkelerin dışında kalan ülkelerin toplam kömür rezervi miktarı %21 düzeyinde seyretmektedir.

1.2. Dünyada yenilenebilir enerji kaynaklarının görünümü

Yenilenebilir enerji kaynaklarının dünyadaki görünümünün betimlenmeye çalışıldığı bu başlıkta ilkin yenilenebilir enerji kaynaklarının temel başlıklar halinde görünümü incelenmeye çalışılmıştır. Sonrasında ise dünyadaki ülkelere göre ve kurulu güç cinsinden olmak üzere başlıca enerji kaynaklarından güneş enerjisi, rüzgâr enerjisi, jeotermal enerji ve hidrolik enerji, ayrı ayrı tablolara veri işlenmesiyle incelenmeye çalışılmıştır. Tablolarda ele alınan veriler göz önünde bulundurularak enerji kaynağına göre sınıflandırma yapıldığında ülke sıralamalarının değiştiği görülmektedir. Bundan hareketle sıralama, enerji kaynağına göre değişmekle birlikte ilk sıraları farklı ülkelerin aldığı göze çarpmaktadır.

Grafik 7. Dünyanın yenilenebilir enerji kullanımının kaynaklara göre dağılımı (2019)



Kaynak: Bu grafik, IEA'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

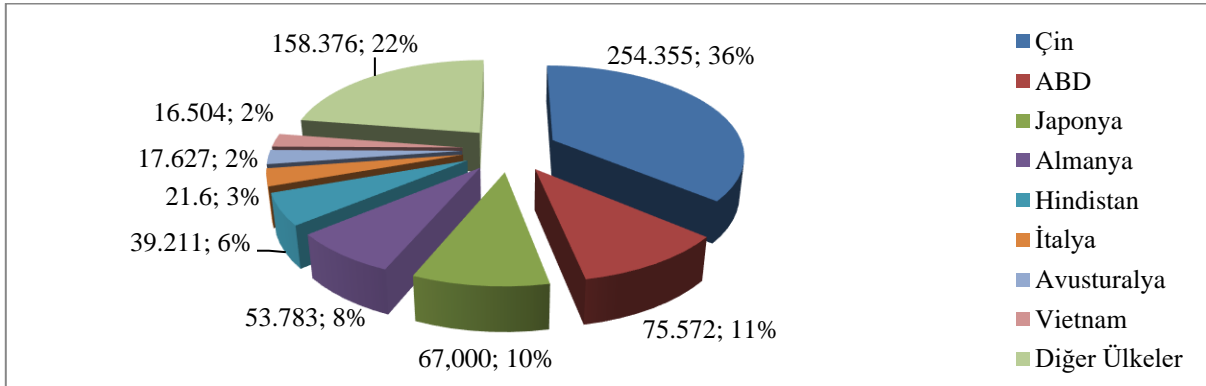
Dünyanın yenilenebilir enerji kullanımının kaynaklara göre dağılımının verildiği Grafik 7'ye göre biyoyakıt-atık enerjisinin diğer yenilenebilir enerji kaynakları içerisinde %66 (66,52) oranla en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Bu enerji kaynağını %18 (17,82) oranla hidro enerji takip etmektedir. Biyoyakıt-atık ve hidro enerji haricinde kalan diğer enerji kaynaklarından güneş, rüzgâr vd. yenilenebilir enerji kaynaklarının oranı ise %16 (15,62) ile sınırlı kalmaktadır.

Yukarıdaki paragrafta verilen oranlar göz önünde bulundurularak doğada diğer yenilenebilir enerji kaynaklarına göre kendisine daha kolay erişilebilen ve sınırsız düzeyde bulunan başta güneş ve rüzgâr olmak üzere bazı yenilenebilir enerji kaynaklarının nispeten düşük bir oranla sınırlı kaldığı göze çarpmaktadır. Fosil enerji kaynaklarının büyük bir hızla tüketilmekte olduğu ve çeşitli nedenlerle küresel çapta enerji krizlerinin yaşanmış olduğu günümüz dünyasında söz konusu enerji kaynaklarının büyük çaplı yatırımlar yapılmak suretiyle kendilerinden daha fazla yarar sağlanması gereği, önemle üzerinde durulması gereken bir husustur.

Küresel enerji kullanımı penceresinden yenilenebilir enerji kaynaklarının diğer kaynaklara oranla dağılımının incelendiği Grafik 1’de ise yenilenebilir enerji kaynaklarının oranı %14’e denk geldiği görülmektedir. Söz konusu kaynaklar içerisinde en yüksek kullanım oranına sahip enerji kaynağı, biyoyakıt-atık (%9)’dır. Bu kaynağı sırasıyla hidro enerji (%3), rüzgâr, güneş vd. (%2) izlemektedir. Bu veriler göz önünde bulundurulduğunda yenilenebilir enerji kaynakları kullanım oranının genel enerji kullanım oranı içerisinde düşük bir paya sahip olduğu görülmektedir.

Küresel ısınma, iklim değişikliği gibi konuların önem arz ettiği günümüz koşullarında fosil yakıtlara nispeten daha temiz bir enerji kaynağı olarak nitelendirilen yenilenebilir enerji kaynaklarının %14 gibi bir oranla sınırlı kalması çevre ve enerji bağlamındaki bir gelecek için endişe verici bir boyutta olduğu söylenebilir. Bu bakımdan fosil yakıtlara alternatif enerji kaynaklarının kullanımı ve özellikle bu kaynakların doğada bolca bulunması ve erişimi kolay olması yönüyle yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının küresel çapta artırılması önem arz etmektedir.

Grafik 8. Dünyadaki güneş enerji santrali kurulu gücünün (mw) ülkelere göre dağılımı
(Aralık 2020)

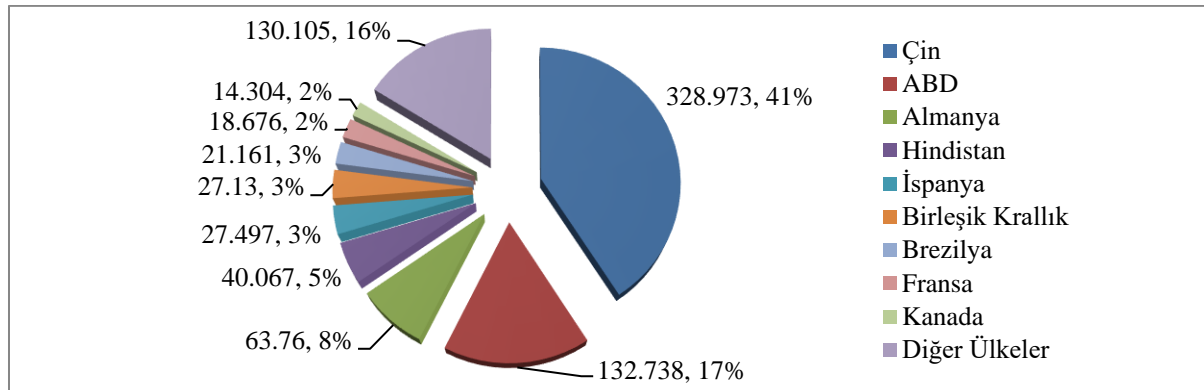


Kaynak: Bu grafik, enerjیاتlasi.com’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Dünyadaki güneş enerji santrali (GES) kurulu gücünün (mw) ülkelere göre dağılımı incelendiğinde, Çin’in GES kurulu gücünün (254,355 mw) bütün ülkelerin kurulu gücünün üçte birinden fazla olduğu görülmektedir. Çin’i sırasıyla ABD (75,572 mw), Japonya (67,000 mw), Almanya (53,783 mw), Hindistan (39,211 mw), İtalya (21,6 mw), Avusturya (17,627 mw) ve Vietnam (16,504 mw) takip etmektedir. Sayılan sekiz ülkenin dışında kalan diğer ülkelerin dünyadaki toplam güneş enerjisi santrali kurulu gücüne oranı %22 (158,376 mw) seviyesinde seyretmektedir.

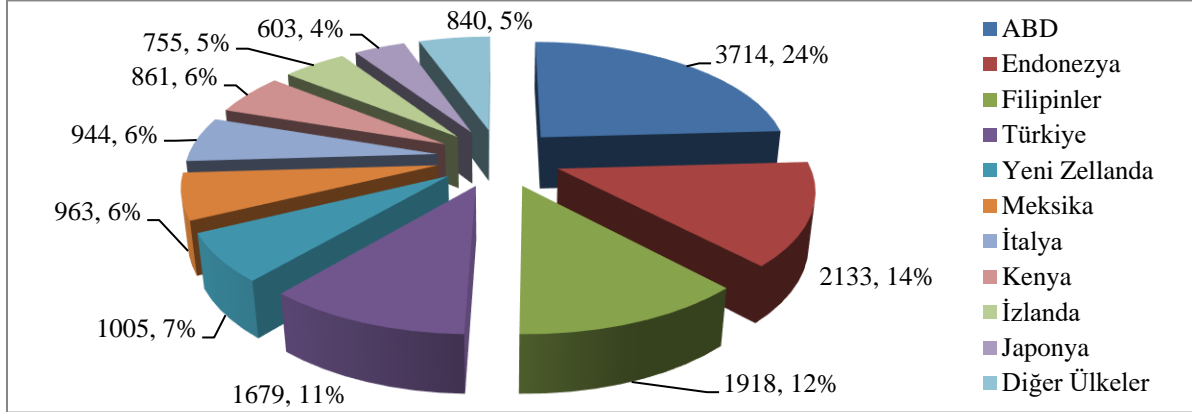
Güneş, yeryüzünde ihtiyaç duyulan enerji miktarının on bin (10.000) katını her gün yayan bir enerji kaynağı olduğu bilinmektedir (Öztürk & Kaya, 2019: 47). Bu pencereden bakılarak Grafik 8'deki ülkeler göz önünde bulundurulduğunda dünyada güneş enerjisinden yararlanma oranının oldukça düşük olduğu görülmektedir. Oysaki bu görünümün aksine gerek küresel çapta gerekse de tek tek ülkeler düzeyinde güneş enerjisi kullanımının artırılması ve ilgili teknolojilere erişim adaletinin sağlanması hususu başta gelişmiş ülkeler olmak üzere bütün dünyanın hassasiyetle yaklaşması gereken bir durumdur. Fosil yakıt kullanımının endişe verici boyutlara ulaştığı ve çevresel etkilerinin oldukça fazla olduğu günümüz koşullarında yenilenebilir enerji kaynaklarından ve özellikle de bol miktarda bulunan güneş enerjisinden yararlanılması gerekmektedir. Aksi durumda fosil yakıt kullanımından kaynaklı çevre sorunları ve özellikle de küresel ısınma ve iklim değişikliği konusunda küresel çapta mücadele olanağı azalacaktır.

Grafik 9. Dünyadaki rüzgâr santrali kurulu gücünün (mw) ülkelere göre dağılımı (2022)



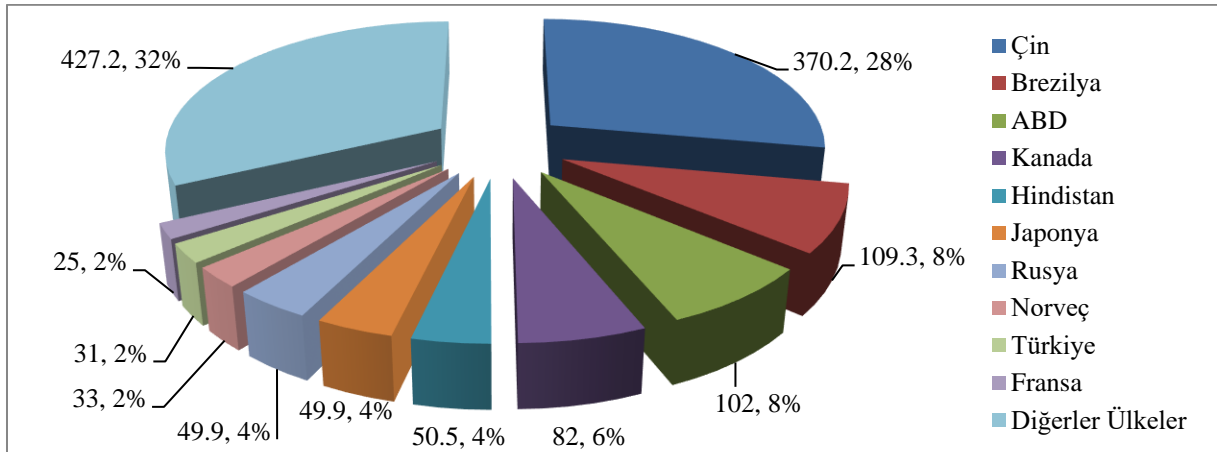
Kaynak: Bu grafik, enerjياتlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 9'a göre dünyadaki rüzgâr santrali kurulu gücünün (mw) ülkelere göre dağılımına bakıldığında bu gücün hemen hemen yarısının (328,973 mw) Çin tarafından üretildiği saptanmaktadır. Çin'den sonra en büyük rüzgâr santrali kurulu gücünün ABD'ye (132,738 mw) ait olduğu gözlemlenmektedir. Çin ve ABD'yi sırasıyla Almanya (63,76 mw), Hindistan (40,067 mw), İspanya (27,497 mw), Birleşik Krallık (27,13 mw), Brezilya (21,161 mw), Fransa (18,676 mw) ve Kanada (14,304 mw) takip etmektedir. Sayılan ülkeler dışında kalan diğer ülkelerin rüzgâr santrali kurulu gücü %16 düzeylerinde olduğu görülmektedir.

Grafik 10. Dünyadaki jeotermal enerji kurulu gücünün (mw) ülkelere göre dağılımı (Aralık 2020)

Kaynak: Bu grafik, enerjیاتlasi.com’den alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Jeotermal enerji kurulu gücünün ülkelere göre dağılımını gösteren Grafik 10’a göre en yüksek kurulu güce sahip ülkenin 3.714 MW (%24) ile ABD olduğu saptanmaktadır. ABD’yi sırasıyla Endonezya (%14), Filipinler (%12), Türkiye (%11) ve Yeni Zelanda (%7) takip etmektedir. Sayılan bu beş ülke jeotermal enerjide 1 GW kurulu güç barajını aşan ülkelerdir. Bu ülkelerin ardından Meksika (%6), İtalya (%6), Kenya (%6), İzlanda (%5) ve Japonya (%4) gelmektedir. Sayılan ülkelerin dışında kalan diğer ülkelerde ise jeotermal enerji kurulu gücü %5 düzeylerinde seyretmektedir.

Grafik 11. Dünyadaki hidroelektrik enerji kurulu gücünün (gw) ülkelere göre dağılımı (2020)

Kaynak: Bu grafik, (IHA, 2021, s.7)’den alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Hidroelektrik enerji kurulu gücünün ülkelere göre dağılımını gösteren Grafik 11’e göre bu gücün yaklaşık olarak %70’inin on ülkede toplandığı görülmektedir. Bu ülkeler arasında en yüksek kurulu güce sahip ülkenin 370,2 GW (%28) kurulu güçle Çin olduğu saptanmaktadır.

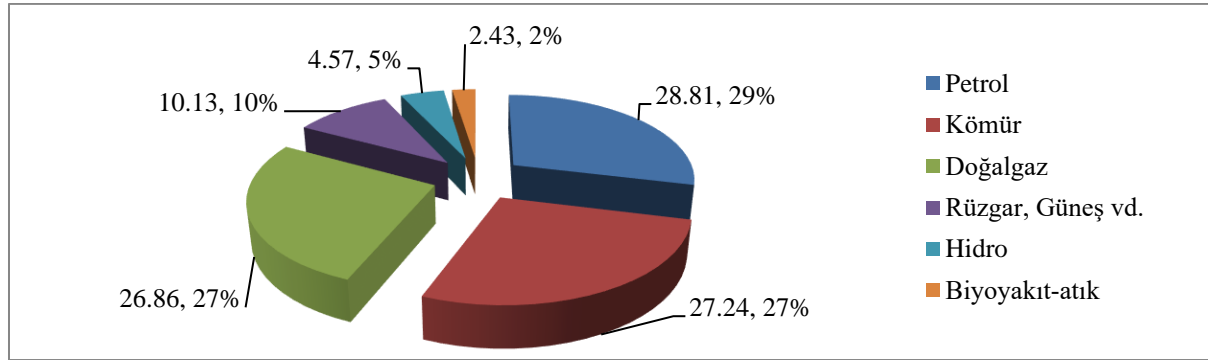
Çin'i sırasıyla Brezilya (%8), ABD (%8), Kanada (%6), Hindistan (%4), Japonya (%4), Rusya (%4), Norveç (%2), Türkiye (%2) ve Fransa (%2) takip etmektedir.

2019 yılı itibarıyla hidroelektrik enerji kapasitesini genişleten ülke sayısı elli olurken, 2020'de bu sayı otuz beş ülke ile sınırlı kalmıştır. Buna göre yeni kapasite miktarı 15,6 GW'dan 21 GW'a yükselmiştir. Diğer yandan kurulu kapasitede en yüksek artışın yaşandığı ülkeler Çin (13,8 GW) ve Türkiye (2,5 GW) olmuştur (IHA, 2021, s. 9).

2. Türkiye'nin Enerji Görünümü

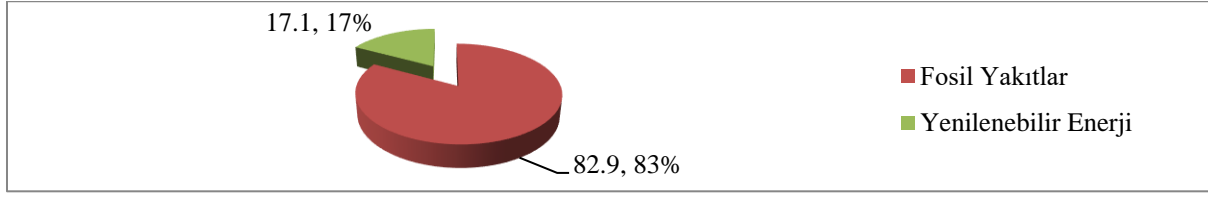
Türkiye'nin enerji görünümüne ilişkin olarak bu başlık altında ülkenin genel enerji kullanımının belli başlı kaynaklara göre dağılımları incelenmiştir. Ayrıca Türkiye'nin fosil yakıt ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanım oranları da ayrı bir şekil ile belirtilmeye çalışılmıştır. Türkiye'deki enerji kaynaklarının rezerv durumlarına ilişkin açıklamalar ise alt başlıklar altında çalışmanın ilerleyen kısmında verilmiştir.

Grafik 12. Türkiye'nin genel enerji kullanım görünümü (2020)



Kaynak: Bu grafik, IEA'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'nin genel enerji kullanımı görünümünün ele alındığı Grafik 12'de en yüksek kullanım oranına sahip enerji kaynağının petrol (%29) olduğu saptanmaktadır. Petrolü sırasıyla hemen hemen yakın değerlerde seyreden kömür (%27) ve doğalgaz (%27) takip etmektedir. Fosil yakıtların ardından en fazla kullanım oranına sahip olan yenilenebilir enerji kaynaklarından rüzgâr, güneş vd. (%10), hidrolik enerji (%5) ve biyoyakıt-atık (%2) gelmektedir. Dünyadaki enerji kullanım verilerinin betimlendiği Grafik 1'den farklı olarak Grafik 13'te nükleer enerjiye yer verilmemiştir. Çünkü Türkiye'de inşa edilmekte olan ilk nükleer enerji santrali Akkuyu NGS'nin 2023'te ilk ünitesinin inşaatının tamamlanarak devreye alınacağı planlanmaktadır (On Birinci Kalkınma Planı, 2019, s. 119). Dolayısıyla Türkiye'de nükleer enerji kullanımına henüz başlanmamıştır.

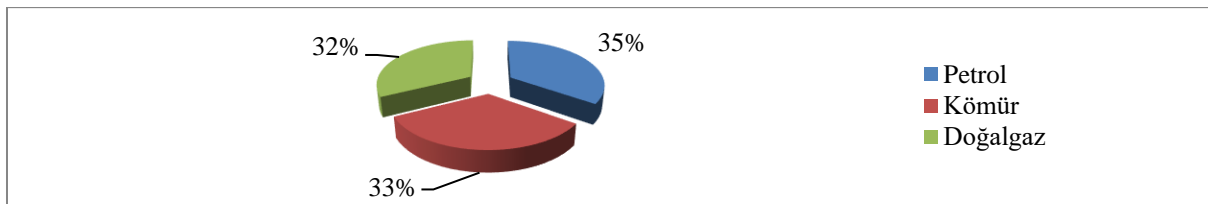
Grafik 13. Türkiye’nin genel enerji kullanımının temel başlıklara göre dağılımı (2020)

Kaynak: Bu grafik, IEA’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’nin genel enerji kullanım oranı göz önünde bulundurularak temel başlıklar halinde kategorize edilmeye çalışılan Grafik 13’e göre fosil yakıtların kullanım oranının %83 (82,9) gibi yüksek bir düzeyde olduğu saptanmaktadır. Buna karşın yenilenebilir enerji kaynakları kullanım oranının %17 (17,1) düzeylerinde kaldığı görülmektedir. Bu oranlar, dünyanın genel enerji kullanım oranlarının temel başlıklara göre incelendiği Grafik 2’deki oranlarla kıyaslandığında ve küresel ölçekte kullanılıp da Türkiye’de henüz kullanılmayan nükleer enerji kullanım oranının fosil yakıt ve yenilenebilir enerji oranları üzerine dağılımı gerçekleştirildiğinde, Türkiye ve dünyadaki fosil yakıt ve yenilenebilir enerji kaynakları kullanım oranlarının hemen hemen paralel seyrettiği ifade edilebilir.

2.1. Türkiye’de fosil yakıtların görünümü

Türkiye’nin genel enerji kullanım oranı içerisinde fosil yakıtların kullanım oranı Grafik 12’deki verilere göre %83’e denk gelmektedir. Bu bilgiden hareketle Türkiye’nin fosil yakıtlara bağımlı bir ülke profili çizdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Tablo 1, Tablo 2 ve Tablo 3’teki veriler göz önünde bulundurulduğunda fosil yakıtların tamamında üretimin tüketimi karşılama oranının düşük oranlarda seyrettiği görülmektedir. Bu durumda yeterli ölçüde fosil yakıt rezervine sahip olmayan Türkiye’nin, enerji ihtiyacını gidermeye yönelik talebini enerji ithalatı yoluyla karşılayacağı saptanmaktadır. Bu nedenle de Türkiye’nin enerji açığı olan bir ülke olduğu ve bu durumunda yalnızca enerjiyle sınırlı kalmayıp başta ekonomi olmak üzere birçok alanda telafisi güç olumsuz sonuçlar doğuracağını söylemek mümkündür.

Grafik 14. Türkiye’nin fosil yakıt kullanım görünümü (2020)

Kaynak: Bu grafik, IEA’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 14'teki verilerden hareketle Türkiye'de fosil yakıt kullanım oranlarının birbirine yakın seyrettiği ve bu yakıtlar içerisinde en fazla kullanım oranının petrol (%35) olduğu görülmektedir. Petrolü sırasıyla kömür (%33) ve doğalgaz (%32) takip etmektedir. Her ne kadar bu oranlar birbirine yakın düzeylerde seyretse de fosil yakıtlar içerisinde diğerlerine oranla daha temiz sayılabilecek, çevre ve insan sağlığı açısından daha az zararı bulunan doğalgazın kullanım oranının en düşük düzeyde seyretmesi risk taşıyan bir durum olarak göze çarpmaktadır.

Tablo 1. Türkiye'de doğalgaz santrallerine ilişkin bilgiler (2021)

Kayıtlı Santral Sayısı	202
DTS Kurulu Güç	25.256 MWe Kayıtlı: 25.348 MWe
Kurulu Güce Oranı	%25,09
Yıllık Elektrik Üretimi	~ 115.767 GWh
Üretimin Tüketime Oranı	%38,59

Kaynak: Bu tablo, enerjiatlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'deki doğalgaz santrallerine ilişkin bilgiler kapsamında hazırlanan Tablo 1'e göre Türkiye'de kayıtlı santral sayısı 202'dir. Bu santraller yoluyla elde edilen kurulu güç 25.256 MWe olarak saptanmaktadır. Ayrıca üretimin tüketime oranı ise %38,59'dur.

Tablo 2. Türkiye'de kömür ve linyit yakıtlı termik santrallerine ilişkin bilgiler (2022)

Kayıtlı Santral Sayısı	53
KTS Kurulu Güç	20.443 MWe Kayıtlı: 20.215 MWe
Kurulu Güce Oranı	%20,31
Yıllık Elektrik Üretimi	~ 107.695 GWh
Üretimin Tüketime Oranı	%35,90

Kaynak: Bu tablo, enerjiatlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye'deki kömür ve linyit yakıtlı termik santrallerine ilişkin bilgiler kapsamında hazırlanan Tablo 2'ye göre Türkiye'de kayıtlı santral sayısı 53'tür. Bu santrallerin faaliyetleri kapsamında elde edilen kurulu güç 20.443 MWe olup, üretimin tüketime oranı ise %35,90'dır.

Tablo 3. Türkiye’de ham petrol rezervlerine ilişkin bilgiler (2021)

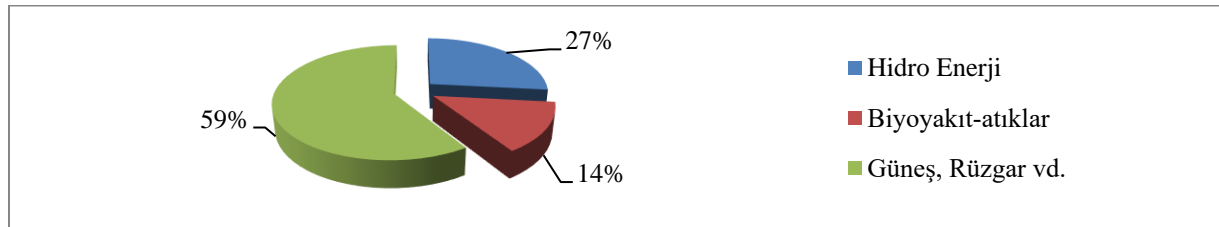
	Rezervardaki Petrol (*)		Üretilebilir Petrol		Kümülatif Üretim +		Kalan Üretilebilir Petrol	
	Varil	M.Ton	Varil	M.Ton	Varil	M.Ton	Varil	M.Ton
Toplam	8 096 116 506	1 177 337 306	1 573 334 953	223 593 792	1 162 157 810	165 246 872	411 177 143	58 346 920
(*) İspatlanmış, muhtemel ve mümkün rezervler toplamıdır.								

Kaynak: Bu tablo, MAPEG’den alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3’te Türkiye’nin ham petrol rezervlerine ilişkin veriler paylaşılmıştır. Bu veriler, varil ve milyon ton (mt) bazında belirtilmiştir. Buna göre Türkiye’nin rezervardaki petrol rezervi 1.177.337.306 mt’dir. Üretilebilir toplam petrol rezervi 223.593.792 mt’dir. Bu rezervin içerisinde şimdiye kadar toplam üretilmiş petrol rezervi 165.246.872 mt olup kalan üretilebilir petrol rezervi 58.346.920 mt’ye denk gelmektedir.

2.2. Türkiye’de yenilenebilir enerji kaynaklarının görünümü

Türkiye’nin yenilenebilir enerji kaynaklarının görünümü göz önünde bulundurularak hazırlanmış aşağıdaki Grafik 15’e göre en fazla kullanılan yenilenebilir enerji kaynaklarının hidrolik enerji ve biyoyakıt-atık dışında kalan güneş, rüzgâr ve diğer enerji kaynakları (%59) olduğu görülmektedir. Türkiye’de hidrolik enerji kullanım oranı %27 iken, biyoyakıt-atıkların kullanım oranı ise %14’tür.

Grafik 15. Türkiye’nin yenilenebilir enerji kullanım görünümü (2020)

Kaynak: Bu grafik, IEA’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’nin hemen hemen yüz ölçümünün yarısının denizlerle çevrili olması, yer yer yüksek kesimlere sahip olması, güneş alma oranının yüksek olması gibi coğrafi konumu, yeryüzü şekilleri ve yeraltı kaynakları özellikleri açısından dalga enerjisi, rüzgâr enerjisi, hidrolik enerji, jeotermal enerji ve güneş enerjisi gibi birçok yenilenebilir enerji kaynağı potansiyeline sahip

olduğu söylenebilir. Mevcut koşullarda geçerli olan doğal ve yenilenebilir enerji kaynaklarından yararlanma durumu, teknolojik gelişmelerin yardımıyla daha da üst seviyelere taşınabilir. Bu bağlamda söz konusu imkânların kullanılması yoluyla çevresel açıdan olumsuz etkileri bulunan fosil yakıt kullanım oranının azaltılabileceği ifade edilebilir. Ayrıca Türkiye'nin yukarıda sayılan özellikleri bağlamında atılacak adımlarla enerji ihtiyaçlarını ithalata gerek kalmaksızın öz kaynaklarıyla karşılayabilecek bir ülke konumuna erişebileceği öngörülebilir. Nihai olarak da küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi bütün ülkeleri alarm durumuna geçiren ve tedbir almak durumunda bırakan tehditlere karşı ülke olarak sorumluluklarını yerine getirmede de büyük önem arz edeceği ifade edilebilir.

Tablo 4. Türkiye'nin güneş enerji santrallerine ilişkin bilgiler (2022)

Kayıtlı Santral Sayısı	673
GES Kurulu Güç	8,335 MWe Kayıtlı: 8.221 MWe
Kurulu Güce Oranı	%8,28
Yıllık Elektrik Üretimi	~ 12.620 GWh
Üretimin Tüketime Oranı	%4,21
Lisans Durumu	37 lisanslı, 636 lisanssız

Kaynak: Bu tablo, enerjياتlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Güneş enerji santrallerine ilişkin bilgiler kapsamında hazırlanan Tablo 4'e göre Türkiye'de kayıtlı santral sayısı 673'tür. GES faaliyetleri aracılığıyla elde edilen kurulu güç 8.335 MWe olarak gözlemlenmektedir. Bir diğer gösterge olarak Türkiye'deki güneş enerji santrallerinden elde edilen yıllık elektrik üretimi yaklaşık olarak 12.620 GWh olarak hesaplanmıştır. Ayrıca üretimin tüketime oranı %4,21'dir.

Tablo 5. Türkiye'nin rüzgâr enerjisi potansiyeline ilişkin bilgiler (mw) (2022)

S.	İl	Teorik potansiyel	Devrede	İnşaat	Lisans Alınan	Ön Lisanslı	Toplam İşlem	İşlem/Teori Oranı
1	Balıkesir	13.827	1.345	37	0	0	1.382	10%
2	Çanakkale	13.013	858	236	0	222	1.315	10%
3	İzmir	11.854	1.749	13	0	0	1.762	15%
4	Manisa	5.302	702	1	10	0	712	13%

5	Samsun	5.222	48	4	9	0	61	1%
6	Muğla	5.171	210	34	0	60	303	6%
7	Tekirdağ	4.627	183	96	0	0	279	6%
8	İstanbul	4.177	789	108	1	50	948	23%
9	Bursa	3.882	299	92	0	65	456	12%
10	Mersin	3.531	226	0	0	0	226	6%
43	Sakarya	180	228	122	0	0	350	194%
44	Kırşehir	168	168	0	0	60	228	136%
47	Kocaeli	134	64	13	0	70	147	110%
50	Eskişehir	89	39	0	0	50	89	100%
57	Uşak	57	62	3	0	0	65	113%
58	Ağrı	50	9	41	0	0	50	100%
59	Erzurum	50	0	0	0	50	50	100%
60	Van	50	50	0	0	0	50	100%
-	Türkiye Toplam	115.129	10.907	1.254	230	2.335	14.726	12,8%

Kaynak: Bu tablo, enerjiatlasi.com’dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türkiye’deki rüzgâr enerjisi potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda ülkedeki teorik potansiyelin 115.129 MW’a denk geldiği görülmektedir. Bu teorik potansiyel içerisinde en yüksek paya sahip illerin genellikle ülkenin kıyı kesimlerinde yer aldığı göze çarpmaktadır. Belirtilen kriter doğrultusunda bu iller içerisinde ilk on sırada Balıkesir (13.827 MW), Çanakkale (13.013 MW), İzmir (11.854 MW), Manisa (5.302 MW), Samsun (5.222 MW), Muğla (5.171 MW), Tekirdağ (4.627 MW), İstanbul (4.177 MW), Bursa (3.882 MW) ve Mersin (3.531 MW) gelmektedir. Ancak söz konusu teorik potansiyelin gerçekleşme oranı dikkate alındığında sayılan illerin bu potansiyelin büyük bir kısmını gerçekleştirmediği Tablo 5’te bulgulanmaktadır.

Ancak yine Tablo 5’teki veriler göz önünde bulundurulduğunda, bazı illerin teorik potansiyeli her ne kadar düşük de olsa belirtilen potansiyelin % 100 ve/veya üzerinde işlem gerçekleştirdiği saptanmaktadır. Bu iller arasında Sakarya (% 194), Kırşehir (%136), Kocaeli (%110), Eskişehir (%100), Uşak (%113), Ağrı (%100), Erzurum (%100) ve Van (%100) gibi iller gelmektedir.

Tablo 6. Türkiye'nin jeotermal enerji santrallerine ilişkin bilgiler (2021)

Kayıtlı Santral Sayısı	63
JES Kurulu Güç	1.679 MWe Kayıtlı: 1.686 MWe
Kurulu Güce Oranı	%1,67
Yıllık Elektrik Üretimi	~ 9.723 GWh
Üretimin Tüketime Oranı	%3,24

Kaynak: Bu tablo, enerjiatlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

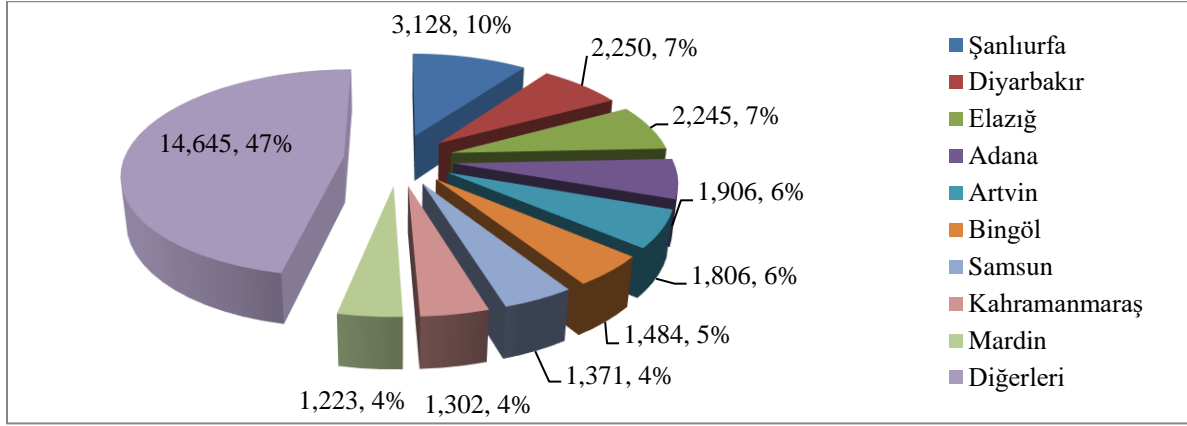
Jeotermal enerji kaynaklarının ve buna bağlı olarak ilgili enerji santrallerinin genellikle ülkenin batı kesiminde yerleşik bulunduğu Türkiye'de, jeotermal enerji kayıtlı santral sayısı 63'tür. JES kurulu gücünün 1.755 MW olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bununla beraber ilgili tabloda üretimin tüketime oranı ise %3,24 olarak belirtilmiştir. Ayrıca jeotermal enerji santrallerinin kullanımı yoluyla yıllık elektrik üretim oranı yaklaşık olarak 9,723 GWh olarak hesaplanmaktadır.

Tablo 7. Türkiye'nin biyoyakıt-atık enerji santrallerine ilişkin bilgiler (2021)

Kayıtlı Santral Sayısı	127
BES Kurulu Güç	1.755 MWe Kayıtlı: 886 MWe
Kurulu Güce Oranı	%1,74
Yıllık Elektrik Üretimi	~ 4.274 GWh
Üretimin Tüketime Oranı	%1,42

Kaynak: Bu tablo, enerjiatlasi.com'dan alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Biyoyakıt-atık enerji santrallerine (BES) ilişkin bilgiler ışığında hazırlanmış olan Tablo 7'ye göre Türkiye'de kayıtlı santral sayısı 127'dir. BES kurulu gücünün 1.755 MW olduğu gözlemlenmektedir. Biyoyakıt-atık enerji santralleri yoluyla elektrik üretim oranı yaklaşık olarak 4,274 GWh düzeyinde seyretmektedir. Üretimin tüketime oranı ise %1,42 olarak gerçekleşmiştir.

Grafik 16. Türkiye’nin hidroelektrik enerji santrallerine ilişkin bilgiler (MWe) (2022)

Kaynak: Bu grafik, enerjیاتlasi.com’den alınan verilerden hareketle yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 16’daki veriler ışığında Türkiye’deki hidroelektrik enerji görünümü incelendiğinde, hidroelektrikten kaynaklı önemli bir enerji potansiyelinin (31.360 MW) olduğu göze çarpmaktadır. Hâlihazırdaki kurulu hidroelektrik santrallerinden üretilen bu enerji potansiyelinin Türkiye’deki illere göre sıralaması incelendiğinde, Şanlıurfa (3.128 MW), Diyarbakır (2.250 MW) ve Elazığ (2.245 MW) illerinin ilk sıralarda olduğu gözlemlenmektedir. Sayılan illerin ülkedeki hidroelektrik enerjisi elde etmedeki payı hemen hemen ülkenin dörtte birine (%24) tekabül etmektedir. Bu illeri sırasıyla Adana (1.906 MW), Artvin (1.806 MW), Bingöl (1.484 MW), Samsun (1.371 MW), Kahramanmaraş (1.302 MW) ve Mardin (1.223 MW) illeri takip etmektedir.

Dünyadaki hidroelektrik potansiyelinin ülkelere göre dağılımının verildiği Grafik 11’e göre Türkiye’nin dünyada dokuzuncu sırada yer aldığı görülmektedir. Aynı zamanda 2020 yılı itibariyle hidroelektrik enerji kapasitesini genişleten ülke sayısı otuz beş ülke ile sınırlı kalmışken bu ülkeler içerisinde kurulu kapasitede artışın en yüksek yaşandığı ülkeler Çin (13,8 GW) ve Türkiye (2,5 GW) olmuştur (IHA, 2021: 9). Bu bağlamda Türkiye’nin yenilenebilir enerji kaynakları portföyünü çeşitlendirmesinin yanı sıra özellikle de hidroelektrik enerjisi yatırımlarını artırması ve bu yolla diğer yenilenebilir enerji kaynaklarıyla kıyaslandığında ilgili enerji kaynağından gerek ulusal gerekse de küresel çapta yüksek oranda enerji elde etmesi, enerji krizlerinin yaşandığı bu süreçte dikkatleri üzerine çekmektedir.

3. Alternatif Enerji Kaynaklarının Önemi

Türkiye’de ve dünyada genel enerji kullanımına ilişkin detaylı bilgilendirmenin yapıldığı bu çalışmada, fosil yakıt kullanımının genel enerji kullanımı içerisindeki payının endişe verici boyutta olduğu görülmüştür. Fosil yakıt kullanımının başta insanlar olmak üzere bütün canlıları

ve gezegenimizi tehdit eder hale gelmesi, alternatif enerji kaynaklarının önemini göz önüne sermiş ve bu bağlamda kapsamlı bir değerlendirmenin yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu sebeple çalışmanın bu bölümünde alternatif enerji kaynakları özelinde literatürdeki en çarpıcı yorumlamalardan yola çıkılarak değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Alternatif enerji kaynaklarının önemine ilişkin kapsamlı bir değerlendirme yapabilmek için öncelikle Grafik 1 ve Grafik 12’de yer alan Dünya’da ve Türkiye’de genel enerji kullanımının görünümünü yansıtan veriler, ardından da çalışmanın birinci ve ikinci bölümündeki Dünya’da ve Türkiye’de enerji kaynaklarının rezerv durumuna ilişkin veriler göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda ele alındığında gerek Türkiye’de gerekse de Dünya’da enerji kaynağı kullanımının %80 gibi bir oranda fosil yakıtlardan sağlandığı görülmektedir. Bu durum, bir yandan olumsuz etkileri yönüyle çevre ve insan sağlığı başta olmak üzere, küresel ısınma ve iklim değişikliğine varıncaya değin büyük bir tehdit oluştururken diğer yandan tükenmekte olan sınırlı rezerve sahip enerji kaynaklarına ulusal ve küresel bağımlılık küçümsenemeyecek düzeyde risk oluşturmaktadır.

Benzer şekilde Çukurçayır ve Sağır’da (2008, s. 274-275) gün geçtikçe artan enerji kullanımı içerisinde fosil yakıt kullanımının gezegenimize verdiği zararlar ve sınırlı rezervi nedeniyle azaltılması gereği üzerinde durmaktadırlar. Bu sebeple söz konusu çalışmada insanların eski enerji tüketim alışkanlıklarını terk ederek alternatif enerji kaynaklarına yönelmelerine vurgu yapılmaktadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde öne çıkan en önemli alternatif enerji kaynağının yenilenebilir enerji kaynakları olduğunu ifade eden Kavaz ve Kaya (2023, s. 221), bu kaynakların enerjide dışa bağımlılığı azaltmada ülkelere katkı sağlayacağını ve çevresel açıdan daha temiz bir üretim sürecini destekleyeceğini ifade etmektedirler. Özbek ve Naimoğlu (2021, s. 323) da yapmış oldukları bir çalışmada Türkiye açısından 1990-2019 yılları arasında enerji verimliliğinin fosil yakıtlardan ziyade yenilenebilir enerji kaynağı olan hidrolik enerji ve biyoyakıt-atıktan etkilendiği sonucunu bulmuşlardır. Böylelikle alternatif enerji kaynaklarının önemi, somut çalışmalarla da desteklenmektedir.

Akyüz (2022, s. 35) de alternatif bir enerji kaynağı olarak değerlendirilen yenilenebilir enerji kaynaklarının, çevresel açıdan en az riske sahip enerji kaynakları olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bu enerji kaynaklarından enerji üretimi esnasında ortaya sera gazı emisyonları ve kirlilik çıkmamaktadır. Nükleer enerji gibi kaynakların aksine olası bir kaza durumunda radyoaktif kirlenme ve zararlı atıklar da ortaya çıkmamaktadır.

Kavaz ve Köroğlu (2023, s. 255), dünyadaki mevcut enerji kaynaklarının gün geçtikçe azalma eğiliminde olmasının ülkeleri alternatif enerji politikaları geliştirmeye sevk ettiğini ifade

etmektedirler. Yazarlara göre söz konusu politikaların merkezinde, artmakta olan nüfus ve ekonomik büyümenin enerji ihtiyacını daha da tetikleyeceği ve dolayısıyla enerji talebini karşılamaya yönelik arzın sürdürülebilirliğinin sağlanması yer almaktadır. Bu bağlamda küresel ölçekte işleyen süreç, alternatif enerji kaynaklarını geliştirme ve özellikle verimli kullanılması yönünde uluslararası bir rekabete doğru yol almaktadır. Benzer şekilde Bekar (2020, s. 39), tükenbilir özellikteki enerji kaynaklarına sahip olan ülkelerin sınırlı sayıda olduğunu ve aynı zamanda fosil yakıtların rezerv miktarı açısından sınırlı oluşu da göz önünde bulundurulduğunda alternatif enerji kaynağı olan yenilenebilir enerji kaynaklarına sürdürülebilirlik temelinde sahip olmanın ülkelerin enerji jeopolitiğini ve bu bağlamdaki değerini etkileyeceğini ifade etmektedir.

Alternatif enerji kaynaklarına, enerjide dışa bağımlılık ve ekonomik kırılganlık yönünden dikkat çeken Aslan ve Yamak (2006, s. 74), ülkelerin enerjide dışa bağımlılıklarını azaltmak adına yerli, temiz ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yatırım yaptıklarına değinmektedirler. Bu bağlamda gelecek yüz yıllık süreç içerisinde enerjinin en önemli üretim aracı ve girdilerinden biri olacağı varsayımından hareketle alternatif enerji kaynaklarının önemine atıfta bulunmaktadır. Demir ve Sancak (2022, s. 67) da benzer şekilde, örneğin petrol arzının kısıtlanması halinde fiyat artışlarının yaşanabileceğini ve bu sebeple petrol yönünden dışa bağımlı ülkelerin bu durumdan olumsuz etkileneceğini ve beraberinde bu ülkelerde siyasi istikrarsızlıkların da meydana gelebileceğini vurgulamaktadırlar. Tabi bu durum bütün fosil yakıt kaynakları için geçerli olup alternatif enerji kaynaklarının önemini göz önüne sermektedir.

Yukarıdaki paragraflarda belirtildiği üzere fosil yakıt kullanımının çevresel etkileri ve fosil yakıtların rezerv durumları gibi olumsuz sayılabilecek etkenlerin yanı sıra yakın tarihteki 1973 Petrol Krizi ile günümüz koşullarında karşılaşılan COVID-19 pandemisi ve son olarak Ukrayna-Rusya arasındaki savaş, enerji kaynaklarının seçimi ve alternatif enerji kaynaklarının önemine dair konulara yeterince açıklık getirmektedir (Arı, 2023, s. 8).

Son olarak, küresel ısınma ve iklim değişikliği sorunlarının bir sonucu olarak gezegenimizin çevresel felaketlerle karşı karşıya olduğuna yaygın bir kanaat hâsıl olduğundan, Avrupa Birliği (AB), sürdürülebilir bir yeşil geçiş konusunda gereken hassasiyeti göstermektedir. Bu bağlamda Avrupa Komisyonu, “Avrupa Yeşil Anlaşması”nı sunarak ısınan atmosfere, iklim değişikliğine ve kirli havaya tepkisini koymuştur. Bu anlaşma kapsamında, Avrupa Birliği ülkeleri ve vatandaşları için, sera gazı emisyonlarının 2050 yılına kadar sıfıra düşürüleceği bir ortamın inşa edilmesi amaçlanmaktadır (Şahin vd., 2021, s. 41). Dolayısıyla fosil yakıt kullanımının gezegenimizi tehdit eder hale gelmesine karşın ulusal ve küresel ölçekte alternatif

enerji kaynağı arayışları ve buna ilişkin çabalar artış sergilerken konunun önemini de ortaya koymaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Son yaşanan Ukrayna - Rusya kriziyle birlikte fosil yakıtların fiyatında yaşanan artış Türkiye ekonomisi açısından önemli bir yük oluşturmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin enerji ithalatını azaltacak politikalara ihtiyacı bulunmaktadır. Bu politikaların başında yerli kaynaklara daha fazla yatırım yapılması gelmektedir. Türkiye'nin Akdeniz, Karadeniz, Güneydoğu Anadolu bölgelerinde petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olduğu bilinmektedir. Bu rezervlerin tespit edilmesi için arama çalışmaları yapılmaktadır. Bu arama çalışmalarının nitelik ve nicelik yönünden artırılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Kısa vadede fosil yakıtlara olan bağımlılığın tüm dünyada devam edecek olmasından dolayı Türkiye'nin kendi egemenliği altındaki yeraltı kaynakları içerisinde fosil yakıt rezervlerini ortaya çıkarması ve bunu kullanmaya başlaması gerekmektedir.

İkinci olarak Türkiye'nin enerji görünümünde fosil yakıtların önemli bir paya sahip olmasının neden olduğu çevresel ve ekonomik maliyetin minimize edilebilmesi için kısa vadede hayata geçirilebilecek en etkili politikalardan bir tanesi enerji tasarrufudur. Türkiye'nin, enerji tasarrufu konusunda rasyonel politikaları hayata geçirerek fosil yakıtlara olan bağımlılığını kısa vadede azaltması mümkündür. Bunun için yapılması gerekenler şunlardır: (1) Toplu taşıma sisteminin geliştirilerek bireysel taşıt kullanımının azaltılması, (2) konutlarda ve kamusal binalarda ısı yalıtımının zorunlu kılınması, (3) insan hareketliliğinin az olduğu kamusal alanlarda sensörlü sokak lambalarının kullanılmasının zorunlu kılınması, (4) kamu binalarında LED lamba kullanımını zorunlu kılınması ve konutlarda kullanılmasının teşvik edilmesi, (5) bisiklet kullanımının yaygınlaştırılması.

Enerji kaynaklarına ilişkin çeşitlendirme ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının yaygınlaşmasının yanı sıra enerji verimliliği de üzerinde durulması gereken önemli bir husustur. Çünkü Türkiye gibi yeterli enerji rezervine sahip olmayan ülkelerin mevcut enerji kaynaklarını ya da ithal ettikleri enerji kaynaklarını verimli kullanması sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma açısından da önem arz etmektedir.

Orta ve uzun vadede ise fosil yakıtların tükenme riski ve çevresel maliyetinin yüksek olması nedeniyle Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapması gerekmektedir. Enerji kaynakları kullanımının Türkiye'de ve Dünya'da genel görünümü incelendiğinde yaklaşık olarak %80 oranında fosil yakıt tüketimine dayandığı görülmektedir.

Bu oran çevre ve insan sağlığı başta olmak üzere küresel ısınma ve iklim değişikliğine varıncaya değin olumsuz etkilere neden olmaktadır. Dolayısıyla genel enerji kullanımı içerisinde fosil yakıt tüketiminin zaman kaybedilmeksizin azaltılması önem arz etmektedir. Bu bağlamda enerji tüketiminde doğacak boşluğu doldurmada ilkin karşımıza çıkan enerji kaynakları, doğada kendisine en çok rastlanılan ve fosil yakıtlarla kıyaslandığında çevresel açıdan en az zararı bulunan enerji kaynakları yenilenebilir enerji kaynaklarıdır. Bu kaynaklara ilişkin bir yandan gerekli AR-GE çalışmaları yapılarak düşük maliyetlerle erişim sağlanırken diğer yandan bu kaynakların tercihi ve yaygınlaşması için gereken çabanın sarf edilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, E. (2022). *Nükleer enerji: perception or reality?* Academica Press.
- Akyüz, E. (2017). Advantages and disadvantages of nuclear energy in Turkey: public perception. *Eurasian Journal of Environmental Research*, 1(1), 1-11.
- Arı, F. (2023). *Türkiye'nin nükleer enerji politikasının çevresel etkilerinin yerel halk tarafından değerlendirilmesi: Akkuyu, Sinop ve İğneada örneği*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, N., & Yamak, T. (2006). Türkiye'nin enerji sorununun alternatif enerji kaynakları açısından değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 53-76.
- Bekar, N. (2020). Yenilenebilir enerji kaynakları açısından Türkiye'nin enerji jeopolitiği. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*, 3(1), 37-54.
- BP. (2021). *Statistical review of world energy*. <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energyeconomics/statistical-review/bp-stats-review-2021-coal.pdf>. (Erişim Tarihi: 12.07.2022).
- Çukurçayır, M. A., & Sağır, H. (2008). Enerji sorunu, çevre ve alternatif enerji kaynakları. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (20), 257-278.
- Demir, U. Ö., & Sancak, İ. T. B. İklim değişikliği ve petrol. İçinde E. Akyüz (Ed.). İklim krizi ve enerji, (ss. 43-71). Paradigma Akademi Yayınları.
- Enerji Atlası. *Biyogaz, biyokütle, atık ısı ve pirolitik yağ enerji santralleri*. <https://www.enerjiatlası.com/biyogaz/> (Erişim Tarihi: 11.09.2022).
- Enerji Atlası. *Doğalgaz santralleri*. <https://www.enerjiatlası.com/dogalgaz/> (Erişim Tarihi: 09.09.2022).
- Enerji Atlası. *Güneş enerji santralleri*. <https://www.enerjiatlası.com/gunes/> (Erişim Tarihi: 15.07.2022).
- Enerji Atlası. *İllere göre hidroelektrik santraller*. <https://www.enerjiatlası.com/hes-haritasi/turkiye> (Erişim Tarihi: 11.09.2022).
- Enerji Atlası. *İllere göre rüzgar santrali potansiyeli verileri*. <https://www.enerjiatlası.com/ruzgar-enerjisi-haritasi/turkiye> (Erişim Tarihi: 11.09.2022).
- Enerji Atlası. *Jeotermal enerji santralleri*. <https://www.enerjiatlası.com/jeotermal/> (Erişim Tarihi: 11.09.2022).
- Enerji Atlası. *Kömür ve linyit yakıtlı termik santraller*. <https://www.enerjiatlası.com/komur/> (Erişim Tarihi: 09.09.2022).
- Enerji Atlası. *Ülkelere göre dünya doğal gaz rezervi*. <https://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-dogalgaz-rezervi.html> (Erişim Tarihi: 11.06.2022).

- Enerji Atlası. *Ülkelere göre dünya petrol rezervi*. <https://www.enerjiatlası.com/rezerv/dunya-petrol-rezervi.html> (Erişim Tarihi: 11.06.2022).
- Enerji Atlası. *Ülkelere göre güneş enerjisi*. <https://www.enerjiatlası.com/ulkelere-gore-gunes-enerjisi.html> (Erişim Tarihi: 17.06.2022).
- Enerji Atlası. *Ülkelere göre jeotermal enerji*. <https://www.enerjiatlası.com/ulkelere-gore-jeotermal-enerji.html> (Erişim Tarihi: 13.07.2022).
- Enerji Atlası. *Ülkelere göre rüzgâr enerjisi*. <https://www.enerjiatlası.com/ulkelere-gore-ruzgar-enerjisi.html> (Erişim Tarihi: 17.06.2022).
- IEA (International Energy Agency). (2019). *Data and statistics*. <https://www.iea.org/data-and-statistics/data-tables?country=WORLD&energy=Balances&year=2019> (Erişim Tarihi: 30.06.2022).
- IHA (International Hydropower Association). (2021). *2021 Hydropower status report: Sektor trends and insights*. https://assets-global.website-files.com/5f749e4b9399c80b5e421384/60c37321987070812596e26a_IHA20212405-status-report-02_LR.pdf. (Erişim Tarihi: 01.09.2022).
- Kavaz, İ., & Kaya, B. (2023). Türkiye’de yenilenebilir enerji tüketimi, ekonomik büyüme ve CO₂ emisyonu arasındaki ilişkinin analizi: ardl sınır testi yaklaşımı. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 6(2), 219-243.
- Kavaz, İ., & Köroğlu, H.K. (2023). Enerjide dışa bağımlılık ve ekonomik büyümenin enerji verimliliği üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *Verimlilik Dergisi*, 57(2), 253-272.
- MAPEG (Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü). *Petrol istatistikleri: 2021 yılı sonu itibariyle türkiye ham petrol rezervleri*. <https://www.mapeg.gov.tr/Custom/Petrolistatistik> (Erişim Tarihi: 09.09.2022).
- Özbek, S., & Naimoğlu, M. (2021). Enerji verimliliğinin dinamikleri: var analizi ile Türkiye üzerine ampirik bir çalışma. *19 Mayıs Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 314-326.
- Öztürk, H., & Kaya, D. (2019). *Güneş enerjisinden elektrik üretimi: fotovoltaik teknoloji*. Umuttepe Yayınları.
- Şahin, G., Taksim, M. A., & Yitgin, B. (2021). Effects of the european green deal on turkey’s electricity market. *İşletme Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 40-58.
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2019). *On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023)*.

SOSYAL POLİTİKA BAĞLAMINDA 2018 COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMI

THE 2018 GEOGRAPHY CURRICULUM IN THE CONTEXT OF SOCIAL

Hülya YİĞİT ÖZÜDOĞRU*

Öz

Bu çalışmanın amacı, 2018 yılından itibaren ortaöğretimde uygulanmakta olan coğrafya dersi öğretim programı (9-12. sınıf) kazanımlarını sosyal politika açısından değerlendirmektir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi kullanılmıştır. 2018 coğrafya dersi öğretim programında (CDÖP) sosyal politikanın bileşenleri ile Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının (ASHB) çalışma alanlarıyla ilişkili kazanımlar belirlenmiştir. 2018 CDÖP’de sosyal politikayla ilişkili kazanımların beşeri sistemler ünitesinde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Doğal sistemler ünitesinde ise sosyal politika ile ilişkilendirilebilecek bir kazanıma yer verilmemiştir. CDÖP’de sosyal politika uygulamalarına, sosyal politikanın küresel ve yerel araçlarına, sosyal politikacıların üçüncü kuşak olarak adlandırdığı çevre sorunlarına yer verilmiştir. CDÖP’de doğrudan ASHB’nin faaliyet alanında olan sosyal politika konuları da bulunmaktadır. Bu kazanımlar sosyal içerme ve toplumsal uyum kapsamında özellikle kadın, göçmenler ve kültürler arası iletişim konularında ön plana çıkmıştır. Bu yönüyle 2018 CDÖP devlete ait sosyal politika tedbirlerinin açıkça yer aldığı ilk program olma özelliği taşımaktadır. Öğretmenlere; öğrenme ortamını, söz konusu kazanımları ve uyarıları dikkate alarak öğrencilerde farkındalık oluşturmaya yönelik olarak dersleri planlamaları önerilir.

Anahtar Kelime: Coğrafya Eğitimi, Öğretim Programı, Sosyal Politika, 2018 CDÖP

Abstract

This study aims to evaluate the learning outcomes of the geography curriculum (9-12th grade), which has been implemented in secondary education since 2018, in terms of social policy. The document analysis method, one of the qualitative research methods, was used in the study. In the 2018 geography curriculum (GC), learning outcomes related to the components of social policy and the working areas of the Ministry of Family and Social Services (MoFSS) were identified. In the 2018 GC, it was determined that the learning outcomes related to social policy were mostly in the human systems unit. In the natural systems unit, no learning outcome could be associated with social policy. Social policy practices, global and local instruments of social policy, and environmental problems, which social policymakers call the third generation, were included in the GC. Social policy that are directly within the scope of the MoFSS were found. Outcomes fall within the scope of social inclusion and social cohesion. These issues are prominent in the areas of women, migrants and intercultural communication. In this respect, the GC (2018) is the first program to explicitly include state social policy measures. Teachers are advised to shape learning environments by taking these learning outcomes.

Keywords: Geography Education, Curriculum, Social Policy, 2018 GC

GİRİŞ

Küreselleşen dünyada insanların karşılaştıkları sorunlar her geçen gün farklılaşmaktadır. Aynı zamanda bu sorunlar yerelden küresele evrilmekte ve küresel sorunlara yerel çözümler üretilmesi ihtiyacını doğurmaktadır. Bu yüzden önce kendi içinde yaşadığı toplumdan başlamak üzere tüm insanların temel hak ve sorumluluklarını bilen, ülkesinin mekânsal, sosyal, ekonomik, jeopolitik potansiyelinin farkında olan bilinçli bireylere ihtiyacı bulunmaktadır.

Koray ve Topçuoğlu'na (1995, s.2) göre sosyal politika, bir ülkenin maddi ve kültürel yaşam koşullarının düzeltilmesi amacıyla alınan önlemler bütünüdür. Sağlık, eğitim, güvenlik, beslenme, barınma, korunma ve istihdam konularında alınan kararlar ve sürdürülen uygulamaların bütünü sosyal politika tedbirleri olarak sayılabilir (Bedir, 2018a, s.3). İlk defa 19. yüzyılın ilk yarısında Almanya'da ortaya çıkan sosyal politika kavramı (Kaya, 2014, s.13; Koray, 2005, s.24) ülkemizde, toplum politikası olarak da nitelendirilmektedir (Güven, 1995; Talas, 1992). Kavram ilk olarak sanayileşmeyle birlikte şehirleşmenin de etkisi ile ortaya çıkan sorunlara karşı bazı tedbirleri hayata geçirmek amacıyla kullanılmıştır (Kaya, 2014; Koray, 2005). Tarihsel süreçte, bireylerin ve toplumların ihtiyaçlarına uygun olarak sosyal politikalar sürekli bir değişime konu olmuştur (Koray, 2007, s.18; Talas, 1992, s.59). İnsanlık tarihi bu konuda örneklerle doludur. Günümüzde kız çocuklarının eğitimi, kadına yönelik şiddet, çevre sorunları, tüketicilerin hakları gibi pek çok konuda sosyal politikaya ihtiyaç duyulmaktadır. Küreselleşme, sosyal politikanın boyutunu yerelden küresele taşımakta, küresel ölçekte koruyucu ve önleyici düzenlemelere karşı ihtiyaç ortaya çıkarmaktadır (Kağnıcıoğlu, 2014, s.380; Koray, 2005, s.15). İklim değişikliği, küresel ısınma, temiz suya erişim, uluslararası göç ve çevre sorunlarını önlemek amacıyla uluslararası anlaşmalar ve kuruluşlar aracılığı ile alınmış önlemler, küresel çapta sosyal politika uygulamaları olarak ortaya çıkmaktadır. Küreselleşmenin olumsuz etkileri ile başa çıkmada AB politikaları gibi bölgesel sosyal politika uygulamaları da toplumsal olarak yeni beliren ihtiyaçlara çözüm olarak sunulmaktadır. Ülkemizde ise kız çocuklarının eğitime erişimini artırmak amacıyla 2001 yılında uygulanmaya başlayan şartlı nakit transferi gibi yerel sosyal politika tedbirleri bulunmaktadır (Esenyel, 2009, s.43). Dolayısıyla sosyal politikalar temelde insan refahını artırması adına yerelden küresele farklı özellikler taşımaktadır.

Cumhuriyet döneminde savaştan yeni çıkmış bir ülke olan Türkiye'de, ekonomik olarak gelişmeyi desteklemek için ilk olarak İzmir İktisat Kongresi düzenlemiştir. Ardından Sanayi Teşvik Kanunu yürürlüğe konulmuştur. Bu süreçte sanayiye verilen önemle beraber sosyal politikanın izlerine rastlanmaya başlanmıştır. İstihdam olanaklarının artması ile birlikte Umumi

Hıfzı Sıhha Kanunu işçi statüsünde çalışanları korumak amacıyla hazırlanmıştır. Kimsesiz ve sakatlara yönelik olarak 1930 yılında belediyeler kanunu ile düzenlemeler yapılmıştır. 1945'te Çalışma Bakanlığı, 1946'da İş ve İşçi Bulma Kurumu kurularak Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) kararları kabul edilmiştir. 1960'lı yıllarda ise planlı kalkınma dönemine geçilmiştir. Bu tarihe kadar güvenlik ve eğitim-öğretim konularıyla sınırlı olan sosyal politika uygulamalarına, 1980 anayasasıyla birlikte çevreye yönelik konular eklenmiştir (Talas, 1992, s.243). Günümüzde ise sosyal politikalar iş ve işçilerin; ücret, barınma ve sağlık koşulları gibi konuların ötesine çıkarak farklı sorunlara çözüm bulmaya yönelmiştir (Kaya, 2014, s.14; Koray, 2007, s.20-21). Devletin sosyal politikalara verdiği önemin artması sonucunda 2011 yılında Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü'nün çatısı altında beş genel müdürlüğün birleşmesiyle Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (ASPB) kurulmuştur. Bu tarihten sonra ASPB sosyal politika çalışmaları olarak bünyesinde barındırdığı kurumların hizmet alanlarında faaliyet göstermeye devam etmiştir. 2018 yılında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı (ÇSGB) ile birleşmiş; Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı adını almıştır. 21 Nisan 2021 tarihine gelindiğinde ÇSGB'den ayrılarak Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (ASHB) adıyla faaliyetlerini yürütmeye devam etmiştir (ASHB, 2023). ASHB'nin bünyesinde barındırdığı altı genel müdürlük ve bunların faaliyet alanları aşağıda kısaca özetlenmiştir:

Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, dezavantajlı kesimler öncelikli olmak üzere tüm toplumun refahını artırmayı hedeflemektedir. Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, kadınların güçlenmesini ve eğitim, istihdam, sağlık ve karar alma mekanizmalarına katılım gibi hayatın tüm alanlarında fırsatlardan tam olarak yararlanmasını sağlamayı hedeflemektedir. Şehit ve Gazi Yakınları Genel Müdürlüğü, şehit yakınları ile gazilerin her türlü mağduriyet ve mahrumiyetlerinin giderilmesini hedeflemektedir. Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü, engelli ve yaşlıların insan haklarından yararlanarak ayrımcılığa uğramadan, toplumsal hayata katılmalarını sağlamayı hedeflemektedir. Çocuk Hizmetleri Genel Müdürlüğü, çocukların sağlıklı olarak her türlü gelişimini destekleyici faaliyette bulunmaktadır. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü ise sosyal yardım programları yürütmektedir. (ASHB, 2023). Ancak Türkiye'deki sosyal politikaları bu genel müdürlüklerin çalışmalarıyla sınırlandırmak doğru olmayacaktır. Günümüzde sosyal dışlanmadan çevreye, dezavantajlı gruplar olarak nitelendirilen kadınlardan yaşlılara, göçmenlerden engellilere ve gençlere kadar çeşitli gruplara yönelik üçüncü kuşak sosyal politikalar önem kazanmıştır (Bozkır Serdar, 2011, s.5). Bunların yanı sıra pek çok eğitim politikası da sosyal politika niteliği taşımaktadır. Bir ülkenin milli eğitim politikası aynı

zamanda sosyal politika niteliği taşır. Kalkınma planlarında bulunan pek çok sosyal hedef, eğitim programları aracılığı ile gerçekleştirilir. Bundan dolayı devletlerin istek ve ihtiyaçlarının öğretim programlarına yansıdığı bilinmektedir. Uygulamaya konulan öğretim programları, sosyal politikanın amaçlarına ulaşmasında aracılık görevi üstlenir. Coğrafya dersi öğretim programları (CDÖP) da bunlardan birisidir (Özgen, 2016, s.328). Coğrafya programlarında bu konudaki ilk izlere 1950’li yıllardan itibaren rastlanmaktadır (Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı [TTKB], 1950; 1954; 1957). Özellikle tarımın ön planda olduğu bir dönem sonrasında sanayi ve kalkınma planlarının hazırlanması, devlet planlama teşkilatının kurulması ile birlikte gerçekleşen sürecin, coğrafya programlarında yerini alması buna örnek gösterilebilir. Nüfusun hızlı artması, şehirleşme, göç gibi konu başlıkları ülkedeki yeni gelişmelerin, sosyal sorunların programlara yansıdığına işaret etmektedir (TTKB, 1971). Bu durum her ne kadar adına sosyal politika denilmemiş olsa bile sosyal politikanın geliştirilmesi için ortam hazırlayan sosyal sorunların ve bu sorunlara getirilmiş çözümlerin yansımaları olarak kabul edilmelidir. Aslında 1973 programının amaçları, bu durumu; insan refahını odak noktası olarak “Yurdumuzun ve dünyanın ekonomik, sosyal sorunları hakkında bilgi kazandırmak ve onlarda bu sorunları inceleme isteğinin uyanmasına ve gelişmesine çalışmak.” şeklinde anlatmaktadır (TTKB, 1973, s.1-2). Bu programın amaçlar bölümünün bir diğer olumlu özelliği de en çok tekrar eden kelimelerden birisi (sosyal ve ekonomik) sorun iken bir diğerinin de refah ve mutluluk olmasıdır. 1973 programının açıklamalar bölümü şu şekilde devam etmektedir: “Coğrafya öğretiminde doğal çevreye ve onun şartlarına mı yoksa beşeri hayata, faaliyetlere ve problemlere mi öncelik verilmesi gerektiği sorusunun cevaplandırılması gerekiyor.” (TTKB, 1973, s.4). Özellikle 1973 yılı program amaçları ve açıklamaları tümüyle okunduğunda daha açık bir şekilde anlaşılacağı gibi 1970’li yıllardan itibaren coğrafya eğitimcilerine dönemin güncel sorunlarının öğretimiyle ilgili bir görev yüklenmiştir. Bu amaç doğrultusunda yola çıkıldığında, sosyal politika ile ilişki içerisinde olan, dolaylı da olsa sosyal politikanın kapsamına giren pek çok konunun coğrafya programlarında yer aldığı sonucuna ulaşılır. Öğrencilerin bu konuları çok boyutlu olarak coğrafi bakış açısıyla edinmesi, edindiği bu bilgileri toplumların refah ve kalkınmasında kullanması sosyal politikanın amaçlarına hizmet edecektir. Dolayısıyla coğrafya eğitimi aracılığı ile koruyucu ve önleyici tedbir olarak riskin kaynağında ortadan kaldırılması, geri kalanlar için ekonomik, sosyal ve psikolojik olarak önlem alınması anlamına gelmektedir (Karabağ, 2020, s.164-169).

Özellikle 1924 tarihli ilk coğrafya programından itibaren değer eğitimi coğrafyanın temellerinden birini oluşturmuştur. Değer eğitimi yoluyla öğrencilere kazandırılacak olan vatan

sevgisi, coğrafya programlarının amaçlarında yerini her zaman korumuştur (Milli Eğitim Bakanlığı, [MEB] 2005; 2018). Öğrencilere kazandırılan vatan bilinci ve sevgisi, coğrafya alan bilgisiyle birlikte devletin sosyal düzenlemelerinin işlerlik kazanmasına katkıda bulunur. Ayrıca coğrafya derslerinde öğrencilere hem genel hem de coğrafya dersine özel beceriler kazandırılmaktadır (MEB, 2005). Bu becerilerden biri olan değişim ve süreklilik, sosyal politikaların gelecekte ne şekilde geliştirilebileceği, nasıl daha etkin ve verimli kılınabileceğini tartışmaya uygun bir beceridir. Değişim ve süreklilik becerisiyle öğrenciler sadece değişimi ve değişim ile ilgili süreçleri kavramaz, aynı zamanda bu değişimin toplumsal sebep ve sonuçları ile bunlara ne tür önlemler almaları gerektiğini öğrenerek sosyal sorunlara yönelik farkındalık kazanırlar. Bu süreçte karar verme becerileri gelişen öğrenciler, verilmiş olan kararları inceleyerek sosyal politikanın değer yüklü yapısını anlamaya başlarlar. Değişim ve süreklilik becerileri ile sorgulama becerilerini edinen öğrenciler çevrelerinde gerçekleşen olayların zaman içinde nasıl değiştiğini, alınan kararların gelecekteki muhtemel sonuçlarını ve ortaya çıkacak sorunları açıkça kavrarlar. Dolayısıyla değerlere dayalı sorgulama süreci; sosyal politika yapıcılarının eğitimden beklediği sonuçları üretmesine katkısı olabilecek bir özelliğe sahiptir. Öğrenciler dezavantajlı bireylerin yaşam kalitesini iyileştirmeye yönelik insan odaklı çalışmalarda görev aldıklarında, doğa ve toplum, insan ve mekân arasındaki karşılıklı ilişkiyi sentezleyerek kavrama becerisine sahip olacaklardır. Dolayısıyla, cevabı önceden tam olarak kestirilemeyen ve sosyal gruplar arasında birbirinden oldukça farklılık gösteren ve sonuçları değişen sosyal sorunların öğretiminde en iyi uygulama alanlarından biri coğrafya eğitimidir. “Dezavantajlı bireylerin mal ve hizmetlere erişimi nasıldır?” gibi sorularla yürütülen sorgulama, sosyal politikaya, sosyal farkındalığa aynı zamanda mekânsal planlamaya odaklanmış bir çalışmadır. Bu tarz coğrafi sorularla dezavantajlı bireylere yönelik bireysel ve toplumsal sorumluluklarımız ile toplumdaki bu birey ve gruplara yönelik empati de geliştirilebilir. Böylece öğretmenler tarafından kazanımlarla bütünleştirilerek verilen değer ve beceri eğitimi, koruyucu ve önleyici sosyal politika tedbiri olarak gelecek nesilleri şekillendirecektir. Çünkü bilginin yanı sıra beceri ve değerleri ön planda tutan eğitim yaklaşımıyla yoksulluk, işsizlik vb. konularda halkın refahını artırmaya yönelik çalışmalara katkı sağlayarak sosyal politikanın sorun alanlarını azaltması beklenir. Belirli politikalar ve sosyal meseleler zaman içinde değişebilse de derslerde yürütülen çalışmalarla eşitsizliği ortadan kaldırmak, ön yargıyı gidermek, insancıl ve adalete dayalı bir yaklaşımı benimsemek, savunmak, korumak ve önleme davranışlarını öğretme esastır. Bu da sosyal politikanın amaçlarına hizmet eder. Buna istinaden sosyal politikaya ilişkin konuların insan refahına

katkıda bulunması adına koruyucu ve önleyici sosyal politika tedbiri olarak coğrafya programlarında yer alması beklenir.

Alan yazındaki çalışmalar incelendiğinde, coğrafya programlarıyla ilgili pek çok çalışma göze çarpmaktadır. Coğrafya programlarını inceleyen çalışmaların konuları ise oldukça geniş bir yelpazeye dağılmıştır ve aralarında sürdürülebilirlik, doğal afetler, çevre gibi konuların da bulunduğu görülmektedir. Buna istinaden Osmanlı dönemi programlarından başlayarak 2018 yılında hazırlanan son CDÖP'ye kadar tüm programların birbirinden farklı yönleri ile incelendiğini söylemek mümkündür. Bu konudaki ilk çalışma Doğanay'a (1989) aittir. Coğrafya Dersi Öğretim Programları adıyla editörlüğünü Karabağ, Şahin ve Şahin'in (2021) yaptığı ve Osmanlı'dan günümüze tüm coğrafya programlarını kapsayan bir kitap bulunmaktadır. Bunların dışında tarihsel süreçte programların özellikleri (Engin, Akbaş & Gençtürk, 2003; Geçit, 2008; Girgin, 2010, Karabağ, 2010), programların benzerlikleri ve farklılıkları (Şahin, 2019), program yaklaşımları açısından karşılaştırmaları (Demiralp, 2017) ve kültürel coğrafya konularının yerinin incelendiği (Göcen & Şahin, 2020) çalışmalar bu konudaki çalışmalardan bazılarıdır. Coğrafya programlarında sosyal politika konusunu inceleyen tek çalışma Özüdoğru'nun (2015) yüksek lisans tez çalışmasıdır. Tezde 1924 tarihli ilk programdan 2005 CDÖP'ye kadar Türkiye'de ortaöğretimde uygulanmış tüm programlar sosyal politika açısından incelenmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, 2018 CDÖP'yi sosyal politikanın bileşenleri ve ASHB'nin çalışma alanına giren sosyal politika uygulamalarını incelemesinden dolayı alan yazındaki diğer araştırmalardan ayırmaktadır. Bu durum çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyarken bulgularının yorumlanmasını zorlaştırmaktadır. Çalışma özellikle son yıllarda yaşanan ekonomik ve sosyal sorunların çeşitli yönleri ile CDÖP'ye (2018) yansıyor yansımadığını görebilmek için yapılmıştır ve bu noktada önem kazanmaktadır. Ayrıca varsa CDÖP'ye (2018) yansıyan sorunlar nelerdir? Bunlar, kazanımlarda nasıl yer almıştır? sorularına cevap aranmaktadır. Buradan hareketle çalışma, sosyal politikalara ilişkin konu alanlarının 2018'de uygulamaya konulan CDÖP'de bulunup bulunmadığı, bulunuyor ise bunun nasıl yer aldığına ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır. Burada cevabı aranan soru doğrudan bir sosyal politika konusu olabileceği gibi sosyal politika ile uzaktan veya yakından ilişki içerisinde olabilecek tarihsel çerçevede olabilir. Çalışmanın sonuçlarının sosyal politikacılara, program yapıcılara, öğretmenlere ve ders kitabı yazarlarına bir bakış açısı kazandırması beklenmektedir.

Buradan hareketle araştırma soruları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

- a) 2018 CDÖP’de (9-12 sınıflar) bulunan kazanımlar, ünite ve sınıflara göre sosyal politika bileşenleri açısından nasıldır?
- b) 2018 CDÖP’de bulunan kazanımlar, ASHB’nin çalışma alanına giren sosyal politika konuları açısından nasıldır?

1. Yöntem

Bu araştırmada, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi kullanılmıştır. Temel nitel araştırmalar, eğitimde en yaygın kullanılan araştırmalardır. Veriler görüşme, gözlem veya doküman analizi yoluyla toplanır. Nitel araştırmalarda veri toplamanın bir yolu da dokümanlardır. Doküman analizinde araştırılan konu ile ilgili dokümanlar incelenir. Doküman analizi veri seçimine dayanır ve diğer yöntemlerden daha az zaman alır (Merriam, 2009, s.23). Doküman analizi bir araştırma yaparken iki şekilde kullanılabilir. Bunlardan ilki diğer araştırma bulgularını desteklemek iken diğeri ise başlı başına bağımsız bir yöntem olmasıdır (Sak, Sak, Şendil & Nas, 2021, s.227). “Yöntem, dokümana ulaşma, orijinalliğini kontrol etme, dokümanı anlama, analiz etme, veriyi kullanma şeklindedir” (Kıral, 2020, s.170). Eğitimdeki temel dokümanlardan birisi de programlardır. Bu çalışmada da 2018 CDÖP, sosyal politika bağlamında inceleneceği için doküman analizi yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmada doküman analizi başlı başına bir yöntem olarak kullanılmıştır. 2018 CDÖP’de 9-12. sınıf seviyesindeki 130 kazanım, ünite ve sınıflarına göre içerik analizine tabi tutulmuştur. Kazanımlar derinlemesine bir şekilde sosyal politika konusuna uygunluk açısından analiz edilmiştir.

1.1. Veri toplama aracı, verilerin toplanması ve analizi

Bu çalışmanın veri toplama aracı 2018 yılında uygulamaya konulan CDÖP’dir. Çalışma için bu programın seçilmesinde en güncel program olması ve halen okullarda uygulanmaya devam ediliyor olması etkili olmuştur. Veri toplamak için ilk olarak TTKB’nin internet sitesinden CDÖP’ye (2018) ulaşılmıştır. Program herkesin kullanımına ve incelemesine açıktır. CDÖP’de (2018) yer alan kazanımları analiz etmeden önce sosyal politikanın kavramsal çerçevesi ve doğuşu sırasındaki yaşanan gelişmeler, konusu, kapsamı, günümüze gelinceye kadar geçirdiği aşamalar, günümüzdeki özelliklerine ilişkin çalışmaları içeren alan yazın taranmıştır. Sonrasında coğrafya dersi ile ilişkilendirilebilecek temalar belirlenmiştir. Bunlar politika, sanayi, şehirleşme, göç, çevre, nüfus, istihdam, örgüt, kalkınma, ekonomi, afet, gelişmişlik, sürdürülebilirlik olarak belirlenmiştir. Bu temalara uygun kazanımlar tespit edilmiştir. Bu bölümde kazanımlar Özüdoğru’nun (2015) sınıflamasına uygun olarak sosyal politikanın beş

bileşenine göre sosyal politikada coğrafi tarafı bulunan konular, sosyal politikanın konusu, araçları, sorunları ve uygulamaları açısından incelenmiştir.

Araştırmanın ikinci probleminde ilk problem için belirlenen kazanımlar, her ülkenin kendi sosyal politika anlayışına sahip olmasından dolayı (Talas, 1992, s.33) ASHB'nin çalışma alanlarıyla ilişkili konularla sınırlandırılmıştır. Araştırmacı yedi yıl ASHB'nin çeşitli genel müdürlüklerinde, merkez ve taşra personelinin görev alanlarına giren konularda hizmet içi eğitimlerde, stratejik plan hazırlama, kalite iyileştirme süreç yönetiminde ve e-devlet kapısı geliştirme sürecinde görev almıştır. Bununla birlikte araştırmacının sosyal politika kapsamında olmasını uygun bulduğu kazanımlar, ASHB uzmanlarının görüşüne sunulmuştur. Bu kapsamda Aile ve Toplum Hizmetleri ve Kadının Statüsü Genel Müdürlüğünden iki uzman kazanımlarla ilgili görüş belirtmişlerdir. Sosyal politika ile ilgili bulunan kazanımlar önce tablolar haline getirilmiş ardından yorumlanmıştır.

2. Bulgular, Yorum ve Tartışma

2.1. Araştırmanın birinci problemine ilişkin bulgular

TTKB'nin 17.07.2017 tarih 84 sayılı kararı ile yeni bir ortaöğretim coğrafya dersi (9-12. sınıflar için) öğretim programı liselerde okutulmak üzere kabul edilmiştir. Bu tarihten yaklaşık olarak altı ay sonra bu karar yerini, 19.01.2018 tarih ve 26 sayılı karara bırakmıştır. Böylece 2005 yılında hazırlanan ve zaman içinde küçük değişikliklerle devam eden CDÖP, uygulamadan kaldırılmıştır. 2018-2019 eğitim ve öğretim yılından itibaren okutulmak üzere kabul edilen bu program halen liselerde uygulanmaya devam etmektedir. 2005'te hazırlanan programın devamı hatta orta düzeyde bir revizyonu olarak görülebilecek 2018 CDÖP'de, kazanımlar konu bütünlüğünün sağlanması ve öğrenmenin kolaylaştırılması açısından bir araya getirilerek sadeleştirilmiştir (MEB, 2017). 2018 CDÖP'nin ünite ve sınıflara göre kazanım sayılarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. 2018 CDÖP'de kazanımların sınıflara ve ünitelere dağılımı

Ünite	Doğal Sistemler		Beşeri Sistemler		Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler		Çevre ve Toplum		Toplam
	f	%	f	%	f	%	f	%	
9.sınıf	13	59	4	18	3	13	2	9	22
10.sınıf	17	50	12	35	1	3	4	11	34
11.sınıf	4	10	20	50	9	22,5	7	17,5	40
12.sınıf	2	6	17	50	11	32	4	11	34
Toplam	36	28	53	41	24	18	17	13	130

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı (2018). <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=336>

Tablo 1 incelendiğinde toplamda 130 kazanım olduğu görülmektedir. Bu kazanımlar arasında en fazla pay 53 kazanımla (% 41) Beşeri Sistemler ünitesine aittir. En az kazanıma sahip ünite ise 17 kazanımla (yaklaşık %13) Çevre ve Toplumdur. 11. sınıf en fazla kazanıma (40, %30) sahip iken 9. sınıflar en az kazanıma (22, %17) sahiptir. 9 ve 10. sınıfta en fazla kazanımı olan ünite Doğal Sistemler iken 11 ve 12. sınıflarda Beşeri Sistemlerdir. Doğal Sistemler ünitesinin programdaki kazanım sayısı 12. sınıfa doğru giderek azalırken Beşeri Sistemler ünitesinin kazanım sayısında artış olmuştur. Buna dayanarak 2018 CDÖP'nin belkemiğini, Doğal Sistemler ile Beşeri Sistemler ünitesinin oluşturduğu söylenebilir. Çevre ve Toplum ünitesine ait kazanımların tüm sınıflarda yer aldığı ancak 2005 yılında hazırlanan programla karşılaştırıldığında (MEB, 2005) kazanım sayısında azalma olduğu dikkat çekmektedir. Bunun nedeni olarak 2005 yılında uygulamaya konulan Çevre ve Toplum ünitesi kazanımlarının birbirine oldukça yakın içeriklere sahip olmasından dolayı programdan çıkartılması gösterilebilir (MEB, 2017). Dolayısıyla kazanımlarda nicelik olarak azalma söz konusudur.

9.sınıf coğrafya dersinin ilk bölümü olan Doğal Sistemler ünitesinde 13 kazanım, Beşeri Sistemler ünitesinde 4 kazanım, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde 3 kazanım, son ünite olan Çevre ve Toplum da ise 2 kazanım bulunmaktadır. 9. sınıf kazanımlarının yaklaşık % 60'ı ilk ünite olan Doğal Sistemlere aittir.

10. sınıfta toplam 34 kazanım bulunmaktadır. Bunlardan Doğal Sistemler ünitesi 17 kazanımdan oluşmakta iken Beşeri Sistemler ünitesi 12, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler 1, Çevre ve Toplum ünitesi ise 4 kazanımdan oluşmaktadır.10.sınıf kazanımlarında ilk göze çarpan husus doğal ve beşeri sistemlere ait kazanımların 9. sınıfa göre sayısal olarak artmasıdır.

11. sınıfta toplam 40 kazanım bulunmaktadır. Bunlardan Doğal Sistemler ünitesi 4 kazanım, Beşeri Sistemler ünitesi 20 kazanım, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesi 9 kazanım, Çevre ve Toplum ünitesi ise 7 kazanımdan oluşmaktadır. Buna göre 11. sınıfta ağırlığın Beşeri Sistemler ünitesine kaydırıldığını söylemek mümkündür.

12.sınıfta toplam 34 kazanım bulunmaktadır. Doğal Sistemler ünitesi 2 kazanım, Beşeri Sistemler ünitesi 17 kazanım, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesi 11 kazanım, Çevre ve Toplum 4 kazanımdan oluşmaktadır. Beşeri Sistemler ve Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkelere ayrılan kazanımlar çoğunluktadır.

2018 CDÖP'de sosyal politikaların kazanımlara göre ünite ve sınıf dağılımı incelenmiş ve bu dağılıma ilişkin bilgilere Tablo 2'de detaylıca yer verilmiştir.

Tablo 2. Sosyal politikalara ait unsurları içeren kazanımların sınıflara göre kodları ile ünite ve sınıflara göre toplam kazanım sayıları

Ünite Sınıf	Doğal Sistemler	Beşeri Sistemler	Küresel Bölgeler Ülkeler	Ortam: Çevre ve Toplum	Toplam
9.sınıf	-	-	-	9.4.2	1
10.sınıf	-	10.2.1-10.2.4 10.2.5 10.2.6 10.2.7 10.2.8 10.2.9-10.2.10 10.2.12	-	10.4.4	10
11.sınıf	-	11.2.1-11.2.2 11.2.3 11.2.13	11.3.2-11.3.7 11.3.9	11.4.2-11.4.3-11.4.4 11.4.5-11.4.6	12
12.sınıf	-	12.2.2-12.2.3 12.2.5	12.3.7-12.3.8	12.4.2-12.4.3	7
Toplam	-	16	5	9	30

Kaynak: Milli Eğitim Bakanlığı (2018). <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=336>

Tablo 2 incelendiğinde anlaşılacağı gibi 2018 CDÖP’de bulunan toplam 130 kazanımın 30’u sosyal politikalara ilişkilendirilebilecek niteliğe sahiptir. Kendinden önceki programda olduğu gibi 2018 CDÖP’de de Doğal Sistemler ünitesindeki kazanımların hiçbiri sosyal politika ile ilişkilendirilmemiştir (Özüdoğru, 2015). 9. sınıflarda ise sosyal politika ile ilişkili yalnızca bir kazanım yer almaktadır. 9. sınıflar için belirlenen bu kazanım Çevre ve Toplum ünitesine aittir. 2018 CDÖP’de 16 kazanımla en çok ilişkilendirilen ünite Beşeri Sistemler ve en çok ilişkilendirilen sınıf seviyesi 11. sınıf olarak belirlenmiştir. Beşeri Sistemler ünitesinin sosyal politikalara uyumlu olan kazanımları en fazla 10. sınıf seviyesindedir.

9-12. sınıf seviyesinde ünitelere göre sosyal politika ile ilişkilendirilen kazanımlar ve bu kazanımlara ait uyarılar, 9. sınıftan başlayarak 12. sınıfa doğru aşağıda sırasıyla ele alınarak incelenmiştir.

2.1.1. 9. sınıf CDÖP (2018) sosyal politika ile ilişki kurulabilecek ünite, kazanım ve uyarı ifadeleri

9. sınıf kazanımları ve bu kazanımların sınırlarını belirleyen uyarılar, sosyal politika açısından ünitelere göre sırasıyla incelendiğinde (Tablo 2) 9. sınıflarda Doğal Sistemler, Beşeri Sistemler ve Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitelerinde hiçbir kazanıma rastlanılmamıştır. Çevre ve Toplum ünitesinde ise 1 kazanım sosyal politika ile ilişkilendirilmiştir. Çevre ve Toplum ünitesinde bulunan tek kazanım ve uyarısı şu şekildedir: “9.4.2. Doğal ortamda insan etkisiyle meydana gelen değişimleri sonuçları açısından değerlendirir.” “b) İnsanların doğal ortam üzerinde gerçekleştirdikleri değişimlerde, doğaya karşı duyarlı olmalarının gerekliliği vurgulanır.” (MEB, 2018, s.21). Öğrencilerde çevre bilincini geliştirme düşüncesinden hareketle bu kazanım ve uyarısının sınıf ortamında koruyucu ve önleyici sosyal politika tedbiri

olarak kullanılması, coğrafya eğitiminden sosyal politikaların faydalanabileceği alanlardan birini oluşturmaktadır.

2.1.2. 10. sınıf CDÖP (2018) sosyal politika ile ilişki kurulabilecek ünite, kazanım ve uyarı ifadeleri

10. sınıf kazanımları ve bu kazanımların sınırlarını belirleyen uyarılar, sosyal politika açısından ünitelere göre sırasıyla incelendiğinde (Tablo 2) Doğal Sistemler ile Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde sosyal politika konuları ile ilişkilendirilebilecek hiçbir kazanımın bulunmadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte Beşeri Sistemler ünitesinde 9 kazanım, Çevre ve Toplum ünitesinde 1 kazanım sosyal politika ile ilişkilendirilmiştir.

Beşeri Sistemler ile Çevre ve Toplum ünitelerindeki bu kazanımlar, sosyal politikayı anlamak ve anlamlandırmak için gerekli olan ve aynı zamanda coğrafi tarafı bulunan konuları kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Türkiye nüfusunun yapısal özellikleri ile ekonomik faaliyetlerinin ele alındığı sosyal politikalara yön veren coğrafi etkenleri kapsayan toplam 9 kazanım bulunmaktadır. Bu kazanımlardan “10.2.1.” ve “10.2.12.” kazanımları şu şekildedir: “10.2.1. İstatistiki verilerden yararlanarak nüfus özellikleri ve nüfusun önemi hakkında çıkarımlarda bulunur.” “10.2.12. Ekonomik faaliyet türlerinin oransal dağılımına ilişkin verileri, ülkelerin gelişmişlik düzeyleriyle ilişkilendirerek çıkarımda bulunur.” (MEB, 2018, s.24). Çevre ve Toplum ünitesinde bulunan “10.4.4.” kazanımı ve uyarıları ise şu şekildedir: “10.4.4. Afetlerden korunma yöntemlerini açıklar.” “a) Farklı ülkelerde doğal afetlere karşı yapılan uygulamalara yer verilir.” “b) Ülkemizde depremler başta olmak üzere, afetlere karşı bilinç oluşturmanın önemi üzerinde durulur.” “c) Afetlerin meydana gelme sürecinde bireylere düşen sorumluluklara değinilir.” (MEB, 2018, s.25). Bu kazanım öğrencilerde afet bilincini ve sorumluluk duygusunu ön plana çıkararak sosyal politikanın amaçlarına hizmet etme özelliğine sahiptir.

2.1.3 11. sınıf CDÖP (2018) sosyal politika ile ilişki kurulabilecek ünite, kazanım ve uyarı ifadeleri

11. sınıf kazanımları ve bu kazanımların sınırlarını belirleyen uyarılar, sosyal politika açısından ünitelere göre sırasıyla incelendiğinde (Tablo 2) Doğal Sistemler ünitesinde sosyal politika konuları ile ilişkilendirilebilecek hiçbir kazanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte Beşeri Sistemlerde 4 kazanım, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkelerde 3 kazanım, Çevre ve Toplum ünitesinde 4 kazanım coğrafya derslerinde sosyal politika ilişkisi kurulabilecek niteliktedir.

11. sınıf Beşeri Sistemler ünitesinde, sosyal politika uygulaması olarak kabul edilebilecek nüfus politikaları ile ilgili kazanımlara yer verilmiştir. Bu kazanımlar ve bu kazanımlara ait uyarıların kapsamına giren konular, doğrudan sosyal politikaları ele alan bir yaklaşımla öğrencilere aktarılabilir. 11. sınıf Beşeri Sistemler ünitesinde nüfus politikaları ile ilgili kazanımlar ve uyarıları şu şekildedir: “11.2.1. Ülkelerin farklı dönemlerde izledikleri nüfus politikaları ve sonuçlarını karşılaştırır.” “11.2.2. Türkiye’nin nüfus politikalarını gerekçeleri açısından değerlendirir.” “11.2.3. Türkiye’nin nüfus projeksiyonlarına dayalı senaryolar oluşturur.” “a) Farklı nüfus senaryolarına göre Türkiye’nin nüfus yapısına ilişkin çıkarımlara yer verilir.” (MEB, 2018, s.27). Bu üç kazanımın yanı sıra 11. sınıf Beşeri Sistemler ünitesinde çalışma konusu için önemli olan bir diğer husus ise ekonomi konularının işleneceği kazanımlardır. Bu kazanım ile bu kazanıma ait uyarı ifadesi şu şekildedir: “11.2.13. Türkiye’de uygulanan ekonomi politikalarını mekânsal etkileri açısından değerlendirir.” “Cumhuriyet’ten günümüze izlenen ekonomik politikalar içinde mekânsal farklılıkları gidermeye yönelik projeler ve uygulamalar ele alınır.” (MEB, 2018, s.28). Bu kazanımların sosyal politika açısından önemi, öğrencilerin eşitsizlikleri gidermek için yöntem öğrenmesine dayanmasıdır. Bilindiği gibi sosyal politikalar, ilk olarak ekonomik faaliyet türünün değişmesi yani tarımdan sanayiye geçme sürecinde, yeni toplumsal yapıdaki sorunlardan kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla tarihsel süreçte sosyal politikanın ekonomi ile olan bağlantısının bilinmesi öğrencilere farklı bakış açıları kazandıracaktır.

11. sınıf Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde toplumsal huzursuzlukların önüne geçmek için saygı değerini ön plana çıkaran kazanımlara yer verilmiştir. Bu kapsamda sosyal politikanın hedeflerine hizmet etme özelliğine sahip kazanım ve uyarıları şu şekildedir: “11.3.2. Farklı kültürel bölgelerin yeryüzünde yayılışına etki eden faktörleri açıklar.” “c) Kültürel çeşitliliğin önemine değinilerek farklı kültürlerle karşı saygılı olmanın gerekliliği vurgulanır.” (MEB, 2018, s.29). Bazı ülkelerin sanayi açısından nasıl geliştiklerinin sorgulandığı “11.3.7” kazanımı ise şu şekildedir: “11.3.7. Sanayileşmiş bir ülkeyi sanayileşme süreçleri açısından değerlendirir.” (MEB, 2018, s.29). Bu anlamda kazanım sanayi devrimi, sanayileşmeyle birlikte ortaya çıkan sorunlar ve bunların sosyal politika ile ilişkisinin kurulması açısından önemlidir. Sanayileşmenin özellikle bazı ülkelerde diğerlerinden önce başlamasına neden olan coğrafi etkenlerin öğrenme ortamında tartışılması, öğrencilere başta konum olmak üzere doğal kaynaklar gibi pek çok konu ve kavramın analizini yapma fırsatı verecektir. Ayrıca sanayinin gelişmesinin ülkeler arasında farklı sosyal, ekonomik ve kültürel düzenlemelere neden olabileceğinin üzerinde durulması sosyal politikalara giriş niteliği taşımaktadır.

11. sınıf Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesindeki sosyal politikanın araçlarını konu alan “11.3.9.” kazanımı ve bu kazanıma ait uyarı ifadeleri şu şekildedir: “11.3.9. Bölgesel ve küresel ölçekteki örgütleri etki alanları açısından değerlendirir.” “a) Bölgesel ve küresel ölçekteki örgütlerin (AB, BDT, BM, D-8, G-20, İİT, KEİK, NATO, OECD, OPEC) amaçları, işlevleri ve etki alanları itibarıyla tanıtılır.” “b) Türkiye’nin küresel ve bölgesel ölçekteki siyasi, askeri ve ekonomik örgütlerle ilişkisine yer verilir.” (MEB, 2018, s.29). Bu kazanımla öğrencilere sosyal politikanın araçlarından olan ekonomik, sosyal, siyasi örgütleri tüm yönleri ile öğrenme fırsatı verilmektedir. “Bu örgütler nasıl işler? Görevleri nelerdir? Çalışma alanları hangi kesimlere yöneliktir? Neden bu tür küresel düzeyde örgütlere ihtiyaç duyulur?” gibi soruların cevaplarının eğitim ortamında verilmesiyle küresel sosyal politika araçlarının öğretilmesi sağlanır.

11. sınıf Çevre ve Toplum ünitesinde “11.4.2, 11.4.3, 11.4.4. ve 11.4.5” kazanımları bütüncül olarak, arazi kullanımı ve ekonomik faaliyetlerin yerelden küresele etkilerini ele almaktadır. Bu konuda bireylere düşen sorumluluğa odaklanan “11.4.3.” kazanımının uyarısı şu şekildedir: “11.4.3. Yenilenemeyen enerji kaynaklarının kullanımı konusunda bireylere düşen sorumluluklar üzerinde durulur.” (MEB, 2018, s.30). Bu uyarı ifadesinde öğrencilerin toplumsal duyarlılığı yüksek, bilinçli vatandaşlar olarak yetişmeleri istenmektedir. 11. sınıf Çevre ve Toplum ünitesinde sosyal politika sorunlarına yönelik kazanımlar da bulunmaktadır. Bu kapsamda hem küresel hem de bireysel anlamda çıkarımlar yapılabilecek özelliğe sahip “11.4.6.” kazanımı şu şekildedir: “11.4.6. Çevre sorunlarının oluşum ve yayılma süreçlerini küresel etkileri açısından analiz eder.” (MEB, 2018, s.30). Bu kazanım ve uyarı ifadeleri ile yürütülen bir eğitim öğretim sürecinde sosyal politikanın koruyuculuk ve önleyicilik yönü ön plana çıkartılmış olacaktır. Bu kazanımla öğrencilere sorunların çok kısa sürede dünyanın her yerinde hissedildiği ve olumsuz etkilerinin uzun süre devam ettiği aktarılmak istenmektedir (Özüdoğru, 2015).

İster bireylerin, isterse bireyler adına karar alıcıların çeşitli uygulamalarla ortaya koydukları çevreyi koruma ve sürdürülebilirlik konusundaki yöntemlerin ele alınabileceği “11.4.6.” kazanımının uyarısı şu şekildedir: “11.4.6. a) Çevre ve insan sağlığı açısından atıklardan korunma yöntemlerine yer verilir.” (MEB, 2018, s.30). Örneğin hava kirliliğinin yoğun olduğu zaman ve mekânlarda bireylerin tedbirlere uygun davranmak, atıklara veya kirliliğe, isteğe bağlı olmaksızın maruz kalanlar için alınan iş yeri tedbirlerine uymak, bu konularda hazırlanmış uluslararası anlaşma veya sözleşmelere uygun davranmak ve ülke genelinde uluslararası anlaşmalara uygun koşullar hazırlamak için alınan tedbirlerin öğrencilere öğretimi bu kazanım

kapsamında yapılabilir. Okullarda bu uyarıya uygun eğitsel faaliyetler yürütülmesi sosyal politika tedbirine duyulacak olan ihtiyacı azaltacaktır.

Yerel çevrede, yani sınırlı bir alanda meydana gelen herhangi bir tahribat, patlama vb. felaketler, olduğu bölgeyle sınırlı kalmayarak tüm dünyayı zengin fakir, kadın-erkek, çocuk, genç, yaşlı, hasta ya da sağlıklı ayrımı yapmaksızın az ya da çok etkileyecektir. Nitekim Covid 19 salgını zümre, sınıf, gelişmişlik ayrımı yapmadan tüm insanlara eşit davranmış; toplumları hem yoksulluğun hem de yoksunluğun içine çekmiştir. Ancak herkes bu yoksulluk ve yoksunluk durumundan eşit bir şekilde etkilenmemiş ve yeni bir eşitsizlik türü ortaya çıkmıştır. Etkisini en şiddetli şekilde geri kalmış ülkelerde, sosyal güvenlik ve ekonomik alanda yeterli güvenceye sahip olmayan çocuklar üzerinde göstermiştir (UNICEF, 2021). Buradan hareketle öğrencilere, yaptıkları herhangi bir tercihin sadece kendilerini etkilemediğini; yakın çevreden başlayarak tüm insanlığın, dünyanın herhangi bir yerinde alınan bir karar veya yapılan bir uygulamadan etkilenebileceği bilinci kazandırılmalıdır. Öğrencilere, insanlığın yararına olacak bakış açılarına sahip olma zeminini hazırlamak ve onların yeni sosyal sorunların oluşmasında engelleyici rollere bürünmelerine imkân sağlamak gerekmektedir.

“Risk mekânda üretilebilen olmasının yanında mekânı da üreten bir unsurdur” (Karabağ, 2020, s.13). Bu bağlamda çevrenin sürdürülebilirliğinin toplumsal sürdürülebilirlik için öneminden dolayı, çevresel riskler sosyal politikayla coğrafya eğitimi arasında ilişki kurulabilecek yönlerden biridir. Bu kazanımlar aynı zamanda üçüncü kuşak sosyal politika tedbiri olarak çevrenin sürdürülebilirliğini ön plana çıkarmaktadır.

2.1.4. 12. sınıf CDÖP (2018) sosyal politika ile ilişki kurulabilecek ünite, kazanım ve uyarı ifadeleri

12. sınıf kazanımları ve bu kazanımların sınırlarını belirleyen uyarılar, sosyal politika açısından ünitelere göre sırasıyla incelendiğinde (Tablo 2) Doğal Sistemler ünitesinde diğer sınıf seviyelerinde olduğu gibi sosyal politika ile ilişkilendirilebilecek hiçbir kazanıma rastlanmamıştır. Bununla birlikte Beşeri Sistemler ünitesinde 3 kazanım, Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde 2 kazanım, Çevre ve Toplum ünitesinde 2 kazanım sosyal politika ile ilişkilendirilmiştir.

12. sınıf Beşeri Sistemler ünitesinde sosyal politikanın sorun alanlarını kapsayan kazanımlara yer verilmiştir. Bu kapsamda gelecekteki muhtemel toplumsal etkilerinden dolayı sosyal politikayla ilişki kurulabilecek “12.2.2.” ve “12.2.3.” kazanımları ve uyarıları şu şekildedir: “12.2.2. Şehirleşme, göç ve sanayileşme ilişkisini toplumsal etkileri açısından yorumlar.”

“Şehir hayatı içerisinde, birlikte yaşamın gereği olarak öz denetimin önemi vurgulanır.” “12.2.3 Nüfus, yerleşme ve ekonomik faaliyetlerde gelecekte olabilecek değişimlerle ilgili çıkarımlarda bulunur.” (MEB, 2018, s.32). Özellikle “12.2.2.” kazanımı sosyal olana odaklanma, sosyal etkilere yönelme ve birlikte yaşama vurgu yapılmasından dolayı sosyal politikanın hedeflerine yönelmektedir. Mekânsal planlama ile ilgili “12.2.5.” kazanımı ile bu kazanıma ait uyarı ifadesi şu şekildedir. “12.2.5. Türkiye’deki bölgesel kalkınma projelerini ekonomik, sosyal ve kültürel etkileri açısından değerlendirir.” “Kalkınma projelerinin gerekçeleri üzerinde durulur.” (MEB, 2018, s.32). Bu kazanımda öğrencilere mekânsal farklılıkların sebep ve sonuçları ile bu farklılıkları giderme konusunda bilgiler verilir. Kalkınma projeleri hem ekonomik hem de sosyal yönleri ile sosyal politikanın yerel araçlarını oluşturur. “Ekonomik kalkınmanın da nihai amacı sosyal refaha hizmet etmektir” (Talas, 1992, s.77). Mekânsal farklılıkların toplumsal ayrışma, dezavantaj vb. sorunları üreteceği, bu sorunların üstesinden gelmek için bölgenin fiziki ve beşeri koşulları göz önüne alınarak kalkınma planları veya projelerinin hazırlandığı ana fikri, öğrenme ortamında öğrencilere refah ve refahı artıran faktörlerin öğretilmesi için kullanılabilir niteliğe sahiptir. Eşitsizlikleri azaltmak ve kaynaklara erişimi eşit ve adil bir şekilde sağlamak için kullanılabilir araçlardan biri mekânsal planlamalardır. Planlaması yapılan yer, ekonomik olarak gelişirken eş zamanlı ve dolaylı olarak sosyal sorunlarda azalma gerçekleşmektedir.

12. sınıf Beşeri Sistemler ünitesinde sosyal politika uygulamalarını kapsayan kazanımlara yer verilmiştir. Öğrencilerin sosyal politika uygulamaları hakkında fikir sahibi olmaları ve politika üretme becerisi kazanmalarına yönelik olarak değerlendirilebilecek “12.2.16.” kazanımı şu şekildedir: “12.2.16. Türkiye’nin turizm politikalarını çevresel, kültürel ve ekonomik etkileri açısından değerlendirir.” (MEB, 2018, s.33). Örneğin plansız bir turizm politikası, tarım alanlarının yok edilmesine, dolayısıyla insan hareketliliğine neden olacaktır. Bu gibi durumlar, geliştirilen politikanın sonucu olarak yeni sorun veya yeni bir sosyal boyut kazanarak ortaya çıkacaktır. Covid 19 sürecinde günlük tüketim malzemelerinde, özellikle gıda ürünlerinde yaşanan fiyat artışının haksız nedenlere dayandığı ve tüketiciye maliyetinin üstünde bir fiyatla ulaştığı sıklıkla gündeme gelmiştir. Bu haksız fiyat artışını engellemek için taban–tavan fiyat uygulaması gibi tüketiciyi korumaya yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Bu olay halkın daha fazla yoksullaşmasının önüne geçmek için yapılan ekonomik düzenlemelerin bir örneğidir. Görünürde tamamen ekonomik bir düzenleme olan bu örnekte amaç tüketicinin uğrayacağı zararı en aza indirmektir. Bu durumda toplumu oluşturan bireyleri korumayı

hedefleyen bu düzenleme, sosyal bir düzenlemedir. Öğrencilerin bu konuda bilgi sahibi olması farkındalığının gelişmesini sağlayabilir.

12. sınıf Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde öğrencilerin sosyal politikanın sorun alanlarını öğrenmesine katkısı olabilecek kazanımlara yer verilmiştir. Bu kapsamda gelişmişlik konularına odaklanan “12.3.7.” ve “12.3.8.” kazanımları ve uyarı ifadeleri şu şekildedir. “12.3.7 Ülkelerin gelişmişlik seviyelerinin belirlenmesinde etkili olan faktörleri açıklar.” “12.3.8 “Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ekonomik özelliklerini karşılaştırır.” “a) Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin farklı gelişmişliklerinin nedenleri üzerinde durulur.” “b) Gayrisafi Millî Hâsıla ve İnsani Gelişme Endeksi (İGE) gibi gelişmişlik ölçütlerinden yararlanır.” (MEB, 2018, s.33-34). Ülkelerin gelişmişlik düzeyi insan yaşamı ve kalitesini yakından ilgilendiren bir konudur. Bu kazanım coğrafya eğitiminde sosyal refah kapsamına giren konuların öğretilmesinde kullanılabilir özellikte sahiptir. İGE’de bulunan verilerden faydalanarak eşitsizlik, işsizlik, yoksulluk, sağlık, suç gibi pek çok sosyal politikaya konu olan sorunlar bu kazanımla ilişki kurularak öğrencilere öğretilir.

12. sınıf Çevre ve Toplum ünitesinde sınıfta uygulandığında koruyucu ve önleyici tedbir niteliğinde olacak kazanımlar bulunmaktadır. Bu kapsamda risklerin önlenmesinde fayda sağlayıcılığı yüksek olacak “12.4.2.” kazanımı ve uyarısı şu şekildedir. “12.4.2. Farklı gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerin çevre sorunlarının önlenmesine yönelik politika ve uygulamalarını karşılaştırır.” “Çevre sorunlarının önlenmesinde insana düşen sorumluluğa yer verilir.” (MEB, 2018, s.35). Bununla birlikte çevre sorunlarının önlenmesi için faaliyet gösteren ve sosyal politikanın araçları olarak nitelendirilen çevre örgütlerini kapsamından dolayı sosyal politika ile ilişkilendirilen “12.4.3.” kazanımı şu şekildedir: “12.4.3. Çevresel örgüt ve anlaşmaların çevre yönetimi ve korunmasına etkilerini açıklar.” (MEB, 2018, s.35). Bu kazanım kapsamındaki konular sosyal politikacıların üçüncü kuşak sorun alanı olarak nitelendirdiği çalışmalar kapsamına girmektedir.

2.2. Araştırmanın ikinci problem cümlesine ilişkin bulgular

2018 CDÖP’de bulunan kazanımlar “ASHB çalışma alanına giren sosyal politika konuları açısından nasıldır?” sorusunu cevaplamak için araştırmanın birinci problem durumunda sosyal politika ile ilişkilendirilen 30 kazanım incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda ASHB’nin kadın, çocuk, engelli, yaşlı, aile, şehit ve gazi yakınları çalışma alanlarındaki sosyal politika tedbirlerine kazanımlarda doğrudan yer verilmediği görülmüştür. Bununla birlikte kazanımların kapsamını ve sınırlarını belirlemek için kullanılan uyarılarda, ASHB’nin çalışma alanlarıyla ilişkili sosyal politika konularına yer verildiği görülmektedir. CDÖP’de (2018) 9 ve 12. sınıflar

için hazırlanan kazanımların hiçbirinde sosyal politika ile ilişki kurulabilecek uyarı ifadeleri bulunmamaktadır. 10. sınıf beşeri sistemlerde 3 uyarı, 11. sınıf Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde 1 uyarıya yer verildiği görülmüştür.

Özellikle ASHB'nin önemseydiği güncel sosyal politika alanlarını doğrudan kapsayan "10.2.7., 10.2.8." ve "10.2.9." kazanım uyarıları şu şekildedir. "10.2.7. a) Türkiye nüfusunun cinsiyet yapısı verilirken toplumsal cinsiyet adaleti ve eşitliğine değinilir." (MEB, 2018, s.24). "10.2.8. b) Güncel mülteci göçlerine yer verilir." (MEB, 2018, s.24). "10.2.9 b) Türkiye'ye göç etmek zorunda kalan topluluklara karşı saygılı ve paylaşımcı bir tutum sergilemenin gerekliliği vurgulanır." (MEB, 2018, s.24). Bunlar arasında "10.2.7." kazanımına ait toplumsal cinsiyet adaleti ve eşitliği uyarısı, kadına yönelik şiddetin önündeki koruyucu ve önleyici tedbir olma özelliği göstermektedir. "10.2.8" ve "10.2.9" kazanımlarındaki göç temalı uyarı ise, Türkiye'de Suriyeliler başta olmak üzere diğer yerinden edilmiş grupları kültürel açıdan ötekileştirmeden toplumda birlik ve beraberliğin huzur içinde tesis edilmesine yöneliktir.

10. sınıfın Çevre ve Toplum ünitesinde ise küresel ve yerel düzeyde afetlere ilişkin bireylerde afet bilinci geliştirmeyi hedefleyen "10.4.4." kazanımına ait uyarıları şu şekildedir: "10.4.4 b) Ülkemizde depremler başta olmak üzere, afetlere karşı bilinç oluşturma'nın önemi üzerinde durulur." "c) Afetlerin meydana gelme sürecinde bireylere düşen sorumluluklara değinilir." (MEB, 2018, s.25). ASHB Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü'nün görev alanında bulunan bu uyarı; riski azaltma, riske müdahale etme, risk sonucu ortaya çıkan yeni durumla mücadele etme gibi yönleri sahiptir. Deprem gibi doğal, orman yangını ve maden kazası gibi beşeri afetlerin yaşanması sonucu ortaya çıkacak sorun alanları, ASHB'nin faaliyetlerinden bazılarıdır. Ülkemizde doğal afetler gibi beşeri afetler de sık karşılaşılan bir durumdur. 2014 yılında, Karaman'ın Ermenek ilçesinde kömür ocağında yaşanan su baskını sonucu 18 işçinin hayatını kaybettiği maden kazasında yüzme bilmeyen oğlum suyun içinde ne yaptı? (Çetin, 2019) sözleri oğlunu kazada kaybeden annenin coğrafi bilgisini yansıtmaktadır. Bu uyarı ifadesi Ermenek'te yaşanan maden kazasının ardından halkın can ve mal güvenliğinin sağlanması için sel ve su baskını veya maden ocağı kazaları için alınacak önlemlerin öğretimi amacıyla programda yerini almıştır.

11. sınıf Küresel Ortam: Bölgeler ve Ülkeler ünitesinde sosyal politikanın amaçlarına ulaşmasına katkı sağlayacak kazanım uyarıları bulunmaktadır. Sosyal politikanın sosyal bütünleşme ve sosyal içerme hedeflerine hizmet edecek nitelikteki "11.3.2." kazanımına ait uyarı ifadesi şu şekildedir: "11.3.2. c) Kültürel çeşitliliğin önemine değinilerek farklı kültürlerle saygılı olmanın gerekliliği vurgulanır." (MEB, 2018, s.29). Günümüzde birbirinden farklı

özelliklere ve taleplere yönelik yeni toplumsal gruplar oluşmakta, göç vb. yollarla topluma yeni gruplar veya bireyler katılmaktadır. İster kendi tercihleri ile ister zorunlu olarak göçe katılan bireyler; toplumda farklı etnik, kültürel veya dini kimliğe sahip gruplar oluşturmaktadır. Dolayısıyla toplumun yapısal özellikleri her geçen gün değişmektedir. Toplumu oluşturan bireylerin huzur ve barış içinde yaşamaları sosyal politikaların hedeflerindedir (Bedir, 2018b, s.113). Toplumu oluşturan bireyleri farklılıklara saygı içinde hareket edecek şekilde yetiştirmek, bu hedefe ulaşmak için kullanılan yöntemlerden birisi olarak değerlendirilebilir. ASHB'nin Sosyal İçerme Dairesinde etnik ve kültürel olarak farklı özelliklere sahip kimliklerin topluma aktif katılımını sağlamak için ekonomik, sosyal ve kültürel olarak yürütülen faaliyetler bu kapsamdadır. Buna dayanarak bu uyarı ifadesine sosyal politikanın hedeflerinden biri olan sosyal içermenin gerçekleşmesi için CDÖP'de (2018) yer verildiği söylenebilir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Coğrafya bilimi, doğal ortam - insan etkileşimi ve etkileşim sonucu ortaya çıkan yerel ve küresel etkiye sahip pek çok sorunun neden ve sonuçlarını çeşitli bilimsel ilkelere dayalı olarak inceler. Coğrafya biliminin ilgilendiği sorunların ve sonuçlarının da coğrafya öğretim programlarına yansdığı bilinmektedir. Buradan hareketle çalışma, sosyal politikalara ilişkin konu alanlarının 2018'de uygulamaya konulan CDÖP'de bulunup bulunmadığı, bulunuyor ise nasıl yer aldığı ortaya çıkarılması amacıyla yapılmıştır. Bu kapsamda 9-12. sınıf düzeyindeki tüm kazanımlar incelenmiştir. İki aşamalı olarak yapılan bu çalışmanın ilk aşamasında, öğrenme ortamında öğretmenler tarafından sosyal politika ile ilişkilendirilebilecek kazanımlar tespit edilmiş ve sosyal politika açısından yorumlanmıştır. İkinci aşamasında ise bu kazanımların ASHB'nin çalışma alanları ile sınırlı olmak kaydıyla sosyal politika tedbiri içerip içermediği belirlenmiştir.

2005 yılı ve öncesinde hazırlanan programlarda kazanım veya konular sosyal politika ile ilişkilendirilmiş ancak bu programlarda sosyal politikaya ait hiçbir unsura açıkça yer verilmemiştir (Özüdoğru, 2015). 2018 CDÖP kendisinden önce geliştirilen ve uzun yıllar uygulamada kalan 2005 CDÖP ile sosyal politika açısından benzer yönle sahiptir. Her ikisinde de sosyal politikanın hedeflerine ulaşmasına hizmet edecek oldukça fazla kazanım bulunmaktadır. Ayrıca ülkesinin sorunlarını bilme ve bu sorunları çözme yolunda etkin vatandaşlar yetiştirme misyonu ortaktır. 2018 CDÖP'de bunların yanı sıra bir ilk gerçekleşmiş ve devletin sosyal politika uygulamalarına, kazanımların sınırlarını belirleyen uyarılarda yer verilmiştir. Dolayısıyla devletin koruyucu ve önleyicilik bağlamında ayrımcılık, başkalarına saygı gibi konularda üstlendiği rol, coğrafya öğretim programına yansmıştır.

2018 CDÖP’de bulunan toplam 130 kazanımın 30’u sosyal politika ile ilişkilendirilebilecek özelliklere sahiptir. Özüdoğru’nun, (2015) çalışmasında 2005 CDÖP’de 147 kazanımın 48’i sosyal politika kapsamında değerlendirilmiş ve en fazla kazanımın Çevre ve Toplum ünitesinde bulunduğu tespit edilmiştir. 2018 CDÖP’de ise en az kazanım Çevre ve Toplum ünitesindedir. Sosyal politika ile ilişkili kazanım sayısındaki azalmanın, 2018 yılında gerçekleştirilen program geliştirme çalışması sırasında yapılan revizyondan kaynaklandığını söylemek mümkündür. 2018 CDÖP’de sosyal politika ile ilişkili konulara her sınıf düzeyinde rastlanmaktadır. 9. sınıftan 12. sınıfa kadar tüm sınıf düzeylerinde sosyal politika ile ilgili hiçbir kazanıma sahip olmayan tek ünite Doğal Sistemler’dir. Ancak bu hususun günümüzle sınırlı olmadığını da belirtmek gerekir. 1924 tarihli ilk programdan itibaren doğal sistemlere ait ünitelerin konuları iklim, dünyanın şekli ve hareketleri, yer şekilleri, tektonik oluşumlar, jeolojik zamanlar, iç ve dış kuvvetler, kayaçlar, su kaynakları, toprak ve bitki örtüsü gibi fiziki coğrafya konularını içermektedir. Dolayısıyla doğal çevrenin, insana ait unsur barındırmayan insandan ve insan topluluklarından ayrı ve yalıtılmış olarak algılanması bunun nedeni olarak gösterilebilir.

Kazanımların sayısı açısından 1 kazanımla en az ilişkilendirme 9. sınıfta, en fazla ilişkilendirme 11. sınıfta yapılmıştır. Sosyal politikalara yön veren ve coğrafi tarafı bulunan faktörlerin çoğunluğu beşeri sistemler ünitesindedir. Ayrıca sosyal politika ile ilişkili en fazla kazanım 10. sınıf beşeri sistemler ünitesindedir. Bu durumun nedeni olarak sosyal politikalara ait konuların, sosyal ve ekonomik içeriğe sahip olması gösterilebilir. Özüdoğru, (2015) 2005 ve öncesi programlarda; ekonomi, turizm ve nüfus politikaları gibi sosyal politika uygulaması, uluslararası örgütler, kalkınma planları ve projeleri gibi sosyal politika araçları, çevre sorunları gibi sosyal politika sorunları olarak nitelendirilebilecek konuların bulunduğunu belirtmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, Özüdoğru’nun (2015) 2005 CDÖP ile ilgili bulgularını desteklemektedir. Bu nedenle 2018 CDÖP’nin, kendinden önceki öğretim programının devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. 2018 CDÖP’de sosyal politikanın koruyuculuk ve önleyicilik işlevi, toplum kaynaklı çevre sorunları ve afetler kazanımlarında yoğunlaşmıştır.

ASHB çalışmaları kapsamına giren sosyal politika tedbirlerine, kazanımlarda doğrudan yer verilmediği görülmüştür. Bununla birlikte kazanımın sınırları ve kapsamını belirleyen uyarılarda sosyal politika tedbirleri kendisine yer bulmuştur. Bu uyarılar, Beşeri Sistemler ve Çevre Toplum ünitelerinde yoğunlaşmıştır. Bu yönüyle 2018 CDÖP sosyal politika açısından diğer programlarda bulunmayan bir ilki barındırmaktadır. Kazanımların sınırları ve kapsamını belirleyen bu uyarılar özellikle devletin önceliklerinin coğrafya programına yansıdığını göstermesi açısından iyi bir örnektir. Bu da ülkemizde ASHB’nin özel önem verdiği sosyal

politika konularını ve bakış açısını yansıtan uyarı ifadelerinin programa alınmasıyla yapılmıştır. Bu uyarı ifadeleri çoğunlukla toplumsal cinsiyet, birlikte yaşama, farklılıklara saygı ve sorumluluklarımızın farkında olma şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Uyarıların 2018 CDÖP’de bu şekilde yer alması koruyucu ve önleyici hizmetler kapsamında değerlendirilebilir.

Bu sonuçlar politika yapıcılarının müfredat çalışmalarına dâhil olduğunu göstermektedir. Politikacıların müfredata müdahalesinin Türkiye ile sınırlı olmadığını ve coğrafya derslerinin içinde bulunduğu durumu Marsden’in (1997) “Okul coğrafyası, coğrafyacıların coğrafyası olmalıdır (BAAS, 1923, s.324).” şeklindeki aktarımından da anlaşılmaktadır. ASHB’nin ülkede sorun oluşturan bazı konuları programda görmek istemesi aynı zamanda eğitimin toplumu şekillendirmedeki ve toplumsal duyarlılığı yüksek bilinçli vatandaşlar yetiştirmedeki rolüne olan talepten kaynaklanmaktadır. Böylelikle “Nasıl bir birey yetiştirmek istiyoruz? dolaylı olarak “Nasıl bir toplum inşası bekliyoruz? sorusuna coğrafya programları üzerinden verilen cevaptır.

Sonuç olarak öğrenme ortamında son şeklini alacak olan kazanımlar ve kazanımların sınırları ve kapsamını belirleyen uyarılarda; sosyal politikanın, sorunlarına, uygulamalarına, konularına ve araçlarına yer verilmiş olduğu belirlenmiştir. CDÖP’nin (2018) sosyal politika alanında rolü farkındalık, bireysel ve toplumsal sorumluluklar, koruyuculuk ve önleyicilik olarak tespit edilmiştir. 2018 CDÖP’nin başta sosyal içerme olmak üzere sosyal politikanın amaçlarına ulaşmasında aracı rolünü üstlendiği söylenebilir. Bu yöntem sosyal politikacılar için etkin olduğu gibi aynı zamanda kolay bir yöntemdir.

Bu çalışma sonunda aşağıdaki önerilere yer verilmiştir.

Coğrafya Dersi Öğretim Programı için öneriler;

“12.2.16. Türkiye’nin turizm politikalarını çevresel, kültürel ve ekonomik etkileri açısından değerlendirir.” (MEB, 2018, s.33). Bu kazanımda turizm politikalarının çevre, kültür ve ekonomiye etkileri önemsenirken bu politikaların sosyal etkilerine değinilmemiştir. Kazanımın öğrenme ortamında uygulanması esnasında sosyal yönleri sahip politikaların incelenmesi coğrafya derslerine yeni bir anlayış getirecektir. Dolayısıyla kazanıma “kültürel” boyutla birlikte “sosyal” boyutunda da eklenmesi coğrafya öğretimi açısından faydalı olabilir.

“11.3.9. Bölgesel ve küresel ölçekteki örgütleri etki alanları açısından değerlendirir.” (MEB, 2018, s.24). Bu kazanım ve bu kazanıma ait uyarılarda, sosyal politikanın araçlarından olan ekonomik, sosyal, siyasi örgütlerin tüm yönleri ile öğrenilmesi sağlanacaktır. Programda küresel sosyal politika araçlarına değinilmesi olumludur. Ancak kazanım uyarısında

uluslararası nitelik taşıyan örgütlerden, askeri ve siyasi örgütlere yer verilmişken insani örgütler kapsam dışında kalmıştır. ILO, WHO, WTO, UNICEF, IOM, UNDP, UNHCR, UNFPA, ICA, IMF gibi örgütlerin de programa dâhil edilmesi veya uluslararası örgütlerin Türkiye’de temsilcilikleri aracılığı ile yürütülen faaliyetlere değinilmesi kazanımı sosyal politika açısından daha değerli kılacaktır.

Öğretmenler ve ders kitabı yazarları için öneriler:

Geleceğin nesillerinin toplumsal ve çevresel sorunlarla mücadele edebilecek şekilde yetiştirilebilmesi için sosyal politika kapsamında belirlenen kazanımların sorun merkezli ve öğrencilerde farkındalık, sorumluluk, empati ve bilinç oluşturacak şekilde hümanist yaklaşımlarla öğrenme ortamına aktarılması için çalışmalar yürütülmesi önerilir. Coğrafya öğretmenleri tarafından kazanımların, disiplinler arası bir yaklaşımla sosyal politikanın hedeflerine hizmet edecek şekilde tasarlanması, ASHB’nin çalışmaları kapsamındaki uyarı ifadeleri dikkate alınarak derslerin yapılandırılması önerilir. Ayrıca coğrafya öğretmenlerine sosyal politika konusunda hizmet içi eğitim verilerek farkındalığının artırılması, üniversitelerin coğrafya öğretmenliği bölümlerinde, sosyal politika uygulamalarını içerecek ders içi etkinlikler yapılması önerilir.

Araştırmacılar için öneriler:

Bu çalışma CDÖP ‘de bulunan kazanımları belirlemek amacıyla yapılmıştır. Sosyal politika ile ilişkilendirilmiş uyarı ve kazanımların ders kitaplarında ve öğrenme ortamında (ders veya diğer etkinliklerde) nasıl şekillendiğinin araştırılması çalışmanın sonuçlarının güvenilir bir şekilde değerlendirilmesini sağlayacaktır. Dolayısıyla benzer çalışmaların coğrafya ders kitapları ve coğrafya öğretmenleriyle yapılması, öğretmenlerin görüşme ve gözlem yoluyla sınıf içi uygulamalarının sosyal politika açısından incelenmesi, önerilir.

KAYNAKÇA

- Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı (2023). <https://www.aile.gov.tr/> (Erişim Tarihi:10.08.2023).
- Bedir, E. (2018a). Sosyal politika bilim dalına ilişkin genel bilgiler. İçinde A. İ. Oral ve Y. Şişman (Ed.). *Sosyal politika I* (ss. 2-27). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bedir, E. (2018b). Sosyal politikanın ulusal araçları. İçinde A. İ. Oral ve Y. Şişman (Ed.). *Sosyal politika I* (ss. 88-113). Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bozkır Serdar, A. (2011), Sosyal politika kavramı-tarihsel gelişimi ve Türkiye’de sosyal politika. İçinde Tokol, A. & Alper, Y. (Ed.). *Sosyal politika I*.(ss.1-36.) Dora Yayınları.
- Çetin, M. (2019). *Ermenek maden faciasının 5. yılı*. <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/ermenek-maden-faciasinin-5-yili/1627702>. (Erişim Tarihi:10.08.2023).
- Çomak, N. ve Günceğörü, B. (2012). Coğrafya dersi öğretim programının kazanım saatlerine göre değerlendirilmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (26), 287 - 301.
- Demiralp, N. (2017). Coğrafya öğretiminde programların tasarım ve program öğeleri açısından incelenmesi ve 2017 öğretim programı. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 6(17), 521-545.
- Doğanay, H. (1989). Coğrafya ve liselerimizde coğrafya öğretim programları. *Coğrafya Araştırmaları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 1(1), 7-24.
- Engin, İ., Akbaş, Y. ve Gençtürk, E. (2003). I. Coğrafya kongresinden günümüze liselerimizde müfredat programlarındaki değişimler. *Milli Eğitim Dergisi*, (157),103-114.
- Esenyel, C. (2009). *Türkiye’de ve Dünyada şartlı nakit transferi uygulamaları*. (Yayınlanmamış Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi). Başbakanlık Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü.
- Geçit, Y. (2008). Cumhuriyetten günümüze (1923-2005) lise coğrafya müfredat programının (öğretim programının) incelenmesi. (YÖK Tez Merkezi, Doktora). Marmara Üniversitesi.
- Girgin, M. (2010). Coğrafya programının (2005) kavramsal yapısı. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 15(23), 145-156.
- Göcen, C. ve Şahin, S. (2020). Cumhuriyetten günümüze lise coğrafya müfredatlarında kültür konularının yeri. *Journal of Current Research on Educational Studies*, 10(2), 1-16.
- Güven, H. S. (1995). *Sosyal politikanın temelleri*. Ezgi Kitapevi.
- Kağnıcıoğlu, D.(2014). Çok uluslu şirketler ve çalışma standartlarının özelleştirilmesi. İçinde P. A. Kaya, (ed.). *Uluslararası sosyal politika* (ss.379-395). Siyasa Kitapevi.
- Karabağ, S. (2010). Tarihsel süreçte coğrafya dersi öğretim programlarının gelişimi. İçinde R. Özey ve S. İncekara (Ed.). *Coğrafya eğitiminde kavram ve değişimler* (ss.77-98). PegemA.
- Karabağ, S. (2020). *Risk jeopolitiği*. Pegem Akademi.
- Karabağ, S., Şahin, S. ve Şahin, B. (Ed.). (2021). *Coğrafya dersi öğretim programları*. Pegem.
- Kaya, P. A. (2014). Uluslararası sosyal politikanın kavramsal çerçevesi ve metodolojisi üzerine bir not. İçinde P. A. Kaya, (Ed.). *Uluslararası sosyal politika* (ss.1-13). Siyasa Kitapevi.

- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(8), 170-189.
- Kızılçaoğlu, A. (2006). Coğrafya dersi öğretim programı hakkında düşünceler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(16), 1-19.
- Koray, M. (2005). *Sosyal politika*. İmge Kitapevi.
- Koray, M. (2007). Sosyal politikanın anlamı ve işlevini tartışmak. *Çalışma ve Toplum*, 4(15), 19-56.
- Koray, M., & Topçuoğlu, A. (1995) *Sosyal politika*. Ezgi Kitapevi.
- Maarif Vekâleti, (1340). *1340 Liselerin birinci ve ikinci devre müfredat programı* (1924). Devlet Matbaası.
- Marsden B. (1997). On taking geography out of geographical education: Some pointers historical in Geography. *Journal of the Geographical Association*, 82(3), 241- 252.
- MEB, (2005). *Coğrafya dersi öğretim programı*. Milli Eğitim Bakanlığı.
- Milli Eğitim Bakanlığı (2017). *Müfredatta yenileme ve değişiklik çalışmalarımız üzerine*. https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/18160003_basin_aciklamasi-program.pdf (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- Milli Eğitim Bakanlığı (2018). <http://mufredat.meb.gov.tr/ProgramDetay.aspx?PID=336> (Erişim Tarihi:10.08.2023).
- Merriam, S. B. (2009). *Qualitative research: A guide to design and implementation*. Jossey-Bass.
- Özgen, N. (2016). Türkiye coğrafyasının kültürel potansiyeli ve eğitimdeki uygulamaları üzerine bir değerlendirme. İçinde N. Kahraman, Ç. Dürüst ve T. Yılmaz (Ed.) *Uluslararası göç ve kültür sempozyum bildirileri*, (ss. 323-336). Kıbatek Yayınları.
- Özüdoğru, H. (2015). *Cumhuriyetten günümüze coğrafya dersi öğretim programlarında sosyal politika konularının yeri*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Gazi Üniversitesi.
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., ve Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250. <http://doi.org/10.33400/kuje.843306>
- Şahin, B. (2019). 2005 ve 2018 coğrafya dersi öğretim programlarına yönelik karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 17(1), 81-102.
- Talas, C. (1992). *Türkiye'nin açıklanmalı sosyal politika tarihi*. Bilgi Yayınevi.
- TTKB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (1950). *17.09.1949 tarih ve 912 sayılı genelge*. http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgibin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%4%9Fler (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- TTKB (1954). *1739-42 sayılı genelge*. http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgibin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%4%9Fler (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- TTKB (1957). *21.09.1957 tarih ve 215 sayılı kararı*. <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- TTKB (1971). *04.05.1971 tarih ve 173 sayılı karar*. http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgi-bin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%4%9Fler (Erişim Tarihi:15.08.2023).

- TTKB (1973). 29.12.1973 tarih ve 541 sayılı kararı. <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- TTKB (2017). 17.07.2017 tarih 84 sayılı ortaöğretim coğrafya dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı kararı https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170711_fihrist_2017.pdf (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- TTKB (2018). 19.01.2018 tarih ve 26 sayılı ortaöğretim coğrafya dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı kararı https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170711_fihrist_2018.pdf (Erişim Tarihi:15.08.2023).
- UNICEF (2021). *Responding to covid-19 UNICEF's 2020 key achievements.* <https://www.unicef.org/reports/responding-to-covid-19> (Erişim Tarihi: 15.08.2023).

ANKARA HALKEVİ SOSYAL YARDIM ŞUBESİ VE FAALİYETLERİ

ANKARA PEOPLE HOUSE SOCIAL AID COMMITTEE AND ACTIVITIES

Turgay AKKUŞ*

Öz

Türkiye 20. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çağdaşlaşmayı hedefleyen büyük bir toplumsal değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir. Bu bağlamda Halkevleri Türk Devrimini oluşturan norm ve değerlerin toplumsallaştırılmasında bir kültür kurumu olarak önemli bir sorumluluk üstlenmiştir. 19 Şubat 1932'de kurulan on dört halkevinden birisi olan Ankara Halkevi gerek faaliyetleriyle gerekse Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ile doğrudan iletişimde olmasıyla ülkedeki halkevleri arasında farklı bir konumda bulunmuştur. Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Halkevleri yönetmeliği çerçevesinde oluşturulmuş kendi hususi yönetmeliğindeki düzenlemeler doğrultusunda faaliyet göstermiştir. Şube kentteki çeşitli düzeydeki eğitim-öğretim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler başta olmak üzere yurttaşların sosyal hayatta karşı karşıya kaldıkları yoksunlukların aşılmasında, sağlık hizmetlerine erişim olanaklarının geliştirilmesinde, eğitim-öğretim hizmetlerine ulaşma ve yararlanma olanaklarının genişletilip tabana yayılmasında, görelî ve insanî yoksullukla mücadelede önemli bir rol oynamıştır. Böylece yeni toplumsal düzene yönelik olarak hem köylerde hem de şehir içinde bir farkındalık yaratılmasında çok önemli katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelime: halkevi, Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi, yoksulluk

Abstract

Since the first quarter of the 20th century, Turkey entered a period of great social change and transformation aimed at modernization. In this context, People's Houses undertook an important responsibility as a cultural institution in the socialization of the norms and values that formed the Turkish Revolution. Ankara People's House, one of the fourteen people's houses established on February 19, 1932, was in a different position among the people's houses in the country, both with its activities and with its direct communication with the Secretary General of the Republican People's Party. Ankara People's House Social Assistance Committee was established within the framework of People's Houses regulation and operated in line with the regulations in its own special regulation. The Committee played an important role in overcoming the deprivations that citizens, especially students studying at various levels of education and training institutions in the city, face in social life, improving access to health services, expanding and spreading the opportunities to reach and benefit from education and training services, and fight against relative and human poverty. Thus, it made significant contribution in raising awareness both in villages and cities for the new social order.

Key Words: people's house, Ankara People's House Social Aid Committee, poverty.

GİRİŞ

Türk Devrimi toplumsal hayatın tüm alanlarına nüfuz eden köktenci bir dönüşüm sürecidir. Devrimin idealize ettiği çağdaş bir toplumsal düzeni yapılandırma hedefi doğrultusunda kurumlar oluşturulmuş ve çeşitli alanlarda düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Halkevleri bu çerçevede sosyo-kültürel değişim-gelişim ve Cumhuriyetin-devrimin kazanımlarının-norm ve değerlerinin toplumsallaştırılmasında yaşamsal bir rol oynamıştır. (Arıkan, 1999, s. 261) Halkevlerinin kuruluşunda 1930'ların ekonomik ve toplumsal koşulları belirleyici olmuştur. (Çavdar, 1983, s. 879) 1929 Ekonomik Buhranının uzun ve yıpratıcı savaşıardan çıkmış Türkiye üzerindeki olumsuz etkileri, bir kültür kurumu olarak örgütlenen Türk Ocaklarının devrimlere karşı bir çizgiye kayması (Çeçen, 1990, s. 96) ve Turancı yaklaşımları benimsemesi (Heyd, 1979, s. 131) devrimlerin istenilen düzeyde toplumsallaştırılamaması gibi gelişmeler Halkevlerinin açılmasındaki belirleyici dönemsel faktörleri oluşturmuştur. 1932 yılı başlarında Halkevlerinin kuruluş süreci tamamlanmış ve parti genel sekreteri Recep Peker tarafından parti örgütlerine duyurulmuştur. 19 Şubat 1932'de başlangıçta 14 vilayette Halkevleri açılmış, yılsonuna kadar bu sayı 34'e ulaşmıştır. (BCA, F. 490.01 / 846.349.2.3.) Halkevleri kuruluş amaçlarını gerçekleştirmek için; Dil ve Edebiyat, Güzel Sanatlar (Ar), Temsil (Gösterit), Spor, Sosyal Yardım, Halk Dershaneleri ve Kurslar, Kütüphane ve Yayıncılık, Köycülük, Tarih ve Müzecilik şubeleri çerçevesinde örgütlenmişlerdir.

Halkevlerinin Cumhuriyetin ilk yıllarındaki değişim ve dönüşüm sürecindeki kurumlardan birisi olması onları pek çok araştırmanın öznesi haline getirmiştir. Söz konusu araştırmaların bir bölümü Halkevlerini genel bir çerçeve içinde ele almıştır. Anıl Çeçen'in "Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri" adlı eseri ile Zeki Arıkan'ın "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi" isimli makalesi, Tefvik Çavdar'ın "Halkevleri" ansiklopedik maddesi belirtilen çerçeveye örnek çalışmalardır. İkinci kategorideki araştırmalar ise Halkevlerinin yerel düzlemdeki çalışmalarına odaklanmıştır. Mine Erseviniç'in "Bursa Halkevi ve Uludağ Dergisi", Nursel Gülcü'nün "Antalya Halkevi ve Faaliyetleri (1932 – 1951)", Murat Karataş'ın "Çanakkale Halkevi (1932-1951)" adlı araştırmaları ikinci kategoriye örnek oluşturmaktadır. Bu çalışma ise Ankara Halkevi'nin Sosyal Yardım Şubesinin faaliyetleriyle bunların değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Ankara Halkevi'nin diğer halkevleri için bir rol model olarak konumlandırılması çalışmamızın öznesi haline gelmesinde belirleyici olmuştur. Sosyal Yardım Şubesinin faaliyetlerinin araştırma konusu olarak tercih edilmesinde ise şube faaliyetlerinin politik, ekonomik, psikolojik ve sosyal boyutlarının toplumsal hayat üzerindeki etkisi bulunmaktadır.

Bu çalışmanın öznesini oluşturan sosyal yardım şubesinin faaliyet alanları ve amaçları Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından 1932 yılında hazırlanmış olan Halkevleri Talimâtname'si uyarınca düzenlenmiştir. Buna göre; şubenin bulunduğu bölgedeki yardıma muhtaç, kimsesiz kadınlar, çocuklar, yaşlılar, hasta ve malûller için toplumun şefkat ve yardım hislerini uyandıracak çalışmalar yapmak, diğer hayır kurumlarıyla işbirliği yaparak, çalışmalarını destekleyerek başarılı olmalarına katkıda bulunmak, resmî ve özel sağlık kurumlarının çalışmalarını verimli kılmaya yardımcı olmak, cezaevlerindeki muhtaçların gereksinimlerinin karşılanmasına destek olmak, yoksul, kimsesiz öğrencilerin barınma, gıda, giyim, kırtasiye ihtiyaçlarıyla ilgilenmek, sağlık kurumlarında yatarak tedavisi gerekli yoksul-muhtaç yurttaşların ilgili kurumlara kabulüne ve başka yerlerdeki sağlık kurumlarına nakli gerekenlere destek sağlamak, evlerinde bulunan yardıma muhtaç yurttaşlarla ilgilenmek ve gereken önlemleri almak, yoksul işçilerle kırsal kesimden gelen ve sağlık sorunları bulunan yurttaşların muayene, tedavi, barınma ihtiyaçlarını temin etmek, işsizler istihdam olanakları oluşturmak, şubenin başlıca görev alanları olarak tanımlanmıştır. Şubenin bu sorumlulukları yerine getirebilmesi için gerekli mâlî kaynakları sağlayabilmesi için bulunduğu bölgenin koşullarına uygun müsamereler düzenlemesi ve çeşitli geziler organize etmesi öngörülmüştür. Talimâtname'de sosyal yardım şubelerinin diğer hayır kurumlarıyla işbirliği yapması ve çalışmalarında onlara destek vermesi öngörülmüşse de ilk yılın sonunda sosyal yardım şubelerinin faaliyetleriyle Kızılay, Himaye-i Etfal, Türk Maarif Cemiyeti hatta belediyeler gibi kurumların rollerini üstlenmeye başladıklarına tanıklık edilmiştir.

Millî Mücadele sürecinde ve yeni toplumsal düzenin örgütlenmesinde yaşamsal bir rol oynayan Ankara, Halkevlerinin kuruluş ve yapılanmasında da ön plana çıkmıştır. Nitekim Ankara Halkevi diğer halkevleri için bir model oluşturmuş ve diğer halkevlerinden farklı olarak doğrudan CHP genel sekreterliğiyle iletişim kurup raporlarını da bu makama göndermesi öngörülmüştür. 19 Şubat 1932'de CHP Genel Sekreteri ve Kütahya Milletvekili Recep Peker ve Aydın milletvekili Dr. Reşit Galip'in konuşmasıyla açılan Ankara Halkevi talimâtname'ye uygun olarak 26 Şubat 1932'de gerçekleştirilen seçimlerin ardından örgütlenmesini tamamlamıştır. Talimâtname uyarınca gerçekleştirilen şube yönetim kurulu seçimleri sonrasında Dr. Ragıp İbrahim Bey (başkan), Eğitimci Hilmi Mâlik Bey (üye), Dr. Saip Ragıp Bey (üye), Dr. Sadi Bey (üye), Diş Tabibi Ali Rıza Bey'den (üye) oluşan sosyal yardım şubesi yönetim kurulu görevine başlamıştır. Ancak çeşitli nedenlerden dolayı yönetim kurulunda değişiklikler yaşanmış ve Dr. Ragıp İbrahim Bey (başkan), Eğitimci Hilmi Mâlik Bey (üye), Dr. Sadi Bey (üye), Ali Rıza Bey (üye) ve Kemâl Bey (üye) yeni yönetimi oluşturmuştur.

(Ankara Halkevi, 1933, s. 37) Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi ilk yılında 93'ü farklı mesleklerden 21'i öğrenci olmak üzere toplam 114 üyesi bulunmaktadır. (Ankara Halkevi, 1933, s. 5) Şube, üç ay boyunca bütçesiz çalışmış ancak 1 Haziran 1932'de başlayan mâlî yıldan itibaren çalışmalarına yön verebilmiştir. (Ankara Halkevi, 1934, s. 4)

1. Sosyal Yardım Şubesinin Yapılanması

Tüm halkevlerinin sosyal yardım şubeleri CHF Halkevleri Talîmât-nâmesinde düzenlenmiş esaslar çerçevesinde faaliyet göstermişlerdir. İlgili talîmât-nâmede Halkevlerinin beşinci şubesi olarak gösterilen sosyal yardım şubelerinin görevleri belirtilmiştir. Buna göre şubelerin esas ödevi; “Halkevinin bulunduğu muntıkada hakiki surette yardıma muhtaç kimsesiz kadınlar, çocuklar, malûller, dermandan düşmüş ihtiyarlar ve hastalar gibi zavallılar hakkında içtimai heyetin şefkat ve yardım hislerini uyandıracak ve hisleri yavaş yavaş en yüksek derecesine çıkartacak faaliyet ve delaletlerde bulunmaktır.” (Halkevleri, 1932, s. 14)

Söz konusu görevi gerçekleştirebilmek için

- a) Memlekette mevcut bütün hayır cemiyetlerinde faaliyetlerini hakiki surette semereli ve muvaffak kılacak surette çalışır.
- b) Resmî ve hususi hastahane, darülaceze, dispanserler, çocuk doğum ve bakım evleri, süt damlaları, kimsesiz işçi kadınların çalıştıkları zaman çocuklarına bakacak müesseseler, (Kreş), Talebe yurtları, Hıfzıssıhha kanununda yazılı şirketler ve müesseseler tarafından vücuda getirilen işçi tedavi yurtları gibi içtimai yardım müesseselerinde çalışmalarını semereli kılacak ve bu müesseselerde barınanların ihtiyaçlarını daha iyi bir surette temin ettirebilecek alaka ve işgalde bulunur. Hapishanelerde bulunan muhtaçları da gözetmek şiar olmalıdır. Kimsesiz mektep çocuklarının elbise, yemek, ikamet ve bakımları ile bilhassa alakadar olunur.
- c) Tedavi müesseselerinde yatırılarak tedaviye alınması lazım gelen muhtaç hastaları mahalli hastanelere kabul ve tedavilerine başka mahalde tedavi icap edenleri o mahalle nakle delalet eder. Evlerinde yatan kimsesiz hastalara ve evlerinde doğuran kimsesiz muhtaç kadınlara mümkün olan yardımları yapmak tedbirlerini düşünür.
- d) Köylerden gelen tedaviye muhtaç çiftçiler ve ailelerinin şehir ve kasabalarda barındırılması ve tedavileri ve fakir işçiler ve aileleri hakkında aynı yardımda bulunması vazife sayılır.
- e) İşsizlerin iş bulmalarına delâlet olunur.
- f) Şube bütün bu vazifelerin yapılabilmesi için gelir kaynakları arar. Bu maksatla munasip zaman ve fırsatlarda mahallin imkânlarına uygun müsamere veya tenezzühler tertip eder veya ettirir. (Halkevleri, 1932, s. 14-15)

Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi Halkevleri Genel Talîmât-nâmesi uyarınca sosyal yardım alanında ulaşılmak istenen hedeflerin belirlenmesi ve hayata geçirilmesini sağlayacak ilke ve yöntemleri içeren ayrıntılı bir talîmât-nâme hazırlamış ve uygulamıştır.

Ankara Halkevi İçtimâî Yardım Şubesi Hususî Talîmât-nâmesi

1. Mevcut hayır cemiyetleriyle teşrik-i mesai

Şube mensupları memlekette mevcut içtimâî yardım cemiyetlerinde bu cemiyetlerin faaliyetlerini memleket için en semereli ve en muvaffak kılacak tarzda çalışırlar. Şube Ankara'da mevcut bütün hayır teşekkülleri heyeti merkeziye ve idareleriyle çok sıkı münasebet eder. Şubenin senelik mesai programı tespit edilirken o senenin yapılacak hayır işlerinin aynı sene diğer hayır teşekkülleri tarafından sarf-ı mesai edilecek herhangi bir mevzuyla karşılaşmamasına dikkat olunur.

2. Memlekette mevcut umûmî içtimâî müesseselerle münasebet

Resmi ve hususi hastane, darülaceze, dispanserler, çocuk doğum ve bakım evleri, süt damlaları kimsesiz işçi kadınların çalıştıkları zaman çocuklarına bakacak müesseseler, talebe yurtları gibi içtimâî yardım müesseselerinin çalışmalarını semereli kılacak ve bu müesseselerde barınanların ihtiyaçlarını daha iyi bir surette temin ettirebilecek alâka ve iştigalde bulunur.

3. Şirketler, esnaf ve işçi teşekkülleriyle münasebet

Memlekette mevcut işçi ve esnaf zümrelerinin aralarında esasını birbirlerine yardım gayesi teşkil eden cemiyetler tesis etmelerine ve bu cemiyetlerin idare heyetlerinin şubeye kaydedilmelerine çalışır. Hıfzıssıhha kanununda yazılı şirket ve müesseseler tarafından vücuda getirilecek işçi tedavi yurtları mesaisi alâka ile takip ve intacı (sonuçlandırma) için çalışır.

4. Muhtaç talebeye yardım

Kimsesiz mektep çocuklarına yardım etmek esaslı bir vazife olarak telakkî olunur. Mekteplerde okuyan yetim ve yardıma muhtaç talebenin hakiki adetleri bulunur ve bunlara yardım tedbirleri düşünülür. Bu muavenet;

- a. İâşe ile
- b. İlbas ile
- c. İlaç ile
- d. Ders levâzımı ile
- e. İkametgâh teminiyle yapılır.

5. Hastalara yardım

Tedavi müesseselerinde yatılı olarak tedavisi gereken muhtaç hastaların mahallî hastanelere kabul ve tedavilerine, başka mahallerde tedavileri icap edenlerin o mahalle nakline yardımcı olunur.

Evlerinde yatan kimsesiz ve muhtaç hastalar şubede kayıtlı doktor arkadaşlara muayene ettirilir.

Evlerinde doğum yapan kimsesiz muhtaç kadınların sıhhi vaziyetleri kontrol altında bulundurulur. Kâfi derecede valide sütü olmayan kimsesiz ve muhtaç kadınlara kâfi süt bulmaya çalışır.

6. Tedavi için gelecek köylülere yardım

Köylerden tedaviye gelen muhtaç çiftçilerle ailelerinin hastaneye yatırımlarını temin eder ve boş yatak beklemek mecburiyetinde olan hastaların acil tedavilerini ve beklemelerini temin edecek bir mesken vücuda getirilir. (Bu gaye için köycülük şubesiyle teşrik-i mesai edilecektir.)

7. Çocukları teseülden (dilencilikten) kurtarmak tedbirleri

Kendilerine içtimâî bir kucak bulmamak yüzünden duçarı sefâlet olan kimsesiz çocukları dilencilikten ve süfli işlerden kurtaracak tedbirler alınır. Temin edilecek bir müessesede bunların maddi ihtiyaçları ve ruhi terbiyeleri için çalışılır. Bu çocuklar peyderpey içtimâî yardım müesseselerine, yatılı okullara ve sanat müesseselerine yerleştirilir. Yerlerine başkaları

alınır bu suretle müesseseden ayrılacak çocukların içtimâî bünyemizde birer varlık olmalarını temin için daima göz önünde tutulurlar.

8. Acizlere yardım

Şehirde dilencililiği meslek edinenlerden içtimâî muhitin şefkat ve muavenetine hakikaten muhtaç olanlarını ayırt ederek bunlara belediyenin yardımıyla bir acezeler yurdu tesis etmeye çalışır.

9. Fevkalade vaziyetler karşısında alınacak tedbirler

Olağanüstü durumlarda yapılacak işler için hazır bulunur.

a) Seylâb

b) Zelzele

c) Yangın

d) Büyük sühûnet (sıcaklık) farkları

Bu gibi durumlarda zor şartlarda kalacak vatandaşlara en kısa zamanda yardım temin edebilecek hazırlıklarda bulunulur.

10. Verem mücadelesi

Memleketin içtimâî hayatında büyük bir yara olan veremle mücadele, işleriyle alâkadar olunur. Bu mücadele en doğru biçimde gelişebilmesi için maddi ve manevi mümkün olan her yardımda bulunulur.

11. Mektepte okuyamayan muhtaç çocuklara açılacak çocuk evleri

Mektebe devam edemeyen kenar mahalle çocuklarına marangozluk ve memleketin muhtaç olduğu başka sanatları öğretmek üzere temin olunacak ücretsiz binalarda birer çocuk evi açılır. Kabiliyetli görülecek çocuklara maddi ve manevi yardımlarda bulunulur. Sanayi müesseselerine yerleştirilir. “İbtidâî bir tarzda başlayacak olan bu çalışma zamanla genişletilecek bu suretle birçok kabiliyetli çocuk sokaktan ve sükût etmekten kurtararak memlekete faydalı uzuvlar ve vatandaşlar yetiştirilecektir.” (Bu gaye için halk dersaneleri ve kurslar şubesi ile birlikte çalışılacaktır.)

12. Kimsesiz hizmetçi genç kız ve erkek çocukları korumak

Şehirde aile ve sair kimselerin nezdinde hizmetçilik eden kız ve erkek çocukların lüzumunda şikâyet edebilecekleri kadın ve erkekten oluşan şehir teşekkülleri vücuda getirilir. İş idarehaneleri ve bu hususta aracılık edenler bu teşekküller tarafından kontrol edilirler. Hizmetçi kız ve erkek çocuklarının mahalli belediye idaresince tescillerine çalışılır. Hizmetçi kadın ve erkeklerin kütle halinde terbiyeleriyle iştigal olunur.

13. Fuhuş ve fuhuşla mücadele

Zarûret dolayısıyla veya ruhi sebeplerden dolayı fuhuş hayatına atılmış genç kızları ve kadınları korumak tedbirleri alınır. Genç kızların ve kadınların çalışabilecekleri yerlerin tedarikine ve kimsesiz kalmış bu gibi kadınların çalıştıkları yerler ve müesseselerden sonra gidebilecekleri, yatabilecekleri temiz evlerin ve müesseselerin teminine çalışılır. Bu genç kadınların tekrar eski hayatlarına geri dönmelerine engel olmak için gerekli tedbirleri alır. Ve içtimâî hayatta faydalı birer unsur olarak kalmalarına çalışılır.

14. Hapishanedeki mahkûm çocuklarla alâka:

Hapishanelerdeki mahkûm gençleri terbiyevi usullerle ruhen yükseltmek, içtimâî ve sînâî terbiyelerine gayret etmek ve hapishaneden çıktıktan sonra cemiyet içinde yararlı birer unsur olmalarına çalışmak esaslı vazifelerden biri olarak kabul edilir.

15. Tenvîr

Çocuk bakımı ve kadın hıfzıssıhhası kursunun açılmasına çalışılır. Hastalıklar ve yaşamak hıfzıssıhhası, diş hıfzıssıhhası, verem, frengi, malarya gibi hastalıklarla alkol ve kumar gibi kötü alışkanlıklar hakkında halka broşürler yayınlanır ve bu hususta radyo yayınları yapılır, konferanslar verilir. Hıfzıssıhha müzesi tesis olunur.

16. Vâridât

Ankara Halkevi umûmî bütçesinden içtimâî yardım şubesi çalışmaları için ayrılacak meblağ faâliyetin esasını teşkil etmekle birlikte şube bütün vazifelerini yapabilmek için vâridât menbaları arayacak münasip zaman ve fırsatlarda müsamere, geziler, mevsim baloları tertip edecektir. İçtimâî yardım şubesine vasiyet, hibe ve sair suretlerle yapılacak her türlü mal bağıışı halkevi namına yapılır ve bu şubeye tahsis olunur.

17. Çalışma tarzı

İçtimâî yardım şubesi programda gösterilen işlerin en mühiminden başlayarak tatbîkate geçecek ve çalışmalarını o noktalarda yoğunlaştırarak zamanla ve mâlî vaziyetinin imkânı dâhilinde faâliyet sahasını genişletecektir.

18. Mesai programları

Yukarıda ana hatları gösterilen talimât-nâmenin üzerinde çalışılarak maddeleri hakkında birer mesai programı tanzîm edilip idare heyetine verilecektir. (Ankara Halkevi, 1932, s. 5-10)

Görüldüğü üzere talimât-nâmenin içeriğinde hayır kurumları ile yapılacak çalışmalar, kamu ve özel sektör bağlantılı kurumlarla ilişkiler, sosyal yardımın yapılacağı kişiler ve bunların saptanmasındaki ölçütler, yardımın niteliği, afetler karşısındaki hareket tarzı, salgın hastalıklarla mücadeledeki sorumluluklar, küçük yaştaki kız ve erkek çocuklarının suçtan korunması için yapılacak çalışmalar, dilencilik ile mücadeleye yönelik çalışmalar, sosyal yardım şubesinin çalışmalarına yaratılacak kaynaklar, çalışma yöntemleri ve programına ilişkin düzenlemeler bulunmaktadır. Halkevleri genel talimât-nâmesine göre çok daha detaylı ve kapsamlı olan bu talimât-nâme şubenin çalışmalarını kolaylaştırdığı gibi verimini de arttırmıştır.

Ankara Halkevi'nin kuruluşunun ardından sosyal yardım şubesine kayıtlı üye sayısı elliden fazla olduğu için yönetmelik uyarınca beş kişilik bir yönetim kurulu oluşturulmuştur. 26 Şubat 1932'de yapılan seçimlerin sonrasında Dr. Ragıp İbrahim Bey (başkan), Eğitimci Hilmi Mâlik Bey (üye), Dr Saip Ragıp Bey (üye), Dr. Sadi Bey (üye) ve Diş Tabibi Ali Rıza Bey'den (üye) oluşan yönetim kurulu görevine başlamıştır. Halkevlerinin varlığı sona erinceye kadar sosyal yardım şubesi yönetim kurulu ağırlıklı olarak tıp doktorları, eğitimciler ve bürokratlardan oluşturulmuştur. Böyle bir yapılanmanın arka planında sağlık ve eğitim alanlarında genç Cumhuriyetin karşılaştığı sorunların çözümlenmesinde halkevleri sosyal yardım şubelerinin yönetmelikler gereğince ilgili kılınması bulunmaktadır. Sosyal yardım şubesinin süreç içinde kentin mahallelerine yayılan ağlar oluşturması, muhtarlarla işbirliği yapması, halkevinde ve kentin çeşitli yerlerinde sağlık hizmetleri verecek birimleri hizmete sokması, merkezi yönetimin geniş bir kitleye ulaşmasını sağlamıştır. Sosyal yardım şubesinin diğer şubelerden farklı olarak yurttaşların eğitim, sağlık, barınma, beslenme, yoksulluk, muhtaçlık gibi gündelik

hayatlarına temas eden sorunlar ekseninde faaliyetler gerçekleştirmesi şubeyi halkevinin toplum nezdindeki en etkili organlarından birisine dönüştürmüştür. Bu bağlamda sosyal yardım şubesinin faaliyetleri halkevinin düşünsel ve toplumsal amaçlarının gerçekleşmesinde önemli bir rol oynamıştır.

2. Sosyal Yardım Şubesinin Faaliyetleri

Sosyal yardım şubesi, Halkevlerinin Genel Talîmât-nâmesi ile Ankara Halkevi'nin Hususî Talîmât-nâmesindeki ilke ve düzenlemeler doğrultusunda çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Şehirde bulunan ve farklı alanlara yönelik olarak örgütlenmiş olan Hilâl-i Ahmer, Tayyare Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu, Kadın Yardım Cemiyeti, Türk Maârif Cemiyeti vb. kurumlarla yönetmeliği uyarınca işbirliği yapmış, onlara destek vermiştir. Bu çerçevede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ankara merkezi ve Hilâl-i Ahmer Gençlik Teşkilâtı Merkez Heyeti ile yapılan çalışmaların yanı sıra şube başkanı Dr. Ragıp Bey ile üye Kemâl Bey, Hilâl-i Ahmer Ankara Şubesi merkez ve idare heyetlerinde faal olarak sorumluluk üstlenmişlerdir. Tayyare Cemiyetinin Ankara merkezi ile sıkı ilişkiler kurulmuş, Dr. Ragıp Bey, Ankara Halkevi İdare Heyeti üyesi olarak bu merkezin yönetim kurulunda da yer almıştır. (Ankara Halkevi, 1934, s. 5)

Sosyal yardım şubesinin faaliyetleri eğitim, sağlık, barınma, beslenme, işsizlik gibi görece ve insani yoksulluk ölçütlerinin belirleyici olduğu bir çerçevede gerçekleşmiştir. Süreç içinde şubenin sosyal yaşam içindeki faaliyet kapasitesi, üye sayısı genişlemiş, faaliyet alanlarında yeni yapılanmalar ve kurumlar oluşturulmuştur. Ankara'da şube tarafından kurulan sağlık birimleri ve öğrenci yurtları söz konusu yapılanma ve kurumlara örnek teşkil etmiştir. Şüphesiz faaliyet alanının genişliği ve yaygınlığı şube çalışmalarının kategorize edilmesini zorunlu hale getirmiştir.

2.1.Sağlık Alanındaki Faaliyetleri

Sosyal yardım şubesi Halkevleri Genel Talîmât-nâmesi ile kendi hususi talîmât-nâmesi ekseninde sağlık alanındaki çalışmalarını örgütlemiştir. Söz konusu yönetmeliklerde hastane, dispanser gibi sağlık kurumlarının çalışmalarına katkı sağlamak ve verimliliklerini arttırmaya yardımcı olmak, muhtaç veya yoksul yurttaşlarla kırsal kesimden gelecek hastaların teşhis ve tedavilerini gerçekleştirmek, ilaç temin etmek, salgın hastalıklar konusunda geniş kitlelerde farkındalık yaratmak gibi hedefler şubenin ödevleri arasında sayılmıştır. Nitekim şube dört doktorun bulunduğu yönetim kurulunun oluşturulmasının ardından çalışmalarına başlamış ilk etapta kamu sağlığına yönelik konferanslar düzenleyerek halkı çeşitli hastalıklar konusunda

bilgilendirmiştir. (BCA, F. 490. 01. / 1464.4.2.) Bu bağlamda ülkenin en büyük sosyal sorunlarından birisi olarak görülen verem hastalığı hakkında Dr. Hamit Osman Bey'in hazırladığı broşür ile pedagojik bir niteliğe sahip Hilmi Mâlik Bey'in hazırladığı *Annelerin Kız Çocuklarına Öğütleri* adlı iki broşürü bastırıp ücretsiz dağıtmış,(Ankara Halkevi, 1934, s. 5) pek çok çocuğun da ilaç masraflarını karşılamıştır. (Ankara Halkevi, 1934, s. 10)

1934 yılı sağlık alanı çalışmalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur. Şube Hilâl-i Ahmer Ankara merkeziyle şehrin en yoksul bölgelerinden Sakarya mıntıkasında, eski Seyfiye Medresesi'ni onararak burada bir dispanser açmıştır. Böylece şehrin bu yoksul kesimindeki vatandaşların ücretsiz olarak temel sağlık hizmetlerine erişimi sağlanabilmiştir. Aynı dönemde eğitim-öğretim kurumlarındaki yoksul ve hasta öğrencilerin muayene, tedavi ve ilaç masrafları da şube tarafından üstlenmiştir. (Ankara Halkevi, 1935, s. 7) Diş sağlığı konusunda farkındalık yaratmak üzere broşürler hazırlanmış ve Çocuk Esirgeme Kurumu ile eğitim-öğretim kurumlarındaki öğrencilerin diş taramalarına hız verilmiştir. (Ankara Halkevi, 1935, s. 8) 1935'te Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kültür Direktörlüğü'nün yardımıyla ilkokul düzeyindeki 8.842 öğrencinin diş taraması tamamlanmış, 6.174 öğrencinin çürük dişlerinin olduğu ve bunun öğrencilerin % 82'sine tekabül ettiği görülmüştür. (Ankara Halkevi, 1936, s. 28) Böylece genç Cumhuriyetin sağlıklı nesiller yetiştirme vizyonu çerçevesinde Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi diğer vilâyetlerdeki sosyal yardım şubelerine örnek teşkil edecek bir süreci başlatmıştır. Aynı yıl muhtaç, yoksul, öğrenci olmak üzere 210 yurttaşın da reçeteleri şube tarafından karşılanmıştır. (BCA, F. 490.01. / 981.803.2.20)

1936 yılında örgütlenmesini güçlendiren sosyal yardım şubesi Kültür Bakanlığı Sıhhat Müfettişi Dr. Ragıp Tüzün (başkan), Dr. Fatma Memik (üye), Cebeci Hastanesi Teşrihi Maraz Müdürü Dr. Süreyya Asım (üye), Behiye Uluöz (üye) ve Orman Çiftliği Yatılı Okulu Müdürü İhsan Karabatur'dan (üye) oluşan yeni yönetim kuruluyla çalışmalarını daha etkin bir düzeye çıkarmıştır. 1936 yılında 50 toplantı gerçekleştiren şube yönetim kurulu 440 iş üzerinde karar almıştır. Şube sene başında umûmî hapishane civarında bulunan Kızılay Şefkat Yurdunda bir poliklinik açmayı başararak, bir yıl içinde 1.809 hastaya muayene ve tedavi hizmeti sağlamıştır. Bunlardan muhtaç görülen 1.262'sinin reçeteleri şube tarafından karşılanmıştır. Yardıma muhtaç 199 yurttaş şube üyesi doktorlara muayene ettirilmiş, büyük kısmını öğrencilerin oluşturduğu bu hastaların reçete bedelleri ödenmiş, numunelik ilaçlar da hastaların faydalanmaları için poliklinik emrine verilmiştir. (Ankara Halkevi, 1937, s. 29)

1937 yılında Seyfiye Medresesi'ndeki dispanserde 1.656 hastanın muayene ve tedavileri sağlanmış, 1.249'unun da ilaç masrafları karşılanmıştır. Ayrıca çeşitli eğitim-öğretim

kurumlarındaki 226 öğrenciye muayene ve tedavi hizmeti verilmiştir. Sağlık durumlarının zayıflığı nedeniyle prevantoryumda tedavisi gerekli 6 öğrenci ise prevantoryuma gönderilmiştir. (Ankara Halkevi, 1938, s. 27) 1938 yılında 1936'dan beri şube tarafından sağlanan poliklinik hizmeti verimli bir şekilde sürdürülmüş, kentin en yoksul semtinde açılan polikliniğe başvuran tüm hastaların muayeneleri şube üyesi doktorlar tarafından gerçekleştirilmiş, pek çoğunun ilaçları da sosyal yardım şubesi hesabına yaptırılmıştır. Poliklinik dışında şube mensubu doktorlar tarafından muayene edilen ve çoğu öğrenci olan hastaların da reçeteleri de karşılanmıştır. 1938 yılında poliklinikte muayenesi yapılan ve hastalıkları takip edilen hastaların sayısı 3.081'e ulaşmış bunların arasında ilacını alamayacak düzeyde yoksul olan 2.468 hastanın reçeteleri şube tarafından yaptırılmıştır. Bu sayılardan bağımsız olmak üzere 247 muhtaç hastanın da muayene ve tedavileri gerçekleştirilerek ilaçları verilmiştir. Bu şekilde sosyal yardım şubesi tarafından muayene ettirilen hasta sayısı 3.328'e, reçeteleri şube tarafından yaptırılanların sayısı ise 2.715'e ulaşmıştır. Sosyal yardım şubesi 1938 yılında sadece ilaç parası olarak 1.389 lira 10 kuruş harcamıştır. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.1.3)

1939 yılında şubenin halkevindeki ve Kızılay Şefkat Yurdu'nda bulunan poliklinikleri şehirdeki sağlık kurumlarının yükünü paylaşarak yoksul ve muhtaç durumdaki yurttaşların sağlık sorunları çerçevesinde en fazla rağbet gösterdikleri merkezler olmuşlardır. Yıl içinde muayeneleri yapılarak tedavileri takip edilen hasta sayısı 2.221'i bulmuştur. Bunlardan ilaç paralarını karşılama gücü bulunmayan 2.082 hastanın reçeteleri şube tarafından yaptırılmıştır. Ayrıca ağırlığını öğrencilerin oluşturduğu 213 hastanın muayene ve tedavileri de şubeye bağlı doktorlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Toplamda 2.434 yoksul, muhtaç ya da öğrenci yurttaşın muayene ve tedavileri sağlanırken 2.295'inin 1.181 lira 15 kuruş tutarındaki reçeteleri de şube tarafından ödenmiştir. (Ankara Halkevi, 1939, s. 27-28) Kentteki sağlık hizmetlerini Ankara kırsalına da genişleten sosyal yardım şubesi, Ankara Halkevi Köycülük Şubesi'nin gezilerine üyesi bulunan doktorlarla katılım sağlamış, köylü yurttaşların muayene ve tedavilerini gerçekleştirdiği gibi ilaçlarını da ücretsiz olarak vermiştir. ("Köycülük Şubesinin Dünkü Gezisi", 29 Mayıs 1939).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında Halkevleri Genel Talimâtname'sinde yeni düzenlemeler yapılmış bu çerçevede sosyal yardım şubelerinin oluşturdukları sağlık kurumlarıyla ilgili ayrıntılara yer verilmiştir. Buna göre;

- a) Vilayet merkezlerinde bulunan halkevleri, parasız bir muayenehane açmaya çalışmalıdır. Vilayet merkezinde bulunan hastahanelerdeki doktorlar, bu muayenehanelere müracaat

edecek olan hastaları parasız olarak muayene ve tedavi ederler. Bu maksadı temin için lüzumlu olan yer ve vasıtalar halkevleri tarafından temin edilir.

b) Merkezin nüfus ve ihtiyacına ve hastane doktorlarının sayısına göre dönüşümlü ve halkevinin sosyal yardım şubesinin düzenleyeceği programa göre haftanın uygun görülecek belirli günlerinde yapılır. İhtiyacın karşılanmadığı durumlarda diğer resmi ve serbest teşekküllerdeki doktorlardan ve resmi muamelatı müsait olan yerlerde hükümet ve belediye doktorlarından yararlanılır.

c) Hastanesi mevcut olan kaza merkezlerinde haftada bir gün hastane tabibi ile diğer resmi tabipler tarafından haftada bir gün dönüşümlü olarak aynı surette muayene yapılır. Hastanesi olmayan yerlerde bu muayeneler, resmi vazifesi aksamamak şartıyla belediye ve hükümet tabipleri tarafından yapılır. Ve işleri müsait olan kazalarda bu tabipler dönüşümlü olarak aynı suretle muayenelerini yaparlar.

d) Muayene ve tedavi zamanları sık sık mahallî yayın vasıtalarıyla halka bildirilir.

e) Köylülerimizin bu tıbbi yardımdan yararlanabilmeleri için Köycülük şubesince düzenlenecek köy gezilerine doktorların da katılımı sağlanır. Bu geziler esnasında doktorlara müracaat edecek hasta köylü yurttaşları muayenesi - tedavisi sağlanır, bu arada köyün sıhhi koşulları incelenir, gerekli görülen hususlar not alınarak ilgili makamlara bildirilir.

f) Doktorların bu görevleri yapabilmeleri için gerekli seyahat imkân ve araçları, halkevlerince sağlanır.

g) Muhtaç ve fakir oldukları anlaşılanlara halkevleri bütçesinin imkânları ölçüsünde parasız ilaç verilir.

h) Her muayenehanede numunesine göre düzenlenmiş bir protokol defteri bulundurulur. Ve buralarda muayene edilenlere keza bu talimâtnameye ilişik olan örneğince birer hasta karnesi verilir.

1) Halkevlerinde yapılan bu muayeneler her takvim yılının sonunda numunesine göre düzenlenecek istatistik cetvellerine kaydedilir. Ve CHP Genel Sekreterliğine gönderilir. (CHP, 1940, s. 19)

Talimâtnameyedeki düzenlemeler yıllar içinde başta Ankara Halkevi olmak üzere Halkevlerinin sosyal yardım şubelerinin sağlık alanında gerçekleştirdikleri çalışmaların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Böylece sağlık alanındaki faaliyetlerin daha yaygın ve efektif bir nitelik kazanması hedeflenmiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın küresel etkileri Türkiye'de de kendini göstermekte gecikmemiş özellikle iktisadi alanda yaşanan olumsuzluklar Halkevlerinin dolayısıyla da sosyal yardım şubelerinin faaliyetlerinde geçmişe kıyasla yavaşlamalara, daralmalara yol açmıştır. Buna rağmen şube "Ankara'nın hiçbir semtinde doktorsuz ve ilaçsız yurttaş kalmamasını halkçılık düşüncesinin esaslı ve pratik bir sonucu amaç edinerek" faaliyetlerini sürdürmüştür. 1940'ta Hapishane civarındaki Kızılay Şefkat Yurdunda bulunan poliklinikte şube yönetim kurulu üyesi, Edirne milletvekili Fatma Şakir Memik her Perşembe günü yoksul ve muhtaç yurttaşların muayene ve tedavileriyle ilgilenmiştir. 1940 çalışma yılında 2.157'si poliklinikte, 288'i dışarıda ve halkevindeki poliklinikte olmak üzere toplam 2.445 yurttaş hizmet verilmiş, bunlardan 1.637'sinin 967 lira 30 kuruş ederindeki ilaç ücretleri şube tarafından ödenmiştir. (Ankara Halkevi, 1941, s. 30)

Şube Ankara'daki polikliniklerinde savaş boyu ve sonrasındaki olumsuzluklara rağmen muhtaç ve yoksul hastaların muayene ve tedavilerinin yanı sıra ilaç paralarını da karşılamış ancak savaş nedeniyle söz konusu meblağı temin etmekte zorluklar yaşamaya başlamıştır. Bu yüzden Kızılay Genel merkezinden yardım talebinde bulunmuştur. (BCA, F. 490.01. / 788.155.1.375.) İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde de sosyal yardım şubesi çeşitli eğitim-öğretim kurumlarındaki ihtiyaç sahibi öğrencilerin (BCA, F. 490.01. / 734.5.2.1.), muhtaç, yoksul kentli, kırsal vatandaşların muayene ve tedavilerini gerçekleştirmeye ve ilaç paralarını ödemeyi kapsayan faaliyetlerini Halkevlerinin kapatılmasına kadar sürdürmüştür. (BCA, F. 490.01. / 817.237.1.22.)

2.2.Eğitim-Öğretim Alanındaki Faaliyetleri

Türk Devrimini oluşturan norm ve değerlerle Cumhuriyetin kazanımlarının yeni nesillere aktarılması, Halkevlerinin en önemli sorumluluklarından birisi olmuştur. Bu bağlamda sosyal yardım şubeleri beden ve fikren sağlıklı nesiller yetiştirme ülküsü çerçevesinde faaliyetlerini gerçekleştirmişlerdir. Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi kuruluşunun ardından gerek Halkevleri Genel Talimâtname gerekse şubenin kendi hususi yönetmeliği çerçevesinde eğitim-öğretim alanındaki çalışmalarını örgütlemiştir. Şubenin hususi yönetmeliğinde eğitim-öğretim alanıyla ilgili faaliyetleri; ihtiyaç sahibi öğrencilerin barınma, beslenme, giyinme, ders araç-gereçleri ve sağlık gereksinimlerinin karşılanmasını kapsamıştır. (Ankara Halkevi, 1932, s. 6) Ancak bunların yanı sıra örgün öğretim çağı dışında kalmış çocukların eğitim-öğretimi, istihdamı, cezaevlerindeki çocukların eğitim-öğretim ihtiyaçlarının karşılanması ve onların topluma kazandırılmasına katkı sağlamak gibi sorumlulukları da üstlenmiş ve bunlara yönelik çalışmalar da yapmıştır.

Şube öncelikle beslenme sorunu üzerine eğilmiş ve genel talimâtname ilkeleri uyarınca 1932-1933/1933-1934 eğitim-öğretim yıllarında Ankara'daki okullarda yeterli beslenemeyen öğrencilerin, şehirdeki tüm öğrencilerin % 10'unu oluşturduğunu saptamıştır. Fakat bütçesinin yetersizliğinden ötürü sınırlı sayıdaki öğrenciye öğlenleri sıcak yemek verebilmiştir. Bu çerçevede 1 Aralık 1932'den itibaren Ankara Ticaret Mektebinden 15, kız ve erkek liseleri ile Ankara'nın ilkokullarından şehrin yoksul bölgelerini oluşturan Cebeci, Hisar, Hacettepe üçgenindeki Dumlupınar, İnönü, Cumhuriyet, Meçhul Asker, Yeni Hayat, İltekinbey ilkokullarında bulunan yardıma muhtaç 145 öğrencinin iâşeleri temin edilmiştir. 1 Ocak 1933-31 Mayıs 1933 döneminde toplam 160 öğrenciye 30.180 kap sıcak yemeği 1.415 liraya sağlamıştır. (Ankara Halkevi, 1934, s. 6)

Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi hususî talimâtnameşinin hazırlanmasından sonra çalışmalarını hızlandırmıştır. 1933-1934 eğitim-öğretim yılında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Gençlik Teşkilâtı Merkez Heyeti ile işbirliği yapılarak şehirde yardıma muhtaç 1.007 öğrenciye gıda yardımı sağlamıştır. Sıcak yemek için sabit ve seyyar mutfak oluşturma ve günlük olarak planlama yapma mecburiyeti şubeyi yeni çözüm yolları aramaya itmştir. Bu bağlamda besin değerinin yüksekliğinden dolayı yeterli büyüklükte tereyağlı, kaşarlı, beyaz peynirli, helvalı, etli sandviç verilmesi kararlaştırılmıştır. 18 Ekim 1933-31 Ocak 1934 döneminde öğrencilere 49.841 sandviç dağıtılmış, beher sandviç 4,5 kuruşa mâl olmuştur. Bu hizmet için şubenin kasasından 1.118 lira 85 kuruş çıkmıştır. (Ankara Halkevi, 1934, s. 7)

1935 yılında çeşitli eğitim-öğretim kurumlarındaki 85 öğrenci ve kimsesize her gün sıcak yemek verilmiştir. (BCA, F. 490.01. / 981.803.2.20.) Kızılay Şefkat Yurdunda şubenin desteği ile 240'ı öğrenci 110'u kimsesiz yurttaş olmak üzere toplamda 350 kişiye her gün sıcak hizmeti sağlanmıştır. (Ankara Halkevi, 1936, s. 28) Sosyal yardım şubesi gıda ve beslenme desteğini, çeşitli eğitim-öğretim kurumlarında öğrenim gören öğrencilere yönelik olarak genişletmeye devam etmiştir. Bununla birlikte çalışma yönetmeliklerinde belirtildiği üzere muhtaç durumda bulunan, Ankara'ya iş takibi veya sınav için gelmiş bulunan yurttaşların beslenmelerine de hem nakdî hem de en az iki çeşit sıcak yemekle destek vermiştir.

1940'ta halkevinin altındaki salonlarda 127 kız ve erkek öğrenci öğle yemeği olanağından yararlanmış (Ankara Halkevi, 1941, s. 31), 1941'de de ortaokullardaki yoksul, muhtaç ve evi uzak öğrencilere haftanın beş günü öğlenleri Halkevinin alt katındaki salonlarda yemek hizmeti sürdürülmüştür. Ayrıca Ticaret Lisesi, İsmet Paşa Kız Enstitüsü ve yakın ortaokuldaki 150 çocuğa öğlenleri iki kap sıcak yemek imkânı sağlanmıştır. Bu okullarda yemek saatleri ayrı olduğundan öğrenciler üç grup hâlinde üzerleri beyaz örtülerle örtülmüş on boş masanın bulunduğu salonda yemeklerini yiyebilmişlerdir. ("Ankara Halkevinde Öğrencilere Verilen Öğle Yemekleri", 2 Aralık 1941). İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu güçlükler şubenin gıda desteğini de etkilemiş ve 1943 yılında yoksul öğrencilere yönelik ücretsiz yemek hizmetine son verilmiştir. (BCA, F. 490.01. / 735.7.1.9.)

Sosyal yardım şubesinin eğitim-öğretim alanındaki en önemli hizmetlerinden birisi de özellikle Ankara dışından gelen öğrencilerin barınma gereksinimlerinin giderilmesi konusundaki çalışmaları olmuştur. Şehre gelen öğrencilerin bir bölümü yaz aylarında çeşitli eğitim-öğretim kurumlarının sınavlarına girmek için kısa süreli barınma ihtiyacı gösterirken ağırlığı oluşturan ikinci gruptakiler ise kentteki orta ve yükseköğretim kurumlarına kayıt yaptıran ve kalıcı barınma ihtiyacı duyan öğrenciler olmuştur. Bu yüzden sosyal yardım şubesi sorunun köklü

biçimde çözülebilmesi amacıyla Samanpazarı'nda İstiklâl Mahallesi'nde aylığı 45 liradan bir bina kiralamıştır. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ile Türk Maârif Cemiyeti binanın mefrûşat giderlerini karşılamış böylece 21 kişilik bir yurt 1 Ekim 1933'te açılabilmiştir. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.12.) Yurdun genel yönetimi; şube üyesi Hilmi Mâlik Bey, Maârif Vekâleti adına Kız Lisesi Müdürü Avni Bey, Maârif Cemiyeti adına da Hüsnü Bey'den oluşturulmuştur. Yurtta kalan tüm öğrencilerin iâşeleri de 7 Kasım 1933 itibarıyla sosyal yardım şubesi tarafından karşılanmıştır. (Ankara Halkevi, 1934, s. 8) Yurttaki öğrencilere sabahları kahvaltı, öğle ve akşamları da iki kap olmak üzere sıcak yemek verilmiştir. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.12.) 1934-1935 eğitim-öğretim yılında bu yurdun kapasitesinin arttırılabilmesi için Türk Maârif Cemiyeti ile işbirliği yapılmıştır. Bu bağlamda şube yönetim kurulundan Hilmi Mâlik Evren, İhsan Karabatur, Türk Maârif Cemiyetinden Hüsnü Akkoyunlu ve Hamdi Beylerden oluşan dört kişilik bir kurul oluşturulmuştur. Özel bir okulun (Bizim Mektep) boşaltmış olduğu binada faaliyet gösteren yurdun karyola ve yatakları kısmen Kültür Bakanlığının yardımıyla temin edilerek 10 Ekim 1934'te yurdun kapasitesi 65 kişiye çıkarılmıştır. (Ankara Halkevi, 1935, s. 5) Yurdun harcamaları için Ankara Halkevi ve Türk Maârif Cemiyeti ikişer bin lira, Ankara Valiliği de 900 liralık destek vermiştir. Böylece 4.900 liralık bir bütçeyle yenilenen yurttaki öğrencilere sabah ve akşam yemekleri verildiği gibi halkevinin kütüphanesi de kullanımlarına açılmıştır. (Ankara Halkevi, 1935, s. 6)

Sosyal yardım şubesi Ankara'da Kadın Esirgeme Kurumu binasını da yurda dönüştürerek orta ve yükseköğrenim kurumlarında öğrenim görmekte olan kız öğrencilerin kullanımına açmıştır. Partiye ait olan eski Seyfiye Medresesi Kızılay ile gerçekleştirilen ortak çalışmalar sonucunda hem bir polikliniğin hem de 50 kimsesiz öğrencinin barındırıldığı bir tesise dönüştürülmüştür. Buradaki öğrencilerin iâşesi de şube ve işbirliği yaptığı kurumların katkılarıyla temin edilmiştir. (BCA, F. 490.01. / 981.803.2.43.) 1934 ders yılı tatili esnasında Ankara'da bulunan yardıma muhtaç öğrencilere yönelik olarak Yenişehir Caddesinde bir bina kiralanmış ve 22 öğrencinin eğitim-öğretim yılının açılmasına değin barınma ve iâşeleri sosyal yardım şubesince karşılanmıştır. Ankara Valiliği de bu faaliyete 600 liralık bir yardımda bulunmuştur. (Ankara Halkevi, 1935, s. 5) Şubenin açmış olduğu öğrenci yurdundaki yetersizlikten dolayı açıkta kalan on hukuk fakültesi öğrencisine de yine şube tarafından barınma olanağı yaratılarak iâşeleri sağlanmıştır.

1936 yılında kimsesizlikleri yüzünden Ankara'da öğrenim hayatlarını güçlüklerle sürdürebilen enstitü, lise ve yükseköğrenim öğrencilerinden sekizi daimî biçimde şubenin himayesine alınmıştır. Bunlar şehirdeki ailelerin yanında pansiyoner olarak barındırılmış, içlerinden dördü

şube tarafından kiralanan bir evde ikâmet ettirilmiştir. Kızılay genel merkezinin şube yardımıyla tamir edip açmış olduğu Seyfiye Medresesi'ndeki şefkat yurdunda ücretsiz barınma ve yemek gereksinimleri karşılanan öğrencilerin önemli kısmı şube aracılığıyla buraya kabul edilmiştir. Şube söz konusu öğrencilerin kitap, kırtasiye ihtiyaçlarını karşılamış ayrıca yurdun iâşesi için Kızılay'a 250 liralık bir yardımda bulunmuştur. (Ankara Halkevi, 1937, s. 29) 1937'de Ankara'nın başkent olması nedeniyle ülkenin her tarafından yatılı okullara girmek ve öğrenimini burada tamamlamak üzere bilhassa yaz aylarında kente gelen öğrencilere yol, yemek, barınma, giyecek kalemlerinde 393 öğrenciye yardımda bulunulmuştur. (Ankara Halkevi, s. 28. 1938) Yılın ilk altı ayında ikisi İsmet İnönü Kız Enstitüsü Pansiyon'unda, ikisi Türk Maârif Cemiyeti'nin Bursa Kız Lisesi'nde biri Haydarpaşa Lisesi'nde, biri Edirne Trakya Umûmî Müfettişliği öğrenci pansiyonunda olmak üzere 6 öğrencinin komite hesabına yatılı olarak öğrenimlerini sürdürmeleri sağlanmıştır. (Ankara Halkevi, 1938, s. 28)

1938'de Ankara'daki ilk, orta ve yükseköğrenim kurumlarındaki muhtaç ya da yoksul öğrencilere destek veren sosyal yardım şubesi şehirdeki yurtlarında ihtiyaç sahibi öğrencileri barındırmaya devam etmiştir. Yurtlarda barınma olanağı bulamayan öğrenciler için kira ya da pansiyon ücretlerini karşılayarak onların eğitim-öğrenim hayatlarına destek olmuştur. Bu bağlamda Ankara Hukuk Fakültesi Öğrenci Cemiyeti'nin yoksul öğrencilerin barınma sorunlarını karşılamak için açmış olduğu pansiyona 200 liralık bir destek sağlamış böylece bir yıl içinde yurt olanağı bulamayan öğrencilerin barınma gereksinimleri için yaklaşık 1.000 lira harcamıştır. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.2.) 1939'da hukuk fakültesi öğrencilerinin kaldığı pansiyona 103 lira 50 kuruşluk bir katkı sağlarken şehir dışından gelen öğrencilerin barınma sorunlarının çözümü için çalışmalarını devam ettirmiş, yıl içinde yüzlerce öğrencinin eğitim-öğretim sürecine de katkıda bulunmuştur. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.4.)

Sosyal yardım şubesi öğrencilerin kitap-kırtasiye, giyim-kuşam ve diğer okul araç-gereçlerinin temin edilmesinde de başarılı çalışmalar gerçekleştirmiştir. Şubenin faaliyetlerine başladığı ilk andan itibaren kentteki çeşitli eğitim-öğretim kurumlarında veya cezaevinde bulunan ihtiyaç sahibi öğrenci ve diğer yurttaşların gereksinim duydukları kitap-kırtasiye, giyim ve ders araç-gereçlerinin temininde etkili sonuçlar alınmıştır. 1933'de halkevine yurttaşlar tarafından bağışlanan kitap-kırtasiye, giyim ve ders araç-gereçleri şube aracılığıyla muhtaç durumdaki öğrencilere ulaştırılmıştır. (Ankara Halkevi, 1934, s. 10) 1934-35 eğitim-öğretim yılında şube dokuz öğrencinin kitap masraflarını karşılamış, onunun giyeceklerini temin etmiş, üçünün elbise ve ayakkabı ücretini ödemiştir. (Ankara Halkevi, 1935, s. 8)

İlkokul düzeyindeki yoksul 148 öğrenci için 2 Mayıs 1935'te halkevinde müzikli çaylı bir organizasyon yapmış elde edilen gelire söz konusu öğrencilere takım elbise, ayakkabı ve çorap vermiş ayrıca 564 parça oyuncak hediye etmiştir. (Halkevleri, 1936, s. 13) Bunun dışında 2.466 öğrenciye 6.508 parça kitap ve kırtasiye malzemesi dağıtılmıştır. İlköğretim müfettişleri aracılığıyla köy okullarındaki muhtaç öğrencilerden 400'üne 800 parça ve Ankara Hapishanesinde halk dersaneleri şubesi tarafından açılan derslere devam eden tutuklu ve hükümlülerden 300'üne de 1.205 parça kitap ve kırtasiye yardımı yapılmıştır. Yüz elliye yakın öğrencinin de ders araç-gereç, giyim-kuşam vb. gereksinimleri yine şube tarafından karşılanmıştır. 1935 yılında sosyal yardım şubesi tarafından kentte, kırsal alanda ve hapishanede bulunan örgün ve yaygın eğitim kurumlarındaki öğrenci-yurttaşlara toplam 11.681 parça kitap-kırtasiye, ders araç ve gereç yardımında bulunulmuştur. (BCA, F. 490.01. / 981.803.2.20.)

1936 yılında şehirdeki ilk, orta ve lise öğrencilerinden 2.139'una 10.051 parça, köylerdeki 2.034 öğrenciye 4.214 parça, hapishanelerdeki tutuklu ve hükümlülerden 540'ına 1.080 parça kitap ve kırtasiye muhtaç durumdaki 274 öğrenciye ise giyim-kuşam desteği verilmiştir. (Ankara Halkevi, 1937, s. 29) 1937'de kent merkezi ve kırsalındaki eğitim-öğretim kurumlarında öğrenim görmekte olan muhtaç öğrencilerin kitap kırtasiye ve araç-gereç ihtiyaçlarının karşılanmasına devam edilmiştir. Bu çerçevede köy okulları ile öğretmenli köy okulundaki 4.350 öğrenciye 8.845 parça, şehirdeki çeşitli düzeydeki okullarda öğrenim gören 2.932 öğrenciye 11.857 parça, cezaevindeki kurslara devam eden 120 mahkûma 726 parça olmak üzere toplamda 7.402 öğrenciye 21.428 parça eğitim-öğretim araç ve gereci dağıtılmış, bunların 9.456 parçası şube tarafından bağış olarak kabul edilmiştir. (Ankara Halkevi, 1938, s. 28) 1938 yılı itibarıyla şube 7.000 parçası köy okullarıyla öğretmenli köy okulları öğrencilerine ve 8.176 parçası da Ankara'daki okullarda ve cezaevinde açılmış olan halkevi kurslarına devam edenlere verilmek üzere toplam 15.176 parça ders araç ve gereci dağıtmıştır. Bunlardan 611 lira 32 kuruş değerindeki 2.096 parçası sosyal yardım şubesi bütçesinden, 13.080 parçası ise şubenin sağlamış olduğu ders araç ve gereç bağışlarından karşılanmıştır. Aynı dönemde 360 öğrenciye çeşitli ihtiyaçları için 2.305 lira 30 kuruş, 86 öğrenciye ulaşım ücreti olarak 669 lira, 52 öğrenciye okul masrafları için 403 lira, 30 öğrenciye giyim-kuşam yardımı olarak 207 lira, 13 öğrenciye de kitap ücreti olarak 75 lira, 5 öğrenciye de tedavi giderleri çerçevesinde 45 lira olmak üzere toplamda 546 öğrenciye 3.704 lira 30 kuruşluk nakdî yardım sağlanmıştır. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.3.) Bunların dışında 88 öğrencinin 422 lira 60 kuruş tutarında giyim-kuşam desteği sağlanmış, Kızılay Ankara merkezinin açtığı Şefkat Yurdu'nda kalan

ortaöğrenim öğrencilerinden 40'ına kitap-kırtasiye ve diğer ihtiyaçları için olanaklar çerçevesinde yardım edilmiş, ikisi İsmet İnönü Kız Enstitüsü öğretmen kısmında, ikisi Bursa'da Maarif Cemiyeti Kız Lisesi'nde ve biri Trakya Umumi Müfettişliği öğrenci pansiyonunda olmak üzere beş yardıma muhtaç öğrencinin öğrenim masraflarının tamamı şube tarafından karşılanmış ve öğrenim taksitleri için son bir yılda 556 lira 68 kuruş harcanmıştır. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.3.)

1939 yılında şube Ankara ve kırsalındaki çeşitli düzeydeki eğitim-öğretim kurumlarındaki öğrencilere yönelik kitap-kırtasiye, ders araç-gereç ve giyim-kuşam desteğini sürdürmüştür. Bu bağlamda 5.208 parçası çeşitli okullardaki öğrencilere, halkevinin hapishanede açmış olduğu kurslara devam edenlere, 5.810 parçası köy okullarındaki öğrencilere olmak üzere 11.018 parça kitap-kırtasiye malzemesi dağıtmıştır. Bunların 1.213 lira 27 kuruş değerindeki 8.421 parça malzemesi şube bütçesinden 2.597 parçası da şubenin temin etmiş olduğu bağış yoluyla karşılanmıştır. (Ankara Halkevi, 1939, s. 28) Ayrıca 99 öğrenciye 292 lira 74 kuruşluk giyim-kuşam desteği verilmiştir. (Ankara Halkevi, 1939, s. 29) 1940 yılında kentteki okulların yönetimlerinden aldıkları bilgiler sayesinde muhtaç durumdaki öğrencilere ulaşan sosyal yardım şubesi savaş koşullarının olumsuzluklarının da etkisiyle öğrencilere verilen kitapların sonraki yıllarda da kullanılabilmesi amacıyla eğitim-öğretim yılı sonunda kitapların okul yönetimlerine iadesini talep etmiştir. 1940'ta 9.542 parçası köy okullarıyla eğitimli köy okullarına, 10.825 parçası kent merkezindeki eğitim-öğretim kurumlarına verilmek üzere 20.367 parça kitap-kırtasiye desteği sağlanmıştır. Bunların 7.312 parçası şube tarafından temin edilen bağışlar sayesinde 3.866 parçası 1939'dan devredilen bağışlar yoluyla öğrencilere iletilmiştir. (Ankara Halkevi, 1941, s. 30)

Savaş koşullarından dolayı kitap-kırtasiye fiyatlarında görülen fahiş artışlardan ötürü şube ders yılı öncesinde alım yaparak bunları Ankara'da depolamış ayrıca Maârif Vekâletinin de kendi kitaplarını şubeye %25 indirimle vermesi sağlanarak daha fazla ihtiyaç sahibi öğrenciye yardım olanağı yaratılmıştır. 1940 yılında bağışçıların yardımları sayesinde şubenin bütçesinden kitap-kırtasiye desteği için yalnızca 1.043 lira 81 kuruş çıkmıştır. 114 yoksul öğrenciye 387 lira değerinde giyim-kuşam eşyası dağıtılmış, 34 öğrenciye giyecek alabilmeleri için 211 lira para verilmiş, 37 öğrenci ise şube aracılığıyla hayırseverler tarafından giydirilmiştir. (Ankara Halkevi, 1941, s. 31) 1941'de Ankara'da bulunan eğitim-öğretim kurumlarındaki muhtaç öğrencilere bin liralık kitap, defter ve kalem dağıtımı gerçekleştirilmiştir. Halkevi, okul idarelerinden muhtaç öğrencilerin sayılarını ve ihtiyaçlarının cinsini öğrenmiş ve bunları satın

alıp üzerlerine Halkevi'nin armağanı olduğunu gösterir etiketler koyarak okul idarelerine vermiştir. (“Ankara Halkevinde Öğrencilere Verilen Öğlen Yemekleri”, 2 Aralık 1941).

1942'de bir hayırseverin üç bin metrelik kumaş armağan etmesiyle Ankara'nın en muhtaç ilkokul çocuklarını okul üniformalarına kavuşturmuş, ayrıca aynı hayırsevere aracılık ederek 100 çift ayakkabının da öğrencilere ulaştırılmasını temin etmiştir. Bağışlar ve yardımlarla sağlanan 2.000 parça kitap-kırtasiye, ders araç-gerecinin ihtiyaç sahiplerine dağıtılabilmesi için Ankara'daki bütün ilkokul direktörlerinin içinde yer aldığı bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon sayesinde okulların düzenlediği listeler dikkate alınarak yardımların gerçekten ihtiyaç sahibi olan öğrencilere ulaşmasına aracılık edilmiştir. (“Ankara Halkevi'nin Yerinde Bir Teşebbüsü”, 7 Ekim 1942). Şube savaş sonrasında (BCA, F. 490.01. / 735.9.1.22.) ve Halkevlerinin kapatılmasına kadar olan dönemde yoksul öğrencilere kitap-kırtasiye, giyim-kuşam yardımı sağlamayı sürdürmüştür. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.9.1-72.)

2.3.Sosyal Hayatın Çeşitli Boyutlarına Yönelik Yardım Faaliyetleri

Ankara Halkevi Sosyal Yardım Şubesi sağlık, eğitim-öğretim dışında sosyal hayatın çeşitli alanlarında yoksul, muhtaç, düşkün, zayıf yurttaşlara da yardım eli uzatmaktan geri durmamıştır. Halkevleri Genel Talimâtname'si ve şubenin hususi yönetmeliğinde hayır kurumlarının faaliyetlerine yardımcı olmak, yoksullara, kimsesizlere, yetimlere, işsizlere, muhtaç durumdaki köylülere destek vermeyi öngören düzenlemeler yer almıştır. Bu hukuki çerçevede hareket eden şube kuruluşunu izleyen süreçte öncelikle Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Ankara merkezinin 1933 yılında düzenlediği Hilâl-i Ahmer Haftası çerçevesinde söz konusu kuruma 75 lira ve Mütেকaidin-i Askeriye Cemiyeti'ne 20 liralık bir yardımda bulunmuştur. 6 Nisan Çiçek Balosu esnasında yardıma muhtaç 15 vatandaşa 102 lira, 9 öğrenciye durumları düzelinceye kadar 60 lira, aralarında öğretmen, yedek subay, savaş gazisi bulunan 5 vatandaşa 60 lira, dört öğrenciye 36 lira 96 kuruş yol parası, iki kadının hasta olan çocuklarının ilaç parası olarak da 10 lira yardımda bulunmuştur. (Ankara Halkevi, 1934, s. 9) 1934'te korunmaya muhtaç beş kız öğrenci şube tarafından himaye altına alınarak Kadın Yardım Cemiyeti yurduna yerleştirilmiş iâşeleri temin edilmiş, zekâsı, yeteneği ve çalışkanlıklarıyla ön plana çıkan çeşitli kurumlardaki öğrencilerin eğitim-öğretim masrafları üstlenilmiş, Hilâl-i Ahmer Ankara merkezi ile işbirliği yapılarak şehre gelen gazilerin, dulların, kimsesiz öğrencilerin temel gereksinimleri karşılanmış, beş öğrencinin memleketlerine dönebilmesi için yol parası yardımda bulunmuş, muhtaç sekiz yurttaşın işleri düzelene kadar kendilerine yemek parası desteği sağlanmış, üç sakat yurttaşın bakım masrafları ödenmiş, asker emeklisi sakat ve

düşkünlere 30 liralık destek verilmiş, pek çok muhtaç yurttaşa nakdî yardımda bulunulurken işsiz yurttaşlara istihdam yaratılmıştır. (Ankara Halkevi, 1935, s. 6-9)

Şube her yıl yardımda bulunduğu Mütেকaidin-i Askeriye Cemiyeti'ne 1935 yılında da nakdî yardımda bulunmuş, 17 muhtaç öğrenciye para desteği vermiş, 90 öğrencinin yol masraflarını karşılayarak memleketlerine ya da okullarına gitmelerini sağlamış, 12 öğrenciye okul işlemleri için para vermiş, 72 kimsesize nakdî, 14 kimsesize yemek, 32 düşküne memleketlerine gidebilmeleri için yol ücreti desteği, 8 hamileye ve malûle yol ve tedavi ücreti desteği temin etmiş, işsizlere iş olanağı yaratmıştır. (BCA, F. 490.01. / 981.803.2.20.) 1936 yılında 240 öğrenciye yol, yemek, barınma, kitap, kırtasiye kamp gibi giderlerini karşılamaları için nakdî destek verilmiştir. 70 muhtaç vatandaşa, yol, tedavi, yemek, barınma giderleri için para yardımında bulunmuştur. Liselerde okuyan 40 öğrencinin ders yılı boyunca iâşesi sağlanmış, Çocuk haftası nedeniyle 1.000 kişilik bir çocuk balosu düzenlemiş ve çocukların eğlenmesine katkıda bulunmuş, Ankara'da çocuk tiyatrosu ve sineması bulunmadığından ilköğrenim çağındaki çocuklara halkevi tiyatro salonunda her gün çeşitli seanslarda kukla, karagöz ve sinema gösterileri düzenlemiş ve binlerce çocuk bu etkinliklere katılmıştır. Şubeye başvuran işsiz yurttaşlara iş bulmada yardımcı olmuş, Mütেকaidin-i Askeriye Cemiyeti'ne, sağır-dilsiz ve körleri koruma kurumlarına para yardımında bulunmuştur. Türk Hava Kurumu ile işbirliği yaparak bu kurumun gelişebilmesi için her türlü destek sağlamıştır. (Ankara Halkevi, 1937, s. 28-30)

1938 yılında çalışmalarını genişleten sosyal yardım şubesi öğrenim görmek amacıyla yurdun her yanından Ankara'ya gelen ve burada yoksunluk yaşayan ve kendisine başvuran öğrenciler arasından inceleme yaparak gerçekten zor durumda olanlara para yardımında bulunmuştur. 36 muhtaç yurttaşa 331 lira 50 kuruş, 17 vatandaşa yol parası için 118 lira 50 kuruş olmak üzere 53 vatandaşa 450 lira nakdî yardım sağlamıştır. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.3.) Kırşehir ve çevresinde büyük bir yıkıma yol açan deprem felaketinin yaralarının sarılabilmesi için Halkevinde 3 temsil, 1 konser, 1 sinema ve Karagöz etkinliği düzenlemiş ve elde edilen 916 lira 14 kuruşu Kızılay'a vermiştir. (Ankara Halkevi, 1939, s. 28)

1939'da 414 öğrenciye çeşitli gereksinimlerin karşılayabilmeleri için 2.578 lira, 82 öğrenciye yol ücreti olarak 559 lira 40 kuruş, 23 öğrenciye okul gideri olarak 178 lira olmak üzere toplamda 519 öğrenciye 3.315 lira 40 kuruş yardım yapmıştır. (Ankara Halkevi, 1939, s. 29) 52 muhtaç vatandaşa ihtiyaçları doğrultusunda 348 lira, 17 yoksul vatandaşa yol ücreti için 126 lira olmak üzere 69 vatandaşa 474 lira destek sağlamıştır. Birisi İsmet İnönü Kız Enstitüsü öğretmen kısmında, ikisi Bursa'da Maarif Cemiyeti Kız Lisesi'nde ve üçü İstanbul'da Maârif

Cemiyeti Kadırğa Yurdunda olmak üzere altı yardıma muhtaç öğrencinin öğrenim giderlerini karşılamış ve okul taksitleri olan 449 lira 14 kuruşu ödemiştir. (Ankara Halkevi, 1939, s. 29) Kendisine başvuruda bulunan işsiz yurttaşlara iş bulmuş, Ankara Ticaret Lisesi'ndeki muhtaç öğrencilerin yemek masrafları için okul yönetimine 30 lira göndermiştir. (Ankara Halkevi, 1939, s. 30) 1940 yılında okullardan evlere doğru genişleyen şube faaliyetleri sonuçlarını göstermiştir. Parti örgütüyle işbirliği yapılarak ihtiyaç sahibi yurttaşlar belirlenerek 409 yoksul aileye ulaşılmıştır. Bu ailelere yaklaşık 4.116 kg ağırlığında bulgur, fasulye, nohut, mercimek, şeker ve sabun ile 1.605 kg kömür dağıtılmış karşılığında 683 lira 49 kuruş ödemiştir. Söz konusu yardımı kış boyunca sürdürebilmek için toptan ve yerinden görece olarak daha ucuza yaklaşık 1.000 liralık gıda vb. meta satın almıştır. (Ankara Halkevi 1941, s. 32) Bunların dışında 56 muhtaç yurttaşa çeşitli masrafları için 394 lira, 21 muhtaç yurttaşa yol ücreti için 167 lira 50 kuruş vermiş, her yıl olduğu üzere Mütekaidin-i Askeriye Cemiyeti'ne 20 lira destek sağlamıştır. (Ankara Halkevi 1941, s. 34)

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonraki dönemde de sosyal hayatın çeşitli boyutlarında sosyal yardım şubesi faaliyetlerini sürdürmüştür. 1948 yılında onlarca yoksul, hasta, yardıma muhtaç, çeşitli eğitim-öğretim düzeylerinde öğrenim gören öğrencilere, işsiz, yolda kalmış vatandaşlara nakdî, kitap-kırtasiye, muayene, tedavi, ilaç, ulaşım, gıda, okul taksiti, giyim-kuşam, doğum vb. kalemlerde olmak üzere şube tarafından yaklaşık 6.000 lira nakdî yardımda bulunulmuş çok sayıda yurttaşa halkevi polikliniğinde veya hastanelerde muayene ve tedavi hizmeti verilmiştir. (BCA, F. 490.01. / 1464.4.9.1-72.)

SONUÇ

20. Yüzyılın ilk çeyreğinde Türk toplumunu yaşamın tüm alanlarında çağdaştırmayı amaçlayan köklü bir toplumsal değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır. Bu bağlamda toplumun siyasal yapılanması başta olmak üzere ekonomi, hukuk, eğitim-öğretim, kültür hayatını kapsayan büyük bir devrim hayata geçirilmiştir. Devrimin kurumsal boyutunda 19 Şubat 1932'de açılan halkevleri önemli bir görev yüklenmişlerdir. Bir kültür kurumu olan Halkevleri yaşanan büyük değişimi oluşturan norm ve değerlerin toplumsallaştırılarak yurttaşlarda farkındalık yaratılması ve bunlara yönelik kitle desteğinin artırılmasını hedeflemişlerdir. İlk açılan halkevlerinden birisi olan Ankara Halkevi belirtilen amaçlar çerçevesinde örgütlenmekle birlikte gerek direkt CHP Genel Sekreterliği ile temasta olması gerekse çalışmalarıyla diğer halkevleri için bir rol model niteliği taşımıştır. Örgütlenme yapısındaki dokuz şube içinde sosyal yardım şubesi, faaliyetleriyle halkevinin kentsel ve kırsal alanda sosyal hayatın tüm boyutlarına nüfuz etmesini sağlamıştır. Halkevleri Genel Talîmât-nâmesi ve daha ayrıntılı bir

niteliğe sahip olan kendi hususi yönetmeliği çerçevesinde yapılandığı çalışmalarıyla yurttaşların bireysel hayatlarına temas edebilen bir nitelik kazanmıştır.

Ankara'da bulunan Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Türk Hava Kurumu, Kadın Koruma Derneği, Türk Maârif Cemiyeti gibi pek çok sosyal yardımlaşma örgütünün çalışmalarına destek vermiş hatta zaman zaman onların aslî görevlerini yerine getirmeye başlamış bu yüzden parti genel sekreterliği tarafından uyarılmıştır. Şube başta kentteki çeşitli düzeydeki eğitim-öğretim kurumlarında öğrenim gören öğrenciler olmak üzere yurttaşların sosyal hayatta karşı karşıya kaldıkları yoksunlukların aşılmasında, sağlık hizmetlerine erişim olanaklarının geliştirilmesinde-kolaylaştırılmasında, eğitim-öğretim hizmetlerine ulaşma ve yararlanma olanaklarının genişletilip tabana yayılmasında, görelî ve insanî yoksullukla mücadelede önemli bir rol oynamıştır. Böylece yeni toplumsal düzene yönelik olarak hem köylerde hem de kentlerde bir farkındalık yaratılmasında, çok önemli katkılar sağlamıştır.

KAYNAKÇA

BCA, F. 490.01. / 1464.4.2. 1932.

BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.1. 23 Ocak 1939.

BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.2. 23 Ocak 1939.

BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.3. 23 Ocak 1939.

BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.4. 23 Ocak 1939.

BCA, F. 490.01. / 1464.4.3.12. 23 Ocak 1939.

BCA, F. 490.01 / 846.349.2.3. 1941.

BCA, F. 490.01. / 788.155.1.375. 31 Mayıs 1944.

BCA, F. 490.01. / 735.7.1.9. 1 Haziran 1944.

BCA, F. 490.01. / 735.9.1.22. 2 Mart 1948.

BCA, F. 490.01. / 734.5.2.1. 10 Temmuz 1948.

BCA, F. 490.01. / 1464.4.9.1-72. 30 Aralık 1948.

BCA, F. 490.01. / 981.803.2.20. 7 Ağustos 1950.

BCA, F. 490.01. / 981.803.2.43. 7 Ağustos 1950.

BCA, F. 490.01. / 981.803.2.45. 7 Ağustos 1950.

BCA, F. 490.01. / 817.237.1.22. 28 Şubat 1951.

Ankara Halkevi (1932). *Ankara halkevi içtimâî yardım şubesi hususî talimât-nâmesi*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi (1933). *Cumhuriyetin onuncu yıldönümü Ankara halkevi*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi (1934). *Ankara halkevi içtimâî yardım komitesi mesai raporu*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi (1935). *Ankara halkevi içtimâî yardım şubesinin 1934 çalışma raporu*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi (1936). *Ankara halkevi bir yıl içinde 300.000 yurttaşı çatısı altında topladı: 1935-1936*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi. (1937). *Ankara halkevi bir yıl içinde 384.793 yurttaşı çatısı altında topladı: 1936-1937*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi. (1938). *Ankara halkevi bir yıl içinde 475.651 yurttaşı çatısı altında topladı: 1937-1938*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi. (1939). *Ankara halkevi 1939 çalışmaları*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi. (1941). *Ankara halkevi 1940 çalışmaları*. Ankara Halkevi Neşriyatı.

Ankara Halkevi'nin Yerinde Bir Teşebbüsü. (1942, 7 Ekim). *Ulus*, s. 1.

- Ankara Halkevinde Öğrencilere Verilen Öğle Yemekleri. (1941, 2 Aralık). *Ulus* s. 6.
- Arıkan, Z. (1999). Halkevlerinin kuruluşu ve tarihsel işlevi, *Atatürk Yolu*, 6 (23), 261-281.
- Cumhuriyet Halk Fırkası. (1932). *CHF halkevleri talimâtname*sı. Halkevleri Neşriyatı.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1940). *CHP halkevleri çalışma talimâtname*sı. Halkevleri Neşriyatı.
- Çavdar, T. (1983). *Halkevleri*, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, 4, (ss. 877-884) İletişim Yayınları.
- Çeçen, A. (1990). *Atatürk'ün kültür kurumu halkevleri*. Gündoğan Yayınları.
- Halkevleri. (1936). *Halkevlerinin 1935 senesi faaliyet raporları hulasası*. Halkevleri Neşriyatı.
- Heyd, U. (1979). *Türk ulusçuluğunun temelleri*. Çev. Kadir Günay, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köycülük Şubesinin Dünkü Gezisi. (1939, 29 Mayıs) *Ulus*, s. 5.

DEMOKRAT PARTİ AĞRI MİLLETVEKİLİ CELÂL YARDIMCI:

HAYATI VE HATIRATI

CELÂL YARDIMCI, DEPUTY OF DEMOCRAT PARTY FROM AĞRI: HIS LIFE AND MEMORIES

Nasrullah UZMAN*

Öz

1911 yılında Ağrı'da dünyaya gelen Celâl Yardımcı, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. Mesleği avukatlıktır. Mesleki kariyerinde -kamuoyunun yakından takip ettiği- General Ali İhsan Sabis davası ile Ankara valisi Nevzat Tandoğan'ı intihara sürükleyen Haşmet Orbay-Reşit Mercan davasının avukatlığını üstlenmiştir. Bu davalar onun Türk kamuoyu tarafından tanınmasını sağlamıştır. Yardımcı, Demokrat Parti Genel Başkanı Celâl Bayar'ın teklifiyle 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan milletvekilliği genel seçimlerinde Demokrat Parti listesinden Ağrı milletvekili seçilmiştir. Demokrat Parti iktidarı boyunca milletvekilliği görevini sürdürmüştür. Bu süreçte TBMM Başkanvekilliği, Devlet Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve Adalet Bakanlığı gibi önemli görevler de üstlenmiştir. 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra diğer Demokrat Partililerle birlikte yargılanmış ve müebbet ağır hapis cezasına çarptırılmıştır. Yardımcı, Kayseri Cezaevinde bulunduğu sırada anılarını kaleme almıştır. Anılarında doğumu, ailesi, göç hikâyesi, eğitimi, vekâletini üstlendiği davalar, siyasete atılması, Demokrat Parti dönemindeki faaliyetleri, Adnan Menderes ve Celâl Bayar'la münasebetleri, Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı tutumu, iktidar-muhalefet ilişkileri, 27 Mayıs Darbesi, Yassıada yargılamaları, Yassıada'da yaşananlar, Kayseri cezaevine nakli ve Kayseri cezaevinde yaşadıkları gibi birçok önemli bilgiye yer vermiştir. Yardımcı'nın anıları, 1965-1966 yıllarında Yeni İstanbul gazetesinde yayınlamıştır. Bu anılar yayımlandığı dönemde ilgiyle karşılanmış fakat günümüze kadar derlenmemiş ve akademik bir çalışmanın konusu da olmamıştır. Bu makalede Celâl Yardımcı'nın hayatı hakkında bilgi verilecek ve anıları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Celâl Yardımcı, Yassıada, 27 Mayıs 1960, Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi

Abstract

Celâl Yardımcı was a graduate of Faculty of Law of Istanbul University. During his advocacy, he undertook the attorneyship of the case of Orbay-Mercan who drove Ali İhsan Sabis and Nevzat Tandoğan, the governor of Ankara, suicide, which was followed closely by the public. Deputy became the Ağrı deputy from the Democratic Party lists in the elections of May 14, 1950. He continued in this position until 1960. He also took on ministerial duties. After the 27 May 1960 coup d'état, he was put on trial and was sentenced to penal servitude for life. Yardımcı wrote his memories while he was serving the sentence in the Kayseri Prison. He gave important information about his birth, his family, migration story, his education, cases he undertook, his entrance to politics, his activities in Democrat Party period, his relationships with Adnan Menderes and Celâl Bayar, his attitude towards Republican People's Party, relationships between government and opposition, 27 May coup d'état, Yassıada Trials, experiences in Yassıada and his experiences in the Kayseri Prison. Yardımcı published his memories on the Journal of Yeni İstanbul between 1965-1966. In this paper, information concerning the life of Celâl Yardımcı is given and his memories are evaluated.

Keywords: Celâl Yardımcı, Yassıada, 27 May 1960, Democrat Party, Republican People's Party

GİRİŞ

Celâl Yardımcı, 1914 yılında Doğu Beyazıt'ta dünyaya gelmiştir. Annesi Nazife Hanım, babası ise Celâl Bey'dir. İlk ve ortaokulu Doğu Beyazıt'ta tamamlamıştır. 1928 yılında İstanbul Erkek Lisesinden mezun olmuş ve aynı yıl İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine kaydolmuştur (TBMM Arşivi, 9. Dönem, Sicil No: 1546; TBMM Arşivi, 10. Dönem, Sicil No: 1546). Bir yandan öğrenim hayatını sürdürürken diğer yandan da icra memurluğu ve Cumhuriyet gazetesi ambar memurluğu gibi görevlerde bulunmuş, ailesine yük olmadan geçimini sağlamaya çalışmıştır. Ciddiyeti, dürüstlüğü ve çalışkanlığı ile kısa sürede yakın çevresindeki insanların dikkatini çekmiştir (Akis, 193, s. 8). 1932 yılında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuş ve avukatlık stajı yapmak amacıyla iki yıl süreyle İstanbul Adliyesinde memur olarak çalışmıştır. 1934 yılı Eylül ayı itibarıyla İstanbul Barosuna kaydolmuş ve avukat olarak mesleki kariyerine başlamıştır (TBMM Arşivi, 9. Dönem, Sicil No: 1546; TBMM Arşivi, 10. Dönem, Sicil No: 1546). Yardımcı bir müddet sonra İsmet Harika Hanım'la tanışmış ve evlenmiştir. Bu evlilikten 1949 yılında Fatma Şahika Melike isimli bir kız ve 1951 yılında da Şerif Tülü isimli bir erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Celâl Yardımcı'nın bildiği yabancı diller Fransızca ve Rumcadır (Öztürk, 1998, s. 29).

Mesleki kariyerinin ilk dönemlerinde tahliye, boşanma ve alacak-verecek vs. gibi sıradan davalara bakan Celâl Yardımcı, bir süre sonra kamuoyunun yakından takip ettiği siyasi davaları üstlenmeye başlamıştır (Akis, 193, s. 8). Özellikle kamuoyunun yakından takip ettiği General Ali İhsan Sabis davası ile Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ı intihara sürükleyen Haşmet Orbay-Reşit Mercan davasının avukatlığını üstlenmesi kariyeri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Her iki davanın da tarafları Türkiye'nin tanınmış isimleridir. Haliyle davalar da son derece çarpıcı, ilgi ve merak uyandırıcı olmuştur. Türkiye'de gündemi uzun süre meşgul eden bu davaları Türk kamuoyu yakından takip etmiştir. Celâl Yardımcı'nın davalar süresince göstermiş olduğu performans kısa sürede şöhret kazanmasını sağlamıştır. Birçok kaynakta bu davalar, CHP iktidarına karşı bir mücadele gibi lanse edilmiş, dolayısıyla Celâl Yardımcı da CHP'ye karşı mücadele ediyormuş gibi konumlandırılmıştır.

Celâl Yardımcı'ya siyasetin yolunu açan belki de en önemli faktör, üstlendiği popüler davalar sebebiyle kazandığı şöhret olmuştur. Siyasete girdikten sonra ise sahip olduğu bilgi, beceri ve deneyim ile siyasi kariyerini pekiştirmiştir. Kendisi bu süreci şu sözlerle dile getirmiştir: “Meslek hayatı içinde yaşarken, kendi çapında memleket hizmetlerini ifa ederken bununla hizmet idealini tatmin edilmiş saymıyordum bu genç avukat. Vatana ödenecek borçların sadece bunlardan ibaret olduğuna kani değildi. Yurdun daha başka yüce menfaatleri vardı. Bu aziz

toprakların öz evlâtlarından beklediği başka hizmetler, başka fedakârlıklar mevcuttu elbet. Bu ise devlet hayatına, memleket idaresine feragatle ve namuskârlıkla katılmakla mümkündü. Bu hislerin tesirinde kalan iradesi onun politikaya katılmasında rol oynadığı kadar meslek hayatının umumî efkârda bıraktığı intibalar, telkin ve tavsiyeler kendisini etap etap politikaya sürüklüyor, yaklaşıtıyordu (Yardımcı, 1965b, s. 1).

21 Temmuz 1946 tarihli milletvekilliği genel seçimlerinde aday olması için birçok siyasi partiden teklif aldığını iddia eden Celâl Yardımcı, “Demokrat Parti’nin haricindeki partilere yaklaşmak ve orada hizmet etmek istemediği” gibi “bu partilerde gönlünce ve iradesince çalışacağına kani olmadığı için” bu tekliflere teveccüh etmediğini öne sürmüştür. Celâl Yardımcı, Celâl Bayar ve Adnan Menderes imzasıyla Demokrat Parti İstanbul İl Teşkilatına kaydedilmesi için bir teklif aldığını ifade etmiştir (Yardımcı, 1965b, s. 1). Bu tekliften büyük onur duyduğunu fakat dönemin DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner sebebiyle bu teklife icabet etmediğini belirtmiştir. Kenan Öner aynı zamanda Celâl Yardımcı’nın Hukuk Fakültesi’nden hocasıdır. DP İstanbul İl Başkanlığı’nın yanı sıra avukatlık görevini de sürdürmektedir. Celâl Yardımcı ve Kenan Öner iki önemli davada karşı karşıya gelmiştir. Bu davalarda ikilinin ilişkileri gerilmiş, karşılıklı hürmet ve muhabbet bağları kopmuş ve bu durum bir daha yüz yüze gelemeyecekleri bir kırgınlığa sebep olmuştur. Bu yüzden “Kenan Öner Demokrat Parti’de bulunduğu ve il teşkilâtına hâkim olduğu sürece ruhen bağlı bulunduğu Demokrat Parti’den fiilen bir müddet daha uzak kalmayı” tercih etmiştir (Yardımcı, 1965c, s. 1).

Kenan Öner’in DP’den ayrılmasıyla birlikte Celâl Yardımcı’nın DP safında siyasete girmesinin önündeki engel de kalkmıştır. 14 Mayıs 1950 tarihli milletvekilliği genel seçimleri öncesinde Cihad Baban’ın vasıtasıyla Celâl Yardımcı, DP Genel Başkanı Celâl Bayar ile bir araya gelmiş ve bizzat Bayar’ın teklifi ile milletvekilliği adaylığını kabul etmiştir. Celâl Yardımcı’nın İstanbul veya Ağrı’dan aday olması gündeme gelmiş; babasının da telkiniyle Ağrı’dan aday olmuştur (Yardımcı, 1965d, s. 1). 14 Mayıs 1950 tarihinde milletvekilliği genel seçimlerini ezici bir çoğunlukla Demokrat Parti kazanmış ve toplam 487 milletvekilinden 408’ini almıştır. (Seçimin resmi neticesi (1950, 26 Mayıs). *Cumhuriyet*. s. 1. Celâl Yardımcı da Demokrat Parti listesinden Ağrı milletvekili seçilmiştir (Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/77.511.16). (26.05.1950).

Celâl Yardımcı, milletvekilliği süresince oldukça aktif bir tutum sergilemiş ve kısa sürede dikkatleri üzerine çekmiştir. 1950-54 döneminde toplam 100 kez söz almış, 2 kez teklif vermiş ve 1 kez de tahrir vermiştir (“Tutanak dergisi sorgu formu”, 2023). 2 Mayıs 1954 tarihinde

yapılan milletvekilliği genel seçimlerinde yeniden Ağrı milletvekili seçilmiştir (BCA, 30.10/78.515.11). (04.05.1954). 1954-57 döneminde de toplam 37 kez söz almıştır. 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan milletvekilliği genel seçimlerinde üçüncü kez Ağrı milletvekili seçilmiştir. 1957-1960 döneminde ise toplam 38 kez söz almış ve 2 kez de tahrir vermiştir (“Tutanak dergisi sorgu formu”, 2023).

Celâl Yardımcı, Demokrat Parti iktidarı boyunca 14 Mayıs 1950’den 27 Mayıs 1960’a kadar kesintisiz olarak milletvekilliği yapmıştır. Milletvekilliğinin ilk döneminde TBMM Başkanvekilliğine seçilmiştir. Adnan Menderes kabinelerinde de Devlet Bakanı, Millî Eğitim Bakanı, Adalet Bakanı olarak görev üstlenmiştir. Üstlendiği bakanlıklar sırasıyla şunlardır (Dünden Bugüne Başbakanlık (1920-2004), 2004, s. 244-251):

20. T.C. Hükûmeti, Devlet Bakanı (8.4.1953-17.5.1954)

21. T.C. Hükûmeti, Millî Eğitim Bakanı (17.5.1954-9.12.1955)

22. T.C. Hükûmeti, Devlet Bakanı (9.12.1955-25.11.1957)

23. T.C. Hükûmeti, Millî Eğitim Bakanı (25.11.1957-23.5.1959)

23. T.C. Hükûmeti, Adalet Bakanı (3.4.1960-27.5.1960)

Celâl Yardımcı, Demokrat Parti döneminin önemli isimlerinden biridir. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ve Başbakan Adnan Menderes’in yakın çalışma arkadaşları arasındadır. 7 yıl boyunca kabinede Bakan olarak görev üstlenmiştir. 2 kez Devlet Bakanı, 2 kez Millî Eğitim Bakanı, 1 kez de Adalet Bakanı olarak atanmıştır. Siyasi faaliyetleri gereği yurt içinde birçok şehri ziyaret ettiği gibi üstlendiği Bakanlıklar dolayısıyla yurt dışı seyahatlere de gitmiştir. Almanya (BCA, 501/32193.128332.1) (07.07.1955), Fransa (BCA, 30.18.1.2/150.51.15) (10.10.1958) ve Amerika (BCA, 502/24174.105973.6) (04.10.1958) gittiği ülkeler arasındadır. Hatta bazı ülkeleri birkaç kez ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler Türkiye’nin temsili ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi açısından önemlidir. Özellikle 1954 yılındaki Amerika ziyareti “Land-Grand College sistemini tetkik, organizasyon ve faaliyetlerini yerinde görmek ve Nebraska Üniversitesi ile müzakerelerde bulunmak suretiyle Atatürk Üniversitesi’nin kurulmasında bu sistemden faydalanmak ve bu sistem dâhilinde faaliyette bulunan müesseseleri tetkik etmek” için yapılmıştır (BCA, 30.18.1.2/136.75.6). (18.08.1954).

Celâl Yardımcı, gerek üstlendiği görevler ve uyguladığı politikalar gerekse gündemi meşgul eden olaylara dair açıklamaları sebebiyle kamuoyunun yakından tanıdığı ve takip ettiği kişiler arasında yer almıştır. Demokrat Parti grup toplantılarında birçok kez söz almış, eleştirmiş,

eleştirilmiş ve bazen de sert tartışmaların tarafı olmuştur (Bkz. BCA, 10.9/79.236.3. (03, 10.04.1958) BCA, 10.9/78.233.1. (09.01.1958). BCA, 10.9/79.237.1. (08.05.1958)). Bunun yanı sıra Meclis kürsüsünde ve kamuoyunda muhalefete de sert eleştiriler yönelmiştir. Birçok kez iktidar-muhalefet ilişkilerinde en sert tartışmaların tarafı olmuştur. Haliyle şimşekleri de üzerine çekmiştir. 27 Mayıs 1960 Darbesi'nden sonra Yassıada'da idamla yargılanan isimler arasında yer almıştır.

1. Yassıada'da Yargılanması

27 Mayıs 1960 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri, Cumhuriyet tarihinde ilk kez yönetime el koymuştur (BCA, 30.1/40.236.18). (27.05.1960). 27 Mayıs 1960 Askerî Darbesi ile 14 Mayıs 1950 tarihinde başlayan Demokrat Parti iktidarı ve Celâl Yardımcı'nın milletvekilliği -10 yıl 13 gün sonra- sona ermiştir. Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel, emekliliğine sayılı günler kala Millî Birlik Komitesi Başkanlığı, Başbakanlık ve Başkomutanlık görevlerini üstlenmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi feshedilmiştir. 28 Mayıs'ta geçici bir Hükûmet kurulmuştur. Ankara'ya davet edilen ilim heyeti 27 Mayıs'ı "gayri meşru bir idareye karşı yapılan meşru bir hareket" olarak açıklamıştır (Yılın kronolojisi, (1960, 31 Aralık). *Milliyet*. s. 5. Millî Birlik Komitesinin talimatıyla Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve aralarında Celâl Yardımcı'nın da bulunduğu kabine üyeleri, DP'li milletvekilleri ve idareciler hemen tutuklanmışlardır. Anadolu'da ve Ankara'da bulunan Demokrat Partililer; darbenin karargâhı olan Harp Okuluna; İstanbul'da bulunanlar ise Davutpaşa Kışlasına götürülmüşlerdir (Demirbilek, 2012, s. 29-30). Sokağa çıkma yasağı ilan edilmiş ve siyasi partilerin faaliyetleri yasaklanmıştır (Milli Birlik Komitesi 1 Numaralı Tebliği, (1960, 30 Mayıs) *Resmî Gazete*, s. 1450.

Tutuklanan Demokrat Partililer, Yassıada'ya yoğun güvenlik önlemleri altında sevk edilmişlerdir. DP'lilerin Yassıada'ya sevk işlemleri, darbeden iki gün sonra başlatılmış ve 20 gün içerisinde tamamlanmıştır (Harp okulundaki son kafiye de geldi, (1960, 18 Haziran). *Milliyet*. s. 1. 18 Haziran 1960 tarihi itibarıyla Celâl Yardımcı'nın da dâhil olduğu Demokrat Partili bakanlar ve milletvekilleri Yassıada'ya götürülmüşlerdir (Bütün sabıklar Yassıada'da toplandı, (1960, 19 Haziran). *Milliyet*. s. 1. Demokrat Partililer Yassıada'da üç gruba ayrılmıştır. Birinci grupta Celâl Bayar ve Adnan Menderes, pencereleri demirli özel odalara yerleştirilmişlerdir. İkinci grupta aralarında Celâl Yardımcı'nın da olduğu eski bakanlar ve DP Tahkikat Encümeni üyesi milletvekilleri, güney bölgedeki binalara yerleştirilmişlerdir. Üçüncü

gruptaki milletvekilleri ve diğer tutuklular ise topluca koğuşlara yerleştirilmişlerdir (Turgut, 2007, s. 34).

Demokrat Partililerin Yassıada'ya sevkini gerçekleştiren Millî Birlik Komitesi, yargılanmalarını sağlayabilmek için de gerekli hukuki düzenlemeleri gerçekleştirmiştir. 12 Haziran 1960'da "1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki" geçici kanun kabul edilmiştir. Âdeta geçici bir Anayasa işlevi gören bu kanun, MBK'ya kanun yapma yetkisi de dâhil olmak üzere birçok yetki vermiştir. Bu sayede darbeye meşruiyet kazandırıldığı gibi 1924 Anayasası'nın da neredeyse yarısı yürürlükten kaldırılmıştır. Demokrat Partilileri yargılamak üzere "Yüksek Adalet Divanı" ve "Yüksek Soruşturma Kurulu" oluşturulmuştur (1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki geçici kanun, (1960, 14 Haziran). *Resmî Gazete*. s. 1533-1534.

14 Ekim 1960 tarihinde başlayan Yassıada yargılamalarında toplam 19 ayrı dava görülmüştür. Demokrat Partililerin Yassıada'da yargılandıkları 19 davanın alfabetik olarak sıralaması şöyledir: Anayasayı İhlal Davası, Ankara ve İstanbul Olayları Davası, Arsa Davası, Barbara Davası, Bebek Davası, Çanakkale ve Geyikli Olayları Davası, Değirmen Davası, Demokrat İzmir Gazetesinin Tahribi Davası, Gemi (İpar-Transport) Davası, İstimlak Yolsuzluğu Davası, Kayseri Olayları Davası, Köpek Davası, Örtülü Ödenek Davası, Radyo Davası, Topkapı Olayları Davası, Vatan Cephesi Davası, Vinylex Davası, Zimmet (Hayrettin Erkmen-Zeyyad Mandalıncı) Davası, 6-7 Eylül Olayları Davası (Türk tarihinin en büyük davası, (1960, 15 Ekim). *Cumhuriyet*. s. 1, 5. (Karar günü, (1961, 15 Eylül). *Milliyet*. s. 1. 27 Mayıs Darbesi'nden sonra tutuklanan Demokrat Partililer Yassıada'da bu davalar kapsamında yargılanmışlardır. Yargılamalar sonunda 15 kişiye idam cezası verilmiş ve bu idamlardan sadece üçü infaz edilmiştir: Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan 16 Eylül 1961'de, Başbakan Adnan Menderes ise ertesi gün, 17 Eylül 1961'de idam edilmiştir. 27 Mayıs Darbesi ve neticesinde gerçekleştirilen idam cezaları, Türk demokrasisine oldukça ağır bir darbe vurmuş ve millî vicdanı yaralamıştır. Menderes, Zorlu ve Polatkan'ın idamları kamu vicdanını yaralamış ve kapanmayan bir yaraya dönüşmüştür. Demokratik açıdan ise Hükûmete bağlı TSK'nın, kendisine Hükûmetin üzerinde bir güç vehmetmesine sebep olmuş ve sonraki askerî müdahale ve darbelere de zemin oluşturmuştur.

Demokrat Partili diğer bakanlar gibi Celâl Yardımcı da Yassıada'da yargılanmıştır. Celâl Yardımcı, Radyo Davası, Ankara-İstanbul Olayları Davası ve Anayasayı İhlal Davası olmak üzere Yassıada'da toplam üç davadan yargılanmıştır. Ayrıca "haksız mal iktisabı/gayrimeşru

servet iktisabı” ve “Görevi kötüye kullanma” ile de suçlanmıştır. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ve Başbakan Adnan Menderes’le birlikte Celâl Yardımcı hakkında da idam istenmiştir. Celâl Yardımcı’ya şu suçlamalar yöneltilmiştir: “Seçim Kanunu ile Kırşehir Vilayetinin kaldırılmasına, 39. maddenin değiştirilmesine dair kanun lâyhalarını bakan sıfatıyla imzalamış ve bunlara oy vermiştir. Ayrıca CHP mallarının müsaderesi hakkındaki kanuna da oy vermiştir. Salâhiyet (Tahkikat Komisyonu’nun kurulması) Kanunu’na oy verdiğini de kabul etmiştir ve bu kanunu 21 Nisan 1960 tarihinde grupta müdafaa etmiştir. Sanık Celâl Yardımcı, Millî Eğitim Bakanlığı sırasında İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Profesörü Hüseyin Nail Kubalı’yı haklı bir sebep olmaksızın Bakanlık emrine almıştır. Cumhurbaşkanlığı santral memuru Niyazi İmamoğlu şahadetinde, Sanık Celâl Bayar’ın (...siz Bakan olduğunuz zaman bunları susturmak için söz vermişsiniz. Bu adamlar hala bu şekilde konuşuyor demesine karşı Celâl Yardımcı’nın “merak etmeyin beyefendi, daha sert kanunlar hazırlayıp bunların dilini kökünden keseceğiz”) demiş olduğunu bildirmektedir. Celâl Yardımcı’nın nakledilen bu beyanı, Üniversiteye karşı nasıl sert davrandığını göstermektedir. Sanık Şemi Ergin, 4 Şubat 1958 tarihini taşıyan hatıra defterinin 50. sayfasında (...Profesör Sıddık Sami, Nail Kubalı’yı haklı buluyor ve onun vekâletini üzerine alacağını söylüyor. Celâl Yardımcı bunu da vekâlet emrine alacağım diyor.) şeklinde yazdığı görülmüştür. Divanın 961/7 esas numarasında kayıtlı Vatan Cephesi dosyasının 9 numaralı kartonunda mevcut ve Sultanahmet Demokrat Parti Ocağında elde edilen teypte sanık Celâl Yardımcı (...tekrar Paşa devir ve cefasını Allah bu milletin başına bir daha göstermesin... Şayet bu memlekette bir kardeş kavgası çıkarsa ancak o kanda evvela kendi sefil vücutları boğulacaktır... İsmet Paşa’nın demokrat ve İslam olduğuna inanılmaz. İnanan varsa Allah razı olsun... Vatan Cephesine şimdiye kadar aldığımız insan miktarı 1 milyon 300 bin kişiyi geçmektedir... Şayet muhalefet kendisini ıslahı nefis etmezse biz temizleyeceğiz.) Gerçi sanık Celâl Yardımcı, Vatan Cephesi davasında sanıklar arasında gösterilmemiş ise de Sultanahmet DP Ocağında elde edilen bu teyp bir heyet huzurunda dinlenerek sanık Celâl Yardımcı’ya ait konuşma olduğu tespit edilmiştir. DP iktidarının gidiş ve zihniyetinin tamamen belli olduğu 3 Nisan 1960 tarihinde Adalet Bakanlığı’nı kabul etmesi, takip ettiği siyaseti tasvip ettiğini göstermiştir. Ayrıca Radyo ve İstanbul-Ankara olayları davasının mahkûmiyetleri cihetine gidilen sanıklar arasında bulunmaktadır (Yüksek Adalet Divanı Kararları, 1960-1961, s. 171-172. Millet Meclisi tutanak dergisi, 23 Mart 1966, s. 538).”

Celâl Yardımcı, Yassıada’da idamla yargılanmıştır. Başkanlık Cumhuriyet Arşivinde yalnızca Celâl Yardımcı’nın dâhil olduğu davaları içeren belge sayısı 600 sayfadan fazladır. Hatta Celâl Yardımcı’nın Yassıada’da yargılanma süreci, hakkında açılan davalar ve kendisine yöneltilen

suçlamalara karşı yaptığı savunmalar müstakil çalışmalara konu olmuş (Bkz. Edi, 2019; Torun Çelik, 2020) ve hayatı hakkında da bir tane yüksek lisans tezi yapılmıştır (Bkz. Gider, 2016). Yani arşivlerde diğer birçok bakan gibi Celâl Yardımcı hakkında da Yassıada yargılamalarına dair oldukça fazla belge ve bilgi mevcuttur.

Celâl Yardımcı'nın da idamla yargılandığı Yassıada yargılamaları 14 Ekim 1960 tarihinde başlamış ve 15 Eylül 1961 tarihinde sona ermiştir. Yargılamalar toplam 11 ay 1 gün sürmüştür. Toplam 287 celse yapılmış ve bu celseler 1033 saat sürmüştür. Yassıada'da toplam 19 dava görülmüştür. Bunlardan “Değirmen Davası” zaman aşımına uğradığı için düşmüş; diğer davalar ise Anayasayı İhlal Davası ile birleştirilmiştir (Atilla & Oğuz, 1965, s. 102).

Yassıada yargılamaları sonucunda Celâl Yardımcı hakkında “Radyo yolsuzluğu ve İstanbul-Ankara olayları, Anayasayı ihlal suçunun maddi vakiasını teşkil etmiştir” hükmü verilmiştir. Bu hüküm doğrultusunda Celâl Yardımcı'nın “Anayasayı ihlal suçundan 146/1. ve 59. maddeler hükmünce ölüm cezası yerine müebbet ağır hapse konulmasına, 31. ve 33. maddeler icabınca müebbeden amme hizmetlerinden memnuiyetine ve cezası müddeti zarfında kanuni mahcuriyet halinde bulundurulmasına, 200 lira maktu harcın alınmasına” oy birliği ile karar verilmiştir (Yüksek Adalet Divanı Kararları, 1960-1961, s. 1-2).

Celâl Yardımcı, kararın aksine müebbet yatmamıştır. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel imzalı 8 Ocak 1965 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile affedilmiştir: “Yüksek Adalet Divanı'na 15 Eylül 1961 tarihinde ittihaz olunan kesin kararlar; Anayasayı ihlal suçundan Türk Ceza Kanunu'nun 146/1 ve 59. maddeleri uyarınca ölüm cezası yerine müebbet ağır hapse konulmasına ve hakkında aynı kanunun 31. ve 33. maddelerinin tatbiki ile müebbeden amme hizmetlerinden memnuiyetine ve cezası müddeti zarfında kanuni mahcuriyet halinde bulundurulmasına karar verilen Celâl oğlu 1327 doğumlu Celâl Yardımcı'nın, yazılarına ilişik dosyası ve raporları ile Adli Tıp Meclisi'nin, adı geçen hastalıklarından bir kısmının sürekli olduğu hususundaki mütalaasına istinaden ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasasınının 97. maddesinin 2. fıkrası hükmü gereğince; cezasının tamamen kaldırılmasını uygun buldum. Aynı kanunun 98. maddesinin 2. fıkrası gereğince lüzumlu muamelenin ifasını rica ederim (BCA, 30.11.1/310.1.11). (08.01.1965)”.

Böylece 27 Mayıs 1960'ta tutuklanan ve müebbet hapse mahkûm edilen Celâl Yardımcı, 8 Ocak 1965'te Cumhurbaşkanı tarafından sağlık problemleri sebebiyle affedilmiş ve tahliye edilmiştir. Tahliye olduktan birkaç ay sonra da avukatlık mesleğine geri dönmüş, yazıhane açıp yeniden avukatlığa başlamıştır (Celal Yardımcı, (1965, 12 Haziran). *Milliyet*. s. 5. İlerleyen yıllarda TBMM tarafından çıkarılan af kanunu ve yapılan hukuki düzenlemelerle birlikte diğer

Demokrat Partililer gibi Celâl Yardımcı hakkındaki siyasi yasak da kaldırılmış ve siyasi hakları iade edilmiştir (Aftan 197 demokrat faydalıyor, (1969, 14 Mayıs). *Milliyet*. s. 1. (Ağır hapisliler de milletvekili olabilecek, (1969, 15 Mayıs). *Milliyet*. s. 1. (Eski DP'liler siyasi haklarına kavuşunca, (1974, 20 Nisan). *Milliyet*. s. 6.

Siyasi haklarını yeniden elde eden Celâl Yardımcı 5 Haziran 1977 tarihinde Adalet Partisi listesinden İstanbul milletvekili seçilmiştir (Millet Meclisi'nin yeni üyeleri belli oldu, (1977, 7 Haziran). *Milliyet*. s. 6. Fakat yasama dönemini tamamlamadan 12 Eylül 1980 tarihinde askerî darbe olmuş ve Celâl Yardımcı'nın milletvekilliği bir kez daha darbe ile sona ermiştir. Demokrat Parti milletvekili olarak görev yaptığı sırada 27 Mayıs 1960 darbesi, Adalet Partisi milletvekili olarak görev yaptığı sırada da 12 Eylül 1980 darbesi gerçekleşmiştir. Yani Celâl Yardımcı, Türk demokrasisine büyük zarar veren her iki darbeden de etkilenmiştir. Bir daha da aktif siyasete dönmemiştir.

Celâl Yardımcı, 10 Ocak 1986 tarihinde vefat etmiş, 13 Ocak 1986 tarihinde Şişli Camii'nde kılınan öğle namazının akabinde Zincirlikuyu Mezarlığı'nda ebedî istirahatgâhına defnedilmiştir (Celal Yardımcı vefat etti, (1986, 11 Ocak). *Milliyet*. s. 1, 7.

2. Hatıratı: “Ağrı’dan Erciyes’e Celâl Yardımcı Anılarını Anlatıyor”

Sözlükte “hatırat” kelimesi “hatıra gelen, hatırda kalan şeyler”, “bir kimsenin, yaşadığı zamana, bulunduğu işlere, görüştüğü kimselere dair düşüncelerini ve duygularını içinde topladığı kitap” olarak tanımlanmaktadır (Devellioğlu, 2003, s. 340). Bir kişinin, hele de bu kişi tarihî bir şahsiyetse, anılarını yazması kendisiyle ve çevresiyle hesaplaşması, yaşadığı dönemi yargılaması olarak değerlendirilebilir (Özdemir, 1972, s. 401). Kişiler, anılarını çeşitli amaçlar için kaleme almışlardır. Bu amaçları; unutulma korkusundan kurtulmak, kişinin kaybolup gitmesine gönlü razı olamayacağı bir gerçeği ortaya koymak, yazma alışkanlığı içinde bulunmak, birlikte yaşadığı kişilerden kimilerine karşı duyduğu hayranlığı belirtmek, tarih ve kamuoyu karşısında hesaplaşmak, pişmanlık duygularını anlatarak rahatlamak, bir çeşit günah çıkarmak, gelecek kuşaklara bir ders vermek, siyasi hasımlarını kötölemek ya da kendini savunmak vb. şeklinde sıralayabiliriz (Olgun, 1972, s. 405). Celâl Yardımcı'nın da hatıralarını bu amaçlardan bazılarını göz önünde bulundurarak kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Hatırat, bir anlamda hayat tecrübelerinin ve intibalarının, bakiyelerinin sonradan tespitidir. Bütün bir hayatın veya bir bölümünün hafızadaki bakiyesinin sonradan çekilmiş fotoğrafıdır. Hatıratların tarih araştırmalarındaki yeri son derece önemlidir. Fakat hatırat, ortaya çıkan metin, hatırat yazarının kendi zaviyesinden kendisi tarafından kaleme alınmış tarihidir. Bu

yüzden hatırat içinde ortaya çıkan metin son derece şahsi ve indi bir muhtevaya sahiptir. Burada kişinin kendi hayat anlayışı ve zihniyet yapısından geçerek kâğıda yansımış bir tasvir, bakış söz konusudur. Dolayısıyla hatırat, tarihin en hassas ve tehlikeli malzemesini teşkil etmektedir. Bu yüzden öncelikle kullanılacak hatıratın yazarı iyi tanınmalı ve hatıralarını neden yazdığı iyi tespit edilmelidir. Hatırat yazarının, açık ya da gizli bir amacının olup olmadığı belirlenmelidir. Hatırata eleştirel yaklaşılmalıdır. Hatırat incelenirken, “karşı tarafı da dinle” prensibi yerine getirilmelidir. Hatıratın yer alan bilgiler diğer kaynaklardan da teyit edilmelidir (Birinci, 1998, s. 611, 619).

Özellikle darbe gibi olağanüstü dönemlerde kaleme alınan hatıratları bu çerçevede değerlendirmekte fayda vardır. Mesela Samed Ağaoğlu, Nusret Kirişçioğlu, Rıfkı Salim Burçak, Mithat Perin, Mükerrerem Sarol, Fikri Karanis gibi birçok Demokrat Partili isim 1950-1960 dönemine ait hatıralarını olağanüstü koşullarda kaleme almışlardır (Birinci, 1998, s. 614).

Celâl Yardımcı'nın hatıralarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Celâl Yardımcı, cezası affedilip cezaevinden tahliye edildikten sadece birkaç ay sonra, 1 Ağustos 1965 tarihinden itibaren Yeni İstanbul gazetesinde hatıralarını “Ağrı'dan Erciyes'e” isimli yazı dizisiyle yayınlamaya başlamıştır. Yazı dizisinin adını özellikle “Ağrı'dan Erciyes'e” olarak seçmiştir. Celâl Yardımcı, Ağrı'da dünyaya gelmiş, Yassıada Yargılamaları sonucunda mahkûm olmuş ve cezasını Kayseri cezaevinde çekmiştir. Kendi ifadesiyle hayat “1915'te onu bir dağın, Ağrı'nın eteklerinden almış, 1961'de bir başka hemşeri dağın, Erciyes'in eteklerine” bırakmıştır (Yardımcı, 1966, s. 1). Logosunda “demokrasiye, insan haklarına, söz ve fikir hürriyetine bağlı milliyetçi, muhafazakâr halk gazetesi” ibaresi ile yayınlanan Yeni İstanbul gazetesinin 27 Mayıs 1960 Darbesi sonrasında milliyetçi, muhafazakâr, 27 Mayıs karşıtı, Adnan Menderes ve Demokrat Parti yanlısı bir politika benimsediği söylenebilir. Okuyucu kitlesinin de çoğunlukla bu değerleri benimseyen insanlardan oluştuğunu söylemek mümkündür. Bu tarihlerde Yeni İstanbul gazetesinin oldukça zengin bir yazar kadrosu vardır. Prof. Dr. Osman Turan, Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat, Dr. Fethi Tevetioğlu, Osman Yüksel Serdengeçti, İsmail H. Danişmend, Necip Fazıl Kısakürek, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu ve Yücel Hacaloğlu gibi kamuoyunun yakından tanıdığı birçok önemli isim Yeni İstanbul gazetesinin yazar kadrosundadır. Bu isimler dolayısıyla dönemin Yeni İstanbul gazetesi, milliyetçi ve muhafazakâr kesim tarafından yakından takip edilmiştir. Haliyle bu dönemde Yeni İstanbul gazetesinin baskı sayısı da oldukça yüksektir.

Yeni İstanbul gazetesi, Celâl Yardımcı'nın hatıralarını yayınlamadan günler önce “Senenin en büyük hamlesini takdim ediyoruz”, “Radyonun ilanını kabul etmekten korktuğu hadise

yaratacak büyük hatırat”, “Türkiye radyoları bu hatıratın ilanını almadı”, “Her şey ilk defa duyulacak ve anlaşılacaktır”, “50 yıllık tarihimize ışık tutan büyük hatırat”, “Celâl Yardımcı 50 yıllık hatıralarını kendi kalemi ile anlatıyor” ve “Okuyucularımıza şimdiye kadar benzerini okumadıkları bir hatırat takdim ediyoruz” şeklindeki haberlerle yazı dizisini okuyucuya ilk sayfadan duyurmuştur (Manşet, (1965, 19-31 Temmuz). *Yeni İstanbul*. s. 1.

Celâl Yardımcı'nın hatıraları Yeni İstanbul gazetesinde “Ağrı'dan Erciyes'e” isimli yazı dizisiyle yayınlanmıştır. Yazı dizisi kapsamında ilki 1 Ağustos 1965 ve 13 Ocak 1966 olmak üzere toplam 166 yazı yayımlanmıştır. Hatıratın tamamı 9 bin kelimeye yakındır. Söz konusu yazı dizisi daha önce derlenmemiş ve yayınlanmamıştır. Celâl Yardımcı hakkında yapılan çalışmalarda da kaynak olarak kullanılmamıştır. Bununla birlikte yazı dizisi tarafımızdan tespit edilmiş, derlenmiş, yayınlanmak üzere dizgisi tamamlanmış ve Celâl Yardımcı'nın kızı Şahika Yardımcı Takla Hanım'a teslim edilmiştir. Hatıraların müstakil bir kitap olarak yayınlanabilmesi için Şahika Hanım'ın izni beklenmektedir.

Bununla birlikte Celâl Yardımcı'nın hatıralarının küçük bir özeti vefatından sonra Hikmet Bila tarafından Milliyet gazetesinde 14 Mayıs 1986-27 Mayıs 1986 tarihlerinde “14 Mayıs'tan 27 Mayıs'a” başlığıyla 14 günlük bir yazı dizisi olarak yayınlanmıştır (14 Mayıs'tan 27 Mayıs'a Celal Yardımcı'nın anıları, (1986, 14-27 Mayıs). *Milliyet*. s. 1, 11. Hikmet Bila'nın Milliyet gazetesinde yayına hazırladığı 14 günlük bu yazı dizisinin, Yeni İstanbul gazetesinde yayınlanan 166 sayılı yazı dizisinin yanında son derece yüzeysel olduğu aşikârdır. Fakat Milliyet gazetesindeki bu yazı dizisi de elbette önemlidir ve Celâl Yardımcı hakkında kaleme alınan akademik çalışmalarda da kaynak olarak kullanılmıştır (Bkz. Torun Çelik, 2020, s. 3784-3822).

Celâl Yardımcı'nın, Yeni İstanbul gazetesinde “Ağrı'dan Erciyes'e” başlığıyla yayımlanan hatıralarında 1911'den 1961'e kadar dönemin önemli hadiseleri ele alınmaktadır. Birçok konu hakkında bilinmeyenler ya da az bilinenler okuyucunun istifadesine sunulmaktadır. Bu kapsamda Celâl Yardımcı, hatıralarında ataları, ailesi, eğitimi, mesleki kariyeri, üstlendiği davalar, evliliği, siyasete girmesi, seçim süreci, siyasi kariyeri, Demokrat Parti dönemi, iktidar-muhalefet ilişkileri, parti içi muhalefet ve demokrasi, 27 Mayıs Darbesi, Yassıada yargılamaları, Yassıada'daki hayat ve Yüksek Adalet Divanı kararları da dâhil olmak üzere birçok konu hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş ve daha birçok hadiseyi kendi bakış açısından kamuoyuna sunmuştur. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ve Başbakan Adnan Menderes'in en yakın çalışma arkadaşlarından biri olması, 27 Mayıs sonrasında idam edilen Fatin Rüştü Zorlu ve

Hasan Polatkan ile hücre arkadaşlığı yapması, Demokrat Parti döneminde 7 yıl boyunca bakanlık yapması, birçok önemli kararda bizzat karar merciinde bulunması ya da birçok önemli hadiseye şahit olması gibi sebepler, Celâl Yardımcı'nın hatıralarının önemini artırmaktadır.

Yeni İstanbul gazetesinde yayınlanan hatıratın 1 Ağustos 1965 tarihli ilk sayısında Celâl Yardımcı hatıralarını annesine ve eşine ithaf ettiğini belirtmiştir: “Ağrı'nın rüzgârlarında açılıp Erciyes'in eteklerinde kapanan; gerçek bir ömrün romanını ve bir devrin hikâyesini dile getiren bu sayfaları annem Nazife ve eşim Harika Yardımcı'ya ithaf ediyorum. 1962-Kayseri Hapishanesi” (Yardımcı, 1965a, s. 1). Celâl Yardımcı, hatıralarını 1962 yılında kaleme aldığını ifade etmiştir (Yardımcı, 1965e, s. 1). *Yeni İstanbul*. Dolayısıyla hatıraların Demokrat Parti döneminde 10 yıl boyunca milletvekilliği yapan, bu sürenin 7 yılında bakanlık görevi üstlenen, 27 Mayıs Darbesi'nden sonra tutuklanan ve idamla yargılanan, sonrasında ise müebbet hapis cezasına çarptırılan bir insanın psikolojisi ile kaleme alındığı unutulmamalıdır. Nitekim Celâl Yardımcı'nın hatıralarında idamla yargılanan ve müebbet hapis cezasına çarptırılan bir insanın psikolojisi hemen hissedilmektedir. Yaşadığı bu sürecin faturasını Cumhuriyet Halk Partisi'ne kestiği ve darbeden Cumhuriyet Halk Partisi'ni sorumlu tuttuğu anlaşılmaktadır. Gerek tek parti dönemine gerekse CHP iktidarına yönelik çok sert eleştirilerde ve hatta bazen de suçlamalarda bulunduğu göze çarpmaktadır.

Celâl Yardımcı, hatıralarında Osmanlı-Rus Savaşı'ndan ve Rusya'nın, yaşadığı şehri işgal etmesinden bahsetmiştir. Rus işgali sonrasında diğer birçok aile ile birlikte ailesinin de memleketlerinden kaçmak zorunda kaldığını anlatmıştır. Rus işgalinin son bulmasıyla birlikte memleketlerine geri döndüklerini ve zor şartlarda hayatlarına devam ettiklerini belirtmiştir. Ekonomik olarak çektikleri sıkıntılara ve ailesinin geçimi için yaptığı fedakârlıklara yer vermiştir. Eğitim hayatından da bahsetmiştir. Fakat burada tek parti dönemine, CHP iktidarına ve bürokrasisine ciddi bir eleştiride hatta suçlamada bulunmuştur. Eğitiminin dönemin valisi tarafından engellendiğini, Gazi Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım'a telgraf çekmek suretiyle durumu bildirdiğini, Cumhurbaşkanlığından gelen telgraf sayesinde valinin geri adım attığını ve eğitim hayatına devam edebildiğini iddia etmiştir. Fakat arşiv kayıtlarında ve diğer kaynaklarda bu iddiayı teyit eden herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Celâl Yardımcı, hatıralarında herhangi bir suçlarının olmamasına rağmen ailesinin sürgün edildiğini iddia etmiş ve bu sürgünün de yine Atatürk'ün müdahalesi ile ancak iki yılda sona erdiğini belirtmiştir.

Celâl Yardımcı, hatıratında kamuoyunun yakından takip ettiği ve kısa sürede ün kazanmasını sağlayan General Ali İhsan Sabis, Haşmet Orbay-Reşit Mercan ve Üç Rumen subayının içindeki yolcularla birlikte bir uçağı Türkiye'ye kaçırmaları davalarına dair detayları ve bazı

bilinmeyenleri de anlatmıştır. Zaman zaman da Meclis Zabıtlarına atıfta bulunmuştur. Celâl Yardımcı, “İstiklal Harbi’nin Galip Hoca’sı, Atatürk devrinin İktisat Vekili, İş Bankası kurucusu ve bunların hepsinin üstünde Atatürk’ün son Başvekili ve en çok muhabbet beslediği yakın arkadaşı olarak tanıdığı” Celâl Bayar’a karşı hürmetini ve hayranlığını dile getirirken onun 13 Mart 1920’de Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda yaptığı konuşmayı zabıt ceridelerinden aktarmıştır.

Celâl Yardımcı, hatıratında Demokrat Parti’nin ilk iktidarı döneminde Hükümet programına, programın TBMM’de okunma sürecine ve bu sırada yaşanan tartışmalara da değinmiştir. Hatıratının bu kısımlarını da TBMM Zabıt Ceridelerinden alıntılamıştır. Aynı durum Celâl Yardımcı’nın kendisine yönelik suçlamalara verdiği cevap için de geçerlidir. Meclis kürsüsünde kendisine yönelik eleştirilere cevap verdiği, CHP’ye eleştiriler yönelttiği ve muhalefet milletvekilleri ile yaptığı tartışmayı içeren bölümleri de TBMM Zabıt Ceridelerinden alıntılamıştır. Celâl Yardımcı’nın hatıralarındaki diğer kısımlar ise orijinaldir. Daha önce başka bir yerde yayınlanmamıştır. İlk kez Yeni İstanbul gazetesinde yayınlanan hatıralardır.

Celâl Yardımcı, hatıratında 14 Mayıs seçim mitinglerinde yaptığı konuşmalarda 1930 yılındaki Ağrı isyanına değinmiş ve bu isyanın bastırılması sırasında sivillerin kasıtlı olarak zarar gördüğünü iddia etmiştir. 1930 yılında bariz bir isyan varken ve döneme dair kaynaklar tamamen erişime açıkken Yardımcı’nın iddiaları, seçim sürecinde tarihî belgelerden kopuk, popülist bir bakış açısının tezahürü olarak görünmektedir.

Celâl Yardımcı, hatıralarında bakanlıktan istifa etmesini, kabine dışı kalmasını, yeniden bakan olmasını, iktidar-muhalefet ilişkilerini, darbeye giden süreçte yaşanan gerginlikleri ve toplumsal olayları gün be gün kendi bakış açısıyla aktarmıştır. Ayrıca 27 Mayıs günü yaşananları, maruz kaldığı uygulamaları, Yassıada’ya sevkini, Yassıada yargılamalarını, Yassıada’da geçen günleri, hakkında verilen hükmü, yaşadığı ve şahit olduğu daha birçok hususu ve nihayetinde de Kayseri cezaevine nakledilişini hatıralarında detaylı bir şekilde kaleme almıştır.

SONUÇ

1911 yılında Ağrı’da dünyaya gelen Celâl Yardımcı, yaşlıları gibi pek çok zorlukla karşılaşmıştır. Cumhuriyetin kendisine sağladığı imkânlardan faydalanarak eğitimini tamamlamış ve avukat olarak mesleki kariyerine başlamıştır. Bir süre sonra büyük yankı uyandıran ve kamuoyunun yakından takip ettiği siyasi davaları üstlenmiş ve kısa sürede ün kazanmıştır. Kazandığı bu ün kendisine siyasetin kapılarını aralamış, bizzat Demokrat Parti

Genel Başkanı Celâl Bayar'ın davetiyle Demokrat Parti'ye katılmış, milletvekilliğine aday olmuş ve 14 Mayıs 1950 seçimlerinde Ağrı milletvekili seçilmiştir. TBMM'de oldukça aktif bir tutum sergilemiş, 10 yıl boyunca Meclis'te 175 kez söz almış, bunun yanı sıra teklif ve takrirler de vermiştir. TBMM Başkanvekilliği görevine seçilmiş bu görevini sürdürmekteyken Adnan Menderes tarafından kabineye alınmış ve bakanlık görevi üstlenmiştir. 1954 ve 1957 seçimlerinde yeniden milletvekili seçildiği gibi 27 Mayıs 1960 Darbesi'ne kadar bakanlık görevini de sürdürmüştür. 27 Mayıs Darbesi sonrasında tutuklanmış ve idamla yargılanmıştır. Yüksek Adalet Divanı tarafından hakkındaki idam cezası müebbet hapis cezasına çevrilmiştir. 1962 yılı itibarıyla anılarını kaleme almış, Ocak 1965'te sağlık sorunları sebebiyle cezası Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel tarafından affedilmiş ve kaleme aldığı anılarını özgürlüğüne kavuştuktan sonra Ağustos 1965'te Yeni İstanbul gazetesinde 166 gün süren bir yazı dizisi halinde yayınlamıştır. Bu hatırat daha önce derlenip yayınlanmadığı gibi Celâl Yardımcı hakkında yapılan çalışmalarda da kullanılmamıştır.

Celâl Yardımcı; ailesi, çocukluğu, eğitimi, evliliği, mesleki ve siyasi kariyeri gibi birçok anısını bu yazı dizisinde kamuoyuyla paylaşmıştır. 1930'lu yıllardan itibaren Türkiye'nin gündemine şahitlik etmiş, 1940'lı yıllarda ülke gündemini meşgul eden önemli davalardan üçünde avukatlık yapmış, Demokrat Parti döneminin en önemli aktörleri arasında yer almış ve 27 Mayıs sürecinde yargılanmış birinin Ağrı Dağı'nda başlayıp Erciyes Dağı'na uzanan hatıraları şüphesiz değerlidir. Demokrat Parti döneminin önemli isimlerinden biri olması, üstlendiği görevler itibarıyla birçok önemli kararın alınmasına etki etmesi ve birçok önemli olaya şahit olması Celâl Yardımcı'nın hatıralarının önemini artırmaktadır. Kızı Şahika Yardımcı Takla Hanım'ın izniyle birlikte Celâl Yardımcı'nın hatıralarının yayınlanması literatüre katkı sağlayacaktır.

Bununla birlikte hatıraların bazı dezavantajları da vardır. Mesela hatırat yazarının meydana gelen değişimleri kavrayamaması, olaylara ve olgulara adapte olamaması bu dezavantajlardan bazılarıdır. Ayrıca kişilerin eğitim durumları, olaylara bakış açıları, kültür düzeyleri naklettikleri olayları farklı algılamalarına ve aktarmalarına sebep olabilir. Bu ve buna benzer bütün sebepler, hatıraların tam bir objektiflik içinde yazılmasına engel olmaktadır. Bu yüzden hatıraların her zaman hisler ve şahsi görüşler ön plânda tutularak kaleme alındıkları düşünülmelidir. Dolayısıyla hatıratlar mukayesesi ve tenkidi yapılmadan kullanılmamalıdır. Yani tarihçinin, hatıraları diğer kaynaklarla doğrulaması gerekmektedir (Yalçın, 2022, s. 232). Bu cümleden hareketle Celâl Yardımcı'nın hatıralarının da 27 Mayıs Darbesi'nden sonra tutuklanan ve idamla yargılanan, idam cezası alması halinde intiharı düşünen ve müebbet hapis

cezasına çarptırılan bir insanın psikolojisi ile kaleme alındığı unutulmamalıdır. Bu doğrultuda Celâl Yardımcı'nın hatıraları da mutlak suretle başta arşiv belgeleri olmak üzere diğer kaynaklarla mukayese edilerek değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 10.9/78.233.1. (09.01.1958).
- BCA*, 10.9/79.236.3. (03, 10.04.1958).
- BCA*, 10.9/79.237.1. (08.05.1958).
- BCA*, 30.1/40.236.18. (27.05.1960).
- BCA*, 30.10/77.511.16. (26.05.1950).
- BCA*, 30.10/78.515.11. (04.05.1954).
- BCA*, 30.11.1/310.1.11. (08.01.1965).
- BCA*, 30.18.1.2/136.75.6. (18.08.1954).
- BCA*, 30.18.1.2/150.51.15. (10.10.1958).
- BCA*, 501/32193.128332.1. (07.07.1955).
- BCA*, 502/24174.105973.6. (04.10.1958).
- 14 Mayıs'tan 27 Mayıs'a celal yardımcısı'nın anıları. (1986, 14-27 Mayıs). *Milliyet*. s.1, 11.
- 1924 tarih ve 491 sayılı Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun bazı hükümlerinin kaldırılması ve bazı hükümlerinin değiştirilmesi hakkındaki geçici kanun, (1960, 14 Haziran). *Resmî Gazete*. s.1533-1534.
- Aftan 197 demokrat faydalıyor. (1969, 14 Mayıs). *Milliyet*. s.1.
- Ağır hapisliler de milletvekili olabilecek. (1969, 15 Mayıs). *Milliyet*. s.1.
- Ağrı'dan Erciyes'e Celâl Yardımcı Anılarını Anlatıyor. (1965, 1 Ağustos-31 Aralık/1966, 1 Ocak-13 Ocak). *Yeni İstanbul*. s. 2-8.
- Akis*, 1958, 193, Akis neşriyat.
- Atilla, N. & Oğuz, A. (1965). *Türkiye yıllığı 1962*. Ercan matbaası.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2004). *Dünden bugüne başbakanlık (1920-2004)*. Başbakanlık devlet arşivleri genel müdürlüğü yayınları.
- Birinci, A. (1998). Hatırat türünden kaynakların tarihi araştırmalardaki yeri ve değeri. *Atatürk araştırma merkezi dergisi*, (41), 611-620.
- Bütün sabıklar yassıada'da toplandı. (1960, 19 Haziran). *Milliyet*. s.1.
- Celal yardımcısı vefat etti. (1986, 11 Ocak). *Milliyet*. s.1, 7.
- Celal yardımcısı. (1965, 12 Haziran). *Milliyet*. s.5.
- Demirbilek, S. (2012). *Demokrat partililerin anılarında yassıada*. AKY Yayınları.
- Devellioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-türkçe ansiklopedik lügat*, Aydın Kitabevi.
- Edi, A. (2019). *Yassıada yargulamalarında bir bakan "celâl yardımcısı" ve ağrı milletvekilleri*. Fenomen yayıncılık.

- Eski dp'liler siyasi haklarına kavuşunca. (1974, 20 Nisan). *Milliyet*. s.6.
- Gider, S. (2016). *Hüseyin celâl yardımcı ve demokrat parti*. (YÖK Tez Merkezi, Yüksek Lisans). Yıldız teknik üniversitesi.
- Harp okulundaki son kabile de geldi. (1960, 18 Haziran). *Milliyet*. s.1.
- Karar günü. (1961, 15 Eylül). *Milliyet*. s.1.
- Manşet. (1965, 19-31 Temmuz). *Yeni İstanbul*. s.1.
- Millet meclisi tutanak dergisi*, C. 5. Birleşim 71. Tarih 23 Mart 1966.
- Millet meclisi'nin yeni üyeleri belli oldu. (1977, 7 Haziran). *Milliyet*. s.6.
- Milli Birlik Komitesi 1 Numaralı Tebliği. (1960, 30 Mayıs) *Resmî Gazete*, s.1450.
- Olgun, İ. (1972). Anı türü ve türk edebiyatında anı. *Türk Dili*, (246), 403-427.
- Özdemir, E. (1972). Anı ve anı dilimiz üzerine. *Türk Dili*, (246), 398-402.
- Öztürk, K. (1998). *Türk parlamento tarihi tbmm-IX. dönem (1950-1954)*. 7, TBMM vakfi yayınları.
- Seçimin resmi neticesi. (1950, 26 Mayıs). *Cumhuriyet*. s.1.
- TBMM Arşivi*. 10. dönem, sicil no: 1546.
- TBMM Arşivi*. 9. dönem, sicil no: 1546.
- Torun Çelik, E. (2020). Yassıada duruşmalarında ağrı milletvekili hüseyin celâl yardımcı. *Journal of history school*, (49), 3784-3822.
- Turgut, H. (2007). *Yassıada 'da yaptırılmayan savunmalar*. Doğan kitap.
- Tutanak dergisi sorgu formu (20 Nisan 2023).
https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2.sorgu_ekrani
- Türk tarihinin en büyük davası. (1960, 15 Ekim). *Cumhuriyet*. s.1, 5.
- Yalçın, E. S. (2022). *Türkiye cumhuriyeti tarihinin kaynakları*. Berikan yayınları.
- Yardımcı, C. (1965a) “Harbin, göçün, açlığın ve ihtilalin kayalıkları”. *Yeni İstanbul*. (1965, 1 Ağustos). s.1.
- Yardımcı, C. (1965b) “Yeni bir türkiye doğuyordu”. *Yeni İstanbul*. (1965, 23 Eylül). s.1.
- Yardımcı, C. (1965c) “Öğrencisini hırpalıyor incitiyordu”. *Yeni İstanbul*. (1965, 24 Eylül). s.1.
- Yardımcı, C. (1965d) “Mebus olmam için ısrar ediliyor karar veremiyorum”. *Yeni İstanbul*. (1965, 4 Ekim). s.1.
- Yardımcı, C. (1965e) “Varsın yazdırmasın millet biliyor”. *Yeni İstanbul*. (1965, 24 Kasım). s.1.
- Yardımcı, C. (1966) “Çok acı bir cilve-i ilahî”. *Yeni İstanbul*. (1966, 11 Ocak). s.1.
- Yılın kronolojisi. (1960, 31 Aralık). *Milliyet*. s.5.
- Yüksek adalet divanı kararları*. Yassıada 1960-1961.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI VE MONTRÖ BOĞAZLAR SÖZLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE KANAL İSTANBUL PROJESİ

THE CHANNEL ISTANBUL PROJECT WITHIN THE FRAMEWORK OF THE LAUSANNE PEACE AGREEMENT AND THE MONTREUX AGREEMENT

Ahmet Fethi GÜN*

Öz

Lozan Antlaşması kapsamında yürürlüğe giren ve ulusal bir statüye sahip olan Boğazlar, 1936 Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile birlikte özel bir statüye kavuşmuştur. Ancak günümüzde gerek coğrafi şartlar gerekse çevresel koşullar nedeniyle Boğazların gemi geçiş trafiği yoğunluğunu azaltmak, bölgeyi daha güvenli bir hale getirmek, ekonomik ve siyasi açıdan da daha büyük faydalar sağlamak adına 2011 yılında Kanal İstanbul Projesi adı altında Boğazlara alternatif bir su yolu oluşturulmak istenmiştir. Ancak bu projenin Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne nasıl bir etki edeceği konusu günümüzde halen tartışma konusudur. Bu bağlamda Kanal İstanbul Projesi Montrö Boğazlar Sözleşmesi kapsamında olası riskleri ve fırsatları incelenecektir. Lozan Barış Antlaşması ile başlayan Montrö ile devam eden Boğazların uluslararası statüsünün günümüze yansımaları tüm yönleri ile ele alınacaktır.

Anahtar Kelime: Kanal İstanbul, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Türk Boğazları, Gemi Geçiş Şartları.

Abstract

The Straits, which entered into force under the Treaty of Lausanne and had a national status, gained a special status with the 1939 Montreux Convention. However, today, due to both geographical and environmental conditions, it was desired to create an alternative waterway to the Straits under the name of Kanal Istanbul Project in 2011 in order to reduce the density of ship transit traffic in the Straits, to make the region safer, and to provide greater economic and political benefits. However, the issue of how this project will affect the Montreux Straits Convention is still a matter of debate today. In this context, the potential risks and opportunities of the Kanal Istanbul Project within the scope of the Montreux Straits Convention will be examined. The reflection of the international status of the Straits, which started with the Lausanne Peace Treaty and continued with Montreux, will be discussed in all its aspects.

Keywords: Lausanne Peace Treaty, Montreux Straits Convention, Ship Pass Conditions.

GİRİŞ

Boğazlar sorunu, geçmişten günümüze kadar önemini muhafaza eden bir mesele olmuştur. Zira gerek jeopolitik gerekse jeostratejik konumları açısından Türk tarihini olduğu

* Dr. Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: ahmetfethigun@gmail.com,

kadar dünya tarihinin de seyrini değiştiren konuların başında gelmektedir. Coğrafi konum itibariyle oldukça stratejik bir konumda bulunması, burada hâkimiyeti sağlamak isteyen devletler nazarında önemli bir güç merkezi olarak teşekkül etmiştir. Nitekim tarih içerisinde olduğu kadar günümüzde de siyasi, askeri ve ekonomik açıdan önemini yitirmeyen bu mesele sadece Karadeniz'e kıyıdaş olan devletler ve Akdeniz'e kıyıdaş olan devletler arasında değil, aynı zamanda bölgede hâkimiyet kurmak isteyen güçlü devletler açısından da dünya politikalarındaki dengelerin şekillendirilmesi, amacına uygun bir şekilde sürdürülmesi ve değiştirilmesi hususunda son derece belirleyici bir niteliğe sahip olmaya devam etmektedir (Şener, 2020, s. 524). Boğazlar meselesi tarih bilimini olduğu kadar muhteva ettiği konular itibariyle uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi, devletlerarası özel ve genel hukukun da kapsama alanına girmektedir.

Jeopolitiğin değişmeyen bir unsurunu teşkil eden coğrafyanın sağladığı avantajlara sahip olan Boğazlar bölgesinin statüsü Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Türkiye lehine garanti altına alınmıştır. Boğazların gerek geçiş güvenliğini sağlama gerekse Türkiye'nin bölgesel ve uluslararası siyasette siyasi ve ekonomik kazanımlar elde etme noktasında oldukça önemli maddeleri kapsamaktadır. Bunun yanı sıra 2011 yılında gündeme getirilen Kanal İstanbul Projesi, İstanbul Boğazı'na alternatif bir su yolu oluşturma mantığı ile ortaya atılan ve güncel siyasetteki yerini muhafaza eden önemli gündem maddelerinden birini oluşturmaktadır. Araştırmamıza konu olan bu makalede Kanal İstanbul Projesi'nin Montrö Boğazlar Sözleşmesi kapsamında askeri, siyasi, ekonomik ve hukuki anlamda elde edeceği kazanımlar ve olası riskler tartışılacaktır.

1. Kanal İstanbul Projesi Nedir?

İstanbul Boğazı yılda yaklaşık olarak 43.000 geminin geçtiği stratejik öneme sahip en önemli doğal su yollarından biridir. Boğazın en dar yeri 698 metredir. Dolayısıyla bu durum boğazlarda gemi trafiğindeki yoğunluğa neden olmaktadır. Aynı zamanda gemilerin tonajlarında ciddi bir artış olmuş ve buna ilaveten de teknolojiye meydana gelen gelişmeler sonucu gemilerin boyutları da büyümüştür. Dolayısıyla tehlikeli maddeler taşıyan gemilerin geçiş yoğunluğunun artması ile İstanbul üzerinde oldukça büyük baskı ve tehdit unsuru oluşmaktadır. İstanbul boğazlarında su yolu ulaşımını tehlikeye atan keskin dönüşler, kuvvetli akıntılar ve transit gemi trafiği ile doğrudan kesişen deniz trafiği her geçen yıl daha da tehlikeli hale gelmektedir. Yıllık gemi geçiş sayısı geçmiş yıllarda 3-4 bin iken bugün 45-50 bine ulaşarak gemi trafiğinin daha da yoğunlaşmasına yol açmıştır. Ayrıca seyir emniyetinin artırılması amacıyla tek yönlü bir trafik organizasyonu uygulamaya konulmuş, bu da boğazlarda gemilerin bekleme sürelerini

değişen durum ve şartlara göre azaltmıştır ya da arttırmıştır (“Kanal İstanbul”, 2023). Boğazların fiziki yapısı gemi geçişlerini sıkıntıya soktuğundan özellikle İstanbul Boğazından geçen gemiler bazı noktalarda 80 derecelik çok dar bir açı ile en az 12 kere dümen kırmak zorunda kalmaktadır (Oğuzülgen, 1995, ss. 109-110).

Yukarda belirtildiği üzere Çılgın Proje olarak lanse edilen Kanal İstanbul Projesi, gemilerin daha güvenli seyir rotası olarak önerilmekte ve İstanbul Boğazındaki gemi kazalarını azaltabileceği öngörülmektedir. Güvenli geçiş sağlamanın yanı sıra, alternatif kanal düşüncesi Türkiye için önemli bir gelir kaynağı oluşturabilecektir. Kanal ile birlikte yeni bir turizm merkezi oluşturması planlanmaktadır. Bununla birlikte emlak piyasasının da canlandırılması amaçlanmaktadır. Kanal İstanbul Projesi devasa bir proje olarak hükümetin siyasi gücünü olumlu yönde etkilemesi de beklenmektedir (Apaydın, 2018, s. 132).

Sanayinin gelişmesi ile beraber ucuz ve güvenli olmasından dolayı deniz ticareti önem kazanmış ve gemi trafiğinin de giderek artmasına sebep olmuştur (Öğüt, 2014, s. 140). Bu projenin amacı İstanbul Boğazındaki gemi trafiğini azaltmaktır. (Çınar, 2017, s. 27). İstanbul Boğazı'nın tarihsel yapısı ve güzelliğini bozmadan kültürel dokuyu korumak ve güvenliğinin artırılması, Boğazın trafik güvenliğinin sağlanması, seyir emniyetinin sağlanması, uluslararası deniz trafiğine açık yeni bir suyunun oluşturulması gibi amaçlar doğrultusunda ortaya atılan bir projedir (“Projenin Amacı”, 2023). Proje bulunduğu konum itibarıyla Küçükçekmece Gölü – Sazlıdere Barajı – Terkos'un doğu kesimini kapsar. Kanal koridorunun 6.149 m'lik kısmı İstanbul ili Küçükçekmece ilçesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. 3.189 m'lik kısmı İstanbul ili Avcılar ilçesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Yaklaşık 6.061 m'lik kısmı yine İstanbul ili Başakşehir ilçesi sınırları içinde olup 27.383 m'lik kısmı ise İstanbul ili Arnavutköy ilçesi sınırları içerisinde yer almaktadır (“Projenin Lokasyonu”, 2023).

Kanal projeleri sadece ulaşım için ortaya atılan projeler değildir. Aynı zamanda bir devletin ekonomik olarak büyüme unsurları olan sanayi, ticaret, turizm gibi diğer alanların da ivme kazanmasını sağlayan önemli projelerdir (Altun & Akiner, 2023). Örneğin 1914 yılında faaliyete geçen Panama Kanalı ve 1869 yılında faaliyete geçen Süveyş Kanalı, Panama ve Mısır'ın ekonomisine ciddi etkileri olan önemli su yolu projeleridir.

Kanal İstanbul Projesinin farklı noktalardan değerlendirilmesi mümkündür. Projenin hayata geçmesinden önce ona itiraz eden çeşitli sivil toplum kuruluşları ve akademisyenlerin görüşleri genel olarak şu konular üzerinde toplanmıştır. Birincisi, kanalın açılması durumunda İstanbul'un doğal yaşam kaynağı olan içme suyunu tehlikeye atacağı endişesidir. İkincisi, boğazlarda oluşan tanker trafiğinin meydana getireceği tehlikeyi önleyememesi yönündedir.

Bir başka itiraz konusu kanalın tarım arazilerini olumsuz yönde etkileyeceği, ormanlara zarar vereceği düşüncesidir. Fiziki çevre şartlarını kötü etkileyerek depreme zemin hazırlayacağı, yok olma tehdidi altında bulunan canlıların kaybına yol açacağı, içme suyu kaynaklarını bitirebileceği, boğazdan geçen tehlikeli madde yüklü gemilerin herhangi bir kaza sonucunda denize dökülen kimyasal maddelerin denizdeki ekolojik dengeyi bozabileceği gibi endişelerden dolayı Kanal İstanbul projesine sıcak bakılmamıştır (Saydam, 2023).

Öte yandan kanalın yapılışının arka planında Orta Asya, Ortadoğu ve Karadeniz ekseninde bir enerji bağlantısı tesis etme yönünde oluşturulan bir dış politika aracı olması mevcuttur. Böylece Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'dan taşınan petrolün oldukça önemli bir miktarının Akdeniz üzerinden dünyanın en büyük petrol şirketlerine dağıtılacağı söz konusudur. Aynı zamanda Boğazlar son dönemde büyük güçler ile yapılan müzakerelerde bölgedeki faaliyetlerin denetlenmesinde kilit bir rol üstlenmektedir (Popescu, 2015, s. 233-244). Bu yönüyle proje, uluslararası platformda diplomatik ilişkileri yönlendirmesinin yanı sıra Orta Asya, Ortadoğu ve Karadeniz üçgeninde amaçlanan enerji transferine de olumlu yönde etki etmesi mümkündür (Keller, 2011, s. 3).

2. Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nden Montrö'ye Türk Boğazları

Lozan Barış Konferansı 24 Temmuz 1923 yılında imzalanarak Boğazların tabi olacağı hükümler taraf devletlerin de onayıyla uluslararası bir statüye kavuşturulmuştu. Bu çerçevede Britanya İmparatorluğu, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Sırp, Hırvat ve Sloven Devleti Boğazlar üzerinde Türkiye'nin egemenlik haklarını sınırlamış ve bu bölgedeki kontrol yetkisini kısmen kısıtlayarak Boğazların Türkiye'nin başkanlığındaki bir komisyon tarafından yönetilmesi ve uluslararası bir statüye sahip olması için İsviçre'nin Lozan şehrinde toplanmışlardır. Konferansta arazi meselelerinden sınırların belirlenmesine savaş tazminatından azınlıkların durumuna yabancı okullardan patrikhaneye pek çok konu görüşülmüştür. Konferansta görüşülen en önemli mesele ise Boğazlar Sorunu olmuştur. Boğazların hakimiyeti tamamen Osmanlı Devleti'nde iken 1768'de Osmanlı-Rus savaşının mağlubiyetle sonuçlanması ve ardından 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanması ile birlikte Ruslar ilk defa Karadeniz'e çıkıp burada serbestçe ticaret yapma hakkını elde etmiş ve diğer devletlere tanınan, Boğazlardan ticari geçiş hakkı Rusya'ya da verilmiştir. (Meray, 2018, s. 6). Konferans süresince İngilizlerin boğazların açık olması konusundaki ısrarları gerek ticari faaliyetleri gerekse sömürge yollarına giden süreci kolaylaştırdığından sürekli olarak Türk heyetine bu konuda baskı yapmaları dikkat çekicidir. İngilizlerin bu konudaki ısrarcı söylemleri diğer müttefik devletlerinde etrafında toplanmalarına sebep olmaktadır. Nitekim bu

meselede bir kopuş sürecine girmemek için barış zorunlu hale gelmiştir. Nihayet Boğazlar sorunu Montrö Boğazlar Sözleşmesi maddelerine bağlanarak büyük ölçüde çözüme ulaşılmış oldu. Bu suretle Boğazlar Türkiye tarafından herhangi bir durum karşısında müdafaa hakkını elde etmiş oldu. Bu bağlamda uluslararası güvenlik için de gerekli görüldüğünü müttefik devletlere kabul ettirmiş oldu.

Lord Curzon konferansta tartışılan en önemli meselelerin başında Boğazlar konusunun geldiğini baştan ifade etmiştir. Bu hususta konferansın tertip edilen 4 Aralık 1922 tarihli ilk oturumuna katılan devletler ve temsilcilerin ayrı ayrı dinlenmesi şeklinde süreç ilerlemiştir. Lord Curzon'un konferansa ilk defa katılan ve en çok Boğazlar konusuyla ilgilenen Rus temsilci heyetinin görüşlerini dinlemek, Lord Curzon'u ayrıca memnun etmiştir (!) (Meray, 2018, s. 128). Zira Rusya'nın 1789 Kırım Savaşı sırasında Kırım'ı işgal ederek Karadeniz ve Boğazlar üzerinden sıcak denizlere inme politikası geçmişten beri var olan bir siyasettir. Nitekim bu bağlamda İngiltere'nin de çıkarlarına hitap eden bir mesele olması hasebiyle Rusya'nın Boğazlar konusundaki planlarını, düşüncelerini ve siyasetini öğrenmek ve ona göre bir yol izlemek Lord Curzon ve İngiliz Hükümeti'nin işine geleceği için ayrıca ehemmiyet vermiştir. Çanakkale ve Karadeniz Boğazları Türkiye sınırları içerisinde bulunduğu için Türk heyeti bu konunun sorunsuz bir şekilde çözüme kavuşturulması için görüşlerini dile getirmekten çekinmemiştir. Daha önce Misak-ı Milli kararları kapsamında boğazların dünya ticaretine ve uluslararası ulaşımına açık tutulmasına ilişkin olarak verilecek karar, gerek Türk hükümeti gerekse diğer bütün temsilcilerin oy birliği ile vereceği karar ile neticeleneceğine dair Türk hükümetinin görüşleri mevcuttur. Ayrıca konferansa katılan devletler 23 Eylül tarihli notalarında Boğazlar bölgesinin askerden arındırılması konusunu gündeme getirmiş ve Milletler Cemiyeti gibi bir denetim organınca korunmaları konularını içine almak üzere bu husustaki görüşlerini belirtmişlerdir. (Meray, 2018, s.130).

Boğazlar sorunu ve bununla bağlantılı öteki sorunların çözümlenmesine ilişkin olarak Rusya, Ukrayna ve Gürcistan temsilci heyeti ileriki oturumlarda daha ayrıntılı tasarılar sunacak, şimdilik programın temel ilkeleri üzerinde durmakla yetinebileceklerini ifade etmişlerdir. Karadeniz ve Çanakkale boğazında barışçıl deniz ulaşımının sürekli olarak serbest olması kesin bir şekilde ve hiçbir kısıtlama olmaksızın sağlanması gerektiğine dair görüşler mevcuttur. Buna göre Karadeniz'de barışın sağlanması, kıyıların güvenliği ve İstanbul'un güvenliği garanti altına alınmalıdır. Başka bir deyimle konferansta boğazların gerek savaş zamanında gerekse barış zamanında Türkiye'den başka bütün devletlerin savaş gemilerine ve askeri uçaklarına sürekli olarak kapalı bulunmasının zorunlu olduğuna dair görüşler ortaya atılmıştır. Bu ve

bununla ilişkili meselelerde mutlak bir çözüme ulaşılamadığı için konferans ileri bir tarihe ertelenmiştir (Meray, 2018, s.145).

Boğazlar rejimini inceleme komisyonunun 6 Aralık 1922 tarihli ikinci oturumunda müttefik devlerin Boğazlar konusundaki teklifleri değerlendirilmiştir. Bu teklifler şu şekildedir.

- Ticaret gemileri ile savaş gemilerinin Boğazlar'dan geçişinin düzenlenmesi,
- Boğazların kıyılarında askerden arındırılmış bölgeler kurulması (Meray, 2018, s.145),

Müttefiklerin bu teklifleri sürekli gündeme getirmelerinin sebebi ise, bunları göz önünde bulundurmadıkça sorunun tam olarak çözüme ulaştırılamayacağı kaygısıdır. Gerek ekonomik açıdan gerekse her türlü saldırıya karşı güvenliği sağlamak için Karadeniz'e kıyısı olan büyük ya da küçük devletlerin bu sulara çeşitli planları vardır. Dolayısıyla bütün bu devletlerin çıkarlarının göz önünde bulundurulması gerekmektedir. İkinci olarak Çanakkale ve Karadeniz boğazları ve Marmara denizi uluslararası iki deniz arasında bulunan uluslararası bir su yolu niteliğindedir. Dolayısıyla barışçı amaçlarla ticarete serbestlik sağlamak ve mümkün olduğunca bu suyollarını dünyadaki diğer suyolları (nehirler, kanallar ya da boğazlar) rejimine benzer bir rejim altına koymak zorunludur. Tüm bu etkiler göz önünde bulundurularak boğazlardan gemilerin gidiş gelişleri konusu ticaret ve savaş gemileri açısından ele alınmıştır. Konferansta Türkiye ve diğer devletlerin temsilcilerinin tekliflerinin daha ayrıntılı bir şekilde ele alınması ve incelenmesi için konferansın gelecek oturumunun 8 Aralıkta yapılması kararlaştırılmıştır.

Boğazlar rejimi inceleme komisyonunun 3. Oturumu 8 Aralık 1922 Cuma günü yapılmıştır. Bu komisyonda temsilci heyetlerinin kara ve deniz askerlik uzmanları, bir önceki komisyonda sunulan tekliflerin teknik detayları üzerinde daha geniş açıklamalarda bulunmak üzere müttefik devletlerin kara ve deniz askerlik uzmanlarıyla konuyu görüşmek üzere toplanmışlardır. Lord Curzon komisyonda İsmet Paşa'ya söz hakkı vererek onun görüşlerini tekrar dinlemiştir. İsmet Paşa, Türklerin Boğazlar rejimine ilişkin uluslararası antlaşmalara aykırı hiçbir şey yapmadıkları ve dostlarıyla düşmanlarını bu antlaşmalarda öngörülmemiş hiçbir durumda yalnız bırakmadıklarını ifade etmiştir (Meray, 2018, s.161). İsmet Paşa aynı hassasiyeti müttefik devletlerden de beklemiştir. Buradan şu çıkmaktadır. Boğazların şu ya da bu şekilde kullanılması ya da savunulması bir takım şikayetlere yol açabilmekteyse bu şikayetler ancak Boğazları ilgilendiren uluslararası belgelere yönlenebilir. Ancak bu şikayetler hiçbir şekilde bu geçitlerin Türkler tarafından savunulmalarına bağlanamaz.

Nihayet komisyonun 4. Oturumunda Boğazlara ilişkin hükümlerin çerçevesi net bir şekilde belirlenmiş, Türkiye bu konuda müttefik devletlerin sunduğu teklifleri değerlendirip kabul etmiştir. Bundan başka, Türk temsilci heyeti Boğazlarda uygulanmasını istediği rejimin temellerini anlatmıştır. Bu bağlamda Boğazlarda Marmara denizine ve İstanbul'a karşı herhangi bir saldırı olursa Türkiye'nin bütün güvenlik önlemleri sağlanmış olacaktır. İkinci olarak Karadeniz'e girecek olan deniz kuvvetlerinin sınırlandırılması konusudur. Bu konuyla ilgili müttefik devletlerin sundukları teklifler Türk temsilci heyeti tarafından tekrar görüşülmek üzere ileri bir tarihe ertelenmişti. Türk temsilci heyetinin sunduğu üçüncü ilke, savaş ve barış zamanlarında tüm ticaret gemilerinin geçiş serbestliği konusudur. Bu konuda da eğer Türkiye muharip durumunda ise zorunlu olan teknik bir denetimle yetinmek durumunda olması kararlaştırılmıştır. Türk temsilci heyeti müttefik devletlerin tüm tekliflerine usulünce uymuştur. Ancak müttefik devletlerin sunduğu teklifler hususunda tereddütte kaldığı durumlar olmuştur. Görüşmeler sonrasında Lord Curzon antlaşmanın gelecek metnini hazırlamak için bir alt komisyon kurulmasını gerekli görmüş ve Boğazların durumu ile ilgili konular şimdilik burada noktalanmıştır.

Sanayi Devrimi ile beraber Avrupa'da başlayan silahlanma yarışı ve değişen siyasi ortam Türkiye'nin güvenliğini zaafa uğrattırırken Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile kaleme alınan 18. maddenin de işlerliğini kaybetmesine yol açmıştır (Vank, 1998, s. 84-116). Değişen siyasi şartların yanı sıra Milletler Cemiyeti'nin silahsızlanma ve kolektif güvenliği sağlama noktasında hiçbir şekilde teşebbüste bulunmaması Lozan Boğazlar Sözleşmesi ile taahhüt edilen güvencenin uygulanmasını zorlaştırdığı gibi güven zafiyetine de sebebiyet vermiştir. Örneğin; Milletler Cemiyeti'nin 1931'de Japonya'nın Mançurya'ya saldırısı karşısında sessiz kalması, 1933 yılında İtalya'nın Habeşistan'a karşı düzenlediği işgal karşısında aciz duruma düşmesi, Almanya'nın Ren bölgesine askeri birlikler yerleştirme ve silahlandırma teşebbüsü uluslararası siyasi ortamı belirsizliğe sürüklemiştir. Milletler Cemiyeti'nin bu yönde hiçbir girişimde bulunmaması bu güvenlik zafiyetini kanıtlar niteliktedir (Armaoğlu, 2014, s. 308). Bu gelişmeler ışığında Türkiye, 1930'lu yıllarda uluslararası siyasi koşullarda yaşanan olumsuz gelişmeler karşısında Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin 'rebus sic stantibus' ilkesi ışığında değiştirilmesi yönünde barışçı bir diplomatik süreç başlatmış ve nihayetinde 1936 yılında Montreux'da toplanan konferans sonucunda geçerliliğini halen günümüzde de muhafaza eden Montreux Boğazlar Sözleşmesi kabul edilmiştir (Olcay, 1976, ss. 480-526).

Türkiye'nin ülkesel egemenliği altında bulunan bu suyolunun, yabancı askeri ve ticari gemiler tarafından hangi şartlar altında kullanılabileceği konusu çok taraflı bir uluslararası belge niteliği

taşıyan Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile düzenlenmektedir (Güneş, 2007, s. 219). Sözleşmede düzenlenen geçiş rejimine göre Karadeniz'e kıyıdaş olan devletler ile Karadeniz'e kıyıdaş olmayan devletler arasında bir denge kurulması amaçlanmaktadır. Bu kapsamda uluslararası ticaret için oldukça önemli olması hasebiyle tüm dünya devletlerinin her türlü ticari faaliyetleri için kullanabilecekleri doğal bir su yolu imkanı sunmaktadır. Böylece Montrö Boğazlar Rejimi üçlü bir denge üzerine inşa edilen önemli bir belgedir (Meray & Olcay, 2020, s. 20). Geçiş şartları ticaret ve savaş gemileri açısından ayrı ayrı ele alınmıştır. Ayrıca savaş ve ticaret gemilerinin Boğazlar'dan geçiş şartları ve zamanı hususunda uygulanacak kurallar doğrultusunda farklılıklar arz etmektedir. Zaman açısından uygulanacak hükümler üç dönemi kapsamaktadır. Bunlar;

- 1.) Barış Zamanında Geçiş Rejimi
- 2.) Savaş Zamanında Geçiş Rejimi (Türkiye'nin Tarafsız veya Taraf Olduğu Durum)
- 3.) Yakın Tehdit Kavramı (Türkiye'nin Kendisini Çok Yakın Bir Savaş Tehdidi ile Karşı Karşıya Görmesi) (Güneş, 2007, ss. 235-237).

Montrö Sözleşmesi yukarıda da belirtildiği üzere denge üzerine inşa edilmiş bir anlaşmadır. Bu denge sisteminde bir taraftan Türkiye'nin egemenlik hakları korunmaya çalışılırken diğer yandan Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin güvenlikleri ile Karadeniz' kıyısı olmayan devletlerin seyir ve geçiş hakları korunmuştur. Böylece Montrö Sözleşmesi'nin sağladığı bu denge sistemi sayesinde Türkiye 2. Dünya Savaşı'na taraf olmaktan kaçınmıştır (Karlıklı, 2014, s. 45). Sözleşme ile birlikte Türkiye, dünyanın en önemli doğal su yolları üzerinde yeniden söz sahibi olmuş aynı zamanda bölgesel bir güç olmasına rağmen Boğazlar üzerinde sağladığı bu egemenlik sebebiyle küresel çapta meydana gelebilecek gelişmeleri etkileyebilecek ve olumsuz gelişmelerden de etkilenebilecek hassas bir konum içerisine girmiştir (Sander, 1991, s. 77). Kısaca, sözleşmede Boğazlardan ticaret gemileri için geçiş serbestliği uygulanırken savaş gemileri için bazı sınırlamalar getirilmiştir. Bu sınırlamaların en önemlisi Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlerin Karadeniz'de savaş gemisi bulundurmaları halinde gemilerin toplam tonajının 45 binden fazla olmaması ve en fazla 21 gün Karadeniz'de kalmaları ve Boğazlardan sadece 15 bin tondan fazla gemi kapasitesine sahip gemilerin geçişlerine izin verilmeyeceği şeklinde hükümler mevcuttur.

Uluslararası Deniz Hukuku'na göre "Türk Boğazları" olarak ifade edilen bu Boğazlar "uluslararası seyrüsefere açık boğaz" olarak ifade edilmektedir. Buna göre 1982 tarihli Deniz Hukuku Sözleşmesi bu nitelikte olan boğazlar için "transit geçiş" ilkesini benimsemiştir. Yani "boğazlardan devamlı ve hızlı bir geçiş amacıyla seyrüsefer ve bu saha üzerinde uçuş serbestisi" şeklinde olan bir uygulamadır. Normalde transit geçiş ilkesi henüz teamül hukuk

kuralı haline gelip gelmediği yani mevzubahis sözleşmeye taraf olmayan devletleri de ilgilendirip ilgilendirmediği tartışmalı bir konudur. Ancak genel olarak devletler uygulamada bu ilkeye göre hareket etmektedirler. Bununla birlikte 1982 tarihli Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne göre transit geçişi benimseyen düzenlemeyi kapsayan hükümlerin "geçişin tamamen veya kısmen, uzun süreden beri yürürlükte bulunan ve özellikle bu boğazlara ilişkin antlaşmalarla düzenlendiği boğazların hukuki rejimi"ni hiçbir şekilde etkilemeyeceğini belirtmektedir. Dolayısıyla özel olarak uluslararası anlaşma ile rejimi belirlenen boğazlardan geçiş, transit geçiş olarak değil, söz konusu özel anlaşmanın öngördüğü geçiş rejimi uygulanacaktır. Montrö Boğazlar Sözleşmesi Türk Boğazlarından geçiş şartlarını öngören bir anlaşma olarak, mevcut koşullar altında Türkiye'nin menfaatlerine uygun hükümleri kapsadığı için anlaşmayı sonlandırma yetkisi olmasına rağmen Türkiye bunu tercih etmemiştir ("Kanal İstanbul ve Montrö Sözleşmesi", 2023). Bu itibarla araştırmamızın asıl dayanak noktası, bilinen tarihsel süreci anlatmaktan ziyade Montrö Boğazlar Sözleşmesi kapsamında sözleşmenin kazandığı özel statünün Kanal İstanbul Projesi'nin hayata geçmesi durumunda ne tür riskler ile karşılaşabileceği aynı zamanda Türkiye adına hangi fırsatları kazanabileceği hususunda bir değerlendirme şeklinde ilerleyecektir.

3. Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Kanal İstanbul Projesi Üzerine Tartışmalar

Kanal projesi, birçok devletin ekonomik fayda sağlamak için başvurduğu yöntemlerden biridir. Ticaretin canlanması ile beraber turizm faaliyetleri de ivme kazanacak ve bu projeler bölgenin ekonomik gelişimine oldukça ciddi katkı sağlayacaktır. Gerek Panama Kanalı gerekse Süveyş Kanalı ile aynı amaç doğrultusunda faaliyetlerde bulunulmuş ve yapılan bu projeler bölgenin ihya edilmesinde oldukça önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda Kanal İstanbul projesi de hem İstanbul Boğazının yükünü hafifletmek amacıyla alternatif bir su yolu oluşturmak hem de ekonomik açıdan Türkiye'nin bölgesel ve küresel ölçekte menfaatlerine uygun, uluslararası politikada önemli kazanımlar elde etmek için ortaya atılan yapay bir su yolu projesidir.

Marmara Denizi, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarını birbirine bağlayan doğal su yolu Montrö Sözleşmesi uyarınca "Boğazlar" olarak nitelendirilmektedir. Ancak Kanal İstanbul Projesi sadece Karadeniz ve Marmara Denizini birbirine bağlayacaktır. Bu anlamda proje, sadece İstanbul Boğazına bir alternatif oluştursa da yalnızca İstanbul Boğazı açısından bir etkiye sahip olması düşünülemez. Kanalın tabi olacağı hükümler henüz net olmasa bile gemilerin geçiş rejimleri mevcut Montrö Sözleşmesi hükümleri uyarınca aynı kalacaktır. Dolayısıyla henüz hukuki bir rejime oturtulmayan Kanal İstanbul, Türkiye'nin egemenliği altında bulunan topraklarda inşa edileceği için, Montrö Sözleşmesi'nde olduğu gibi Kanal İstanbul üzerinde de

tam bir egemenlik hakkına sahiptir. Bundan dolayı kanala hiçbir etki altında kalmadan ulusal bir statü kazandırabilir. Projenin meşru bir zeminde faaliyete geçmesi ileride gerçekleştirmeyi amaçladığı hedeflere daha verimli bir işlevsellik kazandırması açısından oldukça önemlidir (Yılmaz, 2020, s. 100).

Dünyadaki kanal örneklerine baktığımız zaman, doğal bir suyoluna paralel yapay bir su yolu inşası olmadığını görmekteyiz. Dolayısıyla Kanal İstanbul'u diğerlerinden ayıran en önemli özellik farklı bir bölgede yeni bir yapay su yolu açmaya gerek kalmadan var olan doğal suyoluna eklenmesi ile hem maliyetin düşmesi hem de Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan uluslararası faaliyet gösteren Boğazlar ile kesişim noktasında olmasından dolayı son derece önemlidir.

Kanal İstanbul her ne kadar bağımsız bir su yolu olarak telakki edilse de Çanakkale Boğazındaki geçişleri de etkileyeceği için bu anlamda bağımsız bir kanal değildir. Çünkü kanalı kullanan gemiler önce Ege Denizine oradan da Akdeniz'e geçebilmek için mecburen Çanakkale Boğazını kullanmak durumunda kalacaklardır. Aynı şey Karadeniz'e geçmek isteyen gemiler için de geçerlidir. Yani geçiş güzergahı olarak Çanakkale Boğazını kullanan gemiler ya İstanbul Boğazından ya da Kanal İstanbul'dan geçmek zorundadırlar (Yılmaz, 2020, s. 100). Ancak öngörülen Montrö Sözleşmesi'ne göre Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlerin de çıkarlarını ve güvenliklerini muhafaza etmek için akdedilmiş bir sözleşme olduğu için normal şartlar altında İstanbul Boğazından geçiş yapamayacak sayıda, tonajda ve cinsteki bir savaş gemisinin Kanal'dan geçmesi durumunda Karadeniz'e kıyısı bulunan devletler için güvenlik zafiyeti oluşturacağı için Montrö Sözleşmesi'nde öngörülen hükümlere uygun düşmeyecektir (Apaydın, 2018, s. 133).

Bilindiği üzere Montrö Sözleşmesi'nin Türkiye'nin egemenliği altında özel bir statüsü vardır. Ancak Kanal İstanbul için henüz hukuki statüsünün nasıl olacağı net değildir. Normal şartlar altında inşa edilecek kanalın önce hukuki statüsü belirlenir sonra kanal yapımına başlanır. Örneğin Panama Kanalı ve Süveyş Kanalı'nın hukuki statüsü belirlendikten sonra yapımına başlanmıştır. Ancak Kanal İstanbul'un bu minvalde hangi hukuki statüye bağlı olacağı hususu tartışma konusudur. Bunlardan birincisi de İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının jeopolitik ve jeostratejik olarak buldukları konuma bakılırsa Montrö Sözleşmesi'nde öngörülen hükümlerin Kanal İstanbul Projesi için by-pass edileceği iddiasıdır. Bunun en büyük sebebi ise, aynı güzergah doğrultusunda yapılması amaçlanan kanalın, bulunduğu devletin sınırları içerisinde olduğu için devletin kendisinin belirlediği ulusal su yolu statüsünün kazandırıldığı haklar kapsamında, Montrö Sözleşmesi'nin tabi olduğu uluslararası hukuk kapsamında yer alan

haklar ile çelişki yaşanabileceğidir. Ancak her ne kadar kanalın hukuki statüsü Türkiye'ye ait olsa bile gemilerin kanaldan geçmesini zorunlu tutmak gibi bir yetkiye sahip değildir. Bilindiği üzere Montrö Sözleşmesi'nde ticaret gemilerinin geçiş serbestisi bulunurken savaş gemilerinin geçişi ise belirli şartlara bağlanmıştı. Bu bağlamda Karadeniz'e ulaşacak su yollarından biri olacak olan İstanbul Boğazından ticaret gemilerinin geçişine izin verilmesi, Türkiye'nin kabul ettiği uluslararası bir sorumluluktur. Dolayısıyla bu sorumluluğu ihlal edecek şekilde Boğazlardan ticaret gemilerinin geçişine izin verilmeyip gemilerin zorunlu bir şekilde kanala yönlendirilmesi uluslararası hukuk kurallarına uygun düşmeyecektir (Özel, 2019). Bundan dolayı ise Kanal İstanbul'dan en yüksek vadede verim alınabilmesi için Karadeniz'e kıyısı olan devletler tarafından da kabul görebilecek uluslararası hukuk kapsamında bir statü kazandırılması gerekmektedir. Boğazlardan geçişlerden herhangi bir ücret talep edilmezken, - özellikle İstanbul Boğazından- Kanal'dan geçişlerden belirli bir ücret talep edilecektir. Bu uygulamanın uluslararası hukuk kapsamında hiçbir sakıncası yoktur. Buradan amaç, belirli bir miktar karşılığında hem gemi trafiğinin önüne geçmek hem de kanalın yapım maliyetini en aza indirme gibi saiklerle Kanal'ı kullanmak gemilerin tercihine bırakılmıştır (Yılmaz, 2020, s. 101). İkinci olarak Kanal Projesi'ne kanal çevresinde büyük şehirleşme planları eşlik etmektedir. İstanbul'un eski şehir kısmı başta olmak üzere yoğun nüfuslu bölgelerin rahatlatılması vizyonuyla kanalın yeni kıyılarında ciddi sayıda nüfusun barındırılması planlanmaktadır. Ancak bu plan, üzerinde artan bir baskıya neden olabilir. İstanbul Boğazında kanal kıyısında hava kirliliği ve sağlık sorunları gibi mevcut risklerin bazıları pratik olarak yer değiştirme ile sonuçlanabilir (Akkaya, 2015, s. 254-255).

Bülent Şener'e göre "Boğazlardan güvenli geçiş" argümanına dayanılarak İstanbul Boğazındaki gemi trafiğini azaltacak doğal su yoluna alternatif olarak oluşturulma mantığına dayanan 64. 65. ve 66. hükümet programlarında yer alan kanalın yapımı ve işletilmesine yönelik gerekli yasal düzenlemelerin ve çalışmaların yapılacağı belirtilen projenin vücut bulması halinde Türkiye'ye ekonomik fayda ve hukuki hakları sağlamanın yanı sıra, Boğazlardaki geçiş rejimini olumsuz yönde etkilemesi açısından çok ciddi siyasi, hukuki, askeri, jeopolitik ve jeostratejik riskleri de barındırmaktadır. Şener, hükümetin projeyi makul göstermek amacıyla bütün ekonomik ve politik argümanları öne sürmüştür. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Karadeniz'de vuku bulan askeri ve siyasi gelişmeler kapsamında ABD ile Rusya minvalinde meydana gelen güç mücadelesi dikkate alındığında söz konusu projenin Türkiye'nin Montrö Sözleşmesi ile elde ettiği hukuki ve siyasi kazanımlara gölge düşüreceği

ve Montrö Sözleşmesi'ne halel getireceği yönünde itirazlar ve endişeler bulunmaktadır (Şener, 2020, s. 535).

Kanalın Montrö Sözleşmesi'ni ihlal edeceği yönündeki bir diğer iddia ise, Hüseyin Pazarcı'ya göre; Karadeniz, Montrö Boğazlar rejimi ile güvenli bir deniz haline getirilmiş iken Kanal İstanbul Projesi ile bu güvencenin hem Montrö Sözleşmesi'nde yer alan hükümleri hem de Karadeniz'in güvenliğini tehlikeye atacağı yönünde itirazlar mevcuttur. Ayrıca Türkiye'nin ABD ve AB gibi uluslararası platformda söz sahibi olan güç odakları tarafından sürekli olarak bir baskıya maruz kalacağı endişesini de beraberinde getirecektir (Pazarcı, 2006, s. 271). Kanalın hukuki statüsünü belirleme yetkisi bulunduğu devlete ait olduğu için hangi tür gemilere geçiş izni verilmesi konusu da kanal sahibi ülkenin inisiyatifindedir. Dolayısıyla bu şekilde bir serbest kullanım ortaya çıkması durumunda Montrö ile belirlenen Karadeniz'in silahsızlanma hükmü fes edilmiş olacak ve bu durumu fırsat bilen ABD gibi ülkeler Montrö Boğazlar Sözleşmesi hükümlerinin esnetilmesi konusundaki baskılarını arttıracaktır. Halihazırda Türkiye artan baskılara Montrö rejimini dayanak noktası göstererek direnerek, sözleşmeye halel getirecek olan Kanal İstanbul Projesi ile kontrol gücü kendisinde olduğu zaman aynı şekilde direnç gösterebileceği son derece şüpheli olarak görülmekte ve uluslararası politikanın dinamik alt yapısı hiçbir şekilde bunun garantisini vermemektedir.

Selami Kuran'a göre; Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, uluslararası hukuk uyarınca herhangi bir şekilde kendisini bağımlı kıldığı ve hukuki yükümlülükler altına girdiği bir anlaşma hükmü yahut davranış kuralı bulunmamaktadır. Bundan dolayı kanal üzerinde kontrol sahibi bir devlet olarak kanaldan geçen gemilerin Montrö Sözleşmesi'nde öngörülen serbest geçiş hükümlerinden faydalanarak geçişlerine müsaade etmek hususunda tek yetki sahibi olduğu gibi, kanaldan geçişleri her türlü sınırlamaya tabi tutmak hususunda da karar verici mekanizmadır. Bu nedenle Montrö Sözleşmesi hükümleri uyarınca kanaldan geçen gemilerin tabi olacağı şartlar sözleşmenin uygulanabilirliğini hiçbir şekilde etkilememektedir (Kuran, 2021).

Peki Kanal İstanbul ile birlikte kanaldan gemi geçişlerinin mecburi tutulması ve Montrö Sözleşmesi'nin feshedilmesi ihtimaline karşılık Türkiye'nin aldığı veya alacağı önlemler nelerdir? Montrö Boğazlar rejimi ile taraf devletler arasında akdedilen Boğazlardan geçiş kurallarının anlaşma kapsamında belirli şartlara bağlandığından yukarıda da bahsetmiştik. Dolayısıyla Kanal projesinin hayata geçmesi durumunda İstanbul Boğazında seyrüsefer halinde bulunan gemilere Boğazların kapatılması ve kanala yönlendirilmesi uluslararası hukuk açısından da mümkün değildir. Ancak gemiler ekonomik endişelerden dolayı boğazda beklememek için kendi tercihleri ile kanalı kullanabilirler. Çünkü bir geminin ortalama bekleme

maliyeti ticaretin en alt seviyede olduğu dönemlerde 30.000 dolardır. Bu durum yalnızca sözleşme hükümlerinin yeniden öngörülmesi ile mümkün olabilecektir. Sözleşmenin 29. Maddesine baktığımızda sözleşmenin bir veya birkaç hükmünün değiştirilmesine ilişkin usule yer verildiğini görmekteyiz. Buna göre sözleşmeye taraf olan devletler ile maddede belirtildiği şekliyle herhangi bir sonuca varılamama durumunda tarafların temsil edildiği bir konferansta oy birliği ile yeniden kararlaştırılacaktır. Sonuç olarak gemilerin bekleme sürelerinden doğan maddi zararlar ile kanaldan geçmeyi istemeleri durumu ortaya çıkacaktır. Bu durumda yapılması gereken tek şey gemileri kanaldan geçmeye teşvik etmektir. Zaten gemilerin hangi seyrüsefer yolunu kullanacağı konusu kendi tercihlerine bırakılmıştır (Kuran, 2021).

Montrö Sözleşmesi'nin feshedilmesi durumunda uluslararası hukuka göre ortaya çıkabilecek geçiş rejimine ilişkin bazı belirsizlikler vardır. Peki bu durumda Türkiye hangi hukuki gerekçeye dayanarak kanalın tabi olacağı geçiş rejimini uygulayacaktır? Sözleşmenin feshi durumunda uygulanacak teamül aynı sözleşmenin 28. Maddesinde yer alan boğazlardan geçiş serbestliği kuralının süresiz olmasıdır. Buna göre sözleşmeye taraf olan devletler gerek uluslararası hukuk gerekse Lozan Antlaşması'nda öngörülen serbest geçiş ilkesini korumak istediklerini önceden ifade etmişlerdir. Ancak böyle bir durumda geçiş serbestliği kuralının nasıl uygulanacağı, hangi sınırları kapsayacağı, hangi rejime tabi olarak değerlendirileceği soruları ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere Montrö Sözleşmesi serbest geçiş kuralını öngörmüştür. Ancak boğazlardan hangi gemi türlerinin hangi şartlara bağlı olarak geçebileceklerine ilişkin sınırlamalar getirmiştir. Sivil hava gemilerine Akdeniz ve Karadeniz arasında olmak üzere geçiş izni vermiştir. Bu çerçevede Montrö Sözleşmesi 1982 B.M.D.H Sözleşmesi'nde yer alan transit geçiş hükümlerine göre daha sınırlayıcı bir yapıya sahiptir. Bu durumda Montrö Sözleşmesi'nin feshedilmesi ve transit geçiş ilkesinin bir teamül ilkesi haline gelmesi durumunda sözleşmeye taraf olan devletlerin transit geçiş rejimine göre geçiş izni talebinde bulunmaları mümkündür (Kuran, 2021).

Boğazlar jeopolitik konum itibariyle coğrafi olarak açık denizin bir bölümü ile diğer kısmı arasında uluslararası ulaşım ağı açısından elverişli bir konumda olması ve transit geçiş rejiminin uygulanabileceği bir bölgede bulunmasına rağmen transit geçiş rejimine bağlı olmayacaktır. Bu durum sözleşmenin sona ermesi durumunda da aynı şekilde geçerlidir. Bu durumda Marmara Denizi'nin sahip olduğu özel konumunun ortaya konması zorunluluğu doğacaktır. Buna mukabil İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçişlerin ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulması gerektir. Dolayısıyla boğazlardan her bir geçiş durumunda Montrö Sözleşmesinin 45. Maddesi devreye girecektir ve transit geçiş değil zararsız geçiş rejimi uygulanacaktır.

Transit geçiş rejimine göre geminin yükü ve türü ne olursa olsun geçiş serbestisi bulunan bir uygulamadır. Ancak bu serbestlik Boğazlardan geçişte uygulanmayacaktır. Zira Montrö Sözleşmesi'ne en uygun geçiş rejimi zararsız geçiş rejimidir (Kuran, 2021).

Kanal bulunduğu devletin münhasıran idaresi altında olsa bile pratik öneme sahip serbest seyrüseferi uluslararası düzeyine ulaşabilir. Yani her türden geminin ve tüm bayrakların kanallardan serbest geçişi genellikle özellikle okyanuslar arası kanallar söz konusu olduğunda uluslararası anlaşmalarla güvence altına alınmıştır. Bazı büyük okyanuslar arası kanalların idari yapılanması ve geçiş rejimi, Kanal İstanbul Projesi ile ilgili gelecekteki tartışmalar için yararlı bir fikir verebilir (Apaydın, 2018, s. 124).

SONUÇ

Türk Boğazları Akdeniz Karadeniz ve Avrupa'yı birbirine bağlayan jeopolitik açıdan kritik bir konumda bulunmaktadır. Nitekim bulunduğu coğrafyanın verdiği avantaj Boğazlar üzerinde gerek bölgesel gerekse küresel ölçekte bir hakimiyet alanı doğurmuştur. Türkiye devletlerarası güç mücadelesinde Lozan'da boğazlara verilen uluslararası statüden kurtularak Montrö ile beraber verilen ulusal statü ile birlikte egemenlik haklarını daha da pekiştirmiştir. Bununla birlikte şu an gündemde yerini koruyan Kanal İstanbul Projesi ile birlikte ekonomik ve siyasi açıdan oldukça ciddi kazanımlar elde edebileceği bir süreç içerisine girmektedir. Montrö Sözleşmesi'nde elde ettiği siyasi kazanımların devamını sağlayabilmek Kanal İstanbul Projesi'nin geleceği açısından da son derece önemlidir. Çünkü 1930'lu yılların konjonktöründe Lozan Antlaşması ile kurulan Boğazlar Komisyonu'nun Türkiye'nin gerek güvenlik ihtiyaçlarına gerekse siyasi prestijine gölge düşürmesinden dolayı Boğazlar rejiminin o günkü şartlara uymadığı gerekçesi ile Milletler Cemiyeti nezdinde teşebbüslerde bulunmuş ve bu teşebbüsler 1936 yılında karşılık bularak günümüzde de yürürlükte olan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin hayata geçmesine imkan vermiştir. Böylece yüzyıllardır Boğazların sahip olduğu jeopolitik ve jeostratejik hususiyetini muhafaza eden ve etmeye de devam eden Türk Boğazları "Montrö Sözleşmesi" sayesinde günümüzde dünya üzerinde özel bir sözleşme ile statüsü belirlenen ve uluslararası boğazlar arasında kıyı devletine en fazla yetki sağlanan bir boğaz konumundadır. Bundan dolayı Boğazların bugüne kadar ki geçirdiği zorlu siyasi evreler göz önüne alındığında Montrö Sözleşmesi'nde alınan neticenin çok açık bir şekilde siyasi bir başarı olduğu aşıkardır (Şener, 2020). Dolayısıyla Türk Boğazlarına alternatif olarak oluşturulan bu projenin hukuki statüsünün hem Montrö Sözleşmesi hükümlerine ters düşmemesi, hem de bu yolla elde edilen kazanımlara hanel getirmemesi projenin selameti için oldukça büyük rol oynamaktadır.

Kanal İstanbul Projesi Boğazlarda oluşan gemi trafiği yoğunluğunu azaltmanın yanı sıra bu minvalde ciddi ekonomik faydalar sağlama anlamında da önemlidir. Zira kanalın inşası ile birlikte istihdam artacak, bölgenin kıyı güvenliği sağlanacak, turizm faaliyetlerinde canlanma meydana gelecektir. Elbette ki bu fırsatların yanında riskleri de vardır. Bunların en önemlisi, deniz ekosisteminde meydana getireceği büyük tahribatlar, su ve çevre kirliliği, deprem fay hatlarını aktifleştirme gibi sebeplerden dolayı akademik camiada pek çok tartışmalara da sebebiyet vermiştir. Bundan başka kanalın hayata geçmesi durumunda Montrö Sözleşmesinde öngörülen hükümlerin ihlal edileceği veya esnetileceği bu durumda gerek ABD gerekse AB tarafından Türkiye'ye siyasi baskılarını arttıracacağı yönünde şüpheler ve itirazlar mevcuttur. Ancak Montrö Sözleşmesi'nde uygulanan hükümler Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin güvenliklerini de kapsadığı için herhangi bir durum karşısında bu devletlerin sözleşmenin devamından yana tavır almaları elzemdir. Kanal İstanbul projesi için ise kanalın tabi olacağı hükümler Türkiye'nin sınırları dahilinde olduğu için Türkiye'nin yetkisindedir. Tüm tartışmalar ve tehditler bir kenara koyulursa projenin hem bölgesel hem de küresel anlamda Türkiye'nin siyasi alandaki başarılarına önemli katkıda bulunacağı aşikardır. Bu çalışmada üzerinde durulan en önemli meseleler Lozan ve Montrö'nün tarihsel arka planı var olan literatür çerçevesinde açıklanmış ve bu kapsamda Kanal İstanbul Projesinin ortaya çıkardığı tartışmalar, tehditler değerlendirilmiş buna mukabil Türkiye lehine yarattığı fırsatlar incelenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkaya, M. A. (2015). Kanal İstanbul projesi Karadeniz kıyısındaki devletlerle olan ilişkilerimize etkisi ve Montrö sözleşmesi. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 5(12), 242-262.
- Altun, H., & Akiner, M. E. (2017). Risk management in megaprojects: Canal İstanbul as a case study. <http://ena.lp.edu.ua> (22.05.2023).
- Apaydın, T. D. (2018). The Canal İstanbul Project: Governance by national law or international law?. In E. Csatos (Ed.). *Recent Challenges of Public Administration*. Keszült az Innovariant Kft.
- Armaoğlu, F. (2014). *20. Yüzyıl siyasi tarihi (1914-1995)*. Timaş Yayınları.
- Çınar, M. (2017). Kanal İstanbul'un uluslararası hukuk bağlamında değerlendirilmesi. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 20-34.
- Güneş, Ş. (2007). Türk Boğazları. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34, 217-250.
- Keller, C. (2011). Kanal İstanbul: Pipedream or Politics?, *Actuelles de l'Ifri*, 2011. <https://policycommons.net/artifacts/1408463/kanal-istanbul/2022728/>.
- Kuran, S. (2021). Kanal İstanbul Projesi'nin Uluslararası Hukuk ve Montrö Boğazlar Sözleşmesi kapsamında değerlendirilmesi. <https://kriterdergi.com/dosya-kanal-istanbul/kanal-istanbul-projesinin-uluslararasi-hukuk-ve-montro-bogazlar-sozlesmesi-kapsaminda-degerlendirilmesi> (31.05.2023).
- Meray, S. L. (2018) *Lozan Barış Konferansı tutanaklar belgeler* (Takım II, Cilt 1, Kitap 2). Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Meray, S. L., & Olcay, O. (2020). *Montrö Boğazlar konferansı, tutanaklar, belgeler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Oğuzülgen, S. (1995). The importance of pilotage services in the Turkish Straits for the protection of life, property, and the environment. In İ. Soysal (Eds.). *Turkish Straits: New problems and new solutions*, (ss.105-125). ISIS Ltd.
- Öğüt, S. (2014). Kanal İstanbul Projesi'nin uluslararası hukuk açısından değerlendirilmesi. *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 10(38), 119-153.
- Özel, S. (2019). 6 Maddede Kanal İstanbul'un yaratacağı felaketler. <https://www.istanbulbarosu.org.tr/HaberDetay.aspx?ID=15318&>. (29.05.2023).
- Pazarcı, H. (2006). *Uluslararası hukuk* (4. Baskı). Turhan Kitabevi.
- Popescu, D. (2015). The Straits – between geopolitical best card and bone of contention in the Turkish-Russian Relations. Kanal İstanbul Projesi. *Romanian Journal of History and International Studies*, 2(2), 233-244.
- Sander, O. (1991). *Siyasi tarih, 1918-1990*. (Genişletilmiş 2. Baskı). İmge Kitabevi.

- Saydam, A. C, Kanal İstanbul Projesi: Bilimsel bir karşı görüş. <https://yeniinsanyayinevi.com/kanal-istanbul-projesi-bilimsel-bir-karsi-gorus-cemal-saydam/> (22.05.2023).
- Şener, B. (2020). Kanal İstanbul projesinin Montrö boğazlar rejimine olası etkileri üzerine bir değerlendirme. In Ö. Tüfekçi (Ed.). *Karadeniz: 2020 gelişmeleri ışığında bölgesel değerlendirmeler*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Vank, M. D. (1998). Uluslararası Boğazların hukuki statüsü, geçiş rejimleri ve Türk boğazları. *Ankara Barosu Dergisi*, 1(1), 84-116.
- Yılmaz, H. K. E. (2020). Uluslararası hukuk perspektifinden kanallara kazandırılacak hukuki statüler: Kanal İstanbul örneği. *DÜHFD*, 25(42), 95-100.

A. C. SPONVILLE'İN AHLAK ANLAYIŞI, KAMU YÖNETİMİNDE ETİK İLKELER VE ÇALIŞMA AHLAKI

A. C. SPONVILLE'S MORALITY UNDERSTANDING, ETHICAL PRINCIPLES IN PUBLIC ADMINISTRATION AND WORKING MORALITY

İhsan EKEN*

Öz

Etik ve ahlak, birbirleri ile karıştırılan, aralarında doğrudan ilişki bulunan fakat farklı anlamlara sahip kavramlardır. Her ikisi de hayatın her alanında olduğu gibi çalışma alanında da gerekli olan ve başvurulan iki olgudur. Kamu yönetimi ve kamu yöneticileri açısından hakkaniyetle uygulandığı durumlarda kamu yönetimini birçok olumsuz yönlerinden arındırabilecek niteliğe sahiptirler. Kuşkusuz bu alanda belirlenmiş ve uygulamaya konmuş bir çok kriter ve ilke de bulunmaktadır. A.C. Sponville, etik ve ahlak konularına farklı bir felsefi bakış açısı ile yaklaşmıştır. "Ahlakın evrensel yalnızlığı" kavramı ile ahlakın bireyselliğini vurgulamıştır. Her ne kadar çeşitli prensipler, kurallar ve cezalar düzenlenmişse de ahlak açısından belirleyici olanın insan olduğunu vurgulamıştır. Kamu yönetimi alanında da bu bakış açısı göz önünde bulundurularak, insana odaklanılması ve ahlakın zorunluluklardan değil içten gelen bir istekle uygulanması durumunda daha etkili olunacağı düşünülmektedir. Çalışmada A.C.Sponville'in ahlak anlayışı çerçevesinde, kamu yönetiminde etik ve çalışma ahlakı sorunu irdelenmiştir. Çalışma neticesinde, var olan etik kodlara ve yasal düzenlemelere rağmen, çalışanların sahip olduğu bireysel ahlaki yapının, çalışma ahlakında belirleyici temel unsur olduğu görüşüne varılmıştır. Çalışmada betimsel analiz ve metin analizi yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: A.C. Sponville, Etik, Ahlak, Kamu Yönetimi

Abstract

Ethics and morality are concepts that are confused with each other, have a direct relationship between them, but have different meanings. Both of them are two facts that are necessary and used in the working field as well as in all areas of life. In cases where they are applied fairly in terms of public administration and public administrators, they have the quality to purify public administration from many negative aspects. Undoubtedly, there are many criteria and principles that have been determined and put into practice in this field. A.C. Sponville approached ethical and moral issues from a different philosophical perspective. He emphasized the individuality of morality with the concept of "universal solitude of morality". Although various principles, rules and punishments were arranged, he emphasized that the determining factor in terms of morality is human. In the study, the problem of ethics and work ethics in public administration was examined within the framework of A.C. Sponville's understanding of morality. As a result of the study, it was concluded that, despite the existing ethical codes and legal regulations, the individual moral structure of employees is the fundamental determining factor in work ethics. Descriptive analysis and text analysis methods were used in the study.

Keywords: A.C. Sponville, Ethic, Morality, Public Administration

GİRİŞ

Eski dönemlerden beri, üzerinde düşünülen, tartışılan, fikirler öne sürülen, kitaplar yazılan etik ve ahlak kavramları, birbirinden ayrı kavramlar olmak ile birlikte yanlış bir anlayış ve algılama neticesinde günlük hayattaki kullanımda iç içe geçmiş ve hatta birbirinin yerine kullanılır olmuştur. Bu algılamanın düzeltilmesi için bu kavramların ve birbirinden ayrılan yönlerinin net bir şekilde ortaya konması gerekmektedir.

A. Comte Sponville, geçmiş dönem felsefesi ve filozofları üzerinde oldukça geniş araştırmalar yapmış, günümüzün önemli filozoflarından biri olarak bilinmektedir. Onun genel olarak felsefe ve özelden ahlak ve etik ile ilgili çalışmaları saygınlıkla karşılanmaktadır. Düşünürün bu konuda Türkçeye çevrilmiş eserleri de bulunmaktadır.

Günümüz Kamu Yönetimi alanında, özellikle son çeyrek yüzyılda sorumluluk, saydamlık, hesap verebilirlik kavramları çerçevesinde oluşan yeni kamu yönetimi anlayışı, meslek etiği ve çalışma ahlakı gibi kavramları da ön plana çıkarmıştır. Bu kavramların Kamu Yönetiminde uygulanabilmesi için bir takım etik kodlar ve yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Ancak tüm bunlar kişinin kendi iradesi ile sahip olduğu ahlak anlayışına tam olarak hükmedememektedir. Çalışmada, bu noktalar üzerinden gidilerek, A. Comte Sponville tarafından savunulan ahlak anlayışının, Kamu Yönetiminde olması gereken çalışma ahlakına ışık tutabileceği üzerinde durulmuştur.

1. Etik

Etik, Yunanca karakter manasına gelen “ethos” kelimesinden türetilmiştir. Bir felsefi disiplin olarak kendini ahlaki eylem bilimi şeklinde tanımlamakta; insan davranışlarını, ahlaki değerler çerçevesinde sorgulayarak incelemektedir. Başka bir anlatımla, insanoğlunun geleneksel veya ahlaki ilişkileri, davranış formları ve bakış açılarını araştırarak, düne ve günümüze ait doğru ve yanlış ölçülerini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, ortaya çıktığı dönemden günümüze, iyi ve doğruyu tanımlama, mutlak iyi ve mutlak doğrunun varlığını sorgulama, bunlara erişmenin olanaklarını arama gibi birçok zihinsel süreç ve çaba ile karşımıza çıkmaktadır (Köprü, 2007, s. 4; Aydın, 2001, s. 3).

Tüm bu hususlar göz önünde bulundurulduğunda, insana ait tüm eylemler ve bu eylemlerin oluşumuna etki eden tüm etkenlerin etiğin konusunu oluşturduğu ifade edilebilir. Bu etkenleri, davranış veya eylemin meydana geldiği şartlar, eylemin amacı, ortaya çıkardığı sonuçlar, eylemin doğru veya yanlış olması vb. şeklinde sıralamak mümkündür (Usta, 2010, s. 165).

1.1. Kültür, değer ve norm kavramları

Kültür ve etik davranışın iç içe geçen kavramlar olduğu; kültürün, sahip olduğu soyut nitelik sayesinde hem bireysel hem de örgütsel olarak his, algı, düşünce ve davranış süreçlerine şekil verdiği, bu manada, etiği kapsayan bir kavram olarak da ele alınabileceği genel olarak kabul gören bir yaklaşımdır (Atmaca, 2010, s. 65). Kültür, davranışlara nitelik kazandıran ahlaki şifreleri içeren bir hazine olarak ifade edilmektedir. Bu şifreler insan yaşamını ve davranışlarını oldukça kolaylaştıran bir işlev yüklenmektedir. Nitekim insanlar bir davranış sergilerken, düşünmeden, sırf kendilerine bu şekilde öğretildiği için veya öyle olması gerektiği kendilerinde kodlandığı için belirtilen şekilde hareket etmektedirler. Çünkü aile, akrabalar, komşular, okul, arkadaşlar gibi toplumsal çevrenin tamamı, bireyi, sahip olunan ortak ahlaki şifreleri takip etmesi yönünde mekanikleştiren bir etkiye sahiptir (Ateş & Oral, 2003, s. 59). Kültürü belirleyen etkenler olarak değerler ve normları ifade etmek yanlış bir tespit olmayacaktır. Değer, insanın yaşamında yer alan, onun bireysel davranışlarını şekillerinden, insan için belli bir öneme haiz düşünce, nesne ya da eylem gibi çeşitli öğelere atfettiği önem şeklinde açıklanabilir. İnsan, yaşamında birçok farklı değere sahip olabilmektedir. Norm ise, değerlerin belli bir sosyal grup içerisindeki yansıması yani kolektif hali şeklinde ifade edilebilir. Normlar, toplumsal gruplar içerisinde bireyler arası ilişkileri düzenlemekte, bireysel davranışlara yön vermektedirler. Normlara riayet etmemenin karşılığında uygulanan yaptırım düzeyi grubun normu benimseme düzeyini etkilemektedir (Aydın, 2001, s. 13-16).

1.2. Etik ile ilgili temel problemler

Felsefi düşünce tarzının oluşmaya başladığı dönemden günümüze kadar ilgilendiği temel konulardan biri de etik problemler olmuştur. Bu problemler, hem kişisel hem de toplumsal yaşantımızda aldığımız kararlarda, gösterdiğimiz davranışlarımızda etkili olan ya da bir yönüyle görmezden geldiğimiz etik sorularla doğrudan ilişkilidir (Kuçuradi, 2000, s. 17). Özlem'e göre (2004, s. 30-31), antik çağdan bugüne tüm etik teorilerde; "Neyi seçmeliyim?", "Ne yapmalıyım?", "Neyi istemeliyim?" sorularına cevap bulabilme çabalarına karşılık olarak "iyi veya en yüksek iyi", "doğru eylem" ve "irade" şeklinde üç temel problem var olmuştur. Aydın'a göre ise (2001, s. 5), etik teorilerinin temel amacı "iyi"yi aramaktır: Buna göre, insan eylemlerini ahlaki olarak değerli kılan veya değersizleştiren etken iyiyi yaratabilme kabiliyetidir. Bir başka ifadeyle, bir davranış şayet iyi ise değerli olabilecektir. Bu durumda sorulacak olan soru ise, "iyi nedir?" olmaktadır. Kuşkusuz iyi kavramı her zamanda, her yerde ve her kişide aynı anlama karşılık gelmeyebilir. Bir başka ifade ile zaman, mekân ve kişiye göre değişiklik gösterebilecek bir kavram olabilmektedir.

1.3. Etik sistemleri

Etik kavramı, bireylerin, insan grupları ya da toplulukların tavır, davranış ve karakterleri arasındaki farklılıklara odaklanmakta ve esas olarak iki hususu konu edinmektedir. Bunlardan ilki iyi insan olmak için gereken özelliklerin neler olduğu; diğeri ise insan davranışları üzerinde belirleyici olan veya bu davranışların sınırlarını tayin eden ilkelerin neler olması gerektiğidir. Bu çerçeveden bakıldığında etik, doğruyu ve yanlış ayırt etme, bireysel ödev ve yükümlülükler ile toplumsal sorumlulukları kavramsallaştırarak bu minvalde sorgulamalar yapma özelliğine sahiptir (Özmen, 2008, s. 4-5). Başka bir anlatımla ifade etmek gerekirse, etik, insanın ne yapması veya ne yapmaması konusunda tavsiye niteliğinde olan değerler kümesidir. Bu kümenin dört temel elemanı bulunmaktadır: Ödev, bireye atfedilen yükümlülükleri; erdem, iyi olarak tanımlanabilecek bireyi niteleyen özellikleri; ilke, davranışları şekillendiren ana doğruları; toplumsal çıkarlar ise tüm toplumun faydasına olan eylemleri tanımlamaktadır. Bu dört öge, etiğin ana çerçevesini çizmektedir (Özdemir, 2008, s. 182).

Etik sistemleri, etik davranışa yol açan ya da etki eden farklı bakış açıları neticesinde ortaya çıkan yöntemlerdir. Etik ile ilgili bir seminerde bireylere, doğru karar vermeleri istendiğinde, göz önünde bulundurdıkları temel ilkelerin ne olduğu sorulmuştur. Neticede dört farklı cevap alındığı görülmüştür: İlk cevaplayıcı alacağı kararlarda esas olarak sonuca odaklandığını, ikinci cevaplayıcı alacağı kararın kanunlara uyup uymadığına bakacağını, üçüncüsü içinde bulunduğu örgüt/kurumun değer ve stratejileri doğrultusunda karar vereceğini, dördüncüsü ise kişisel vicdan ve inanç çerçevesinde karar alacağını ifade etmiştir. Bu dört farklı bakış açısı, bizlere amaçlanan sonuç etiği, kural etiği, toplumsal sözleşme etiği ve kişisel etik olarak adlandırılan dört farklı etik sistem anlayışının varlığını işaret etmektedir (Aydın, 2001, s. 20).

1.3.1. Amaçlanan sonuç etiği

Teleolojik kuramlar olarak ifade edilen amaçlanan sonuç etiği, insan eylemlerinin neticelerini konu edinmektedir. Teleolojik yaklaşıma göre bir eylemin iyi ya da kötü olmasında, doğru ya da yanlış olmasında eylemin doğurduğu sonuçlar belirleyicidir. Buna göre, etik eylem, en büyük iyiyi ortaya çıkaran eylem olarak tanımlanmaktadır. Ortaya çıkan netice, şayet arzulanan, amaçlanan sonuç ise ancak o zaman ahlaki olarak iyi olma vasfını elde eder. Bu amaç doğrultusunda uygulanan metod ve araçların ahlaki durumu üzerinde kafa yormaz. Teleolojik teoriler, erdem ahlakı, egoizm teorileri ve faydacılık teorileri olmak üzere üç şekilde ele alınmaktadır (Usta, 2010, s. 163-164).

Aristo'ya göre erdem, insani eylemlerin, insan ruhunun akıllı olarak nitelenen bölümünün

kontrolünde en iyi biçimde ortaya konması halidir. Buna göre aklın, teorik ve pratik olmak üzere iki kapsamı bulunmaktadır. Kimi erdemler teorik akla makul gelirken, kimileri ise pratik akla daha yatkın olurlar. Ahlaki erdemler, pratik akıl olarak ifade edilen kısmın ürünü olup, ruhun aşırı arzularını, ruhun hayvani yönünü kontrol altına almakta ve ona rehberlik etmektedir (Özlem, 2004, s. 52-53).

Teleolojik yaklaşımda, yukarıda belirtilen erdem ahlakı anlayışının yanında, hazcı mutluluğu esas alan ahlaksal yaklaşımlarda mevcuttur. Aristoppos insanın “biyolojik-fiziksel” bir varlık olduğunu, Epikür ise insanın biyolojik ve fiziksel bir varlık olmasının yanında aynı zamanda tinsel bir varlık olduğunu vurgular. Bu nedenle, Aristoppos niceliksel hedonizmi savunurken, Epikuros niteliksel (tinsel) hedonizmi savunmuştur (Şen, 2011). Bunun yanında, hazzın içe yönelmede bulunabileceğini, mutluluğun bir kendine yetme ve mutlak bağımsızlık yaşantısı olduğuna inanan (aldırmazcı mutluluk) Kinik okulu ve en ünlü temsilcisi Diogenes; mutluluğa akıl yoluyla doğa ile uyum içinde yaşama ile ulaşılabileceğine inanan ve erdemi, insanın aklını kullanarak doğa düzenine boyun eğme, kendini denetleyebilme yeteneği ve becerisi olarak savunan Stoacılar hazcılığın diğer savunucuları olarak bilinmektedir (Özlem, 2004, s. 59-60).

Yararlı öğretileri hazırlayan filozof olarak bilinen Francis Bacon, antikçağın hazcı öğretilerini, bireyci olmaktan da öteye, bencil (egoist) öğretiler olarak görmekte ve tek kişinin mutluluğuna odaklandıkları için eleştirmektedir. Buna karşılık yararlı öğretilerin önemli bir kısmında, bireyin mutluluğunun ancak toplum içinde ve toplumsal yarar çerçevesinde gerçekleşebileceği ve kişinin kendi başına mutluluğa erişemeyeceğine inanılmaktadır (Özlem, 2004, s. 64). Teleolojik etiği anlamada önemli bir rol oynayan “fayda” kavramı, bireyin faydasını (özel fayda) temel alan egoizm ve toplumun faydasını (genel fayda) ön plana alan toplumsal fayda olmak üzere iki öncü akımdan oluşur. Machiavelli ve Weber bireyci faydayı savunmuşken, Bentham ve Mill'in öncüsü olduğu grup ise toplumsal faydayı (utilitarianism) savunmuştur (Köprü, 2007, s. 22). Bentham, ahlaklı insanın bireysel mutluluğunu arzu edebileceğini ancak, bunu gerçekleştirebilmenin yolunun ancak toplumun mutluluğunu da istemek olduğunu söyleyerek bireysel iyilik ve toplumsal iyiliği bütünleştirmektedir. Mill'de özel ve kamu yararının sıkı sıkıya bağlı olduğunu, bunun mutlu bir toplumun gereği olduğunu, bireyin toplumun çıkarını düşünmeden kendi çıkarını düşünmemesi gerektiğini ifade etmektedir (Köprü, 2007, s. 23-24).

1.3.2. Kural etiği

Türkçe'ye kural etiği olarak geçen deontoloji, Yunanca görev/yükümlülük anlamına gelen

“deon” kelimesinden türetilmiş olup, esasında yararcılığın uygulamadaki problemlerine karşı ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım, eylemlerin yalnızca sonuçlarına bakılarak ahlaksal çıkarımlar yapılamayacağını, bireyin veya toplumun eylem kararı almasına yol açan motivasyon kaynaklarının ve sonuca ulaşmada kullanılan araçların da ahlaki boyutta değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır (Saylam, 2007, s. 16). Ödevin veya ilkenin etiği, olarak tabir edilen deontolojik etik (formel etik veya kural etiği); Kantçılık, ahlaki ve kültürel rölativizm ve agapizmdir (Köprü, 2007, s. 24).

Kural etiğinin savunucularından İmmanuel Kant, sonucun ne olduğuna bakılmadan odak noktasının sorumluluklar olması gerektiğini (Saylam, 2007, s. 17), mutluluk gibi kavramsal olarak üzerinde uzlaşılmamış bir amacı, etik için dayanak yapmanın doğru olmayacağını savunmaktadır (Özlem, 2004, s. 69). Kant, faydacıların savunduğunun aksine, gerçekleştirilen eylemin ahlakiliğini, eylemin neticesinde aramamakta, eylemin motifine, bir başka ifadeyle niyetine odaklanmaktadır. Ona göre, evrende, saf iyi niyetle ve sorumluluk duygusu ile gerçekleştirilen eylemler, doğuracağı sonuçlara bakılmadan ahlak açısından iyi eylemler olarak değerlendirilmelidir. Bu kapsamda, iyi istenç, ödev, ahlak yasası (kategorik emir) ve eylemi gerçekleştirilen özgür olma (irade özgürlüğü) Kant’ın ahlak felsefesinin temel kavramlarını oluşturmaktadır (Şen, 2011; Usta, 2010, s. 168). Kant, istenen amaca ulaşmak uğruna insanların birbirini araç olarak kullanmasına, insanlar arasında imtiyazlar oluşturulmasına karşı çıkmakta ve tüm insanlara saygı çerçevesinde yaklaşılması gerekliliğini vurgulamaktadır. Ahlakın, mantık ekseninde temellendirilmesi gerektiğini, bireylerin gerçekleştirdikleri eylemlerin evrensel bir ilke haline gelmesi durumunda ahlaki olabileceğini ifade etmektedir. Şayet bireyler de ortaya konan kurala uydukları sürece bu kural evrensel olabilme şansına sahip olacaktır (Saylam, 2007, s. 17).

Deontolojik yaklaşımın ikinci teorisi, ahlaki ve kültürel rölativizmdir. Mutlak ahlak kurallarını reddeden rölativistler, seçim yapabilme özgürlüğüne odaklanmaktadır. Onlara göre, bu durum, iyiyi arttırmaya vesile olacaktır. Rölativizm, herhangi bir kültürde doğru olarak benimsenen eylem ve düşüncelerin, başka bir kültürde aynı şekilde kabul görmeyebileceğini bu nedenle iyinin ve doğrunun tam manada evrensel olamayacağını savunmaktadır. Bu nedenle insanın, içinde bulunduğu kültürün çoğunluğu tarafından kabul gören görüş ve düşünceler yönünde davranması gerektiğini belirtmektedirler. Deontolojik yaklaşımın son teorisi olan Agapizm için ise doğruluğun tek kaynağı sevgidir. Eğer kişinin eylemi sevgiden kaynaklanıyorsa, eylem, sonuçları ne olursa olsun doğru olarak kabul edilmekte, öteki ahlaki değerler göz ardı edilmektedir (Köprü, 2007, s. 25).

1.3.3. Toplumsal sözleşme etiği

Bu yaklaşımın öncüsü olan Jean Jack Rousseau, otorite ve özgürlük arasında sağlanacak dengeyi ön plana çıkarmaktadır. Rousseau'ya göre, insanlar eğer doğada yalnız yaşamaya karar verirlerse yok olacaklardır, bunun önüne geçebilmek adına bir araya gelip toplum halini almaları ve üzerinde uzlaşıya vardıkları ilkeler ile yönetilmeleri gerekir. Otorite sahibi olan devlettir. Devlet otoritesi de ancak devlet tarafından belli kurallar çerçevesinde yönetilen bireyler arasında oluşan fikir birliğine dayalı olarak ve toplum tarafından belirlenen kişiler eliyle oluşturulabilir. Toplum ve birey karşılıklı etkileşim içerisinde ve birbirlerine katkı sunmaktadır. Otorite nezdinde gerçekleştirilen düzenlemelerin tümü her iki tarafında düzenlemelerden yararlanabilmeleri ilkesine dayanmaktadır. Rousseau, insanların bu şekilde doğal yaşamdan, medeni bir yaşama geçişi ile insani içgüdüleri ve bireysel davranışlar için daha önceden ihtiyaç duyulmayan ahlak gereksiniminin ortaya çıktığını söylemektedir. Ortak ve ahlaki bir oluşum olan toplumun koyduğu genel ilkelere uygun davranılması gerektiğini; toplumu oluşturan her bir ferdi, eşit olarak fayda ve yükümlülüğe sahip olduğunu ve bu bireylerin dayanışma içerisinde olmaları gerektiğini dile getirmektedir. Toplumu bir köprü olarak tarif eden Rousseau, bu köprünün mihenk taşı olarak ahlaki kuralları ve ahlak anlayışını belirler. Mihenk taşı olan diğer taşları da hukuksal düzenlemeler olarak ifade etmektedir. Toplumu oluşturan tüm bireylerin, oluşumunda muhalefet dahi etmiş olsalar, kanunlara boyun eğmek ve onlara uygun hareket etmek zorunda olduğunu savunmaktadır (Aydın, 2001, s. 26-29). Tüm bu açıklamalar doğrultusunda toplumsal sözleşme etiğini, çatışmaların önüne geçebilmek adına, bireyin içinde bulunduğu toplum tarafından ortaya konan normları ve kaideleri özümsemesi, bunlara uygun bir yaşantı sergilemesi şeklinde ifade etmek mümkündür. Sistemin temel ilkesi, özgürlük ve otorite arasındaki dengenin sağlanmasıdır. Yani kişi özgürlüğünden ödün vermeden, otoriteye dönüşmüş olan toplumun belirlediği kuralları ile sınırlandırılmaktadır.

1.3.4. Kişisel etik

Kişisel etik olgusu, gerçeğe ve doğruya ulaşmada sadece bilgi ve zekânın etkili olmadığını, bunun esas kaynağının kişinin varlığı ve kendi iç dünyası olduğunu savunmakta ve bunu vicdan olarak adlandırmaktadır. Bu yaklaşımın önde gelen temsilcilerinden Martin Buber, bireylerin amaçları doğrultusunda giriştiği eylemlerde, yanlışlığı doğrudan ayırmasına yarayan ve amaç doğrultusunda doğru karar vermesini sağlayan etmenin vicdan olduğunu; vicdan sayesinde bireyin karşı karşıya kaldığı durumlara ilişkin kendisiyle yüzleşebildiğini ve koruması gerektiğine inandığı ilkelere karar verdiğini ifade etmektedir (Aydın, 2001, s. 29-32; Özmen,

2008, s. 11). Vicdan, bireyin benimsemek istediği, doğal olduğuna kanaat getirdiği değerlerden ve bunların altında yatan prensip ve normlardan kendisini bizzat sorumlu hissetmesidir. Buradaki sorumluluk, içten gelen bir his olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte, bir nevi içsel duygu olarak ifade edilen vicdan, hata kabul etmeyen, şüphede kalmayan bir akıl yürütme ürünüdür. Kişi bu sayede kesin doğrulara ve yanlışlara ulaşabilmektedir (Özmen, 2008, s. 8).

1.4. Etik sistemlerine ilişkin eleştiriler

Kısaca açıklanmaya çalışılan dört temel etik sisteminin, tek başlarına yetersiz kaldığına ilişkin bir takım eleştirel görüşler bulunmaktadır. Buna göre, amaçlanan sonuç etiği ile problemlere yalnızca pratik olarak yaklaşıldığı ve bu yaklaşımda ön planda tutulan faydacı tutum neticesinde yalnızca gündelik konulara ilişkin sorunlar açısından çözümler üretilebileceği; kural etiğinin benimsediği, tüm insanoğlu için söz konusu olabilecek evrensel normlar belirleme çabasının yalnızca bireysel davranışlar için referans alınabilecek sağlam bir çerçeve çizmede yardımcı olabileceği; toplumsal sözleşme etiğinin, kişi tarafından tüm toplumca benimsenmiş prensip ve ölçünlerin kabul görmesinin, topluluk olarak yaşama neticesinde oluşabilecek çatışmaların önüne geçebileceği ya da çözüme kavuşmasına yardımcı olabileceği; kişisel etik yaklaşımının da insanın içine dönebilmesi ve kendindeki kusurları ortadan kaldırabilmesi adına ihtiyaç duyduğu kudreti sağlayabileceği ifade edilmektedir. Bununla birlikte, incelenen yaklaşımların tamamının öne sürdüğü etik anlayışı kendi içerisinde bir tutarlılık oluşturma çabası içerisinde olsa da, nihayetinde ahlaklı davranabilme seçeneği bireyin kendi yaklaşımında neticelenmektedir. Bu durumda sistemlerden herhangi birinin, diğerleri olmadan karşılaşılabilecek tüm etik sorunlarında ve ikilemlerde çözüm olabileceğini söylemek olanaklı değildir. Bu nedenle sistemlerin bir arada ele alınması ve tüm ilkelerin göz önünde bulundurulması etik sorunların çözümünde etkili olabilir. Yine etik yaklaşımlar ile birlikte etkin düşünme kabiliyetini geliştirecek çalışmalar içerisine girmek, birey davranışlarının iyiye ve doğruya kanalize olmasında daha fazla yarar sağlayacaktır (Aydın, 2001, s. 34).

1.5. Ahlak kavramı: etik ve ahlak kavramları ilişkisi

Arapça kökenli olan ve yaratmak, yaradılış kökünden gelen ahlak; yaradılıştan getirilen huy özellikleri şeklinde nitelendirilmektedir. Bir tanıma göre ahlak, bir birey, grup, sosyal sınıf, kültürel topluluk, halk ya da ulusun tarihin belirli bir döneminde, hayatlarına giren ve davranışlarını biçimlendiren inanış, kural, değer, örf, adet, emir ve yasaklar örgüsüdür (Özlem, 2004, s. 17-18).

Usta (2010, s. 167) ise ahlakı, iyi olana varmak amacıyla kişinin kendini zorunlu hissettiği ruhsal ve maneviyata ilişkin yükümlülükler ile bunları çevreleyen kurallar şeklinde tanımlamaktadır. Ahlak, bireyin ahlaki bütünlüğünü, iyi ve kötü huylarını yani tabiatını ifade etmekle birlikte, diğer taraftan sosyal hayatta uymak zorunda olduğu ilkeler ve normlar silsilesi olarak da ifade edilmektedir (Şirin, 2006, s. 55). Ahlak kurallarının bir kısmı zaman ve mekân yönünden farklılık gösterebilir. Fakat genel itibarıyla ahlak kavramı ve özü değişken değildir. Bu özellik, ahlakın konu ve amacının iyiliğe doğru meyleden bir karakter taşımasından kaynaklanmaktadır (Usta, 2010, s. 167). Ahlakın konusu genel olarak, iyi-kötü, doğru-yanlış, yapılması gereken-yapılmaması gereken eylemleri ortaya koymaktır. Ahlak hem bireysel olarak hem de toplumsal olarak ele alınabilir. Bireysel ahlak, kişinin kendinin bilincinde olmasını ve öz saygıyı duygusunu ön plana çıkarır ve vicdan ölçütünde bireyin kendini kontrol etmesini öngörür. Toplumsal ahlak ise, topluluk olarak bir araya getirilmiş olan ve emredici niteliğe sahip değerlere uyulmasını gözetir (Köprü, 2007, s. 6; Usta, 2011, s. 406-408).

Etik ve ahlak kavramları bazen birbirlerinin yerine kullanılsa da, bu yanlış bir kullanım olmaktadır çünkü etik ve ahlak kavramları birbirine benzemekle birlikte anlam olarak birbirlerinden farklıdır. Etik ve ahlak ayrımını belirleyen hususları birkaç madde halinde özetlemek mümkündür (Aydın, 2001, s. 6-7; Köprü, 2007, s. 7; Özlem, 2004, s. 22-23; Özmen, 2008, s. 5; Saylam, 2007, s. 9; Usta, 2009, s. 6; Usta, 2010, s. 166; Usta, 2011, s. 406-408):

- Ahlak, etik disiplininin araştırma konusunu oluşturmaktadır. Etik, ahlaki değerler üretmemektedir. Etik, pratik bir faaliyet sahasına sahip olan ahlakı teorik bir inceleme konusu yapan, ahlak üzerine konuşan felsefi disiplindir.
- Ahlak, kültürel değerler ve ülkelere ilişkin doğru ve yanlışlar açısından standartlar saptar. Etik ise, soyut kavramlar etrafında anlaşılması gerekeni açıklamaya çalışır. Ahlak, “ne”yi araştırırken, etik ise “neden” ve “niçin”i araştırır.
- Ahlak kavramları ve değer sistemleri din, etnisite, cinsiyet gibi bir çok farklı kimliğe göre farklılık arzdebilmekteyken, etik nispeten evrensel olan “istenilen iyi” kavramına odaklanır. Bir başka ifadeyle, ahlaklar birden çok olabilmesine karşın, etik tektir.
- Ahlak davranışa, etik ise prensiplere göre konumlandırılır. Bu nedenle ahlaki ilkeler ya da etik davranış gibi ifadeler doğru değildir.
- Ahlaki kurallar gerek vicdan gerekse de toplum nezdinde uyulması mecbur ve belli bir müeyyide karşılığı olan düzenlemelerdir. Etik ise herhangi ahlaki veya ahlak dışı bir eylem gerçekleştirilmeden, yalnızca eleştirel bir bakış açısıyla ahlaka ilişkin değerlendirme yapar.

- Etik, Aristocu yaklaşım tarafından savunulan teleolojik bakış açısıyla, ahlak ise Kant tarafından ileri sürülen deontolojik yaklaşım ile karakterize edilmektedir.

2. Andre Comte Sponville ve Ahlak Anlayışı

A. Comte Sponville, “Felsefeyi Takdimimdir” isimli eserinde toplam on iki başlık altında insanlara felsefeyi tanıtmayı amaçlamaktadır. Kitapta ahlak konusu ilk başlıkta ele alınmıştır. Ancak bu çalışmada, Sponville’in ahlak anlayışı açıklanmaya çalışılırken bu birkaç alt başlığa bölünerek açıklanmaya çalışılmıştır.

2.1. A.C. Sponville kimdir ?

12 Mart 1952 yılında Paris’te doğan Fransız eğitimci ve filozof André Comte-Sponville, Ecole Normale Supérieure’da felsefe okumuştur. Hümanist bir filozof olarak bilinen Sponville, bilgelik arayışı çerçevesinde güncel konuları esas almıştır. Siyaset felsefesi dâhil geçmiş çağlardaki filozoflarca irdelenmiş klasik temalara dair çalışmalar yürütmüştür. Ateizm ve materyalizm savunucusu olan Sponville, insanoğlunun felsefe gibi araçlar yoluyla düşünce olarak dinin ötesine geçebileceğini savunmaktadır. Eserlerinde yalın bir dille felsefe anlatımına gayret etmiştir. Felsefeyi Takdimimdir, Büyük Erdemler Risalesi isimli kitapları başta olmak üzere birçok eseri, Dünya üzerinde birçok dile çevrilmiştir.

2.2. A.C. Sponville’in ahlak anlayışı

A.Comte Sponville, “Felsefe’yi Takdimimdir” isimli kitabında, ahlak kavramının tanımı arayışına girmiş ve ahlakı, kişinin içsel olarak kendine yasak kıldığı ya da kabul ettirdiği tüm şeyler olarak tanımlamıştır. Sponville, bireyin bunu yaparken, kendi mutluluğu veya refahını yükseltme istenciyle hareket etmemesi gerektiğini; aksi halde oluşan durumun bencillikten başka bir şey olmayacağını ifade etmiştir. Kişinin ahlak halinin, daha üstün bir amaçla, vicdani olarak kendine yasakladığı ya da benimsediği şeylerin diğer insanların haklarını ve yararlarını da göz önünde bulunduracak şekilde, kendine dair bir fikre ya da insanlık fikrine sadık kalma ereğiyle oluşması gerektiğini vurgulamaktadır (Sponville, 2006, s. 20). Ahlakın sevgi ve mutluluğun yerini alamayacağını; çünkü ahlakın her şey olmadığını ifade eden Sponville, diğer taraftan hiçbir mutluluğun da ahlakı veremeyeceğini ve hiçbir sevginin ahlaka yetmeyeceğini vurgular. Bu durumu, ahlakın her zaman ihtiyaç duyulan ve her zaman olması gereken olma özelliğine dayandırır. Ona göre, ahlak, kişiye, kendisiyle barışık olarak, ötekiyle özgürce yaşamasını sağlamaktadır. İnsanlığın bireye ihtiyacı olduğu gibi, bireyin de insanlığa ihtiyacı vardır (Sponville, 2006, s. 26).

2.2.1. Ahlakın evrensel yalnızlığı (ahlak ve özgürlük)

Sponville, ahlak ile töreyi birbirinden ayırmakta ve şu kıstası kullanmaktadır: Töre, “diğerleri ne yapmalıdır” sorusu ile ilgilenirken, ahlak “ben ne yapmalıyım” sorusu ile ilgilenir. Bir başkasının denetimine ihtiyaç duyulacak şekilde, bireyin bir şeyi kabul etmesi veya kabul etmesi gerekliliğine inanması ahlak değil kanundur. Ona göre, bir başkasının cesaretli olması gerektiğini söylemek kişiyi cesur yapmaz; yine bir başkasının cömert olmak mecburiyetindesin demesi de kişiyi cömert yapmaz. Ahlak, bu anlamda yalnızca kişinin kendisini ilgilendirmektedir. Kişinin yüklendiği yükümlülükler yalnızca onun içsel dünyasında değerlidir. Diğerleri söz konusu olunca hak ve bağışlama kavramları söz konusu olur (Sponville, 2006, s. 21).

Sponville bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: Bir kimsenin taşıdığı niyetini, zayıflıklarını ya da neyi hak ettiğini kimse bilemez. Kişinin bencil olup olmadığı, alçak olup olmadığı, başkasının zayıflığı, kusuru, sıkıntısı ya da saflığından yararlanıp yararlanmadığını, yalan söyleyip söylemediğini, hırsızlık yapıp yapmadığı veya tecavüz edip etmediğini bilebilecek olanın yaratan ve kişinin kendisinden başkası olmadığını ifade eder. İnsanın kendi içinde ve kendi hakkında sahip olduğu bu bilgiyi “bilinç” olarak adlandırmaktadır. Ona göre kişinin bilinci kişinin tek yargıdır. Dava, para cezası, hapis cezası gibi kavramlar ise insanların adaletidir ve yalnızca hukuk ve polistir. Nitekim toplumla uyum içinde olabilmek ki bunu da gerekli görmektedir, kişinin kendi bilinci ile uyumlu olmasını engellemez ve kendi bilinci ile uyumlu olduğu anlamına da gelmez (Sponville, 2006, s. 21).

Sponville, ahlakın kişinin özgür olduğu yerde başlayabileceğini ifade etmektedir. Ahlakı, kişinin kendi kendini yargılayabilmesi ve kendine hükmedebilmesi özgürlüğü olarak açıklar. Çünkü kişinin bilincinde oluşturduğu yargılamada dışardan gelen hiçbir müeyyide olanaklı değildir. Vicdani muhakeme noktasında hiçbir dış baskı ya da kınama gerekli ve etkili değildir. Sponville, durumu hırsızlık örneği üzerinden şöyle açıklamaktadır: Bir kişinin mağazadan bir plak veya bir elbise çalmak istediğini varsayalım. Kişinin bunu yapmasını engelleyen, kişiyi hırsızlıktan alıkoyan durum bir güvenlik görevlisinin gözetimi ya da elektronik bir gözetim sistemi ise, kişi sadece yakalanmaktan, cezalandırılmaktan ya da başkaları tarafından kınanmaktan korkuyorsa bu durum ahlaklı olma haliyle değil hesaplı olma haliyle ifade edilebilir. Kişi burada ahlaklı değil, tedbirli davranmaktadır. Ceza alma korkusu erdemle karşıttır ya da yalnızca ihtiyati olarak oluşan bir erdemdir (Sponville, 2006, s. 18).

Bu durumun tam tersi durumda, yani iktidarın, gücün sahibi iken de ahlakın yine aynı tanım ile tanımlanabileceğini söylemektedir. Bunu açıklarken de Platon'un anlattığı meşhur “Gyges yüzüğü” den faydalanmaktadır. Modern zamanda, Gyges'in yüzüğünün bir bireyde olması

durumunda, kişinin ne yapıp yapmayacağını; örneğin, bir başkasının mülkiyetine, mahremiyetine, hürriyetine, haysiyetine, gizlerine, yaşamına saygı duymaya devam edip etmeyeceğini sorgular. Neticede bu soruya yalnızca kişinin kendisinin cevap verebileceğini ifade eder. Kişinin görünmez olduğunda, daha önce yapmadığı fakat artık kendine yapmak için izin verdiği tüm şeylerin onun riyakârlılığına ve tedbirli davranmış olduğuna delalet ettiğini belirtir. Aksine, bireyin görünmez olduğu durumda dahi, çıkarları doğrultusunda değil içsel yükümlülükleri doğrultusunda davranarak kendine bir şeyi kabul ettiriyor veya yasaklayabiliyorsa bu durumda ahlaktan söz edilebileceğini; bu açıdan ahlakın, kişinin yenilmez ve görünmez olsa dahi boyun eğmek zorunda hissettiği kurallar topluluğu olduğunu ifade eder (Sponville, 2006, s. 19).

Ahlakın başkalarına iyi görünmek için olamayacağını açıklamaya çalışan Sponville, serseri görünümlü bir kişi ile namuslu görünümlü biri arasında dış görünüş dışında başka farklar da olduğunu savunur. Bu durum diğer insanların bakışının her şey olmadığını ifade eder. Bu durum ahlakın yüce yalnızlığı olarak ifade edilir. Ahlaklı olmayı bir iddia olarak değil iradi bir tercih olarak görmektedir. Kişinin yapmak zorunda olduğu şeyi yalnız kendisinin bilmesi ve kimsenin o kişi yerine karar verememesi: “ahlakın yalnızlığı ve büyüklüğü” işte tam da budur. Kişi sadece içten gelen bir istekle kendine kötülüğü yasakladığında ya da kimse bilmediği halde, iyi bir şey yaptığında aldığı hazdan başka bir şey gözetmediğinde bir değere sahip olur. Sponville, Spinoza'nın bu konudaki düşüncesine atıfta bulunarak “yaptığın şey neyse sen o'sun” ve “gerçekte istediğin şeyle eşdeğersin” cümleleriyle bu durumu özetlemektedir (Sponville, 2006, s. 20).

2.2.2. Ahlak paradoksu

Ahlakı, bireyin kendi bilinci ile sınırlayan Sponville, bu durumda ahlakın tek paradoksunun ortaya çıktığını ifade eder; “ne kadar birey varsa o kadar da ahlak mı vardır?” Sponville, bu paradoksu şu şekilde açıklayarak aşmaya çalışmıştır:

Ona göre; Ahlak, yalnızca birinci tekil şahısta bir değer taşımaktadır. Fakat bu değer yalnız o kişi için değil, tüm insanlar içindir, yani evrenseldir. Her bir insan bir “ben”dir. Yeryüzünde, farklı zaman ve mekânlarda, insanların aldığı eğitim, yaşadığı toplum ve kültüre göre farklı ahlak anlayışları bulunmaktadır. Bu açıdan mutlak bir ahlak anlayışı yoktur veya kimse o mutlaklığa erişemez. Ancak insan, zalimliği, asabiyeti veya canlı öldürmeyi kendine yasak kıldığında, bu durumun kendi keyfiyeti doğrultusunda gelişen bir tercih neticesi değil; insanlık ve uygarlığın sürekliliği ve haysiyeti için gerekli olan bir şarttır (Sponville, 2006, s. 22).

Şu veya bu eylemin iyi mi ya da kötü mü olacağını merak ediyorsa kişinin şunu düşünmesi gerektiğini belirtir: “eğer herkes senin gibi davranırsa ne olacağını kendine sor”. Herkesin yalan söylediği, herkesin hırsızlık yaptığı, adam öldürdüğü, ırza geçtiği, saldırdığı, işkence yaptığı bir toplum ya da medeniyet, şüphesiz kendi yok oluşunu hazırlamaktadır. İnsanoğlu böyle bir şeyi kendisi ve çocukları için isteyemez. O halde, ötekilerde ayıpladığı şeyi, kişinin kendisine de yasak kılması gerekmektedir. Yani kişinin kibirden, faydacılık ve kişisel zevklerden uzaklaşarak, evrensel olana, akla ve mantığa yönelmesi ve ona itaati gerekir. Karar noktası tam da şu şekilde ifade edilmektedir: “herkes için geçerliliği olan ya da geçerli olması gereken bir kanuna kişisel olarak boyun eğmek”. Bu durumda, ahlaki eylem, herhangi bir direnç göstermeden herkes tarafından ram olunan temel düşüncelere, bireyin istekle uyması halidir (Sponville, 2006, s. 23).

2.2.3. Ahlakın meşruluğu

Sponville, ahlakın karşılaştığı sorunlardan birinin de ahlakı meşrulaştırmak için bir dayanak gerekip gerekmediği sorusu olduğunu dile getirir. Ona göre bu dayanağa gerek yoktur. Zaten bu çok da mümkün değildir. Çünkü bir çocuk boğulurken onu kurtarmaya; bir zorba kıyım, zulüm, işkence yaparken ona karşı durmaya çalışmak için herhangi bir ilkeye ihtiyaç yoktur. İlkeler, insanlık değerlerinin kıymetini garantileyen, kuşku götürmez bir gerçekliktir. Bu sayede kişi, kendisiyle aynı değerleri paylaşmayanlara haklı olduğunu ve karşısındakinin de haksız olduğunu gösterme imkânına sahip olur. Ancak bunun için öncelikle mantığı kurmak ve ön koşulsuz bir ispat oluşturmak gerekir. Kimi zaman değerler oluşturulduğunda, aksini iddia etmesine karşın, ahlaki yok sayan bir temel olabilmektedir. Bencil olmayı cömert davranmaya, yalan söylemeyi içten davranmaya, şiddeti ve zulmü huzur ve merhamete tercih eden ve daha üstün gören insana haksızlığını göstermek pek olanaklı değildir (Sponville, 2006, s. 24). Sponville, bu durumda, insanlığın şiddete ve barbarlığa karşı dayanaktan çok cesarete; kişinin kendisine karşı da istek ve sadakate ihtiyacı olduğunu, bunun içinde iradenin yeterli olacağını ifade etmektedir (Sponville, 2006, s. 25).

2.2.4. Ahlak ve din ilişkisi

Sponville, inançlı yahut inançsız olsun, kişinin yaşam sürecinde her şeyi kendine mubah kılmasının doğru olmadığını belirtmektedir. Ahlak konusuna, sadece cennet vaadi ya da cehenneme gönderilme korkusu ekseninde yaklaşan ve bu çerçevede ahlaki davranışlar sergileyen insanın erdemli olamayacağını; böyle bir kişinin sadece bencil ve ihtiyatlı olacağını söyler. Sponville, ahlakı oluşturanın din olmadığını; daha ziyade dini doğrulayanın ahlak

olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, ahlak dini inancı da yasaklamaz ve hatta Kant'a dayandırarak ahlakın dine yönlendirdiğini savunur. Sponville, Tanrı ve ölüm sonrası bir yaşam olmasa dahi, bunun insanı, görevini yapmaktan, başka bir deyişle insan gibi davranmaktan alıkoymaması gerektiğini belirtir ve din ahlak ilişkisini şöyle özetler: birey, tanrı var olduğu için iyi eylem halinde olmak zorunda değildir. Ümitsizliğe kapılmamak adına, iyi olmak zorunda olduğu için insan tanrıya inanmak ihtiyacını hisseder. Uyulması zorunlu buyruklar, tanrı tarafından buyurulduğu için iyi değildir, bir buyruk ahlaki kapsamda iyi ise onun Tanrıdan geldiği düşünülebilir (Sponville, 2006, s. 25-26).

2.2.5. Ahlak ve siyaset ilişkisi

Comte Sponville göre, ahlak, varlığını korusaydı ne siyasete gerek olacaktı, ne de devlete ve onun organları olan; polise, kanunlara, mahkemelere, orduya gereksinimimiz olmayacaktı. Ancak maalesef, bu geçerliliği olmayan bir şeydir. Çünkü sefaleti veya dışlanmayı yenmek için ahlaka güvenmek; dış siyaseti insanlığın hizmetine, toplumsal siyaseti iyilik ve hayırseverliğe, göçmen politikasını da insancıl bir yaklaşımla ırkçılık karşıtlığına dayandırmak ahlaken gerekli olduğu halde, kendi içlerinde siyasi olarak yeterli olamazlar ve herhangi bir toplumsal sorunu bu şekilde tek başlarına çözemezler. Siyasete ihtiyaç duymadan, ahlakın insanlık için yeterli olması arzusu elbette istenebilir. Fakat bu talep, insanlık tarihi üzerine kendini yanıltmak ve kendimize yalan söyleyerek, kandırmaktan öteye gitmez (Sponville, 2006, s. 31-32).

Sponville, ahlak ve siyaset arasındaki ayrımı yaparken birkaç şeye vurgu yapmaktadır. Ona göre; ahlakın sınırları yoktur ama siyasetin sınırları vardır. Ahlakın vatani yoktur (evrenseldir) siyasetin ise vatani vardır. Ahlak, bencilliğin karşıtı iken, siyaset bencilliğin ortak ve çatışmalı bir ifadesidir. Yani siyaset, insanoğlunun birlikte ve mümkün olan en etkili şekilde bencil olması halidir. Çıkar birlikleri, dayanışma grupları buna en güzel örneklerdir. Oysa ahlak, savunduğu çıkarları paylaşmadığı halde, kendisine bir getirisi olmayacağını bildiği halde onları savunmaya devam etmektedir. Asıl cömertlik budur. Sponville, bu durumda cömertliği ahlaki erdem, dayanışmayı da siyasi erdem olarak tanımlamakta ve devleti de bencillikleri düzene sokmak ve toplumsallaştırmak görevi nedeniyle gerekli görmektedir. Ahlakın özünde herhangi bir özel menfaat gütmeyeceğini, ancak siyasetin böyle olmadığını; ahlakın evrensel olduğunu ya da öyle olmayı arzuladığını fakat siyaset alanının özel olduğunu; ahlakın birinci tekil şahısta değerli olduğunu yani yalnız olduğunu ancak siyasetin kolektif bir oluşum olduğunu savunur (Sponville, 2006, s. 31-34).

Sponville'e göre, siyaset ahlakın, sorumlulukların ve sevginin saltanatı değil; güç ilişkilerinin, düşünce, çıkar ve çıkar çatışmalarının saltanatıdır. Bu anlamıyla siyaset "akıllı ve

toplumsallaşmış bencillik”tir. Ancak buna rağmen siyasetin gerekli olduğunu; çünkü insanların ne bir aziz ne de yalnızca birer tüketici olduğunu; aynı yurdu paylaşan vatandaşlar olduğumuzu ve böyle kalabilmek adına bunun getirdiği zorunluluk gereği siyasete ihtiyaç olduğunu ifade eder (Sponville, 2006, s. 35).

3. Kamu Yönetiminde Etik ve Çalışma Ahlakı

Kamu yönetimi, bir disiplin adı olarak kullanıldığı gibi aynı zamanda bir idari eylem sahası olarak da işlev gören bir kavramdır. Kamu yönetimi, halk namına ve yine halk için hizmet sunma ve bu sunulan hizmetlerin idaresini kapsamaktadır. Kamu yönetiminin ortaya çıkmasındaki temel etkenin kamu yararını sağlamak ve korumak olduğu ifade edilebilir. Kamusal kurumlarda söz konusu kamusal hizmet ve faaliyetleri gerçekleştirmek ve kamusal yarar gözetmek adına, bir takım hukuksal sınırlamalar çerçevesinde görevlendirilen ve kamu yönetiminin beşeri sermayesini oluşturan kamu görevlileri bulunmaktadır. Bu görevlilerin, görevlerini icra esnasında çeşitli ilkeler çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Bu ilkelerden biri de “etik” olarak ifade edilebilir. Kamu yönetiminde etik olgusunun en öne çıkan unsuru, görevliler tarafından kamu yararının her zaman için özel menfaatlere üstün tutulması gerekliliğidir (Koç & Güler, 2010, s. 42-43).

Nispeten daha yeni bir disiplin olan kamu yönetimi daha önceleri siyaset ile birlikte anılmakta idi. Etik olgusunun tarihsel sürecine bakıldığında, siyaset ile etik arasında çok sıkı bir etkileşim kurulmaya çalışıldığı görülmektedir. Üzerinde durulan konunun genellikle yönetici sıfatına haiz kişilerin ahlaki karakterlerine ilişkin olduğu, yöneticinin sahip olduğu ahlak yapısı ile yönetilen toplum arasında benzerlikler ve ilişkiler kurulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Tarihsel süreçte ilerlediğimiz zaman, Sokrat, Aristo, Platon gibi antik yunan filozoflarından, Machiavelli, Kant gibi yakın çağ Avrupa düşünürlerine kadar siyaset-politika ekseninde işlenen konuların bir çoğunun yöneticilere ahlaki öğütler içerdiği gözlenmektedir. Bu durumun yine Türk yönetim yapısında da benzer şekilde tezahür ettiği ifade edilebilir (Ateş & Oral, 2003, s. 58).

Etik ve yönetim kavramlarının yan yana getirilmesi ile elde edilen “Administrative Ethics” tabiri (kamu) yönetim etiği olarak Türkçe’de ifade şekli bulmuştur. Yönetim Bilimi veya kamu yönetimi yazınında “iş ahlakı”, “yönetimsel ahlak” gibi ifadeler de bu anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Yönetim etiği, ahlak kural ve ilkelerinin belirli bir kamusal organizasyon içerisinde, söz konusu örgüt veya organizasyonun değerlerini de göz önünde bulundurarak incelemeye çalışılmaktadır.

Çünkü göreceli bir kavram olan ahlak, aynı zamanda örgütsel kültür içerisinde belirlenmiş normlar ile de beslenen bir olgu olarak karşımızda durmaktadır (Saylam, 2007, s. 35).

Modern anlamda yönetim etiği tartışmalarının başlangıcı olarak genellikle 1970’li yıllarının başlarının işaret edildiği görülmektedir. Her ne kadar siyasi ve bürokratik yozlaşma olgusu geri kalmış ülkelere has bir sorun olarak düşünülse de, söz konusu tarihlere gelişmiş Batı devletlerinde yönetim alanında ortaya çıkan skandallar, batı kamuoyunun da dikkatini yozlaşma olgusuna çekerek, etik ile ilgili tartışmaları güncel bir mecraya oturtmuş ve kamu çalışanları ile etik ilişkisi çoğu Batılı devletin gündemine yerleşmiştir. Bu süreçten sonra artan kamu oyu baskısının da etkisiyle, yöneticiler ve görevlilere ilişkin “iyi” ve “ahlaklı” olma taleplerini karşılamak ve onları denetim altında tutabilmek adına bir takım etik kurallar, standartlar ve düzenleyici-denetleyici kurumlar meydana getirmek üzere girişimler başlamıştır (Öktem & Ömürgönülşen, 2005).

Giderek artan bu anlayış çerçevesinde, yönetimin hizmet ve faaliyetlerinin tarafsız, objektif ve eşit bir anlayışla sunulması anlayışı giderek daha fazla yerleşmiştir. Etik yönetim ile sorumluluk bilinci ve kamu kaynaklarının verimli bir şekilde kullanılması amaçlanmıştır. Yönetim etiği anlayışı, bozulmalar ile mücadelede önem kazanmış ve gelişme sürecinin önünü açmıştır (Saylam, 2007, s. 44).

Son çeyrek yüzyılda, kamu yönetimi alanında beliren Yeni Kamu Yönetimi Hareketi (New Public Management) kapsamında etik yönetim ilkesi daha hissedilir bir hal almıştır. Vatandaşların yönetime daha yüksek düzeyde katılımını esas alan bu yönetim tarzı, hesap verebilirlik kavramı çerçevesinde etik yönetim anlayışına daha fazla güç katmıştır. Bu manada etik, demokratik ve katılımcı yönetim anlayışında önemli bir kazanım elde etmiştir. Yeni kamu yönetimi anlayışında, etik, ahlak, erdem gibi olgulara oldukça önem atfedildiği ve kamusal hizmet alanında görev yapan bireylerin her şeyden önce öz saygı çerçevesinde kendilerine karşı sorumlu tutuldukları görülmektedir (Atmaca, 2010, s. 71). Kuşkusuz kamu çalışanları ve yöneticilerinin öncelikle kendilerine karşı sorumlu hissetmelerinin gerekli görülmesi Sponville’in ahlak anlayışıyla da örtüşmektedir.

3.1. Kamu yönetiminde etik gerekliliği

Devlet, sivil toplum ve özel sektör arasındaki dengelerin değişmesi, globalleşme, demokratikleşme ve toplumsal değerlerdeki gelişim eğilimi, kamu hizmetlerinin ve kamusal faaliyet alanının çerçevesini de değiştirmiştir. İletişim ve bilgi teknolojilerindeki baş döndürücü hızdaki ilerleme, fikir ve uygulamaların küresel çapta hızlı bir şekilde yayılmasına olanak

tanımaktadır. Söz konusu gelişmeler neticesinde ortaya çıkan bu durum kamu hizmet alanında etik davranış ilkelerine bağlılığı, şeffaflık ve hesap verilebilirlik taleplerini arttırmıştır. Günümüzde, kamusal hizmet alanında etik dışı uygulamaların, ekonomik gelişime ket vurduğu, iktisadi ve sosyal istikrarsızlığa yol açtığı ve devlete güveni zayıflattığı hususunda uluslararası düzeyde görüş birliği bulunmaktadır (Saylam, 2007, s. 41).

Kamu yönetiminde etik uygulamaları gerekli kılan etmenler, genel itibariyle farklı ana başlıklar etrafında ifade edilmektedir. Bunlar, klasik (Weberyan) bürokrasi modelinin uygulanmasından kaynaklanan etik açmazlar, yönetici ve çalışanların takdir yetkisini kullanması ya da kullanmaması neticesinde yaşanan sorunlar, yasal düzenlemelerin yetersizliği, karmaşık yönetim yapısı ve yaşanan değerler çatışması, yükselen etkin ve verimli hizmet beklentisi, yönetimde yozlaşmanın önlenmesi ya da ortadan kaldırılması şeklinde sıralanabilir (Şen, 2011).

Kamu yönetiminin kapsadığı faaliyetlerin ve hitap ettiği topluluğun büyüklüğü göz önünde bulundurulduğunda, alınan kararların etki alanının ne kadar geniş olduğunu anlamak mümkündür. Yönetimsel kararların, bir taraftan kamu hizmetinden faydalananlara, kamu çalışanlarına ve kurumsal ihtiyaçlara cevap vermesi beklenirken, aynı zamanda kamu yararının göz önünde tutulması ve sahip olunan her türlü kaynaktan rasyonel şekilde yararlanması gerekmektedir. Her ne kadar özellikle yöneticiler tarafından alınan kararlar, organizasyon içinden ve dışından birçok etkiye maruz kalmaya müsait olsalar da; her halükarda alınan kararlar sahip olunan bireysel ve mesleki değerler çerçevesinde şekillenmektedir. Tam da bu noktada etik belirleyici ve yönlendirici bir görev yüklenmektedir (Uluğ, 2009, s. 4-12).

Etik ilkeler, kamu görevlilerinin sorumluluk bilinç ve duygusu ile hareket etmesini sağlamakta, hukuka uygun ve adil bir hizmet mantalitesiyle, yansız bir şekilde iş ve eylemlerini gerçekleştirmelerini amaçlamaktadır. İdare, kamu hizmetlerinin yürütülmesi sırasında dürüstlük, şeffaflık, tarafsızlık, hesap verebilirlik ilkelerine işlerlik kazandığında, kamu hizmetinden yararlanmak isteyenlerin memnuniyetini elde ederek; hem etkin ve verimli bir hizmet anlayışını, hem de vatandaşın güvenini sağlamış olacaktır (Özmen, 2008, s. 13-14).

3.2. Kamu yönetiminde görülen etik dışı davranışlar

Ahlak dışı davranış, kişinin olumsuz duyguları tarafından desteklenen, aklının benimsediği ve üst benliğini etkisiz bırakan davranış şekilleri olarak adlandırılır. Örgüt içinde örgüt üyeleri arasında ve örgüt dışında örgütler arasında olan rekabet, kendine düşkünlük, bencillik, açgözlülük, kişi ya da bireylerin eksik ya da yanlış değerlendirmeleri, yanlış bilgilendirme, ön yargılı olma, siyasi görüş farklılıkları, bireysel çıkarlar, ekonomik çıkar sağlama, kin duygusu,

kişilik bozuklukları, yasa ve kuralların iyi bilinmemesi, yasa dışı emirlere riayet, benlik güç gösterisinde bulunulması ya da aşırı iyi niyetli davranma vb. gibi psikolojik ve sosyo-ekonomik kaynaklı sebeplerden ötürü ahlak dışı eylemler gerçekleşebilir (Köprü, 2007, s. 53; Usta, 2011, s. 413-415).

Kamu yönetiminde ahlak dışı davranışların gelişmesi “yozlaşma” olgusu ile karşı karşıya gelmemize yol açar. Ahlak dışı davranışlar yozlaşmayı tetiklediği gibi yozlaşma da ahlak dışı davranışların artmasında olumsuz bir çarpan görevi görmektedir. Yozlaşmaya yol açan nedenler, yönetsel, toplumsal ve kişisel olabilmektedir.

Kamu yönetiminde büyüme eğilimi, bürokratik dışa kapalılık ve gizlilik, denetimsizlik gibi yapısal sorunlar; aşırı kırtasiyecilik, bürokratik şekilcilik düşkünlüğü, örgütlenme ve organizyonel sorunlar gibi işlemsel problemler ve bürokrasinin siyasallaşması gibi sorunlar yozlaşmaya yol açan yönetsel nedenler arasında sıralanabilir. Sivil toplumun yeterince örgütlenememiş olması, modernleşmenin getirdiği yeni norm sistemine ayak uyduramama, hızlı nüfus artışının doğurduğu yetersizlikler, kırsal göçün ve kentleşme oranının artışı, eğitim eksikliği vb. toplumsal nedenler arasında sayılabilir. Kişisel nedenlere ise ücret adaletsizliği, düşük ücretle çalışma, liyakatsiz atamalar gibi birçok neden ifade edilebilir (Köprü, 2007, s. 32-55). Toplumsal, yönetsel ve kişisel nedenler birbirlerinden keskin sınırlar ile ayrılmış değildir. Bazen yozlaşmaya yol açan nedenler bir arada bulunabilir.

Etik dışı uygulamaların hâkim olması ve yozlaşmaya yüz tutmuş bir toplum ile birlikte kamu yönetimi alanında görev yapan çalışanlarda da çeşitli ahlak dışı eylem ve davranışlara rastlamak mümkün olmaktadır. Haksız kazanç veya mal edinme, irtikap (kötü iş yaparak rüşvet dayatma), ihtilas (nitelikli ya da hileli zimmet), zimmetine para geçirme, ihaleye fesat karıştırma, görevini yapmaktan kaçınma, görevi kötüye kullanma, görevi ihmal, görevini ve gücünü istismar etme, nepotizm (akrabalarını kayırma), kronizm (arkadaşlarını kayırma), patronaj (siyasal kayırmacılık), gizli belge ve sırların sızdırılması, rantçılık, dalkavukluk, fiziksel, sözlü ve cinsel taciz, hakaret ve küfür, dogmatik davranış, yobazca ve bağnazca davranma, iş takibi yapma, dedikodu gibi bir çok eylem, davranış yapısı ve mantalite ahlak dışı davranışlara örnek olarak verilebilir (Aydın, 2001, s. 60-69; Köprü, 2007, s. 55-74; Özdemir, 2008, s. 187; Şirin, 2006, s. 70-83).

Kurumsal anlamda, kamu görevlilerinin davranışlarını örgütsel ahlak düzleminde değerlendirdiğimizde, etik ilkelere bağlı ya da etik ilkeleri tanımaz kamu çalışanları gruplarının dışında bir de etik ilkelere ilgisiz bir kesim olduğu görülmektedir. Kuşkusuz bu son durum da en az etik ilkeleri tanımadan hareket eden kamu görevlileri kadar tehlike arz etmekte ve

umulmadık neticelere sebebiyet verebilmektedir. Bu manada, etik ilkeleri tanımayan ya da onlara karşı ilgisiz, kayıtsız kalan bireylerin istihdamında çok dikkatli olunmalıdır. Bilhassa yönetici konumuna getirilen bu nitelikte görevliler, yetersiz hizmet, ahlaki güvensizlik ve yönetsel başıbozukluğa yol açıp, büyük bir manevi yıkıma sebebiyet verebilirler (Uluğ, 2009, s. 6-11).

Ahlaklı olma halinden kopuş ile elde edilen kısa dönemli getiriler, tüm etik denklemin mihenk noktası olarak değerlendirilmektedir. Kamusal yaşama hayat veren evrensel değerlerden uzaklaşma kamu yönetimini güçsüzleştirmekte ve toplumsal çürümeye yol açmaktadır. Unutulmaması gerekir ki, etik prensiplere bağlı olma, yaşamı değerli kılan diğer durum ve nesnelere için ödenen bedelden farklı değildir. Bu nedenle, ahlaklı olmanın ve etik ilkelere bağlılığın maliyetinin kesinlikle düşük olmadığı bilinmelidir. Dahası, etik kültürün henüz yeni yeni oluşmaya başladığı toplumlara bu çok daha fazla maliyetli olabilmektedir. Toplumda etik kültürün yerleştirilmesi çabası zor bir süreç olduğu için, kısa dönemde yıpratıcı olsa da uzun dönemde oldukça verimli neticeler alınacaktır (Uluğ, 2009, s. 4-12).

3.3. Kamu yönetiminde olması gereken etik ilkeler ve ahlaki davranışlar

Kamu yönetimi etiği, dışsal belirleyiciler açısından bakılacak olursa, kamu görevlilerinin tüm iş ve işlemleri ile davranışlarını hukuksal kurallar ve etik ilkeler çerçevesinde gerçekleştirmesi şeklinde ifade edilebilir (Koç & Güler, 2010, s. 44). Öte taraftan, içsel belirleyiciler kapsamında bakıldığında, kamu yönetimi etiği, kamu çalışanlarının eylem ve davranışlarını kendi kişisel ahlak değerleri çerçevesinde gerçekleştirmeleri anlamına gelmektedir. Kişinin ahlak ve erdem düzeyi bunda temel belirleyici konumundadır. Kuşkusuz bu iki farklı bakış açısı birbirinden ayırt edilemez olup, kamu yönetimi etiği açısından her iki durumun bir arada ele alınması gerekmektedir. Bu bilgi ışığında, kamu yönetimi etiğini; kamu çalışanlarının, kanunlar, etik ilkeler ve kişisel ahlak değerleri çerçevesinde hareket etmesi şeklinde tanımlamak daha doğru olacaktır (Özdemir, 2008, s. 182-183).

Kamu görevlileri, görevlerini icra ederken ulusal mevzuat çerçevesinde hareket etmek zorundadır. Kamu görevlileri açısından, tüm bu hukuksal mevzuatın dayandığı ana ilke ise görevi esnasında kamu yararını sürekli olarak gözetmesidir. Çünkü kamu görevlilerinin tabi olduğu, kamu yönetimi işleyişini düzenleyen hukuksal çerçeve toplumsal faydanın her zaman için kişisel çıkarlardan üstün olduğu tezine dayanmaktadır (Usta, 2010, s. 162).

Batılı devletler tarafından uzun sayılabilecek bir süreden beri kullanılan Anglo-Sakson orjinli, uluslararası alanda genel kabul görmüş kamu hizmeti ile ilgili ilkeler ve denetim amaçlı

kurullar oluşturma temayülü, Türkiye’de de karşılık bulmuştur. Bu çerçevede yönetsel etik ve meslek etiği ilkeleri belirleme ve bunları etik kurullar aracılığıyla sürdürülebilir kılma düşüncesi yerleşmiştir (Arap & Yılmaz, 2005, s. 1-2).

Mesleki etik, bir meslek grubu kapsamında ve söz konusu meslek ile ilgili oluşturulan ve uygulanması gözetilen, meslek mensuplarına emredici niteliği sayesinde onları belli bir davranış tarzına zorlayan, onların kişisel eğilimlerine belli çerçevede sınırlamalar koyan, gerekli durumlarda ilkesel ve kifayetsiz hareket eden mensupların meslekten ihracını sağlayan, mesleki idealleri ve rekabeti amaçlayan ilkeler bütünü olarak ifade edilmektedir (Aydın, 2001, s. 4). Meslek etiğine ilişkin ilkeler evrenseldir ve farklılık göstermezler. Meslek etiği çalışma alanındaki ahlaki davranışlar üzerinde durur. Çalışma ahlakı ise daha kişisel olup, meslek mensubunun mesleğini icra ettiği dönemde içselleştirerek uyması gereken kaide, tavır ve davranışlarını kapsar. Bu nedenle meslek etiği ve çalışma ahlakı iç içe geçmiş kavramlardır (Usta, 2011, s. 413-414). Kamu yönetimi etiği açısından ortaya çıkan bir diğer kavram da etik kod kavramıdır. Etik kodlar yani davranış kuralları, kamu görevlilerine örgüt bünyesindeki çalışmalarında yol gösterecek olan çeşitli ahlaki ölçünler içeren öğretici, açıklayıcı, yazılı ve resmi nitelikteki belgeler olarak ifade edilmektedir (Atmaca, 2010, s. 65).

Kamu yönetiminde söz konusu etik ilkeler, teknik, bürokratik, siyasal ve ahlaki değerlerin tümünü kapsamaktadır. Bunları, tarafsızlık, hukukilik, yasa dışı emirlere direnebilme, laiklik, sevgi, hoşgörü, demokrasi, hak ve özgürlüklere saygı, dürüstlük, liyakat, nesnellik, sadakat, liderlik, şeffaflık, hesap verilebilirlik, tutumluluk, sorumluluk, profesyonellik, eşitlik, adalet, emeğe saygı, süreklilik, saygınlık ve güven şeklinde belirtmek mümkündür. Bu ilkeler ile kamu hizmeti sunulurken, kamu görevlilerinin işlerini layıkıyla ve dürüstçe yapmaları; devlet tarafından kendilerine tahsis edilen makamları kişisel, maddi ya da politik hırs ve kazançları için kullanmaktan sakınmaları amaçlanmaktadır (Aydın, 2001, s. 47-59; Köprü, 2007, s. 29-30; Öktem & Ömürgönülşen, 2005; Özmen, 2008, s. 47; Saylam, 2007, s. 32-35; Şirin, 2006, s. 95-96; Usta, 2010, s. 165; Yüksel, 2005).

Çalışanların uyması gereken etik ilkelerin yanında, çalışanlara karşı da uyulması gereken ilkeler vardır. Bu öncelikle çalışanın, “insan” olduğunun hatırlanması ile başlar. İnsanlar, her biri tek ve değerli olmalarının getirdiği saygının kendilerine gösterilmesini umarlar. Sarf etmiş oldukları emeklerinin maddi ve manevi olarak gerçek karşılığını almayı ve özellikle kendileri ile ilgili alınacak kararlarda katılımcı olmayı isterler. Modern bir toplumun, özgür bir ferdi olarak, demokratik ve medeni bir yaklaşım ve fikriyat ile idare edilmeyi arzu ederler. Bu nedenlerle, çalışanların istihdamı ve seçiminde, eğitiminde, değerlendirilmesinde, ödül ve ceza

sisteminde, ücretlendirmelerinde işyerinde saldırganlık ve şiddet olasılığının olabileceği durumlarda, aynı zamanda çağdaş yönetimin bir gereği olarak, etik ilkeleri uygulamak ve çalışanların gereksinimlerini karşılamak gerekir (Atmaca, 2010, s. 70; Aydın, 2001, s. 39-40). Bu yöneticilerin ve karar vericilerin eylemlerine rehberlik eden ve uymaları gereken yönetsel etik ilkelerinin gereğidir.

Kamusal hizmette etik bir kamu yönetimi anlayışının oluşturulması olgusu, yalnız başına yozlaşmayı önleyici hukuksal mevzuatın oluşturulması ve uygulanmasından mürekkep değildir. Bu konunun çok daha detaylı bir şekilde ele alınıp sosyolojik, psikolojik, siyasal ve felsefi yönleriyle değerlendirilmesi gerekmektedir (Öktem & Ömürgönülşen, 2005). Bir kamu görevlisinin görev mahallindeki tutum ve davranışlarının ahlaki vaziyetinin nedenleri tek bir değişkene indirgenemeyeceğinden; yönetici ve diğer karar verme pozisyonundakilerin, çalışanların ahlaki tercihlerinin hangi koşul, motivasyon ve dürtü ile sergilediğini anlama ve ortaya çıkarması gerekmektedir (Atmaca, 2010, s. 70). Örgütsel ahlak kültürünün kişiye içselleştirilmesi, her basamakta iletişim kanallarının açık tutulması, güçlü bir denetim mekanizmasının kurulması ve sürekli eğitimler ile düşünsel ve mantıksal çerçevede insan zihnine ahlaki kodların yerleştirilmesi gerekir (Usta, 2011, s. 417-418).

Kurallar etiği ya da pragmatist etik yaklaşımı çerçevesinde yalnızca kural dayatma ile örgütsel etiğin kurulamayacağı anlaşılmış bir durum olduğuna göre bu hususta erdem/karakter etiği anlayışının biraz daha ön planda tutulması gerektiği sonucu hâsıl olmaktadır. Kamu görevlileri, toplum adına kamusal çıkarları gözetme hususunda lider bir role sahip oldukları için özel bir ahlaki yükümlülük taşırlar ve bu durum kamu yönetiminde erdem veya karakter kavramlarının ön plana çıkmasına sebep olmaktadır (Şen, 2011). Bu kapsamda modern demokrasinin bizlere sunduğu değerler dizisi (paradigma), kişisel etik anlayışına farklı ve yeni bir perspektif ile bakmamızı sağlamaktadır. Buna göre, içinde bulunduğumuz bilgi toplumu, bireyin özgürlük alanını genişleterek daha hür olmasını ve fikri yaratıcılığını geliştirmesini desteklemektedir. Bu serbestiyetin bir sonucu olarak bireyin dış etkenlerden ziyade içsel bir mekanizma ile kendi kendini denetleyerek kontrol altına alması öngörülmektedir. Nitekim kural koyarak gerçekleştirilen etik denetim mekanizmalarının yetersizliği bu görüşü haklı çıkarmaktadır. Bu çerçevede gerekli bir olgu olan kurumsal etik ancak, kişisel etiğin yerleştirilmesi sonucu oluşacak olan erdemli olma haliyle sağlanabileceği ve bunun da büyük oranda toplumun yapısı ve eğitimi ile alakalı olduğu ifade edilmektedir (Uluğ, 2009, s. 5-9).

Erdem, ahlaki ilkeler doğrultusunda hareket etme, benimsenmiş ahlaki kurallar ve doğru davranış ölçünlerini içselleştirerek kendi rızası ile bunlara uyma ve tamamıyla ahlaki bir

gerekece ile yanlış görülen davranış ve kötülüklerden yine kendi rızası çerçevesinde kaçınma şeklinde tanımlanmaktadır. Burada öne çıkarılabilecek olan şey kuşkusuz “kendi rızası” ifadesidir. Etik davranış ve ahlaki erdem dayatma ile gerçekleşebilecek bir durum değildir. Bu halin oluşması için bireyin özgür iradesi en temel şarttır. Karşılığında maddi müeyyide belirlenmiş olan kurallara uyulması ahlaki davranış olarak nitelendirilemez. Erdem ve iyi karakter, dış etkenler yoluyla değil, akıl ve mantık öncülüğünde oluşturulan içsel motivasyon ile oluşup şekillenmektedir (Şen, 2011).

Kuçuradi (2000, s. 32) tarafından ifade edildiği üzere, insanların belli normlara göre hareket etmeleri konusunda zorlama yapılabilir fakat bir bireyin ahlaki davranması zorlanamaz. Ancak kişi bunu bilerek ve isteyerek elde edebilir. Bu anlayış Comte Sponville’in ahlak anlayışı ile de örtüşmektedir.

Arzu edilen iyi bir kamu görevlisi yeterli teknik bilgiyi yani liyakati ve erdemli kişiliği aynı bünyede barındırmış olmalıdır. Kamu yönetimi etiği açısından özellikle yönetici kadroları olmak üzere kamu görevlilerinin seçiminde bu hususun temel ilke olması elzemdir (Şen, 2011).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Etik ve ahlak birbiri ile ilgili bir birinin alanından beslenen ancak birbirinden farklı iki kavramdır. Ahlak, kültürel değerler ve ideallere ilişkin doğrular, yanlışlar ve uygun davranışlar açısından yazılı olmayan ölçünler ortaya koyarken, etik daha ziyade soyut kavramlara dayalıdır. Ahlak, etiğin araştırma konusu, etik ise, pratik bir uygulama alanı olan ahlakı teorik çerçevede ele alarak inceleyen felsefe disiplindir.

Ahlaki kavramlar ve kişisel değer sistemleri kişiden kişiye farklılık göstermektedir. Sponville, ahlakın evrensel yalnızlığından söz ederken, ahlakın kişisel olduğunu anlatmaya çalışmaktadır. Yani ahlak, bireyin içinden gelen sestir ve vicdana dayanır. Ona göre yasalar, toplumsal kurallar gerekli olmak ile beraber ahlaklı bir kişilik için yeterli değildir. Bu nedenle kişilerin vicdanını geliştirmesi gerekir. Çünkü ahlak kişinin kendisinde var olan ve ancak kendisinin ortaya çıkarabileceği bir şeydir.

Sponville, ahlak kavramını, din, siyaset, özgürlük gibi kavramlar ile ilişkilendirmekte ancak aralarındaki farkları da ortaya koymaktadır. Ona göre din ahlakı otomatik olarak doğurmamakta, birey ancak ahlaksız bulunduğu bir şeyi yapmamaya kendisi inanarak karar verdiğinde özgür olabilmektedir. Yani Sponville, ahlak ile diğer değerleri birbirinden ayırıp farklı bir şekilde ilişkilendirmektedir. Sponville, kişinin sırf yasaya uymak veya cezai müeyyideden kurtulmak için ahlaki olmayan bir davranıştan kaçınmasını erdem olarak

görmemektedir. Kişinin öncelikle yapmaktan kaçındığı davranışın ahlaka uygun düşmediğine inanması gerektiğini ve bu şekilde o davranıştan kaçınması durumunda bunun bir erdem olabileceğini savunmaktadır.

Kamu Yönetimi alanında oluşan yeni anlayış, yönetimde hesap verilebilirliği, saydamlığı, verimliliği ön plana almakta ve yönetsel yozlaşma kültürünün bu kavramlar sayesinde yok edilebileceği görüşünü savunmaktadır. Bu nedenle, gerek ulusal gerekse de uluslararası düzeyde çeşitli yasal düzenlemeler, etik kodlar ve kurullar oluşturulması gerektiği savunulmaktadır.

Sponville'in ahlak anlayışını dolaylı olarak savunan birçok görüş, Kamu Yönetiminde ortaya konan yasal düzenlemeler, etik kodlar, etik kurullar gibi düzenleme ve kurumların gerekli olduğunu ancak bunların çalışma ahlakının oluşmasında tek başlarına etkili olamayacaklarını belirtmektedirler. Buna göre bir kimsenin tam olarak çalışma ahlakına sahip olması, kişinin kendi iradesine bağlı bir durumdur. Müeyyide gücü ne kadar çok olursa olsun, bir insan kendini erdemli bir insan olarak görmüyorsa ve yaptığı davranışı vicdanına sığdırmıyorsa kimse onu bu davranışı sergilemekten alıkoyamayacaktır. Bu durumda kişilerin ahlak dışı davranışlar sergilemesine yol açan psikolojik, sosyolojik, siyasal ve felsefi nedenler üzerinde durulması ve öncelikle bu nedenlerin ortadan kaldırılması gerekmektedir. Nedenler üzerinden gidilerek oluşturulacak çözüm yolları, bireylerin özgürlük alanlarının genişletilerek iradi davranışlar sergilemelerinin sağlanması, ahlaki konulara ilişkin sürekli toplumsal eğitim ve dayanışma ile bireylere kişisel etik kültürünün yerleştirilmesi gerekmektedir.

Kamu Yönetimi alanında başta yönetici olmak üzere görev alacak olan kişilerin liyakat ilkesi çerçevesinde teknik bilgi ve becerileriyle birlikte iyi bir ahlak anlayışına sahip, erdemli bireyler olmaları gerekmektedir. Bu sayede yöneticilerin, çalışanların ihtiyaçlarını objektif biçimde tespit edebileceği ve ahlak dışı davranışlara götüren sebepleri ortadan kaldırmaya çalışacağı düşünülmektedir. Gerçekten de yöneticilerdeki sorumsuzluk ve ahlak dışı davranışlar, diğer çalışanlar üzerinde de ters sinerji yaratmaktadır. Yöneticilerin liyakatli ve erdemli kişilerden seçilmesi, emri altında çalışanların büyük oranda onu örnek almalarını sağlayacak ve örgütsel etik kültürün yerleşmesinde yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Arap, İ. & Yılmaz, L. (Kasım 2005). Yeni kavramlarla yeni yönetim modeli: kamu görevlileri etik kurulu. 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 251-267.
- Ateş, H. & Oral, B. (2003). Kamu yönetiminde etik: kültürel temeller ve örgütsel ruhçuluk kuramı ekseninde bir analiz. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (5): 55-71
- Atamaca, K. (Ocak-Mart 2010). İnsan kaynakları yönetimi ve etik. *Sayıştay Dergisi*, (76): 63-76.
- Aydın, İ.P. (2001). *Yönetimsel Mesleki ve Örgütsel Etik*. Pegem A Yayıncılık.
- Koç, D. & Güler, A. (Mayıs 2010). Türk kamu yönetiminde etik yapılanma. *Anahtar Dergisi*, (257): 40-49.
- Köprü, B. (2007). *Türk Kamu Yönetiminde Etik Değerlerden Sapma ve Yönetimsel Yozlaşma*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kuçuradi, İ. (2000). Felsefi Etik ve Meslek Etikleri. (içinde) Tepe, H. (Ed.), *Etik ve Meslek Etikleri*. Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Öktem, M.K. & Ömürgönüleşen, U. (2005). Kamu yönetiminde etik çalışmalarına yönelik genel bir çerçeve arayışı. 2. *Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 231-237.
- Özdemir, M. (2008). Kamu yönetiminde etik. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4 (7): 179-195.
- Özlem, D. (2004). *Etik-Ahlak Felsefesi*. İnkılap Kitabevi.
- Özmen, A. (2008). *Kamu Yönetiminde Etik Davranışlar: Kocaeli Tapu Sicil Müdürlüklerinde Bir Uygulama*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Saylam, G. (2007). *Kamu Yönetiminde Etik Çalışmalar ve Türkiye'de Son Gelişmeler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Sponville, A.C. (2006). Felsefeyi Takdimimdir. (Çev. S.Yılancıoğlu). Altın Kitaplar Yayınevi.
- Şen, M.L. (2011). Kamu Yönetiminde Etiğin Önemi ve Etik İnkilemler. www.kamu.sakarya.edu.tr/.../kamu%20personelyonetimi/etik.doc (Erişim Tarihi: 15 Nisan 2011)
- Şirin, Y.N. (2006). *Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Sürecinde Etik Sorunlar ve Türkiye*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.
- Uluğ, F. (Mayıs 2009). Yönetim ve etik. *TODAİE Kamu Etiği Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Açılış Bildirisi, 3-33.
- Usta, A. (Ekim 2009). Medyatik eylemlerin sosyo-psikolojik etkisi. *Fırat Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve Etik Sempozyumu Bildiri Kitabı*. 473-487.
- Usta, A. (Eylül 2010). Kamu görevlisinin etik amaç ve ahlaki yükümlülüğüne yönelik bir değerlendirme. *Türk İdare Dergisi*, (468): 159-181.

- Usta, A. (2011). Kamu örgütlerinde meslek etiği ve çalışma ahlakı üzerine bir değerlendirme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17 (1): 403-421
- Yüksel, Y. (2005). Türk kamu yönetiminde etik mevzuatı değerlendirmesi ve çözüm önerileri. *2. Siyasette ve Yönetimde Etik Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 347-360.

DÜSBED

Sayı / Issue: 34(2023), Sayfalar / Pages: 626-634

Kitap İncelemesi/ Book Review

Received / Başvuru: 24/08/2023

Accepted / Kabul: 00.00.20XX

DÜNYEVİLEŞME

**BURHAN İŞLİYEN, DÜNYEVİLEŞME, TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYINLARI, ANKARA, 2018, 236 s. ISBN: 9786057580009.**

Mustafa SÖNMEZ*

Öz

Dünyevîleşme, dünya-ahiret dengesini dünya lehine bozmak demektir. İnsanın şehvî arzularına, dünya malına ve makamlarına taparcasına bağlanmasıdır. Ahireti bildiği ve inandığı halde dünyanın geçici menfaatlerini ahiretin ebedi nimetlerine tercih etmesidir. Bu durum, Hz. Peygamberin ifadesi ile bütün kötülüklerin kaynağıdır. Dünyevîleşme, aynı zamanda manevi ve bulaşıcı bir hastalık olup insanlık tarihi kadar eskidir. Dünyevîleşmenin sebepleri, 'dünya ve içindeki nimetlerin çekiciliği, dünya sevgisi, bu sevgiye dayalı olarak mal edinme ve biriktirme hırsı, makam ve şöhret kazanma hırsı, ahiret bilincindeki zafiyet, ebedilik arzusu, kişinin kendini yeterli görüp Allah'a muhtaç olmadığını zannetmesi, insan nefisine yerleşmiş olan cimrilik (şuhh) vb. gibi' durumlar dünyevîleşmenin sebepleridir. Bunun çaresi imanımızı güçlendirmek, Kur'an ve sünnet çerçevesinde takvâ dairesinde bir hayat yaşamaktır. Bu eseri tanıtmaktaki amacımız, dünyevîleşme hastalığına ve tehlikesine karşı okuyucuları uyarmaktır.

Anahtar Kelimeler: Dünyevîleşme, Dünya, Ahiret, Kur'an, Sünnet.

SECULARİZATİON

**BURHAN İŞLİYEN, SECULARİZATİON, TÜRKİYE DİYANET VAKFI PUBLICATIONS,
ANKARA, 2018, 236 p. ISBN: 9786057580009.**

Abstract

Secularization, means disrupting the balance of the world and the hereafter in favor of the world. It is the worshipping attachment of man to his lustful desires, worldly possessions and positions. Although, he knows and believes in the hereafter, he prefers the temporary benefits of the world to the eternal blessings of the hereafter. This situation, St. in the words of the Prophet, it is the source of all evil. Secularization is also a spiritual and contagious disease and is as old as human history. The causes of secularization, 'the attraction of the world and its blessings, the love of the world, the greed to accumulate and accumulate goods based on this love, ambition to gain power and fame, weakness in the consciousness of the hereafter, the desire for eternity, a person sees himself as sufficient and thinks that he is not in need of Allah, stinginess (shuhh) etc. settled in the human soul, situations such as 'are the causes of secularization'. The remedy is to strengthen our faith, it is to live a life in the circle of taqwa within the framework of the Qur'an and Sunnah. Our aim in introducing this work is to warn the reader against the disease and danger of secularization.

Keywords: Secularization, World, Hereafter, Qur'an, Sunnah.

GİRİŞ

Burhan İşliyen tarafından kaleme alınan “Dünyevîleşme” isimli bu eser, “Kur’ân-ı Kerim Açısından Dünyevîleşme, Sebep ve Sonuçları” adlı doktora tezinin Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları tarafından 2018 yılında basılarak kitap haline getirilmiş halidir.

İncelememizin konusunu oluşturan bu kitap, bir giriş ve üç ana bölümden, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır.

Müellif, böyle bir eseri yazma nedenini ve eseri orijinal kılan sebepleri önsözde vermiştir. Ancak gerek Türkiye’de ve gerekse İslâm dünyasında ve Batı’da konuyla alakalı yazılmış yerli ve yabancı, eski ve yeni eserlerden bahsetmemiştir. Yazarın, dünyevîleşme ile ilgili ulaşabildiği yerli ve yabancı kaynakların bir listesini girişte sunması ve bunların muhteiyatlarından kısaca bahsetmesi iyi olurdu. Yazar, önsözde dünyevîleşme konusunda yapılan çalışmalarla ilgili olarak “ülkemizde bu konudaki araştırmaların son derece sınırlı olduğu tespit edilmiştir” demektedir ancak o sınırlı olan araştırmaların isimlerine değinmemektedir. Yine yazar, önsözde dünyevîleşme konusunda “yaptığımız araştırmalara göre bugüne kadar Kur’ân’ın bakış açısıyla konunun müstakil olarak değerlendirilmemiş olması günümüz Müslümanları açısından büyük bir eksiklik” demektedir. Girişte de bu çalışmanın Kur’ân merkezli olması nedeniyle söz konusu eksikliği bir nebze olsun gidermeyi amaçladığını dile getirmektedir (İşliyen, 2018, s. 6).

Müellifin, eserinin önsözünde dünyevîleşme ile ilgili “dünyevîleşme, adeta ruhlara uygulanan bir soykırımdır; fitratın tersyüz edilmeye çalışılması, insan maneviyâtının batıl olana boyun eğdirilmesinin adıdır” şeklindeki değerlendirmesi oldukça dikkat çekicidir. Ona göre dünyevîleşmeye karşı yapılacak mücadelede hevâ ve heves kontrol edilmedikçe, dünyaya saplanıp kaldıkça sadece dünyanın faniliğini, ahiret hayatının ebediliğini bilmek ve anlatmak yeterli olmayacaktır (s. 2).

Yazara göre dünyevîleşmeye karşı mücadele etmek, dünyadan faydalanmayı ve onun için çalışmayı terk etmek değildir. Aksine zamanı ve şartları iyi değerlendirerek gerekli tedbirleri almak ve meşru dairede ondan yararlanmakla söz konusu mücadele mümkün olabilir. Ona göre düşmanla mücadele etmek için bütün imkânlar seferber edilip meşru hedeflere meşru vasıtalarla giderken dünya nimetlerinden yararlanmak ve onun imkânlarını kullanmak dünyevîleşmek değildir (s. 3).

Yazar, girişte konunun önemini anlatırken dünyevîleşmenin, beşeriyetin ilk peygamberden itibaren kıyamete kadar yaratılış amacından sapmamak için mücadele ettiği en önemli

konulardan biri olduğunu söyler. Ona göre bu konu “tefsir, hadis, din psikolojisi ve siyer ilimleri açısından incelenmesi gereken bir alandır” (s. 6). Yazarın burada kelâm, akâid ve din sosyolojisi ilmini zikretmemesi bir eksiklikler. Çünkü dünyevîleşmenin diğere adı (tam örtüşmese de) sekülerleşmedir (İşliyen, 2018, s. 6; Doğan, 2001, s. 355). Sekülerleşme ise modern dönem sonrası inanç ve itikatta meydana gelen erozyon, zayıflama ve hatta inkârcılığın (ateizmin) bir ürünüdür. Ateizm ise teorik ve pratik diye ikiye ayrılır. Teorik ateizm inkârcılık ise, pratik ateizm dinden uzak bir yaşam biçimidir ki bunun Batı’daki adı sekülerizmdir (Yeşilyurt, 2017, s. 31). Burada bir insanın yaşadığı yirmi dört saatlik hayatının hiçbir dakikasında Allah ve din ya hiç bulunmamakta ya da yok denecek kadar az bulunmaktadır. Bunun temel sebebi ise ya inançsızlık ya da iman zayıflığı olabilir. Bu durumda olan bir insanın hevâ ve hevsine mağlup olması kaçınılmazdır. İşte dünyevîleşmenin temelinin büyük oranda buraya dayandığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu mesele temelde kelâm ve akâid ilminin de konusudur. Ayrıca dünyevîleşmenin/sekülerleşmenin toplumsal boyutu da olduğu için bu konu aynı zamanda din sosyolojisinin de alanına girmektedir. Dolayısıyla yazarın, meselenin din sosyolojisi boyutuna bakmaması bir eksiklik olarak kabul edilmelidir. Yazarın, bu eksikliği kitabın ikinci baskısında gidermesini umuyoruz.

Yazar, konunun amacını ‘insanın dünya hayatının geçici menfaatlerine aldanmamasını sağlamak için gerekli tedbirleri almasını ve bu hususta uyanık olmasını teşvik etmek ve bu vesile ile ahiret hayatını kazanmak için bilinmesi gerekenleri Kur’ân ışığında insanlara bildirmek’ olarak açıklamaktadır (s. 8). Konunun kapsamını anlatırken dünyevîleşmenin dindar olan yahut olmayan herkesi ilgilendirdiğini söylemektedir. Ona göre bir kişinin Allah’ın istekleri yerine kendi hevâ ve hevesine uyması, kitle iletişim araçlarını kullanırken zaman zaman harama yönelmesi, ibadette taviz vermeler, haram-helâl sınırlarını zorlama ve ahlâkî gevşeklik gibi hususların görülmesi dünyevîleşme olarak değerlendirilmektedir (s. 8-10).

Yazar, bu çalışmayı yaparken izlediği metot olarak Kur’ân-ı Kerim’in dışına çıkmadığını ve Kur’ân eksenli çalıştığını belirtmektedir. Sebep olarak da konunun çok uzayacağını ve içinden çıkılmaz hale geleceğini söylemektedir. Yazar, bu yaklaşımında ilk bakışta haklı gibi görünse de yine Kur’ân merkezli olmayı koruyarak diğere ilimlerden yararlanmayı ihmal etmeden bu çalışmayı daha zengin ve faydalı hale getirebilirdi. Yine Yazar, “bunu yaparken dünyevîleşmenin dini tanımayan, tamamen reddeden bir boyutta anlaşılması şekline değil, dindar kalarak ve hatta dindarlığın öyle olması gerektiğini savunarak dünyevîleşen anlayışı, yani dindarın dünyevîleşmesini incelemeye çalıştık” demektedir (s. 10). Ancak yazara göre dünyevîleşme dindar olan ve olmayan, inanan ve inanmayan herkesi ilgilendirdiğine göre bu

yaklaşım ile bu çalışmanın eksik kaldığını söyleyebiliriz. Kanaatime göre dördüncü bir bölüm olarak da “dünyevîleşmeyi dini tanımayan, hatta tamamen reddeden bir boyutta anlayanlara” yönelik yazılması bu kitabı daha değerli hale getirecektir. Bir sonraki baskısında bunların göz önünde bulundurulması çok iyi olur.

İçerik Analizi

Yazar, birinci bölümde konu ile ilgili kavramsal çerçeveden bahsederken ilk önce “dünya” kelimesinin etimolojik yapısına değinmektedir. Daha sonra dinlerin dünyaya, dünya ve ahiret hayatına bakış açılarına temas etmektedir. Ona göre dinlerin bir kısmı ahiret konusunda herhangi bir yorumda bulunmamış, bazıları ise ahiret hayatının varlığını kabul etmekle beraber dünya hayatına daha çok değinmiş ve inananlarını bu yönde teşvik etmiş, bazıları ise müntesiplerinin dikkatlerini ahiret üzerinde yoğunlaştırarak dünyaya ve dünya nimetlerine karşı uzak ve ilgisiz durmanın erdem olduğunu onlara bildirmiştir (s. 12-13).

Yazar, eserinin hemen her yerinde dünyevîleşme ile ilgili yapılan çok çeşitli tanımlar aktarmaktadır. Bunların içerisinde önemli gördüğümüz üç tanesi şöyledir:

1. “Dünyevîleşme, dünyaya aşırı meyletme ve dünya-ahiret dengesini dünyanın lehine bozmaktır”(s. 1).
2. “Dünyevîleşme, Allah’ı ve ahireti unutarak büyük bir hırsla dünyaya sarılmak, hiç yok olmayacakmış gibi dünya malına düşkün olmaktır”(s. 98).
3. “Dünyevîleşme, ebediliği, bir başka ifade ile ölümsüzlüğü bu dünyada aramaktır”(s. 109).

Yukarıda verilen her üç tanımda dinin dünyadan ve dünya hayatından arındırılması, Allah’ı ve ahireti unutarak ebediliğin burada aranması ve bundan dolayı dünyaya hırsla sarılmak manaları karşımıza çıkmaktadır ki, bu da sekülerizmin ve sosyal (pratik) ateizmin diğer adıdır; hatta yazar, buna örtülü veya gizli dinsizlik diyenlerin olduğundan da bahsetmektedir (s. 18, 20).

Yazar, dünyevîleşmeyi ikiye ayırmaktadır. 1. Din dışı dünyevîlik, 2. Dine dayandırılan dünyevîlik. Ona göre modern dönemde “din dışı dünyevîlik” görülürken, post modern dönemde bunun yerini “dine dayandırılan dünyevîliğin” aldığını söylemektedir (s. 19). Ona göre bugün içinde bulunduğumuz durum dünyevîleşmenin bu ikinci şikkına daha uygun düşmektedir. Araştırmanın amacı da bu ikinci şık dünyevîliği anlatmaktır. Çünkü burada bahsi geçen dünyevîleşmekten maksat, dini reddeden ve vahyi kabul etmeyen çevrelerin dünyevîleşmesi (sekülerleşme) değil, aksine ibadetlerini yapan ve kendisini dindar olarak nitelendiren

çevrelerin dünya-ahiret dengesini dünya lehine bozmalarından kaynaklanan dünyevîleşmektir (s. 19).

Dünyevîleşme ve sekülerleşme ilişkisine de değinen yazar, bazı müelliflerin bu iki kavramı eş anlamlı olarak kullanmalarına rağmen kendisinin bu kanaatte olmadığını belirtir. Ona göre sekülerizm Batı’da ve İslam dünyasında farklı şekillerde algılanmaktadır. Batı’da sekülerleşme dini kurumlara ve din adamlarına karşı olmayı ifade ederken, İslam dünyasında sekülerleşme ile kastedilen genellikle dinî yaşantının zayıflaması ve dinden uzaklaşılması şeklindedir. Ona göre bundan dolayı sekülerizm demek dünyevîleşmek demek değildir. Çünkü sekülerizm dünyevîleşmenin daha ileri bir boyutudur (s. 28).

Yazar dünyevîleşme ile ilgili kavramlara da temas etmektedir. Ona göre dünyevîleşme kavramı Kur’an’da lâfzen bulunmayıp mana olarak vardır. Bu manayı ifade eden; istiğnâ, tekâsür, tefahür, metâ‘, gurûr, fitne, lehve’l-hadîs, nimet, zinet, kibir-tekebbür-istikbâr vb. gibi kavramlardır (s. 39-56). Yazara göre bu kelimeler ile Kur’ân’da mal varlıklarıyla ve güçleriyle övünerek üstünlük taslayan kimselerin nitelikleri anlatılmaktadır. Bu nitelikler, dünyevîleşmenin vasıfları olarak zikredilmektedir. Ayrıca Kur’ân’da bunlar “mütrefîn (mal ve servetleri nedeniyle şımarıp azan gruplar)” olarak da zikredilmektedirler (s. 56-58).

Yazar, çalışmasının “Kur’ân-ı Kerîm’e göre dünyevîleşme olgusunun mahiyeti, sebepleri ve tezahürleri” başlıklı ikinci bölümünde, Kur’ân’ın dünyaya bakışının üç şekilde olduğunu bunlardan ikisinin olumlu, üçüncüsünün ise olumsuz olduğunu anlatmaktadır. Ona göre bunlardan birincisi: “Dünya Allah Teâlâ’nın isim ve sıfatlarının tecelli ettiği, muhteşem ve olağanüstü sanatının sergilendiği bir mekândır”. Bu noktadan bakıldığında dünya kişiyi Allah’a götüren, imanını güçlendiren bir yerdir, dolayısıyla dünya bu yönüyle kötü değildir. İkincisi: Dünya ahiretin tarlası ve kazanç yeridir, imtihan mekânıdır; dolayısıyla ebedi yaşayacağımız yer olan ahiretimizi burada kazanacağımız için bu yönüyle de güzeldir, çirkin değildir (s. 59-60). Üçüncüsü: Dünyanın fani ve geçici olan yönüdür. Burada kötü olan bizzat dünyanın kendisi değil, dünyanın göz kamaştırıcı, çekici süsüne aldanıp ahireti unutmaktır (s. 59-60). Yazar, yukarıda geçen ilk iki madde ile ilgili Kur’ân’da dünyanın övüldüğüne dair açıklamalarda bulunmaktadır. O, dünyanın bu iki yönüyle güzel olduğunu, kötü olmadığını bu nedenle de Kur’ân’da övüldüğünü çeşitli ayetlerden örnekler vererek izah etmektedir (s. 60-68). Ancak yazar, yukarıda geçen üçüncü maddede dünyanın faniliği ve geçiciliği nedeniyle kişiyi yanılttığını, oyun ve eğlence yeri, aldatıcı bir metâ‘ ve süs/ziynet, mal ve evlat çokluğunda yarışılan bir mekân vb. özellikleriyle ebedi yaşanacak ahiret yurdundaki saadetini

kaybettirdiği için Kur'ân'da yerildiğini, kötülendiğini çeşitli ayetlerden örnekler vererek insanların şiddetle uyarıldığına dikkat çekmektedir (s. 68-82).

Dünyevîleşmenin mahiyetine de değinen yazar, bunu “dünya için yaşama ya da dünyayı önceleme” şeklinde anlatmaktadır. Dünyevîleşmenin beş çeşidinden bahseden yazar, bunlardan bir tanesinin inkârcılık ve ateizm şeklinde tezahür ettiğini, diğer dördünün ise, ‘kişinin bir yaratıcıya ve ahirete inandığı halde dünyayı ahirete bilerek tercih etmesi’ şeklinde görülmektedir. Yazarın altıncı madde olarak sunduğu konu ise dünyevîleşmeyle ilgisi olmayıp daha çok uhrevîleşmeyle ilgilidir, bu maddenin burada zikredilmesi kanaatimce uygun değildir (s. 86-87).

Yazar, dünyevîleşmenin sebepleri üzerinde de durmaktadır. Ona göre; ‘dünya ve içindeki nimetlerin çekiciliği, dünya sevgisi, bu sevgiye dayalı olarak mal edinme ve biriktirme hırsı, makam ve şöhret kazanma hırsı, ahiret bilincindeki zafiyet, ebedilik arzusu, kişinin kendini yeterli görüp Allah’a muhtaç olmadığını zannetmesi, insan nefesine yerleşmiş olan cimrilik (şuhh) vb. gibi’ durumlar dünyevîleşmenin sebepleridir (s. 90-115). Özellikle ‘içinde mala karşı aşırı düşkünlük, ihtiras, aç gözlülük, haset ve kıskançlığın da yer aldığı katı bir cimrilik gibi kötülükleri de kapsayan şuhh, her türlü dünya sevgisi ve ebediliği burada arama arzusu dünyevîleşmenin ana sebepleri arasında görülmektedir (s. 93-97-109-111, 113-115).

Yazar, Kur'ân'da dünyevîleşmiş üç farklı insan tipinin sunulduğunu kaydeder. Ona göre bunlardan ilki iktidarına güvenerek ulûhiyet dava eden Firavun ve Nemrut gibi önde olan ve ileri gelen (mele') şahıslardır. (Nemrut'un açıktan ismi geçmez), ikincisi malına ve zenginliğine güvenerek şımaran ve azan (mütref) Karûn gibileridir. Üçüncüsü ise ilmine ve âlimliğine güvenerek azan ve şımaran, ilmimi dünya menfaatleri için kullanan Bel'âm'dır. (Bel'am'ın da açıktan ismi geçmez) (s. 106, 112). Ona göre bunlar Kur'ân'da kendilerine verilen makam, mevki, servet ve ilim gibi Allah'ın nimetlerini –Allah'ı ve ahireti düşünmeyerek- nefis ve şeytana, hevâ ve heveslerine uyarak kötüye kullanmış (dünyevîleşmiş) kimseler olarak sunulmaktadır (s. 106, 112).

Yazar, dünyevîleşmenin somut tezahürlerine de temas etmektedir. Bunlar; ‘zevk ve sefa tutkusuna dalma, kulluk görevini yapmama, dünyevî değerlere ve nimetlere düşkünlük (vehn; ahirete karşılık dayanılmaz bir şehvetle dünyayı tercih etme, dünyayı fazla sevip ölümü çirkin görme- s.118); dünyayı hayatın gayesi edinme, ahireti unutup dünya hayatına ve menfaatlerine dalarak onlara çakılıp kalma, dini inanç ve değerler olan şeâiri (İslam'ın kutsal saydığı ve yerine getirilmesini ve korunmasını istediği kendisine has alâmet, nişan, gösterge ve sembolleri) küçümseme, arzu ve isteklerin (hevâ ve hevesin) esiri olup bunları kendisine ilah edinme,

sınırsız tüketim ve lüks tutkusu, dünyevî nimetlerle şımarma ve kibirlenme, Allah'ın vereceği mükâfatın üstünlüğünü unutmama, bencillik vb. gibi' durumlardır (s. 115-142).

Yazar, Kur'ân'da şımarıklığın farklı versiyonlarının ve görüntülerinin anlatıldığı “eşir (şımarık ve küstah), betar (çalım satma, şımarma), mütfef (mal ve servetleri nedeniyle şımartılıp azma), merah (kibir ve azamet) ve ferah (mal ve servet sebebiyle ferahlayıp sevinme ve şımarma)” gibi kelimelerin anlamlarına dikkat çeker (s. 134).

Yazar, üçüncü bölümde “dünyevîleşmenin insan ve toplum hayatına etkileri ve buna karşı Kur'ân'ın önerdiği tedbirler”den bahsetmektedir. Ona göre dünyevîleşme insan karakterini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durumda dünyevîleşen insan karakterinde zulüm, fesad, kötülükleri ve haramları işlemekle sonuçlanan Allah'ı unutmak; aç gözlülüğün, kanaatsizliğin, doyumsuzluğun hâkim olduğu sıkıntılı ve dar bir geçim hayatı; şirk, haset, vurdumduymazlık; yani Allah'ın emir ve yasakları karşısında duyarsız, helal ve haramları işleme konusunda umursamaz, iyiliyi emretme/yayma ve kötülüğü nehyetme/engel olma hususunda gevşek ve zayıf davranma ya da tamamen duyarsız kalma, neme lazımcı olma vb. hususlar görülmektedir (s. 143-162).

Yazar, son olarak Kur'ân'ın dünyevîleşmeyi engellemeye yönelik irşadından bahsetmektedir. Ona göre bunlar; takvâ, kanaat, sekîne, infak, îsâr, adalet, zikir, muslih olma, zühd, bereket, ahiret mutluluğu, merhamet ve muhabbet, nefis tezkiyesi vb. gibi güzel hasletlerdir (s. 179-218).

Yazara göre, yukarıda sunulan hususlar, Kur'ân'ın dünyevîleşmeyi engellemeye yönelik aldığı önemli tedbirlerdendir. O, söz konusu tedbirleri dünyevîleşme hastalığına karşı sunulan birer ilaç ve panzehir olarak görmektedir (s. 179-219). Yazar, bu tedbirlere ve manevi ilaçlara başvurmayan kimselerin zamanla dünyevîleşeceğini, hatta daha ileri giderek sekülerleşeceğini söyler. O, dünyevîleşmiş ve sekülerleşmiş kimseler için “ehl-i dünya” ifadesini de kullanmaktadır (s. 180).

SONUÇ

Dünyevîleşme hemen hemen insanlık tarihiyle yaşıt olmasına rağmen son birkaç asırdır daha da artmış hatta günümüzde hemen herkesi kuşatmış bir manevî hastalıktır. Çaresi ise Kur'ân'ın sunduğu iman, salih amel ve ahlâki erdemlerdir. Eksiklerine rağmen, işte bu eseri değerli kılan şey bu hastalığa ve çaresine dikkat çekerek insanlar nezdinde farkındalık oluşturmaya çalışmasıdır. Bu nedenle kanaatimce bu eser, ülkemizde bu alanda görülen boşluğu büyük oranda dolduracak niteliktedir. Söz konusu eser, aynı zamanda bu alanda çalışma yapacak genç

akademisyenlere de yol gösterecektir. Eser, akademik bir çalışma olmasına rağmen aynı zamanda halkın anlayacağı bir dil ve üslupla yazılmıştır. Bu nedenle faydalı olacağı inancıyla bunu herkesin okumasını tavsiye ediyorum.

Ancak bu eser daha çok başta tefsir olmak üzere Temel İslam Bilimleri dikkate alınarak yazılmıştır. Hâlbuki Dünyevîleşme ve Sekülerleşme konusu aynı zamanda sosyolojinin/din sosyolojisinin de konusudur. Sosyolojide/Din sosyolojisinde bu konuyla ilgili ‘İhsan Çapcıoğlu-M. Ali Kirman’ın yazdığı “*Sekülerleşme- Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*” isimli kitabı ile ‘Volkan Ertit’in yazdığı “Din (İslam) Merkezli Sekülerleşme Kavramı Yerine Metafizik Merkezli Sekülerleşme Kavramı”, isimli makaleye ve bu konuda yazılmış başka kitap ve makalelere bakılması gerekirdi. Çünkü sosyoloji/din sosyolojisi ile ilgili kaynaklarda olay farklı boyutlarda ele alınmaktadır. Bu eserlerin görülmesi ve konuyla ilgili görüşlerin de buraya yansıtılması bu çalışmayı daha değerli yapacaktır. Bunun yapılmamış olması bir eksikliktir; bu nedenle ikinci baskıda bu eksikliğin giderilmesi gerekir.

Yine her eserde olabileceği gibi, bu eserde de sehven yazım hataları ve eksik yazılan kelimeler bulunmaktadır (s. 10, 12, 23, 95, 134, 171, 197, 210). Ayrıca yazarın bazı kavramların, kelimelerin sözlük anlamını verdiği halde dipnotta hiç kaynak göstermemesi, (s. 22-23, 44, 47, 185) ya da sözlüklerden değil, başka kitap ve makalelerden kaynak göstermesi (s. 23-25, 42-43) akademik açıdan bir eksiklik sayılmalıdır. Yine duruma göre daha az sayıda ayet meâli iktibas edilmesi gerektiği halde, yazarın bu çalışmasında hemen her konuyla ilgili olarak çok fazla sayıda ayet meâli metnini iktibas ederek naklettiğini görmekteyiz. Bu durum, eserin akademik üslubunu bozmakta ve onu vaaz kitabı üslubuna yaklaştırmaktadır. Böyle yapmak yerine yazarın o ayet meâli metinlerine dayanarak kendi ifadesiyle anlatımlarda bulunması akademik açıdan daha uygun olurdu. Örnek olarak, çoğunlukla ayetlerle anlatım şekli, s. 70’deki üçüncü paragraf ve 117 deki birinci paragraf ve 180 deki 2. ve 4. paragraf ve 211. sayfadaki gibi olsa daha iyi olurdu. Yine bazı ayetlerde tekrarlar var. Mesela, s. 88, 147, 149, 194. sayfalarda Tahâ sûresi 124-126. ayetler tekrar edilmiş; s. 3, 81, 97, 120, 122. sayfalarda ise Tevbe sûresi 38. ayet tekrar edilmiş. Gerek tekrarlar ve yazım hataları olsun gerekse işaret edilen diğer eksikliklerin bir sonraki baskıda göz önünde bulundurularak eserin yeniden gözden geçirilmesi ve belirtilen ilavelerin yapılması, yapıcı eleştirilerin dikkate alınması bu kıymetli eseri daha mükemmel hale getirecektir. Bu vesile ile kitabın yazarına çok teşekkür ediyor, bundan sonra da alana katkı sağlayacak yeni ve kıymetli eserler vereceğine inanıyorum.

KAYNAKÇA

Çapcıoğlu, İ - Kirman, M. (2015). Sekülerleşme- Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar, Otto Yayınları.

Doğan, D. M.(2001). *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*. Vadi Yayınları.

Ertit, V. (2020). "Peter Berger ve Sekülerleşme". *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*. Yıl: 16. Özel Sayı 1. (194-214).

Ertit, V. (2014). "Birbirinin Yerine Kullanılan İki Farklı Kavram: Sekülerleşme ve Laiklik", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1.

Ertit, V. (2017). "Din (İslam) Merkezli Sekülerleşme Kavramı Yerine Metafizik Merkezli Sekülerleşme Kavramı". *Mütefekkir* 4 / 8. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.375188>. (Erişim tarihi: 03. 10. 2023).

İşliyen, B. (2018). *Dünyevîleşme*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yeşilyurt, T. (2017). *Çağdaş İnanç Problemleri*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.